

માન રા

વર્ષ બીજું : ગ્રંથાંક પહેલો

જાન્યુ, ૧૯૩૭

આ ગ્રંથમાં—

જાલાર પુરાણી	•	માનશંકર મહેતા	શંભુપ્રસાદ મહેતા
મલાલ મોદી	•	રમણલાલ યાજ્ઞિક	હ. આચાર્ય
લાલ ગાંધી	•	ભદ્રસુખ વૈદ્ય	મનઃસુખલાલ જવેરી
નાદન પ્રભાસ્કર	•	ચિ. લુહાર	ભગવત ભટ્ટ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક : પૃષ્ઠસંખ્યા
૨ ૧ ૫

જાન્યુ. ૧૯૩૭

માનસીમંદિર

શ્વાપરી રોડ : સાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

૫. વાક્યમયમાં અધિકારભેદ

પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શાસ્ત્ર, પ્રત્યેક લેખ, તેને યોગ્યતાની વિશિષ્ટ વાણીનો પ્રકાર, સ્વાભાવિક રીતે જ, વળગેલો હોવો જોઈએ અને હોય છે. એમાં સરલકઠિનનો વિવેક કરવાનો અવકાશ જ નથી.

સરલ કે કઠિન એ વાત વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં, વાણીના પ્રસિદ્ધત્વ કે અપ્રસિદ્ધત્વ ઉપર રહેતી નથી. શ્રોતા અથવા વાચક-ને કોઈ એક વચનગત શબ્દમાત્ર પ્રસિદ્ધ હોય તથાગિ તે વચન-માં રહેલો અર્થ-અમત્કાર તેની બુદ્ધિમાં ઉદય થઈ શકે એવો તેનો અધિકાર ન હોય તો એ વચન તેને સ્પષ્ટિ ન થાય એમાં કોઈ અર્થ નથી બાપા ઉપર આશ્રય કરનારે આ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. સરલકઠિનનો વિવેક લેખકે કરવાનો નથી, વાચકે કરવાનો છે; કેમ કે સરલ અથવા કઠિન તે વિરોધજ્ઞ વાચક-ની બુદ્ધિને અડધું કરવાની જે શક્તિ હોય તેની અપેક્ષાએ ચોખ્ખું છે. લેખક પોતે તો પ્રતિમાના પ્રવાહમાં સર્વદા નિરપેક્ષ વિહરે છે, ને જે પ્રમેદ યોગ્યતાના હૃદયમાં બળે છે તે યોગ્યતા જેવાં હૃદયોમાં ઉપનવવા તેનો ઉચ્ચાર કરી દે છે. તેણે અડધું થતું ન થતું એ શ્રોતા કે વાચકના અધિકાર ઉપર છે.

[મ. ન. દ્વિવેદી : ‘ સુશંનગદ્યાવલિ ’ પૃ. ૬૪૭]

વિષયદર્શન

વર્ષ : ૨

અંક : ૧

સર્જન અને નિમંત્રણ

જનસંસ્થા	૩
અમે મનુષ્ય ! (૪૦૫)			
મનમુખવાત કોરી	૫
અંતરની તડ અંધારા દે ! (૪૦૬)			
સપાટ	૧
મ. ન દિને સમય (સ.દિવસિવેચન)			
અંતરની તડ અંધારા	૭
જાણનારા (નરિય)			
ઉડવત માધી	૬૬
પ્રાચીન બાણીય વસાહતો (હરિદાસ)			
લનદેવ નંદા, પ્રભાકર	૩૭
કૃષ્ણજીવી રાણી (રાણવત નરિય)			
અંતરની તડ અંધારા	૫૨
સોય (નિમંત્રણ)			
જનવત ર. કદ	૭૧
કવિનિલ રામકૃષ્ણના શ્રદ્ધા (વરિય)			
વિ. ક. વે.	૭૬

નિષ્કર્ષ •

પ્રો. પ્રાચીન પ્રાચીન (સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રી)

પ્રો. રામકૃષ્ણ ર. વરિય ... ૮૪

મનોરાજ્યનાં મૌકિતકો (ચળસક્રિયાં વિશે)

‘ અ. ’	૧૦૨
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૧૧૧

દેવનિ

૧. બાષા અને સાહિત્ય (વિ.)	૧૧૬
૨. વાસરિકા (વિ.)	૧૨૧
૩. ફૂલ અને પથ્થર (મેસર્સ આચાર્ય, મોદી, હુડાર)	૧૩૨
૪. દેવનિ-પૂર્તિ (મા. મહેતા; શં. મહેતા; બ. વૈદ્ય; વિ.)	૧૪૨
૫. નિકય-પૂર્તિ (વિ.)	૧૫૫
૬. ઉપદેવનિ (વિ.)	૧૫૮

મંજૂપા

૧. પાદપૂર્તિ (વિનયરાય ક. ત્રિવેદી)	...	૧૬૪
૨. નવલવિશેષ	...	૧૬૫
૩. નવા ભારતીય મંથો	...	૧૭૨
૪. „ યુરોપી „	...	૧૭૪
૫. સામયિકોમાંથી	...	૧૭૫
૬. ગ્રંથસ્થ સર્જન	...	૧૮૩
૭. „ ચિંતન	...	૧૮૪
૮. વર્ણાનુક્રમણી	...	૧૮૨

માનસી ગ્રંથગ્રેહી: સંચાલક વિનયરાય ક. વૈદ્ય; રવાપરી રોડ; ભાવનગર ... લવાજમ (વાર્ષિક) રા. ૫; દેરાવર રા. ૮; (છટક) રા. ૧૧. ... શાખાઓ: (૧) સુખાધમાં: મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂરતમાં: લોક-વાણી મુદ્રણમંદિર, ચીરા પુલ; (૩) વડોદરામાં: પ્રો. ગોવિંદ-લાલ દ. બટ. શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદમાં: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ; (૫) કરાચીમાં: પ્રો. ડ. લક્ષ્મણ રં. માંકડ; ૧૮, ગુજરાતનગર; (૬) રાજકોટમાં: ધન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન હોલ સામે; (૭) જામનગરમાં: શ. રામચંદ્ર ઓજા; ઓજાનો ડહેલો.

વિલંબ વગેરે વિશે

(૧) આ અંચાંક ઠીકઠીક મેડો થયો; હવેનો, છડો, જાન્યુઆરી-
માં ને પછીનો (જુન) માર્ચમાં થતાં, નિયમસર થઈ જવાશે.
...(૨) જેમણે લવાજમ આ અંકથી ચઢવું થાય છે તેમણે રૂ. પાંચ જ
મોકલવા; અઢી રૂપિયા નહિ... (૩) પહેલા વર્ષની ખાટ,
'માનસી'ના ગળતા પ્રમાણમાં, ઘણી વધારે છે. તેથી, માલક
થવા ઉપરાંત વિશેષ મદદની રકમો પણ જોઈ મોકલવા કૃપા કરશે,
તેમની તરફથી એ ઘણાં આભારપૂર્વક સ્વીકારીશું.... (૪) પહેલા
વર્ષની અનુક્રમણિકાની થોડીક નકલો છપાવી છે. એની જેમને જરૂર
હોય તેમણે સવા આનાના સ્ટાંપ મોકલી મગાવવી.

સંચાલક 'માનસી'

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહેરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની હાસ્ય અને હાજરજાખીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકદીપતી નવી
હાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને ૨મૂજ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦

રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ : (જીવનચર્યાની
ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦

સંસારદર્શન : (સમાજ જીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૨—૦
છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામન મુકુંદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮

ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (મધ્ય કાલના ગૂજરાતની
સ્નેહ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦

સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. દિગ્મતસાસ અંબારિયાતું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦

સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય 'વૈદ્ય' વિદ્યાપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮

નર્મદ શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અપાયેલી ઑનરિઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦

નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ત્રિપાલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંતવર મથક

શુક સેલ સં
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસરોડ
મુંબઈ નં. ૨

—:સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય અશક્ય છે:—

“ યુ ની વર્સલ ”

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાના ટેકા માટેની પોતાની
લાયકાત પૂરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

નિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનીવર્સલ’-

ને જ આપે.

“યુનીવર્સલ” નિંદગીના વીમા માટે ગરીબ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ જોઈએ
તેવી ચોજનાઓ સૂચવી શકે છે. તમારા વહાલા બાળકોની
કુળદણી અને લગ્ન, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને વૃદ્ધા-
વસ્થામાં ગુજરાન માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનીવર્સલ” ની પોલિસી લેવાથી મળી શકશે.

હાલના વેપારી મંદીના સમયમાં “યુનીવર્સલ”ની એજન્સી
તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

લખો:—ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

—મેનેજર એજન્સી—

એમ. કાનજી એન્ડ કો.

—હેડ ઓફીસ—

યુનીવર્સલ બીલ્ડીંગ, કોટ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*Says EMERSON*

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request:

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned-Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

અરબી ઉદ્ને નર્દી બાણનારને ઇસ્લામ સમજવા ગુજરાતીમાં
અબ્દુલ પુસ્તક

—: ઇસ્લામની ઓળખ :—

કુરઅને શરીફમાંની અરબી મુસાબો ગુજરાતી અક્ષરોમાં આપી,
ત્હેનાં ગદ્યમય બાધાન્તર અને વિસ્તૃત ટીકા સાથે, બાધાન્તરરૂપ
કાવ્યો અને અન્ય ઉરલામી લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૧) પોસ્ટેજ જુદું.

: દરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો :

વિવિધ માસિકો અને અન્ય પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ ગદ્ય ચૂકૃત્ત કાવ્યો
અને લેખોનો સંગ્રહ

કીમત રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું.

બંને પુસ્તકોના કર્તા—

દરીમ મહમદ મારતર, એમ. એ. એલએલ. બી.
સેશન્સ જડજ, જૂનાગઢ.

મળવાનું દેખાણું:—કર્તા પાસેથી અને બજારીતા બુકસેલર પાસેથી.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ, સ્ટોન કું

સેન્ટ્રલ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneslab"

સીમેન્ટ મારકેટીંગ કું. એફ ઇન્ડીયા લીમિટેડ સેલ્ડીંગ એજન્ટ

સર્વ પ્રકારની લાદીઓ, ટાઇલ્સ, નળીયાં, સીમેન્ટ
વગેરેના વેપારી.

બોમ્બે પોટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમિટેડ

સીરેમીક ફ્લોરીંગ રંગીન ટાઇલ્સ વગેરેના બનાવનાર.

પોટરીઝ અને ફાયર ક્લે ગુડ્સ બનાવનાર.

બેલાર્ડપીયર, એશીયન બીલ્ડીંગ.

‘ફારખાનુ’—ફારખાના, મુંબઈ, કોટ, મુંબઈ, ટે. નં. ૨૩૩૬૧

ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક

ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તથા ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન, વિવેચન અને પ્રકાશનનું કદ રોયલ ટ પેજ, પંદર ફારમનું, પાનાં ૧૨ નું છે. સારા કાગળ, સુંદર છપાઈ, સચિત્ર પૃષ્ઠો છતાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩.

ત્રીજા અંક-ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બરના વિષયો

હિન્દુસ્થાનમાં તોપ. હવાદરજી. અખજના દોહા. નરસિંહ-યુગના કવિઓ. આણ્હિલવાટ પહેલાંના ગુજરાતના સોલંકી શાસકો. હારમાળા. હપરાંત ત્રણ વિજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાન વગેરે. નામ નોંધાવો: ૧ સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ જી. વાની,

૩૬૫ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામ દિર
ચિત્રલભાઈ રો', કોંગ્રેસ લેઇન, મુંબઈ નં ૪
૨ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૩.

નવાં પ્રકાશનો] શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં [નવાં પ્રકાશનો

૧. હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિષાદ : કવિ મધુસૂદનચરિત્ર
(૨. સં. ૧૯૧૪) મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૨. જીવન અને ઉત્કાન્તિ: (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે રા. રા.
ભીમભાઈ લાલભાઈ દેશાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧
આકૃતિઓ. પારિભાષિક કોષ સાથે. પા. ૧૫૦ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૩. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨ જો: ગુર્જરવંશીય
આલોક્યવંશ પર્યંતના મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

૪. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ જો: પ્રાચીન યુગથી
ગુર્જરવંશ પર્યંતના. મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૫. હવામાન: ગુજરાતની પરિસ્થિતિ રા. રા. મુકન્દ જનાકર તથા રા.
ભીમભાઈ ન. દેશાઈ પા. ૧૫૦ સચિત્ર, નકશાઓ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૬ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ: રા. યરાવંત જી. નાયક પા. ૧૨૦ સચિત્ર:
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૭. કૃષ્ણકીડા કાવ્ય: (પ્રાચીન, હૃદય રકંધ પદ્યોંધ ભાગવત)
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

દરેકનાં રોયલ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃષ્ઠું.

શુકસેવરોને જરૂરયાતો લેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.
સભાનાં જીલ પુસ્તકો લાયબ્રેરીઓ અને ઈનામો માટે
અડધી રકમ મળશે.

પત્રગવહાર કરવો: ડૉ. મેક્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુાં

શુકસેવર્સ: પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એન્ડ

ઇન્ડીઆ લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, ગ્રાસવેર, ઓઈલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૧-૨૨, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખજાનો હીરા

હીરાની સળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
કુડા બેડીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અગ્રે ખાસ મેટા સ્ટોક તૈયાર કર્યા છે.

હીરાની સળી અને કુડા બેડી વસાયતી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી ખાસે હરહંમેશ રહેતી મૂલી છે. ઘસાય નહી, પીગાય નહી, કુટે નહી, છુટે નહી, હંમેશ પ્રગટતા હીરાના દાગીના તમારા કુદ-ખતી સીએને શોભાવનાર, તેમજ તમારા કુદખતી મહત્તા વધારનાર છે.

બહારગામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. કોઈપણ કારણસર પસંદ ન પડે તો એક. અકબાડીઆ સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ચોખ્ખા ચાંદીની દરેક ચીજ કીફાયત ભાવે મળશે.

સૂરજમંલે સલ્લુભાઈની કું.

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હીરાના વેપારી તથા હવેરી, કપડા, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૫. સત્યનિષ્ઠા એ પ્રથમ ધર્મ

[મહાદેવ દેસાઈ : ' હરિજનમંધુ ' : ૧૫-૧૧-૩૬.]

સત્યનિષ્ઠા એ ખીલ કાઢના કરતાં વૃત્તવિવેચકનો અને વર્તમાન-પત્રકારનો પ્રથમ ધર્મ છે. બોલ્ડવિને ઇંગ્લંડના પુણ્યશ્લોક વૃત્ત-વિવેચક સી. પી. સ્કોટના શબ્દો એક વૃત્તવિવેચકોના મંડળ આગળ ટાંક્યા હતા તે દરેક વર્તમાનપત્રના કાર્યાલયમાં મોટાં પાટિયાં ઉપર ચીતરી રાખવા લેવા છે : “ વર્તમાનપત્ર ચલાવતું એટલે સૌથી પ્રથમ આદત્ત ગુણે લેઇએ જ : પ્રામાણિકતા, સ્વચ્છતા, નીડરતા, ન્યાયસુદ્ધિ, વાચક અને જનતા પ્રત્યેના કર્તવ્યનું જ્ઞાન. વર્તમાનપત્ર એ નાદરકે એક પ્રકારનો ઇન્કરો છે, એટલે એનું પ્રથમ કર્તવ્ય ઇન્કરને અંગે રહેલી લાસ્યોનો ત્યાગ કરવાનું છે. સમાચાર બંધા કરવા એ તેની પ્રથમ સેવા છે. આ સમાચારનું સાધન અથવા મૂળ દૂષિત નથી એની એણે જીવને જોખમે પણ સાવધાની રાખવી જોઇએ જે સમાચાર એ આપે અથવા ન આપે, અથવા જે રીતે જો સમાચાર આપવામાં આવે તેમાં સત્યના શુદ્ધિ વદનને ઝાખપ ન લાગવી જોઇએ. ટીકા કરવાની સ્વતંત્રતા સૌને છે, પણ એ સમાચાર પવિત્ર વસ્તુ છે, તેને બદલીને કે મચલીને કે તેમાં બધપટ કરીને બદલ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. આવાં શુદ્ધિ સાધનોથી પ્રચર કરવો એ તત્વ વસ્તુ છે. પોતાના ગણના લોકને તેમનો પક્ષ લંબણવવાનો જોડો આધકાર છે તેટલો જ અધિકાર વિરોધીઓને પણ છે ટીકા કરતાં પણ પોતે પોતાના ઉપર સંયમ રાખવો જોઇએ. નિખાલસ ટીકા કરવી એ સારું છે; પણ ન્યાય-સુદ્ધિથી ટીકા કરવી બહેતર છે. ”

માનસી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૨ ————— ગ્રંથ ૧

અનાસક્તિ

[' પુરાણાં નવલાં તો થે ' લેખાંક ૩]

૧

“ હવે માનવી સર્વ કર્મો આસક્તિ વિના પ્રમુખીત્વથે જ કરે છે. હવે પોતે જો કેં કરે કે ભોગવે ત્યારથી માંડીને જો કેં હોમે, આપે કે તપે એ સધળું પ્રમુખી જ થતું અનુભવનારો તે હવે આત્મસાક્ષાત્કારનો વીરતર અવાગસ માણતો થાય છે. ”

અનાસક્તિની આ વાતો પહેલી નજરે તો નૂરી ગપ નથી લાગતી ? અસંબંધિત જ નહિ, એક રો ને એક રકા અસંબંધ જ નથી લાગતી ? માણસ જેવો માણસ હર્મ કરે અને એના ફળની આરામ વળા ન રાખે, એવું તે ક્યાંય હોતું હશે દુનિયામાં ? ગપ છે, બધી જ ગપ; મનુષ્ય-સ્વભાવના અનબ્યારી વેદિયાઓએ ચલાવેલી નરીનકોર ગપ છે એ તો.

૨

અનાસક્તિ એ ને ગપ, તો આસક્તિ એ જ સાચત સત્ય છે ને ?

દેહ અમર છે. માટે એને તરેહવાર જાડ લગવવામાં જ મરાગુત રહેવું; પ્રાણો અને ચિત્તમાંનાં કામકોધાદિ નિત્યજીવી વસ્તુઓ છે, માટે એને આજો મોઝી પંચાળે રાખવા; બેદુષ્ટિમાં જ સનાતન અભેદત્વ છે, માટે ભેદ-બુદ્ધિને સદેવ ભજવી. આમ ખડું દષ્ટીકતે છે કે નહિ એ વાત શુદ્ધી, પણ આસક્તિના પુરસ્કર્તા કિલ્લમુકેલું દલિનિંદુ તો. એ દલિનિંદુ સ્વીકાર્યા પછી એનો પ્રમાણિકપણે વિચાર થાય ત્યારે, એવા જ તર્કસિદ્ધ પરિણામે લાવીને આપણને મૂકે છે.

આનંદની ભૂમિકાઓ; એ બંને ચેતનાનો અપરાધ એટલે બંનેની મનો-
મય, પ્રાણમય અને અન્નમય (કે દેહમય, ધાર્મિક, સ્થૂલ) ભૂમિકાઓ;
અને ચેતનાએ પરાધર્મી અપરાધમાં ઉતરવાનો જે સેતુ તે વિજ્ઞાનમય
ભૂમિકા. આ ભૂમિકાની ચેતના જેમ લગ્ન નિહાળે છે તેમ નીચાને
પણ સંભાળે છે. જ્યાં ત્રણે ભૂમિકાનાં જે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છતાં મહા-
બલિષ્ઠ તરવો, તે તરવો વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં અવતરીને સંપૂર્ણજ્ઞાનાત્મક
અને અવિરતક્રિયાત્મક રૂપો ધરે છે. એવાં તે રૂપો જ્યારે આપણી
મનોમય ભૂમિકામાં, આપણી વ્યક્તિગત ચેતનાદ્વારા ગળાઈને, અનુભવાય
છે ત્યારે સત્ત્વગુણ બને છે; એ જ્યારે એ જ રીતે પ્રાણમય ભૂમિકામાં
આવે ત્યારે રમેગુણ અને અન્નમયમાં તમોગુણ બને છે. આપણે જ્યારે જે
શુદ્ધધર્મવાળી ભૂમિકામાં હોઈએ, ત્યારે તે શુદ્ધધર્મોનાં શુદ્ધ કે મિથ્ય
સ્વરૂપોમાં એટલા તો લમડીન બનીએ છીએ કે બીજા ત્યારે-વિજ્ઞાનની અને
પરાધર્મી-હન્ય ભૂમિકાઓ પ્રત્યે વત્તાઓછા બેક્ષમ બનીએ છીએ. આ બેક્ષમી
એ જ આપણી આસક્તિ; બેક્ષમીનો અભાવ, જ્યાં ભૂમિકાઓના માત્ર
અસ્તિત્વનું નહિ પણ તેમાંથી વહતા ચેતનાપ્રવાહોનું હૃદયે અનુભવાયું,
ત્યાંથી ધરતા સ્ફુર્તિઓ અને ત્યાંથી પ્રસરતાં આદોલનોનું અંતઃકરણમાં
વિસ્તરણ—આ અવસ્થા અનાસક્તિની.

૫

જે સુલગ અવસ્થા પામવા માટે શું કરવું જોઈએ ?

આપણી ચેતનામાં જ્યાં જ્યાં તમોગુણ વર્તાય ત્યાં એની જડતાને
રચાને સમ સ્થાપીએ; જ્યાં જ્યાં રમેગુણ સળવળે ત્યાં એને પલટીને
તપસ્વ બનાવીએ; જ્યાં સત્ત્વગુણ અનુભવાય ત્યાં એ ગુણના પણ ઉત્કૃષ્ટ
એવા જ્યોતિર્મય રૂપને સ્થાયી કરીએ—આકલું કરી રાકીએ તો અનાસક્તિ
એ અસકલ આદર્શ નથી.

અનાસક્તિવાળાં હૃદયમન એટલે કેક સાવ સૂકું, કેક ગાલેગોલું ન
નકારાત્મક, એવો માન્યતા ખાટી છે એમ હવે સમજશે; કારણ, આસક્તિ
કરાવનારી ગુણગ્રથીની જગ્યા અનાસક્ત ચેતનામાં સમ તપસ્વ અને
જ્યોતિએ સર્વક તત્ત્વગ્રથીએ લીધી હોય છે.

૬

રૂપવતી જ્ઞાયા, રમતવેલો પુત્ર, લાખોનું બેંક-બેલેન્સ, છાપા-
માત્રમાંની આપણી વાહવાહક જીવનની આ અને આવો બધી વસ્તુઓને

આપણે સ્વજન અને કાળના એ એકેક બિંદુએ રહેલી જ ન બેવી, વિચારવી કે અનુભવવી ધટે.

સ્ત્રી-સૌંદર્ય અથવા બાળકીત્તા, દ્રવ્ય અથવા કીર્તિ, એ દરેકને જે સ્વરૂપે આપણે દેખીએ કે અનુભવીએ છીએ, તે તે સ્વરૂપે તો, પાર્થિવ દેહનું પ્રાણુશક્તિનું અને મનનું અથવા તેમાંનાં કોઈ પણ એકથી ત્રણનું સાધન લઈને કરેલી એ પ્રત્યેકની એક કે બીજી પ્રકારની ગૂંથણી છે. એ ગૂંથણીને જ અસલ વસ્તુ માન્યા કરીએ ત્યાં લગી એમાં આસક્તિ રહેવાની જ બદકે એના ઉતરતા પ્રકારોને માણવા પ્રત્યે વધુ ને વધુ વળીને, વળેલા રહીને, આપણે તેમાં ગૂંચવાતા જવાના. એ ગૂંચવારો હાથે કરીને, નણીભૂંટીને લ'બાળ્યે જવા હોય ત્યાં લગી તેમ કરવાના મુખત્યાર છીએ આપણે, બેસકે, પણ હુદ સ્ત્રી-સૌંદર્યથી માડીને જગતના સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ પદાર્થમાત્રનો ઉપભોગ કરવાનો એક બીજી રીત પણ છે અને તેને ત્રિગુણનો સ્પર્શ નથી, સ્વજન બાધી શકતું નથી, કાળ દહી શકતો નથી. ' ન વા અરે જાયાયે કામાય જાયા પ્રિયા મવરયામતસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા મવતિ ' એ જ એ રીત. આપણને જે કે પ્રિય લાગે છે તે એના બાહ્ય રૂપગુણને લીધે નહિ, પણ એનામાના તથા આપણામાંના એકમેય અલિપ્ત આત્માને કારણે પ્રિય લાગતું થાય, એનું જ નામ ખરી અનાસક્તિ. સ્ત્રી-સૌંદર્ય જે તત્ત્વ છે સત્, તેનો આ દેખાતો આવિર્ભાવ એ દેહ; જે તત્ત્વ છે ચિત્-શક્તિ, તેનો આ સ્ફુરતો આવિર્ભાવ એ પ્રકુલ પ્રાણ; જે તત્ત્વ છે વિજ્ઞાન અને આનંદ, તેનો આ વિલોલ આવિર્ભાવ એ મનોબુદ્ધિ : આદિ આપણી ચેતનામાં કરાવીને એ સૌંદર્યનું પાન કરીએ ત્યારે સમજાય છે કે અનાસક્તિ નથા સૌથી દુર્ધટ લાગે છે ત્યાં પણ એ પ્રયત્ન કરીએ તો સુકર નીવડી શકે છે. અને એ પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વધુ સહાય થાય છે એ તો પ્રમુનું અવિરમરણ. એના નિકટતમ સાત્ત્વિકનું સંવેદન. એ સંવેદન જેટલું વધારે હોય અને સતત, વ્યાપક અને સચ્ચ, તેટલો આપણો અનાસક્તિમય ઉપભોગ વધારે પ્રસન્નગંભીર, વધારે સ્થાયી... હવે અનાસક્તિ એટલે ગપ નહિ પણ હૃદયે પ્રત્યક્ષ કરેલું સ્વાનુભવનું સત્ય, એવી પ્રતીતિ પણ થાય છે.

અનાસક્તિ એટલે ચેતનાની, ખરે જ, જલકમલવત્ અવસ્થા. એ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી અને સર્વિશેષ લેખાંશિદહણની અભીપ્સા થાય, અને એ પ્રમુદ્ધપાત્રે સતોપાય પણ, એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ અભીપ્સાની સિદ્ધિ એટલે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર.

અમે મનુજ !

અમે મનુજ ! વિશ્વની સકલ યોજનામાં અમે
રહ્યા સતત અગ્રણી; પરમ સત્ય આ સૃષ્ટિમાં;
અમે મનુજ ! બુદ્ધિના વિશ્વ વંશને સોલતા;
અમે સકલ સર્જને શિરદિરીઝ જેવા રહ્યા !

અમે મનુજ ! બુદ્ધિ તીવ્ર અમ, વિશ્વના બેદને
ધડીક મહી દે કરી સુતર સોલતા સર્વથા;
ધડીક મહી બુદ્ધિ તીવ્ર અમ એ જ પ્રશ્નો કરી
રહે ગહન કોયડા જ અમને ય મૂંઝાવતા.

અમે મનુજ ! બુદ્ધિથી સુખળ આ અમારી, અમે
મહા મનુજવંશને પશુ-દશાથી લક્ષ્યારિયો;
અને સુખળ બુદ્ધિ એ જ મનુવંશને પાશવી
દશા મહી કરી રહે, વિલસતો અને રાચતો.

અમે મનુજ ! બુદ્ધિના અમ અમાપ સામર્થ્યથી
અમે મન-સારીરની સકલ સૃંખલા બેદતા;
અને અમ સમર્થ બુદ્ધિ નિત સૃંખલાઓ નથી
રચી જ અમ બાંધતી મન-સારીરને સર્વદા.

અમે મનુજ ! આ અનન્ય અમ બુદ્ધિના વૈભવે,
પ્રતિઘ્નિ અમે બન્યા અતિ સુરેખ સંઘાતગ્રી;
અને અવ અનન્ય બુદ્ધિ અમ એ જ સંઘાતભૂં
સજે છ ગુણ, રૂપ, જ્ઞાન, વળી કર્મ, આકારને.

અમે મનુજ ! બુદ્ધિમાં અમ અસીમ શ્રદ્ધા રહી;
અને ન અમ બુદ્ધિને ગણતરી ય શ્રદ્ધાતણી;
અમે મનુજ ! કેન્દ્ર સૌ જગતનાં ય બુદ્ધિવડે,
અને જગતને જ કેન્દ્ર અમ બુદ્ધિ માની રહી !

મન:સુખલાલ ઝવેરી

મ. ન. દ્વિ.નો સમય

અને તેમનું મૂલ્યાંકન

આ ગણ હતાઓમાં જે ઉતારાઓ આપ્યા છે તે ઉપરથી અને તે સમયને લગતાં બીજાં સાધનોને ઉપયોગ કરીને મ. ન. દ્વિવેદીના વિદ્યાર્થીજીવનના સમયની સામાન્ય સ્થિતિનું ચિત્ર આંકી શકાય તેમ છે. પરંતુ એ વિષયોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં તો મ. ન. દ્વિવેદીના અંગત જીવનમાં એ પરિસ્થિતિએ કેવો ભાગ ભજવ્યો અને એ પરિસ્થિતિ પ્રત્યે મ. ન. દ્વિવેદીએ કેવા પ્રકારનું પ્રાતકાર્ય કર્યું તે આપણે જોવાનું છે.

તે જમાનાનો યથાર્થ ખ્યાલ લાવવા માટે આજનો વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનો જમાનો ભૂલી નહોતો; આજની સર્વવ્યાપી રાષ્ટ્ર-ચેતના અને તેના મોટા પાયા પર ચતા સક્રિય આવિર્ભાવ ઉપરથી નજર ખસેડી લેો અને ૩૦-વર્ષ-નહિ, ખરું જોતાં ૫૦ વર્ષ એટલે કે અર્ધી સદી-પૂર્વેના દિંદનો અને વિશેષ કરીને, ગૂજરાતનો વિચાર કરી જુઓ. રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ લાગ્યે જન્મ પામી હતી તે યુગને કલ્પનાવડે સજીવન કરો. લોકમાન્ય બા. ગં. તિલક પોતાની કારકિર્દી એક ઉત્સાહી જીવન તરીકે આરંભતા હતા. મહાત્મા ગાંધી ૧૦ વર્ષના પણ ચલા ન હતા,

૧. 'મણિલાલચરિત્રની સામગ્રી'ના અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા હપ્તાઓમાં.

અને દિ. બ. અંગ્રાજાલ સાકરલાલ, સર શ્રીરાજશાહ મહેતા, જી. આર. દલાલ વગેરે મ. ન. દિવેદીની આગળની ટુકડીના એળ્યુએટો પોતપોતાની કારકિર્દી હજી આરંભતા હતા. પ્રાચીન સંસ્કૃત યા તો કારસી અને અરબી કેળવણીનાં અવ્યવસ્થિત સંસ્કારસાધનો અને સમગ્ર દેશમાં રાજકીય કે અન્ય કોઈપણ પ્રકારની સફળ એકતા લાવવાને અશક્ત એવી પરસ્પર અસંગત શાસનપદ્ધતિઓ હિંદમાં પ્રચલિત હતી. ઇંગ્લાંડના આધિપત્યને પરિણામે યુરોપીય સંસ્કારની વ્યવસ્થિત વિન્યયાત્રાના વાહન તરીકે તુરનની રથપાએલી વિદ્યાપીડા હજી જાગી ન હતી. કેન્દ્રસ્થ મત્તાને આધીન એકધોરણી રાજ્યાતંત્ર પ્રસરતું હતું. નવી રાજ્યવ્યવસ્થાથી અખ્યમ વર્ગને શાંતિ મળી હતી તથા લૂંટારા અને પરરાજ્યોના હુમલાઓથી ખેડૂતોને રાહત મળી હતી. તેને પરિણામે પ્રજામાં ક્રાંતિક દમ આવતો જણાતો હતો. આગળ પડતી મુસદ્દી કામોમાં ભારે મદત્વાકાંક્ષાઓ જાગી હતી. પરદેશી, આપણા કરતાં વધારે મુશ્કેલી પ્રજાની નવી રાજ્યપદ્ધતિમાં ભારેમાં ભારે દરજ્જાની નોકરીઓ સર કરવાની તાલાવેલી તે જમાનાના સારામાં સારા લોકોને લાગેલી તેનો ખ્યાલ પણ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે જાંખતા આ જમાનામાં આવવો મુશ્કેલ છે. પરદેશી રાજ્યને પરિણામે જે ભારે ચિત્તશોષણ થઈ, સમગ્ર રાષ્ટ્રની આર્થિક ગિચતિ પાથમાલ થતી હતી તેની અસર હજી પૂરેપૂરી જણાઈ તથા સમજાઈ ન હતી. રાષ્ટ્રીય ગરીબાઈ શોધવાનો પ્રયત્ન પણ આજના જેવો વ્યાપક ન હતો. એ જમાનામાં અંગ્રાજાલ સાકરલાલ દેસાઈ અમદાવાદથી મુંબઈ “પરીક્ષા આપવા અને લખવા” ગએલા તે એક અનુકરણીય સાહસ ગણાએતું ! અને સૂરતથી હેડમારતરની બીજે ગામ બદલી કરવામાં નહીં માસતરની ડોઝીને કેળવણીખાતાના મળતાવડા ઇન્સ્પેક્ટર ડી. સી. હોપ પોળમાં જઈને બદલી કરવામાં સાનુકૂળ થવા માટે ગૂજરાતી ભાષામાં સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા

એવો તોફારીઓના સુકાળનો એ જમાનો હતો. ગણમાર્ગાક્યા જ તે સમયે બાણી શક્તિ અને તે બધા ' મોટા ' ચવાની એટલે કે અમલદારી કરવાની કે વડીલાતમાં કમાઈને આખર પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખીને બળતા.

૧૮૫૬ માં આરંભેલી વિદ્યોપીટની કેળવણીના તથા તેની આગળનાં વર્ષોમાં જાતમહેનતે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના પરિચયમાં આવનાર દિંદીઓના કાર્યને પરિણામે દિંદમાં પહેલું પગિણામ સર્વત્ર લગભગ એકસરખું આવ્યું ગણાય. ૧. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરસાઈનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ સ્વીકાર અને તેનાં સર્વે બાલ્ય સ્વરૂપોનું અનુકરણ કરવાનો મોહ. ૨. આર્થ સંસ્કૃતિ અને તેનાં મૂર્ત સ્વરૂપ-ધર્મિકાસના પ્રવાહમાં તડકાછાંચડી ખમી, વિરૂપ બની ગંગેલાં-જેવાં કે ધર્માચાર, સામાજિક જીવન-રૂઢિઓ, રિવાજો વગેરેની અવગણના; અને તેમનું ઉલ્લંઘન કરવું એ તેમની શુભામીમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાની નિશાની ગણાતી.

ખંજાળમાં " બ્રહ્મસમાજ " સ્થપાઈ; જુદા જુદા નેતા-ઓએ જુદાંજુદાં સંસ્કારતત્ત્વોને વધારેઓછું પ્રાધાન્ય આપી નવી જગૃતિને ત્રણ શાખાઓમાં-સાધારણ, આદિ અને તત્ત્વ-વિધાન-મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું. આંધ્રમાં વીરેશસિંગ પંતુલુએ પણ સામાજિક સુધારાઓની, બ્રહ્મમાજ અને સાહિત્યના ઉદ્ધારની શરૂઆત કરી. મુંબઈમાં ન્યા. મુ. રાનડે વગેરેના નેતૃત્વ તળે ' પ્રાર્થનાસમાજ ' - ' બ્રહ્મસમાજ ' ની અહેન-શરૂ થઈ અને જુજ્જલતા મથક અમદાવાદમાં પણ ભોળાનાથ, મહીપતરામ વગેરેએ તેની શાખા સ્થાપન કરી.

લાંબી તમેાગુણુની નિદ્રામાંથી જાગૃત થતો દિંદ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના ઝગઝગાટથી ઝંખવાયો હતો, એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે; પરંતુ ૨૦ વર્ષ એ દશામાં ગાળ્યાં હશે એટલામાં જ તેણે પોતાના સંસ્કારસાતત્યની શોધ શરૂ કરી. પોતાના આપદાદાનો

વારસો તેણે જોવા માંડ્યો અને. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે વધારે જાગૃત વિવેચકશક્તિ તથા તેનાં સ્વરૂપોના સ્વીકારમાં પણ અંધ અનુકરણવૃત્તિને ઠોકાણે પરસંસ્કારને પોતીકા કરી, લોહીમાં વણી લેવાની ક્રિયા—Assimilation—શરૂ કરી. પરસંસ્કારનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવામાં દિંદની ગ્રાહકશક્તિ અને પાચનશક્તિ અસાધારણ કાઢી શકાય. બ્રહ્મસમાજ સદ્ગુણ થાય તે પહેલાં બંગાળમાં સમકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પ્રાર્થનાસમાજ મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રસારે અને પંજાબમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ લાખોને ખ્રિસ્તી બનાવે તે પહેલાં પાખંડમતખંડિની પતાકા હરદ્વારમાં ફરકાવનાર, એક અકિંચન કાઠિયાવાડી સંન્યાસી સ્વામી દયાનંદે આર્યસમાજનો પાયો નાખ્યો અને પરદેશી રાજ્યની ઝૂંમ-રીને બીજાં દસ વર્ષે થયાં ન થયાં એટલામાં પ્રજાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પણ જાગૃત થઈ; રાષ્ટ્રીય મદાસભાનો જન્મ થયો. અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં (સાહિત્ય, સમાજ, ધર્મ) સર્જકશક્તિનો પરિચય હિંદે આપવા માંડ્યો.

નર્મદનું સમયમૂર્તિત્વ

પશ્ચિમના સંસ્કારના પ્રથમ સ્પર્શનો દર્પોન્માદ, તેનું શમી જવું અને આર્યસંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું અન્વેષણ તથા તેમના સ્વીકારનો આગ્રહ-એ જન્મે સૂરો તે સમયના ગુર્જરસાહિત્યના સમયમૂર્તિ કવિ નર્મદમાં આપણને જણાય છે. “ સહુ ચક્ષો છનવા જંગ બ્યગ્લો વાગે ” એ વીરોત્સાહભરી બાનીમાં નવીન યુગને અભિનંદન આપી “ પાહોમ કરીને પડવાને ” લોકને આ-મંત્રણ કરનાર કવિ નર્મદ “ ધર્મ ” ના વિષયનો ઉલ્લેખ પાછળથી એતવણી આપે એવા પ્રકારે કરતા ગયા ! વિચારોનું સમૂળું પરિવર્તન તેમણે ઉત્તરાવસ્થામાં અનુભવ્યું અને સુધારાની હિમા-યતમાં પ્રગટ કરેલ તેનું તે અભાણિકપણે નીડરતાથી જનસમાજ

સમક્ષ રજૂ કર્યું. તે જમાનાની એક વિશિષ્ટ સમયમૂર્તિના પોતાના જ જીવનમાં પ્રગટ થયેલી એ એ વૃત્તિઓ તે જમાનાની લાક્ષણિકતાનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. અને નર્મદ એટલે કાંઈ સામાન્ય ગાનવો પેટે જમાનાએ થકેલું પૂતળું કે તેનું રમકડું માત્ર નહિ. તે પોતે એ જમાનાની-અને ભાવિની-મર્જક શક્તિઓમાંની મુખ્ય શક્તિઓનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતો. જમાનાએ તેને ઉત્પન્ન કરેલ હતો તો જમાનાને ઉત્પન્ન કરનારાઓમાંનો તે એક મુખ્ય હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારનો સંઘર્ષ-તેમનું પરસ્પર કાર્યપ્રતિકાર્ય અને ભાવિપરિણામનો અડગદી, વરતારો તથા ઇષ્ટાનિષ્ટ તત્ત્વોની વિવેચના વગેરે તે જમાનાના અને ત્યાર-પછીની પેઢીના લેખકો અને ચિંતકોનો પ્રધાન વિષય બની રહ્યો હતો. એ મંથનને પરિણામે પ્રત્યેક સાહિત્યકારે પોતાને કાવતું રૂપ સર્જીને તેમાં પોતાનું કથન પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો લાગે છે. નર્મદે કવિતા ઇતિહાસ, નિગંધ અને જીવનચરિત્રનો આશ્રય લીધો; નવલકામે વિવેચના ગરગીઓ અને નિગંધોમાં પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું; ગોવર્ધનરામે નવલકથા અને કવિતાનો, મણિલાલ દ્વિવેદીએ તત્ત્વચિંતન, નિગંધ, કવિતા અને અનુવાદોનો, રમણભાઈ નીલકંઠે મર્મકટાક્ષનો-એમ જુદા જુદા રૂપમાં એ વિષય રજૂ થયો છે; પ્રત્યેકની લાક્ષણિકતા પણ તેમાં નરી આવે છે. એ સર્વેમાં 'નવલ' સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને સફળ નીવડ્યું જણાય છે. પરંતુ મ. ન. દ્વિવેદીના સમકાલીનોમાં ગો. મા. ત્રિ. એ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પૂર્વપશ્ચિમના મિલનનો કાચડો રજૂ કરી કટલીક દિશામાં ઉપયોગી સૂચનાઓ કર્યા ઉપરાંત નિશ્ચિત, માર્ગદર્શક દિશા જણાવી નથી દેવાના પ્રધાન એ પ્રયત્નમાં ભાવિની ઉગ્ગતવળતા અને આશાજનકતા બાદ કરતાં વર્તમાન-કાળમાં શું કરવું યા તો ન કરવું એ વિષે નહિ જેવી જ સૂચનાઓ મળે છે. આ વિષયમાં મ. ન. દ્વિવેદીનું ચિંતન વધારે સ્પષ્ટ અને માર્ગદર્શક હતું એમ કહી શકાય. 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમના

મુંદર નિબંધમાં પ્રગટ થએલો જન્મે સંસ્કૃતિનાં મૌલિક તત્ત્વોનો વિચાર અને વર્તમાનજીવને માટે વધારે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ અને અભિપ્રાયો આપણને જણાય છે. રાષ્ટ્રીય મહા-મહાની ચળવળની ઉપયોગિતા અને અમલ રૂપીકારીતે મ. ન. દિવેદી ખેડ જીદ્દાનાં 'ઝોરઝેનામજર' પણ થયા હતા. એ દર્શાવત મ. ન. દિવેદીના જીવનમાં નોંધવા જેવી ગણાય

ગુજરાતની તે સમયની સામાજિક રિચતિનો વિચાર કરતાં જે ચાર જાગનોમાં જે સમજો બેઠ આજની રિચતિ પરત્વે છે તે ખાસ જ્ઞાનમાં રાખવો જોઈએ. ૧, નાતિજંધારણની જે સિધ્ધિના આજે છે તેથી તે સમયે ન હતી. ગરિબાગે નાતિની રત્ના હાથ છે તેના કરતાં ઘણી વધારે હતી. ૨, કુટુંબ અને વડીલોનું ચલણ પણ ઘણું જ વધારે. આજનો ઝેલસુએટ પરીક્ષા પસાર કરી કયો ધંધો કરવો એ વિશે માથાગનો અભિપ્રાય લેવા જંધાએલો હોતો નથી અભિપ્રાય લે તો પણ ને પ્રમાણે આલે જ એવું હોવું નથી. ધણખરું પોતાના નિબંધો માટે તે વડીલો ઉપર આધાર રાખતો નથી. જદુ જદુ તો તે વડીલની 'સલાહ' લે છે, પરંતુ તે જમાનામાં તો પુત્ર એજે વટાવવાની નોટ એમ ગણનારાં માથાપો અને પોતાને અનેક આપત્તિઓ વેડી જણાવનાર માથાપના ઉપદ્રવની ગણ-તરી ગણનાર પુત્ર-એમનો સંજંધ એવો હતો કે પરીક્ષા પસાર કરી પુત્રે શું કરવું? ક્યાં પરણવું? એ તો તેના માથાપો જ ધણખરું નક્કી કરી મૂકતાં! એવો જાગનમાં હાકરાની મરજી પૂછતી એ વિચાર જ તે જમાનાનાં માથાપોને અસંભવિત અને પોતાના અપમાન સરખા લાગે. "મારો દલાળો તો દાક્તર થશે!" જાણે કે પુત્રે શું થવું અને શું ન થવું એ નક્કી કરવાનું કામ માથાપનું જ હોય!

વડીલોની મતાનું એક બીજું ઉદાહરણ: કુટુંબજીવનની

રૂઢિઓનું દાસત્વ ભણેલા પણ કેવું સ્વીકારતા તે આજે જાણીને આપણને હસવું આવે તો આશ્ચર્ય નહિ ! પોતાની પત્ની જોડે માતાપિતાની કે કોઈપણ વડીલની હાજરીમાં જોલાય નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના ગાળકને સુદ્ધાં તેમની હાજરીમાં રમાડાય નહિ ! !

આવી સ્થિતિમાં એવ્યુએટ થએલો જુવાન નોકરી પર ચડે ત્યારે ગહારથી જોતાં ગમે તેટલો સ્વતંત્ર અને પુખ્ત ગણાય પરંતુ અંદરખાનેથી તેનું સામાજિક, કૌટુંબિક અને આર્થિક જીવન તેનાં માળાપની આદ્યા પ્રમાણે ગાળવામાં આવતું. અને ખૂબી એ છે કે માળાપો તે એ પ્રમાણે ચાલવા, ચલગત, બંધાએલો છે એમ માનતાં એટલું જ નહિ પરંતુ જુવાન પોતે પણ તેમ કરવાને પોતાની જાતને જાંધાએલો ગણાતો !

મ. ન. દિ. વિદ્યાર્થી તરીકે

(૧) એવા જમાનાના આશાભર્યા જુવાનોમાં મ. ન. દિવેદી હતા. વિદ્યાર્થી તરીકે તેનું જીવન 'યશસ્વી' વિશેષણ ને લાયક હતું એટલું તો મેટ્રિકથી બી. એ. સુધીની પરીક્ષાઓનાં પરિણામ પરથી જણાય તેવું છે. તે હિપરાંત તેની અસાધારણ મેધાશક્તિ, સાહિત્યવિદ્યારિતા, કવિતા કરવાનો શોખ તથા છેક વિદ્યાર્થીજીવનમાં પણ સારા વિવેચક તરીકે પોતાના મિત્રોમાં પ્રાપ્ત કરેલું સ્થાન-એ સવર્ણનો વિચાર કરતાં પણ મ. ન. દિવેદી, વિદ્યાર્થીની શુદ્ધ હિતાધિ કેવળ પ્રાપ્ત કરી જીવનમાં બીજું કંઈ પણ 'યશસ્વી' કરવાને અશક્ત એવા ઘણાંઓથી, જુદા પડે છે.

ગુર્જરસાહિત્યમાં મ. ન. દિવેદીને વિવેચક તરીકે જે સ્થાન મળ્યું જોઈએ તે હજી સુધી સ્વીકારાયું નથી એમ કહેવાની અહીં દરજ્જા પડે છે. નવલસમયના એકમાત્ર વિવેચક

ચુસ્તરસાહિત્યમાં ગણાય છે તેમાં મ. ન. દિવેદી જ્યોતે અનુભવે અન્યાય થતો લાગે છે.

(૨) મ. ન. દિવેદી વિદ્યાર્થી તરીકે ઘણા મજતાવડા હોવા જોઈએ. સરખી વયના અને નાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમને પોતાના વિશ્વાસપાત્ર ગણતા એ પણ રૂપ જણાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને 'Personal magnetism'—('અંગત અજ્ઞ મોહિની' અથવા 'જે આંખોનું જાદુ') કહે છે તે મ. ન. દિવેદીમાં કુદરતી રીતે હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાર્થી-જીવન પૂરું કરીને મુંઝાઈમાં કે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નોકરી કરતા ત્યારે એક્સીસ્ટન્ટ હાઈસ્કૂલમાં કેમ્પ્ટ્રીઓને અહવાડીઆમાં અમુક કલાક વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો લેવા પડતા. મ. ન. દિવેદી એ પ્રમાણે અંગ્રેજી હકા અને સાતમા' ધોરણમાં અંગ્રેજી-સંસ્કૃત લેતા. તે સમયે ભણનારા એક વિદ્યાર્થીએ લગભગ ૫૦-૫૫ વર્ષની ઉંમરે મને મ. ન. દિવેદીનું તેનું સ્મરણ કર્યું ત્યારે પણ પ્રથમ છાપ તેમના "રૂપાંગપથ્યાની" તેના ઉપર પડેલી જણાઈ! તેણે મને કહ્યું—"મ. ન. દિવેદીના હોદ્દા જાણે હમેશાં પાન ખાધેલું ન હોય તેમ સુંદર રાતા રંગના રહેતા અને એમના રંગ ઘણો ઝીજો હતા."

(૩) વિદ્યાર્થીજીવનમાં લાગુ થએલા ઉપદેશના વ્યાધિ વિશે નીચેની જાગતો વિચારના જેવી ગણાય.

(અ) હાથી વય અને કાર્યી સમજાણમાં થએલાં કાર્યોનાં માત્ર શારીરિક પરિણામ ઉપર નજર રાખીને એક વ્યક્તિના નૈતિક-નીતિવિષયક-પાત્રતા કે આચરણની અધ્યક્ષતાનો ખ્યાલ જાંધી દેવો એ વાગળી ગણાય કે નહિ?

(બ) એ જાતનામાં સામાજિક જીવન-તે પણ નડિયાદમાં વસતી નાતોમાં-જન્મ ઉચ્ચ ધોરણનાં હતાં એમ માનવાને કશું કારણ નથી. પાટીદાર અને સાહેબરા જાતિ અપવાદરૂપ ન હતી.

(ક) બાળલગ્નને પરિણામે પ્રયજ્ઞ કામવાસના સામાજિક અને ઔદ્યોગિક જીવનના વારસારૂપે હિતરે એ અસંભવિત નથી.

(ગ) મ. ન. દિવેદી તે સમયે એકલા જ એ વાસનાના કાંસામાં પગ્યા હોઈ વિશેષ રૂપે જવાબદાર હતા એવું હતું જ નહિ. આખા મિત્રમંડળમાં બુદ્ધિના વિકાસની આતુરતા સાથે સાથે પ્રયજ્ઞ કામવાસના પણ જણાય છે. (જુઓ બાલાશંકર. દુલસીભાઈ અને ગંગાશંકરના પત્રો.)

(ઘ) મ. ન. દિવેદી પૂર્વે થયેલાઓમાં નર્મદનું જીવન તપાસો અને પછીથી આવનારાઓમાં કલાપી વગેરેનાં જીવનના પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો વિચારો-અને બાકીના છેલ્લી પેઢીના સાહિત્ય-કારમાં ૪૦-૮૫ વર્ષની ઉંમર પછી પણ બીજું, ત્રીજું અને ચોથું લગ્ન કરનારા-અને તે પણ કેટલાક તો હમ્મશ રૂપીઆ પદ્ધતિના મૂકીને !-જેટલા તીકળે તેમની વિપયલોહુપતા વિચારી. ખુલ્લી અનીતિ કરનારાઓને પડછે તેમનું વર્તન નાખો.

(ક) મ. ન. દિવેદીનું લગ્ન મેટ્રિક થતા પહેલાં થએલું હોવું જોઈએ-ચોક્કસ તિથિની માહિતી મારે હાથ લાગી નથી. બાલાશંકર મેટ્રિકમાં બાપ થયેલા હતા અને તેમને પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ મ. ન. દિવેદી જેવો જ વ્યાધિ થયો હતો.

એટલે વિદ્યાર્થીજીવનમાં થએલ વ્યાધિને માટે મ. ન. દિવેદીને સઘળી રીતે જવાબદાર ગણવામાં એક અણુસમજી-ગિનઅનુભવી-જીવાનને આપણે ઘણી ભારે સમ્મત કરીએ છીએ એમ મણુપ; કારણ કે એના પતનનો સઘળો દોષ તેનો પોતાનો કેવળ નહિ પરંતુ સોળત, સામાજિક સ્થિતિ, બાળલગ્નનો રિવાજ વગેરે અનેક બીજી બાબતોનો પણ ખરો.

વ્યાધિ : એક અકસ્માત

પણ હા, મ. ન. દિવેદી પુખ્ત અને સમજી-મ. ન.

દિવેદી લેખક અને વિચારક—એ તરીકે તેમની નૈતિક જવાબ-
દારી વિશે આગળ ફરીને વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થશે ખરો, પરંતુ
ત્યારે પણ આ મુદ્દો તો ધ્યાનમાં રાખીને જ વિચાર કરવો
પડશે કે તેનો શારીરિક વ્યાધિ, તેના કેટલાક સમકાલીનો માનતા
હતા તેમ, તેની નૈતિક અધમતાનું સીમાચિહ્ન ન હતું. એ તો
છેક અણુસમંતુ વિદ્યાર્થીને વળગેલ આશ્રવન અકસ્માત
માત્ર હતો. ધણા વિદ્યાર્થીઓ યુવાવસ્થામાં કુટેવોના બોગ
ચર્ચ પડે છે. આ તો આડે રસ્તે જાય છે; પરંતુ અવસ્થા જતાં
સમજણ અને અનુભવ પરિપક્વ થતાં, આ તો યોગ્ય માર્ગ-
દર્શક વ્યક્તિ, વાચન કે સંસ્થાનો લાભ મળતાં એવી અધો-
ગતિમાંથી મુક્તિ મેળવી લે છે; અને પછી દુનિયાની નજરે
'અણીશુદ્ધ નીતિવાળા' ગણાય પણ છે. વધારે ઊંડા ઊતરીને
એ પ્રશ્નના મૂળ જોવા જઈશું તો અંગ્રેજ કહેવત—“વૈદ્યરાજ,
પહેલાં આપનો જ વ્યાધિ મટાડો”—એ વાદ લાવવાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થાય તો આશ્ચર્ય ખરું? “શા ખાટે અમુક વ્યક્તિ અમુક
વૃત્તિ કે વાસનાને વશ થાય છે?” એ પ્રશ્ન કરવો નિરર્થક
છે. પ્રત્યેક માનવમાં અન્યક્ત કે અર્ધઅન્યક્ત પશુ રહેલું જ છે
અને પોતાના પ્રાણમાં ‘અનીતિમાન’ ગણાય એવી વૃત્તિ કે
વાસનાએ પ્રવેશ જ કર્યો નથી એમ કોણ કહી શકે તેમ છે?
એક વ્યક્તિ પોતાની સ્વાભાવિક નિર્જાતા-ઓધે ઊતરેલ
પ્રજાના વાસના, જાત્યાવસ્થાની અજ્ઞાનમરી કુલદમ્ભવૃત્તિ તથા
કાચી ગુદ્ધિ-સમજણ—એ સર્વને પરિણામે કુટેવોનો-કદાચ
અનાતિનો—અને છેવટે ભયંકર વ્યાધિનો બોગ ચર્ચ પડે છે.
ખીજ તરફ પોતાના અંતરમાં વાસનાનું સેવન કરનારા અને
આચરણમાં તેને વશ થવા છતાં શારીરિક વ્યાધિથી બચી
જનારા આ તો પોતાની એવી અનીતિમાન વૃત્તિને આચરણમાં
મુકવાની તક જંમને મળતી જ નથી એવા માણસો પણ ધણા
હોય છે. એ જન્મેમાં નિરપેક્ષ નીતિની દૃષ્ટિએ પહેલા પ્રકારનો
માણસ ઊતરતો કહી શકે, વાર?

મ. ન. દિવેદીની નૈતિક જવાબદારી ઉઠાવી દેવાનો આ મુદ્દામાં બિલકુલ પ્રયત્ન નથી, પરંતુ અતિશયોક્તિભરેલી રીતે જે ગૌણ વ્યાખ્યાનને મહત્વ આપવામાં આવેલું છે તેને ચોખ્ખુ રચાને મૂકવાનો પ્રયાસ છે. ફરીને મ. ન. દિવેદીની આ વિષયની જવાબદારીનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે વિશેષ અવલોકન કરીશું.

(૪) “મ. ન. દિવેદી તો રૂઢિરક્ષક, પ્રાચીનતાના પૂજક, ‘જૂનું એટલું બધું જ સોનું’ માનનાર, શાસ્ત્રોને અધ્યાધિત ગણનાર જૂનવાણી મતાગ્રહી, જરીપુરાણા વિચારો, રૂઢિઓ અને શાસ્ત્રોને આ પ્રગતિના જ્ઞાનમાં પણ દોષ રહિત-અરુણનશીલ માનનાર અને તેનું અનુસરણ કરવાનો મિથ્યા આગ્રહ કરનાર” એવા એવા જે અનેક અભિપ્રાયો, આલોપો, મતાગ્રહો, ટીકાઓ અને વિવેચનો મ. ન. દિવેદીના શ્રવતાં અને ત્યારપછી અનેક સમયે થએલાં છે તે કેવાં તે અતિશયોક્તિભરેલાં અને અવાસ્તવિક છે તેનું દર્શન “પૂર્વ અને પશ્ચિમ” નામનો તેમનો નિર્બંધ વાંચનારને થયા વિના લાગ્યે રહે.

ધર્મવૃત્તિનો ઉદય કેવી રીતે ?

પરંતુ અહીં આપણે જોવાનું એ છે કે મ. ન. દિવેદીના આંતરવિકાસમાં ધાર્મિક વૃત્તિનો ઉદય કેવી રીતે થયેલો ? મ. ન. દિવેદીની ધાર્મિકતા એક જાતરેલ આચારની અને મંત્રોની શુભાગી માત્ર હતી કે વિચારશૂન્ય, અર્થ પરછંદાનુવર્તિત્વને જ તેનું અસ્તિત્વ આભારી હતું ? સ્થિતિચુસ્ત, રૂઢિરક્ષક અને આચારનાં બંધનો સેવતી નાગર નાતમાં જન્મેલા તેટલા મારે મ. ન. દિવેદી “પ્રાચીનપ્રિય” થયા એ અનુમાન સાવ આધાર વિનાનું નીવડે છે. વળી, વ્યક્તિઓ જોડેનો અંગત વિરોધ મ. ન. દિવેદીનાં મનઃક્રિયાઓનાં દોરવા મારે પૂરતું કારણ યર્થ શક્યો ન હોય એ પણ નક્કી છે. જ્યારે આ વિષેનો મ. ન.

દિવેદીનો પોતાનો પત્રરૂપ 'થેકોફિસ્ટ' (Theosophist માં ઉપાયેશો) વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના અંતરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે છે, અને મ. ન. દિવેદીને પ્રાચીનતાના અંધઉપાસક, અનુયાયી કે પ્રશંસક તરીકે મણાવવાનો પ્રયાસ કરનારાઓની નિષ્ફળતા સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રયોગોમાં શ્રદ્ધા હોવી એ જો વર્તમાન ભૌતિકશાસ્ત્ર (Science) ના જમાનાનું લક્ષણ હોય તો અહીં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મ. ન. દિ. ના અંતરમાં આર્યતત્ત્વદર્શન પ્રત્યે અને તે દર્શનને સામાજિક આચારમાં ઊતારવા યત્ન કરવા મથતાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે, જે શ્રદ્ધા ઉદ્ભવી તે પ્રયોગાત્મક હતી અને તેટલા પૂરતી આધુનિક અને Scientific સામ્રીય-પ્રયોગસિદ્ધ-હતી.

અને વધારામાં એ લેખ એ પણ પૂરવાર કરે છે કે “મુધારક” તરીકે જે વર્ગ તે સમયે સમાજમાં ફેરફારો કરવાને મથતો હતો તે પોતાનાં મંતવ્યો વિષે સહૃદય હોવાનો દાવો કરે તો સામા જાન્યૂ. મ. ન. દિ. તે ચળવળનાં કેટલાંક સ્વરૂપોનો વિરોધ કરવામાં તેટલી જ સહૃદયતા, અંતરાત્માના અવાજ-પ્રતીતિ નિશ્ચય તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમ જનનેનાં દર્શનોના તુલનાત્મક અભ્યાસને પરિણામે પ્રેરણા હતા એ પણ એ લેખ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તથા મ. ન. દ્વિવેદીના ઉપર ટાંકેલા પત્રમાં પ્રગટ થએલા લાવમાં અને એ ત્રણમાં પ્રગટ થએલી માનવઅંતરની એક ગૌણિક પ્રવૃત્તિના આવિર્ભાવરૂપ ધાર્મિકતામાં સામ્ય છે. વાંચનારે યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે વિવેકાનંદ મ. ન. દ્વિવેદીના સમકાલીન હતા. દયાનંદ તેમની પૂર્વેના ગણાય ખરા, કારણ કે ૧૮૭૨માં તેા મુંબાઈની આર્યસમાજનો તેમણે પાગો નાખ્યો હતો ! પરંતુ એ વૃત્તિ મૂળમાં એક છતાં વિવેકાનંદની આધ્યાત્મિક અભીપ્સા ઘણી વધારે તીવ્ર, વ્યાપક અને સહૃદયતાભરી. દયાનંદની તપઃ-શક્તિ મ. ન. દ્વિવેદી કરતાં અનેકગુણ ચડિયાતી-અજવાન અને દીર્ઘજીવી. વિવેકાનંદ અને દયાનંદ બંનેના સાદસ અને હિંમત ચડિયાતાં. સમાજવૃત્તિવાળી અને કાંઈક અંશે સમકાલીન એવી એ ત્રણ વ્યક્તિઓના જીવનની તુલના કરતાં એમ લાગે છે કે માનવના અંતરાત્મામાં પણ ગ્રેડિઓ (Grades) હોય છે, એવો આપણા દેશમાં પ્રચલિત મત છે તે સાચો હોવો જોઈએ. કેટલાકનું આધ્યાત્મિક કાફું જ મોટું-અજવાન, સ્વભાવરક્ષિત તથા નેતૃત્વ માટે સરળચેતુ—લાગે છે.* ઉદાહરણ તરીકે—વિવેકાનંદમાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર માટે જે અભીપ્સા જન્યૂત થઈ તે કેટલી ઉત્કટ અને તત્પરપરી ? તેનું અનુપરણ કરવા તેણે કેવા જોગો આપ્યા ? કેટકેટલી મહેનત ઉઠાવી ? એ તાજાવેલીને પરિણામે જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સંસર્ગ થયો અને તેમણે યોગસાધના વિગે ખાતરી આપી ત્યારપછી પણ કેટકેટલી વિપત્તિઓ-અંતરનાં ગદન મંચનો, બહારની વિટંબનાઓ વગેરે સેવી-સહન કરી-અંતે પોતાનું ખેય સાધવા માટે તેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભેખ લીધો. વિપ્લવકારી-વિદ્રોહીનાં સાચં તત્વોથી ભરેલ, અજ્ઞાન ગ્રાળક દયાનંદ ધર્મ, સમાજ અને જીવનસમગ્રમાં વિપ્લવ કરવા ફમણી વચે મેદાને પડ્યો હતો !

* આપણામાં દેવકોટિ, ઇશ્વરકોટિ, સુક્ત અથવા નિત્યસુક્ત એવા પ્રકારે ગણાય છે.

વેદધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરતાં તેણે લોકોના માર, અપમાનો, નિંદા, ગાળો, આક્ષેપો વગેરે સહન કર્યાં. એક યોદ્ધાની વીરતા અને સુખદની ધીરજથી તે ખોતાના ધ્યેયને વળગી જ રહ્યો ! અગ્રેષ્ઠ ક્રેગવણીથી વંચિત એ સંસ્કૃત-હિંદીના વિચારદર્શનમાં એવી વ્યવસ્થાસક્તિ અને પ્રેરણાપ્રેરકતા હતી કે તેણે ઊભી કરેલી સંસ્થા સંગઠન માટે પ્રખ્યાત એવી પશ્ચિમની લલલલી સંસ્થાઓ જેટલે મુલનામાં ઊભી રહી શકે તેમ છે. વેદધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો, આર્યસંસ્કારનો વિવિધસ્વરૂપ દરકાવવો, રહિતું નિર્માલ્ય દાસત્વ નિર્મૂળ કરવું, સામાજિક દંભને તિલાંશરૂપે આપવી, અજ્ઞાન, તમોગુણ અને નિષ્ક્રિયતાને દેશવટો દેવો, દૂરીને ભારત-વાર્ષમાં તેજસ્વી અભ્યસારીઓના વિદ્યાકુંભને ગળાવવા, બળવાન, સરળ જીવન ગાળતાં દંપતીઓ ઉત્પન્ન કરવાં, વેદધર્મનો અને આર્યસંસ્કૃતિનો જગતભરમાં પ્રચાર કરવો-એવાં એવાં તેનાં સ્વપ્નાં હતાં; અને તે કેવળ સ્વપ્નાં જ રહ્યાં એમ કોણ કહી શકશે ?

પરંતુ મ ન દિવેદી સંસ્કૃતિના, ધર્મના કે આધ્યાત્મિકતાના સંદેશવાહક, પયગંબર કે પુનઃસર્જક ન હતા. એનાં એ આંતરજીવનનાં ખીજનો વિકાસ દયાનંદમાં થયો તેવો તેમના જીવનમાં ન થયો.

વિવેકાનંદની પેઠે ધર્મના રહસ્ય માટે તત્ત્વસ્પર્શી જોગ કરવાને જાહેર મુજરાતનો એ ધર્મગિજાસુ કેવળ પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગો તે પણ ધૂંડોળીવ પદ્ધતિ પ્રમાણે-કરી અટકી ગયો. આધ્યાત્મિકતાનાં મૌલિક સત્યોના વિશુદ્ધ અંતઃસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરી નિર્જીવ અને નિઃસત્ત્વ અને કેટલીક વાર તો લાગિ-હારક થઈ રહેલા ધર્મનાં, આચારનાં જાણ સ્વરૂપોને તે તિલાંશરૂપે આપી શક્યો હોત. તેને જાહેર તેણે આંતરસત્ય જાણ-સ્વરૂપ બન્યોનો સ્વીકાર કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. જે શાસ્ત્રોની આજના સંપ્રદાને વડાવી તેના આત્માને તે વળગી રહી શક્યો

હોત તો તે સમયનાં સુધારકોની ઘણીખેરી પ્રવૃત્તિ જોડે તે સહાનુભૂતિ રાખી શક્યો હોત અને તેમની અતુંકરણવૃત્તિને વધારે સચોટ રીતે આયોજનસંસ્કૃતિના સાતત્ય પ્રત્યે દોરી શક્યો હોત. જ્યાં પશ્ચિમના સંસ્કારોનાં નવીન અને હિપકારક તત્વોનો આર્થ સંસ્કાર સાથે સમન્વય તે સાધી શક્યો હોત ત્યાં તેણે જીવન સંસ્કારની હિમાયત જ રચીકરી. અને આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરવાની તેની અભીપ્સા-કંઠો કે તાલાવેલી-તેની પાસે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરાવી કોઈ સમર્થ, પ્રાણુવાન, સર્જક પ્રવૃત્તિ યા તો સંસ્થા(રામકૃષ્ણ મિશન કે આર્થસમાજ જેવી)ની સ્થાપના કરાવી શકી નહિ. તેણે તો હિંદના હિતૈષી અને સંસ્કારે ચિંતુ યદ્યરહેલ પરદેશી સગળનોએ સ્થાપેલ થીઓસોફિકલ સોસાયટીને પોતાની સહાનુભૂતિ અને સહાયતા અર્પા; અને “ આધ્યાત્મિક મંડળ ” શરૂ કરી તેમાં પોતાની આધ્યાત્મિક અભીપ્સાને મૂત્ત સ્વરૂપ આપવામાં ધર્મજીવનની, બાહ્ય દૃષ્ટિએ, ઇતિથી જોઈ!

પરિવાજકનું ઘત સેવતો એક અકિંચન સંન્યાસી અમેરિકામાં મળનાર સર્વધર્મપરિપદ વિષે સાંભળતાં આર્થ-સંસ્કારનો વિજય કરવા એકલો, અસહાય નીકળી પડે છે. અમેરિકા તેના શબ્દોના અને આર્થવર્તનાં આધ્યાત્મિક સંતોના પડધાથી ગાજી રહે છે-ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મનીમાં તેનો પ્રતિ-ધ્વનિ સંભળાય છે. તેનું પુનરાગમન યતાં કન્યાકુમારીથી અંતરેશ સુધી દેશસમગ્ર તેનું અપૂર્વ સ્વાગત કરે છે અને તેનો જીવનસંદેશ સાંભળે છે. રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી એ સંન્યાસી “ દરિદ્રનારાયણ ”ની સેવા અને આધ્યાત્મિક જીવન એ જોનો મેળ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. જિગતી પ્રજાના માનસમાં રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદનાં જીવન, લખાણ અને પ્રવૃત્તિઓએ કેટલો મંદસ્તનો લોંગ ભજવ્યો છે તે તો હજી લાવિના ઇતિહાસકારોને જોવાનું રહે છે.

બીજો ધીટ સંન્યાસી પંચગુના પ્રદેશમાં પોતાનો સંદેશ પ્રસારી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ધનવાન મિશનને કામ વગરનાં કરી મૂકે છે. અને તે જગાનાની અંગ્રેજી કેળવણી લીધેલ પેઢીમાં એવી તો ચેતના જગાવે છે કે તેને પ્રભાવે લગ્નપતરાય, દંસ-રાજ, શ્રદ્ધાનંદ, લેખરામ, ગુરુદત્ત જેવી નેતૃત્વસંપન્ન વ્યક્તિઓ-ધર્મને ખાતર વતન દુરઆન કરનારા શહીદો-પાકે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ ગંગા, રાત્રી અને જમુના, નર્મદા અને તાપી વગેરે સરિતાઓને કિનારે ફરીને વેદધર્મની રક્ષા અને નવાર કરનારાં આર્પસંરક્ષારનાં કેન્દ્ર સરખી ગુરુકૃષ્ણની સંસ્થાઓ સ્થાપન થાય છે, દિંદિમમરતમાં મોટાં શહેરોમાં અને અનાર્પ ગણાતી જાતોના રહેઠાણના પ્રદેશોમાં તેણે સર્જેલી સંસ્થાઓ સંરક્ષા-જાગૃતિ લાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

મ. ન. દિવેદી Prophet-પયગંબર ન હતા; તેઓ મિશનરી-પ્રચારક કે આચાર્ય પાત્ર ન હતા; ધર્મના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વસ્વ છોડી શકનારા ત્યાગી કે સંન્યાસી પાત્ર ન હતા તેઓ એક જિજ્ઞાસુ, બુદ્ધિશાળી, વિચક્ષણ લેખક અને સાહિત્યકાર તથા વિદ્વાન અધ્યાપક હતા. ત્યારે અંગ્રાજી-નો ઐશ્વર્યએટ યથેહા સંન્યાસી મિશનમાં અને અમેરિકામાં સભાઓ મળતી રહી દેના ત્યારે મ. ન. દિવેદીનો નિબંધ દક્ષિણ રિમાઈમાં જપામને જાણ પડ્યા હતા એ સંન્યાસીના શબ્દોમાં એટલો પ્રાણ છે કે અમર જિંદગી અને ભારતની પ્રજાની જિગત પેદીએ પેદીએ તેનો સંદેશો ઝીંકી શકે; તેની ચેતનાનું પાન કપું છે. અને કરશે; ત્યારે “Atheism or Materialism” વિશે આજે કોઈ જાણતું હશે કે કેમ એ શંકારપદ છે ! હતાં એ નિબંધ સુંદર છે એ વિશે બે મન લાગ્યે સંભવે સંન્યાસી વિવેકનંદ દ્વિતીય, કાન્ત અને પૂરોષ-માં ત્યારે આર્પસંરક્ષારતી ચર્ચા થઈ ગયો ત્યારે મ. ન.

દિવેદીનો એક વિદ્વાનશ્રેયો નિમિત્તે Oriental Congress -
પ્રાચ્યતત્ત્વવિશારદોની પરિષદમાં વિધેનામાં વંચાએલો અને તેને
માટે Certificate of Merit-“ પ્રમાણપત્ર ” લેખકને મળેલું!
દયાનંદે “ ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય-શ્રુતિકા ” “ સત્ગાથપ્રકાશ ” ત્રણે
પોતાના સંપ્રદાયને માર્ગદર્શક ગ્રંથો આપ્યા, વિવેકાનંદનો
રાજયોગ, કર્મ અને ભક્તિયોગ અને બીજા ગ્રંથો પરદેશમાં
અને હિંદમાં બહોળો પ્રચાર આજે પણ પામી લોકાદરને પ્રાપ્ત
થયાં છે ત્યારે મ. ન. દિવેદીનું “ Imitation of Shanker ”
અને “ રાજયોગ ” તત્કાળ ખૂબ પ્રશંસા પામી, ત્યારપછી લગ-
ભગ બૂલાર્થ ગયા જેવાં યદ્ય રહ્યાં છે. શક્ય છે કે એ વ્યવ-
સ્થાપકોએ સ્થાપેલી મંસ્થાઓ એમનાં પુરતકોના પ્રચારમાં મોટો
ભાગ લઈ રહી છે. પોતે ધર્મ તરીકે સ્વીકારેલ શંકરમતને આધારે
તેમણે શૂંજરાતી ભાષામાં ભાષ્યમાં લખ્યું; જૈન સાહિત્યનો ઊંડો
અભ્યાસ કરી તેના વિરૂદ્ધ ભંડારોને ફરી લોકદષ્ટિ મળ્યા આલ્પા;
‘ તર્કકૌમુદી ’ પર સંસ્કૃત વિદ્વાનને છાજે એવી ટીકા લખી.

પરંતુ આ સરખામણી બે ખરાબર નથી. મ. ન. દિવેદી
સાહિત્યકાર, લેખક, તત્ત્વચિંતક, અભ્યાસી, કવિ હતા-શહીદ કે
પયગંબર નહિ; એવા ખાતર સર્વેવ હોમનાર કર્મવીર અથવા
સંસ્કારમૃતિ કે પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા સંગઠન કરનાર સુવ્યવ-
સ્થાપક અથવા પ્રવર્તક યા તો સંપ્રદાય સ્થાપન કરનાર આચાર્ય
નહિ-કોઈ મહાન અવતાર કે વિશ્વનિના સંદેશવાહક પણ નહિ.

વિસક્ત અંતરાત્મા

ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાની દષ્ટિએ ઉપરછલી, અને કેટ-
લીક વાર તો હાનિકારક ગણાતી પ્રાણવિનિમયની ઘટનાઓનો
મ. ન. દિવેદીએ સક્રિય અનુભવ મેળવ્યો એ સાચું. અને તે
ઉપરથી આર્યતત્ત્વદર્શનનાં મૌલિક તત્ત્વોની વાસ્તવિકતાની
પણ પ્રતીતિ કરી એ ખરું; પરંતુ મનવમાનસનાં વધારે ઊંડાં,

વધારે વ્યાપક અને મૌલિક તત્ત્વો જેવાં કે બુદ્ધિ, ભાવ-Emotion-
વગેરેનો ઝીણો અભ્યાસ કે તેમને લગતા ઉચ્ચ યૌગિક અનુભવો
મેળવવા તેમણે ખાસ પ્રયાસ કર્યો જણાતો નથી. મનોમય
દાશમાં સંપૂર્ણ શાંતિની સ્થાપના, કેવળ નિષ્ક્રિયતાની ચેતન્યમાં
અનુભૂતિ; સક્રિય અને નિષ્ક્રિય સમતરની અંતરમાં સ્થાપના;
અનાસક્તિ, સમર્પણભાવ, કર્મફલત્યાગ વગેરેનો અભ્યાસ;
પુરુષચેતન્યનો સાક્ષાત્કાર યા તો ભક્તિની પરાદાશની કે
તપઃશક્તિની અનુભૂતિ વગેરે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારોના
અનેકાનેક પ્રકારો અને રિચિતિઓનું શોધન કરવાને તેઓ પ્રેરાયા
નહિ. મ. ન. દિવેદીએ બિજાસા સેવીને બુદ્ધિવડે સત્યનો નિર્ણય
કરવા પ્રયત્ન કરેલો લાગે છે. બુદ્ધિની રિચર જ્ઞાનવ્યોતિ અને
ઓગસમરી શેલી એ બેને પ્રતાપે તેણે પોતે રચીકારેલાં મત્યો
પ્રગટ કર્યાં. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના બાલ્ય સ્વરૂપોનું કેવળ અંધ
અનુકરણ કરવાનો જુવાળ ખાળવા તેણે સતત પ્રયત્ન કર્યો. એ
નિષેધાત્મક કાર્ય જ તેને ભાગે કરવાનું હતું એમ લાગે છે,
કારણ કે જીવનમાં સક્રિય સર્જન કરવા માટે પ્રાણશક્તિનાં જે
વિપુલતા-સંગમ, મામથ્ય અને એકાગ્રતા આવશ્યક છે તેનો
તેનામાં અભાવ હતો. બુદ્ધિએ રચીકારેલ વેદાંતદર્શનનાં ઉચ્ચ
આધ્યાત્મિક સત્ય અને પ્રાણમાં રહેલી પ્રળાળ કામવાસના એ
બન્નેનો મેળ લગભગ છેવટ સુધી ન મળ્યો તે નજર મળ્યો.
તેનું જીવન એ બે પ્રળાળ વૃત્તિઓના દ્વંદ્વ યુદ્ધનું ક્ષેત્ર થઈ રહ્યું.
બુદ્ધિની જ્ઞાનવ્યોતિમય, યા તો હૃદયના પશ્ચાત્તાપ અને દિવ્ય
પરિતાપના સાક્ષાત્કારની ક્ષણો બાદ કરતાં તેને માટે અંતર-
સુખ હતું નહિ. દ્વિધાવિભક્ત એનો અંતરાત્મા ન પાર્થિવ
વાસનાના ભોગમાં પૂરું રાચી રહતો લાગે છે, ન તો ઉચ્ચ
આધ્યાત્મિક જીવનને પોતાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય બનાવી, તેને માટે
પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઈ રાખ્યો. બાલ્યાવસ્થાથી લાગુ થએલા
વ્યાધિએ તેની કારકિર્દીમાં ભારે નુકસાનો લાગ બજાવ્યો. અણિના
પ્રસંગોએ તેને સમર્થ કાર્ય કરતાં કે સક્રિય ભાગ લેતાં અટકાવ્યો.

આત્મનિરીક્ષણની કોઈ વિરલ ક્ષણોમાં પોતાના જીવનની કરુણતા તેણે ન જોઈ હોય અને તે તેને ન સાક્ષી હોય એમ કહેવું અસંભવિત છે. એવે કોઈ પ્રસંગે તેણે “ અહા ! હું એકલો દુનિયા ખીયા ખાંમાં સુનો ભટકું ” એ દર્દભરી વાણી ઉચ્ચારેલી હોય છે. અને એવી જ કોઈ અવસ્થામાં “ કંઈ લાખો નિરાશામાં અંમર આસા ધુપાઈ છે ” એ ચિરંજીવી ભાવ અને ચિરંજીવી કાવ્ય રચી, અંતરને આંશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. કવચિત જ કવિનો આત્મા હર્ષનો ઉદ્ઘાસ યા તો વ્યાપક શાંતિ અનુભવતો હોય “ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે ! ગગને આલ— ” એમ ગાઈ, દિવ્ય આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની જાંખી તેને ધએલી તેની પ્રતીતિ આપે છે.

જીવનપદ એવો અટપટો છે કે વ્યક્તિમાં દેખાતી ફેટલી યે શક્તિઓ અને સંવાવ્યતાઓમાંથી ફક્ત ગાંધીગાંડી જ તેનામાં સ્ફુટ થાય. તેમાંથી પણ વળી થોડી એક વાસ્તવિકતામાં પરિણમે અને ફેટલીક વિરલ જ સદૃશ સિદ્ધિરૂપે જીવનમાં પ્રગટ થાય. અને તે પણ એ વ્યક્તિએ પોતાના અંતરમાં જેવી ધારેલી કે પ્રેરણાદ્વારા જેવી તેનામાં ઊતરેલી તેવી હજી તો કવચિત જ ઊતરે. માનવની માનવતા તેણે તારેલ સદૃશ રૂપું અને ફેટલું ઉચ્ચ છે તે ઉપરથી અને તે સિદ્ધ કરવામાં મેળવેલી સફળતા : એ એના ઉપરથી આંકવી પડે. મ. ન. દિવેદીએ પોતાની અનેક શક્તિઓમાંથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચને સાધવા પ્રયત્ન કરેલો એમ કહી શકાય નહિ. અને જે શક્તિ તેની પ્રકૃતિમાં હતી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા જતાં તેની પ્રાણમય પ્રકૃતિમાં રહેલી અશુદ્ધિ-કહો, નિર્ગળતા-ઓથી વીંટાળેલા તેણે તેમની સાથે સદા મૂંઝતા જ રહેવું પડ્યું. હોય — ફેટલાકને માટે એ આંતરમંથન અને આંતરવિચ્છેદ જ ભાવિ પ્રગતિનો માર્ગ તૈયાર કરતાં હોવાં જોઈએ.

સર્વનાશ

પ્રસ્તાવના

સ્થળ : તખ્તો. સમય : નાટકના આરંભનો. પાત્ર : સૂત્રધાર.

સૂત્રધાર (નાન્દનને પ્રવેશાને) :

પણું કુટિ અમારે બાંધવી અને અંદર દર્શાવું પણ
પાથરનારા અમે. હવનકુંડી અમારે ગોઠવવી
ને મહી દેવતા પણ પધરાવવો. વેશકીડા
અને રંગકીડાના ઠઠેરા માટે અમે સૌ પહેલાં
છતાં કાંઈક કીર્તિ જેવું વહેંચાય ત્યારે...? ૧

(નેપથ્ય ભણી જોઈને, ખૂબ પાટી) બહુ મોટું થયું પ્રિય
નમા, દલ દેલી વાર છે ? નાનિના નૃપરાજકારે ચંદ્ર પણ
આકાશે ચમકે છે; દવે ઉત્તાવળ મળે.

(નેપથ્યમાંથી) બહુ મોટાપણ થયું છે. માત્ર મુતેલા
ગૌતમકપિને જગાડવા મારું કુકડા જેવો સ્વર તૈયાર કરું છું.
તમે એમાં થોડીક મદદ આપવા આવો.

સૂત્રધાર : આ આગ્યો પ્રિયે !

નાનિના તારા ચણીચણીને કુકડા કંઈને કેવો
પ્રવાહી બનાવે છે ? આપણામને એવું
કશું આવડવાનું નથી, પણ પડખે પત્નીની

હુંકે છે એટલે નિરાશાનું એકું આવી
જવાનો ભય એહો. ૨

(નેપથ્યમાંથી) : મોકું ચયું, મોકું ચયું ક્યાં કરો છો પણ
અહીં આવતા તો છો નહિ.

સૂત્રધાર (પાછડી ને અંગરખું કીક કરી) હા. હા, ચાલો.
[જાય છે.

મુખ્ય દર્શન

સ્થળ : ગૌતમની પર્ણકુટિ. સમય : મધ્યરાત્રિનો.

પાત્રો : ગૌતમ, અહલ્યા; (પાછળથી, ઇન્દ્ર)

[પર્ણકુટિમાં ઇન્દ્રની પથારી ઉપર ગૌતમ અને અહલ્યા છટ છટ
સૂતાં છે. કથાકાં દ્વારમાંથી ચંદ્રનું અજવાળું અંદર આવે છે.
અચાનક નછકમાં ફેફડાનો તીક્ષ્ણ સહેડો સંભળાય છે.]

અહલ્યા (પથારીમાંથી આંખો ઓળાતી ઊઠીને) :
પ્રભાત આવી પહોંચ્યું એટલી વારમાં ? (ગૌતમને ડસાવી)
ઊઠો, ઊઠો જલાર ફેફડો બોલ્યો

ગૌતમ (ઊંધમાં) : ' પત્રપુષ્પલચ્છાયામૃતવલ્લભસદાસમિઃ '

અહલ્યા (ઝિબી થઈ, મુસ્ત્રામાં) : બડબડાટ ક્યાં કરો.
(ઉતાવળે) ફેફડો બોલ્યો છતાં પથારીમાંથી ઉઠવાની વાત
નહિ. હમણાં તો નદાવન્તા મેં આભાસ થઈ ગયા છે.

ચંદ્રની ઝાંખી મુખમુદ્રા જ કહી આપી છે
કે પ્રભાત પ્રસવનાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે.
ઝાડે ઝાડ અને પંખીએ પંખી જતગી ઊડ્યાં
છે. બીડાચેત્રી કળીઓ પણ આપોઆપ ઉઘડી
હશે. મરતીમાંથી કેવી મન્તની સુગંધી
આવે છે? ૩

ગીતમ (જાગીને) : હજી બહાર બહુ અંધારું છે અહંદ્યા !

અહંદ્યા : ત્યારે સૂઈ રહો, દમણાં બપોર ચડશે.

ગીતમ (લાંબો હાથ કરી) : પણ હજી પેલાં ચાંદરણાં—

અહંદ્યા : ચાંદરણાં તો ખરે બપોરે પણ દેખાય છે.

(બારણાં તળકે જઈ) એતા નથી આખી સૃષ્ટિ જાગી ગઈ છે.

ગીતમ : આશોપાલવ અને અશોકનાં ઝાડ આખી રાત
ઊંઘતાં જ નથી. કૃષ્ણની મુગંધા જેવાં કેટ-
લાંકે નાનકડાં પંખી પણ આખી રાત ગા
ગા જ ઠર્યાં કરે છે. ચંદનું અજવાળું ફિફ્ફું
થયું છે પણ તે વાદળાંની છાયાને લીધે.
ઊંઘતી સુષિનો ઊંચો-નીચો થતો શ્વાસ મને
સંભળાય છે. ઝ

અહંદ્યા (આજમ મરડી) : જેવી તમારી દુઃખા. હું
તો આ ચાલી વાસીદું કરવા. મારે તમારી જેમ આજમ ક્યું
નહિ પાસવે.

[અહંદ્યા પોતાના સરીર સાથે જોઈ જમડાં ખંખેરે છે.

ગીતમ (ઝિભા થઈ) : ઠીક. મારું કમંડળ અને મુગ-
ચર્મ બારણાં તળકે મૂકી દે. હું દોરી નેયાર કરી લઉં. અગ્નિ
હોત્ર માટે થોડાંક લાકડાં પણ લાવવાં પડશે.

[અહંદ્યા બધી ચીજે આપે છે. ગીતમ ખૂણામાં પડેલી
ચાખડીઓ પહેરવા માંડે છે. ફરી ફરે બોલે છે.

અહંદ્યા : શ્વાન ચમદૂતોને જુએ છે ને રડવા લાગે છે,
કૃષ્ણ રાત્રિને પાછી જતી જોઈને હલ્લોલ
કરવા માંડે છે. પ્રભાતનો પગરવ થયો છે
છતાં જોઈએ તેટલું અજવાળું ઊતર્યું નથી.
તેથી તમે હરિયાળી લોચ પર ચાલતા

ચાલતા ધીમે ધીમે સરિતા-કિનારે જળે.
વૃદ્ધાવસ્થાની, શેષવાવસ્થા જેટલી જ સંભાળ
લેવાની હોય છે. ૫

ગૌતમ : મેં તારી યુવાનીને કે સુંદરતાને કદી કડવાં
વચન કહ્યાં નથી. પણી તું મારી વૃદ્ધાવસ્થાને શા સારું નિંદે છે ?

અહુટ્ટયા (અપમાન લાગ્યું હોય તેમ) સ્વામી !

ગૌતમ (નરમ પડી) : હું આશા નથી કરતો, અહલ્યે !
જૂનાં થયેલાં શરીરની કરચલીઓ જોઈને હું
શૌર્યમાંથી કરુણામાં ઊતરી જઈ છું. જરાક
ઠઠાર રીતે જોલાયેલા શબ્દોને નરમ કરતાં
કેટલી શ્રમ પડે છે ? ૬

અહુટ્ટયા : એટલે તો હું કહું છું; કારણ કે,
તમારું આખું અગ કંપી રહ્યું છે. આખડી
પહેરતાં તમે કેટલી વાર લથડ્યા હતા ! રૂનાં
વંજગણ જેવી શ્વેત કેશધટા જોઈને મારી
આંખો પણ ભીની થઈ જાય છે. ૭

(આંસુ વૃદ્ધ છે.)

(નેપથ્યે)

આવતાંવેંત રાત્રિએ મુઠ્ઠી ભરોને ઉડાડેલાં ને
આકાશની ભીની માટીમાં ખૂંચી ગયેલાં
મોતી હવે એક પછી એક ખરવા માંડ્યાં છે. ૮

ગૌતમ (નજીક જઈ) : પથ્થર નેડે અયડાઅયડાઈને
તારે ખૂબ સહન કરવું પડે છે. એ હું સમજું છું, છતાં મારી
જિંદગીનાં તેજમાંથી તું થે કંઈક—

અહુદ્યા (૧૨૩) : તમારી બુદ્ધિમાં તીક્ષ્ણતા છે, વજ્ર જેવી તીક્ષ્ણતા : અને હું હૃદય મૂકવા સારું સુવાણું વક્ષ:-
સ્થળ જોઈ રહી છું, જેમાંથી શીતળ દૂંદ પાણી મળે.

ગૌતમ (નિસાસો નાખી) : એના અર્થ એ કે આપણો યોગ પરસ્પર સાતુદળ નથી.

અહુદ્યા : ના, ના એવું તો શું; પણ ક્યારેક દામ્પત્યની મહદયત્નને આપણે અને ગાળાઈ ગણીને ચાવી જઈશું એનો ભય તો રહ્યા જ કરે છે.

ગૌતમ : (હિંતયી) તું તો સાવ ચાંડી થઈ ગઈ છે.

[હકરો બોલે છે : હક]

ગૌતમ : હવે સવાર પડી, અહુદ્યા; મેં તો ધાણું હતું કે તું-

અહુદ્યા (અધારોપમાં) : હું જૂઠું જોતી હૃદય ખરું ?

ગૌતમ : ના, ના તું ક્યારેક દૂર કરે છે એટલે—

અને એ દૂર પ્રત્યે મેં રોષ કયો છે કદી ? તારી ઉમતી આશાઓને, મારી કને વૃદ્ધ હૃદય છતાં મેં નિત્ય મીઠા આશ્વાસનથી પંપાળ્યા કરી છે. હ

અહુદ્યા (દવામાં) : આશ્વાસનથી જ માત્ર.

ગૌતમ (ન ગાળાવતું હોય તેમ) : તારા માટે આજે ક્યાં ક્યાં ફૂલ ફોંટા આણું, અહુદ્યા ?

અહુદ્યા (નોંધમાં) : હું અને તારી લાવીશ.

હું બોરમલા, અગ્રોક કે જુર્જ મંગાવું છું ત્યારે તમે કરેણની કરમાયેલી ડાંખળીઓ ઊંચકી લાવો છો. વખતે રંગમાં હો તો મૂકા-યેલા કેવડાની બારી ખાંધો લાવો છો. જેવું વય તેરા વિચાર. ૧૦

ગૌતમ (લાડથી) : હું આજે અગ્રોક, ગુરુ અને ઓર-સલી લાવું તો ?

અહલ્યા : જાણીશ કે તમે તમારી તપશ્ચર્યાને બાળી નફવા તૈયાર થયા છો.

ગૌતમ (ફિક્કો પડી) : તમે સમજાવવી એ સહેલું નથી ને ખીજાવવી એ સાડું નથી; એટલે મૌનનો માર્ગ જ મારા માટે વધુ ઉચિત છે. તારાં અંગે અંગમાં વર્ણનું તોફાન બધું છે ને હું રથું ડાગ, પાન, સુગંધ વિનાનું હુંહું.

(નેપથ્યે)

વર્ષાને વાદળાનો ગડગડાટ ગમે છે, ને હુંહાંને ગમે છે દશા હર્ષ, ચિંતા, પરિતાપ વગર આધે ને આધે જોઈ રહેવાનું. વર્ષામાં બાકીની ત્રણેય ઋતુનો સમન્વય છે. હુંહું નિજને જોળાળે છે તે નિજમાં રાથે છે. ૧૧

અહલ્યા (દોરી અને તામડી લઈ) : તમે જાંઝો હવે, હું ગાય દોહી લઉં.

ગૌતમ : તારું કરમાયેલું મુખ જોઈ હું આજે ખિન્ન થયો છું. તામડી અને દોરીને આજે તું અડધીસ મા. રનાનાદિ ક્રમોંથી પરવરી હું ગાય દોહી આપીશ.

અહલ્યા : તમે આવશો એટલી વારમાં મેં ઘરનું અર્ધું કામ કરી નાંખ્યું હશે.

(તારા ખરે છે.)

ગૌતમ (ખરતાતારાને જોઈ) : આકાશમાંથી એક તારો ખર્યો.

ખરતા તારાને જોઈ છું ત્યારે શ્વાસ મૂંઝાઈ પામતો હોય એટલી મૂંઝવણ મને થાય છે.

ઈન્દ્ર : અત્યારે મધ્યરાત્રિએ આપણું એકાન્ત જોવા અહીં કોણ આવવાનું છે, ગૌતમી ?

અહુદ્યા (આગુળાગુ જોઈ જીકથી) ધીમે ધીમે બોલો પ્રભુ, લેદોઆરથી ઋષિવરે આ આખી પર્ણકુટિને શ્રવતી કરી દીધી છે. ધાસનાં તણખલાં મુદ્દાને હૃદય, કાન અને આંખો છે.

આપણી પ્રેમવાર્તા સાંભળતો હોય તેમ પવન કેવો શાંત બની ગયો છે ? બહાર પગથિયાં નજીક ઊગેલી તુલસીનાં પાન વારે ઘડીએ ડોક લંબાવીલંબાવીને બારણાં બણી વુએ છે. પછે છાપરા નીચે ઊભેલી હંસ જેવી રૂપાળી ગાય પણ શરમધી પીઠ વાળી ઊભી છે. અને વજ્રગણીએ ટાંગાતાં ઋષિવરનાં ઉત્તરીય મને કાંઈક ઠહી રહ્યા છે, ઈન્દ્રદેવ ! ૧૭

ઈન્દ્ર (હાથે જોઇ) : સ્ત્રી એટલે વહેમનો મધપૂડો.

અહુદ્યા (ઈન્દ્રની પડખે આવી) : તમે મને વહેમી સ્ત્રી શા માટે માની, લીધી પ્રભુ ? હું તમને જરાકે વહાલી નથી ?

ઈન્દ્ર (તેને છાતી સરસી લઇ) : તું મને વહાલી ન હોત તો પાંચ પાંચ ઘટિકા પુષ્પકને પવનમાં ભરકાવીને હું અત્યારે અડધી રાત્રે અહીં શા માટે આવત ?

કેટલી ચે વાર હું પર્ણકુટિથી દૂર ઊભો રહીને તને અનિમેષ જોયા કરતો ને બાળપણ સંભારતો. ધ્યારેક તું ગાય દોહતી હો. ધ્યારેક પાણી ભરીને આવતી પણ મેં તને જોઇ છે. તપશ્ચર્યાસોગી ગૌતમની સેવા કરીકરીને તેં મોં પર કેટલી કરચલીઓ પાડી છે ! હું તારી

જીવાનીને વૃદ્ધાવસ્થા જેડે અટવાતી જેમ
શકતો નહિ, પણ મારા મનની વાત તને
જણાવું શી રીતે ? ૧૮

અહલ્યા (મૂર્છા જેડે રમતી) : મહારાજ, તમને હજી
બાળપણ સાંભરે છે ?

ઈન્દ્ર : તારા રૂપમાં લટ બનનારાઓમાં સૌથી પહેલો હું
હતો, પણ પૃથ્વીપ્રદક્ષિણામાં શાસ્ત્રીય છગ કરીને ગૌતમ હત્યો
એ મારે મન મોટામાં મોટી હાર હતી. અને તે પછી ગૌતમનો
સંસાર માંડીને મુખ બોગન્ધુ નથી. મારી છત થઇ હોત તો
તું આને ક્યાં હોત ?

અહલ્યા (રવળમાંથી મનમતી હોય તેમ) : ક્યાં હોત.
ભગવાન ?

ઈન્દ્ર : ઈન્દ્રાસન પર સગવડથી બેઠી હોત; અહલ્યા મટી
ઈન્દ્રાણી બની હોત.

[અજગરના કંકાડા જેવા પવન ફૂંકાવા માંડે છે.

અહલ્યા (ઘેનમાં) : ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી, ઈન્દ્રાસન.

ઈન્દ્ર (અહલ્યાને ચૂમતો) : તું જ મારું સર્વદેવ હતી,
અત્યારે છે, લવિષ્યમાં થઇ રહીશ. (ત્રાડ નાખી) સર્વનાશ
આવતો હોય તો લલે આવે. એને કોઇ અટકાવશે મા.

[ઈન્દ્ર અહલ્યાની કાયાને આવરી લે છે. અંધારું ખૂબ થઈ બને
છે. કાગળની હોય તેમ આખી પર્ણકુટિ મૂકી બેઠે છે. બહાર
વાવાઝાહું રાત્ર થયું હોય છે.

વાતાવરણની વિલાસિતા કપર મૃત્યુના ઓળા જેવી સ્યામ-હાયા
ચકાવો લેતી દેખાય છે.

(નેપથ્યે)

પછે માતા જહ્નવીનાં પાણી સળગે છે. વાયુમાં
પ્રલયની કંઠોરતા આવી છે. ધરતીનું કણકણ

જાગૃત થઈ ગયું છે. પારિજાતનાં કૂલો ઉપર
કૃષ્ણધરોએ આવીને કૃષ્ણ માંડી છે. ૧૯

[ફરી પવનની ચીચીયારી સંભળાય છે. ત્રણે મૂળમાંથી ખેંચાઈને
નીચે તૂટી પડતા દેખાય છે. આખી પર્ણકુટિને કોઈ જગ્યા પર બાહુરડે
બંધકેતુ હોય એવો ભાવ આવે કડાકો સંભળાય છે.

અહલ્યા (ભાનમાં આવી) : ઇન્દ્રદેવ, ઇન્દ્રદેવ, મને
છાડી દો.

ઈન્દ્ર : તું ચે આખરે બીકણુ નીકળી અહલ્યા ?

અહલ્યા (રડતી) :

અંગપ્રત્યંગને ત્યાં ત્યાં તમારો સ્પર્શ થયો
છે ત્યાં ત્યાં હું સર્પદંશની ખીડા અનુભવી રહી
છું. હજારો વિષધરોને હું સમીપ આવતા જોઈ
રહી છું. મારું આખું અંગ જવાળામાં રનાત
કરી રહું છું. મને કોઈ ણહાર કાઢો. ૨૦

[માથે હાથ મૂકી, ચોધાર આંસુએ રડતી તે પર્ણકુટિ વચ્ચે
ધ્રુવજાંત્રી પડે છે.

ઈન્દ્ર (ગર્જના કરી) : સર્વનાશ, પાછો જા, પાછો જા.

[ઈન્દ્ર ક્યારનો અલોપ થયો છે. અંધારું આછરી જવા માંડ્યું
છે. આકાશમાં વિજળી સાથે વાદળનો ગડગડાટ સંભળાય છે. પર્ણ-
કુટિનાં બારાણાંની વચ્ચે ગૌતમ રૌદ્રસ્વરૂપે હાલેલા દેખાય છે.

ગૌતમ (ક્રૂંકાડાની જેમ) : અહલ્યા ! અહલ્યા !

[પાપાલુમૂર્તિદારી જેમ અહલ્યા નીચે એંચે લાસી છે. ઇન્દ્ર ધ્રુવ
વડે છે.

અહલ્યા : પ્રભુ, પ્રભુ, અંદર ન આવજો; પર્ણકુટિ ઈન્દ્રના
આગમનથી અપીવન થઈ છે.

ગૌતમ :

પગદંડીનાં પથ્થરે પથ્થરને. મેં એમ બોલતા

સાંભળ્યા હતા. માતા ગંગાજીનાં બિંદતાં
પાણીમાંથી પેણુ એ જ અવાજ આવતો હતો.
અર્ધઉઘડ્યાં ફૂંસો ચૂંટ્યાં ત્યારે પણ મેં આવાં
જ શાપવચન સાંભળ્યાં હતાં: 'પ્રભુમંદિર જેવી
નિર્મળ તારી પૂર્ણકુટિ, ઇન્દ્રના આગમનથી
બ્રહ્મ થઈ છે.' ૨૧.

(નેપથ્યે)

તમે જાણો છો ત્યાં જ બિલે બિલે ઇન્દ્રે અહલ્યાને
'પ્રિયતમા !' કહીને સંજોધી હતી. તમારી
દ્રષ્ટિ જ્યાં સ્થિર બની ગઈ છે ત્યાં જ અહલ્યાએ
ઇન્દ્રને આલિંગન આપ્યું હતું. અને કંઈક બીજા-
વેલી તમારી પવિત્ર શય્યા પર આજોડીને-૨૨

[હિમાલય પડતો હોય એવો જબ્બર કડાકો સંભળાય છે.

અહલ્યા (ધુંટણીએ પડી) : ઋષિપુત્ર, ઋષિપુત્ર, મને
ક્ષમા આપો.

[ઇન્દ્ર પાછળની બારીવાટે નાસવાની તૈયારી કરે છે.

ગૌતમ : ચોરની જેમ હવે શા માટે નાસો છો ઇન્દ્ર દેવ !
હજી તમારે અંગે ભયની ધ્રુજારી લારી છે. અને જે ઘડી પહેલાં
મેળવેલી અંતરની તુષિ પેણુ તમને અહીં જાણ રહેવાની હિમત
નથી આપતી ?

તમે નિષ્કામ ભાવથી તમારા અંતરમાં ફરી વળો,
અને વિચારો કે અહીં આવીને 'હું' કંઈ વસ્તુ
સાથે લઈ જાઉં છું.' એક અકિંચન ઋષિ-
પુત્રના ઘરને આગ લગાડીને તમે પશ્ચાત્તાપનો
અગ્નિ સાથે લઈ જાઓ છો. મારી

આર્યોની વસાહતો

આ વસાહતો જેને પૂર્વ તરફના દ્વીપકલ્પો કહેવામાં આવે છે તે અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ અને જેટો એટલે જંગલ, સુમાત્રા, અલિયંપા, કાંબોડિયા વગેરે દેશોમાંની વસાહતો છે. યૌદ્ધમા સૈદ્ધ પછી આ પ્રદેશ કેટલાક વખત માટે ઈરાનાની સંસ્કૃતિના અમલ નીચે હતો અને દાલ ખ્રિસ્તી-પૂરોપિયન અમલ નીચે છે. એક સમયે ત્યાં હિન્દી સંસ્કૃતિ વિસર્જમાન હતી એવી શંકા લેવાનું થ શક્ય નહોતું, પણ જદારથી ગણ-પ્રાય થયેલી એ સંસ્કૃતિ શિલાલેખો અને વાડૂમયમાં જેમનમ જીવન દર્શાવી રહી હતી. ૩૫૦ ગમચન્દ્રના આગમન તરફ દષ્ટિ માંડીને ખેડેલી અદલ્લા પ્રમાણે તે શિલાલેખ યદ્ય હતી. સૂદમ દષ્ટિના પંડિતોનો દરતરપર્શ થતાં જ તેનું શિલારૂપ નાબૂદ થઈ તે મૃગના વૈજયમાં ફેખાવા લાગી છે. આજે ફરીથી ત્યાં પૂર્વેના ઐશ્વર્યના દિવસો આવ્યા ન હશે તો પણ આઝાઉદ્દીને જોએલા પશ્ચિમીના અરીસામાંના રૂપ પ્રમાણે પહેલાંનું તેનું ઐશ્વર્ય શિલાલેખ અને વાડૂમય એના દર્પણમાં રૂપરૂપ પ્રતિબિંબિત થયેલું જોવા મળે છે. કેટલાક અવશેષો આજ સુધી દષ્ટી રહેતા છે. કાંબોડિયાના રાજાનો આજે પણ અભિષેક જૂની વૈદિક પદ્ધતિ પ્રમાણે જ થાય છે. જાક નામના લોક આજે પણ પોતાને ખાદ્યાનુ લોકના વર્ગજ કહેવાય છે. ગામનાં નામો દજી પણ અયોધ્યાપુર, કાંચીપુરી, ધર્મનગરી એવા સ્વરૂપનાં મળી આવે છે; મરન્તુ વૈદિક સનાતનીઓએ વસાવેલી વસાહતોનું ખરું સ્વરૂપ મુખ્યતઃ શિલાલેખો અને વાડૂમય એને મોટે જ સાંભળવા મળે છે.

આ વસાહતીકરણ એ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો એક મહત્વનો ભાગ છે. આ વસાહતીકરણ અને આ ક્રમનો મુખ્ય વિશેષ એ છે કે આ આક્રમણ સંસ્કૃતિક આક્રમણ છે. પૂર્વ તરફના દ્વીપકલ્પોમાં વૈદિક આર્યોએ વસાહત

ક્યાં પછી આ વસાહતનો અને માતૃભૂમિ જે આર્યભૂમિ એનો ખાસ સંબંધ રહ્યો નહિ. બીજા દેશોમાંના વસવાટ પછી જેતાં તેનું પર્યવસાન મુખ્યતઃ માતૃભૂમિને પોપવામાં થયેલું જણાય છે. બીજા દેશમાં જવું, ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓનો સમૂહો નાશ કરવો કિંવા ગુલામ બનાવવા અને વેપારી રીતે દેશને ઘેરું નાખી લઇવો એવી આજના પાશ્ચાત્ય વસાહતીકરણની રીત છે; પરંતુ આર્યોની વસાહતોનો પ્રકાર કન્યા સાસરે જઈને સુખી થાય એવો હતો. કન્યા સાસરે જઈને સુખી થાય એ જેવામાં જ માઆપને આનન્દ હોય છે, તેની પાસે તેઓ કશી અપેક્ષા રાખતા નથી. તેનો સંબંધ તો માત્ર તે કદી કદી પિયર આવે અને લાઠિયાંડુઓને ખાવાનું આપે એટલો જ. આ રીતે વસાહતમાંના કેટલાક રાજેન્દ્રોએ પોતાની માતૃભૂમિમાં કેટલોક ધમીદો કરેલો જણાય છે. કદાર કિંવા શ્રીભોજના (૧૧ મો સૈકા) ચૂડામણિવર્ષને ચોલ રાજાની પરવાનગીથી નેવાપટ્ટણમાં એક વિદાર આંધ્રો અને તેના પુત્ર માર વિજયોત્તુંગ એણે જે ગામો વેચાતાં હતાં ઉપરુક્ત વિદારના નિભાવ માટે આપ્યાં એવો તામિલ વાડમપમાં ઉલ્લેખ છે. તેવી જ રીતે, નાલંદાના વિદ્યાપીઠને અંપાધીશે કેટલાંક ગામો આપ્યાં હતાં એ સમ્યન્ધે ગંગાજના રાજા બ્રહ્મદિત્તનો શિક્ષાત્રેખ ઉપલબ્ધ છે, અંપાદેશનો એક રાજા ગંગારાજ રાજપત્નો ત્યાગ કરીને, માતૃભૂમિમાં આવીને ગંગાદિનારે મરણ પામ્યો એ વિષે અંપાનો એક લેખ સાક્ષી આપે છે.

સંસ્કૃતિની પ્રચંડ વૃદ્ધિ

ભરતખંડમાંથી પણ કદી કદી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને વ્યાપારીઓ આ વસાહતોમાં જતા અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ ચાલુ રહેતો. હજાર-દોઢ હજાર વરમ સુધી આ સમ્યન્ધ ચાલુ હતો. આવડા લાંબા સમયમાં હમેશ જ વ્યવહાર, સરલ રીતે આસે એ અશક્ય. અર્થાત્, એક બે પ્રાંતો પલુ દેખાય છે.

વસાહતનો આ પ્રદેશ એક તરફ અંગાળ અને બીજી આજૂએ મગસથી નિકટ છે, તેથી આ બે પ્રાન્તો સાથે તેનો સમ્બંધ વિશેષ આવતો. એને લીધે કેટલીક વાર ભાંગવડો પણ ઉત્પન્ન થતી એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે, નાગપટ્ટણમાં વિહાર ગાંધનાર થી. બોજગાળનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે તેના પુત્ર ઉપર દક્ષિણના ચોલરાજા રાજેન્દ્રે રવારી કર્યાનો ઉદ્દેશ્ય તામિલ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. ઉત્તર, અંગાલમાં દિનાજપુર જીલ્લામાંના એક મન્દિરલેખમાં (સને ૯૬૬) અંબુજન-નય ગૌડરાજાએ ચન્દ્રમૌલિનું મન્દિર આંધ્યું એવો ઉદ્દેશ્ય છે. તે ઉપરથી કાંબોડિયાના રાજાએ અંગાળનો પૂર્વોત્તર ભાગ જીત્યો હતો એનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ બે પ્રસંગો આદ કરતાં મા-દીકરીનો સમ્બંધ ઠીક ઠીક હશે એમ લાગે છે. વચ્ચે વચ્ચે વિદ્વાન શ્રાહણો આ વસાહતોમાં જતા અને કોઈક વાર વસાહતો તરફથી વધીશે પણ ભરતખંડમાં આવતા. પણ આ વ્યવહાર સરેરાશ ચાલુ ન હોવો જોઈએ. ત્રીજા સૈકામાં કાંબોડિયાના રાજા ચન્દ્રવર્માની કારકિર્દીમાં ભરતખંડમાંથી એક વ્યાપારી તે દેશમાં ગયો હતો. તેને મોઢે ભરતખંડનું વૈભવશાહી વર્ણન સાંભળીને ચન્દ્રવર્માએ પોતાનો એક વધીલ ભરતખંડમાં મોકલ્યો. તે વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં મુરુંડ નામના રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા. વધીલ તે રાજાને ત્યાં ગયો અને પોતાના દેશમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેવી સારી રીતે સંરક્ષણ થાય છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. મુરુંડ રાજાને આ શિયનિ અપરિચિત હતી માટે ચીના ઇતિહાસકાર લખે છે કે, રાજા બોલ્યો: 'સમુદ્રને પેલે તીરે પણ આવા આપણા શોક રહે છે શું?' આ ઉપરથી રાજાએજે આવી વસાહતો માટે વિશેષ ડખતગીરી કરી નહોતી એમ જણાય છે. વસાહતદારો પણ કાયમના વસાહતમાં રિધર થયા. એમ હોવા છતાં પણ ત્યાં તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સર્વ અંગોપાંગનો પ્રસાર કર્યો અને તે દેશ ભારતમય કરી મૂક્યો એ આશ્ચર્ય છે.

જાવા, સુમાત્રા, અલિ, કાંબોજ, ચમ્પા વગેરે જે વસાહતો ભારતીયોએ વસાવી તે વસાહતોનો સર્વ સ્થૂલ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થયો છે. તે ઉપરથી ક્રિયા ક્રિયા ભારતીય રાજવંશોએ ત્યાં રાજ્ય કયું તેમની નામનિશાનવાર વંશાવલિ રજૂ કરી શકાય એમ છે પણ અહિં તેની જરૂર નથી અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ત્યાં પ્રસાર થયો એટલું જ જોવા જણવાતું છે. એ બાબતમાં માત્ર એ વાતો અહિં નોંધવા જેવી છે અને તે એ છે કે : ભરતખંડમાંથી અહીં આવી વસ્યા પછી તેમને માતૃભૂમિ તરફથી કંઈ મદદ મળી નહિ એટલું જ નહિ પણ વિશેષ સમ્બન્ધ પણ રહ્યો નહિ. આવી સ્થિતિમાં જીતનારાઓ જ ધણે ભાગે જીતાએલાઓમાં મળી જાય છે એનો દાખલો ભરતખંડના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન કાલમાં તાતર જેતાઓનો આપી શકાય. આ તાતરો પૈકી કનિષ્ક, હવિષ્ક વગેરે રાજાઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, પરંતુ હલ્લે અહિંની રીતભાતો હાવીને તેમણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. કનિષ્કાનું સ્થાન તો બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસમાં અશોકથી ખીનું આવે છે. તેણે બૌદ્ધ પંડિતોની મોટી પરિષદો ભરીને મહાયાન પંથની સંઘટના કરી. ઝીક લોકોએ ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં કેટલોક સમય રાજ્ય કયું. તે રાજાઓ પૈકી મિત્રેન્દ્ર નામના રાજાએ પણ બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. 'મિલિન્દ પ્રશ્ન' નામનો બૌદ્ધોનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ આ રાજાને ઉદ્દેશીને જ છે. હેલિયોડોરસ રાજાએ વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેણે બિંબો કરેલો મરુડચંદ્ર હજી સુધી બેલસા મુકામે જોવા મળે છે.

ખંડોઆધિનામાંની વસાહતોનો પ્રકાર આપી જુદી જાતનો છે. બીજી સંસ્કૃતિ સાથે ઝઘડીને તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કયું એ મદત્તની વાત છે. જે પ્રદેશમાં તેઓ જઈ વસ્યા ત્યાંની સંસ્કૃતિ છેક જ હલકા પ્રકારની નહોતી. ચીની લોકોને તેઓ અનેક માર. પૂરા પડ્યા હતા, છતાં વિશેષ મદત્તની વાત તો એ કે,

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવેશ પહેલાં જ પ્રવેશ કરવા મથતી ચીની સંસ્કૃતિ સાથે તેને અડવાનું હતું. કેટલાક વખત માટે આ બંને સંસ્કૃતિની લડાઈ ચાલુ હતી, પરંતુ ચીનને આ દેશ પાસે પડતો હતો અને માનુષ્યમિતી મદદ કરવાનું મળી શકે એમ હોવા છતાં આખરે વિજય તો ભારતીય સંસ્કૃતિને જ મળ્યો.

ચીની લોકો સાથે આમ સુદનો પ્રસંગ હોવાથી ચીની દ્રોષકલ્પોમાં ભારતીયો સહેલાઈથી જ વસી શક્યા એમ કહી શકાય નહિ. કેટલાક પ્રદેશમાં તેમને પોતાના પ્રભાવશાલી થતો ઉપયોગ કરવો જ પડ્યો હશે. કોંગોલિયામાં કોંગિય નામના વીરે પ્રથમ વસાહત સ્થાપી એ વિશે અંપા(અનામ)માં ૭મા સદીના એક લેખમાં જે દર્શાવત આવેલી છે તે ઉપરથી આ વાત જાણવામાં આવે છે. શિલાલેખકાર લખે છે કે—તત્ર સ્થાપિતવાંશ્વર્ય કોંગિયસ્તદ્વિજયમઃ સ્થાપ્યમો દ્વિજએષ્ટાદ્દ્રોણપુત્રાદવાંચ તમ્ ॥ કોંગિય એ મૂળ પુરુષ અહીં આવ્યો અને તેણે દ્રોણપુત્ર અશ્વ-ત્યામા પાસેથી મજેસ ગત્ર અહીં રાખ્યો. ૭મા સદીના ચીની ગ્રંથમાં કુનાન (અનામનો એક ભાગ) વિશે આવી જ કથા છે. કથા મુજબ કુનાનમાં રાણી અભ્ય કરતી હતી ત્યારે પ્રુએનટિન (કોંગિય) નામનો એક રાજપુત વડાળમાં બેઠીને અહીં આવ્યો. તેને બેતાં રાણીએ મૈન્યનો જમાવ કરીને સુદની તૈયારી ચલાવી; પરંતુ બંદર પર જમાવટ ચાલતી હતી ત્યારે કોંગિયે એક તીર છોડીને બંદર પરના એક સૈનિકને અચૂક માર્યો. તાબડોતોય બંદર પર ગડગડ થઇ. આ ઉપરથી તેમને તીરના ઉપયોગની માહિતી નહોતી એમ જાણાય છે. કાગ્ય પૂરોપિયનોની અંદક બેઠને નીચો ગળગઈ કાઢ્યા હતા તેવી રીતે કોંગિયનું શર-સંધાન બેઠને રાણીનું મૈન્ય મર્મઝડિત થઈ ગયું. અર્થાત્ રાણીએ કોંગિયનું વચન મળી રાખ્યું અને કોંગિયે તેની સાથે વિવાહ કરીને રોડમન્ટી દદ દીધી. આ કથા ઉપરથી અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિ ધનુષ્યબાહુ સાથે આવી એવો તર્ક સહજ

કરી શકાય છે. માત્ર એક વાર ત્યાં પગ મૂક્યા પછી ત્યાંના લોકો સાથે સ્નેહસંબંધ બેઠવાનો ઉપક્રમ સર્વત્ર થયેલો જણાઇ આવે છે; બીજું અંગે એટલે રાજાસાસનનો વ્યવહાર સંસ્કૃત પ્રમાણે જ ત્યાંની ખેર ભાષામાં કરવામાં આવતો એ છે.

વિવાહ અને ભાષા એવી જન્મે રીતે ખેર સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઘૂસતી હોવા છતાં અને મૂળ માતૃભૂમિ સાથે સમ્બન્ધ વિશેષ નહિ રહેવા છતાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અર્થાં અંગોપાંગો આ વસાહતવાળાઓએ હમ્મરો વર્ષ સુધી મૂળના અવિકૃત સ્વરૂપમાં ચાલુ રાખી એ આશ્ચર્ય છે. દેવ, દેવતા, વ્રત-નિયમ, ભાષા, પહેરવેશ, કાયદાકાનૂન, સમાજરચના વગેરે જે સંસ્કૃતિનાં અનેક અંગો તે સર્વમાં ભારતીય વલણ જ હમ્મર વર્ષમાં કાયમ રહ્યું. પહેલી વાર તો એ કે, સંસ્કૃત ભાષાની નિષાધૂર્વક સંભાળ ચાલુ રહી. ખેર ભાષા સાથે નિત્યનો સમ્બન્ધ ચાલુ હોવા છતાં અને રાજાસાસનને જન્મે ભાષાદ્વારા પ્રસારવાનો ઉપક્રમ હોવા છતાં પણ આ વસાહતવાળાઓએ સંસ્કૃત ભાષાની આરાધના ઘણી જ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરી. અપોમાં સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા હમ્મરો શિલાલેખ ઉપલબ્ધ થયા છે, તેમની ભાષા પ્રૌઢ આલંકારિક છે. ઉપર કૌં ઉલ્લેખવિષયક શ્લોક આપ્યો છે. બીજો એક શ્લોક જુઓ. આ એક માતાના મંદિર પર શ્રોતરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં માતાનો સ્થાપનાની વિગત છે. તે શ્લોક નીચે મુજબ:

વર્ષામાંવુરાશિત્તુમે શકરાજકાલે,
દેવીમિર્મા ભગવર્તી કલ્લવીતદેહામ્ ।
एकादेशहनि शुचेरसितेर्कऽवारे,
सांऽतिप्रिपद्भुषनमंडलकीर्तिकांती ॥

આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાયેલા રાગ્ગનુ' નામ ઇન્દ્રવર્મા એવું છે. બીજા રાગ્ગઓનાં નામો દિલીપ, માંધાતા, પાંડુરંગ, યશો-

વર્મા, રાજેન્દ્રવર્મા એવાં જ છે. સંસ્કૃત વાઙ્મયમાંના સર્વ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોનું અહીં અધ્યયન થયું. રાજાએ પોતે વાઙ્મયના દેટલા ભોક્તા હતા એ ઉપરના ઇન્દ્રવર્માના દાખલા ઉપરથી જ લક્ષમાં આવશે. તેના વર્ણનનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

મીમાંસા પટ્ટર્ક જિનેન્દ્રસૂર્મિઃ
સકાશિતા વ્યાકરણોદકોદયઃ ॥
આર્યાવર્તશૈવોત્તરકલ્પમીનઃ
પઠિષ્ઠ એવેવિતિ સન્કવીનામ્ ॥

આ ઉપરથી આ રાજાએ મીમાંસાદિ પદ્ધતિ શાસ્ત્રો, બૌદ્ધ જૈન મતે વ્યાકરણશાસ્ત્રો, કાવ્યો વગેરે સર્વ વિષયોનું અધ્યયન કર્યું હતું એમ જણાય છે. વૈદિક અને બૌદ્ધ એવાં સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો. અપામાં વૈદિક ધર્મનું વિશેષ જોર હતું. વચગાળે ભરતખંડમાંની વિદ્યત પરિવ્રજની જેમ શાસ્ત્રસભાઓ પણ થતી અને તેમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી. દેવતાઓ સર્વ ભરતખંડના જ. શિવ એ મુખ્ય દેવ હતા. બધાથી તેનાં દેવજો વધારે. સિવાય, ગણેશ, કાર્તિકેય, અક્ષા એનાં પણ દેવજો ખરાં. હિમા, સરસ્વતી, ગંગા, લક્ષ્મી એ દેવીઓની સ્થાપના થતી. જૂના પહેર દોકોનાં દેવજોનો નાશ નહિ કરતાં તેને ભારતીય નામો આપવામાં આવ્યાં. શંકરનું નામ ઉચ્ચારવું સર્વમાં મુશ્કેલ. અક્ષા, ત્રિપુલ, શિવ-ગણેશ, ઇન્દ્ર, લક્ષ્મી, પાર્વતી, અગ્નિ, યુદ્ધ : એપનો પણ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. કોઇ પણ કામની આમળા ઇશ્વર-ઇશ એવાં ઉપપદો લગાવ્યાં કે થયું. તેનો લાભ લઇને બ્રાત્રેશ્વર, જલાગેશ વગેરે જૂનાં દેવશાનોનું નવીન સંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું. દેવતા પ્રમાણે વ્રતવૈકલ્યોનું પણ થયું અને તેમને કાયમનું રયાન આપ્યું. મહામાનવ રામાયણનો નિત્યપાઠ ધણાખરાં મંદિરોમાં ગાણું રહેતો અને વચ્ચે વચ્ચે મહાકાંડ, લક્ષ

હોમ, ટ્રાટિહોમ પણ કરવામાં આવતા. ભારતીયોની નીતિ-સંસ્થા પણ અહીં રૂઢ હતી. આતુર્વર્ણ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કાયમ ટકાવવાનો પરિપાઠ રાજાઓએ ચાલુ રાખ્યો હતો, છતાં પર-નિતિની કન્યાઓ સાથે લગ્નવ્યવહાર ચાલુ થયો હતો તો પણ આતુર્વર્ણ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવા માટે તેમની ઇચ્છા પ્રબળ હતી અને કાંબોડિયાના પાંચમા નિયમમાંની કારકિર્દીમાં અને સૂર્યવર્માની કારકિર્દીમાં એમ બે વખત આતુર્વર્ણ્યની પુનર્ધર્ટના કરવામાં આવી હતી એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

કાયદાકાનૂનો મનુસ્મૃતિના આધારે જ રચવામાં આવતા. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે અદાર વ્યવહાર માનૃકનો વિચાર થતો. કામંદકીય નીતિસાર યથા સૈકામાં અભિદીપમાં ગયો. ચંપાનો નિયમ-દ્વન્દ્વવર્મદેવ એ નારાયણ અને ભારદ્વાજીય ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોતો. રાજનીતિમાંના સામ, દામ, દંડ, ભેદનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો દંડને બદલે દેટલેક સ્થાને ઉપપ્રદાન દિવા લાંચનો ઉલ્લેખ છે. રાજ્યમાંના પાણ્યુણ્યની જાણ તેમને હતી. અહીંના લોક દક્ષિણમાંથી આવેલા હોવાથી (વર્મા એ નામ દક્ષિણમાંના રાજાઓનું હોય છે) દક્ષિણાત્યોની ભાગિનેય વારસની રીત ચંપામાં ચાલુ હતી. ભરતખંડમાંના સર્વ મતમર્તાતરે તરફ ધ્યાન રાખવામાં આવતું. માનૃભૂમિ સાથેનો વ્યાપાર ચાલુ હોઈ વચ્ચે વચ્ચેથી દેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો પણ વસાહતોમાં જતા ત્રીજા સૈકામાં કુનાન (અનામ-નો ભાઈ) રાજાનો વકીલ ગંગાકોંડે આવ્યો હતો. તેને આવતો એક વર્ષ થયું. પ્રવાસ દૂરનો તો પણ આવગ્ન ચાલુ હતી. પાંચમા સૈકામાં ચંપાનો રાજા ગંગારાજ ગાદી છોડીને ગંગાકોંડે દેહ છોડવા માટે ભરતખંડમાં આવ્યો. હાલપહે આદમા સૈકામાં અગસ્ત્ય, દસમામાં દિવાકર, બારમામાં હિરકેશ, ચૌદમામાં સર્વજ્ઞ સ્વામી એવા વણાવિદ્વાનો વસાહતોમાં ગયાનું

જણાય છે. આ વિદ્વાનોદ્વારા સંસ્કૃતિની જ્યોત ફરીફરી પ્રજ્વલિત થતી હોવી જોઈએ. ધર્મગ્રન્થોનું અધ્યયન પણ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ હતું. સુવર્ણદ્વીપ અથવા સુમાત્રાની વસાહતમાં અગિયારમા સૈકામાં એ જાગૃતમાં મોટું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કારણ વિક્રમશિલા વિશ્વવિદ્યાલયમાંનો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય જૈન ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવા માટે સુવર્ણદ્વીપમાંના આચાર્ય ધર્મકીર્તિને ત્યાં જઈને આર વર્ષ રહી હતો. આટલી આસ્થાથી ત્યાં સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું.

ભરતખંડમાંની કહાણીઓ, આખ્યાયિકાઓ, માન્યતાઓ પણ સુમાત્રામાં રહ થઈ હતી. કંબોજનો સંસ્થાપક જે કૌંડિલ્ય, જેનો અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેની કથા રામાયણમાંની, કથા ને અર્જુનની કથાની ધરતી પર રચવામાં આવી છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થના રાજા આદિત્યવંશે પોતાના છોકરાને વનવાસ મોકલ્યો. ભટકતા ભટકતાં તે રાજપુત ટાકમોક આવ્યો અને ત્યાંના રાજાનો તેણે પરાજય કર્યો. એક દહાડો સંધ્યાકાળે સમુદ્રકિનારે તે ભટકતો હતો ત્યારે સમુદ્રને ભરતી આવવાથી તે ચારે જાગૃતી ઘેરાઈ ગયો, પણ નાગરાજ તેના પર કૃપા કરીને સમુદ્ર પી ગયો. ત્યાં કંબોજવન નિર્માણ કર્યું અને પોતાની કન્યા રાજપુતને અર્પણ કરી. બીજી એક કહાણી એવી છે કે, સૌરિવંશ અને વોરવંશ એવા બે રાજપુત હતા. તેમની સાવકી માએ રાજાના કાન ફેંટીને તેમને ફારંસીની શિક્ષા કરાવી; પરંતુ મારાઝાને દયા આવવાથી તેમને રાજ્ય બહાર લઈ જઈને છોડી મૂક્યા. પછી તેઓ ભટકતા ભટકતા દૈવચરાત્ બીજા રાજ્યમાં આવ્યા. ત્યાંનો રાજા અપુત્ર હતો અને નવો રાજા દરાવવાનો સમારંભ ચાલુ હતો. આ રાજપુતે ત્યાં જતાં હાથબીજે તેમના ગળામાં માળા પહેરાવી અને તેઓ રાજા થયા.

ભારતીયોનું અનુકરણ

દેવાલયોમાં ચિત્રો કાઢવાની પ્રેરણા હતી અને તેમાં ભરત-

ખંડની જેમ કાલીયમર્દન, સીતાશુદ્ધિ, મૌરીય-મૃગ, ગોવર્ધન પર્વત વગેરેનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. વાઘોમાં પણ મુંદંગ, શંભભેરી વગેરે રહેતાં. ભારતીયોની સહિષ્ણુ અને સમન્વયની વૃત્તિ પણ તેમણે કાયમ રાખી હતી. ઉપર ઈશ્વરમાનું વર્ણન આવેલું છે તેમાં મીમાંસાદિ દર્શન પ્રમાણે તેણે જિનેન્દ્ર મુનિના મતનું પણ અધ્યયન કર્યું હતું એવું આવ્યું છે, શૈવ વૈષ્ણવો વચ્ચેના ઝઘડા પતાવવા માટે હરિહરની મૂર્તિની જે કલ્પના ભરત-ખંડમાં નીકળી હતી તે પણ અહીં માલૂમ પડે છે. હરિહરની મૂર્તિ બનાવવામાં આવતી અને હરિહરના નામનું જિંગ પણ રચાપતા. શંકર-નારાયણના દેવતને પણ માનતા. ગયામાં વિષ્ણુપાદ છે, સીતોનમાં યુદ્ધપાદ છે તેની ધરતી પર કાંગોડિયામાં શિવપાદની રચાપના કરવામાં આવી હતી. અહીંના રાગ્નના અભિષેકના સમયે અહીંના બ્રાહ્મણ બાક રાગ્નના માથા પર અભિષેક કરે છે અને જોદ્ધ શ્રમણો પ્રાર્થના કરે છે.

એક એ બાળતમાં થોડું ઘણું નાવીન્ય ઉત્પન્ન થયું. પહેલું એ કે વર્ણસંસ્થા જરા ઢીલી પડી. ક્ષત્રિય રાગ્નની કન્યા બ્રાહ્મણ સાથે વિવાહ કરે અને તેમના પુત્રને ક્ષત્રિય માનવામાં આવતો. ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણના કરતાં પણ અધિક માન મળતું. અંપાના એક શિક્ષા-સેષ્મમાં રાગ્નનું વર્ણન છે. તે 'બ્રાહ્મણપુરોહિતાગ્રાસનશ્ચબ્રાહ્મ્યનર-પતિચન્દ્રજુષ્ટચરણારબિદઃ' એટલે બીજા રાગ્નએ અને બ્રાહ્મણ પુરોહિતોએ જેનું પાદસેવન કર્યું છે એવો રાગ્ન. દેવાક્રયમાં પોશાક પહેરીને જવાનો હક રાગ્નનો. દેવને દેવાક્રય સરચાપકનું અથવા જેના સ્મરણાર્થે દેવાક્રય જાંઘાયું તે રાગ્નનું નામ આપવાનો એક બીજો પ્રકાર મળી આવે છે. દાખલા તરીકે કાંગોડિયાના પશોધમાં રાગ્નએ જાંઘાવેલા એ દેવળોમાંની મૂર્તિઓને પોતાના પિતા અને પ્રપિતાનાં નામો ઈન્દ્રવર્મેશ્વર અને મહાપતીશ્વર એવાં આપેલાં છે. મનુષ્યનો દેવ બનાવવાના તે પ્રકારમાં ચીની ધર્મમતની છાપ હોવાનો સંભવ છે. આવી પરચુરણ વસ્તુઓ

હોડી દઇએ તો બાકીના સર્વ વ્યવહારમાં ભારતીયોનું જ અનુકરણ થતું.

દાનધર્મ

ભારતીયોની દાનધર્મની પ્રથા અહીં પણ નજરે પડે છે, અને દેવાલયના શાસનલેખ ઉપરથી દેવાલયમાંની વ્યવસ્થા અને દાતૃત્વ ધ્યાનમાં આવે છે. કુંભોજના બારમાં સૈકાના રાજાનું નવવર્મા મોટા બુદ્ધશક્ત હતો તેણે એક વિહાર બાંધ્યો. તેને ૩,૧૪૦ ગામો ધર્માદા આપ્યા હતાં. આ વિહારમાં ૬૭૬ સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ હોઇ સેવકોની સંખ્યા ૬૬,૬૨૫ હતી. આ જ રાજાએ ૧૦૨ આરોગ્યશાળાઓ અને ૭૬૦ મંદિરો બંધાવ્યાં અને તેના ઉત્પન્ન માટે ૮૩૮ ગામો આપ્યા હતાં. નવમા સૈકાના યશોવર્માએ એક આશ્રમ બાંધીને ગણેશને અર્પણ કર્યો હતો. તે વિષે તેણે જે એક શાસનપત્ર કરી આપેલું તે ઉપરથી મંદિરની વ્યવસ્થાની કલ્પના કરી શકાય છે. શાસનમાંની કેટલીક મહત્ત્વની કલમો નીચે મુજબ છે. રાજા યશોવર્માએ આ દેવાલયને આપના કરેલાં મોતીઓ, રૂપું, સોનું, ગાયો, અશ્વ, ગજ, દાસ-દાસીઓ, ઉપવનો વગેરેનો રાજાએ વગેરે કાઢીએ અપહાર કરવો નહિ. જે કાઢી દેવાલયને આશ્રયે આવે તેમને સર્વને દરરોજ અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધો વગેરે આપવાં અને જેઓ ધારાતીથે પક્યા હોય અને જેમને વારસ ન હોય તેમને નામે આશ્રમમાં પિંડ તૈયાર કરીને દર મહિને યજ્ઞોદર તળાવને કાંઠે વિધિપૂર્વક અર્પણ કરવા. શરણાગતને આશ્રય આપવો, વેશ્યાને આપવો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને ચાક, શાહી, ભૂર્જપત્રો આપવાં વગેરે વગેરે

સંસ્કૃતિપ્રસારની અને વસાહત કરવાની ઉપર પ્રભાણેની સમૃદ્ધ માહિતી હાલમાં ઉપલબ્ધ થયેલી છે. અને તે સર્વ અન્ધ વાઙ્મયો ઉપરથી એટલે ચીની ગ્રન્થ અને જનવા મુમાત્રામાંના લેખો ઉપરથી છે. જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એનો કંઈ પણ

પતો નથી. જે ભારતીયોએ ભરતખંડમાંના મોટા મોટા સામ્રાજ્યસંસ્થાપકોનાં નામો અને કામગીરીઓની પણ દરકાર રાખી નહિ તેઓ ભરતખંડ બહારના કર્મચીરોની યાદ તો કપાંચી જ રાખે ? સુપ્રસિદ્ધ ગુપ્તોની પહેલાંના એક બે સૈકાઓ પર પણ અધ્યયન કરનારા સમ્રાટ થઈ ગયા. એવી અબ્બલ દરગજની માહિતી મુદ્દાં વડોદરાની પ્રાચ્યવિદ્યાપરિપક્વના અધ્યક્ષ બેન્ડ્રાસ્વાલના પરિશ્રમથી આજે ઉપલબ્ધ થઈ છે. લાસ સરખા પ્રતિભાવાનેનાં નાટકો અને રાજનીતિ ઉપરના જગત્વિખ્યાત ચાણક્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથને વિસ્મૃતિમાં પચાવીને જેમણે ઓડકાર ખાધો તેમને દિસાએ કાસ્યપ કોણુ અને કુમારજીવ કોણુ ?

અને એનું કારણ માત્ર દુર્દેવ ! ભૂકંપ સરખા કાર્ત્ત દેવી કાપથી એ વાહ્મય નષ્ટ થયું એવો તો કોઈ પુરાવો મળતો નથી ! મુસલમાનોની ચડાઇએ એનું કંઈક કારણ કહી શકાય, પરંતુ મુખ્ય દોષ તો ઇતિહાસગ્રંથ લખવા વિષેની જે અનારથા અને ઔદાસીન્ય એને માથે મૂકવા વિના ગત્યન્તર નથી !!

ઇતિહાસની અવગણના

ઇતિહાસગ્રંથ લખવાની પદ્ધતિ જ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત નહોતી એમ કહેવું વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ નહિ કહેવાય, કારણ, 'મહાભારત' 'રામાયણ' 'ભાગવત' અને અનેક પુરાણો તેમ જ ઉપપુરાણો એમાં જે ઐતિહાસિક માહિતી ઉપલબ્ધ હોય, 'વિક્ર-માંકદેવચરિત્ર' 'ગોડવહો' 'હર્ષચરિત' વગેરે જેવાં ચરિત્રો અને રજપૂત ભાટોની લખેલી વંશાવલિઓ અને મરાઠાઓની જખરો એ ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડવા સક્ષમ છે. 'રાજતરંગિણી' નામનો અબ્બલ દરગજનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે, તેમાં પણ ગ્રંથકારે પૂર્વેના અનેક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ સંસ્કૃત વાહ્મયના અદ્વાઈત ચરણમાં ઉપરના ગ્રંથોમાંનો ઐતિહાસિક ભાગ એકંદર રીતે જોતાં ઘણો જ અલ્પ છે, અને ખુદ હિન્દુસ્તાન વિશે યરદેશના પ્રવાસીઓએ ચોક્કસપણે મેળવેલ અને

નોંધેલ માહિતી સાથે સરખાવતાં આપણા ઇતિહાસકારોમાં સ્વાભિમાનપોષક એવી માહિતી નોંધી રાખવાની અનાસ્થા હતી એ કબૂલ કરવું જ પડશે. આ બાબતમાં લોકમાન્ય ટિળકે પણ આવો જ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો હતો. તે પણ વળી બાણ સરખા લેખકની બાબતમાં અને હાં સરખા પ્રતાપશાળી ચંકવર્તીના ચરિત્રને અનુલક્ષીને.

એ ચંકવર્તીના રાજ્ય વિશે માહિતી આપણને જે રૂંધાતેથી મળે છે: એક બાણભટ્ટ તરફથી અને બીજી એ રાજના સન્માનિત ચીની પ્રવાસી હ્યુએનસંગના પ્રવાસવૃત્ત ઉપરથી. બંનેએ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઈને વર્ણન લખેલું હોવાથી તે એકમેકને પોષક એવું જ છે, પરંતુ બાણ કરતાં ચીની પ્રવાસીનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અધિક હોવાથી આ પરદેશી પ્રવાસીનું વૃત્ત રચાનિક ચરિત્રકાર કરતાં કંઈક વધારે ઉપયુક્ત હતું છે. રાજના ચરિત્રમાં તેનો કાળ, તેના દિગ્વિજય, તેનો રાજ્યવિસ્તાર વગેરે કરતાં અધિક મહત્ત્વની બીજી શી વાતો હોય? પરંતુ બાણકૃત ‘હર્ષચરિત્ર’ વાંચીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો વાચક અજ્ઞાન જ અનુભવશે. તે અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે તેને છેલ્લે ચીની પ્રવાસીનો પ્રકાશદીપ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ વિશે બાણભટ્ટ અને શ્રી હર્ષ નામના પોતાના નિબંધમાં લો. મા. ટિળકે લખે છે કે, “બાણભટ્ટે પોતાનું ‘હર્ષચરિત્ર’ હંમેશના શિરસ્તા પ્રમાણે શ્લોકોવાદિ અનેક અલંકારોવડે ચુશોભિત કર્યું છે. પણ ગમ્મત એવી છે કે, આમું ‘હર્ષચરિત્ર’ વાંચ્યા પછી પણ હર્ષ ક્યારે થયો? તેનું સામ્રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી હતું? તેણે ક્રિયા ક્રિયા રાજ્યઓને હતા? એ માટે ‘હર્ષચરિત્ર’માં પ્રત્યક્ષ માહિતી જિલકુલ મળતી નથી.”

હર્ષ રાજ્યનું વાતસલ્ય

“કોઈક રથજે રાજ્યને જે વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાંના શ્લેષો ઉપરથી એ માહિતી મળે છે, પરંતુ શ્લેષ ઉપરથી ઇતિહાસનું જ્ઞાન હર્ષના કાળમાં કદાચ થતું હશે તો પણ એ

પરંપરા પછીથી ચાલુ રહે એ અશક્ય હતું. સારાંશ, હુએનસંગનું પ્રવાસવર્ણન જે આપણને મળ્યું ન હોત તો આ શ્રેયો સદમજનયા ન હોત એટલું જ નહિ પણ બાણે વર્ણન કરેલો શ્રી હર્ષ સાતમા સંક્રમાંનો ચક્રવર્તી હતો એ સમજવાની પણ આશામાર પડત ! ” અર્થાત એને જ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અનારથા એવું નામ આપીશું. જે રાજ્યનું વર્ણન કરવાનો મુશ્કેલ બાણને પ્રાપ્ત થયેલો હતો તે કોઈ સામાન્ય રાજા નહોતો. તેની કારકિર્દીમાં અનેક મહત્વની વાતો બની હતી. તેના રાજ્યમાં ઢોરો માટે પણ દવાખાનાં હતાં, નહેરો અને બધી જેવાં કામો પણ હિતમ રીતે થતાં હતાં વગેરે વાતો બાણના માટે પણ આપણને ચીની પ્રવાસીના મોઢા સામું જોવું પડે છે. આ રાજા દર પાંચ વરસે પોતાનું સર્વ દ્રવ્ય પ્રયાગમાં પોતાના માંડલિક રાજાઓ સમક્ષ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને ગરીબોને વહેંચી દેતો. આ અભિમાન લેવાભેગ માલિકી પણ ‘ સકલમુવનકોશધાયજન્મના વિમલક. ’ એ એક વિશેષણમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે.

પોતાના જ માણસોનો દંડેરો પીટવો એવો મોહ ટાળવો એ વ્યક્તિશઃ શાહીનતા હાથે મળ્યાય; પરંતુ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તેમાંના અભિમાનાસ્પદ પ્રસંગો તરફ દુર્લક્ષ કરવું એ અર્થિનન્દનીય વૃત્તિ ખરેખર નથી.

આ જ વૃત્તિને લીધે હિન્દુઓએ પોતાની સંસ્કૃતિના પ્રસાર માટે જે પરાક્રમ કર્યો, જે આપણે સદા કીધો, જે નિષ્ઠા અને ધમશ દર્શાવી તેનો સચિસ્તર ઇતિહાસ ભારતીય વાઙ્મયમાં લખાયો નહિ એ રપટ છે. ભારતીયોએ ઉપેક્ષા કીધી તે પણ ચીની પંડિતોએ તેને ઉદાર આશ્રય આપ્યો. હવે ચીની અને પાશ્ચાત્ય પંડિતોના ઘરનો અદ્યતનવાચ પૂરો કરીને આ ભારતીય વસાહતીકરણનો હિંમત્વલ ઇતિહાસ પુનઃ આપણને પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેનું સ્વાગત કરવામાં કોને આનન્દ અને અભિમાન નહિ જાય ?

ફૂલેવરની રાણી

લે ફટનન્ટ નેરમાને ત્યાં ગંજીપો ગમ્યો હતો. સિયાંગાની લાંબી રાત પણ એકદમ પસાર થઈ ગઈ અને સવારના પાંચેક વાગ્યા હશે. રમત ખત્તાસ થતાં નાસ્તો આપ્યો. જીતેલાઓનાં હૃદય હર્ષથી ઉભરાઈ જતાં હતાં અને આનંદની રમઝટમાં ક્ષણેક્ષણે માદક પીણીના ઘૂંટડા શેતાં હતાં. બીજાઓ મૌન સેવતા બેઠા રહ્યા. શરણની એક બે પ્યાલી પેટમાં જતાં વાતોમાં જોર આવ્યું.

“મુરીન, તમે શું કર્યું?” ગૃહમાલિકે પૂછ્યું.

“હંમેશની જેમ હાર્યો. હું જીતતો જ નથી. રમતમાં ઘણાં સાવધ રહું છું છતાં હારું તો છું જ.”

“અને હરમન વિશે તમે શું ધારો છો?” એક યુવાન ધમનેર તરફ નજર કરતાં તેણે પૂછ્યું.

“એ કદી પાનાંને તો આડકથો જ નથી અને જુગાર પર પણ ખેલતો નથી, છતાં આપણી રમત સવારોસવાર સુધી ખેત્રી રસપૂર્વક જોયા જ કરે છે અને થાકતો પણ નથી.”

“મને આ રમત તો ગહુ ગમે છે” હરમન બોલી બિચ્યો, “પણ જુગાર ખેલું એવી મારી રીયતિ નથી. દાવ ન લાગે તો? થોડી મૂઢી પણ તણાઈ જાય ને?”

૧. રશિયન સાહિત્યકાર પુશ્કિનની રચેલી નવલિકા.

ટામકી બોલ્યો: " હરમન વિચારશીલ છે. વળી જન્મનીનો રહેવાસી હોઈ દરેક બાજતમાં સાવધાનીથી કામ લે છે. અરે ! તેને પણ ભૂલાવે એવાં મારાં દાદીમા ઉમરાવળદી ફેડોરાવના છે."

" કેમ ? કવી રીતે ? " બધા બોલી બિહ્યા.

ટામકીએ જવાબ આપ્યો: " એ શા માટે નથી રમતા એ જ મને ખબર પડતી નથી. "

" તેમાં શું ? એંશી વરસની વૃદ્ધા હવે શું રમે ? "

" તેના વિષે તને કંઈ બીજું ખબર છે ? "

" ના, તું કહે. "

" ફીક, લે, હું કહું. સાઠ વર્ષ પહેલાં મારાં દાદીમા પારીસ ગયેલ. તે વખતે ચૌવનની ચમક એના રવરૂપવાન અને મનોહર દેહ ઉપર ચમકતી હતી. શિશુ પછુ તેમના લાલિત્ય પાછળ મોહાન્ધ થયો હતો. તે વખતની લલનાઓ જુગારની શોખીન હતી તેમાં દાદીમાને તો જુગારના શોખની અવધિ, ઓરલીઅનના ઉમરાવ આથે રમતાં દાદીમા એક દહાડે મોટી રકમ હાર્યાં. ઘેર આવી દાદા પાસે હારેલી રકમ ભરી દેવા માગણી કરી. દાદા લગભગ દાદીના દાસ જેવા જ હતા અને તેણે એક પણ વચન ઉઘાપતા નહિ, છતાં જુગારનું આવું ખરચાણ અને વિપરીત પરિણામ જોઈ ક્રોધથી ધુંવાંકુવાં થઈ ગયા. હજારો રૂપિયા આવા વિનાશકારક શોખની પાછળ, ફક્ત નશીબના એકાની પાછળ, પાસાના બિધાયતા પડવાની પાછળ, કેમ તણાઈ ગયા અને પોતાની ઝડિસિદ્ધિ કેમ હજારો ગણ એ બધું મંભળાવી, પોતાની લાગણીનો ઉમરો-કાઢ્યો. અને " રાંતી પાછએ ચ નદિ મંજે..." એવું સત્તાસૂચક લાપામાં કહ્યું નહો. રીસાત્ર બેઠાં, પણ દાદાનું મન વટરાંપ ન પીગળ્યું. દાદી જીવનમાં પહેલી જ વાર દલીલથી દાદાને સમજાવવા લાગ્યાં, પણ બધું એજે. મનુઃ

“ મહાત્મા જરમેનને દાદી કીટકીક ઓળખતાં. મહાત્મા વિશે ઘણી લોકવાયકાઓ જિડતી. કોઈક તેને દાંભી કહેતા. કોઈ તેને દૈવી પુરુષ માનતા. ગમે તેમ હોય, પણ તેઓ પૈસાપાત્ર હતા અને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા. દાદીએ પત્રદ્વારા તેમની મદદ માગી. પરગણુ મહાત્મા આવી પહોંચ્યા અને દારેલા પૈસા મેળવવાનો જાલુ જ આરો કીમિયો જતાઓ.”

જ્યાં જુગારીઓ એકચિત્ત થઈ રહ્યા. ટામકીએ નિરાંતે આગળ ચલાવ્યું.

“ તે જ સાંજરે દાદી વરસેછડસ પહોંચ્યાં અને પેલા ઉમરાવને મળ્યાં.

“ ‘હું પૈસા લાવતાં લૂલી છું’ પણ ચાલો આપણે રમીએ.’ દાદી એક પછી એક એમ ત્રણ પાનાં જિતયાં અને દરેક વખતે જીત્યાં. દેણું ચુકવાઈ ગયું.”

“ તદ્દન ભાગ્યની વાત ! ”

“ કેવળ કલ્પિત વાત ! ” હરમન બોલ્યો.

“ અરે ! પાનાને નિશાનીઓ હશે. ”

“ તો પછી તું તારાં દાદી પાસેથી કેમ એ રીત નથી શીખતો ? ”

ટામકીએ આગળ ચલાવ્યું: “ દાદીને ચાર છોકરા-જુગાર-નો શોખ તેમના હાડમાં વરેલો, પણ દાદીએ તે કીમિયો કાઢને જણાવ્યો નહિ. મારા કાકા એક વાર સખત દારીને આવ્યા ત્યારે જ દયાથી તેમને દાદીએ તે ત્રણ પાનાં કહ્યાં. પણ વચન લીધું કે કદી તે ચુકિત ખીજ વાર ન અજમાવે. મને ઘરોઝર ખખર છે કે તે દિવસ કાકા ખૂબ જીતીને આવ્યા હતા.”

સવાર પડી ગયું હતું. શરાબનો એક એક પ્યાલો ખત્રાસ કરી બધાં વિખરાયાં.

૨

તદ્દ ઉમરાવગદી પોતાનાં ઓરડામાં વિશાળ દર્પણ સામે બેઠી છે. ત્રણ ત્રણ દાસીઓ તેની તહેનાતમાં છે. આ ઉમરે તેનામાં રૂપનો છાંટો પણ નહિ હોવા છતાં યુવાવસ્થામાં પડેલી ટાપટીપ કરવાની ટેવ ગઈ નહોતી અને કૃત્રિમ સૌન્દર્ય મેળવવા પહેલાંના જોડણો જ સમય ગાળતી. તેની યુવાન સહચરી લીઝા જારી પાસે બેસી ભરતકામમાં મુગ્ધાઈ હતી.

“તમસ્તે ! દાદીમા ! મારે આપને કંઈક પૂછવું છે”

“પોણ ! બોલ શું છે ?”

“મારા એક મિત્રને તમારી ઓળખાણ કરાવું ? કહો તો શુક્રવારે નામમાં પણ લાવું.”

“ત્યાં જ ઓળખાણ કરાવજો.”

“હીક અરે, મારી તમાકુની દાગલી ક્યાં છે” ટોમકીને ઓરડામાં એકસો રહેલા દઇ, ઉમરાવગદી પડદા પાછળ ચાલી ગઇ.

લીઝાએ ધીમેથી પૂછ્યું : “એ તારો મિત્ર કોણ છે ?”

“નરમા, તું ઓળખે છે કે ?”

“ના. ઇજનેર છે ?”

“તે કેમ કાયું ?”

યુવેલી હસી પડી.

“બોલ” ઉમરાવગદીએ ટોમકીને બોલાવ્યો.

એકલી રહેલી લીઝાએ જારીમાંથી ડાકિયું કયું. એક યુવાન રસ્તા ઉપર ટહેલતો નજરે પડ્યો. લીઝા જરાક સંશય પામી અને એણે પાછું ભરતકામ શરૂ કર્યું. એ જ ક્ષણે ઉમરાવગદી બહાર ફરવા જવા માટે તૈયાર થઈ આવ્યા.

“ લીઝા, ગાડી બોલાવ. ચાલ ફરવા. ! ”

“ નથી સાંભળતી ? કેમ વાર લગાડે છે ? ”

“ જાઉં છું. ”

લીઝા સળંગ થઇ આવી.

“ કેટલી બધી વાર ! ”

બાપડી લીઝાની સ્થિતિ ખરેખર દુઃખદાયક હતી. પોરકાનો રોટલો તો અશીષુ જેવો છે અને તેમાંએ સમાજમાં ફરતી વૃદ્ધા સ્ત્રીની સહચરી થવું એ વિષમ છે.

ઉમરાવગદી સ્વભાવની તીખી નહોતી, પણ સંમાંજે તેને બગાડી હતી. યૌવનકાળે તે પંકાતી પણ ઘડપણમાં તરછોડાયેલી ઉમરાવગદીનો સ્વભાવ ચીડીયો અને વહેમી થયો હતો.

સમાજમાં હજી તે હરતીફરતી અને નવીન યુગની નવીન યુવતીઓ સાથે મળતી. લોકો તેને માન આપતા, પણ જેમ અને તેમ તેનાથી સંતાતા. બિચારી લીઝાની સ્થિતિ અગ્રાજ થતી. નાની નાની બાબતોમાં તેના ઉપર ગુસ્સો ઉતરતો. લીઝાના કપમાં કંઈ બિચુપ નહોતી પણ વૃદ્ધાના તેના સતત સહવાસને કારણે યુવાનો તેને હસતા. લાગે જ કાઈ તેને બોલાવતું. આથી લીઝાને ઘણું લાગી આવતું અને એકાંતમાં બહુ રડતી.

આજે લીઝા આરી પાસે બરત બરી રહી છે. તેવામાં એક યુવાન તરફ તેની નજર પડી. યુવાન આરી તરફ નિદાનતો ચિયર બિબો છે. નજર ફેરવી લીઝા તો પોતાના કામમાં લાગી. થોડીવાર પછી કુતૂહલથી બંદાર ડોકિયું કાઢ્યું. પેલો યુવાન ત્યાં જ બિબો છે. રસ્તા ઉપરના માણસો તરફ લીઝા ક્યારેય ન જોતી. તે પાછી ફરી અને બે કલાક સુધી બરત બર્યા કર્યું. કામ પડતું. મૂંઝતાં તેણે જરા આરીમાંથી જોયું. પેલો યુવાન ત્યાં ને ત્યાં જ બિબો છે.

“આ શું કામ જિભો હશે ?” એવો સહજ વિચાર એના મનમાં સ્ફુર્ગો અને લીજા શંકાશીલ હૃદયે અંદર ચાલી ગઇ.

એ દહાડા પછી ઉમરાવળદી સાથે તે ફરવા જતી હતી. ત્યાં પગથીએ જ પેસો યુવાન જિભો હતો. ગભરાઇને લીજા ઝટપટ ઉમરાવળદી પાસે ગાડીમાં બેસી ગઇ. ફરીને પાછી આવી ત્યારે સહેજે ખારી તરફ જોયું. પેસો યુવાન અત્યારે પણ ત્યાં જ હતો અને લીજાને જ નિહાળી રહ્યો હતો. આ વિચિત્ર પ્રસંગથી લીજા તો ગભરાઇ અને એકદમ અંદર સરકી ગઇ.

તે દિવસથી દરરોજ પેસો યુવાન ત્યાં આવતો. તે જ જગ્યાએ ખારી સામે જોઇ જિભો રહેતો. આમ જન્ને વચ્ચે અકસ્મત, આકર્ષણ, ચમત્. હવે તો એક બીજાને વધારે ને વધારે નિહાળતાં અને શરમાઇ જતાં. એક દિવસ તો પરાક્રાદા આવી. લીજાના મુખ ઉપર શિવતની આછી રેખાઓ ફરી વળી. તે શરમાણી; મુખ નીચું કર્યું. એણે જાણે કેમ તેનાથી ત્યાં જિભુ ન રહેવાયું. તે ઓરડામાં ડોડી ગઇ અને અકસ્મત જાણે હૃદયમાં ભરતી પેલંગ પર માથું ઢાળી કલાકેક પડી રહી.

x

x

એ રક્ષાઆમાં આવી વસેલા એક જર્મનનો પુત્ર હતો. તેનું નામ હર્મન. સોબી પ્રકૃતિનો હોઇ બાપની નાની સરખી. ચાપણના બ્યાજને પણ અડકતો ન હતો. તે ગંભીર અને ઘણો અપણ હતો અને તેનું દૃઢ ચારિત્ર તેને યુવાનીના દુર્ગુણોમાંથી બચાવતું. જ્યારે સટોડીયો અને જુગારી હોવા છતાં પણ પૈસાના સોબથી એ નાની મૂડી ગુમાવી બેસવાની બીજે જુગાર કદી રમતો નહિ.

તેણે પાનાની પેલી વાંતે તેને - મંત્રમુગ્ધ-વિચારમગ્ન. ફરી પુછ્યો અને આશાના એ દવાઈ દિલા બાંધવા લાગ્યો !

“હૃદય-વૃદ્ધ ઉમરાવળદી મને એ રીત જતાવે અને....

મારે તેની ઓળખાણ કરવી છે—ગમે તે ઉપાયે. અરે, તેની પાછળ પ્રેમથેલો પણ થઈને ફરું. પણ તે છે વૃદ્ધ અને આમ સમય વીતતાં મરી જાય તો-? શું એ ત્રણ પાનાની વાત સાચી હશે? ડહાપણ, મિતવાદ અને હિંમત—એ ત્રણ મારું લાગ્યું ન વધારે? ખરો તો તે જ કીમિયો છે.

વિચારમગ્ન હરમન એક વિશાળ રસ્તા ઉપર સુંદર મહા-લયો વચ્ચે પસાર થતો હતો. એક દમદમામવાળા ભવ્ય મહેલ પાસે અટક્યો અને ત્યાંની દોડધામ જોઈને પાસે જિભેલા પોલિસને પૂછ્યું: “અહિં કોણ રહે છે?”

“ઉમરાવજી... ..”

હરમન ચમક્યો. તરત જ પેલી વાત સાંભરી આવી અને કાંઈ અકથ્ય બંધનથી ખેંચાઈ ત્યાં ખડો થઈ રહ્યો.

મોઢી રાત્રે ઘેર જઈ સૂતો. બિંધમાં પોતાને સોનૈયાની અદ-જાંઘડીઓ અને નોટો વચ્ચે બેઠેલો જોયો. એક પછી એક પાનાં જિતર્યે જતો હતો અને દરેક વખત પુષ્કળ ધન જુગારીઓ પાસેથી પડાવતો હતો.

સવારમાં જાગ્યો. હજી સ્વપ્ન ભૂલ્યો નહોતો. તરત જ તે બહાર નીકળી પડ્યો અને ઉમરાવજીના મહેલની બારીઓ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં એક તરુણ રમણીનું સુંદર મુખ દેખાયું. આ પછે તેનું ભવિષ્ય ઘડાતું હતું.

૩

લીજા હજી તો બહારથી આવી ઝખ્ખો અને ટોપી હિતારતી હતી એટલામાં ઉમરાવજીનો સાદ આવ્યો. બંને પાછું ફરવા ઉપડવાનું હતું. મહેલને પગથીએ પેલો યુવાન જોતો હતો. ગાડીમાં બેસવા જતી લીજાના હાથમાં ઝડપથી ફાંગળ સરકાવી લેતો આવતો થઈ ગયો. લીજા તો ગજારાઈ, પણ ધીમે ધીમે

સ્વસ્થ થઈ. પેલી ચિટ્ટી મોઝામાં સંતાડી મૂકી. આખેયંરસે લીઝા વિચારમાં રહી. ફરી આવીને તરત જ પોતાના ઓરડામાં દોડી જઈ ચિટ્ટી વાંચવા લાગી.

જલ્દ જ વિનય અને મૃદુતાભર્યાં વચનથી ભરપૂર એ પ્રેમપત્ર હતો. એક સરસ જર્મન નૌવેલમાંથી અક્ષરોઅક્ષર ઉતાર્યો હતો પણ લીઝાને જર્મન ભાષા આવડતી નહિ અને આવી લીટીઓ કદી વાંચી નહોતી. પત્રથી તે એકદમ પીગળી ગઈ. એક અમ્મણ્યા યુવાન સાથે એકદમ સંબંધ બાંધતાં તેનું મન જરાક પાછું હટ્યું. ત્યારે કરવું શું? એવી કાંઈ સખી નહોતી કે જે શિખામણુ આપે. છેવટે તે જવાબ લખવા બેઠી.

“આપની ઇચ્છા પવિત્ર હશે, પણ આમ અસમ્ય રીતે મને મળવું નહિ. આપના પત્રનો જવાબ આપું છું પણ કદી અણુછાજતી છટ ન લેશો.”

બહાર રસ્તામાં હરમનને જોઈને ચિટ્ટી ફેંકી ચિટ્ટી ઉપાડી હરમન પાસેની હોટેલમાં ચાલ્યો ગયો. તેણે ધાર્યો હતો તેવો જવાબ મળ્યો અને પોતાની યોજના ધડતો ઘર તરફ વળ્યો.

ત્રણ દહાડામાં એક ચપળ દાસી લીઝા ઉપર ચિટ્ટી લાવી. હરમનના અક્ષર જોઈ તે યંભી:

“આ ચિટ્ટી મારી ન હોય.”

“તમારી જ છે.” પેલી લુચ્ચી દાસી બોલી: “જરા વાંચશો કે?”

લીઝાએ ચિટ્ટી વાંચી. હરમન મળવાની માગણી કરતો હતો આવી એકાએક માગણી અને ચિટ્ટી મોકલવાની આ રીતથી લીઝા ભય પામી અને ચિટ્ટી ફાડી ફેંકી દીધી.

“ન હોય. આ મારા ઉપર નથી લખેલી.”

“ તમારી ચિટ્ઠી ન હોય તો શાંડી શીદા નાખી ? હું લખનારને પાછી આપતા.”

લીઝા મુંઝાણી : આખમાં જળજળિયાં ભરાયાં.

“ કદી આવી ચિટ્ઠી ન લાવીશ અને મોકલનારને કહેજે કે બેશરમ રીતે વર્તે નહિ. ”

હરમન ગાંજ્યો જ્ય તેમ નહોતો. ગમે તેમ ફરીને હર્મણ એક ચિટ્ઠી લીઝા ઉપર મોકલતો અને લીઝાને પણ હવે તો એ પ્રેમપત્રો વાંચવામાં બહુ રસ પડતો. આજે તો લીઝાએ એક ચિટ્ઠી લખી.

“ આજે રાત્રે નાચ છે. હું અને ઉમરાવળદી બે વાગ્યા સુધી ત્યાં રહીશુ. અમારા ગયા પછી નોકરો આડઅવળા થઈ જશે. સાડઅગિયારે તમે આવજો અને સીદા મેડી ઉપર ચડી જજો. બનતાં સુધી કોઈ સામું નહિ મળે, પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ કોઈ મળે તો કહેવું કે ઉમરાવળદીને મળવું છે. એમ થશે તો એ વખતે તો તમારે પાછું ફરવું પડશે. સામે ઉમરાવળદીનો સૂવાનો ઓરડો છે. તેમાં બે બારણાં છે. જમણી તરફથી અધ્યયનના નાના ઓરડામાં જવાશે અને ડાબી બાજુથી મારા ઓરડામાં અવાશે.

હરમન તો ધડકતે હૃદયે એ વખતની રાહ જોતો બેઠો. દસના ટકોરે તો તે ઉમરાવળદીના મહેલ પાસે ટહેલતો હતો. પવન સુસવાટા કરતો હતો; અને વરસાદનું સખત ઝાપડું આવતું હતું; રસ્તા ઉપરની ગત્તીઓ ટમટમતી હતી. કોઈ માનવી દેખાતું નહોતું. થોડીવારમાં ઉમરાવળદી અને લીઝા બહાર નીકળ્યાં અને ગાડીમાં બેસી ચાલતાં થયાં.

બરાબર સાડઅગિયારે તે મહેલને પગથીએ ચડ્યો. એક દારી ઝોકાં ખાતી હતી. “ઝડપથી હરમન તેની પાસેથી પસાર

થયો અને સીદો રામનગર તરફ વળ્યો, ઝાંઝા દીવાના પ્રકાશમાં એક લોહનો પલંગ, બે ખુરશી અને એક નાનું ટેબલ દેખાતાં હતાં. લીઝાની ઓરડી તરફ જવાનું બારણું અધું ખુલ્લું હતું. હરમન ત્યાં ન જતાં અધ્યયનમંદિરના નાના ઓરડામાં ગયો.

અધું શાંત અને સ્થિર હતું; દિવાનખાનાની ઘડીઆળમાં બારના ટકોરા થયા. એક પછી એક બીજા ઓરડામાંથી ટકોરા સંભળાયા અને પાછી નોંરવ શાન્તિ પ્રસરી રહી.

આખું જોઈ ખમી, પણ બીનજરૂરી, સાદસ ખેડનાર હરમન, સ્વેદ અને શાન્ત, બારીને અંદાજીને બિભો હતો. ઘડી-આળના બે ટકોરા સંભળાયા અને દૂર ગાંડીનો અવાજ સંભળી તે આવેશથી ચમક્યો. મહેલમાં જરાક ધમાધમ થઈ રહી, બત્તીઓ સતેજ થઈ નોકરો અવાજ કરી મૂકી દોડધામ કરવા લાગ્યા અને ત્રણ દાસીઓની ગદદથી, થાકેલી ઉમરાવગદી ઉપર આવી ખુરશી પર બેસી ગઈ. હરમન બારની તડમાંથી આ બધું જોઈ રહ્યો. લીઝા તેની પાસેથી પસાર થઈ પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. હરમન જરાક ચમક્યો પણ તેની તરફ લક્ષ ન આપ્યું.

તે ઉમરાવગદીની બાંધ ધણી ઓછી હતી. તે ખુરશી પર જ આંખો પટપટાવતી બેઠી રહી. ... એકાએક ચમકી બિડી. તેની સામે એક અપ્રિયિત યુવાન બિભો હતો.

“જરાં પણ ખીશો નહિ. હું એક આગ્રહ કરવા આવેલ છું.”

તે દગર દગર જોઈ રહી.

હરમને નમીતે પાસે આવી એ જ શબ્દો કરી કહ્યા.

તે મૌન રહી.

“તમે મને પેસાદાર બનાવી શકશો. પેત્રાં ત્રણ પાનાં...”

ઉમરાવગદી, હવે બધું સમજી ગઈ.

“...એ તો, મરકરી !! તારી કાંઈએ મરકરી કરી.” તે બોલી.

“નાહી, તમને દુઃખમાં મદદ કરનાર મહાત્માને શું ભૂલી ગયાં?”

ઉમરાવજીની અકળામ્મ રહી. ભૂતકાળના દુઃખોનાં બંનાં તેની નજર આગળ તરવા લાગ્યાં.

“હતવા માટે મને પેલાં ત્રણ પાનાં કહો.” હરમને દંઢતાથી કહ્યું. ઉમરાવજી મૂંગી જ રહી.

“આપ શા માટે એ સંતાડો છો? આપના પૌત્રા ઘણા પૈસાદાર છે, તેમને કોઈને તેની જરૂર નથી. હું કરકસરી છું. પૈસાની કિંમત જાણું છું અને એ પાનાંથી મને” તે થંબો અને ધડકતે હૃદયે જવાબની રાહ જોઈ રહી.

“ત્રેમને ખાતર, દયાને ખાતર, તારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુ ખાતર મને એ વાત કહી દે”

‘જુદા અડગ રીતે અખોલ જ રહી.

હરમન અચાનક ઊભો થયો: “અરે ડાકણ, હું જોઈ છું તું કેમ નહિ ખોલે?”

ખીસામાંથી રીવોલ્વર કાઢી જુદા સામી ધરી. આ જોતાં જ ઉમરાવજીની બીની અને ઢળી પડી.

“અરે ચાલ. તારા ઢોંગ નહિ ચાલે. હું એ ત્રણ પાનાં જરૂર જાણીશ જ.”

ઉમરાવજી કંઈ બોલતી નહોતી. હરમને જોયું કે તે મૃત્યુ પામી હતી.

૪

લીલા કપડા પહેલ્યા પિના વિચારમગ્ન બેઠી હતી. ઘેર આવતાં જ તેણે દાસીને રજા આપી અને પોતાના ઓરડા તરફ દોડી ગઈ. હરમન આવ્યો હશે એમ માનતી હતી. ઓરડામાં

નગર કરતાં જણાયું કે તેમાં કંઈ નહોતું અને તેથી રાજ ચંદ્ર ખુશી ઉપર લાંબી ચર્ચ અને એનું મન ખૂત હવનના સ્મરણમાં તક્ષીન થયું. હજી તો હમણાં જ બારીમાંથી તેણે-યુવાનને જોયો, પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો અને આ રૂત્રે તો આમ મળવાનો દરવા પણ કેયો હતો! આ બધું ચિત્રપટ સમું અદ્ભુત અને વિસ્મયકારક લાગ્યું.

એકાએક બાર ઉઘડ્યું અને હરમન દાખલ થયો.

લીજા ચમકી અને મહારાતા સ્વરે ધીમેથી બોલી: “ક્યાં હતા તમે?”

“ઉમરાવત્તદીના એરડામાં. હું ત્યાંથી જ આવું. હું... તે મરણ પામી છે.”

“શું ... શું બોલો છો?”

“હા. અને મરણનું કારણ હું છું.”

લીજા તો બિચારી સ્તબ્ધ થઈ રહી.

હરમન પાસેની બારી ઉપર જોડા અને બધી વાતો કરી. લીજા ત્રાસથી એ બધું સાંભળી રહી.

બધા પ્રેમાતુર પત્રો, તેની આજીવન એ બધું પ્રેમનું પરિણામ નહોતું. હરમનનો આત્મા પૈશા અને જુગારને ઝંખતો હતો. એ સકંજમાં આવી હતી અને હરમનની કૂર લાલસાને તૃપ્ત કરવા માટે તે. એક સાધનરૂપ થઈ પડી હતી. પોતાની પોતાને જ દયા આવી.

લીજાનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. હરમન લીજા સામું જોઈ રહ્યો. તે પણ હતાશ હશે. જો કે લીજાના હૃદયને લઈને નહિ તેમ જીવના મરણને લઈને પણ નહિ-પણ લક્ષ્મી મેળવવાની આ સહેલી યોજના આમ સદાને માટે ચાલી ગઈ એ તેને સાચું હતું.

“ નરપિશાચ ! ” લીઝા ઉશ્કેરાઈ ગઈ.

“ મારે તેની પાસેથી કંઈ પણ જોઈતું નહોતું અને મારી પીરતોલ ખાલી જ હતી. ”

આમ ને આમ સવાર પડ્યું અને ઝાંખું અજવાળું આવવા લાગ્યું.

“ હવે અહિંથી જશે ? હું તને એક ગુપ્ત સીડી બતાવું પણ તે મૃતદેહ પાસેથી હું તો નહિ જઈ શકું. ”

“ મને કદત કહે કેમ જવું હું મારી મેળે ચાલ્યો જઈશ. ”

લીઝાએ ખાનામાંથી એક ચાવી આપી અને કેમ જવું એ તેને સમજાવ્યું. હરમન તેનો શીત હરત દળાવી જવા નીકળ્યો.

વૃદ્ધનો મૃતદેહ શાન્ત અને અકલ્પ પડ્યો હતો. હરમન ત્યાંથી પસાર થઈ અધ્યયનમંદિરમાંથી જથ્થાવેલ ગુપ્ત રસ્તે થઈ બહાર નીકળી ગયો.

સવારે હરમન વૃદ્ધની અંતિમ ક્રિયા થઈ હતી. ત્યાં જવા ઉપડ્યો. ‘ પોતેજ ખુની છે ’ એવો ઊંડોઊંડો ધ્વનિ તેના હૃદયમાં વેદના જગવતો હતો. જે કે ધર્મમાં તે માનતો ન હતો છતાં વહેમી પૂરો હતો અને વૃદ્ધ ઉમરાવગદીનો આત્મા જૂતરપે તેને હેરાન ન કરે તે માટે તેના મૃતદેહ પાસે માંથી માગવા તે હાજર રહ્યો હતો. સ્વેત રેશમી વસ્ત્રથી દંડાયણું શય સ્થિર પડ્યું હતું તેના બન્ને હાથ અદ્ય જેમ છાતી ઉપર ખીડાયલા પડ્યા હતા. દેખાવ ખીલામજો અને અગચિકર હતો.

પૌત્રો, પ્રપૌત્રો ને અન્ય સગાંસંજાંઓએ એ મૃતદેહને ઘેરીને ઊભાં હતાં. વૃદ્ધમૃત્યુથી કોઈના હૃદયમાં ઊંડી આત્મવેદના ન હતી, કોઈના મુખ ઉપર મૃત્યુરંગી શોકની છાયા પણ ન હતી; છતાં સંસારના વ્યવહાર સાચવવા બધાં ગ્યામ શોકસૂચક વસ્ત્રમાં ઊંડું નમન કરવા હાજર થયાં હતાં. એક પછી એક બધાં શબ્દો નમીને દૂર ઊભાં રહ્યાં.

હરમન પણ ત્યાં જઈ નહીં પડ્યો. એ જ દયામાં, પોતાની ખરેખરી લાગણી વ્યક્ત કરતો ત્યાં પડી રહ્યો. તેને લાગ્યું કે શબ્દો તેના તરફ લખાઈ રીતે, મસ્કરી કરતું, હસી રહ્યું હતું. ધીમેથી તે ઊઠ્યો. પાછો પગલે પોતાના સ્થાન પર ગયો લીઝાથી આ દશ્ય ન જોવાયું. એના હૃદયમાં, પાછલી રાતનાં સ્મરણોએ આધાત પહોંચાડ્યો. એ ચીસ ખાડી હેઠળ પડી ગઈ, મૂર્છા પામી. પાસેથી કોઈ બળાયું કે ઉમરાવગદીનો અનોરસ પુત્ર છે

હરમનનો આખો દિવસ શોકમાં જ ગયો. એણે પોતાના ભયથી હતાશ થયેલા હૃદયને ઉત્તેજિત કરવા ખૂબ દારૂ ચડાવ્યો. મોડી રાત્રે ઘેર જઈ સૂતો. ત્રણેક વાગતાં તે ઝગમગી ઊઠ્યો. સામે જ કોઈક વ્યક્તિ ડોકિયું કરતી હોય એમ તેને લાગ્યું. એ તો ચકિત નયને આ નીરખી જ રહ્યો. કોઈ અંદર આવ્યું. તેણે ધાયું કે પોતાનો મિત્ર હશે. એ કાંઈ કળી ન શક્યો. મ્હેત સ્વાંગમાં સગળ થયેલી કોઈ વ્યક્તિ ધીમે પગલે પોતાના તરફ આવતી જોઈ એ ગભરાયો. એની સકિત હથોડી ગઈ. એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ.

“ખીતો ના. તું મને નથી ઓળખતો? મારી મરજી વિરુદ્ધ હું અહીં આવી છું.” એ વ્યક્તિ બોલી. હરમન તુરત જ ઉમરાવગદીને ઓળખી ગયો. ભૂતનું સ્વરૂપ જોઈ એ ડહાંધળું જ ગયો.

“સીડી, સત્તો ને એકો-એ પાનાં તને છતાડશે, પણ જિંદગીમાં તારે એક જ વાર રમવું. તું લીઝાને પરણીશ તો હું તને આરા મૃત્યુ માટે આપી બદલીશ.” ઉમરાવગદીના એ સ્વરૂપે કહ્યું. આમ કહેતાં એ અદશ્ય થઈ ગઈ. મોટા ધડાકા સાથે બારણું વસાયું ને કોઈએ ફરી વાર બારીમાંથી ડોકિયું કર્યું.

હરમનને આ બધું કાંઈ જ ન સમજાયું. લાય, વિસ્મય અને આશાની અગળ લાગણીઓ વચ્ચે એ મુંઝાયો તે જોવા થયો અને પાસેના ઓરડામાં ગયો. તેનો મિત્ર ધસધસાટ બિંધતો

હતો. એને કાંઈક પૂછી, સત્ય અસત્યનું પારખું કરવાનું મન તો થયું, પણ એણે ખૂબ દારુ દીધ્યો હતો. એની સજ્જાદ નકામી થઈ પડશે એવું એને લાગ્યું. બત્તી પ્રકટાવી, ઓરડાના ખૂણે ખૂણે એણે તપાસ કરી. બારણું બંધેનું તો ત્યાં તાળું વાસ્યું હતું. બારી ઉઘાડી બહાર બેઠું. એકાએક પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને બારી બંધ થઈ ગઈ. એને કાંઈ ન સૂઝ્યું. એ મુંઝાયો. એણે પોતાના શક્તિવિદ્યાથી દેહને આરામ ખુરશી પર ઢાળી દીધો. અર્ધોંક કલાક અચેતન દશામાં બેઠો રહ્યો. પછી મનને શાન્ત કરવા નોંધપોથીમાં આ અનુભવકથા ધ્રુવે લેખે ટપકાવી.

૬

એક સાથે બે વિચારો મગજમાં ન રહી શકે, અને તીડી, સત્તો અને એછો-એ જ વિચારો ઉમરાવળદીના મૃતદેહને વિસરાવી દીધો : તીડી. સત્તો ને એછો એના મનમાં ઘૂમ્યા કરતા હતા. કોઈ સુંદર લલનાને બોઈ તે કહેતો કે “કવી સુંદર ! બાણે લાલની તીડી !” કોઈ વખત પૂછે તો કહેતો કે “સાતમાં ત્રણ થયા છે !” તીડી, સત્તો ને એછો જ તેની નજર આગળ તરવરતાં. હવે તેને એક જ ઝંખના હતી. એ પાનાંનો ઉપયોગ કરી ખૂબ પૈસાદાર થવું.

મોસ્કોમાં પૈસાદાર જુગારીઓ બેગા થતા. ચેકાલીન્કી તેમાં નેતા હતો. નફમાની મારફત હરમન ત્યાં ગયો. હસ્તધૂનન કરી શાન્ત ચિત્તે રમત શરૂ કરી.

“હું છતીશ જ.” હરમન અદ્વાપૂર્વક બોલ્યો.

“શું મૂકા છો ?”

“સુડતાળીશ હજાર.” હરમને બેશીકરીથી જવાબ આપ્યો.

આવી જખ્ખર રકમ મુકાતી જોઈ બધા સ્તબ્ધ જ થઈ રહ્યા.

“આપ જરા વધારે મૂકો છો. પચીસ હજાર રાખો તો ઠીક.” ચેકાલીન્કી બોલ્યો: “અને આવી મોટી રકમ મૂકી તો કોઈ જ રમ્યું નયો.”

‘રમ્યું’ છે કે નહિ? ગવ પૂર્વક હરમન બોલ્યો.

ચેકાલીન્કીએ સરમના ગાર્યા હા પાડી. હરમને બેન્કની નોટોનો ખડકો પોતાની બેગમાંથી બહાર કાઢ્યો. રમત શરૂ થઈ.

હરમને તીડી માગી. જોનારા તો સ્તબ્ધ નવને આ બધું નીરખી રહ્યા. પાનાં ફેંકાયાં.

“હું છતું છું.” પોતાની બાજુ પર પડેલી તીડી દેખાડતાં હરમને કહ્યું. એનું હૃદય ગર્વથી ફૂલ્યું. એણે જીવનની બાજી જીતી હતી.

બધે કોલાહલ થઈ રહ્યો. ચેકાલીન્કી ખીજ્યો, પણ આ દડવો ઘુંટડો ગળા ગયો.

‘લાવો પૈસા.’ હરમન નોટો ઉપાડી, શરાબનો પ્યાલો ખાલી કરી, ચેકાલીન્કી સાથે હસ્તધૂનન કરી. અગ્ર ડગલાં ભરતો ચાલી નીકળ્યો.

બીજે દિવસે સાંજે બધા ફરી ભેગા થયા. રમત શરૂ થઈ. હરમને સત્તો માગ્યો અને જીતીને દિઝમૂઢ થયેલા પ્રેક્ષકો રમ્યેથી લગભગ બે સાપ રૂપિયાની નોટોનો ચોકડો બેગમાં નાખી ચાલી નીકળ્યો.

હવે તો હોહા થઈ રહી. આખું ગામ ખગલળી ઊઠ્યું. હરમન માગે તે પાતું નીકળે છે અને ગળ્યું જીતે છે. આ રમત સહેરસરમાં ચર્ચાતી થઈ પડી.

આજે ત્રીજી અને છેલ્લી રમત હતી. પ્રેક્ષક વર્ગનું ટાણું ઉભરાણું હતું. ચેકાલીન્કી નિરતેજ અને મૌનયુક્ત બેઠો હતો. ગર્વિષ્ટ હરમન વિજેતાની દષ્ટિ ફેરવતો હતો. બન્ને પક્ષ તરફથી પોતપોતાની સર્વ સંપત્તિ હોડમાં મુકાણી. રમત શરૂ થઈ, સર્વત્ર નીરવ શાન્તિ પ્રસરી રહી.

ગાણે એક મહાન દંડયુદ્ધ ચાલવાનું હોય !

રાણી અને એકો એમ બે પાનાં પથ્યાં.

“ એકો છતે છે. ” ગર્વિષ્ટ હરમને પોતાનું પાનું ઉંચકતાં રાડ નાખી.

“ હલે ત્યારે આ રહ્યો એકો ! આપ નામદારને તો છે ફૂલેવરની રાણી ” પોતાના પક્ષમાં આવેલું એકાનું પાનું જિંચું કરતાં ચેકાલીન્કીએ હર્ષના ઉન્માદમાં ત્રાડ પાડી.

હરમન, ગાણે એકાએક ધા લાગ્યો હોય તેમ. હેમતાર્ધ ગયો. ચેકાલીન્કીએ ઉછળતા હૃદયે બધી નોટા પોતાના તરફ ખેંચી.

ફૂલેવરની રાણી હજી સામે ટેંગત્ર પર પડી પડી હરમન સામે અટકારવ કરી રહી હતી ત્યાં અચાનક ગાણે જૂની ઓગખાણ સાંભરી આવી હોય તેમ, “ વૃદ્ધા ઉમરાવ-” હરમન ગાંઠા બની ખરાડા નાખતા લાગ્યો.

‘ તીડી, સત્તો ને એકો ! ’ તે બકત્રા લાગ્યો.

x

x

લીજા એક સારા જમીનદારને પરણી.

ભાવનગર

૯ : ૭ : ૩૨

સોય જેવી ઝીણી અને નજીવી વસ્તુ પર મહત્ત્વભર્યું લખી નાને માથે મોટી પાઘડી પહેરાવ્યાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કર્યો કહેવડાવ્યા બરોબર લાગે છે, પરંતુ મનુષ્યને સર્વત્ર અને સર્વકાળે ઉપયોગી નીવડતી સોય ખૂબ આવકારમાન હરી છે, એ ગાલા પુરુષે પળવાર પણ વિસ્તરવું ન થટે જાણે કે જીવન સાથે તે કેમ જગાઈ હોય તેમ કેટલાક તો ટોપીની બખોલમાં કે કગડાની સાંધમાં કે કાપડના તાણાવાણાની દરાડોમાં હરહંમેશ રાખી મૂકે છે. મુસાફરીએ નીકળનાર દોરીલોટો આવશ્યક માને તેમ કેટલાક અગમચેતીવાળા લોકો સોય વિશે સમજે છે, આંગ્લદેશ-લાંબાના સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ સુખાન્ત નાટક તો સોય પર લખાયું છે. મનુષ્યને જ્યારે પોતાની નગ્નશાતું શરમભર્યું જ્ઞાન થયું હશે ત્યારે લજ્જાનો પ્રવેશ થયો હશે. લજ્જાના પ્રાણભ્યે અંગદાંકયુરૂપ વસ્ત્રાભૂષણ અને એ પછી અંગને અનુકૂળ થાય એવી સીવણકામની કળા ઉદ્ભવ્યાં આ સીવણકામમાં સોયના

૧. આ સુદૃઢ નિબંધિકા એના લેખકની મૌલિક કૃતિ છે; એની પ્રેરણા પણ એમને સ્વયંરકુરિત છે; માત્ર, અત્યંત વાક્યો-વિચારો અને તેટલાં તીક્ષ્ણ બનાવવા તેમણે યોગ્ય સજ્જોતની ગોઠવણ અને ત્યાંથી કરી છે, છતાં એની રમુઆત પાછી એમની પોતાની છે એ હમેશવું જરૂરી છે.

—સંચાલક

ચીંથરામાં પણ જીવનતત્ત્વ પ્રેરના પ્રયાસ કરે છે, અને તેમાં તે અમરપણું પ્રકટાવતી હોય એમ જીવંત બનાવી દે છે.

સોય કાપડના અખંડિત તાકાને સાવંચવ બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. ઉપયોગી અંગદાંકણની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં સાથ દઈ એકતાનતા લાવે છે—આકારયુક્ત પોશાકમાં પલટી પહેરવાશક્ય બનાવે છે. કુશાગ્ર બુદ્ધિ જેવી તીક્ષ્ણતાવડે સોય તાણાવાણામાં પેસી પેર નીકળે છે. દોરાવડે વસ્ત્રની પાંસળાઓમાં હાથ પ્રસારી વૃક્ષના મૂળની જેમ વસ્ત્રના મૃદુ પ્રાણને મુદ્દીમાં પકડી રાખી 'તાંતણા' વચ્ચે સહકાર સાધે છે. કાર્પના હાથની કલાને કે સ્વાભાવિક કલાવૃત્તિને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના કાપડને અલ્પ ભાગ જે ધસાવાથી, ઝડકા ભરાવાથી, ખેંચાઈ તૂટી જવાથી, આપમેળે ફાટી જવાથી, કસાઈ જવાથી છૂટો પડી ગયો હોય તેમાં ફરી પાછી એકવિધતા આણે છે.

સોયની તીક્ષ્ણ અણી અને સુમધુર કલ્પનાના બળવડે કલાના અણુગણ નમૂના ઉતારાય, કાપડમાં રંગબેરંગી સાથીઆ પૂરાય, અપસરાઓનાં નૃત્ય દોરાય અને જીવનસુમનની અકેક પાંખડી જેવી ભાતભાતની કારીગીરી અંકિત થાય. પુષ્પોના હારતોરા કલગી, જૂંધની ચાદરો, મોગરાની ઝાલરો, બકુલની સેરોવડે શિરીષ, ખોયણાં, પંદજ અને ગુલાબકેતકીના ફૂલો-ચક્રી દેવમંદિરનાં સિંહદારો કે આવણના ફૂલહિંડોળા. ભરવા સોય અદળક સૌંદર્યથી સાથ આપે છે. પ્રિયતમને ગળે આરાપવાની ફૂલની વરમાળ અને પ્રિયાને અંગોડલે ભરવાની વેણીની ઇચ્છા સોય વિના અધૂરી રહી જાય છે.

એ સોયવડે પહેલાંની કલારસિમણુ બહેનો કીડિયાની સૌભાગ્યસેર પરાવતી. અલક-મલક દહોણી વહી લાવવા સહાયજૂત થતી ઇંટોણી મોતીથી ગૂંચતી. દેવદારે નવધાન્યની નાનીનાની ઢગલી પૂરવાં અથવા પૈ-પૈસો મૂકવાની કેડે. લટકતી કાચળી નાના

મળકે ભરતી. ભાતભાતના તોરણોની કારીગરી કરતી. મખમલની ઝિંછાન પર જગપટનો ખુસ્તો ખ્યાલ રજૂ કરતી ચોપાટની બાજુ પ્રેમમયી ઉલ્લાસથી ભરતી. સોય આ દરેક વસ્તુ પર કલાનો જુદો જુદો આંક પાડતી.

પ્રાચીનકાળથી ચાલના આવેલા પુરાતન સંસ્કારોથી અશિક્ષિત સ્ત્રીઓનું દાક્ષિણ્ય સોયદ્વારા સચવાતું આવ્યું છે, એટલે આજે પણ શિક્ષણપદ્ધતિમાં મોટા ફેરફાર થવા છતાં સોય તરફનો પ્રેમ તકભાર પણ ધકેલો નથી સ્વચ્છ વિશાળ ખંડની વચ્ચે ગોઠવેલા ગોળ મેજ પર ભરતકામનાં સાધનો અસ્તવ્યસ્ત પાથરી, ખુરશી પર અડેલી, સીવણકામના કેટલાક નમૂના હરતગત કરવા રંગભરી રથેલીઓ નચાવતી નવશિક્ષિત કન્યા એની સ્વેચ્છા તથા વિવિધતાના આનંદથી સોયવડે કેવી એવે છે ?

આમોદિનની સોય રેકડે રેકડે નૌતમ ગાણાં ગાય છે. ઝીણા તારની અંગૂઠી પહેરી વીણાના કે તંબૂરાના હેથેથી મદ મંજુલ સંગીતસુધા વહેવડાવનાર તો સોય જ ને ? શારદાનો વાહક મધૂર પણ ઉન્મત્ત બને, દેવો પણ સ્વરમુક્ત બને, વાતાવરણ પણ શાંત સ્વમુક્ત બને એવા એવા અદ્ભુત સૌંદર્યયુક્ત સ્વરોને વિશ્વમાં અખંડિત વહેતા મૂકનાર સોય માટે કોને માન ન જાય ?

વિશાળથી ઉત્પન્ન કરેલા જગ કરતાં મનુષ્યનાં આતુર્ય અને હાથબગવડે ઉત્પન્ન કરેલી સોય જેની ઝીણી નિશ્ચેષ્ટ વસ્તુ અદ્ભુત અને અપૂર્વ છે. યાંત્રિકબળની સ્તુતિ ગાનાર મૂડીદારો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતાં ફિલસુફો અને ચિંતકો સોયને ઉચ્ચતર ગણશે. એના કાર્યને ગ્રિમ અને આહલાદક માનશે. યંત્રથી હાથની બારીક કારીગરીનો સદંતર નાથ થવા બેઠો છે, તેને સોયે કેટલેક અંશે ખચાવ્યો છે. દરજ્જા કુળનું મંડાણ કરી, વિધવાઓ માટે મોટા તૃણવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ, કપડાં સીવવાના સંસારમાં પટપટ કામ કરી નાંખી, જીવનગુણરત્ન સાધન બની સમાજ પર મહદ્ ઉપકાર કરે છે.

પરંતુ સોયના આ સુંદર કાર્ય કે મહદ્ ઉપકારથી અંજાઈ બૂલબૂલામણીમાં અટવાવાતું કશું કારણ નથી. સોય બનાવવાની કાચી જથ્થા આપણા દેશમાં હયાત છતાં એના જેવી નજીવી વસ્તુ પણ આ ધાંત્રિક યુગમાં હેક જ પછાત રહી આપણે બનાવી શકતા નથી. ખડનલ, વળે પણ માર્ગ ન મૂકે એવી ઇંગ્લાંડ જર્મનીથી, અને જરૂર વળતાં તૂટી જાય એવી કાચી સોય જાપાનથી આવે છે. હજારો મણ લોટાં ટીપી ખાનાર આપણા લુહારને તે બનાવતાં કમકમાં ઉપજે છે. એની કિંમત અને કાર્ય મેંધું દીસે છે. શક્તિનો મોટો હ્રાસ થયેલો માને છે. વિલાયતમાં સોય જેવી નાનકડી ચીજને નાનીમોટી એંસી શસ્ત્રક્રિયાવિધિમાંથી પસાર કરી, એનું આ 'સાદું' કલાવિધાન કરી યોગ્ય આકૃતિ આપવામાં આવે છે. કોઈ એના તાર ખેંચે, ખીજા એના કડકા કરે, ત્રીજા એનું નાકું ટીપે, ચોથા કાણું પાડે, પાંચમા એની અણી કાઢે એમ એની પરંપરા ચાલે એ રીતે બાવળના અંગાંગ પર કે કાકડા ધોરના સકળ દેહે ઉગેલા અગણિત કાંટાની સંખ્યામાં સોય નિમિષમાત્રમાં પરદેશી કારખાનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સોય એ પાશ્ચાત્ય દેશની પ્રગતિસચક એકલું સાધન જ બસ છે, અને ઉદ્યોગની બાળતમાં આપણું શરમભર્યું પછાતપણું સાબિત કરે છે. આ પ્રકારે સોય આપણી અશક્તિનો ખ્યાલ આપી પ્રગતિનો પાઠ ભણાવે છે સોય જેવી નજીવી વસ્તુની પ્રતિભાના મૂળમાં આર્થિક મૂલ્યના બોધપાઠ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સોયના સાદા રૂપમાં રોકાદ્દમારતું દૂંકું કાવ્ય હોય એમ ગતકાળના ચિંતનના ડંખ જેવી ડંખે છે. આગળથી હવેમાં અણી પ્રસારી એ ડંખ ઉત્કટરૂપે પ્રતીત કરવા સદાસર્વદા તૈયાર રહે છે. ગડીઓ પડી ગયેલા વસ્ત્રમાં, કરચલીઓ જોડેલા ધાગામાં, લુગડાના ડૂંચામાં, ડગલાના સંધાનમાં, કે દડીની ગોટીમાં તે ક્યાંક છૂપાઈ રહેલી હોય છે, અને તે પકડતાં ગફલતમાં

ધોંધાઈ જાય છે; ત્યારે કુળાં ધાસની અંદર છૂપાઈ બેઠેલા સર્પના ડંડા જેવી તીક્ષ્ણ વેદના ઉપજે છે. આકાશના તારક-ફલકાં જેવાં કુમળાં કુસુમની પાંખડીઓ- કે કમળનાળ ચૂંટી માલણુકન્યા દ્વાર થવા સોય લઈ વીંધતી જોઈ આપણું હૃદય કેતું કંપી જોડે છે ? સુંદરતા અને દિસા હંમેશાં યડોયડ રહે છે. એથી સોયની બધી કલાસેવા છતાંય એવી કલાભગ્નિયા અને કર્તવ્યન્યૂનતા કેટલીક વખત આવા સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. અગર તો, સોય જ્યારે ચીંગડું દેતાં માછડી વેગે નવા કાપડમાંથી જૂના ધાગામાં પેસે છે, ત્યારે પણ કોઈ નવલકથાની નાયિકા જેમ પ્રથમ પૈસાપાત્ર પુરુષના બોટા મોહથી અન્નધર્મિત્રેમમાં પડે છે પરંતુ પાછળથી આત્મભાન થતાં લીખારી પણ સાચા પ્રેમીની ઉપામક બને છે; એમ સોય વિશે કોઈ કવિ અંતરે દૈવી દર્શન થાય છે. જીવનમાં આમ જ બૂલો કર્યા પછી સાચો રાહ સાંપડે છે. ચિંતામણિના પ્રેમમાં ભ્રષ્ટ ગનેશ મુરદાસ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સોયાના અણિયાપડે બહારનાં ચમુ સદા માટે બંધ કરી આંતરચક્ષુવડે દિવ્ય પ્રકાશ પામ્યા હતા ને ? જેમ હોઝાયર્સની સોય વહાણની ગતિના દિશામૂચન અર્થે અનિવાર્ય અને સર્વમુદ્ગલ સાધન છે; તેમ જીવનના દિશામૂચન અર્થે પોતાના જીવનનું નાવ હંકારવા નૈતિક આદર્શની સોય પણ સત્યપથદર્શક છે. દોરની ગૂંચ જીકેલવા તેને ચોળવાથી, તાણવાથી ન જીકે; પરંતુ સોયની અણી જેવી મુક્તતાની સહાયતાથી જીકેલ આણી રાકાય. સોય જેવું કાર્ય એ જ સંસારનું સાર્થક્ય અને જીવનમુક્તિનો મંત્ર.

સોય ફેલડા(રીલ)ના દોરાને પગલેપગલે પોતાની સાથે દોરે છે. જ્યાં જ્યાં સોય વિચરે છે ત્યાં ત્યાં સ્નેહતાંતણા સમાન દોરો એની પૂડે પડે છે. જાનેનું જીવન સમાન્તર વલ્યા કરે છે. કાતરના ઉંદરિયા સ્વભાવની સામે સોયદોરો સુંદરના સ્વભાવનું કામ આપે છે. વાયન-માળાની પહેલી ચોપડીમાં આવતી કુહાડી અને સોયની તકરારના તથ્યાસમાં અત્રે ન જીતરતાં એટલી તો સિદ્ધ વાત છે કે સોય અને

દોરો એક ખીજને આડે ન અડતાં થીંગડા ને કાપડ વચ્ચે સંગઠન કરાવી આપે છે. સોય નવા યુગની લાવના, ઉદ્ધાસ અને નવરસો પ્રકટ કરી ઘણું રૂપાન્તર અને પરિવર્તન પેદા કરે છે. એથી કુહાડી કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે. આ સોયના લાવ દર્શાવવા દોરો આધારભૂત બને છે. કવિ ખોતાના લાવો દર્શાવવા પ્રકૃતિના આકારોનું, દશ્યોનું અવલંબન કરે છે, તેમ સોય દોરાનું શરણુબંધન સ્વીકારે છે. મનુષ્યને સંસારના બંધન જેવું સોયને પણ દોરાનું બંધન છે. મને સંસારનો સંબંધ માની લીધો છે. મનના બંધાઈ રહેવાના રચનાત્મક સોયને પણ દોરા સાથે નાતો છે. દોરો એ સોય માટે યજ્ઞોપવીત છે. એને તતબંધન સંસ્કાર થયા હોય એમ વિનાબંધન મુક્તિ નાહ એ મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. સંસારના જડચેતન સર્વ પદાર્થો બંધનને વશીભૂત થઈને જ કામ કરે છે : એ સિદ્ધાંત સોયમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી તો દોરો સોયના કાર્યને વિસ્તારી શકે છે. સોયનો આશય પારખી લઈ તે તારના આકારોથી સોયની કલાને સંકેતરૂપે કે સૂચનરૂપે ચિત્રરેખામાં આલેખે છે. આ વખતે કલાના નમૂનામાં સૌંદર્યની રેખા સમાન, વર્ણાંકની છટા સાથે ત્રિવલ્લીના દોર જેમ લાંબે વહે છે. અને કાપડના તાણાવાણાના સમગ્ર સમૂહની રચનામાં ક્યાંક વણાઈ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. વિચારને પરિશુદ્ધ કરી જીવનમાં વણી લેવાથી સંસ્કાર કેળવાય છે; તેમ દોરો સંસ્કારરૂપ બને છે. તે કાપડના જીવનનિર્વાહના આધારભૂત બને છે. કાપડના તંતુઓમાં હજારો ફેરફાર કે ઘસારા લાગે ત્યારે તે તૂટે, ફાટે, ચોરાય, ફસાય કે ફસકે છે. ત્યારે સોય અને દોરો કલા અને જીવન જેમ એકબીજામાં પ્રાણ પુરે છે. સોય વિના દોરો ન સોદાય અને દોરાના સહીષણુમાં લગભગ પતિપત્નીનું દૈતાદૈત છે; જેને જીવન સાથે ઘટાવવાથી તે ઘણા ક્રિયા પ્રકારના મર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે, અને જીવનના પરમ ધ્યેયને વ્યંજ રહે છે.

સ્પેનિશ

રંગભૂમિનો સપ્તા

: લોપે ડી વેગા :

તમે તમારા જે હાથનાં આંગળાં પર [પાદ્યાત્ય] જગતના સૌથી મોટા નાટ્યકારોનાં નામો ગણી જાઓ, તો તમે લોપે ડી વેગાનું નામ છોડી દઈ રાકશો નહિ. તેનાં નાટ્યસર્જનોના વૈવિધ્ય અને વિપુલતાએ; નાટ્યમૃદાની આકારરચના, નાટક અને કાચમી નાટકમંડળી, એ ત્રણેના પરસ્પર સાદૃશ્ય તથા એકીકરણના કાર્ય પર તેણે પાડેલા પ્રભાવે; તેનાં બહુસંખ્ય નાટ્યવસ્તુઓએ; અને તેનાં દુર્લભ પાત્રોએ આખા ય [પાદ્યાત્ય] જગતની રંગભૂમિને પોતાનો પાસ ચઢાવ્યો છે. પેટ્ટીઓ ને પેટ્ટીઓ લગી, છેક આજના દિન લગી, સર્વ [પાદ્યાત્ય] પ્રજાઓના નાટ્યકારો, નટો અને અભિનયગુરુઓ (ડાયરેક્ટર્સ) લોપેના યાજમાન જમ્યા છે; અને તેમાંના ઘણાખરાએ પોતા પરના એ કામનું સ્વીકાર પણ કર્યો નથી.

નવરેલન દરબાર સરખા સાહિત્યકલાના રસોત્સવના યોજક અકબરશાહના રાજ્યારોહણને જ્યારે છ વર્ષ પીત્યાં હતાં; માદ્રિદ સ્પેનનું પાટનગર જન્યાને માત્ર એક વર્ષ થયું હતું;

૧. આગળ જતાં જણાશે તેમ, એ પાત્રો વીરશીથી ગમ્ભીર તેટલાં જ નરોતાં પણ વીરોક હાનર હતાં.

૨. ન્યુયોર્કના 'પીએટર આર્ટસ મન્થલી' ના લોપે ડી વેગાની ત્રિસતાળીના (સપ્ટ. ૩૫) ત્રિશોધાંકના અનુવેષમાંથી.

જોન હોક્કિન્સની વેસ્ટ ઇન્ડિઝની યાદગાર સફરને એક વર્ષની, શેકસ્પીઅરના જન્મને તથા માઇકલ એન્જેલોના મૃત્યુને એ વર્ષની વાર હતી, ત્યારે સ્પેનની અર્વાચીન રંગભૂમિનો સ્થા લોપે ડી વેગા, ઇસિવીસન ૧૫૬૨ના નવેમ્બરની પચીસમીએ, એ નવા પાટનગરમાં જન્મ્યો હતો.

તે ૧૬૩૫માં મરણ પામ્યો: એ બનાવને આગલે વર્ષે ફ્રેંચ એક્ટેમી સ્થપાઈ હતી; એક્ટેમીને આગલે વર્ષે ગેલિલિયોને એનો 'સાચા તરીકે સાબિત' કરાયેલા કોપર્નિકન સિદ્ધાંત ગણી ખાવાની ફરજ ઇટાલિયન ધર્મસભા ઇન્ક્વિઝિશને પાડેલી; અને એ જહાંગીરી હતવાને આગલે વર્ષે યશસ્વી યુરોપીઅન વેદાંતી સ્પિનોઝાનો જન્મ થયો હતો. લોપે ડી વેગાના મરણ પછીનાં વર્ષો જોઈએ તો : ૧૬૩૮માં ગેલિલિયોએ હવે સ્વદેશને બદલે પરદેશ નેધરલેન્ડ્સમાં પોનાનો અમૂલ્ય ખગોળગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો; ૧૬૩૯માં વિખ્યાત ફ્રેંચ નાટ્યકાર રાસીન જન્મ્યો; અને ૧૬૪૦માં પોર્ટુગલ સ્પેનથી સ્વતંત્ર થયું.

જે જીવન એને જાને હોડેન્સ ક્રેટલેક અંશે વચગાળામાં પશુ-ધતિદાસના નાનામોટા પરિવર્તની પ્રસંગોથી મંડિત હતું, તે ત્રાંતેર સંવત્સરોના દીર્ઘ બહુરંગી સાદમ્કર્મો ઉલ્લોગશીલ જીવનની જગતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખરેખર અદ્વિતીય એવી સૌથી આશ્ચર્યકર શિદ્ધિ એટલે લોપે ડી વેગાનાં બધાં મળીને બાવીશસો (૨,૨૦૦) જેટલાં નાટકો. જેણે એવા જીવન અને એવી ભરપૂર વાસ્તવ્યસેવાદારા માત્ર સ્પેનિશ નહિ પણ પશ્ચિમની સમગ્ર રંગભૂમિ પર ગાઠ અસર પાડી, તેના અવસાનની ત્રીજી સતાવ્દી ગયે વર્ષે (ત્યારે હજી ખૂનખાર અને હેવાનિયતભર્યા આંતરવિગ્રહના યુગે નહિ ચડેલા) સ્પેને તેમ જ યુરપ-અમેરિકાના બીજા દેશોએ ઘણા ઉમંગથી અને દબદબાથી ઊજવી જે પુરોષી સાહિત્યકાર આ સમૂહ જીવનની ભૂમિકા ઊંચા પછી ત્રણ સતકે પણ એટલું માન પામી શક્યો, તેના

જીવનકવનથી-લગભગ- છેક અમલુ એવા આપણે, એ શંતાબ્દી- વર્ષ બહુ દૂર ગયા પહેલાં, તેને વિશે થોડું કેંક જાણવાનો પ્રયાસ કરીએ એ, આપણા સામાન્ય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ તેમ જ દષ્ટિ- વિકાસના લાભાર્થે, સર્વથા યોગ્ય બધું આવશ્યક છે.

લોપે-યુગનું રૂપેન

લોપે હી વેગાએ ચાર વર્ષની ઉમરે પલ્લવના કરવા માંડેલી અને બારતેરની ઉમરે નાટ્યરચના એટલી કાચી વયે પણ તેણે આપવા માંડેલી આશાનો પહેલો પાક હતો ૧૫૮૫માં, પોતે ત્રેવીશનો યતાં એતું પહેલું નાટક ભજવાયું ત્યારે. એ વર્ષથી આરંભાઇને એના મરણ (૧૬૩૫) સાથે પૂરી થતી અર્ધી સદી એટલે રૂપેનિશ જીવનનાં ધણાં ક્ષેત્રમાં મહાકાવ્ય નરવીરોનો કાળ : એ યુગમાં ધર્મો ટોસેડા-કર નામીયો ચિત્રક અક્ષ શ્રેષ્ઠો, જેણે સંતો સામંતો અને ધર્મોપદેશનાં સમુદાયલક્ષ ચિત્રો દોર્યાં; અને માદિદ-કર કલાધર વેદાઝકવેજ, જેણે પોતાની મંજીવની પીંછીએ અમર ક્યાં રૂપેનના દમામદાર બાદશાહો તથા ખૂબસૂરત બેગમો; અને સર્વોન્તીસ, જગતની સૌથી જાણીતી નવકનો મર્ગક; અને ફિલિપ ધ સેકેડ-જેણે શિકસ્ત આપવા મગતર ફેકને, માતંગ શા ' રૂપેનિશ આમાંડા ' નો છેક ઓગણીસ-વીસમી સદીએ સુધીની આખી ચં દરિયાઇ તવારીખમાં અગ્નેઃ એવો કાફલો સુસજ્જ કર્યો અને મોટીમોટી આશાએ લંકાર્યો ઉત્તર ભણી; અને આ આપણો અદ્ભુત ચરિત્રનાયક-સમય આપ્યો નાટકશાળા છોડી, ખભે જંદૂકધરી, જંદૂકની નળીમાં વળી પોતાને તરછાડનારી પ્રિયાના પ્રેમપત્રોના ચૂરાને નળીમાં દેવાના દુશ્મા (Widdowin) તરીકે ધરબતો, કાફલાનાં જહાઝોમાં ફેદી પડનાર-જે દે ત્યાં ય એ જિંદગી- બરનો દરકી સનમને સંજોધતાં ભિમિંગીતો રમ્યા વિના અને રમીરમીને લલકાર્યા વિના રહી શકતો નહિ.

સ્પેનની ત્યારની જાહેજલાલી સારા થ જગતના ઇતિહાસમાં વિરલ કહેવા જેવી છે. ત્યારે એ ભૂમિ જગતની મહારાણી અને સાગરોની અધિષ્ઠાત્રી હોયે સર્વત્ર સન્માન પામતી હતી. તેનું સામ્રાજ્ય જેમ આ બાબત અર્ધા યુરપમાં પથરાયલું હતું તેમ પેલી બાબત અમેરિકાની સુવર્ણભોમમાં પણ ઠેરઠેર વિસ્તર્યું હતું. એ કાળે સ્પેનની આંખે, જગતના દેશોમાં, ઇંગ્લેન્ડ એટલે એક ફૂલફૂટાકિયો છોકરો અને ફ્રાંસ એટલે સંસ્કારિતાનું ડાંગધાલુ ડીંગલું : અને તુરુ હતું સૈન્યદળની, કલાવૈભવની, સાહિત્યશોભાની મહત્તાએ મહોરતા બલવાન પ્રતાપી અને પ્રાજ્ઞવલ સ્પેનની સમક્ષ અને ક્રમ ન હોય ? એ દિવસોમાં હિંદ હજી ઇંગ્લેન્ડને હાથ ચઢ્યું નહોતું અને ફ્રાંસના સાહિત્યસમ્રાટો તથા કલાધીશો, એમને પોષનારા શોખીલા રાજરાણાઓ, હજી જન્મ્યા નહોતા; પણ સ્પેનના મક્કમોટા બંદર સેવિલમાં તો, ડિન બીગે, મેક્સિકોની સોનાપાટો અને મોન્ટેઝુમાની રૂપાલગડીઓ ઢગલે ને ઢગલે દલવાતી હતી. દેશની આર્થિકસાંસ્કારિક ઉલ્લસ પ્રકારની ઉન્નતિમાં બ્રાહ્મ ફૂંકતી અને પ્રભાવશાલિતા રોપતી હતી.

૩મ યુગની રંગભૂમિ

એ સર્વ સિદ્ધિઓ જેમ લોપે ડી વેગાની જીવવાની, પ્રૌઢતા અને વાર્ધક્યના સમયની, તેમ, એને કીર્તિમંત અનાવનાર સુધડ, વિશિષ્ટ રંગભૂમિ સ્પેનમાં સ્થપાઇ એ પણ એ જ અરસામાં. લોપેનું પહેલું નાટ્યસર્જન પ્રગ્નને મજ્યું જે ૧૫૮૫ માં, તો માદ્રિદનાં જે બે સૌથી પહેલાં સ્થાયી નાટ્યગૃહો, તે ખુદ્દાં મુકાયલાં ત્યાર પહેલાં થોડે જ વર્ષે—કોર્ટલ ડી લા ફુઝ ૧૫૭૮માં અને કોર્ટલ ડેલ પ્રિન્સિપે ૧૫૮૨માં. એ બંનેમાં તેમ જ શહે સ્પેનના રાજગદનાં ખાસ ગંધાવેલાં ભપકાદાર નાટ્યગૃહોમાં લોપેની રચનાઓ ભજવાતી થઇ, ત્યાર પહેલાંની સ્પેનિશ રંગ-

ભૂમિ એટલે મોટાં નગરોમાં નગરચોક અને નાનાં નગર કે ગામડાં-
માં એના મુસાફરખાનાના વંડાનાં વિશાળ યોગાન. એમાં એક
પાસ ચોરસ આકારે ચાર લાંબી પાટકી (વગરઝોડીગણના
બાંકડા) ગોઠવાય; એની પર ચાર-પાંચ પાટિયાં સીધાં ને સરખાં
મુકાય; પછે સાદો એકાદ જૂની ધાબળીનો હોય અને ' વિંગ ' ૬
તરીકે સોતેરી વંરખવાળા ચામડાના લાંબા પદા લટકાવે;
' વિંગ ' માં હુપાઈને ખેસે એ રંગભૂમિના સંગીતવિધાયકો—કરાં
વાણબાદ વગરના, અને, ત્યાં ખેસી જૂનાં કથાગીતો રચિયા—
પ્રસંગ ગાનારા; ભજવણીનો સરંજમ જુઓ તો, એક જ
દ્રવ્યજામાં સહેલાઈથી સમાય એટલો—ચરચાર ખોટી દાડી અને
ખોટા ચોટલા અને ચાર લાકડીઓ; નટચમૂ (એ નાટકમંડળીઓ
ભમતા નટોનાં નાનાંમોટાં જૂથોની બનેલી હતી) પૂરાં અર્ધો
ઝન માણસોનું બનેલું પણ નહિ અને તેમણે પાઠ ભજવવાનો
ભરવાડ કે ભરવાડજીનો, આફ્રિકન નીચોનો, રપેનિશ શુંડા
વિદ્યપક કે ગામડિયા ખજાસીનો; એમાંનાં બે અથવા ત્રણ વચ્ચે
જે સંભાળણો એક પછી એક ચાલે, તેનું નામ ત્યારનું રપેનિશ
નાટક—પણ, અભિનેતા જ્યારે આપણા લોપેના પુરોગામી નટ
લોપે ડી વેંગ જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ હોય, ત્યારે, એવાં પ્રાય-
મિક ઉપકરણોની સાલથી પણ એ પ્રેક્ષકોનાં દિલને કબ્જે કરી
દબમલાવી શકતો. એ પ્રેક્ષકગણમાંના જે ગરીબ હોય તેમણે
ખુદ્દા યોગાનમાં કાં તો ઊભા રહેવાનું ને બહુ યાય તો પાટકી-
ઓ પર, ખેસવાનું હતું અને પૈસાદારોએ આસપાસનાં ઘરોની
અટારીઓ કે ઝડખામાં આશાયસથી ગિરાજવાનું હતું.

નાટચમૂહો, નટો, પ્રેક્ષકો

૧. એ પ્રકારનાં ' નાટ્યગૃહો ' અને રંગભૂમિમાં લોપે ૭
ડી વેગાના સમયથી જે મુખ્ય ફેરફાર થયો તે એ કે નાટ્ય-
ગૃહો માટે હવે પાકાં મંચનો થયાં—અને રંગભૂમિ પહેલાં જેવી
કામચલાઉ નહિ પણ નાટ્યોને લાયક-જરૂર રીતસરની થઈ.

પણ શણગાર જેવું તો કે એ પ્રમુખીય નાટકશાળાઓમાં લોપેનાં નાટકો માટે પણ નહોતું. જેમ શેકસ્પીઅરના તેમ એના બાળમાં, નાટક-લજ્જવણીની આસપાસનો બધો દેખાવ સાદામાં સાદો હોય છતાં, નટ કે નટીનું વ્યક્તિત્વ અને હાવભાવ, તેમ જ, પ્રેક્ષકોની આછીવધુ સંસ્કારી કલ્પનાશક્તિ, જે દૃશ્ય લજ્જવાતું હોય તેને પોતપોતાનાં મનશ્રદ્ધ સામે દબાવે છે કે કરી શકતી

એવા એ સમર્થ નટોનું માન પણ એ જમાનામાં ઘણું જળવાતું; રપેનિશ રંગભૂમિ એ પ્રધાનપણે નટોની સર્જેલી રંગભૂમિ ગણાતી; એમનાં ત્યારે નોંધી રખાયલાં અને કાળજીથી સાચવી રખાયલાં એ હત્તર નામો આજે પણ વાંચી શકાય છે. એમાં સૌથી અગ્રણી, આદેખાયલાં પાત્રો સાથે પૂરેપૂરું તાદાત્મ્ય અનુભવીને એમને રંગભૂમિ પર જાણે પુનઃ સજીવન કરનાર નટ ઉગિયન એરિયાસ અને નટીઓ જુસેપા વાકા, મેરિયા ફાલ્દેરાં, તથા મેરિયા રિકાએ છે. લોપેએ પોતે અને એના સમકાલીનોએ એ સર્વની અભિનયકલાનાં વખાણ દુઃશા દિસે કર્યાં છે. જુસેપાના કલા પર તો લોપે ડી વેગા એટલો મુગ્ધ હતો કે એ કલાવતીથી પ્રેરાઈને જ તેણે તેના ભજવવા શારુ ખાસ 'લાસ આસ્મેનાસ ડી ટોરા' એ હારપરસપ્રધાન નાટક રચ્યું હતું.

એવાં એ રંગીલાં અને કુશળ નટ-નટીઓ લોપેનાં નાટક ભજવે તે જોવા આખું ય માદ્રિડ ઉઠતું. એત્ર રાજ યવાનો વખત અપોરના બેનો, પણ તેથી ઘણો વહેલો પ્રેક્ષકગણ ઉભરાતો. દર-વાજે દાખલ યવાનો ભાવ એક 'રેઆસ' લેવાતો અને બેટકના બીગ્ગ થાર. પોતપોતાના દામ આપીને 'પિટ્ટ' વર્ગવાળાં વચ્ચેની ખુલ્લી જગ્યામાં બિઝતા કે પાટલીએ બેસતા; એમની વચ્ચે આવીને શહેરની સામાન્યાઓ બેસતી અને આસપાસનાઓ બેઠે શિષ્ટા-

શિષ્ટ જગત્કાંડાચ ચતુરાધથી ચલાવતી; ખાસ ' ઓકસીસ ' ની
ખેડકામાં ' મારક ' નાં મોંઢાંકણવાળી કુસવધૂઓ અને કુમારીઓ
પ્રથુ લોપે સરખાની પ્રતિભાનાં સર્જનનો રસારવાદ માણવા
આવતી. આજનાં સિનેમાગૃહોમાં વચ્ચેવચ્ચે દરદર કરે છે
તેના મિહાઇ-ગિહાઇના ફેરિયા ત્યારે સોળમી સદીમાં પણ નાટક
ચાલતું હોય ત્યારે જ વચ્ચે આવીઆવીને જૂખ્યાંને ખાવાનું
પૂરું પાડતાં તેમ નાટ્યરસનાં તરક્ષમાંની સ્ત્રીસ જગાડતા. અને
' મોસ્કેટરોસ ' વર્ગનાં ' પિટ ' ના પ્રભુઓનો લ્હોઈગ્યાર કે
સ્ત્રીસકારે ત્યાં બજવાતાં સર્વોત્તમ નાટકોની આવરદા લાંબાવી
કે ' ટુંકાવી શકતો.

એ હોદ્દિક યાને ' પોપ્યુલર ' નાટ્યગૃહોથી નિરાળાં
એવાં રાજ્યો નાટ્યગૃહો પણ પાટનગર અને એનાં ઉપનગરોમાં
ખાંધવામાં આવતાં. લોપે ડી વેગા છેક ધરડો ધયો ત્યારે એને
માત્ર રપેન્ ' ડ્યુકેટ ' નું વર્ણસન આપનાર ફિલિપ ધ ફોર્થે
પોતાની રાણીને રીઝવવા તથા કીર્તિ કમાવા એવાં ત્રણ સુરમ્ય
નાટ્યગૃહો હોંશિયાર ઇટાલિયન કલાકારોની સાલથી લખલૂટ
ખર્ચે બિભાં કર્યાં હતાં. એમાં દરયો, પડા, પ્રકાશયોજના,
બધું ખૂબીદાર અને એ કાળે સર્વોંશે અપૂર્વ ગચ્ચાય તેવું નૈયાર
કરવામાં આવ્યું હતું. એમાંના એકમાં લોપેકૃત ' લા સેન્વા સિન
એમોર ' દાહમાકથી લજવાયતું, એટલો વળી એ નસીબદાર.

ત્રીસમી સદીના જગતમાં ફ્રાંસ સૌંદર્યપરિધાનની અને
હોલીવૂડ-ફિલ્મોની ફેશન પ્રવર્તાવે છે, તેમ સોળ-સપ્તમી સદીના
જગતમાં રપેન્ પશ્ચિમની આખી ય આલમમાં રંગભૂમિની ફેશન
પ્રવર્તાવતું હતું. એ રંગભૂમિમાં એવો વ્યાપક પ્રભાવ પ્રગટાવ-
નાર લોપે ડી વેગાનું જીવન પણ અનેક રીતે પ્રભાવી અને
રંગભાવી હોય, પ્રેમશૌર્યના અલુગલુ ધૂપછાંવનું અનુભવનાર
હોય, અને એ અનુભવોનો નિષ્કર્ષ એનાં સંકેડોની સંખ્યાએ

ગણ્યાતાં નાટકોમાં ઊતર્યો હોય એ જોટલું સ્વાભાવિક તેટલું જ કુતૂહલજનક છે. એ જીવનનું પહેલાં રેખાત્મક દર્શન કરી લઈએ. અને પછી એનાં નાટકો અને નાટ્યકલાનો અને તે આછો-પાતળો પરિચય સાધીએ.

બાળક લોપેઝું કવિત્વ

ઈસવી સોળમી સદીના છઠ્ઠા દસકામાં ઉત્તર સ્પેનના એક પ્રાંત (હાસ ઓરિયેડો કહેવાતા) આસ્તુરિયાસના કુંગરાળ પ્રદેશમાં આવેલી કેરિયેડો નદીના તીરે વેગા ગામમાં ફેલિક્સ ડી વેગા કાપિયો નામે જુવાન સ્પેનિયાર્ડ રહેતો હતો. સંજોગ-વશાત્ પોતે બેકાર ચતાં તે આજીવિકાનું સાધન શોધવા માગ્રિદ આવ્યો હતો, પત્ની ક્રાંસિસ્કાને વતનમાં જ મૂકીને. શોધનાર જે શોધવા માગ્રિદ આવ્યો હતો, તે તેને સાં મળ્યું કે નહિ એ તો કોઈએ નોંધી રાખ્યું જણાતું નથી; પણ જે શોધવા તે નહોતો આવ્યો તે-એક પ્રેમપાત્ર-તો એ મોજસા શહેરમાં તેને હાથ ચઢી જ ગયાની સાખ ઇતિહાસ પૂરે છે. પરંતુ એ સુખ (કે સુખાભાસ) જાઓ વખત ચાલ્યું નહિ. થોડા જ વખતમાં ક્રાંસિસ્કા, અધોરાઈ કે અદેખાઈની મારી, વેગાથી માગ્રિદનો લાંબો પંથ કાપીને આવી પહોંચી. એ વખતે એના શોખીન પતિદેવને પોતાનો શોખ જતો કરવો પડ્યો. પહેલાં ઘર સાથે ઘરવાળીને પણ ત્યજનારે હવે માશુકને ત્યજી, ઘરવાળીની જ સાથે દેશના એ પાટનગરમાં રીતસરનું શૃદ્ધસ્થજીવન પાછું ગાળવા માંડ્યું. થોડા વખતમાં એમને ત્યાં, ૧૫૬૨ના નવેમ્બરની પચીસમીએ, પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ તેમણે પાડ્યું લોપે, જે પાછળથી લોપે ડી વેગા નામે સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત થયો.

ગત જન્મોના અનુભવસંચય સાથે તો બધા જીવે આ પાર્થિવ જગતમાં જન્મ ધરે છે; પણ કેટલાક, ગત જન્મોની

જ્ઞાનસંપાદનની શક્તિ પણ પ્રત્યક્ષપણે સાથે લાવે છે. બાપાના મહાધારણુની એ પ્રકારની શક્તિ બાળક લોપેમાં હતી. તેથી એ પાંચમે જ વર્ષે માત્ર સ્પેનિશ નહિ-લેટિન પણ વાંચી શકે. હતો અને દસમે વર્ષે તે લેટિનમાંથી કવિ કલોડિયનની ' ડી રાપ્ટુ પ્રોસર્પિની ' એ કવિતા તેણે સ્પેનની એક બેલી કાર્લિ-લિયનનાં પદ્યમાં ઉતારી પણ હતી. એમ જ, પોતે કદાચ માલી શકે તેવડો થયા પહેલાં પણ તે પદ્યો રચતો અને ઉચ્ચારતો, તથા પોતાનાથી મોટી વયના (એટલે કે લખી જાણનાર) ગોઠિયાઓને એ ઉતરાવતો-ગદલામાં ખાવાનું, ચિત્રો કે રમકડાં તેમને આપીને.

લોપે ડી વેગાનું પહેલું નાટક એની આર વર્ષની ઉમરે લખાયું. એનું નામ હતું-એ નામ જાણે એના પોતાના ભાવિ જીવનનું મુખ્ય હોય તેમ- ' એલ વર્દાદેદો એમાન્ટે ' (" The True Lover-સાચો આશક ") એ લખાયેલાં નાટક તરીકે ટેટલી બલીવાર હશે તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ, તેમાં કયાંક કયાંક એની અસ્ફુટ પ્રતિબાના ચમકાર તો જરૂર છે.

લખવાની લત જેને એટલી વહેલી લાગી હોય, તે નિશાળનું લેસન તો સરખી રીતે શાનો કરે ? એટલે, મોટી વયે આખી ય સમકાલીન તથા અનુગામી પ્રગતો નાટ્યગુરુ નીવડનાર એ છેકરો પોતાના શુરતો તો ડોક નિશાળિયો જ હતો. નિશાળ માંથી તે ઘણીયે વાર નાસી જતો; અને એ વખતે માદ્રિદના નગરચોકતે ખૂણે ત્યારની (જમતી સ્પેનિશ તેમ જ દારપરસના નટ ગનારસાવાળા ઇટાલિયન) નાટકમંડળીઓ જે કૌશલ્યુક્ત અને ઊંચાં નાટ્યતત્ત્વવાળાં નાટકો લગવતી, તે નિહાળવામાં તક્તીન બનતો.^૧ એમ કરનાં કરનાં જગત જેવાની ઝંખના

૧. એ બનાવો એના બારમા વર્ષના. પછી પાંચસાત વર્ષે માદ્રિદનાં જે પહેલવહેલાં નાટ્યગૃહો ખુલ્યાં મુકાયાં તેમાં તે વખતે પણ લોપે ત્યાં દાખલ હોવાનું અનુમાન થયું છે.

એક વાર-તેરમે વર્ષે-તો એના દિલમાં એટલી પ્રવળ ઊડી કે તે એક દહાડો ધર અને ગામ છોડીને એક બાઇજંઘની બેઠે નીકળી પડેલો. જાને ઘોડે સુધી-શહેરનાં એક બે પરાં વટાવીને-ચહોંચ્યા ત્યાં તો, ખોરાકી માટે ચીંટીઓ અને બટન વેચવા જતાં જાને સાહસિકો પોલિસના હાથમાં જઈ ચડેલા. પોલિસ અમત્ર-દારો આમ તો સાહસશૂરા હોય, પણ આ બાલસાહસની બૂઝ તેમણે કોણ જાણે કેમ જાણી નહિ-એકેને સંભાળપૂર્વક એમના ધરભેગા કરી દીધા.

કવિ સિપાહી અને 'છ'

એ સાહસ તો એમ અધૂરું ઊતર્યું પણ લોપેના દિલમાં સાહસવૃત્તિનો જે ઉછળતો ઝરો હતો તે એકાદ અંતઃગમ્યથી રોકાય તેમ નહોતો. એકાદ જાણે શોખાય તેમ નહોતો. એ વૃત્તિએ હવે નવું વહેણ શોખ્યું. ચૌદમે વર્ષે (૧૫૭૬) માતપિંતા ખોલા પછી તુર્ક તે સ્પેનિશ નૌકાસૈન્યમાં માર્કિવસ ડી સાંતાક્રુઝની ટુકડીમાં જોડાયો (૧૫૭૭). એ નોકરીને અંગે તે પોર્ટુગલ અને આફ્રિકામાં જે જે લડાઈ લડ્યો તેમાં તે હુમલો કરવે હમેશાં મોખરે અને પાછો વળવે સૌથી હેલ્યો, એવી બહાદુરીથી લડતો.

કિશોર લોપેનો બાલ્ય જીવનનો અનુભવ એ રીતે કીકડીક વહેલો શરૂ થઈ ચયો, પણ, વાસ્તવનિર્મિતિના તેના જીવન-કાર્યમાં એટલો જ અગત્યનો જે વિશેષ બુદ્ધિવિકાસ, તે થયો હતો બાકી હતો એ વિકાસ માટેનો પ્રારબ્ધયોગ પણ તેને મળી રહ્યો, ૧૫૭૮માં પોતે દ્વદેશ પાછો ફર્યા બાદ એલિઝાના બિશપ નામે ડોન જેરોનિમેને ત્યાં તેણે નવી નોકરી લીધી ત્યારે. લોપેનાં રચેલાં આશ્ચર્યજનક ગોપગીતો અને ગોપજીવનનું પ્રહસન 'લા પેરેટોરલ ડી જેસિ-તો' એ સંસ્કારસંપન્ન માયાળુ ધર્માધ્યક્ષના જેવામાં આવતાં, તેણે, પોતાના એ કવિ-પરિ-

આરકને રીતસરના વિદ્યાભ્યાસનો હજી જની શરૂ તે લાજ અપાવવા માટે, તેને પોતાને જયે અદકાલાના વિદ્યાપીઠમાં મોકલ્યો, જ્યાં એ માજી સૈનિક અને ભાવિ સાહિત્યસત્રાટે ફરી એક વાર વિદ્યાર્થીજીવન થોડો સમય ગાળ્યું. એ ગાળામાં તેણે ત્યાં ધર્મશાસ્ત્ર ફિલસુફી ચૂઢ વિદ્યાઓ (' ઑક્ટ' સાયન્સ ') ગણિત : એ વિષયોનો કેટલોક અભ્યાસ કર્યો.

તોપે અદકાલા ગયો ત્યારે એની ઉમર તો સોળસતરની જ હતી પણ તેના તરવરિયા સ્વભાવને એ વાતાવરણ તથા શાસ્ત્રીય અભ્યાસ જાણે રુચ્યો નહિ હોય; કેમ કે વિદ્યાપીઠમાં પૂરું વરસ પણ ગાળ્યા વિના તેણે માત્રિદ આવીને નોકરી શોધવા માંડી અને ડ્યુક ઓફ આલ્બાનું મંત્રીપણું મળે તેમ હવું એ સ્વીકારી લીધું. આ સમયે જ તેણે એ દાજે જાણીતા યુરોપી સાહિત્યકાર શત્રાઝેરોની કૃતિના નમૂના પર ' આર્કેડિયા ' એ ગદ્યપદ્યાત્મક રચના લખી. એમાં કેટલીક રંગરસિતા ને કાવ્યત્વ છે, ગોપ-કાવ્યનાં અને વીરરસપ્રધાન અદકાવ્યનાં તરવે છે, પણ સાથે સાથે વધુપડતા દ્વિઅર્થી શબ્દપ્રયોગો જેવી એ કાળની શૈલી-કૃત્રિમતા પણ કેટકેકાણે છે.

વિદ્યાપીઠ છોડીને જ્યારે-૧૫૭૬માં કે '૮૦માં-તોપે પાછો માત્રિદ આવ્યો ત્યારે ત્યાંની રંગજૂમિ પર જેમ (ભરિખમાં એનાં જ નાટકોને પોતપોતાની તેજસ્વી અભિનયકલાદ્વારા લોકપ્રિય કરનાર) નટીઓનો પહેલીવારકો પ્રવેશ-અને તે, ઈંગ્લેન્ડમાંના તેવા પ્રવેશ કરતાં પણ ૫૦ વર્ષ વહેસો-થઈ ચૂક્યો હતો, તેમ, તેણે પોતે પણ સંખ્યાબંધ નવાં નાટકો લખ્યાં હતાં. નાટકકાર તરીકેની એની ખ્યાતિ ૧૫૮૮-૮૫ના અરસામાં તો એટલી વધી હતી કે તેના સમકાલીન સર્વાન્તીસે નોંધ્યા પ્રમાણે, તોપે એ વખતે પોતાની ગાન ત્રેવીશની ઉમરે પણ રચેનના સૌથી અગ્રિમ બુદ્ધિશાળીઓમાંનો એક ગણાતો થયો હતો. તે

એ રીતે પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી સાહિત્યસેવીઓમાં માનનું સ્થાન પામ્યો. તેમ રંગભૂમિની દુનિયામાં પણ પોતાના છટાદાર દેખાવ અને શોખીલા પહેરવેશથી, ચપલ જામ્પાંદરાછથી પણ, ધણુને પ્રિય થયો હતો.

પ્રેમની ભાજ—અને સર્જનની

એ દુનિયાના એ સમયના રંગીલા અને જલદ વાતાવરણે લોપે ડી વેગા જેવા તેજસા વ્યક્તિત્વવાળા અને રંગભાવી સાહિત્યકારના છવનમાં જે અનેક મીઠાકડવા પ્રસંગો-પ્રેમના અને બીજા-આણ્યા તેની વિગતોમાં અહીં લાગ્યે ઊતરી શકાય. એનાં નાટકો સ્વીકારનાર નાટકમંડળીના વ્યવસ્થાપક જેરોનિમો વેલાઝકવેઝની પરબોલી પુત્રી એલીના સાથે એનું પ્રેમમાં પડવું; એ પ્રેમનો સ્વીકાર; પ્રેમની એ આગનું લોપેના દિલમાં ઠંકું પડવું; પ્રિયાના પિતા તોડે ઝગડો; નાટકો બીજા વ્યવસ્થાપકને હાથ જવા માંડ્યા; વધુમાં, પહેલા વ્યવસ્થાપક અને તેનાં કુટુંબીઓ સામે-તેમનામાંની પોતાની પ્રેયસી ફિનિસ ગિર્ફે એલીના સામે સુદ્ધાં-કસીદા પાને નિન્દાત્મક કટાક્ષકાળ્યો લખીલખીને લોપેનું મિત્રમંડળીમાં એ વાંચવું; એ દુઃસાહસને પરિણામે બદનક્ષીનો દાવો, જેનો ચુકાદો એવો આવ્યો કે લોપેએ માદ્રિદ ત્યાગ કરવો પડે (૧૫૮૮): ત્યાગ કરીને તે બીજા પ્રાંત વેલેન્સિયામાં જાય છે, એક મિત્ર કલોડિયો દ્રાન્ડેની માથે; એ મિત્ર વળા કે આક્રમમાં આવી કેદમાં પુસતાં લોપે તેને છોડાવે છે; પોતાની સગની મુદન (દસ વર્ષ) પૂરી થયા પહેલાં, સગ થયા પછી ત્રણ જ મહિને, પહેલાંની એક બીજી પરિચિતા ઈસાબેલને ઝખ્ખતા લોપેનું માદ્રિદ આવવું; મિત્રોની મદદથી એ યુવતીના અપહરણનો પ્રયાસ; મિત્રો પર એ ફરજ છોડી, લોપેનું કાયદાની બીકે માદ્રિદથી ભાગવું; તેની વતી, એક અવેજી વર તરીકે, એના એક મિત્રનું ઈસાબેલને પરણવું; દરમ્યાન લોપેનું લશ્કરી જહાજ ‘સાન જુઆન’માં દરિયાઈ

સેનાના સિપાહી તરીકે સ્પેનિશ આર્મીમાં જોડાવું; ત્યાં વળી કોઈવાર કુરુદ મળે ત્યારે ત્યારે એને લોપે પ્રેમકાવ્ય 'લા હર્મો-શ્યુરા ડી એન્જેલિકા'નું રચાવું: આવા કેટલાક મુખ્ય બનાવો તેણે અલકાલા વિદ્યાપીઠ છોડ્યા પછીના દસકામાં અન્યા હતા.

૧૫૮૬ની શરૂઆતમાં લોપે ખાહો સ્પેન આગ્યો. આ વખતે તેણે (માદ્રિદે તો હજી જવાય તેમ નહોતું તેથી) વેલેન્સિયામાં પોતાપૂરતું ઘર માંડ્યું. ઇસાબેલ રાજધાનીમાંથી ત્યાં જતીઆવતી. થોડે સમયે તેને એકેક પુત્ર અને પુત્રી થયાં.

હવે લોપેએ પોતાની કલાભક્તિ પણ ફરીથી આદરી. એલિનાના પિતા સાથે લોપેનો સંબંધ બગડ્યા પછી એનાં નાટકો જે નવા વ્યવસ્થાપક ગારપર ડી પોર્સે સ્વીકાર્યાં હતાં, તે માદ્રિદથી વેલેન્સિયા આવીને લોપેને મળ્યા મળ્યા અને " તમે જેટલી ઝડપથી નાટકો લખી શકે તેટલીથી લખો, હું એને એટલી જ ઝડપે તખ્તા પર ઉતારી જઈશ " એવી ખાત્રી આપીને, તેણે આપણા જુવાન નાટકકારને ઘણી કીર્તિ અને કેટલાક પૈસા કમાવાની સરજતા કરી આપી.

એ નાટકો મોટે ભાગે દારપરમપ્રધાન હતાં, જે એ વખતે 'Cape and Accord' અથવા 'comedies of intrigue' કહેવાતાં અને જેની સાથે લોપે ડી વેગાનું નામ મુખ્યત્વે જોડાયેલું છે તે. લોપેએ પ્રકારનાં નાટકો લખ્યો જાય; ગારપરનો દારપર અગ્રે મહિને આવીને એ લખ જાય; એવી જ રીતે ૧૫ કાસકો પણ પછીથી આવતા અને સંતોષાતા થયા; એમ કરતાં કરતાં, ૧૫૮૫માં, શ્રીજ્ઞ કોઈએ નહિ ને એને સળ કગવનાર વેલાઝ-ફેએ જ માદ્રિદમાંની સ્પેનની વડી અદાલતને અરજ કરી કે લોપે ડી વેગાની બાકીની સજા રદ કરી તેને અહીં પાટનગરમાં પાછો આવવા દો, એવું આપણું સાદિત્વરત દેશને ખૂબ પડ્યું પડ્યું જ મળે એ કે આપણે માટે સારું નથી-આવી ઘટનાઓની પરંપરા બનતાં, લોપે એ સાલમાં ફરો એક વાર માદ્રિદ આગ્યો.

સુખનો દિવસ એમ ફરી જીવ્યો ત્યાર પહેલાં જે વળે, તેની પત્ની વેદેન્દ્રિયામાં તેની પાસે એક વાર માંદીમાંદી આવેલ અને મરણ પામી હતી. બીજી વારનાં લગ્ન ડોના જુઆના ડી ગાર્ડો સાથે થયાં ત્યાર પહેલાં—અને પછી પણ! —તેને કેટલીક, એની ઓછીવધુ વફાદારી પામતી પ્રિયતમાઓ હતી તેમનામાંની કેટલીકથી તેને પ્રેમ પણ થઈ હતી. જુઆના— ને પેટ ૧૬૦૫માં અવરજેલો લોપેનો અતિપ્રિય પુત્ર કલોસ સાત જ વરસની વયે મૃત્યુ પામ્યો હતો.

ઉમરાવોના મંત્રીપદે

૧૫૯૫થી ૧૬૦૫ : આ દશકા દરમિયાન લોપેએ જુક ઓફ આજ્ઞાના બીજી વારના મંત્રી તરીકે તથા વારાફરતી બીજા ત્રણ ઉમરાવોને ત્યાં—માલ્યાઈકા, સારિયા અને લેમોસના માકિર્સોને ત્યાં—એ જ પ્રકારની નોકરી કરી હતી. મંત્રીપદનું કામ હળવું જ; ગાફી તો, એ જમાનાની એ એક રીત હતી, સાહિત્યના સેવકને પોષવાની લોપેને આમ આજીવિકા સંબંધી સગવડ થઈ ગઈ હતી તેથી જ ૧૬૦૪ની સાત સુધીમાં એનાં નાટકોની કુલ સંખ્યા અઠીસોએ તો પહોંચી ચૂકી હતી. તેમાંનું એક ‘લાસ ઓડામ ડેલ આદમા ય એલ્ એમોર’ (‘આત્મ-લક્ષ અને દિવ્ય પ્રેમ’) ૧૫૯૯માં રપેનના રાજકુટુંબમાંના એક લક્ષ્મણસમારંભવેળા રચાયલું.

૧૬૦૫માં લોપે જુક ઓફ સેરસાનો મંત્રી બન્યો. આ વેળા પોષક અને પોષિતનો પરસ્પર મેળ સારો જામવાથી, બંનેનો સંબંધ ચિરંજીવ નીવડ્યો. એવો મેળ જામવાનાં કેટલાંક કારણ હતાં. છઠ્ઠીસ વરસનો એ ભરજીવાન રપેનિશ ઉમરાવ શાયરીનો પરખદો અને પોષણહાર હતો તેમ ઈસ્ક્યાજનો પણ એકો હતો. આપણા કવિરાજને પણ, ઉપર જોયું તેમ, એ બંને વાતનો હંદ હતો. આથી, સેરસાના રહસ્યમંત્રી અને મિત્ર-

વર્ષ તરીકેની ફરજે લોપેને ધણી મનગમતી થઈ પડી. તે જેમ પોતાના પ્રેમપત્રો લખતો, તેમ સેરસાને પણ એની પ્રિયાઓ પ્રત્યેના પત્રો, કોઈ વાર ઉપજી પ્રેમે ધગતા તે કોઈ વાર ઉભાવત પ્રેમે હુંકારતા તે કોઈ વાર હુંકાર એમે કાતિલ, એમ યથાપાત્ર લખી આપતો. એ જ રીતે, પ્રેમવિષયક કાવ્યો અને કવિતાકાંડમાં લોપે પોતાનું દિલ દલવતો; અને સેરસાનું દિલ પણ, એની આસા થયે, એવી સુંદર રચનાઓમાં દલવી આપતો.

નાટકો લખવાની તેની પોતાની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી નહોતી. અને ૧૬૧૭ લગીમાં તેનાં નાટકોનો સરવાળો પાંચસોની સંખ્યાએ પહોંચ્યો હતો. તેમાંનાં કેટલાંક લૌકિક રંગભૂમિ માટેનાં સામાજિક નાટકો હતાં; કેટલાંક રાજકુળના લગ્નપ્રસંગો માટેનાં પ્રહસનો હતાં; તે વચ્ચે થોડાં, સ્પૅનિશમાં 'ઓટો' કહેવાતાં ધાર્મિક ઉત્સવોમાં ભજવવાનાં નાટકો હતાં. તેવા એક ઉત્સવમાં તેણે સેંટ ટેરેસાની પ્રસરિત રચીને ગાઈ બતાવેલું ભક્તિકાવ્ય એમાંની કાવ્યકલાને તેમ જ એના રચનારની ઉત્કૃષ્ટ સાગિનય ગાનકલાને કારણે પણ અત્યંત લોકપ્રિય થયું હતું. એ ઉત્સવોમાં કોઈ વાર પાદપૂર્તિ વગેરેની કવિઓની સ્પર્ધા આજતો તેમાં પણ લોપે અવારનવાર ભાગ લેતો હતો.^૧

૧. આ નિબંધનો ઉત્તરાર્ધ આવતા અંકમાં છપાશે ને એને છટે, નિબંધ માટે વાપરેલાં લખાણોની યાદી પણ આવશે.

ડૉ. કીચે પોતાનો “સંસ્કૃત નાટક” ઉપરનો ઉચ્ચ ઇન્ટિનો ગ્રંથ ૧૯૨૪માં વિજ્ઞાપતમાં અસિદ્ધ કર્યો; તેમાં જે જે સમર્થ જર્મન, ફ્રેંચ વગેરે વિદ્વાનોએ આગળ સંશોધન કરેલું તેનાં તત્ત્વો પણ સુંદર રીતે તારવી લીધાં છે. નવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, સમગ્ર વિષયનાં સાંગોપાંગ અભ્યાસ, અન્વેષણ ને દર્શાતયુક્ત આકર્ષક તત્ત્વચર્ચા, એમણે કરી સ્તુતિપાત્ર, મૌલિક ગ્રંથ રચ્યો છે. એ પુસ્તકના ત્રીજા વિભાગમાં, ‘નાટકના વિવિધ પ્રકાર’ (‘The Types of Drama’) ઉપર બરાબર સાત જ પાનાંમાં (પૃ. ૩૪૫-૩૫૧) આ આખો વિષય ખડુ યુક્તિથી સમાવી દીધો છે. ભરતનું ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’, ધનંજયનું ‘દશરૂપ’ ને વિશ્વનાથનું ‘સાહિત્યદર્પણ’—આ ત્રણ મુખ્ય ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી તત્ત્વપરીક્ષા કરી, નાટક, પ્રકરણ, સમવકાર, ઇલામ્બુગ, ડીમ, વ્યાયોગ, અંક, પ્રહસન, ભાણ, અને વીચી-એમ દસ પ્રકારો વિશે દસ હકનામાં નોંધ કરી છે.

પછીથી, વિવિધ સ્વરૂપમાં વિકાસ પામેલાં, અદ્વાર ઉપરૂપકો ક્યારે ચોક્કસ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેનો ડૉ. કીચે નિર્ણય કરી શકતા નથી; રીતસર વિગતવાર નોંધ પહેલી ‘સાહિત્ય-દર્પણ’માં (ઇ. સ. ૧૩૮૩) જોવામાં આવે છે. ખાસ વિચારવા જેવાં ઉપરૂપકોમાં, નાટિકા, પ્રકરણિકા, સદૃક તથા સોદૃક જ ગણવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે, ખીજાં ઉપરૂપકોનાં દર્શાતો પ્રાચીન નાટ્ય સાહિત્યમાંથી જડતાં નથી. આ ઉપરથી ડૉ. કીચેને એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે બાકીનાં જે ગૌણ ઉપરૂપકો છે તે દૃત્ય, વાદ્ય ને સંગીતના સવિશેષ આધારે રચાયેલાં હશે.

ન્યારે નાટ્યશાસ્ત્રનાં આ બધાં રૂપકો તથા ઉપરૂપકોનો નાટ્યસાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો ડૉ. કીચેને એમ જ લાગે છે કે જે આપણે નાટક, પ્રકરણ,

નાટિકા, વ્યાયોગ, પ્રદક્ષન તથા લાણુ બાદ કરીએ તો તો પછી બીજા બધા પ્રકારો મદરવના નથી. એ વિદ્વાન વિવેચકને તો એમ પણ લાગે છે કે બાકીનાં ઘણાખરા પ્રકારો પ્રસિદ્ધ નાટ્યસાહિત્યમાંથી લાગ્યે જ ઉત્પન્ન થયા હશે; શ્લિષ્ટુસ્તં કેટલાક લેખકોએ શાસ્ત્રાગ્રા પ્રમાણે પછીથી કેટલાક નિરર્થક પ્રયોગો કર્યા હોય તેવા વધારે સંભવ છે.

આ ઉપરથી, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને આપણા સંસ્કૃત નાટકોનાં રૂપો ને ઉપરૂપોમાં ઉંડો રસ પડતો નથી; તેમને કેટલાક પ્રકારો તો કેવળ નિરર્થક કે કપોલ-કસ્પિત જેવા લાગે છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ પણ મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ કર્યા વિના, જીવન વિનાની કૃત્રિમ ઝીણુધટ તથા કારણ વિનાની ઉપાધિ આવા પ્રકારો ને ઉપપ્રકારોની છણાવટમાં તેમને લાગે છે. અત્યારના ઉપસૃજ્ય સાહિત્યમાં આવા મૂઢમ બેદો તટ્ટન ગૌણ લાગે છે; અને નાટ્યશાસ્ત્રનાં મૂળ તરવો સાથે એ બેદોને બહુ સંબંધ જણાતો નથી. થોડાક સુંદર અપવાદો સિવાય, એક જ ઢગનાં નાટકો અને એક જ ઢગનો વિકાસ-પછી નાથક કે નાવિકામાં ગમે તે મૂઢમ બેદ પાડો. દિંદ બહારના વિદ્વાનો તો મોટે ભાગે એમ જ માને છે કે રસશાસ્ત્રના અતિ મૂઢમ પણ કદાપુક્ત ને મનહર બેદોમાં જ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની સાચી સેવા સમાયલી છે.

આપણા નાટ્યશાસ્ત્રના સામાન્ય અભ્યાસની દૃષ્ટિથી આ હકીકત સમજાય તેવી છે; પરંતુ, જે ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ છે તે ધીરજ ને ખંતપૂર્વક સંશોધન કરી, પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રનાં અંગો ને ઉપાંગોને નવી દૃષ્ટિથી વિચારી તત્ત્વપરીક્ષા કરી, માનવ-જ્ઞાનમાં નિરતર વૃદ્ધિ કરે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણયુક્ત જિજ્ઞાસુઓ માટે પ્રો. માંકડે, ડૉ. કીચનાં સાત પાનામાંથી, પોતાના ગ્રંથનાં બન્ને અગ્યાર પાનાં મુઢી. આ વિષયના ગ્રંથોમાં ઉતરી, ઘણો નવો

પ્રકાશ પામ્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો અને નાટ્યસાહિત્યનાં જેટલાં પુસ્તકો કે પ્રતો તેમને મળી શક્યાં તેનો સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરી, વિવેક-બુદ્ધિ વાપરી, ભેદો ને ઉપભેદોમાં સરળતાથી ઉતરી, આવો ગૌણિક અંથ રચવા માટે, તેમની શક્તિને ધન્યવાદ ઘટે છે.

પ્રો. માંકડે પોતાનો ત્રિપ્પ આઠ પ્રકરણોમાં વહેંચી દીધો છે. પહેલા પ્રકરણમાં, 'નૃત્ય, નૃત્ય તથા નાટ્ય' શબ્દોના ત્રિવરણમાં, પાંડિત્યયુક્ત છતાં સરલ ચર્ચા કરી, નાટ્ય ને રૂપકનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ કર્યો છે. એના સારરૂપ એમ કહી શકાય કે નૃત્ય એ ભાવપ્રધાન હોય છે; નૃત્ય એ તાલપ્રધાન હોય છે; અને નાટ્ય એ રસપ્રધાન હોય છે. બીજા પ્રકરણમાં, નાટ્ય અને રૂપકના વધારે સૂક્ષ્મભેદોમાં ઉતરી, નૃત્ય, સંગીત તથા અભિનય છેવટ રૂપકમાં વિકાસ પામે છે ત્યારે કેવી પરાકાષ્ટાએ પહોંચી શકે છે તે સમજાવ્યું છે. સંગીતક, કાવ્ય, પ્રેક્ષા, સમાજ-વગેરે શબ્દોમાંથી છેવટ રૂપક, લગભગ દસમી સદીમાં ચોક્કસ અર્થમાં વપરાયો તે જણાવ્યું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં, રૂપકના દસ પ્રકારોમાં બહુ ઝીણવટથી, વિવિધ અંગોના આધારે ઉતરી, નાટક, પ્રકરણ, સમવકાર, ડિમ, ઈલામૃગ, વ્યાયોગ, અંક, પ્રહસન, ભાણ, તથા વીધીનાં યોગ્ય દર્શનો પણ દીક પ્રમાણમાં આપ્યાં છે.

ચોથા પ્રકરણમાં, પ્રો. માંકડ પોતાનું 'ખરેખર' મંતવ્ય રજૂ કરે છે: બધાં રૂપકો ક્રમે ક્રમે નાટક કે પ્રકરણની પરાકાષ્ટાએ કેવી રીતે પહોંચી શક્યાં અને તેમનો કેમશઃ વિકાસ, અંકો, પાત્રો વગેરેની દૃષ્ટિથી, કેવી રીતે સાધી શકાયો તે તેમણે શ્રમ-પૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે; એકાંકી ભાણમાંથી દ્વિઅંકી પ્રહસન, પછી ચાર અંકવાળાં ઈલામૃગ ને ડિમ અને છેવટ નાટક ને પ્રકરણનો પૂર્ણ વિકાસ-વગેરે (પૃ. ૮૩). લગભગ જણકમ્માં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બીજા પ્રકારે નાટક ને પ્રકરણમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; આનો વિરોધ કરવામાં

આવ્યો છે. પાંચમા પ્રકરણમાં નાટક અને પ્રકરણમાંથી જ પ્રશાખાઓ જેવા વિસ્તરેલા ચાર નાટ્યપ્રકારો (નાટી કે નાટિકા, પ્રકરણી કે પ્રકરણિકા, તોટક કે ત્રોટક, ને સદૃક) ઉપર વિવરણ કર્યું છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં, જેને નૃત્યપ્રકારો કહેવામાં આવે છે તેવાં ઉપરૂપકો એક પછી એક લઇ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી, ગ્રંથ પછી ગ્રંથનો આધાર લઇ, તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. અને આ સધળો જોડો અભ્યાસ પ્રો. માંકડે એક કોષ્ટક (Table) તૈયાર કરી તારવ્યો છે આ સૂક્ષ્મ તારવણીનું એટલી મૌલિક છે કે એના ઉપરથી જ કોઇ યુનિવર્સિટી તેમને માનદ ઉપાધિ આપવા પ્રેરાયઃ દરેક ઉપરૂપકના આધારભૂત ગ્રંથ ઉપરથી, તત્ત્વચર્ચા, વસ્તુ, સંગીત, અંક, નાપક, રસ, નાયિકા, સન્ધિ, વૃત્તિ-વગેરે દૃષ્ટિથી, બહુ જ ઉપયોગી સરખામણી કરી, સુંદર સામગ્રી રજૂ કરી છે. પછીથી, સાતમા પ્રકરણમાં આ નૃત્યપ્રકારોનો કેવો ક્રમશઃ વિકાસ થયો હશે તેનો વિચાર કર્યો છે. તેમાં (પૃ. ૧૩૫) 'પોતાનું' મુખ્ય મંતવ્ય (Thesis) છે તે સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છેઃ નૃત્યપ્રકારોમાંથી નૃત્યપ્રકારો કે ઉપરૂપકોનો ક્રમશઃ વિકાસ ને તેમાંથી નાટ્યપ્રકારો કે રૂપકોનો ક્રમશઃ અગે અંગનો વિકાસ થતાં, ' નાટક ' કે ' પ્રકરણ 'ના રૂપમાં સંસ્કૃત નાટ્યપ્રકારની પરાકાષ્ઠા. આ મંતવ્યના સમર્થનમાં છેલ્લું ને આઠમું પ્રકરણ લખ્યું છે. ઋગ્વેદમાં જે સંભાષણો કે સંવાદો છે તે સરખાતના નૃત્યપ્રકાર તરીકે ગણ્યા છે ('લાણિક' જેવા).

અંતમાં, પહેલા પરિશિષ્ટમાં બહુ ઉપયોગી એક યાદી આપવામાં આવી છે જેથી આપણે જાણી શકીએ કે નાટ્યશાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથોમાં કયાં કયાં નાટકોનો ઉલ્લેખ છે. બીજા પરિશિષ્ટમાં નાટ્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો ઉપર ઉપયોગી વિવરણ છે. અને, છેવટે, સંસ્કૃત ને ઇંગ્લેશ નામાવલિઓનાં આવશ્યક સૂચી-

પત્રો પણ છે. ઉપરાંત કેટલીક ઉપયોગી પ્રામ્ણિક નોંધો તેમણે બે મહાન ગુજરાતી વિદ્વાનો-પ્રો. કે. હ. ધ્રુવ ને પ્રો. બ. ક. દાકોર-પાસેથી મેળવી નોંધી છે.

પ્રો. માંકડના આ સમર્થ સંદર્ભ વિશે ચર્ચા કરતાં, એ મુખ્ય ધ્યાન રાખવાનું છે કે કેટલીક સંશોધનનું પુરતક સહુ વિદ્વાનોને પૂરો સતોષ આપે તો જ સફળ ગણાય એ કેટલાકની માન્યતા બૂલભરેલી લાગે છે; ફક્ત એટલું ખાસ આવશ્યક છે કે એ સંદર્ભમાં પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુ બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોવી જોઈએ અને ન્યાયની દૃષ્ટિથી આપણા મનમાં બંધાયેલતી બનવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં, આ સંદર્ભ, નવો મૌલિક વિચાર રચી કરવા છતાં, સંપૂર્ણ સફળ ગણી શકાય. એક પ્રાચીન મત, અભિનવગુપ્તનો, એવો છે કે આ બધાં ઉપરૂપકો ભરતના નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં નહિ હોવાથી, કોહલે આ કપોલકલ્પિત સૂક્ષ્મ પ્રકારો પછીથી યોગ્યા હશે (પૃ ૧૦૨). નાટ્યશાસ્ત્રનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે પહેલાં નાટકો-રૂપકો-ઉપરૂપકો વગેરે લખાય અને પછી વિવેચકો તેમાંથી તર્વચર્ચા કરી, વિવેચનશાસ્ત્રના નિયમો ઘડે; છતાં આટલા બધા સૂક્ષ્મ ભેદો ને પ્રભેદો જોતાં, એવું પણ બનવા સંભવ છે કે બીજા-ગણિતશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે, અમુક મુખ્ય નાટકોના પ્રકારો અસ્તિત્વમાં હોય તે ઉપરથી, બીજા શું શું શક્ય છે એની કલ્પના કરીને ગૌણ સૂક્ષ્મ પ્રભેદો કેવળ કપોલકલ્પિત બન્યા હોય! આથી કોહલ જેવા વિવેચકે પોતાની કલ્પના કે બુદ્ધિના ઘોડા દોડાવ્યા હોય તે અસંભવિત છે એમ પણ કેમ કહી શકાય? જ્યારે આપણી પાસે ચોક્કસ કશી તવારીખ કે નોંધ નથી, અને ઘણાં પ્રાચીન ઉપરૂપકોની પ્રતો પણ જોવા મળી શકતી નથી, અને જે નામો છે તેની ચોક્કસ વિગતો જાણવાનું કશું સાધન નથી ત્યારે પાંડિતો પણ મુંઝાય તેમાં શી નવાઈ?

આ મોટી મુશ્કેલી હોવાથી, અભિનવગુપ્તાના આધારે કોહલ સાચા કે અર્વાચીન વિકાસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પ્રો. માંકડેના સંદર્ભ સત્ય, એ મહાપ્રશ્ન છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ કે પ્રો. માંકડે, નવી દૃષ્ટિથી, પોતાનાં પ્રભાણે એવી સ્પષ્ટતાથી ને એવાં સુરેખ રીતે રજૂ કર્યાં છે કર્યાં છે કે તેમનું મંતવ્ય સ્વીકારી લેવાનું મન તો જરૂર થઈ જાય છે. એટલે, એમનો સરસ સંદર્ભ; બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે તેમાં શંકાનું કારણ નથી.

પ્રો. માંકડે વિશેષ ઐતિહાસિક તથા તુલનાત્મક દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. પોતાના સંદર્ભના સમર્થનમાં, ગ્રીક, લૅટિન કે ઇંગ્રેજ નાટ્યના વિકાસ સાથે તેમના નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિનો વિચાર કર્યો હતો તો તેઓ વિશેષ અસરકારક પ્રભાણે આપી શકત. દાખલા તરીકે, ઇંગ્રેજ નાટકોની રાજઆત તેમનાં દેવજોમાં થતી પૂજાવિધિમાંથી અમુક રીતે જોઈ શકાય છે. ધાર્મિક પ્રચારની દૃષ્ટિએ જરાક સંગીત ને અભિનય સાથે ધર્મપુસ્તકનું વાંચન હોંસીલા પાદરીઓએ કરવા માંડ્યું અને શ્રોતાજનો મગ્ન થઈ ડાલવા લાગ્યા અને તે ઉપરથી 'મિસ્ટરી', 'મિરેકલ' ને 'મેરેલિટી'—વગેરે પ્રકારોનો વિકાસ થયો. પરંતુ, આ બધી વિગતોમાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી; ફક્ત સૂચન માત્ર જરૂરનું લાગે છે.

અલ્પજ્ઞ, આપણે જૂલનું ના જોઈએ કે આ યુવાન અધ્યાપકનું કેટલાંક વર્ષોના સંશોધનનું આ પ્રથમ જ ઇંગ્રેજ પુસ્તક છે; હવે, જે કરવાનું રહે છે તે આની સાથેનું જ એક સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રનું એવું સંશોધનનું પુસ્તક કે જેમાં આટલી વિશેષ તત્ત્વપરીક્ષાનો આકર્ષક રીતે સમાવેશ થતો હોય: (૧) ઉપલબ્ધ, પ્રકટ કે અપ્રકટ, નાટકોમાં, આપણા સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રવિશારદોની દૃષ્ટિથી નાટ્યવસ્તુની તપાસ; (૨) વસ્તુવિકાસનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ—બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી વગેરે તથા પંચસંધિ

વગેરે-નો દરેક નાટકવાર-વિગતવાર વિચાર; (૪) પાત્રોની સંપૂર્ણ સમીક્ષા-નાટ્યશાસ્ત્રને આધારે ને કલાની દૃષ્ટિથી; (૫) રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, મુખ્ય ને ગૌણ રસોનો તેમજ શુદ્ધ તથા મિશ્ર રસોનો નાટકવાર ઓળખવટથી વિચાર; (૬) ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ભાષાઓનો વિવિધ પ્રકારનાં નાટકોમાં ઉપયોગ-તેની સફળતાનિષ્ફળતાનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ; (૭) ગદ્ય ને પદ્યના ઉપયોગોમાં વિશિષ્ટ કળાતત્ત્વોનો સમાવેશ; અને (૮) અલંકારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, લિંગ લિંગ નાટકોના કાવ્યવિલાસો કે કલાક્ષતિઓ-વગેરે વગેરે.

અને, આ બધાની ઉપરાંત, આપણા સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રનો, વિવિધ દેશોનો નાટ્યશાસ્ત્રો સાથેનો સાંગોપાંગ, તલસ્પર્શી તુલનાત્મક અભ્યાસ અર્પેલો સંશોધનમંથ તો હજી લખાવાનો બાકી છે જ.

આમ, આખો નાટ્યશાસ્ત્ર ને નાટ્યકલાનો વિષય ગંભીર, વ્યાપક ને સર્વદેશીય અભ્યાસ બ્યારે મળી રહ્યો છે, ત્યારે પ્રો. માંકડે, બહુ ડહાપણથી, શરૂઆતમાં, એક જ નાનકડા પ્રદેશ ઉપર એકાગ્ર ચિત્તથી, રૂપકો ને ઉપરૂપકોના બેદો શાસ્ત્રીય રીતે, ને સરળ તથા બુદ્ધિગમ્ય ભાષામાં, સુંદર રીતે રચી ક્યાં છે; અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસીઓને પોતાના જાડા સંશોધનનો એવો સંગીન લાભ આપ્યો છે કે સહુ તેમના ઝલ્લી બન્યા છે. આવા આશાસ્પદ, સંશોધનપ્રિય, સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીના અધ્યાપક સર્વિશેષ મૌલિક ને ઉત્તમવળ અંથો રચે અને જગંતા ગુજરાતી વિદ્વાનોનું ગૌરવ દેશાંતરમાં પ્રસરાવે તે ભાવના સાથે વિરમું છું.

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

મનોરાજ્યનાં મૌકિતકે

અનુસંધાન અંક ત્રીજથી સંપૂર્ણ

આ પ્રકારનાં લેખનમાં એક ખાસ લયસ્થાન છે. તે એ કે વિચાર પોતે ખાસ અસામાન્ય કે તેજસ્વી હોય તો પણ તેને આકર્ષક લેખાસમાં રજૂ કરવાનો મોહ ખાલી શબ્દજાળની બિછાત બિછાવવામાં કારણભૂત બને એવો પૂરતો સંભવ છે. આ લયસ્થાન રા. ધૂમકેતુને સાવ નથી નડ્યું એમ નહિ કહી શકાય. આમાંના ઘણા વિચારોનું કથિતવ્ય સામાન્ય પ્રકારનું ગણાય તેવું છે, કેટલીક વાર અર્ધ કે બિન સત્યો સિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિએ ઠાવકી ગંભીરાઇથી રોચક સ્વાંગમાં ચઢી બેસી અસાવધ વાચકને આંજી નાખે તેવું પણ બને છે અને કેટલીક વાર કોઇ કોઇ વિચારોનો આત્મા ' નવે વેળે નવે દેહે ' ફરી નજરે ચડતો હોય એવું પણ બને છે. પણ રા. ધૂમકેતુને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઇએ કે આવી ખામીઓ બિડીને આંખે વળગે એટલા મોટા પ્રમાણમાં તો અહીં નથી જણાતી, અને જ્યાં જ્યાં જણાય છે ત્યાં ત્યાં પણ તે કર્તાની આકર્ષક રજુઆતને લીધે વાચકના દિલને એવી ગોડી જાય છે કે તેને તેની સામે ફરિયાદ કરવાનું સૂઝે જ નહિ. ખરું પૂછો તો છૂટક ચિન્તનમનનના સંગ્રહ જેવા આવા વિષયને અને શુષ્કતાને નહિ જેવું જ અંતર હોય છે. તે એવો જ શુષ્ક રહે કે રસભર બને એ તો લેખક પોતાના વ્યક્તિત્વનું અને શૈલીયમત્કારનું એમાં જોડણું પૂરણું કરે તેના પર આધાર રાખે છે. રા. ધૂમકેતુ એમને હવે તો સિદ્ધ થઇ ચૂકેલી ગદ્યશૈલીને લીધે એવી સરસતા એમનાં કથનમાં લાવી શક્યા છે. રા. ધૂમકેતુ આપણા ગણતર શિષ્ટ ગદ્યલેખકોમાંના એક છે: તેમના સરળ છતાં સચોટ, મિતલાધી અને રસમધુર ગૌરવાન્વિત ગદ્યના નમૂના પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ઠેરઠેર જડે તેમ છે. કથિતવ્યને

ગૌરવ અને મરોડ અર્પવા એમણે લાષાશૈલીના અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. કોઇવાર એ કટાક્ષનો ઉપયોગ કરે છે, કોઇ વાર એસ્ટરટનના જેવી વિરોધાભાસી શૈલી અજમાવે છે. દા. ત.

દુનિયામાં જે ચીજા ઉપર 'ચાલે છે, તે ચીજા ઉપર ચાલતો જ નથી.

જેને જીવનમાં બધું જ ગમ્ય છે તેને કંઈ જ ગમ્ય નથી.

ફેટલીક વાર પોતાના વક્તવ્યને ગંભીરતાથી નિયંત્રિત શૈલીમાં રજૂ કરે છે તો ફેટલીક વાર કોઇ મધુર ભાવના કે કલ્પનામાં એને વણી દે છે. વળી આ બુઓ:—

એણે કહ્યું કે તમે નિરાશાવાળા છો. મેં કહ્યું કે સાચે બેસીને ધડેલું સ્વપ્ન છિત્તભિન્ન કરનાર કોઈ મિત્ર તમને મળ્યો નથી.

નબજાર્ઈનાં આંસુ ! તમે કવિતારૂપે કાં વહેો ?

ન જીવેલા જીવનના પડથા ! તમારું જ નામ કલ્પના ?

આ નમૂનાઓમાંના કતોના કથિતવ્યને આપી ખીજ રીતે મૂકવાનો, છતાં તેમ કરતાં તેની ચોટ લગીરે મોળા ન પડે એની સાવધાની રાખીને, પ્રયત્ન કરી જોજો, એટલે તમને રા. ધૂમકેતુની શૈલીની ખૂબી સમજાઇ જશે. મારી તો આ પરથી એવી ખાતરી બંધાઈ ગઇ છે કે રા. ધૂમકેતુએ પોતાની વિચારશક્તિને આકર્ષક ને અસરકારક હિદાયમાં મૂકવાને વિચારમનનના મુદ્દામાલ કરતાં શૈલી ઉપર વધુ સલાન લક્ષ્ય રાખ્યું લાગે છે. આ શૈલી આ પુસ્તકનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે.

છતાં 'રજકણ' કાંઈ આ દિશામાં 'એકમેવાદ્વિતીયનં' છે એમ રૂપે માનતાં. કવિવર રવીન્દ્રનાથનું 'Silly Birds' તો તમે વાંચ્યું હશે અને એમાંની અગમ્યવાદી, કાવ્યમય, અર્થગભીર ચિંતનકળિકાઓનો રમોપભોગ માણ્યો હશે જ. એ

ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ જ શૈલીના લખાણમાં સમય-
દંष्टિએ કદાચ પ્રથમ સ્થાનને પાત્ર એવી, શિષ્ટ, સંસ્કારી અને
પ્રસન્નમધુર ભાષાથી ઓપતી, નવું જ રહસ્યદર્શન વાચનારાઓને
કરાવતી કાકાસાહેબની 'વિચારદ્વિજ્ઞા' તમે અદ્યપિ ન જોધ
હોય તો તમારું પહેલામાં પહેલું કર્તવ્ય હવે એ કે તમારે
'કાકા કાલેજકરના લેખો' મંગાવી તેમાંથી એ સઘ વાંચી જવી.
ગિજુભાઈનાં 'પ્રાસંગિક મનન' અને 'શાન્ત પળોમાં' એ
એ પુસ્તકો પણ આ જ પ્રકારનાં ગણાય. પહેલા પુસ્તકને
મુક્તઅક્ષે ખીખમાં ગિજુભાઈ આજન્મ શિક્ષકનો સ્વાંગ ઉતારી
નાખી. ઘડીબર સાહિત્યકારને ક્યારેક કવિ પણ બની જતા
લાગે છે; એને અંગે વૈવિધ્ય તેમજ ભાષાદંष्टિએ દ્રેષ્ટતાક સારા
શૈલીપ્રયોગોને તેમાં ઉચિત સ્થાન મળ્યું હોઈ પ્રથમ પુસ્તકની
અનુભવનિષ્ઠ છતાં સહેજ સુકડી લાગતી-વિચારણા કરતાં એમાંની
ચિત્તરમણા રસભર લાગે છે. આ સિવાય, સહેજ ઠીકઠીક
કહેવાય એવાં કાંઈ કાંઈ સામયિકોમાં 'સૌરભ' શીર્ષક હેઠળ
પ્રગટ થતા રા. લગવાનલાલ માંકડનાં ચિંતનવાક્યોથી તો
સમકાલીન સાહિત્યપ્રવાહનાં રસિયાં તમે વાંકે દશો. અને
તાજેતરમાં પ્રગટ થએલા ખલીલ ગિમાનના એક સુપ્રસિદ્ધ
પુસ્તકનો રા. કિશોરલાલ મશરુવાળાકૃત અનુવાદ 'વિદ્યાય
વેળાએ' આ પ્રકારના સાહિત્યમાં અમૂલ્ય ઉમેરો કરે છે. જે
સરળ ભાષામાં ગદ્યન તત્ત્વચિંતન તેમાં રજૂ થાય છે તે
ખરેખર અપૂર્વ છે. 'રજકણ'માં કાલેજકરના જેવી સર્વગ્રાહી
વેધક વિદ્વતા ને અર્થપૂર્ણ ચિંતનસંભાર અને 'વિદ્યાય
વેળાએ'માંનું અતિસરળ અને અતિરપટ તત્ત્વજ્ઞાન કદાચ
નહિં હોય, તથાપિ આ પ્રકારના સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન
સાહિત્યદંष्टિએ જીત્યું તો જરૂર ગણાશે એમાં શક નથી. મને

ખાતરી છે કે તમે જરૂર એવી દૃષ્ટિ પ્રદર્શિત કરવામાં મારી
જોડે સહમત થશો. જ કે આવી રજકણુ ખૂબ ખૂબ ઉરાડી રા.
ધૂમકેતુ ગુજરાતી સાહિત્યકાશમાં એનો મોટો વટોળા-જમાવે.

આ ઉપરાંત એંડી પાનાં રોકતા સમનિર્મધી 'તેજ અને
છાયા' નામક વિભાગમાં ઘણું સત્વશાળી વાચન મળે છે.
નર્મદની મહત્તા આંકવા મથતો તેજસ્વી લેખ: મહરવાકાંક્ષા અને
પુરુષાર્થ વચ્ચેનું તમારા જેવાંને કદાચ જરા ઝીણું કાંતેણું લાગે
એવું છતાં પ્રતીતિજનક બેદરદર્શન : "માત્ર મુધારાની ઉપલક્ષ
દૃષ્ટિએ નહિ પણ પ્રગટીય સમૃદ્ધિ, શારીરિક યોગ્યતા, સૌંદર્ય,
કલાશુલ્ક એ સુધળી દૃષ્ટિએ" જે કદી પૂરો તો નહિં જીવેલાય
એવા લગ્નના સનાતન કોયડાને જીવેલાય મથતી સ્વતંત્ર વિચારશ્રુતિ:
નવસિકાનાં લક્ષણ, સ્વરૂપ, જરૂરિયાતો વગેરેની મીમાંસા : આ
સર્વ આ વિભાગનાં ઉત્તરનાં અંગો છે.

પણ 'રજકણુ' વિશે આટલું બસ. છતાં અચ્યુત
કેશવે કરતાં અગાઉ, પ્રસંગ છે એટલે બીજાં પુસ્તકની પણ
તમને પિછાણ કરાવી દેવી છે. એ પુસ્તકનું નામ છે 'અખર-
કિયાં.' જરા પારસીગ્રાહ લાગે છે, નહિં ? પણ એના લેખક
રા. ફિરોજશાહ ફરતમશ મહેતા પારસી હોય ત્યારે બીજું શું
થાય ? એ શબ્દ અંગ્રેજી શબ્દ 'એપિગ્રામ' (epigram)
વાસ્તે લેખકે પોતે જ યોજ્યો છે. અને આમુખકાર ગ્રા. દાવરને,
કાકા કાલેલકરને તેમ જ અન્ય જાણીતા સાક્ષરોને એ શબ્દ
ખાસ ખોટો નથી લાગ્યો. એટલે તમારા કાનને આ શબ્દથી હવે
તો તમારે 'ટેવવાનું' રહ્યું. મૂળ તો જાણે લાંબી સાહિત્ય-
સંમેલન વેળા વાંચવા માટે સ્વીકારાયેલો આ નિર્મધ છે, પણ
'એપિગ્રામ'નું ખાસ અલગ સ્વતંત્ર સાહિત્ય આપણે ત્યાં
રચાય અને પુરોગામી સાહિત્યમાં છે એટલું સંગ્રહાય ને સંપા-
દાય એવી લેખકની શુભ મુરદે તેમના આ નિર્મધને પુસ્તિકારૂપે

પ્રગટ કરાવ્યો છે. આવો વિચાર હજીવાની જરૂર તો હતી જ, અને સ્વાભાવિક રીતે દસમુખી અને હૃદયપ્રિય ગણાતી પારસી દ્રામના એક બિરાદર એ પ્રયાસ ઉપાડી લે એ બરાબર જ થયું છે. પારસીશાહ છાંટ વિના શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા પારસી લેખકોની યાદીમાં તમને આ 'ચંચરાક્રિયા' ના લેખકના નામનો ઉમેરો કરવાનું ચૂકવું થું.

પાંત્રીસ પાનાની આ પુસ્તિકાના ચાર ખંડ પાઠવામાં આવ્યા છે. પહેલા ખંડમાં ચંચરાક્રિયાં (epigrams) એ કાષ્ટ નથી બનાવત નથી એમ કહી પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી કેટલાક ચંચરાક્રિયાંના નમૂના લેખક આપે છે, મને લાગે છે કે સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાહિત્યનું જરા વધુ વાચન-પરિચીલન કરીને હોત તો અદિ' આપ્યા છે એના કરતા વધુ સારા નમૂના પૂરા પાડી શકાત. અખાના અનુત્તમચિન્દુમાંથી એક હાસ્ય અદિ' ટાંકવામાં આપ્યો છે એના કરતાં વધુ મચોટ મર્મોક્તિઓ કે ચંચરાક્રિયાં અખા. માંથી જાણ્યાજમ મળી શકે એમ છે બીજો ખંડ ચંચરાક્રિયાંની કૃત્તિ તેમ જ તેનો આકોષ તિલાંશ આલેખે છે: તેમાં તેનું આદિ જનનગ્ધાન મીસ કરી રીતે છે એ જનાવ્યું છે. પણ ખરું જોતાં ત્રીજો ખંડ આખા નિર્ગમમાં ખામ મદત્તનો છે, એ મારે કે તેની અદર ચંચરાક્રિયાંના સ્વરૂપ તથા લક્ષણોની સંદેશ સામીપ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. "ચંચરાક્રિયાં એટલે એવાં ચંચરાક દુરા વાક્યો જે વાંચતાવેંત મોદ પમાડે તે વાંચ્યા બાદ વિચાર કરાવે" એવી ચંચરાક્રિયાંની વ્યાખ્યા બાંધી લેખક એનાં મુખ્ય લક્ષણો આમ મળાવે છે તે સંક્ષિપ્ત હોવા જોઈએ, તેનામાં કાષ્ટ ચરકો કે (Sting) નિશાનચિન્દુ (Point) હોવાં જોઈએ, તેની ભાષા લલિત અને ચમત્કાન્તપુર્ણ હોવી જોઈએ અને બને ત્યાં તેનામાં શબ્દવિરોધમાંથી નિષ્પન્ન

યતો અર્થચમત્કાર (Antithesis અને Paradox) હોવો જોઈએ. આટલે સુધી જરાજર પણ કેવી કહેવતો ચળરાક્રિયાં કહેવાય અને કેવી નહિં એની ચર્ચા કરતાં ને નમૂના આપતાં, મને લાગે છે કે, કર્તાઓ થોડું જોથું ખાધું છે. કર્તાનો પ્રયાસ આદરણીય અલ્પજત, પણ ચળરાક્રિયાનું સ્વરૂપનિરૂપણ આથી વધુ શાસ્ત્રીય લક્ષણબંધી તેમજ ગ્રીણવટની અપેક્ષા રાખે છે એમ મારું માનવું છે. લેખકની ખરી શક્તિ તો એવા ખંડમાં એમણે પોતાની ટૂંકશાળમાં ઘડેલાં ૧૦૧ ચળરાક્રિયાં વાનગી દાખલ રજૂ કર્યાં છે ત્યાં દેખાય છે. તમે એ સંગ્રહને 'પ્રસ્થાન' માં એ છપાયેલો ત્યારે વાંચ્યો જ હશે એટલું માની લઈ હું અહિં બહુ ઉતારા નહિં આપું, અને આપીશ તેટલા 'ચળરાક્રિયા' માંના ઉતારાઓની માફક ટૂંકા ગોતીને જ આપીશ. જુઓ:

હાંદ્રાંમાં આટલી વિરોધતા ખરી કે તે શેખચક્રીપણું કરતાં કાંઈક વધારે જ નક્કર છે !

ધમ્મી વેળાએ 'સ્વમાન' સ્વમમતા કે સ્વમમત જેવાં વિશેષ જણાય છે,

પૌર્વાત્યો ઈશ્વરને મોટા બાગે 'વિનવી' જાણે છે.

પાશ્ચાત્યો ઈશ્વરને મોટા બાગે 'વાપરી' જાણે છે.

મેં એક પંડિતની વિચારસુધિ દીઠી; એમાં સૌન્દર્યને સ્થાન નહોતું.

મેં એક પૈસાદારની સૌન્દર્યસુધિ નેઈ; એમાં વિચારને સ્થાન નહોતું.

એખન ! તને પોતાને મેં કદી રડતું સાંભળ્યું નથી.

પ્રભુની દુનિયામાં એક પણ 'ચમત્કાર' ન હોય-પણ 'ચમત્કાર'ની દુનિયામાં અનેક 'પ્રભુ'ઓ હોય છે !

યથા નામ તથા ગુણ આ ચળરાક્રિયાં જરૂર તમને ગમી જશે એમાં મને શંકા નથી. વધુમાં તમે રા. દિરોજશાહ મહેતાને જરૂર આવી સુંદર રીતે વિચારતણખાઓને ક્યારેક ધારદાર,

ક્યારેક રમુજ શૈલીમાં અક્ષરદોહ આપવા બદલ અભિનંદન પણ પાઠવેશો એમ મને લાગે છે. આટલાનો સ્વાદ દોઢે વળગે તો ચળરાક્રિયાં નં. ૨૪, ૨૭, ૪૩, ૫૩, ૫૫, ૬૦, ૬૧, ૬૫, ૬૬, ૭૪ તથા ૧૦૦ ચીધું છું, જે ચોપડી તમારી પાસે હોય તો વાંચી લેશો. પણ આ એકસો ને એક ચળરાક્રિયાંનું એક વાર પારાયણ કરી જનારને પહેલવહેલી પ્રતીતિ એ થશે જ કે આમાં કર્તાને જરા શબ્દરમતનો વધુ શોખ છે. ચળરાક્રિયાંનું લયસ્થાન એ કે નજીવા ટાયલાંને માત્ર ઝઝમક કે શબ્દરમતથી મઢવાની વૃત્તિ કેટલીક વાર એના લેખક પર સવાર થઇ બેસે. પ્રો. દાવરે તેમજ લેખકે પોતે જ આ સામે ચેતણીસૂર કાઢના છતાં આમાંથી સર્વાંશે મુક્ત લેખકથી રહી શકાયું નથી. નવમું ચળરાક્રિયું લ્યો. એમાં 'નગ્નતાનો પ્રેમ' અને 'પ્રેમની નગ્નતા' થી લેખકનું શું ઇગિત છે તે કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી; સ્પષ્ટ થાય છે માત્ર શબ્દવિરોધની એક રમત જ. ૭૩ માં ચળરાક્રિયાંમાં વાતી વિષે 'કળાનો ધધો' તો જાણે સમજ્યા, પણ 'વાતી વિષે ધધાની કળા' એ શબ્દોથી કોઈ સાર્થ રહસ્ય છતું થઇ નથી જતું અને એમ જુઓ તો આ આખા ય સંગ્રહમાં શબ્દોને ખૂબીથી લડાવી તેમાંથી ચળરાક્રિયાં નિષ્પન્ન કરવાની ચળરાક્રીભરી યુક્તિ નજરે પડે છે. પણ આમ કોઇ કોઇ ઠેકાણે-અલગત ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઇએ કે તે બહુ થોડાં છે-જ્યાં અર્થવાહ્યતા કરતાં શબ્દરમત જ ઉપસી આવી છે ત્યાં અંદરનો અર્થ કાં તો કચળા જાય છે, કાં તો કહેવા જેવો અર્થ તેની પાછળ હોતો નથી. પણ એકંદરે તો આવાં અર્થગર્ભ ખટમધુરાં, મસાલેદાર ચળરાક્રિયાં ખીરસવા બદલ રા. દિરોજશોભને હાદિક મુખ્યારકઆદી આપવાની જ રહે છે. એમનો ચળરાક્રિયાં-પ્રેમ એમની પામે બોલાવે છે: ".....ચળરાક્રિયાં ગુર્ભિત તથા માર્મિક હોવાને લીધે અનુભવને એક ઇશારામાં અપનાવે છે—

હસીલને એક દાણામાં ફેંકે છે અને કોઈ વાર તો 'યુગોની પ્રજાને એ બે ચાર બોલોની રમતમાં જાહેર કરે છે.' હું ધમધમ છું કે સાહિત્યના આ એક અંગના સ્વતંત્ર ખિલાવ અર્થેનો એમનો પ્રચારપત્ર આ નિર્ગંધ ફલીબૂત કરે.

એક બીજી રીતે આ નિર્ગંધનું મૂલ્ય બેવડાય છે, અને તે છે પ્રો. દાવર જેવા આજન્મ-અભ્યાસીનું અંગ્રેજીમાં આમુખ તથા કાકા કાલેલકરનો મનનીય અભિપ્રાય, જે એક નાનકડા નિર્ગંધની પણ ગરજ સારે છે. એ બંને વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે ચળરાક્રિયાના સાહિત્યપ્રકાર પર મહત્ત્વની ચર્ચા કરી છે. એ બંને એકમેકથી સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાનાં લખાણમાં એકેકને મળતી જ સૂચના કરે છે કે ચળરાક્રિયાં એટલી પલાંડીએ વંચાય નહિ, એનો ઉપયોગ તો ભોજન પછીના મુખવાસની માફક, કુરસદની વેળાએ છુટક છુટક થવો જોઈએ. તેમજ લખવા ખાતર એકલાં ચળરાક્રિયાં લખવા કરતાં 'વર્ણનમાં, ચર્ચામાં, સંભાષણમાં કે નિર્ગંધમાં જેમ લાવના ઉદ્દોષિત થાય અને ચિત્તવૃત્તિમાં જેમ કે આવેશ વધે' ત્યારે એની મેળે એ તૈયાર થવાં. જેમજે અને લખાણમાં સોનાની વીંટીમાં હીરાનું નંગ જેમ જડાઈ જવાં જોઈએ, એવી જરૂરી ચેતવણી પણ એ બંને એક સામટા પોકારે છે. લેખકને આવા બે વિદ્વાનોએ પ્રોત્સાહન આપી એની પીઠ ચાળાડી છે એટલે બેવડા હમંગથી હવે તેઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ક્ષમાવતા રહેશે એવી આશા અસ્થાને નથી.

પણ હવે બસ કરું. ડાઉન્ટન પેનમાં શાહી ખૂટવા આવી છે તેમજ રાતના બારના ટકોરા હમણાં જ થયા એ તો ખરું જ, પણ તમારા પુણ્યપ્રકોપની બીક પણ મોટી છે. નાનકડા નાકનું ટીચકું ચડાવી તમે બોલી ઉઠવાનાં. "તમારું તો ખાતું જ, ભાઈસાહેબ, બહુ વિચિત્ર ! ન લખો તો છ છ મહિના લગી

ચાર અક્ષરે ય ન લખો, અને લખવા માંડો ત્યારે એવડા બધા લાંબા કાગળો લખો કે અમારે એ વાંચતાં જ ખારસો એક કલાક જોઈએ. મારું તો માથું દુઃખવા આવ્યું !' તમારા વળતી ટપાલના કાગળમાં મારી ચાર કલાકની આ માયાફોડનો એવો શિરપાવ મને મળશે એ તો હું ધારી જ બેઠો છું, પણ એમાં મારો વાંક નથી. કલમ લઈ મેજ કને બેસવાનો તો હું ગજબ આગમ્ન છું, પણ તમે મને લખ લખ કરી કંઈક સાહિત્ય-ચર્ચા કરવા માટે મોંમાં આંગળી નાંખી બોલાવો ત્યારે પછી મારે તો તમે ગજોગજ ધરાઈ જાઓ એટલું બધું લખવું જ રહ્યું ને ! મને તો લગ છે કે જતે દહાડે મારેય 'કમળ'ભાઈની માફક કરવું પડશે. તેમનાં બહેનપણી કીર્તિદા 'કમળ'ભાઈની જીવ જ ખાતાં, મને આના વિશે લખો ને તેના વિશે સમજાવો વગેરે. તેમાં વળી તેની બહેનપણી કાઈ સાગરિકા ય બળી ને તે ય પણ લેતી પડી. કમળભાઈ કરે શું ગિચારા ? એમણે તો આથી સર્વાર્થસાધક મૌનનો જ આશ્રય લઈ લીધો. એટલે મારી ય તમને નમ્ર સૂચના છે કે હવેથી તમને પત્ર ન લખવાની એક માસ સુધીની રજા લોગવવાનો કાયદેસર હકદાર તમે મને ગણુશો જ. નહિંતર મારે ય કમળભાઈની માફક મૌનવ્રત લઈ લેવું પડશે, હા ! પછી કહેશે નહિં કે કીધું નો'તું

લિ. તમારો

નાનો દરીડો લાડકો 'અ'

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

[જુદાં જુદાં પ્રકાશનમંદિરો (પ્રકાશકો : સોલ એજન્ટો તથા વ્યક્તિઓ) તરફથી ગયાં સવા-દોઢ વર્ષમાં મળેલાં પ્રકાશનો- માંથી જે જે વિશે હજી લખી લખાવી શકાયું નથી, તે સર્વનો આભારપૂર્વક અને વિગંતે સ્વીકાર અહીં કરીએ છીએ જેની પર લખવા જેવું છે તેની પરિચયનાંધ કે સમાલોચના હવે પછી બનતી ત્વરાએ છપાશે.—સંચાલક.]

શ્રી ફ્રોબર્સ ગુજ. સભા : મુખ્યાધ્ય

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો:-ભાગ બીજો : ગિરનારકર વ. આચાર્ય (રૂ. ૪.૧). ૨. પ્રબંધચિન્તામણિ :-ગુજ. વાપાં- તર : દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી (રૂ. ૧). ૩. મહાભારત :-નાકરચિત્ત; પ્ર. ૨ : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (રૂ. ૧) ૪ હવામાનશાસ્ત્ર અને ગુજરાતની આબોહવા : લામલાઈ પી. દેસાઈ : મુકુન્દ પી. હનાકર (રૂ. ૧). ૫. યુદ્ધવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા, પુષ્પ ૧, ૨; (છ આંકા). ૬. શ્રીકૃષ્ણકીર્તીકાવ્ય, કાયરચ કવિ કેશવરામકૃત (સમાધિ ૧ પ્રંથ) : અંબાલાલ ભુ. જીની (રૂ. ૧૧૨)

ગુજ. વર્ના. સોસાયટી : અમદાવાદ

ધર્મ અને સમાજ : પ્ર. ૨ : રવ. સર રમણભાઈ મ. નીલકંઠ (રૂ. ૧), ૮. ભૌગોલિક કોષ, પ્રાચીન-મધ્યકાલીન : ડાહ્યા- ભાઈ પી. દેસાઈ (રૂ. ૦.૧૧). ૯. વહાણની પરિભાષા : હરિલાલ રં. માંકડ (રૂ. ૦.૧) ૧૦. ગુજ. સાહિત્યમાં સોનેટ; સુંદરજી ગો. બેટાઈ (રૂ. ૦.૧) ૧૧. મિરાતે અહમદી : વો. ૨; પ્ર. ૩. દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી (રૂ. ૧). હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ (' હિતરાધ') : છાંદાલાલ બા. પુરાણી (રૂ. ૧.) ૧૩. ગુજ. વન- રૂપતિઓ : બાપાલાલ જ. વૈદ્ય (રૂ. ૦.૧૧) ૧૪. હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓની કેરજ : નિર્મળા બહેન ક. જોષી (રૂ. ૦.૧). ૧૫. કેળવો બગીચો : મગનલાલ જાજર (રૂ. ૦.૧)

નવજીવન પ્ર. મંદિર : અમદાવાદ

જીવનવિકાસ : કેળવણીનાં અંગ્રેજી ચર્ચા : દત્તાત્રેય
બા. કાલેલકર (૩૧. ૨૧). ૧૭. લોકજીવન : દ. બા. કાલેલકર
(૩૧. ૧૧). ૧૮. બિધર્મનું જીવન (મેટરલિંગકૃત) : કિશોરલાલ
મસરવાળા (દસ આના). તિમિરમાં પ્રભા, ટોલ્સ્ટોયકૃત કિ. મસર-
વાળા (દસ આના). ૨૦. સુવર્ણની માયા : કિ. મસરવાળા
(એક આનો), ૨૧. બે ખુદાઈ (ખદમતગાર : મહુ દેવ હ. દેસાઈ
(નવ આના). ૨૨. ત્યારે ટરીશુ' શુ' ? ટોલ્સ્ટોયકૃત : નરહરિ
લા. પરીખ (૩૧. ૧.) ૨૩ શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો :
ગોપાલદાસ જી. પટેલ (૩૧. ૧૧). ૨૪. મહાવીર સ્વામીનો
સંયમધર્મ, શ્રી સૂત્રકૃતાંગનો ઇયાનુવાદ : ગે. જી. પટેલ (૩૧. ૧).

શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મંદિર : ભાવનગર

શ્રી દ. મુ. બાળ સાહિત્યમાળા પુસ્તિકાઓ ૧ થી ૮૦ :
સં. ગિજુભાઈ ને તારા બહેન (દરેકનો દોઢ આનો). ૨૬, ૨૭.
હનુમાન વિભીષણ, ભારત લક્ષ્મણ : નાનાભાઈ (આના પાંચ ને ત્રણ)
૨૮ થી ૩૫. માળાપોના પ્રશ્નો, માળાપ થતું આકર, પ્રાથમિક
ક્લ-કારીગરી શિક્ષણ (બે બાગ), ટપાલમાં, વનવૃક્ષો, મહંમદરોલ,
આશ્રમવૃક્ષો : ગિજુભાઈ (આના ૮, ૧૦, ૧૦, ૧૦; બાકીનાંના
આ. ૫). ૩૬. જાણુતું જોઈએ : રાંકર (આના ૫). ૩૭. કુદાં
પતંગીયા : હેમુભાઈ (આ. ૫.) ૩૮. રાજદશિએ : કમળાબહેન
(આ. ૫.). મોટાં ઘઉં ત્યારે : જ. એચા (આ. ૫.) ૪૦
પ્રવાસ વાર્તા : ન. બચેકા : રાં. રાહ (આ. ૫.) ૪૧. નીલ-
પંખી મેટરલિંગકૃત : દલપત કોકરી (આ. ૧૪)

ગૂજર અંથરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

૪૨. સત્યમય જીવન કિ. મસરવાળા (આ. ૧૦) ૪૩.
દ્વિરેકની વાતો, ભા. ૨ : રા. ચિ. પટ્ટ (૩૧. ૧૧) ૪૫. ચતુરંગ
અને બે બહેનો : રવિબાણકૃત : નગીનદાસ પારેખ (૩૧. ૧૧)
૪૫. તમને એ નહીં સમજાય, ટોલ્સ્ટોયકૃત : ચતુભાઈ દ. દેસાઈ
(આ. ૬) ૪૬. દેવદાસ : રાવળબાણકૃત : બેગીસ લ ગાધી (૩૧. ૧૧)

૪૭. સામ્યવાદ અને સર્વોદય : નરહરિ દા. પરીખ (૪૭ આના).
૪૮. કાગાવા : ચુનીલાલ પુ. બારોટ (આ. ૩). ૪૯. બોંકસેવીજમ
અને. ખીટ વાતો, રાજગોપાલચાર્યદ્વૈ : જોડાલાલ ગાંધી (આ. ૭).
૫૦. સામ્યરમતી : સં. નગીનદાસ પોરેખ (૩૧. ૧૧).

ગૂર્જર. અંથરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રાકૃત'માર્ગોપદેશિકા : પં. બેથરદાસજી (૩૧. ૨૦). ૫૨. કર્મભૂમિ,
પ્રેમચંદ્રદૃત : માણિકલાલ ગે. લેખી (પૂર્વાર્ધ ૩૧. ૨; ઉત્તરાર્ધ
૩૧. ૨૧). ૫૩. સ્વામી, રાજબાણુદૃત : રમણલાલ પી. સોની (૩૧.
૧૧). ૫૪. જીવનેશંગીત : હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ (૩૧. ૨). ૫૫.
જોહર : ધીરજલાલ ધ. રાહ (આ. ૬).

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય : રાણપુર

૫૬. ત્રિલોચન : ક. કોઠારી : ગુણ. આચાર્ય (૩૧. ૧૧).
૫૭. પૂર્વજોના પાપે : ગુણ. આચાર્ય (૩૧. ૧૧). ૫૮. ઈન્કજાળા :
ગુણ. આચાર્ય (૩૧. ૧૧).

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

૫૯. હિંદની સફર નીકળેલા વંદાજીવેડીઓ : દેવેન્દ્ર ર. મનમુ.
દા. (૩૧. ૧૧૧). ૬૦. જૂની ગુજ. ભાષા : ચતુરસૌર્ય પુ. પટેલ
(૩૧. ૧૧૧).

અંગલિ અંથમાલા : કરાંચી

૬૧. દરિયાના માંમલા : 'ચાહત' (૩૧. ૧). ૬૨.
ધુપદની : વિનોદ બદ (૩૧. ૧). ૬૩. સંજીવની : 'સોપાન'
(૩૧. ૧૧૧). ૬૪. પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ (વાર્તાસંગ્રહ : રામ-
ચંદ્ર દા. શુક્લ (૩૧. ૧)

આર. આર. રોહની કંપની : મુંબઈ

૬૫. ઉષાકાન્તા : ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા (૩૧. ૨૧). ૬૬.
શંકિત હંદય અને સંયુક્ત : રમણલાલ વ. દેસાઈ (૩૧. ૨૧).

૬૭. પીઠાચરત પ્રેક્ષક કન્યાલ. ૧ મા. મુનશી. (૨૧. ૧૧). ૬૮, ૬૯. કુમુદિની, રતિબાલુકૃત; જીવનયાત્રા, રાઠબાલુકૃત; કિસનસિંહ ચાવડા (૨. ૩; ૨. ૧૧). ૭૦. નવાં ગીતો. બા. ૧ ૨: ત્રિભુવન ઓ. વ્યાસ (આનુ છ ને આઠ.).

જીવનલાલ અ. મહેતા : અમદાવાદ.

૭૧. સોલંકી યુગની કીર્તિકથાઓ—અંબાલ. લં. ના. મિસ્ત્રી. (૨૧. ૨). ૭૨. દશિમ: રસિકલાલ બેરી (૨૧. ૨૦).

દિવેદિયા એન્ડ સન્સ : અમદાવાદ

૭૩, ૭૪—રાન્યશ્રી, જયશંકરપ્રસાદકૃત; બિહારીપત્ર: રમણિક કિ. મહેતા (આ ૬ ને ૨) ૭૫. રાજનામું: નઠવર મ. પટેલ (આ. છ)

સી. જમનાદાસની કં. મુબઈ

૭૬ હૃદયશીલ્પી : નરસિંહરાવ ભાળાનાથ (૨૧. ૧૧). ૭૭. યોગેશની વાતો: જનકલલ વ. યોગી (૨૧. ૧૧).

અન અમ. હક્કરની કંપની : મુબઈ

૭૮. તાતીય દર્શનપત્ર ચિન્તાન: કેશવલાલ લ. સાહ (૨૧. ૧). ૭૯. કીર્તિકા: દંડુલાલ ગાંધી (૨૧. ૨૦).

કરસનદાસ ના. સન્સ : સુરત

૮૦. કૂલકણ્ણી : પ્રેતમલાલ મજમુદાર (૨૧. ૦૧). ૮૧. જાણના ઇતિહાસની વાતો:—બા. ૧: ૨૦. અક્ષડ (આ. છ).

પ્રાજ્ઞધુ પ્રિ. પ્રેસ : અમદાવાદ

૮૨. દેશદિવાન : શુભવંતરાવ આચાર્ય (૨૧. ૧૧૧). ૮૩. બલકારાઈ બનાવટ: "સાહિત્યપ્રિય" (૨૧. ૦૧).

બજદંગ વ્યાયામમંડળ : રાજકોટ

૮૪ થી ૮૭. ચાલકું, એક નૈસર્ગિક વ્યાયામ; આપણો.

ચોશાક; દીર્ઘાયુ અથવા પ્રાણસંચય; તંદુરસ્તી કેમ સચવાય ?
છેલ્લેલ; લ. માંકર (આ. ૩, ૨, ૨, ૧).

વા. મો. શા. પશ્ચિમશિંગ હાઉસ : અમદાવાદ

૮૮ થી ૯૧. મરતવિલાસ; મૃત્યુનો મોંઝા; આર્યધર્મ; માયાનો
છાયામાં; વાડીલાલ મો. શાહ (શ. ૨, ૧૧; આ. ૫, ૬).

અરોક પ્ર. મંદિર : વડોદરા.

૯૨. ગંભીર ગીતોઃ—મિરીચ (આ. ૫). ૯૩ થી ૯૬.
મહારાષ્ટ્રનો મહારથી; ત્રણ તપેલાં; અવળચડો; ગણિતચમત્કાર;
અન્ય દુનિયાં; મુંદરપુરી; નાનામોટી વાતોઃ નાગરદાસ ઈ. પટેલ;
મુમુક્ષુલાલ તા. શાહ (આ. ત્રણ કે બે). ૧૦૦. બાળ વિનોદમાળા,
ભા. ૧, ૨; તા. ઈ. પટેલ (આ. ૧૫, ૧૫).

[ખોલ ૪૦ થી ૫૦ પુસ્તકોનો સ્વીકાર આવતા અંકમાં
(તા. ૩૫-૬-૩૬)]

પત્રો વિરૂદ્ધ પુસ્તકો,

“ યાદ રાખવું કે પુસ્તકો જેટલું પુખ્તપણુ ચાપાનીયામાં ને”
ચાપાનીયા જેટલું વર્તમાનપત્રોમાં થણું કરીને હોયજ નહિ. એમાં
જે વિચારો આપવામાં આવે તે તાત્કાલિક હોડોની રૂખને અનુસરતા,
અને વખતે એકતર્ફી જ હોયછે, માટે એ વિચારો ઉપર પુસ્તકોનાં
જેટલો આધાર રાખવો નહિ. બંને પક્ષનાં વર્તમાનપત્રો વાંચવા,
અને જે વાંચવું તે ઉપર ચોતે પણ વિચાર કરવો.”

(‘ નિર્બંધરીતિ ’)

—નવલરામ

ભાષા અને સાહિત્ય

૨૧. સર લલિતભાઈ શામળદાસ

But oh for the touch of a vanished hand,
And the sound of a voice that is still!

એ ભર્યો ભર્યો, પીઅમમ, પ્રેતસાદક સાદ આંખો હવે
ફરી કદી મુલુવાના નહિ; અનેકના ખેત્રી અને ખાલ-
ધરના એ ગલવંત માયાવંત દરનો રૂપશ હવે ફરી કદી. એ કાઠ
પામવાના નહિ. એ સાદ સદાનો શાંત થયો અને એ હરત
સદાનો અદશ્ય થયો. યુગરાતી સંસ્કારગ્રામની ક્ષિતિએ
નાંખી નગર પહોંચે ત્યાં મુધી નિદાળીને તો, એમની સુકળ
વિશેષતાને ગરામર ધ્યાનમાં લેને, વિનાસકોચ કહી શકાય :
"You will not look upon him like again."

દેખાવે ભવ્ય અને એ વિશિષ્ટ ભવ્યતાએ કરી આગનો
યુગરાતમાં અપ્રતિમ; રસાવે સૌજન્યશીલ અને દરમુખા-એ
સૌજન્યે કરી સૌ કોઈના માનાર્દ, એ રમૂગત્તિએ કરી નિગ
ગ્રામના ધણા સવ્ય-અસવ્ય ભારને સદૈવ ઢગવો કરતા; વ્યવહારે
વિચક્ષણ અને એ વિચક્ષણતાએ કરી આ યુગના ભારતીય વ્યાપાર-
વીરો અને ઉદ્યોગપતિઓની અગ્રપંક્તિમાં ધ્યાન પામનાર; હૃદયે
ભાવનાશાળી, અને એ ભાવનાના સોનેરી મૂલમાં વ્યવહારના
મણિગણુમાત્રને કૌશલથી પરાવી મલુનાર; પહેલેથી જ ગિંચા
વાક્યમના સંસ્કારે સંપન્ન અને હૃદયે મુધી એ સંપત્તિને દીક્ષિ-

માન રાખવે સમર્થ એવાં બહુવિધ સુલક્ષણોએ અંકિત એવા,
આપણા સાર્વજનિક જીવનના સર લક્ષુભાઈ શામળદાસ અને
એમનાં ઘણાં નાનાંમોટાં ભાવાનુરક્ત આમજનોના મુરબી
શ્રી લક્ષુકાકા, એમનું અવસાન ત્રોતેર જેવી પાકટ વયે અને
ભરીપૂરી ભાગ્યશાલિના વચ્ચે થયું તો પણ શોક કરાવ્યા વિના
રહેતું નથી.

જ્યોતે જ્યોત પ્રગટે અને જગત એમ પરંપરાએ કરી
ઊજળું રહે. સર્વસ્થની જીવનજ્યોતને ઉજાવળ કરનાર તથા
પરમ સંસ્કારી અને ચારિત્રવાન પુરુષો હતા : ૨૨. ગોપાલકૃષ્ણ
ગોખલે, પ્રો. દસ્તુરજી, રા. જરજેરજી પાદશાહ. આ ત્રણ
વ્યક્તિએમે પોતે એક વ્યાખ્યાનમાં પોતાના જીવનનાં વિધાયક
બળો તરીકે ઓળખાવી હતી. એમાંના પહેલા નામ વિશે વાંચકોને
કેં કહેવું એ સોનાને રમવા જેવું થાય, એટલે નહિ કહીએ;
પ્રો. દસ્તુરજી એટલે, હમણાં જ એ. અંક પર વાંચકોએ શામળદાસ
કહેજ નિશીતો વિરત તોંધમાં જે સિદ્ધાંતનિષ્ઠ વિદ્વાનનો પંચિય
કર્યો છે તેઓ; અને રા. પાદશાહ એટલે બાહિનિંગના એક
અંકે અવધાસી જેમણે એ કવિનો રંગ સ્વર્ગસ્થને લગાવ્યો હતો.
વ્યાવહારિક જીવનના પ્રભાતે જ જેમને એવી વંદનીય ત્રિમૂર્તિની
પ્રેરણા ગ્રીતવાની મળી હોય, તેઓ પોતે જ જીવનના મધ્યાહને
અને સંધ્યાએ ઘણાંય પંચમૂર્તિની પ્રેરણામર્તિ બન્યા, તેમાં
શું અશ્ચર્ય?

બાહિનિંગ એમનો પ્રિય કવિ હતો. તેના અક્ષર આશા-
વાદનો સુભગ એવો એમને લાગ્યો. અને અંત લગી રહ્યો હતો.
એતાં અવ્યંગમાંથી ઉગિત. અત્તરજી સ્વર્ગસ્થનાં વ્યાખ્યાનોમાં
વાંચવામાં આવેલા ત્યારે વાંચનારને થતું કે આ જમાનાના
વ્યાપારી વાતાવરણ વચ્ચે પણ કાવ્યસેવન અશકય નથી. બદકે
આવશ્યક છે. સ્વ. સી. સુમિતિબહેને 'સોલ' પરથી આપણને

મનોરમ. 'દિવ્ય ગ્રેયપાલખાસિ' આશુ, એ પણ એ જ
 આહિનિગમક પિતાના અને સ. પ્રાદશાદના સંસ્કારને પ્રતાપે.
 : ગુજરાતે ચર્ચાકચુકરે સોસાયટીના એક આજીવન સંભ્ય;
 ફોર્મ સમોના દ્રવ્યનિધિના સંસ્કારકોમાંના એક; '૧૯૧૦-૨૦ના
 દસકામાં યશસ્વી 'કાર્ય' કરનાર બડોળ કમિટીના પણ એ જ
 રીતે એક દ્રવ્યસંસ્કારક; બાવનગરમાં ભરાયલી સાહિત્યપરિ-
 ષદના (૧૯૨૪) સંસ્કારકોમાંના ઉપપ્રમુખ; જૈમાસિક 'ઘોમુદી'ના
 કદરવાન આશ્રયદાતાઓમાંના એક : ગુજરાતી સાહિત્યની
 પ્રવૃત્તિઓના સંચાલન અને પોષણમાં પણ આમ સ્વર્ગસ્થનો
 નોંધપાત્ર હિસ્સો હતો. એમની પ્રતિષ્ઠા અને કીમતી વ્યવહાર-
 યાન એ પ્રવૃત્તિઓને ધક્કી રીતે અને લાંબા સમય સુધી લાભ-
 દાયી નીવડ્યા હતા.

પહેર આ દહાડે અમને ઉમેદ હતી કે શામળદાસ કોલેજ
 સ્થપાઈ એ સમયનાં મોંપામૂંઝાં સંસ્કારકો મુ. શ્રી લક્ષ્મીકાંતાની
 કક્ષમે લખાઈને 'માનસી' માં પ્રકાશ પામે. એ ત્રિવિધની અમારી
 વિનંતિ સ્વીકારવાની કૃપા પણ તેમણે કરી હતી. એ ગોઠવણ
 એમના અનારોગ્યને કારણે અધૂરી રહી અને કાપમંતી અધૂરી
 રહી. પરિણામે, ગુજરાતના શિક્ષણવાડ્મયે એક પ્રથમ
 પંક્તિનો લેખ ખોલો એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

ઉપર જે બાવનગરપરિષદનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે પ્રસંગના
 સ્વર્ગસ્થના લાપણમાંથી એક કંડિકા ટાંકી આ નોંધ પૂરી કરવી
 થોડાં લાગે છે. એ લાપણમાં જેમ તેમનો લાક્ષણિક વિનોદ
 તરવરે છે તેમ એમની દેશભક્તિ અને લાગણ્યભક્તિ પણ સાદા
 છતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રાસંગિક
 વિવેચન બાદ તેમણે કહ્યું હતું :

અમને લાગે છે કે હવે જો આપણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અને

ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર યથારાજી ન કરીએ તો આપણે કેં જ ક્યું નથી. જે ભાષા લોકો સમજી શકે તે ભાષામાં જ લોકોની જોડે કામ લેવું જોઈએ. અમે અંગ્રેજી ગમે તેવું સારું લખવાબોલવાનો ડાળ કરીએ, પણ અમારી બહેનો અને વગરકેળવાયલા લાઇએ આપણા અંગ્રેજી વિચારો સમજી શકે નહિ; માટે તેમને આપણા કામમાં ભાગ લેતા કરવા હોય તો તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં કામ થવું જોઈએ. — વિ.

૨

૨૪. પ્રેમચંદ્ર

નામે ધનપતરાય મુનશી અને હિંપનામે 'પ્રેમચંદ' એ હિંદી ભાષાના સમર્થ સાહિત્યકારનો પરિચય ગુજરાતને અગાઉ માસિક 'વીસમી સદી' દ્વારા, પછી રા. કિસનસિંહ ચાવડા, રા. યજ્ઞેશ શુક્લ વગેરેએ કરેલાં ભાષાંતરોદ્વારા, અને છેવટ સદ્ગત હંસ સિમિટકના ભારતીય મુખપત્ર 'હંસ' દ્વારા આમ વિવિધ રીતે થયો હતો. કાલક્રમે જોઈએ તો, પત્રકાર વિવેચક અને નિર્મળી મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી, કવિ મૈથિલીચરણ મુન, સંશોધક ગૌરીશંકર ઓઝા તથા વિશ્વવિદ્ય હોત્રેના ત્રિહારી મિશ્ર-ખંધુઓની જાણુ શિક્ષિત ગુજરાતીઓને પહેલી થએલી; પરંતુ નવલકાર અને નવલિકાલેખક 'પ્રેમચંદ'ની જાણુ જોટલી મોડી થઈ તેટલી વ્યાપક પણ વધુ થઈ. હિંદીને વિચારવાહન લેખે વાપરનાર ખીજ કાઠ પણ વાહ્યમયસેવક કરતાં એમની કૃતિઓ ભાષાંતરરૂપે આપણા પ્રાંતમાં વધારે વ્યાપક છે. આ વિશેષતા જો એક પક્ષે ૧૬૧૫-૨૫ કરતાં ૧૯૨૫-૩૫માં વધુ અંશે થએલાં હિંદીપ્રચાર અને તેની અનુષંગી પ્રવૃત્તિઓને આભારી છે તો ખીજે પક્ષે, ૨૨૪૨૫નાં લખાણ (કાવ્યો કે નિર્મળીના નહિ પણ) નવલનવલિકાના રૂપમાં છે તથા તેમાંની ભાવનાઓ અને વિશિષ્ટ-લક્ષણો એક કરતાં વધુ અર્થમાં યુગાનુકૂળ

છે, એ હકીકતને આજ્ઞારી છે. મુજરાતનો આ 'પ્રેમચંદ' પ્રેમ આજે નેટલો વિશાળ અને હિલકટ છે તેટલો કાલે સ્થિર પણ હશે કે નહિ એ ચર્ચાવાનું આ સ્થાન નથી. અત્યારે પ્રસંગ પણ નથી; પરંતુ એટલું તો વિનાવિરોધભયે કહી શકાય કે, અર્ચાચીન ભારતવર્ષમાં આ એ પ્રાંતોનો નૌઘ્રી હવંત અને નિકટવર્તી સંસ્કારસમન્વય, સાહિત્યના સાધનવડે નેટલો થઈ શકે તેટલો, 'પ્રેમચંદ'ને પ્રતાપે શરૂ થયો. હવે એમ ભારતીય સાહિત્યના ભાવિ ઇતિહાસકારે નોંધવું પડશે.

'પ્રેમપૂર્ણિમા' 'પ્રેમ પ્રમુદ' 'સપ્ત સરોજ' વગેરે ડઝન કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં સરેરાશ ૨૫-૨૫ નવલિકાવાળા નવલિકાસંમલો; 'સેવાસદ્ગુણ' અને 'કર્મભૂમિ' 'કાયાકલ્પ' 'ગમન' અને 'ગોદાન' વગેરે દસબાર નવલો; 'સંભ્રામ' અને 'કર્મલક્ષ' એ નાટકો; 'આઝાદ-કથા' 'મહાત્મા શેખ સાદી' 'અવતાર' વગેરે અનુવાદિત કે સંકલિત ગ્રંથો; 'પ્રેમચંદ' - સંહિતાનું પૂર આમ ધણું મંડલોમાં વિરતરે છે. એ યથાર્થદર્શી અને બહુવિધ સાહિત્યકૃતિઓમાં મૂર્ત થતાં વસ્તુ અને કલા વિશે 'લીડર'માં લખતાં રા. આર. સી. ટંડને જે સંક્ષિપ્ત પણ સર્વમાણી અભિપ્રાય આપ્યો છે તે અહીં ટાંકના યોગ્ય છે:

આપણા સમાજનાં પાત્રો આલેખવામાં તેમનો સમાવડો થોડો નથી. આપણાં ગામડાંના લોકોની, તેમનાં સુખદુઃખોની, તેમની ચિંતનના તથા અભિગ્રાહની એ જાળ પોતાને હમેશાં રહેતી એ દેખાઈ આવે છે. એ જીવનના આલેખન નેટલું જ કંતેદ્રમંદ આલેખન પોતે આપણા મંદમ વર્ગના જીવનનું કરી શક્યા છે. આપણા સમાજજીવનનું વર્ણન કદાચ નો સમય જ્યારે અવિચ્છિન્ન ઇતિહાસકારને આપણે ત્યારે તે પોતાની સાધનસામગ્રી સારું 'પ્રેમચંદ'ની કૃતિએ અગ્રી વળશે. એમની પાત્રોચ્છિ વિશાળ પટ પર પથરાયેલી છે; અને, વિશ્રમની વાત છે કે તેમની અવસોકનશક્તિ એ સર્વને

પદોંથી વળે છે તથા એમની સાથેનો નિકટવર્તી માનવનાયુક્ત સંસર્ગ શુભાવતી નથી.

આ પ્રકારની બીચોં શુભવર્ત્તાવાળા પ્રેમચંદ્રની રચનાંઓમાંની જે ઉત્કૃષ્ટ છે તે જગનની કોઈ પણ ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ સાથે સરસાઈમાં બિતરી શકે તેવી છે એમ એ જ વિવેચકે કહ્યું છે. આવી કેટલીક સુંદર નવસિક્કાઓનાં ભાષાંતર ઇંગ્લિશ તેમ જ જાપાનીઝમાં પણ થયાં છે એ આપણે સૌને માટે આશ્ચર્યનો નહિ તેડલો મગરૂખીનો વિષય છે.

સ્વર્ગસ્થના છવન અને સાહિત્યનો સંપર્શ, વિવેકપૂર્વકનો પરિચય કેરવાંતી તક શુજરાતને સાંપડતી રહે એમ હૃદયીએ ધીએ. વિ.

વા સ રિ કા

કણાદના રામ

રજી ભુલાઇ ૧૬૩૫ : વૈશોધિકર્તાનના આદ્ય દ્રશ્ય કણાદ મુનિના રામ આપણ! સૌના રામ કરતાં જુદા હતા એમ લાગે છે. ... આજે એ સ્વર્ગે આ ગામના એક ગયા જમાનાના દાક્તર વિશે વાત થતી હતી કે તેઓ આખો જન્મરો દર અનીધરવાટી રહ્યા, પણ એમનું જે છેલ્લું દોઢેક વર્ષ સ્વરોગની પીડામાં વીત્યું એ દરમ્યાન તેઓ ઈશ્વરવાદ ભણી વળ્યા હતા ખરા. "કેટલાકમાં એમ પાછળથી ફેર પડે છે ને કેટલાક કણાદની જેમ આખર લગી નાસ્તિક રહે છે." વાત કહેતારે કહ્યું; તેમણે પછો જે વિગત આપી તેનો સાર : કણાદ મનના કે જગતનું આદ્ય તત્ત્વ તેમ અંતિમ તત્ત્વ પ્રજા નહિ પણ પીલુ છે (આવાનાં પીલુ નહિ ને પીલુ રાગે નહિ : અહીં, પીલુ = પરમાણુ); એમનો અંતકાળ સમીપ આવી, જાન જતા માંડ્યું, ત્યારે એ દર્શનપથારી પાસે આવીને બેઠેલા તેમના આદિત્વ નૈયાનિક મિત્રે એ સૂચનું કે હવે એક રામનો જ આરાસો છે માટે હે મુનિવર્ય કણાદ ! તમે હવે રામ ! રામ ! કહો; પણ, કણાદે, તો "પીલવઃ પીલવઃ પીલવઃ" એટલું કહીને જ પ્રજા છોડ્યા.

પાશ્ચાત્યોનું દુઃખ

૩૭: એટલે કે, તેઓ આપણને દે છે એ નહિ પણ તેમનું પે તા'ં
 દુઃખ; અને તેમનું દુઃખે, આજની બેઠારી કે કાલની લડાઈ વિરોધ
 એટલે નહિ પણ આધ્યાત્મિક. ... ત્યાંના એક સારા ધર્મચિન્તક સર
 ફ્રાં. યંજહરબ'ડે પોતાના નવા ગ્રંથ ' મોડર્ન મિસ્ટિકસ ' માં ચર્ચેલા
 એક પ્રશ્ન રજૂ કરતાં એક અવલોકનકાર કહે છે કે યોગીએ (' મિસ્ટિક ')
 એટલે યોગી જ ને ?) સર્વાત્મભાવ સાધીને પોતાના આત્માને એ
 રીતે પરમાત્મામાં લીન થવા દેવો જોઈએ ? કે, સર્વત્ર વહતા પરમાત્મ
 પ્રવાહને પોતામાં વહેવા દેવા માટે નિજ આત્મકમળ ઉધડેલું
 રાખવું જોઈએ ? પછી, યોગવિદ્યાથી આકર્ષાયેલા પાશ્ચાત્યોની વતી
 કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓ તો હજારેલા હોય છે વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના
 વાતાવરણમાં ને એમને તો એ કારણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જળવડું
 વધુ ગમે; તેથી, બિપલામાંનો પહેલો-પરમાત્મલીનતાનો-માર્ગ એમને
 બાળ્યે માન્ય રહે. ... મને લાગે છે કે (યોગ સંબંધી હજી જરાક
 અમથું જ પણ મૂલ્યવાન જે વાંચ્યું છે તેને આધારે બાહ્ય છું)
 યોગી અહીંનો હોય કે ત્યાંનો અને તેનું વાતાવરણ વૈજ્ઞાનિક હોય
 કે ધાર્મિક, પણ અને માર્ગ તેણે વાપરવાના હોય છે. હૃદ-બેદની
 અશુદ્ધિથી ભરેલી આપણી ચેતનાને યોગક્રિયાદ્વારા વિશુદ્ધ કરવી
 હોય તો એમાં પહેલી પ્રક્રિયા એ કે ચેતનાને મધ્યવર્તી કેન્દ્ર સમજાવે,
 વિસ્તરતાં કુંડાળાના સંચલનવડે એક જાતની એકેકેન્દ્ર કે સમાન-
 કેન્દ્ર (' હોર્નિઝેન્ટલ ') પ્રક્રિયાવડે-બધી મલિનતાને દૂર ને દૂર હટા-
 વવાની હોય છે. (બધે મલિનતાને જ એકાગ્ર આત્મબળથી પલટી
 નાંખીને તેને પવિત્રતા બનાવવાની હોય છે.) પછી બીજી ક્રિયા તે,
 એવી રીતે પરિશુદ્ધ કરાયેલી ચેતનાને બિંદુવતની કે બિંદુગામી
 (' વર્ટિકલ ') ગતિમાં મૂકવી, જ્યાં ચઢાવવી; એવો ચઢાવ સુલભ
 થતાં, પરમાત્મતત્ત્વનો અવતારતેમાં સ્થાયી થશે. મતજળ, આત્માએ
 પેતાનું પરિમિત, મનોમય ભૂમિકાને જ મહામહત્ત્વનું લાગવું,
 વ્યક્તિત્વ ખોધા વિના યોગી યત્રાતું નથી; અને એક વાર એટલી સિદ્ધિ
 મનોમયથી જામી ભૂમિકાએ આપણે ચઢ્યા ને ઠર્યા નેટલી સિદ્ધિ
 પ્રાપ્ત થયા પછી, સમિચ્છાનંદની પડોશનાં એ દ્વંદ્વરહિતં છતાં જ્ઞાન-

ક્રિયામય સુદૃઢ પ્રદેશમાં નિહરતાં-સદેહે નિહરતાં-આત્મા ને ન્યાય
જન્યવ્યક્તિત્વ અનુભવે છે, તેને મુકાબલે આપણી આ અસ્થિ નીચી
ભૂમિકાવાળું વ્યક્તિત્વ તો હુશિયાર છે; પેછું પમાતાં ને મણાતાં,
આનો દોષ રહી જ રાકતો નથી. માટે યોગવશી પાશ્ચાત્યોએ કે
પશ્ચિમરંગી પૌરુષોએ આ વિષયમાં દુઃખ પામવું હોયે હઈ.
હપરની કે તેવી જ ખીજ સમજણ મેળવી લેવી, નેને પરિણામે
પ્રથમ સુખ પમારો એવી ખાતરી ખુશીથી આપી શકાય.

સુદૃઢ આધ્યાત્મશાસ્ત્ર

૨૩મી ઓક્ટો : ટનીસન કવિ દતા, એ તો હવે જૂની વાત
થઈ; હાલના કેટલાંકને મન તેઓ કવિ જ નહોતા, એ તો જળી રૂઝી-
શન્યવત્, ખોરી-વાત; પણ, તેઓ હાથી આધ્યાત્મશાસ્ત્રના માણનાર
હતા. યોગાનુભવી કહેવાં નેવા હતા, એ નવી વાત મેં દર્મણાં જ
જાણી. આ હલ્લે છે “ફર્લાવર ધનંધ કેનોડ ચોલે”વાળી પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ
વિશે નથી, પણ એમના પત્રોમાંથી એક હતારો દર્મણાં જ ‘સીકેટ પાય’
ના કાંઈએ એ ચોપડીમાં કરેલો વાંચ્યો, એને વિશે છે; તમે પણ એ વાંચો :

A kind of waking trance I have frequently had
quite from boyhood, when I have been all alone. Out
of the intensity of the consciousness of the individual-
ity, the individuality itself seemed to dissolve and
fade away into boundless being; and this not a confused
state, but the clearest of the clear, the surest of the
surest; utterly beyond words; where death was an al-
most laughable impossibility, the loss of personality
(if so it were) seeming no extinction but the only
true life.

ખાળકપણથી જ સમાધિ નેવાં સંવેદન; અક્રિયતા એતના કેઈ
વાર એટલી ઊંચ જાને કે વ્યક્તિત્વ જ પીમળી જઈને કેઈ નિઃસીમ
સત્ત્વમાં સમાઈ અતુલવાય; એ અનુભવ હેય સુવિશેષ કુવતમ અને
અનિર્વાચ્ય; મૃત્યુ ત્યારે, એટલું તરી નવાયું હોય કે એ હાર્ય-
પાત અશક્યતા હોય; જ્યાં આ એ કાણે પરમાત્મામાં એવો લયલીન,

કે આત્માનું એવું : એવાનું : એ ખોટ કે વિનાશ નહિ પણ એક માત્ર ખરું જીવન લાગે : એવું બધું (તમે કદાચ કહેશો), કાંઈ વિરલ કવિજનના નસીબમાં હોય તો કાલુ જાણે; એનો અર્થ એ વિશ્વમાં નહિ હોય એ કેમ જાણ્યું ? અમરે નસીબે તો આ જમાનામાં વંધે જતી પેટ માટેની વેઠ અને અંગત જાળણે એવી ને એટલી ઘાંટી છે કે તમારું આપાનિયું ને એમાની આત્મિક વાસરિકા વાંચીએ છીએ એ માટે પણ તમારે પાટ માનવાનો; ને, તમને થ આ ઘાખી નોટિસ કે આપું આપું ગાહુ લખશો તો એ બંનેને ધૂંસરિકા કહીને અમારે ખભેથી પહેલી તકે ઉછાળી મૂકશું—હા વળી ! ... એ ઉદ્ગારોના મારે ઘણા જવાળ આપવાના છે, જે ભવિષ્યમાં આપતો રહીશ. હંમણું એટલું જ કે જે પોલ જુનનનું નાનકડું ‘ સીક્રેટ ગાય ’ કથાંધર્મો મેળવી શકે તો સહુદયતાથી વાંચી જાશે. બધી રીતે પોતાને અર્વાચીનતાના અવતાર માનતાં મનુષ્યો માટે પણ કેટલુંક આત્મસંદેશની રીતે સકય છે એ તેણે આપણને પતીજ પડે તેવી રીતે તો તો ખરું જ, પણ આપણે એનાં કથનને સ્વાનુભવની કસોટીએ ચઢાવી શકીએ તેવી રીતે પણ વર્ણવીને સમજાવ્યું છે. તેણે આત્મવિકાસ માટે જે ત્રણ પ્રક્રિયાઓ સૂચવી છે તે પણ સારી, સહેલી અને દાનિરહિત છે. એવું જ ‘ એ સર્ચ ઈન સીક્રેટ ઈન્ડિયા ’ તો પેલું ધર્મીક વાર્તાઓ માટે કહેવાય છે ને તેમ, એક વાર વાંચવા માંડ્યું એટલે ‘ ખરું કયાં જિના છોડવું ન ગમે તેવું ’ છે. ... તમારા ગામતી લાયબ્રેરીમાં એ ગ્રંથો ન હોય તો એ મમાવી આપવા સેક્રેટરીનો જીવ ખાલો. કાંઈને પણ જીવ ખાઈએ એ પાપ છે ને તમારા આત્માને થ એમ કરવાથી થોડો નવો મેલ ચાંટવાનો (વ્હનો, અત્યાર પહેલાંનો, ધણે દરે એમ માની લીધું) એ માટે દિલગીર છું; બાકી એ વાત તો સાચી ને ? પણ બંને ગ્રંથોમાં મુખંધીતાર આત્મિક સાજુ એટલો જણા છે કે મેલની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, પણ એ સાજુ મળવ નો છે મટે જીવન નહિ જ નવાનવા મેલ હંમે જમાન્યા કરશે માં; નહિ તો, સેક્રેટરીનો જીવ તો તમે ખતા ખાશો પણ ત્યારપહેલાં પેલી ‘ મહત્તી વિનિષ્ઠ ’ તમને જ ખાઈ જશે અને વિકાસ વિકાસને ડેકલે રહેશે.

પ્રગતિશીલ 'વાસ્તવ' કથન

૧૫મી જુલાઈ ૧૯૩૬: પ્રગતિશીલના પ્રમુખ કહે છે કે ગુજરાતી નવલકારના આપદાદા કમાઈને હોલત મૂર્તિ ગણેલા અર્થવા વારસામાં જન્મીને આપી ગયેલા, તેથી જ એ નવલકારોને એકાએક પ્રેમની વાતો લખવાનું સૂઝેલું. એ કથન નરદમ અને હરદમ જુદું જુદું નથી કે જોવાઈતરામના પિતાની પેઢી લાંબા પછી તેમણે જાતમહેનતે દળીને નિર્વાહ કર્યો, નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યો, 'સરસ્વતીચંદ્ર' રચ્યો; ભે.ગીન્દ્રાવની અકિંચનાવરણ હરે અભંગી નથી; જીવંત નવલકારોમાંથી, એકેનો હબરો પેલું રૂપિયા ક્રેડિટ અને સ્પીશી એકામાં નારા પામ્યા પછી, વકીલાત જમાવતાં, તેમણે પેતાની એ કૈંક નવલો લખી; અને ખીલને માટે એવું બન્યું છે કે માથે મોઢા કરના બાર વચ્ચે પણ આકરી મોકરી કરતાં તેમણે એમની પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ આપણને આપી છે. આ નકર દુકીકતો એટલું જ બતાવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના નવતર નેતાઓને ગુલબાગો હાંકીહાંકીને જુદાં જુદાં દિશામાં જ પેતાની પ્રગતિ કરવાના હોય તો એ એવી પ્રગતિને તો મોત જમાવેલું સાંપડે તેમ જ સાકર... તરણ ગુજરાતી. 'પ્રોલેટરિયન' ભાવનાવળા વાદ્યમયરેવકોએ આપણીમાઠમાપાદશાને કે મજા કામ પોતાના ધ્યેયપ્રમાણે કરવું હોય તો તેમણે પોતા પેતાનું, હાલનું, 'જુર્જવા' જીવન ઓઢી દઈ, અંધાધા કે શિક્ષક કે પત્રકાર મઢી નહીં, ગોડાની મારફ જમતાસમ ખની, ગુજરાતી એકમતલરોની વચ્ચે જ ચોલીસે કલાક મળવા નેહએ. તો જ તેમને પ્રોલેટરિયન સાહિત્ય તથા રાજ્યનાં લખાણો લખવાની ખરી પ્રેરણા અને ખરી દુકીકત મળે; તેમનાં હાલનાં પોલાણુ ટળીને, સંગીનતા આવશે. એ-મૂરીબોલું-જીવન વાદ્યમયમાં ઊતરવું ન નેહએ એમ કોઈ કહેલું નથી. વિરોધ કે તે એ વિષયની હાલની છેક જ લેસાંચી રીતે સામે... આ સંબંધમાં જોમને જુર્જવા-વિરોધ આંધળો ન હોય તેઓ અથા, માર્ચ-તથા મેનાં 'લંડન મકધુરી' માંની પ્રોલેટરિયન સાહિત્યને લગતી; ચર્ચા વાંચી; તથા વિચારીને આંચરશે તો પોતાનું, મરીબોલું, સાહિત્યનું ગુજરાતનું કેટલુંક ખરેખર લઈ કરી-શકશે.

છબિલું વેશ્યાપણું

૧૯મીઃ જિસ્મેન ક્યાં આયુઃ ? એસ્ટ્રોલોજિયામાં, એક ધણા અર્વાચીન દેશમાં; પણ ત્યાં જે કેટલીક વારે પેલા માળા 'નૂનવાણી' બૂનાવો બનતા લાગે છે: અંધારોનાં ચાડાં યાને છબીઓનું પ્રદર્શન કરાય ત્યારે 'જ્ઞાન' હુ બી હેંગ 'ના ! તો પોલ મેફ્ગાયરે, ક્યુ' તેમ 'અંધાર પોતાની છબી જહોરમાં રહ્યું થાય તેની સામે વિરોધ દર્શાવીને ન એ પૂરી પાડે છે: "મને લાગે છે કે અંધારોને એમનાં અંધોદારાં આપણે સાંભળેલાં જ નોંધએ-દેખવા નહિ; તેમનો અવાજ સાંભળીએ ત્યારે પણ એમને દેખવાનું કીક નથી. રેડિયેમાં જ સાંભળ્યાં વધુ સારા એમને તો." ...મને પોતાને તો, સાદિત્યકારે પોતાની છબી છાપવા આપવી કે બીજા કને હેય તે છાપવાની સંમતિ આપવી, તેમાં અને વેસ્થાવૃત્તિ કરવામાં ઝાઝો ફરક નથી લાગતો: દુકાને બેઠેલ પેટી દુકાનલુ પોતાનો ચહેરો વઢાવે છે રૂપિયા-ખાના કંમાંવા, તો છાપામાં છપાતો આ દુકાની પોતાનો ચહેરો વઢાવે છે ચોપડીઓ અપાવવા: "જુઓ, જોયો મને ? કેટલો પ્રતિભાસાળી દેખાઉં છું ! હવે માત્ર અમર અંધો તમે જરૂરજરૂર ખરીદો અને રસ' એમાં હેય તેથી પણ વધુ લૂંટજો-લખાણના રસમાં આ લલિત વદનથી નિમ્મત થતો રસ મિલાવી મિલાવીને."

પ્રવૃત્તિ વિ. નિવૃત્તિ

તા. ૧૮મીઃ : કોઇવાર અંગ્રેજ લેખક પણ જ્ઞાનચેત્તિના સારો સ્વતંત્ર અંધ છબી જાણે છે. એનો એક નમૂનો તે કિંગ્ડેડ-ફ્રીટ 'રેશનલ મિરિટસિસ્ટમ.' એના આઠમા પ્રકરણમાંથી આ એક બે વિચારબિંદુઓ : (૧) જોને આત્મદર્શન થયું હોય તેણે પ્રવૃત્તિમાર્ગ છાંડવો જ નોંધએ તેવું નથી; જિલ્લડું, એ દર્શનનો લાભ પામેલાં ધણાંખરાં માણસોની સિદ્ધિદારા જ સ્પૂલ જગતમાં પણ એવું ધણું કાર્ય કરવાનું હોય છે જેવું અન્યથા છે. અસાકચ. એ ઘઈ બહુસંખ્યોની, બહુમતીવાળાની વાત. પણ આ બાબતમાં જે એક લઘુમતીવાળી 'કોમ' છે જ. આ વર્ગની વ્યક્તિઓની સમુ-ત્કાંતિની અમુક તબક્કા ચાલતી હોય છે ત્યારે તેની પોતાની ઉન્નતિને માટે તો નિવૃત્તિમાર્ગ આવશ્યક હોય જ છે; પણ, એનું નિવૃત્તિમય છવન સમસ્ત માનવજાતિનું જે કલ્યાણ સાધવા આવશ્યક હોય,

તેણે પણ ખને છે. આમ હોવાનું કારણ શું? હરણ એ કે એવો
સંન્યાસયોગી પોતાના ધ્યાનાત્મક-ચેતનાવાળા, જીવનપદે આખી
ય જાતિની આંતરચેતનાને વિશુદ્ધ કરવામાં અને એને જાણી લેવામાં
એણે તે સંક્રમમાં સંક્રમ છતાં નક્કરમાં નક્કર કાર્ય કરતો હોય છે,
અને એ રીતે, જગતકલ્યાણ કરવામાં ભાગ ભરતો હોય છે, જેવા
કાર્યની પણ જરૂર મોટી અને અસર જોડી રહે છે. છીછલા સંશય-
વાદથી અને છાકરમતીલા બુદ્ધિવાદથી (જયો બુદ્ધિવાદ એવો નથી;
અહીં એકતરફી ને પરાણે મર્યાદિત બનતા 'બુદ્ધિગંદુ'એને જ ગળ
દેવામાં આવી છે.)-એવા વાદોથી પીડાતા ચાલુ જમાનાએ આવી
અગોચર આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિને પણ સમજતાં સીખવાની અગત્ય છે,
એના વાદોઓમાંથી કાઢકે.ધને, આવા વિષયની કે એનો પ્રયોગ
કરનારની વાત ચાલતી હોય ત્યારે એ પ્રયોગીઓ વિશે બોલનાં
સાંભળીએ છીએ: "એ બધા વરસો ને વરસો લગી ફંદી સામું
જોઈને શું કાર્ય કરે છે, હેરા આખો જ્યારે સજગી રહ્યો છે ત્યારે?"
મલા ભાઈ, હેરા ખાખ થઈને પુટીપટેથી નાખી થયા નથી, એ
સહભાગ્ય યોગના સિદ્ધો અને મહાન સાધકોએ જ હેરાને
સંપડાવ્યું નહિ હોય તેની તું જેવા વામણને શી ખબર પડે? અને,
તારા-મારા જેવા સ્વૂળ પ્રવૃત્તિમાને જે સાર કરતા દરો તેમાં પણ
જેમ ઇશ્વરનો જેમ આ ઇશ્વરી એજ દાનો હાય નથી જ, એમ
કોણે કહ્યું? અને એમની જ કેટકેટલી કીમતી મદદ આપણે
અને આપણા વંશજો બધા ય મળીને કાઢકે દહાડો જે
દિવ્યતાથી હેરા અને દુનિયાને ભરી દેવાના છીએ, તેમાં મજાતી
અને મજાવાની નથી એ પણ તે હુમણાંથી જ જોઈ, નાંખ્યું,
એમ? એટલે, તારે એટલી ખાતરી સખવી જ કે એલી ફંદી આ
તારી જીમ કરે છે તેટલું સંકાર્ય તે જરૂરાજરૂર જગેતના બલોને
માટે, દરકોઈ સંજોગમાં, કરવાની જ છે. (૨) એ જ અંચમાં અંચ-
કાર આગળ ચાલતાં 'ગોઈડનં ફાઈન્ટનં'નાં આધુનિક અદ્વૈતનુભવી
યુરોપી સન્નારીની એ કૃતિમાંથી સવિસ્તર અંવતરણો આપે છે; અને
કહે છે કે પોતાને જ એકલાને આધુનિક માનનારા અમુક તરેહના અત્યારના
માનસશાસ્ત્રીઓની આ વિષયની ચલણી દીકાઓને રહિયો આપતાં
અદ્વૈતાનુભવ એ કે અમુક અમુક 'અંદીઓ' કે 'સ્વસૂચન' કે વિશ્વમં-

બિબ્બમનું પરિણામ નથી, પણ એ એવું પરિણામ હોય તેમ લાગે છે એટલું જ; કારણ, એ અનુભવ જેમ આપણને આપણે એને એના બાહ્યપાત્રમક સ્વરૂપે વિચરીએ ત્યાં લગી અંધા-પરિણામ-વગેરે લાગ્યા કરવાનો, તેમ, એના તાત્ત્વિક સ્વરૂપે એને ઓળખવાનો પ્રયાસ આપણી ચક્ષુ પશ્ચિમિત ગ્રિહસાથી પર થઈને કરીએ-ત્યારે, સત્ય-વસ્તુ તરીકે જ-વસ્તુ માત્રના અગોચર, હૃદયગમ્ય અને અનુભવગમ્ય પરંમ તત્ત્વ તરીકે-તરીકાસ્થાનો: આપણે ત્યાં જે 'સ્વાતુભૂત્યકમાન' કહેવાયું છે તેને માટે એ વિદ્વાન અંધકારે આપેલો આ ખુલાસો, સહૃદયોને કંટાળો બંધો વાસ્તવિક લાગે છે! આપણામાંના જે ઘણા ખરા આચરણે અને ઘણા માન્યતાએ આ વિષયમાં હજી દુર્ભાગ્યે દુર્હૃદયો છે, તેમણે પણ આપણા ભૂનમાં ભૂના ને પશ્ચિમના કિંઈસંકેત-વગેરે જેવા ખરા પ્રગતિશીલ લેખકોનું આ દક્ષિણિંદુ રવીકાર્યા વિના છૂટકો નથી જ; કેમ કે, માનવું અત્યારે મુશ્કેલ હતા સાવ સાચું છે કે જગતનાં અનિષ્ટમાત્ર અને દુઃખમાત્રનું સૌથી કારણ લાગે તેવું ઔપધ એટલે સંસ્કારેલી બુદ્ધિએ મેળવેલું તેમ જ શુદ્ધીકૃત હૃદય પ્રીતીને વ્યવહારના નિત્યજીવનમાં પણ ફાળેફાળે આચરેલું, -મેલી રીતે ચિંત્યતથી. મેળવવાનું અને આચરવાનું-લેખામાં જોયું આધ્યત્મિક જ્ઞાન-ન ખીણું કશું. ન ખીણું કશું.

આને એક ભૂલી લાઇએરીમાં હાથ ચડી 'સ્વરૂપ-પ્રખ્યાતિ' - મસ્તકવિ-ત્રિભુવતની એ ભજનિકામાં છે વળી અદ્વૈત કથની એટલે આ વખતે એની પર નહિ લખું, કૃપણી કંડિકાઓમાં એ 'રોકા' તમે જરૂરી રોકો તેથી કદાચ વધુ અપાયો હોયને. પણ-

નહિ ચંદા, નહિ સૂરજ તારા, નહિ વીજબ્યમકાર.

એ એના ૧૦૭મા ઉદ્દગાર યાને ભજનમાંની પંક્તિ વિચારો. કે એને મજલું ખીણું યાદ આવે છે? મને તો આવ્યું:

નહિ સૂરજ, નહિ ચંદ્ર:

હો અખ્યુત! નહિ વીજબ્યમકાર.

આ ગીતવાણું નાટક ૧૯૧૪નું અને મસ્તકવિ-૧૯૦૧ની. પણ આ હુકીકત પરથી કાંઈ ઉતાવળે અભિપ્રાય આપી દે ત્યાર પહેલાં કહું કે કહેક નાતેનાના નેણને પણ રવીકર કવિઓએ કરવો જ નોઈએ-

એવો આગ્રહ અહીં નહિ પડીએ તો ચાલશે. એટલું જીલ્લું કાંતવા કરતાં, અ એજ ટિપ્પણીએ “A reminiscence of—” એ રીતે આવે પ્રસંગે નોંધે છે તેમ નોંધીશું કે ગીતકારને ભજનકારના અસરકારક શબ્દોનું સંસ્મરણ રહી ગયેલું અને એ ને એ જ શબ્દો તેમને પોતાના હેતુ માટે પણ સર્વોત્તમ સાગવાધી એને તેમણે પ્રબળીય મિલકત માની લઈને ઉપયોગમાં લઈ લીધા.

મુન્દર એ અર્પણશ્લોક

રૂપમી : મસ્તકવિએ એ લઘુ ગ્રંથ અર્પણ કર્યો છે. પોતાના પરમ મિત્ર કલાપીને, ‘હાસર્ગ’ એ મયાળાના નાનકડા કવ્યથી; જે એ પ્રકારનો કવ્યરચનાનો ઝળુકોમલ નમૂનો છે:

જ્યાં ઉર ઉર ઉઘડી મળી જાય રહેજે,
આનંદમાં રસ પીતાં લવ ભાન ના રે~
એવા અનંત લવના સુર સોજતીને
કંઠે રહો ભજનની શુભિ માલિકા આ,
ક્રોધ કરે સ્મરણમાં વર કીર્તિસ્તંભ,
ક્રોધ કરે તીરથમાં જગ દાનપુણ્ય,
ક્રોધ કરે સરીરનો તતકાળ ધાત,
હું તો કરું સ્મરણમાં તવ ગાન માત્ર.

ચાર પારિભાષિક શબ્દો

રૂપમી : માંડ અઠવાડિયું થયું હશે. એ વખતે કેં કાર્યવશાત્ મેં એક અંગ્રેજી વિરામચિન્હ ‘કોલન’નો ગુજરાતી પર્યાય ઘડવાના ચત્ન કરેલો; અને ‘રોમીકોલન’ના પર્યાયના સામ્ય પરથી ‘કોલન’ મટે ‘હપાર્શ્વવિરામ’ સાથે એમ લાગેલું. પણ આજે આણધારી હઃય ચટેશ્રી નવલરામની ‘નિબંધરીતિ’ની પૂર્વેશ્રીમાં (આં નોંડણી એમની જ છે) જુદો શબ્દ નજરે પડ્યો ત્યાંથી એ તેમ જ બીજા ત્રણ, કોઈને કામ લાગે ધારી (ખાસ કરી એટલા માટે ‘નિ. રી’ હવે સામાન્યતઃ ઉપલ છે.), અહીં ટાંકી રાખું છું :

૧. કોલન	મહાવિરામ
૨. ઈશ	અવચ્છેદરેખા
૩. હાઈફન	સંધાનરેખા
૪. ઓર્ગેસ્ટ્રોફોની	લોપકચિન્હ

મ. ન. દિ. પછીનું 'સુદર્શન'

એની સમગ્ર સમીક્ષા અહીં કરવી નથી. આ તો, મહિલાલ વિદેહ થયા પછીના ચોથાપાંચમા વર્ષની ફર્ષલ હમણાં જ ભેટ, એ પરથી જે લાગ્યું તે લખું છું કે એના આઘદ્રષ્ટ ગયા પછી, ભલે જુદી રીતે પણ, એ માસિકની વિશિષ્ટતા કેટલીક તો જળવાઈ હતી. એમનો 'રાજયોગ' ધણું કરીને ગુજરાતીમાં ગ્રંથાકારે પ્રસિદ્ધ થયો નથી, પણ, 'વિશ્વવિહારી-અનુજ' એણે કરેલું ભાષાંતર આ અંકોમાં ૧૯૦૨-૦૩-૦૪ દરમિયાન છપાયેલું મુમુક્ષુઓ વાંચો રાકરો ... એક સંન્યાસીના ઉપનામથી એ જ વર્ષોમાં લખાયેલા ધાર્મિક વિષયો એ વાચનપ્રકારથી જે ગ્રંથાંતર ગુજરાતીઓ હજી વિમુખ થયા ન હોય તેમને રસ પડે તેવા છે. ... ખીજું પણ કેટલુંક (જેમ કે, ઉપલા વર્ષોમાં નહિ પણ ખીજે કોઈ સમયે છપાયેલી 'ભદ્રભદ્ર'ની નીંદર ને માર્ગિક સમાલોચના) વાંચવા કે ભેટ જતાંજેવું એ ફાઇલોમાયી નીકળી શકે. મતલબ, વાર્ધ.મયનો ભાવી ઇતિહાસકાર, જે તે સમગ્રદર્શી અને સમતોલચિત્ત પણ હશે તો, પોતાના ગ્રંથનો માસિકવિભાગ લખતાં, ૧૮૬૮ પછીના 'સુદર્શન'ને ઉલેખી નહિ શકે. ... એ સમયની એક ખીજી નાની પણ ધ્યાનપાત્ર વિશેષતા નોંધવા જેવી લાગે છે : માસિકમાં લેખના લેખકનું નામ મથજની સાથે નહિ પણ નીચે રીપમા હખાઈ. ક્યાં એ મદ્દતિ અને ક્યાં આજની અમુક પદ્ધતિ, જોગાં લેખકનામને લેખનામના કરતાં ચ લગે ખાસને પદરાવવામાં આવે છે. આમ શાળી ? 'સુદર્શન'યુગના લેખકો કરતાં 'માનસી'યુગના લેખકો ખરેખર જ મહત્તર છે ? કે પછી આમણા યુગની વસ્તુપૂર્વકને 'બંનવાણી' ગણી, વ્યક્તિપૂર્વકની નષ્ટાણી આપણે સવિરોધ તાર સ્વરે હચ્ચારતા થયા છીએ, બદલામાં નમ્રતાને હૃદયનિકલ ('દિલનિકાલ' લખવું જોઈએ; પણ હવે તો હિંદીપ્રચારના હિન્દી ભાષામાં ય, બહે ગમે તે ભોગે, હિંદુમુસ્લીમ ઐક્ય કરવાનું છે ને ?) કરીને ? ...

ખરું કારણ એ હશે કે માત્ર નવીનતા તરીકે જ લેખનનામ ઉચ્ચતર પદે સ્થપાવું હશે; અને, ભૂલતું ન જોઈએ કે એ નામને મુજબને લેખનામને વધારે નહોતે અને મોટી બીજે છાપણમાં આવે છે.

સ્વદેશની એક વ્યાખ્યા

માતા ચ પાર્વતી દેવી, પિતા દેવો મહેશ્વર : ।

વન્ધવાઃ શિવમક્તાશ્ચ, સ્વદેસં મુવનવયમ્ ॥

આ શંકીને તમે કદાચ કહેશો : “ વળી માથું હું તારું અધ્યાત્મ વચ્ચે લઈ આવ્યો, તે જ ના ખાટેલી છતાં. ” પણ, શું હું કે તું તમે (કે, તું આધુનિક ચાર્પીક જેવો ફાઈન ચાર્પીક ને તેના ચેતાઓ) - કોઈ પણ એ વિષયથી કદી પણ છટકી શકાએ તેમ નથી, આપણાં જમે તેટલા પ્રયાસો છતાં; કારણ, એમસંને શક્તિની પાસે એ ક્ષાંત્યું છે તેમ,

They reckon ill, who leave me out,

When me they fly I am the wings;

I am the doubter and the doubt

And I the hymn the Brahmin sings.

અલગત, એ વાતની પ્રતીતિ થતી મુશ્કેલ છે પૂરતા યોગાભાસ વિના. એમસંને તો કેટલેક અંશે આજન્મ યોગી હતો અને આપણો-યોગનેદાંતના સૌથી પુરાણા વારસોનો-આ જન્મ યોગજોમથી બીધા કરવામાં જ કદાચ પૂરો થયાનો. પણ એટલી નિરાશા નિષ્કારણ છે એમે લાગે છે. આજ ‘ પ્રભુદ્ધ ભારત ’ સંતનંદ નોંધે છે તેમ, તાજે-તરના એક ‘ દલેન્દીએષ સેન્યસં ’ માં એક સમકાલીન ઇંગ્લિશ વિચારક જેરલ્ડ હર્ડ આખી ય આજની દુનિયાનાં બધાં દુઃખો કળવાનાં એક અને અનન્ય સાધન તરીકે યોગસાવનાતું યથાયોગ્ય માલન કરવાતું સૂચવે છે. બીજાં પણ ઘણાં ચિન્હો છે, ધર્મવિષયને દલે સમજી પાડે તો વાદિયાત નથી ગણતા એ દલીલનાં એટલે, પૌરસ્ત્રોએ ધર્મને ભાંગવાની કે ધર્મથી કાઢકવાની નહિ પણ પટલી રીતે માતે એને ભગવ.ની દુઃખદ ફરજ (દમણાં રાજ્યવમાં તો એ દુઃખ જ દે છે ને ?) જાણી થાય છે ... પણ પેલો સંસ્કૃત ગ્રંથો તો અધર જ રેલી ગયો. ... : ... (આવતા અંકમાં આજે).

— વિ.

ફૂલ અને પથ્થર

[આ ચર્યાપત્રવિલાગ છે. તેનું મથાળું આપું રાખ્યું છે તે એટલા માટે કે તેમાં જેમ સાત્ત્વિક ચર્યાનાં ફૂલ ચર્યા-પત્રીઓ વેરશે તેમ રાજસી ચર્યાના પથ્થર પણ ફેંકશે. ઉમેદ રાખીએ છીએ કે ચર્યાપત્રીઓ અને ત્યાં લગી પહેલા વર્ગમાં ગણાવાનો જ લોભ કેળવે.]

જુના ગુજરાતી દુહા

‘ માનસીના ’ મે. તાંત્રી સાહેબ

નમસ્કાર. વિ. આપના ત્રેમાસિકના સં. ૧૯૯૨ના વસંત-પંચમીના અક્રમાં ‘ જુના ગુજરાતી દુહા : એક ચર્યા ’ નામનો લેખ છપાયો છે. એના પેઠામાં પાન ૧૮૬ના મથાળે દુહાની પરીક્ષા વખતે, ‘ કરીર ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી. માંકડ આ પ્રમાણે લખે છે :

દુહા ૧૧. કરીરનો અર્થ ‘ ઝાડનું ’ ક્યો છે પણ કરીર એટલે ‘ ફેરડો ’ એ નહીંનું છે. (સરખાવો : પત્ર નૈવ વગેરે)

,, ૪૧. કરીરનો અર્થ ‘ ઘેર ’ ક્યો છે તે પણ (ફેરડો એક નતનો ઘેર છે છતાં) બરાબર નથી. ...

આ અવતરણોમાંથી ત્રણ મુદ્દા તારવી લેવાય :

૧ કરીર એટલે ફેરડો, ઘેર નહિ.

૨ ફેરડો “ એક નતનો ” ઘેર

૩ એ ફેરડાને પાદડાં નથી યાં.

હા ,, વસંતઋતુમાં પાદડાં નથી હોતાં.

દુહાના કાવ્યસ્વરૂપની ચર્યામાં મારે તો નથી બતરાવું. મારે તો માત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શ્રી. માંકડનાં વિધાન કેટલાં ચચાર્થ છે, એટલું જ દર્શાવવું છે, એટલે ઉપરનાં ત્રણ વિધાન તપાસીએ. અનુક્રમે લેતાં,

૧. કરીર એટલે ફેરડો એ વાત સાચી છે. કરીરનો અર્થ ચોર કરતાં બાઈ મધુસૂદન જેવાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતના પ્રખર વિદ્વાને આ વાત કેમ ધ્યાનમાં નહિ લીધી હોય એ નવાઈ જેવું છે.

૨. કરીરને ચોર કહેવો એ બરાબર નથી. એ પણ કયન યય થ' છે. કરીર એટલે ચોર નહિ-આટલું કહીને માર્છ માંકડ અટક્યા હતા તો ધણું સારું; પણ કોણ નહિે સાચી એમણે આ કયન એણું જ એક વાક્ય લેમેરી દીધું : ' ફેરડો એક જાતનો ચોર છે. ...' એક વખત ' ફેરડો એટલે ચોર નહિ. ' અને બીજી વખત ' ફેરડો એક જાતનો ચોર ' એમ કહેવું એ ચોખ્ખી અસંગતિ છે. બાઈ મોઢીએ કરીર=ચોર કહ્યો છે, એ જો અસત્ય હોય તો, કોઈ પણ કાળે 'કોઈ પણ પ્રસંગે કરીર=ચોર ન સંભવી શકે : પણ તે ગમે તે ' એક જાતનો ચોર ' હોય (કઈ જાતનો ચોર એ માર્છ માંકડે ફર્સાઈયું હતા તો ધણું સારું). વળી બાઈ માંકડે આપેલા ' એક જાતનો ' એ વિરોધણીથી કરીર વિશિષ્ટ ચોર બલે હોય તો પણ સ્વરૂપે ' ચોર ' મઢી જતો નથી. તેમજ ' છતાં ' શબ્દથી કરીરને ચોર ન ઠરાવવા માટે, કઈ બાધક વાત માર્છ માંકડ કહે છે, તે પણ સ્પષ્ટમંત્ર નથી. શું પ્રસ્તુત ચર્યાપદ દુહાઓના વસ્તુસ્વરૂપમાં જ એવો કોઈ વિસંવાદ દેખાય છે કે નેથી, આ દુહાઓના પ્રસંગમાં કરીરનો અર્થ ચોર ન કરી શકાય : જ્યારે અન્યત્ર આ ' કરીર ' પોતે જ ચોર બની જાય ? સ્પષ્ટમંત્રમાં નથી હોતરણું, એટલે જ વાતમાં બાઈ માંકડ, બાઈ મોઢીનો વાંક કહાડે છે, એ જ હોય જાતે કરતા દેખાય છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે:

ફેરડો અને ચોર બંનેના મિત્ર મિત્ર વર્ગ છે. ફેરડો એ Cappariaceae કરીરાદિ વર્ગ અંતર્ગત વનસ્પતિ છે. એની વૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા Capparis aplyrata. એનો પીનરાષ્ટ્ર કંથેર. કચ્છના પ્રદેશમાં બાઈ માંકડ કહે છે તે પ્રમાણે એનું બાહુલ્ય હશે પણ હોતર જન-જાતમાં મે એ ફેરડેર નજરે પડે છે.

ચોરનો વર્ગ Euphorbiaceae. વૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા Euphorbia nerifolia. ખરસાંડી, એરંડો, કંબોઈ, વગેરે એાં સમાવેશમાં.

૩. કેરડાને પાન થતાં જ નથી, એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. એને પાન તો થાય છે જ પણ તેનાથી વૃક્ષ સુરોક્ષિત નથી લાગતું. વળી એનાં પાન માત્ર વર્ષાઋતુમાં જ હોય છે : બાકીની બધી ઋતુઓ એ અપર્ણ દશામાં ગાળે છે. એના આ સ્વભાવને અનુલક્ષીને જ પ્રાચીન કવિઓએ એને વસંતઋતુમાં પર્ણહીન સ્વરૂપે ચિત્રિત કર્યું છે.

આના અનુસંધાનમાં અત્યંત મહત્વની એક વાત કહેવી જોઈશે.

કેરડો અને ચોર બંનેના નૈસર્ગિક વર્ગ જુદા છે, છતાં એમના જીવનબ્યવહારને જોતાં (ecologically) તો આ બંને વનસ્પતિઓ એક જ સ્વભાવની Xerophytous દેખાય છે. Xerophytes વનસ્પતિઓ એટલે જ્યાં ઓછું પાણી હોય, તેવે સ્થળે, સૂકા રેતાળ પ્રદેશમાં જીવનારી વનસ્પતિ. આવે સ્થળે પાણી ઓછું એટલે વનસ્પતિના પ્રાણરૂપ રસને, સૂર્યનો તાપ જેમ ઓછું ચૂસે તેમ એમના જીવનની વૃદ્ધિના સંયોગે વધારે અવરૂઢ. એટલે આવી વનસ્પતિઓના દેહને જેટલો ઓછો ભાગ સૂર્યની તબક્કા પડે તેટલું વધારે હિતાવહ. આથી જ આવી Xerophytes વનસ્પતિઓને અત્યંત ઓછાં પાન હોય છે. ક્યારેક વર્ષનો મોટો ભાગ પાન જ નથી હોતાં જ્યાં એમના દેહની ઓછામાં ઓછી સપાટી પર સૂર્યનો તાપ ચડે. વળી આ વનસ્પતિઓમાં, વૃદ્ધિ અને પોષણ અર્થે જળ વૃદ્ધિ કરતાં વધારે પાણી સંગ્રહી અને શોષી શકાય એવી પણ રચના દેખાય છે. દા. ત. કેરડો અને ચોરને પાન આવે ચોમાસામાં જ; તે પણ ખૂબ જડાં દળદાર, રસથી ભરેલાં. એમનાં યડ અને મૂળિયાં પણ રસને સંગ્રહી રાકે તેવાં ભારે.

આમ સ્વભાવે સમાન જીવન જીવનારાં છે છતાં, કેરડો તે કેરડો અને ચોર તે ચોર; કેરડો ચોર નહિ તે નહિ જ.

નવો વાસ, દાણાપીઠ,
અમદાવાદ.
આ. સુ. ૫ / ૯૨

હરિનારાયણ આચાર્ય

ગ્રા. માંકડનો ઉત્તર

ઉપરનું ચર્ચાપત્ર હું વાંચી ગયો છું, અને મારાં મૂળ લખાણમાં

તે એ અસંગતિ રહી મઠ હતી તેના તરફ માત્ર ધ્યાન ખેંચવા મટે હું ચર્ચાપત્રીનો જાણી છું. કરડાને ચોમાસામાં પાન હોય છે એ સાચી વાત છે. કરડો ઘેર નથી છતાં મેં એને એક જાતનો ઘેર મળ્યો હતો. તે લૌકિક વપરાસને લઈને, સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ, ચર્ચાપત્રી જાણાવે છે તેવી જ હશે. એ વિષયનું માત્ર અજ્ઞાન હું કહું છું. આ બંને અસંગતિઓ દૂર થવા પછી પણ મારી મૂળ દલીલમાં કશો જ ફરક પડશે નહીં એના તરફ આ ચર્ચામાં રમ લેનારાનું ધ્યાન ખેંચું છું.

ડોહરરાય રં. માંકડ

પ્રાચીન હુલાતું હરણુયલ કયું ?

બુદ્ધિપ્રકાશ(પુ. ૮૭, અં. ૧-૨)માં રા. મધુસૂદન મોહીએ તદ્દતા શુજરાતી હુલાએ પાઠાન્તર, શાખાન્તર અને અર્થાન્તર સાથે પ્રકટ કર્યા હતા. જોના રિવેચનના કેટલાક મુદ્દા સંબંધી પ્રો. ડોહરરાય માંકડે ' માનસી 'ના પ્રથમ વર્ષના વસન્તપંચમીના અંકમાં મતાન્તર દર્શાવ્યો છે. તેમણે પાકબેદ અને અર્થબેદની જે શક્તિઓ બતાવી છે તથા 'સંવાદાત્મક' હુલાનો જે અનુક્રમ બતાવ્યો છે તેમાંની ઘણીખરી બાબતો મને ચર્ચા જણાય છે, પરંતુ તેઓ આ હુલાઓને કાઢિયાવાડના ગણે છે અને 'સંવાદમાંનું' હરણુયલ હંવારના ભેડીઆ પાસે કોઈ રમણ હશે એમ કલ્પના કરે છે; એ જે બાબતો વિષે મારો મતભેદ જણાવું છું.

રા. મધુસૂદન મોહીએ આ હુલાને શુજરાતના ગણ્યા, તે વપરથી હુલાઈને તે કાઢિયાવાડના છે એમ સાબીત કરવાને પ્રો. ડોહરરાયે પ્રયત્ન કરી છે એમ સમજાય છે, પરંતુ જે સમયના હુલા છે- વિક્રમની સત્તરમી સતાબ્દી પહેલાંના-તે સમયમાં બાબામાં પ્રાન્તભેદ હોવાનું કેટલું વાસ્તવિક પ્રમાણ મળ્યું નથી. તે સમયે પશ્ચિમ રાજ-સ્થાન(મારવાડ)થી દારકા સુધી સમાન બાબા પ્રવર્તતી હતી એવો મત હવે સ્વીકાર્યો જાય છે; તો તે સમયની શુજરાતી બાબામાં પ્રાન્તભેદ પાડે એ હિત નથી.

આ હુલામાં પ્રો. ડોહરરાયે બતાવેલા કચ્છ-કાઢિયાવાડની

અને કાઠિયાવાડમાં એ પક્ષીઓ ઉત્તર તરફ જતાં હોવાથી તે પ્રદેશ સિંધની દક્ષિણનો કચ્છ-કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ હોવો લેઈએ એમ પ્રા. ડાહરરાય કલ્પના કરે છે; પરંતુ મૂળ દુહામાં કુંજડીઓ ઉત્તર તરફ જાય છે એમ કહ્યું નથી. મૂળમાં તો માત્ર સિંધવ દેશમાં તેઓ જાય છે, એમ કહ્યું છે. * ગુજરાતમાંથી કુંજડીઓ સિંધમાં ન જાય ?

દુહાને કાઠિયાવાડના ગણવામાં છેલ્લું અને મહત્ત્વનું કારણ તેમાં જણાવેલું 'હરિશ્ચર્યજ' તેઓ ગણાવે છે. આગળપાછળનો સંબંધ લેતાં તે કાંઈ ગામનું નામ ન હોય તેમ જણાય છે, અને કચ્છ-કાઠિયાવાડનું કાંઈ ગામ તેઓ બતાવી શક્યા નથી, પરંતુ ભેટીયા ગામની એક બાગેળનું નામ 'હૈંચળ' હોવાથી એ બાગીચે નામનું પદેલાં ગામ હશે એમ તેમણે કલ્પના કરી છે, પરંતુ તે માટે ચોક્કસ પ્રમાણ રજૂ કર્યું નથી. તેઓએ બીજે એક વિકલ્પ મૂક્યો છે કે ખાડીના કાંઠાના પ્રદેશનાં અમુક ભાગને ખારવાઓ 'હૈંચળ' કહે છે. આ પણ હરિશ્ચર્યજને માટે નિર્ણાયક પ્રમાણમાં મળી શકાય નહિ. બે હું એમ બતાવું કે હરિશ્ચર્યજને મળતા નામ-વાળું ગુજરાતમાં એક ગામ છે તો એ ર્યજ બાબત કંઈ શંકા રહેશે નહિ. મૂળ દુહા આ પ્રમાણે છે:—

ફટિ ફટિ છાંડુ વોલિજ અલ્હો તળદ (હૈં) ? ।

અમ્હ સરલ્હો ગોરડી નહો હરણયલેદ્ ॥ ૧૮ ॥

આમાં જણાવેલું હરણચર્યજ ગામનું નામ છે એ ચોક્કસ છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં હાલની પાસે 'હૈંડોર' નામનું ગામ છે. તે આ હરણચર્યજ હોવાનો વિરોધ સંભવ છે. એના પછીનો દુહો એનો નિર્ણય કરી આપે છે:

હરણયલાં મદ્ જોડજાં જોડજં પટ્ટળ-પોટ ।

તમ્હ સરલ્હો ગોરડી અમ્હિ ગોરૂ ચારત્ત વીઠ ॥ ૧૯ ॥

અર્થાત્ મેં તારા હરણચર્યજ જેવાં તો ઘણાં ગામ લેઈ નાંખ્યા છે અને પાટણ સહેર પણ લેયું છે; તારા જેવી ઘણી સુંદરીઓને તો

* કુંજડિયાં કુરલાઈયાં સૂર્યાં સિંધવેસ ।

ઝડ્ઝ ગોલ પસાર કરિ વાહલ્યાં કિમહિ મલેસુ ॥ ૧ ॥

મેં ગયો ચરાવતી જોઈ છે પાટણ-પીઠ નો અર્થ રા. મધુસૂદન મોહી 'નગરનાં રૂયાન' કરે છે, પરંતુ એ શબ્દ અહીં બહુવચનમાં નથી, પરંતુ એકવચનમાં જ છે. જોઈ-જોયું એ એકવચનનું ક્રિયાપદ છે, તેથી તેનું કર્મ પણ એકવચનમાં જ છે. આ જોતાં એ શબ્દ બધાં નગરવાચક નથી, પણ એક જ નગરવાચક છે. આ નગર તે ગુજરાતનું પાટણ હોયું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે પાટણ હોરથી પશ્ચિમે ખારતેર ગાઉ ઉપર છે. આથી આ હરણ્યલ તે હોર એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન રહેશે નહિ.

પાટણ. તા. ૧-૯-૩૬.

રામલાલ યુનીલાલ મોહી

પ્રગતિવાદ : એક વિચારસરોટ

શ્રી તંત્રી, 'માનસી'

આપના ત્રેમાસિકના અખાત્રીજના અંકમાં પ્રગટ થયેલી 'ફેડકાની પ્રગતિ' નામક નોંધ વિષે વિચારસરોટની દૃષ્ટિએ થોડુંક લખી મોકલું છું તો તે હાથી આભારી કરો.

એ નનામી (એટલે કે જેને માટે તંત્રી જવાબદાર ગણાય તેવી) નોંધના લેખકનું કથન સરચાણે, અગદાવાદમાં નૂનમાં બરા-ચેલા પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારના સંમેલનના કામચલાદ મંત્રીઓ ઉપર દેહિન થતું લાગે છે. લેખકે ધણી સિક્કાથી, કેટલાક મૂલ્યવાન દેખાતા વિચારોને ખાંડનું પડ ચડાવી અંદરખાનેથી દેખાતી-અને આ નોંધોની અંદર વારંવાર દેખાઈ આવતી-એક જાતની કલદપ્રિયતાને એમાં છુપાવી દીધી છે. એમ ન હોત તો અમુક વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશ-ગાં રાખ્યા વિના ન જ વાપરી શકાય તેવા અમુક શબ્દપ્રયોગો 'નવી દુનિયા' અને 'બમુમાઈનો વડો' વગેરે તે કરત જ નહિ.

૧. શાન્તમ્ પાપમ્ !...પણ બધા જ સરસાલી પત્રકારો 'કલદપ્રિય' હોય છે; અને કેટલાક સરસાલી કવ્યકારો પણ કલદપ્રિય છે: જેમ કે, 'કોયા બગતની દહીં વાણી'ના, આખા વ સમાજની સાથે કલદમા ઉતરેલા, કદાક્ષરવામી કર્તા. મતલબ, કલદ કેટલીક વાર કર્તવ્ય જ બને છે ત્યાં કોઈનો શો ઉપાય?—સંચાલક

એક સમયે અને ચિંતનનું કામ કરતા ત્રેમાસિકમાં આવી અશિષ્ઠ મનોવૃત્તિવાળું લખાણ ન રોએ તેવું મારું નમ્ર મત છે.

લેખકને પોતાની નોંધમાં જે વણ વાતો કહેવાની છે. સામાન્ય રીતે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે. એટલે પ્રગતિશીલ લેખકોની આ પ્રવૃત્તિ ખિનજરૂરી છે. અને આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર માણસો કૃતાંના દેડકા લેવા, દુર્મહોથી સડબું બંધાયેલા અર્ધજાગૃત, અધકચરા માણસો છે. એટલે આ (ખાસ કરીને અમદાવાદની) પ્રવૃત્તિ તો તદ્દન નકામી છે. તેમણે સત્તા સહિત્યરોચ કરવાને 'તટસ્થ અભ્યાસ'થી સદસદવિવેકબુદ્ધિ, આત્મોપચ્ચ સાહિત્યકથાના ધર્મોનું આચરણ વગેરે પ્રકારની સાધના કરવી જોઈએ.

પ્રગતિશીલ લેખકોની પ્રવૃત્તિ આજે હિંદવ્યાપી બનેલી છે, ત્યાં એક જ સ્થળના સંચાલકોને લક્ષમાં રાખી, બધાને વિષે લખાય છે એમ ખતાવી, કથનની અતિવ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિના બંને દોષો આવી નય છે. પ્રગતિશીલ લેખકોની સામે પ્રગતિશીલ લેખકોના સંમેલનના પ્રમુખ સ્વ. પ્રેમચંદ્રના રાખેલો ઉપયોગ કરી લેખ. આ પ્રવૃત્તિનું પોતે જ વળત આપે છે, અને એ પ્રવૃત્તિ સામેનો પોતાનો વિરોધ નબળો કરી નાખે છે, એ સ્પષ્ટ છે. સાહિત્યકાર પ્રગતિશીલ છે એ કથન પ્રત્યેક સાહિત્યકારને નામે ઓળખાતી વ્યક્તિ માટે સાચું છે એવું માનવાની ધૃષ્ટતા તો લેખકે નથી કરી. કારણ એમણે સાહિત્યની એક વ્યાખ્યા આપીને લખ્યું છે કે 'એ રીતે પ્રગતિ પમાડનારો પ્રત્યેક વાંચનમનિર્માતા પ્રગતિશીલ છે.' હવે આપણે એ જ પૂછવાનું રહે કે એમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે-એ રીતથી કિર્ત રીતના વાંચનમનિર્માતાનું શું? હું કહેવાની રત્ન લઈશ કે આ સાહિત્યજગતમાં આ લેખકો બંધેલી વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનાં ઘણા લેખો વિદ્યમાન છે. અને એટલે જ આ સાહિત્યજગતમાં નવા વિચારદર્શનની સ્પષ્ટતા પ્રગટાવતી આ પ્રવૃત્તિનો હૃદય થયો છે. સાહિત્યને અંગે પ્રતિકરક કરા વિચારો કરવા જ નહિ એ અર્થ' કથન છે. એ વિદ્વાન લેખકથી અત્તરણું નહિ જ હોય કે જેની રીતે સાહિત્યનો ઉપભોગ કરનારના અનેક પ્રકારો છે તેમ સાહિત્યની રચના કરનારા-સાહિત્યકારોના પણ અનેક હલકા-

ભારે, પ્રકારે છે. અને આ પ્રવૃત્તિ સાહિત્યજગમાં તેને જે અનિષ્ઠ તરંગ લાગે છે, તેની સામે મંડાયેલી છે.

એ લેખકના મતે આ પ્રતિશીલતાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર બધા લેખકો 'સાહિત્યના ખરા દૈવત વિના' ના, વાદ્ય બાંધનાર, સાદા સીધા પ્રતિશીલ પણ નહિ, ચળવળતા અથ્થ જેવા નહિ, પણ પાંચીના એક કે કુવાના દેડકા જેવા છે, દુર્મંદોથી બંધાયેલા છે, નૂતને નામે બડકનાર, નવાને નામે મોદનાર, બાયલા અને એવકફો છે. આત્મનિરીક્ષણ વિનાના, અધઘર છે. (લેખકની કલ્પપ્રિયતાનું આ વિશેષણોમાંથી સારું કદાચરણ મળી રહેશે.) લેખક આ બધી વિશેષણાવલિ દિંદના અને પરદેશના બધા લેખકોને સામેસામે લગાડવા મામતા હોય તો તેમની વિકસિત સદસદૃષ્ટિવેકલુષિની વાત તો ખાતરે રહી, પણ સાદી બુદ્ધિ માટે પણ વિચારવું પડે તેમ છે. આ પ્રવૃત્તિથી પરિણિત રહેનારનેય શક્ય છે એમાં જોડાનાર લેખકોમાંથી મેંટો બાજ અત્યારના પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો છે. ગેરિસમ ગોશ્લી પ્રેમચંદ, રોમાં રોલાં, ર. વ. દેલાઇ, હમારાંકર જોશી, સુન્દરમ, ચંદ્રવદન મહેતા આ બધાને એ લેખક કઈ કારિના ગણે છે તે જાણવું આનંદ-કારક યદ્ય પડશે. જો આ જોડનાર બધા લેખકો નહિ પણ અમુક જ એક જ કે ત્રણ જ આવા કે તો લેખકો તેમનાં નામ હવે તેમને પડકાર કરવો હવે કે તમે નાવાયક છો માટે સાહિત્યજગતમાંથી નીચળી જાઓ અને તે વધારે દિંમતનું કામ લેખાત

પ્રતિશીલ લેખકપ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત લેખકો જે સાહિત્યસાધના-ના માર્ગ જતાઓ કે તેને ફરી હન્દર કરવામાં આવ્યો હોય તેવું જાણમાં નથી. હવેનું નોંધના લેખકો એ સાધનાને જરા પોતા માટે વધારે જરૂરી જાણી હોત તો સારું એમ લાગે છે.

મને તો લાગે કે કે હપ્પી રીતે કોઈ બ્રિજિની મર્યાદાઓ (જે આપણા પોતાનામાં પણ-અંક નહિ તો બીજી રીતની હોય કે) ઉપર કાલે વડાડવાને બદલે-(જે કિંચ સામે ખાલુસ તેમના પર પણ ફરજતાથી ફરી શકે તેમ છે)-પ્રતિની જ અર્થા ફરી હોત તો વાક-મયની વધારે રોવા થાત. સાહિત્યજગતમાં ધણાં ક.જાં મેંટાં છે જે વાન સી જાણે છે. સાહિત્યજગતની અપ્રમાણિયા, કલુષિતતા,

સંકુચિતતા અને મલિનતા હવે કેટલી અલગી રહી નથી. ઘણાં જે સાહિત્યકારનું જીવન અપ્રગતિશીલ છે, તેમની રચનાઓ અને ભાવનાઓ અપ્રગતિશીલ છે એ આપણે સ્વીકારવું પડશે. અને એટલે જો આપણે સાહિત્યરે 'નવીન સમાજની નિધાત્રી' બનવું હોય તો આ રોગને પારખ્યે અને તેના ઈલાજ સોધ્યે જ દૃઢતા છે. આ પ્રગતિશીલતાની પ્રશ્નિને અંગે ખરી ચર્ચવા જેવી વાત એ નથી કે સાહિત્યકાર પ્રગતિશીલ છે કે નહિ? પણ પ્રગતિ શામાં રહી છે એ. સ્વ. ગ્રેમચંદ્રના વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય વિષય તો તેમને મતે પ્રગતિ શેમાં છે તેની ચર્ચાનો છે. નોંધના લેખકે એ મુદ્દાઓને અથવા 'મણુસાઈની વંડા'ના નિવેદનમાંના મુદ્દાઓને સ્પર્શી તેની છણાવટ કરી હોય તો વધારે લાભ થાય. હજી પણ એ કરી શકાય તેમ છે. અને તે ક્યેં જ સાહિત્યને લાભ છે. આ પ્રગતિ તે દેહકાની, ધાણીના (ધાંચીના નહિ) બળદની કે ચત્રવટના ઘેડાની છે તેની ચર્ચા નહીં. ક.રણુ ન્યારે માણસો વાદ કરવા બેસે છે ત્યારે પ્રતિપક્ષીને ગમે તે વિરોધણા વિના મહેનતે-સત્યની પરવા છેલીને આપી શકાય છે. વાદનું લક્ષણ કેક જ વાર સત્યને વેધણુ હોય છે.

સત્યાન્વેષીનું પહેલું લક્ષણ વિનમ્રતા અને અદિંસા હોય છે. મારે દુઃખ સાથે કહેવું જોઈએ કે પેલી નોંધમાં એ બંનેનો અભાવ છે.

અમદાવાદ
તા. ૧૬-૧૦-૩૬

}

દિ.
ત્રિભુવનદાસ લદાર

એક સુધારો

રત્નેશ્વરજીત ભાગવતના ગતાંકમાંના અવલોકનમાં એમ જણાવેલું છે કે તેનો દરામસ્કંધ આર્યજ્ઞાનવર્ધક માસિકમાં છપાયાનું સાંભળ્યું છે. એ વિષે મારા મિત્ર રા. નટવરલાલ દેસાઈ લખે છે કે એ સ્કંધ લક્ષ માસિકમાં નહિ, પરંતુ પંડિત ગદુલાલજીના એક શિષ્યે ઇ. સ. ૧૮૭૧માં છપાવેલો હતો.

રા. સુ. મોહી.

ધ્વનિ-પૂર્તિ

લલ્લુકાકાનાં સંસ્મરણાં

સ ૨ લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા જેઓના એકાએક મૃત્યુથી આખો મુંઝાઈ ઈલાકો તો શું પણ હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ અતિબેદમાં પડ્યો છે, તેઓ જેઓજેઓના પરિચયમાં આવ્યા હતા તેઓમાં એટલા બધા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા કે તેઓ સામાન્ય રીતે લલ્લુકાકાના નામથી જ ઓળખાતા હતા. મારા તો તેઓ કાકા જ હતા એટલે હું એમને કાકાના નામથી સંબોધું એ અયુક્ત નથી.

તેઓના પિતા શામળદાસ પરમાણ્વદાસ મહેતાને ભાવનગરની દિવાનગીરી તેમના પિતાના વારસામાં ઊતરી હતી. મુખસિદ્ધ ગંગા ઓઝાના તેઓ જમણા હાથ હતા. ગંગા ઓઝાએ ભાવનગર જેવું જનાવું તેમાં ખરો માનસિક પરિશ્રમ તો તેઓનો જ હતો. તેઓના પુત્ર લલ્લુકાકા બહુ બુદ્ધિશાળી થાય તેમાં કે આશ્ચર્ય નથી. મને યાદ છે કે હું અને તેઓ જાને એક સાથે પીરછડકાની વડજલદાસ મહેતાજીની નિશાળમાં ગુજરાતીનો અભ્યાસ એકઠે એકથી શરૂ કરવા દાખલ થયા હતા. તેઓ તો એટલા બધા બુદ્ધિશાળી કે એકદ બે વર્ષમાં બહુ આગળ વધી ગયા. હું તો હજી ગુજરાતી ધોરણમાં ભટકતો હતો તેવામાં તેઓએ તો સૂરતવાળા પ્રાણનારાયણ માસ્તરની એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં અંગ્રેજીની માધ્યમિક કેળવણી તો પૂરી કરી હતી.

ભાવનગરમાં તે જ સમયમાં દાર્શનિક રથપાઈ હતી અને જમશેદજી માસ્તર એ સ્કૂલના હેડ મારતર હતા. તે સ્કૂલમાં

પણ તેઓએ થોડા વખતમાં અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી.

ત્યારપછી તેઓને વિદ્યાભ્યાસનો એટલો બધો શોખ હતો કે તેઓ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તેઓએ ત્યાંની પહેલા વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરી તેવામાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૮૪માં તેઓના પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજીની તેઓની હિપર એટલી બધી કૃપા હતી કે તેઓનું કાયમી નામ રાખવાની તેઓએ ઇચ્છા બતાવી. લલ્લુકાકાએ તે પ્રસંગને ઝડપી લીધો અને ભાવનગરમાં આર્ટ્સ કોલેજ ખોલતાના પિતાના નામથી સ્થાપવાની મહારાજ સાહેબને સૂચના કરી.

તુરંત મહારાજ સાહેબે એ સૂચના અમલમાં મૂકી. ૧૮૮૫ના નવન્યુઆરીમાં કોલેજ ઉદ્ઘાટવામાં આવી. તેનું નામ શામળદાસ કોલેજ રાખવામાં આવ્યું. દરમિયાન લલ્લુકાકાને પિતાની ઇચ્છાને વશ થઈને રાજકીય અનુભવ લેવાની ખાતર એમના સેક્રેટરીની જગ્યા સ્વીકારવી પડી હતી. અને તેઓના લાઇ વિટ્લિસ નાયબદિવાન થતાં તેઓને વસુલાતી અધિકારીની જગ્યા આપવામાં આવી હતી. આવા બહુ પ્રવૃત્તિ-મય હોદ્દા હિપર છતાં તેઓએ કોલેજનાં કામો ભરીને ત્યાં F. B. A. નો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને તે જ વર્ષની પરીક્ષામાં તેઓ બહુ ઊંચે નંબરે પસાર થયા. મુંબઈમાં પરીક્ષા આપવા જતાં હું પણ પ્રીવિયસની પરીક્ષા આપવા માટે તેઓની સાથે જતો અને તે પ્રસંગે તેઓ રાત્રે મારી પાસે બેસીને ‘હાઈબરી’માંથી પાનાં ને પાનાં કડકડાટ મોઢેથી બોલી જતા હતા. કેં પણ બૂલ્લ વિના બોલી જતા હતા. એવી તેઓની તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી. વસુલાતી અધિકારી તરીકે તેઓએ ભાવનગરમાં રહીને બહાંસુધી કામ કર્યું ત્યાંસુધી હું પણ તેઓના

ખાતામાં ચાણદાર અને ડેર્યુટી વહીવટદારની જગ્યાએ હતો. મહાક્ષેમાં વ્યારે તેઓ ફરવા નીકળતા ત્યારે વેપારીઓ તો શું પણ ખેડૂઓ પણ તેઓને જોઈને જાડુ રાજ થતા હતા અને તેમનાં ટાંગેટોળાં લક્ષ્મીકાંડનાં દર્શન કરવા આવતાં હતાં. નોકરોને તો તેઓ એવી સારી રીતે રાખતા કે તેઓ મહાક્ષના મુખ્ય ગામમાં જોડલા દિવસ રહેતા તેટલા દિવસ ખાતાના તમામ નોકરોને પોતાની સાથે બેસાડીને જતા હતા. તેઓની સહનશક્તિ તો એટલી જાંઘી સરસ હતી કે એક વખતે એક ખેડૂની બાઈને કેં ફરિયાદ હશે તેનો નિકાલ થયા છતાં વ્યારે તેઓ ફરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમની પછવાડે ને પછવાડે ગઈ. લક્ષ્મીકાંડએ તેને જાડુ સમજાવી છતાં તેણે માન્યું નહિ અને તેમનો આટલો ખેસ લઈ લીધો. ખેસ પોતે તેની પાસે રહેવા દેખે આવતા થયા.

શામળદાસ દાનેજી રથપાયા પછી, મણિભાઈ નંદુભાઈ દિવેદી અને દરતુરસાહેબ જેવા પ્રોફેસરો તેઓના મિત્ર થઈ ગયા હતા. તેઓએ તે પ્રસંગનો લાભ લઈ એક મંડળ રચાવ્યું હતું અને યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા દાખલ કરાવવા માટે પ્રથમ અગ્રવળ તે મંડળે કરી હતી. ત્યારપછી ભાવનગરનાં રાજ્યખટપટ થવાથી તેઓને ભાવનગર છોડવું પડ્યું પણ તેઓને તેથી ગેરલાભ ન થતાં એટલો જાંઘી લાભ થયો કે જેનું પરિણામ સૌના જાણવામાં છે. વેપારઉદ્યોગમાં પણ તેઓની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી ચક્રી અને મોટી મોટી કંપનીઓ, કારખાનાં અને જોડામાં પોતે અગ્રભાગ લઈ ધણાં ઉપકારી થઈ ચકયા. સહકારી પ્રવૃત્તિના તો તેઓ પિતા જ હતા. અને આજે સહકારી પ્રવૃત્તિ એટલી જાંઘી વિશ્વવ્યાપી થઈ છે તે તેઓના સતત પ્રયાસનું પરિણામ છે.

તેઓની વાણીમાં એટલું જાડું તો માધુર્ય હતું કે જેઓના પ્રસંગમાં તેઓ આવતા તેમને વશ કરી લેતા. બે વિરોધી

પક્ષોને પણ તેઓ એક સાથે પ્રિય થઈ શકતા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચયમાં તેઓ વારંવાર આવતા છતાં સરકારનો વિશ્વાસ તેઓએ જરા પણ ગુમાવ્યો નહોતો. હાલના સર્વનર-સાહેબે તો તેઓને લેંડ-મોર્ટગેજ એકના પ્રમુખ બનાવ્યા હતા, અને તેઓના પ્રિય મિત્ર થઈ ગયા હતા. ભાવનગરની સાહિત્ય-પરિષદ વખતે પણ તેઓ સત્કારમંડળના ઉપપ્રમુખ હતા. સાહિત્ય-પરિષદમાં હમેશાં બે વર્ગ હોય છે. એક વર્ગ ચાલતી પ્રણાલી તોડી કંઈક નવું રૂપ આપવાને ઇચ્છે છે ત્યારે બીજો વર્ગ ધીમેધીમે સુધારો કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. ભાવનગરમાં પણ તે વખતે તેવી રિયતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી પણ તેઓએ વિષય-વિચારણી સભામાં આવીને એ બે પક્ષો વચ્ચે ઘણીઘણી બાજતો-માં વિરોધો હોવા છતાં એ વિરોધોની બંને પક્ષો ખુશી થાય તેવી પતાવટ કરી હતી.

એવા સર્વલોકપ્રિયના મરણથી સૌને બેદ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી, છતાં તેઓએ તો મૃત્યુને પણ શાંતિથી વધાવી લીધું હતું. તેઓનો આત્મા સ્વર્ગમાં હવે શાંતિ પામતો હશે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

ભાવનગર

તા. ૧-૧૧-૩૬

}

માનસંકર ખીતાંબરદાસ મહેતા

તા. ૧-૧૧-૩૬

મુરબીદી લલ્લુકાકા

ઈ. સ. ૧૮૬૩માં અલિગ્નત કુલમાં જન્મેલા લલ્લુકાકાની સેવા કરનાર કુટુંબમાં અમીરી ચિહ્નો ધારણ કરનાર સામાન્ય રીતે બોળખવામાં આવતા મુ. શ્રી લલ્લુકાકા ભાવનગરમાં ઉછર્યા; મુંબઈની સાથે નાણાનુબંધ કેમ બનશે પ્રથમવયથી જ તીવ્ર અને ગાઢ હોય તેવી રીતે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ઉચ્ચી કેળવણી

લીધી; અદાર વર્ષની ઉમરે રાજ્યની સેવા કબૂલ કરવી પડી ને કરી.

બચપણથી પૂર્વજન્મના સંસ્કારોવડે સરસ્વતીની ઉપાસના બનતી ગઇ તે એટલે દરજ્જે ઘટ બનીને જડ ધાલી સખી કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પડેલી આ ઉપાસનાની ટેવ પોતાના સ્વર્ગવાસ અગાઉ પંદરવીસ દિવસ ઉપર તો મોજૂદ રહેલી કે પ્રભાતના પ્રહરમાં બત્તી કરી, સામાન્ય રીતે અન્ય ગૃહસ્થ દાતશ્ય પાણી કે સ્નાનસંધ્યા ઇત્યે તે વખતે સ્વ. લલ્લુકાકા પોતાની સરસ્વતીદેવીની ઉપાસના શરૂ કરે; અને રાત્રે મોટી ઘડી સુધી તે સેવા બંધ થતી નહિં.

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રને જેમ વિશ્વાગિત્ર ઋષિએ માત્ર સત્ય-વ્રતનો ભંગ કરાવવા માટે અવંત દુષ્ટ દીધું તેવું કાંઇક સર લલ્લુકાકા સામળદાસના જીવનચરિત્રમાં બન્યું. કાં જાણે લક્ષ્મીદેવીએ ધાર્યું ન હોય કે પોતાની શોક્ય સરસ્વતીની અનન્ય ભક્તિ ધારણ કરનારને પોતે દમે અને પોતાના ભક્ત બનાવે. 'લક્ષ્મી તો આશ્વજી કુલ સાથે સાદગીક રીતે વૈરિણી હોવાનું' નીચેના શ્લોકમાંથી સમજી શકાય છે:

પોતાંડગસ્યેન તાતશ્ચર્યતલહસંતં વલ્લભાંડગ્યેનરોપાદુ,
વાલ્યાઘ્નિરિણી મે સ્વયંવનચિવરં ધારિતા ઘેરિણી મે ।
મેહં મે છેદયન્તિ પ્રતિદિવસમુમાકાંતપૂજાનિમિત્તં,
તસ્માન્નિશ્ચિન્તા સદાઽહં દ્વિજકુલસવનં નાથ ! નિત્યં ત્યજામિ ॥

એ લક્ષ્મી પ્રથમ તો વૈરભાવ પ્રદર્શિત કરી ચૂકી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ની સાતમાં મુ. શ્રી લલ્લુકાકાથી રાજલક્ષ્મી પરાક્રમુખ બની બિબા રહી. તેના પ્રપુત્રમાં સરસ્વતીદેવીની ઉપાસના મુદ્દા બની. પોતે રાજ્યની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇ મુંબઇનિવાસ કર્યો. વિદ્યા અનેક પાસાથી અને અનેક દિશામાંથી વૃદ્ધિગત બનતી ગઇ, તેમ તેમ વૈસ્વલક્ષ્મી-વ્યાપારલક્ષ્મીને સ્વરૂપે લક્ષ્મી-

દેવી ડોકિયા કરવા માંડી; ધારેધારે એવો વખત આવ્યો કે લક્ષ્મીદેવીએ નખરા કરી લલચાવ્યા અને વિવિધ સ્વરૂપે પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ બતાવ્યો; છતાં પોતે સરસ્વતીદેવીના અનન્ય ભક્તા; એટલે દરજ્જે ઉપાસના સુદઢે જમાવી કે ચક્રાયમાન શિલકુલ થયા નહિ. હાં જાણે કવિકુલચુર કાલિદાસના શ્લોકને મુજબ ખોટો પાડનારે સ્વ. લલ્લુકાકાનું વર્તન નિવડ્યું ન હોય:

લજોતવાપ્રાર્થયતા નવાશ્રિયં

શ્રિયાદુરાપઃ કયમોપ્સિતોમયેત્ ॥

પોતે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્નો ન્યાય પાલતા હોઇને વિશ્વદેશો-વિશ્વ-સ્વરૂપી વર્તન કરનાર હોવાથી વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્નો વગર Co-operation કહેતા સ્વરૂપે સંન્યસેવાનો સ્વીકાર કરવા બાંધો ન લીધો હોય તેમ સરકારની કાર્જ-સીકમાં નિમુજા જાતી લક્ષ્મીનો સ્વીકાર તે રીતે ને તેટલે દરજ્જે કયો.

માટે જ પ્રથમ કારકિર્દીના સંગીત ભાગે તરીકે પરસ્પર સહાયક ધર્મ-પ્રસારવાતા સતત અને અથાગ પ્રયાસો કર્યા (Co-operative movement) વધુનિમ્ન બેદ વિના, ગરીબ-તરંગરના બેદ વિના અને મૂડીવાળાઓ તથા ગમ્બૂર વર્ગના બેદ વિના ખરા સ્વરૂપે વિદ્યાદેવીના પ્રભાવવડે જ "પરસ્પર સહાયની ભાવના" ના અવવડે, લક્ષ્મીદેવીને નમાવવાના કાર્યમાં જો સફળતા સ્વ-લલ્લુભાઈ શામળદાસે મેળવી છે તે સમજી તેના અવનિર્માણ એક મોટા કાર્તિ-રતન તરીકે થઇ રહેલ છે.

જન્મથી લલ્લુભાઈ, રામજીનો વિદ્યાર્થિ થતાં અસંખ્યારણ્ય બુદ્ધિપ્રભાવવાળા સર્જિત પરમજી અને પરોપકારનાં કાર્યો જયંપજુથી કરતા આવ્યા તે સરસ્વતી-કેત્રો અનેક કર્યા તેના અંગજૂત બન્યાં સહાયકાથીઓને વિદ્યાદેવીની ઉપાસના કરવામાં સહાય આપવાની નાનીશી બાબત અંબરજીનાં રાખી તે તેમનાં

જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. વૈકુંઠરાયમાં અધિક અંશે સંક્રાંત થયેલી ૬૭ સુધી જોવામાં આવે છે. “ભાંગ્યાના બેર.” એટલે ગરીબોના બેલી, એ જીવનસૂત્ર સ્વીકારનારા સદ્ગતને “સાધુ” ન કહી શકાય એવાં અનેક વર્તનો તેમનાં હતાં.

उपकारिषु यः साधु साधुत्वे तस्य को गुणः ?

अपकारिषु यः साधु स साधुः सद्मिदृच्यते ॥

જ્યારે વિદ્યાદેવીની ઉપાસના ફક્ત બ્રૂત થતી ગઈ; અને લક્ષ્મીદેવી વધારે વખત દમવાને બદલે દારી જની રહી ત્યારે મુંબઈ નગરી જે તિશ્વદેશી વ્યાપાર અને વ્યવહારનું સ્થળ છે ત્યાં ગરીબોના ઉદ્ધારના ધણા વિધિઓ રચ્યા અને તે પૈકી એવો સમય આવી ગયો કે વિદ્યાદેવીના સત્તમાં જોડાયેલા દોષ તેવાં લગભગ ૭૫ કુટુંબોને આશ્રય મળી ચૂક્યો અને તેટલે દરજ્જે મુંબઈમાં Colony સંસ્થાન કાં જાણે સ્થપાયું ન હોય તેવું બન્યું.

પણ “ મોન્ડી-થર્સડે ”- (Maundy Thursday) ખ્રીસ્તી ધર્મ વાળા ઈંગ્લાંડના રાજ્યમાં પ્રવર્તેલા વિધિ કે પ્રતિભા મહિમા એવો છે કે જે રાત્રી દોષ તે એ દિવસે એક ડઝન ગરીબોના પત્ર ધોઈને પોતાનાં જેટલાં આયુષ્યનાં વર્ષો વ્યતીત થયાં હોય તેટલી સંખ્યામાં “ પેની ” તો ચોક્કસ ગરીબોમાં (પાઉંડ પણ હોય ખરા) વહેંચે અને તે દિવાન જેમ્સ બીનએ હેન્ટ કયોં દનો. એવી રીતે ૭૫ કુટુંબોને ગરીબોમાંથી તારી ચૂક્યા બાદ તેટલી ઉમ્મરે સદ્ગત લાડુભાઈ સાહેબનું તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ “ ગુરુવારે ” પ્રખાતમાં સ્વર્ગારોમાં સમાયેલી બુદ્ધિનું તેજ ચિતાના અગ્નિના તેજ સાથે એક જની ગયું ! તેમનું આદર્શ જીવન સમરજીવશેષ ધર્મ ગયું ! એમની જીવનયાત્રાની અનેક કારકિર્દી કાંઈ સમર્થ કાતાંઈત

જેવા વિદ્વાનના હાથથી લખાય ત્યારે એ આદર્શ જીવન જીવનાર પીરપુરુષની ખરી કદર કરી શકાય. એમના આત્માને કાવચનો આત્મતિક મોક્ષ અને નિવૃત્તિ હજો. એ જ

લી: શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ

રજુનિતરામ-પુષ્પહાર

સમગ્રલીન વિવેચનપ્રવૃત્તિમાં સંહેજે અગ્રપંક્તિમાં સ્થાન ભોગવનાર 'વિવેચનનો આદર્શ' એ ઉત્તમ નિષાંધ વગેરેના કર્તા રા. બાપુ વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટને રજુનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમના વિવેચક તરીકેના જ્વલંત કાર્યની કદર તરીકે આપવાનો છે એ નિમિત્તે પુષ્પહાર અર્પવાનો પ્રસંગ મળે તા ૧૭-૧૦-૩૬ના રોજ અમદાવાદમાં ત્યાંની સાહિત્યસભાએ યોજ્યો હતો.

રજુનિતરામ જેવી જ જીવનની સાદાર્થ અને ત્યાગવૃત્તિ; એમના જેવી જ સંશોધન મારેલી ચિન્મય; વિવેચનનો પણ આ જમાનામાં તો અન્યત્ર અલબ્ધવત્ થએલો એવો ઉચ્ચગ્રાહ કે લખવું તો વિચારવું શક્ય તેટલું વધુમાં વધુ અવગાહન કરીને અને નહિ તો ન લખવું; હિંપરાંત, વિવેચક તરીકે રજુનિતરામ જેવાં જ અમય અને સત્ત્વસંશુદ્ધિનું સેવન; આ ગુણોએ અલ્પ-કૃત રા. બાપુ વિશ્વનાથ પ્રસ્તુત ચંદ્રક પામવા માટે સર્વથા યોગ્ય છે એ અમારા મત સાથે વાચકો સંમત થશે જ એવી અમારી ખાતરી છે. એક કરતાં વધુ પ્રકારના વિપરીત સંતોગો વચ્ચે તેઓ કીમતી વાક્યમયસેવા કર્યે જાય છે, ક્ષીરનાથી અને

૧. ચંદ્રકની અવેશમાં હાર; કેમ કે " આત્મત. ક્યામય રીતે બતાવવા આપેલા ચંદ્રકો હજી ત્રણ વર્ષથી મુજબથી આવ્યા નથી. " (તા. ૨૫ મી એપ્રિલના " પ્રજાજ્યુ " માંનો સમાવૃત્તાંત)

અમળ ભાવનાભક્તિયાં એ રીતે નેમળે આપણને : મારિભાષિક
 દોષ : અને નોડણીકોશ આપ્યા; 'વીર નર્મદ' નર્મદનું
 દાન્યમંદિર આપ્યા; નર્મદયુગનું વોડમય એ નિબંધાવસિ
 આપી; અને થોડા સમયમાં 'નર્મદનું ગદ્યમંદિર' પણ
 એક વિસ્તૃત ને વિદ્વાતયુક્ત ઉપેદ્યાત સહિત આપશે.
 આ સિવાયનું એમનું કેટલુંક લખાણ નિશ્ચયે. અવસોકનક્ષેણે
 વગેરે રૂપે સામયિકોમાં વેરાયલું પશ્યું છે તે પણ આણું
 મૂંઝવેવાનું નથી. એનો દાખ સંસ્થા કે પ્રકાશક વેળાંસર સંમત
 કરે તો, ગુજરાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં હમણાં કનિષ્ઠ ચોપંડી-
 ઝોં માન્ય થાય છે, એ આગતિ ટળે; 'શિષ્ટ વાચકોને' પણ
 સારું શસ્ત્રીય માન્ય મળે.

આપણે ઇંગ્લીશ કે આપણા આ સુપાત્ર ચંદ્રકમરનો મુશ
 શુક્રપક્ષીય ચંદ્રકમા સમો પ્રતિદિન વધશે અને ગુજરાત મળ્યું
 તેમની વિશેષ કદર કરી, વિશેષ કાર્યની તક તેમને આપશે.

ઇવાન પેટ્રોવિચ પાવલોવ (૧૮૬૬-૧૯૩૧)

૧૮૨૬ના ઉતાળાની એક ગપોરે ક્રિશ્ચિય વિદ્યાપીઠમાં
 પુવાન વિદ્યાર્થીમંડળ સામે એક વૃદ્ધ પ્રતિભાશાળી રશિયન
 પ્રોફેસર ઉત્સાહથી વ્યાખ્યાન આપતો હતો. દર અંધી, મિનિટ
 એના રશિયન શબ્દોનું હાથેજમાં ગાપાંતર થતું હતું. આમ
 લગભગ ત્રણ વાર ચાલ્યું. એટલામાં તો પોતાના વ્યાખ્યાનમાં
 તદ્દલીન થઈ જતાં પ્રોફેસરે પાંચ મિનિટ સુધી સપોટાભેર
 રશિયન વાણીપ્રવાહ ચલાવ્યો. પણ પછી તરત જ રમૂનિ
 નગ્ન થતાં તેણે જોરથી કાચ ચોળ્યા અને પોતે કાને
 સંજોષે છે તેનું બાન થતાં ત્રણ ચાર વખત ઉંડાંઉપરી
 અપખમ્મદ દસદા માંડ્યું. શ્રોતાવર્ગને પણ પુષ્કળ આનંદ
 ઉપજ્યો. અને એ રીતે પ્રાણીશરીરના મદાન અવગમી પાવ-
 લોવે વિદ્યાર્થીઓનાં દિલ જીતી લીધાં.

પાવલોવની આ શક્તિ ગદન હતી. લોકોની બુદ્ધિ ઉપર અને પછી તેમનાં હૃદય ઉપર એ ઊંડી અસર કરતી. રશિયાની પ્રબળ ક્રાંતિ પછી ત્યાં પ્રકટેલી સંપૂર્ણ સાદાઈના ચિન્હરૂપે પાવલોવ હતો. 'Figure of a man is to be measured by his personality and not by the circumstances of his birth.' અર્થાત્ રશિયન રાજ્યના આ મહામંત્રને મૂર્તસ્વરૂપે સમજાવવાં જ પાવલોવ સરળથો હોય એમ લાગતું. મહાપ્રસંગો સમયે જ્યારે બીજાઓ જનમસિદ્ધ સંપત્તિ અને હક્કોને પૂજતા, ત્યારે તે સર્વથો એ મહાન પાવલોવ-સોવિએટ રશિયાએ હવે જેને સર્વથો હિત ગણ્યો છે તેવા, કામદાર વર્ગના જુડા જુડા 'સુટ' માં બિતો રહેતો. સૈનિક સરંજો, કાંઈક પાતળો પણ શક્તિ અને હિતસાહથી જાણે કંપતો અને ગૌરવશીલ તો એ ઉદાર એવો એ ધિવાન પે. પાવલોવ આ વર્ણનાં ફેણુઆરી માસમાં વિદેહ થયો.

સત્યાશી વર્ણના દીર્ઘાયુષ્યમાં પાવલોવે મેળવેલી સિદ્ધિઓ અમામાન્ય હતી. પ્રાણીના માનસ સાથે તેની જીવનક્રિયાઓ કેવી રીતે સંકળાયેલી છે એ તેણે અનેક સાદા તો એ અતિશય બુદ્ધિપૂર્વક રચેલા પ્રયોગોથી બતાવ્યું "સજીવન શરીરમાં ચાલી રહેલી ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવો હોય તો પ્રાણી તદ્દન તદ્દુરસ્ત અને દુઃખથી મુક્ત હોવું જોઈએ. બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પણ આવો અભ્યાસ કરી શકાય નહિ સાગ્ર અને માંદા શરીરમાં જીવનક્રિયાઓ નિરાળી હોય" એવો આ અત્યારે સાધારણ લાગતો નિયમ પાવલોવે પ્રથમ સમજાવ્યો. શરીરના જે ભાગની ક્રિયાનો યાંત્રિક કે રાસાયનિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો હોય તે ભાગને સહેલાઈથી પહોંચી શકાય તેવી રીતે અદ્ભુત શસ્ત્રક્રિયાથી પાવલોવ ગોઠવતો. પછી શસ્ત્રધાને સંપૂર્ણ રૂઝ આવી જાય એટલું જ નહિ પણ પ્રાણી પોતાને ધા યથો છે એ વાત તદ્દન જુલી જાય ત્યાં સુધી પાવલોવ રાહ જોતો. આ રીતે તૈયારી થઈ

ગયા પછી ચપળ પ્રાણીને પણ ખજર ન પડે તેટલા કાચકપથી ટૂંક વખતમાં પોતાને જરૂરનું નિરીક્ષણ તે કરી લેતો કે કોઈ રસાયન અદાર કાઢવાનું હોય તો તે પણ કાઢી લેતો.

શરીરની પાચનક્રિયા અને તેમાં સહાયતા કરનારી અંધીઓ વિશે પાચકોત્તમ પ્રયોગો અને અવલોકન સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સંશોધનો માટે તેઓ તરતનું જ સ્થપાયેલું નોબેલ પારિતોષિક ૧૯૦૪માં પાચકોત્તમને પહેલવહેલું જ મળેલું. આ પ્રકારના પ્રયોગોથી જાણાયું કે નજર સામે ધરેલા ખોરાકના ગુણ ઉપરથી મગજ થૂંક ઉત્પન્ન કરનાર અંગીને સદૃશ મોકલે છે અને તેથી ખોરાકના ગુણ પ્રમાણે અનુકૂળ હોય તેવું જ થૂંક ઉત્પન્ન થાય છે. આથી ખોરાક શ્રેષ્ઠ હોય કે ન બાવે તેવો હોય તો થૂંકમાં પાણીનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે જેથી કરી ખોરાક નોઈતા પ્રમાણમાં પાણી સાથે ભળે અને સહેલાઈથી ગળે ઉતરી જાય. પાચકોત્તમને લાગ્યું કે આ ક્રિયાઓ સાથે મન અને મગજને જોડો સંબંધ છે. ખોરાકનો સ્વાદ કદાચ એ મનનું કામ છે. ખોરાક ને નજર આગળ હોય તો મનને બહુ ધોડું કામ કરવું પડે અને તેથી આ ક્રિયામાં મનનું સ્થાન કદાચ ગૌણ લાગે. આંખ સામે ખોરાક ન હોય પણ માત્ર ટેવથી રૂળવેલા, ખોરાકની સાથે જ પહેલાં લેડેલા, સંલેગો અને વાતાવરણ ખોરાકની મેરદાનરીમાં પણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો, અચળ કલ્પનાશક્તિથી મન પહેલાંની જેવું જ ખોરાકને અનુકૂળ થૂંક ઉત્પન્ન કરી શકે.

આ પ્રકારના પ્રયોગો માટે પાચકોત્તમને ફ્રાન્સ ખીજા પ્રાણીઓ કરતાં ઉત્તમ લાગ્યું. કોઈ ખીજે કેકાણે તેવું પ્યાન ખેંચાય નહિ એવા રથજે તેને લઈ જઈ, મેટ્રોનોમને મેલે

• અમુક સમયમાં પાચકી સંજ્ઞા પ્રમાણે દોરણ કરાવી મકાચ તેવું થતું.

કે પાંચમે દોકારે તેની સામે ક્રિયા પણ અવાજ વગર યાંત્રિક મદદથી, ખોરાકની રકાખી આવે એવી ગોઠવણ પાવશેવે કરી. થોડા દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યું એટલે કૂતરાને એમ લાગ્યું કે મેટ્રોનોમના પાંચ દોકારા થાય કે તરત જ મને ખોરાક મળે છે. પછી, સંલેગોમાં બીજો કસો પણ ફેરફાર કર્યા વગર પાવશેવે કૂતરાને ખોરાક આપેલા બંધ કર્યો; તરત જ જણાયું કે ધારેલે દોકારે કૂતરાના મોંમાં પહેલાંની જેવું જ થૂંક ઉત્પન્ન થાય છે. આ સાદા પ્રયોગે સહેજમાં બતાવી આપ્યું કે પહેલાં જે ક્રિયામાં ઇન્દ્રિય અને મગજનું સ્થાન મહત્વનું લેખાતું તે હવે માનસનું છે. એમ સ્પષ્ટ થયું. મનમાં ઉપજતો વિચાર મગજ ઉપર તત્કાલ અસર કરી, અમુક યાંત્રિક કે રસાયણિક ક્રિયાઓ શરીરના, - વિચાર જેને લાગુ પડતો હોય તે, લાગ પાસે કરાવે છે. મગજનું કામ મનના હુકમ પ્રમાણે જરૂરી તંતુઓ ગોઠવી દેવાનું!

આ બંને પરિસ્થિતિ સમગ્રવા પાવશેવને નવા શબ્દો યોજવા પડ્યા, ખોરાકની હાજરીમાં કૂતરાના મોંમાં ઉત્પન્ન થતું થૂંક એ સ્થિતિ, Conditioned reflexની અને પહેલાંની જેવા જ સંલેગોમાં પણ ખોરાક વિના થતી સ્થિતિ Unconditioned reflexની.

આથી જાતના ધણા પ્રયોગોને અને પાવશેવ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે ઉચ્ચ કોટિનાં પ્રાણીઓનાં મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓ વિશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે તેમનું વર્તન અમુક કામ માટે ઉત્તેજન આપનાર અને તે કામમાં અવરોધ કરનાર એ બે તરતે વચ્ચેના સમતોલપણ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રાણી-શરીર મારફત કોઈ પણ ક્રિયાનું થવું કે ન થવું તે, એ ક્રિયાનાં પ્રેરક કે સામેનાં બળ બેમાંથી જેનું વિશેષ જોર હોય તે પ્રમાણે થાય છે. આ બેમાંથી એક કે બીજું બળ અમુક સંલેગો અને વાતાવરણમાં નિરંકુશ રહી શકે છે, અને બંને બળો અમુક

રેવથી કેળવાયલા પ્રાણીશરીરને એવી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે કે ધણી વાર શારીરિક ક્રિયા માનસિક સાથે બહુ ઓછા સંબંધ ધરાવે છે તેમ લાગે; (કૂતરાનું ઉપર જણાવેલું દષ્ટાંત). વળી કુદરતી સ્વભાવની અનેક જાતોને લઈને અમુક પ્રાણીઓ પ્રેરક તત્ત્વોને અને બીજાં અવરોધક તત્ત્વોને વધુ અધીન હોય એમ જણાય છે જો પ્રેરક અને અવરોધક એ બંને તત્ત્વોનું સામ-સામું જોર સરખું હોય તો જ્ઞાનતાંત્રીઓ અન્યવશિત ઘણાં નજાળાં પડી જાય અને દાક્તરો જોને પ્રત્યક્ષ 'ન્યુરોસિસ' કહે છે તે રોગ લાગુ પડે.

પાવશેવને પોતાની જન્મબુદ્ધિ રશિયામાં જ પુષ્કળ માન મળ્યું હતું તેથી ધણીઓને લાગતું કે સોવિએટ રાજ્ય જોને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી, તેને પાવશેવનાં કાંઈક અંશે જીવનના પાંત્રિકવાદને પોણે તેનાં સંશોધનો પ્રિય હશે; પણ સોવિએટમાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન સંસ્કૃતિને મળે છે અને મનુષ્યજાતનો સર્વોત્કૃષ્ટ અવધાન મનુષ્ય જ છે એમ તે ભારપૂર્વક કહે છે.

સદ્રમુખ ક. વૈદ્ય

સહયોગીઓ

આ પૃષ્ઠ પ્રેસમાં જવાના સમય લગીમાં 'તવચેતન' 'શુભસુંદરી' 'મહાગુજરાત' 'જે પડી મોજ' અને 'ગુજરાતી' ના દીપાવસવી અંકો મળ્યા છે તેની તથા વાર્ષિક 'સાર' ની પદોંચ આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. એ તથા દ્વે મળશે એ અંકો પર બેગું આવતા અંકમાં લખીશું.

—અન્યાતક

નિક--પૂતિ

પરિચાયિકા

૧. ઈશોવાસ્થોપનિષદ :—૨મંભુક. અ. મહેતા, મુખાધ
(૩૧. ૦). અર્થાર પહેલાનાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ ભાષાંતર આ
ઉપનિષદનાં ચાદ. આવે છે : રવ. મગનભાઈ ચ. પટેલનું, દિ. બ.
કેશવલાલ હ. મુવનું. રા. ન્દાનાલાલ કવિનું. એમાંના પહેલામાં સાંકર-
ભાષ્ય 'વગેરેને આધારે સમજાવેલી છે એ તેની વિશેષતા; બીજું
અને ત્રીજું પ્રસંગોબાજીર પદ્યમાં છે એ તેની વિશેષતા; એ પ્રધાનો
પંચી પદ્ય, પ્રસ્તુત ભાષાંતરકારે કંચુ છે તેવા, મૂળ મંત્રો હપરાંત
મૂળ સંસ્કૃત ભાષ્ય અને એ બંનેના સરળ ભાષાંતરવાળા આ પ્રયાસ
માટે પણ અવકાશ હતો ન. અલ્પવિદ્યાના સૌ પ્રેમીઓ એનો ઉત્સાહ
અને કાળકંપી હપથાગ કરશે એમ ઇચ્છીએ. (પ્રસંગોપાત્ત હમીરીશું
કે નેઓ ગ્રી. અંશવિંદનું ઇંગ્લિશ બહુ મુશ્કેલી વિના અનુસરી શકે
તેમ હોય, તેમણે આ ઉપનિષદ પરતા એમની અસામાન્ય આજ્ઞા
દર્શિતો તેજે વ્યાખ્યા ઇંગ્લિશ ભાષ્યનું અવમાહન એક નહિ અનેક વાર ને
વારંવાર કર્યા વિના રહેવું નોઇએ નહિ.)

૨. કોણ મહાન ? વિવૃતરાય ય. દેશાઈ. ભાવનગર. —
વિશાખદત્તની પ્રસિદ્ધ કૃતિમાંથી વરણ લઈ, કેટલાંક પાત્રોની વધવટ
કરી, પ્રસંગો નવા ગોઠવી, પ્રધાનપણે ગદ્યમાં અને કેટલાંક સુચેય
ગીતો સહિત, આ ત્રણઅંકી નાટક રચેલું છે. એ રીતે "આણક્ય
અને અમાત્યની રસાકસી" ચૂંટી આ રચનામાં "શર કરી છે
તુલના રાક્ષસ અને આણક્યની, 'કોણ મહાન ?' પ્રશ્નથી; અને
સંપૂર્ણ કરી : બંને મહાન ? ના હાતરે." મૂળમાં જે દેશકો-કર્તા
છે તે રસજ્ઞતાથી કર્યા છે. સંભાષણો એકંદરે ચાતુર્યયુક્ત છે.
કર્તાનો પ્રયાસ પહેલો હોવાથી, ભાષામાં કેટલીક કૃત્રિમતા આવી છે;
એ હવેનાં એમનાં નાટકમાં ન હોય એમ ઇચ્છીશું. નાટકમાં રસ

લેનાર સૌ કોઇએ આ અભિનવ પ્રયોગ ધ્યાનથી વિચારી જવો જોઈએ, એમ અમને લાગે છે.

૩. ગાયત્રી-ત્રિદર્શન : કનુ દેસાઈ, અમદાવાદ (૩૧. ૦૧) — ત્રિકાલસંધ્યાના મંત્રોને આધારે દોરાયલાં ગાયત્રીનાં ત્રણ સ્વરૂપનાં ચિત્રોનો આ નાનકડો, મનેહર, જનોઈપ્રસંગે અવશ્યે કોટપાત્ર સંપુટ છે. ત્રણે કાલે ‘રવિમંડલમધ્યમા’ એવી કુમારી ગાયત્રી, યુવતી સાવિત્રી અને વૃદ્ધા સરસ્વતીનાં જે જુદેજુદાં ખાસ લક્ષણ મંત્રોમાં વર્ણવાયાં છે તે પ્રમાણે યજ્ઞેતાં આ ‘ત્રણ’ આલેખનોમાંનું ખીલું સૌથી સુંદર છે. સંપુટના આરંભમાં ‘ગાયત્રી ઉપાસના’ એ લઘુ લેખમાં ગાયત્રી મંત્રનું સવિસ્તર અર્થનિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને પૂર્વાક્ષ ત્રણે મંત્રોના અર્થ આપ્યાં છે તેથી ચિત્રો સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે. આર્થીના સૌથી પવિત્ર મંત્રને આ રીતે નયનેમનેહર રંગરેખામાં મૂર્ત કરીને ચિત્રકારે માત્ર ગુજરાતની નહિ, સમસ્ત ભારતની કલાને જે ‘મૂલ્યવંત’ અર્પણ કર્યું છે તે અભિનંદન અને આદરને પાત્ર છે એમાં શક નથી.

૪. જામનગરનું સૂર્યગૃહ: ડાઠાલાલ મા. કામદાર; વાંઝનેર, કાઠિયાવાડ (જે આના). પે. ૦૪ રીતે જ ‘કાઠિયાવાડની એક અભયબી’ તરીકે ઓળખાવાયેલા જામનગરના પ્રસિદ્ધ (પણ હજી પ્રસિદ્ધ-તર થવાને સર્વથા પાત્ર) સૂર્યપ્રભા-મંદિર ત્રિરોની આ સચિત્ર પુસ્તિકા છે સરસ્વતીમાં, પ્રાચીનોને કિરણોપચાર અલભ્યો નહોતો એ વાત સંક્ષેપે દર્શાવે અને અવતરણેથી દર્શાવી, પછી પ્રસ્તુત મંદિરનું, તેમાંનાં ચત્રોનું તથા ત્યાં મટાડાતાં ફોર્મ પરની એ ઉપચારની શુભ અસરનું વર્ણન કર્યું છે. બીજે જામનગરનરેરોની સન્મહેશ્વરનું અને પ્રલહિત માટેની લાગણીનું એ તીર્થ-જેના સંચાલન-માં ડૉ. પ્રાણુછવન મા. મહેતા જેવા ગુજરાતસમસ્તને ભૂષણ-રૂપ એક ભાવન.રાણી અને કર્મકોશવ્યુક્ત ડૉક્ટરનો મુખ્ય હિસ્સો છે તે-લેખકે સાવજનિક માહિતી આપે કરેલા આ જરૂરી પ્રયાસને કારણે સર્વત્ર વધારે જાણીતું અને કાર્યસાધક નીવડે એમ ઇચ્છીશું.

૫. મનન અને મંત્રબોધ : રતનલાલ વિ. આંડવાળા, સુરત, (૩. ૦૧). — સુરતના સાપ્તાહિક ‘લોકવાણી’માં ‘વ્યાપારી આલમનાં આંદોલન’ એ મથાળા નીચે ક્તાએ લખેલાં ૬૭ લખાણોનો આ

સંબંધ ગાંધીજીની ૬૭મી જયંતીપ્રસંગે બહાર પાડી તેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યાપારવિષયક ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઓછા નથી તેને વખતે, એ ક્ષેત્રના પ્રશ્નોને વ્યાવહારિક ઉપદેશ ભાવનાલક્ષી દૃષ્ટિએ અર્થનાર આ નાનો 'ગ્રંથ-જેમાં 'વપથતુ' સારું જ્ઞાન, દેશદંડ અને સરવસંસ્કારી શૈલીની ત્રિવેણી સાંત્રે પ્રવાહે વહી રહી છે તે-જરૂર આવકારપાત્ર છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે.

પ્રાસિ-સ્વીકાર

૧. કરીમ મહમદનાં હાથે અને લેખો : કરીમ મહમદ મારતર, ભૂનાગઢ (શ. ૨). ૨ મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ : ગોપાળદાસ જી. પટેલ (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; શ. ૧૧૧). ૩. મારતર તાણુકાની આર્થિક તપાસ : જી. સી. કુમારગપ્પા (ગુજ. વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; ૩. ૧૧). ૪. વ્રતચિત્રાવલિ : કનુ દેસાઈ, અમદાવાદ; (શ. ૧૧) ૫ શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : દુર્ગાશંકર કે. રા.સ્ત્રી (ફેપર્સ સભા, મુંબઈ; શ. ૧). ૬-૭ શાહરી બા. ૧, ૨; હિંદુસ્તાની લઘુપા : 'જર' રાંદેરી, રાંદેર (નં. ૬મો શ. ૧૧; નં. ૭, બેટ). ૮ થી ૧૧. જીવનનો આનંદ : હતાત્રેય બા. કાલેશ્વર (૩. ૧૧); ઓતરાતી દિવાલો : ૬. બા. કાલેશ્વર (આના છ); સુખમની, શીખગૃહ અશ્વિનદેવકૃત : મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ (૩. ૧૧); ગીતાપદ્યાર્થકૌપ : ગાંધીજી (૩. ૧); ચારે પ્રકારનો નવજીવન પ્ર. મંદિર (અમદાવાદ) નાં. ૧૨. જીવન્તા પ્રકાશ : ગોવિંદ દ. પટેલ (ગો. કિ. પટેલ, વડોદરા; ૩. ૧).

ઉપ-વૃત્તિ

નવી સંશોધનસંસ્થા

‘ગુજરાત સંશોધનમંડળ’ના મંત્રીશ્રી તરફથી મળેલું વિશેષ
આ - અંકના મંજૂમાવિભાગનાં છાપીએ છીએ. એ કોઈ
વાચકો પોતાનો મત સ્વતંત્રપણે બાંધે એ વધારે જરૂર છે. કે
પ્રવૃત્તિને આશરે પૂરેપૂરો ટેકો આપવો અમને વધુ મમત, એ
બદલે મર્યાદિત ટેકો આપી શકીએ છીએ તે નીચેનાં મંત્રે

૧. મંડળના

અને ૭૦ થી ૮૦ ની હિંદેશોમાં એવું કરું. નથી જે મેલાં રાજ્ય
ન કરી શકે. તો પછી, ગ્વાળી કોર્સ સભા કે વર્નાક્યુલર કોલેજની
નવા મંડળના હોદ્દાદારોમાંથી સંસ્થાનો બોલે પ્રેમનારો માટે!
જૂની સંસ્થામાં પણ વ્યવસ્થાપક તથા માનવંતઃ શિક્ષકો તે એ ન

૨. સંશોધનમંડળ જે કાર્યદે જ એ પાંચ ભૂવતું નીચે
તેનો સમાવેશ જે સંતોષકારક પ્રમથ પોતાને માટે આપે છે.
હાલનાં અમુક પ્રકારનાં ધારાધોરણોમાં ઉપલી એ સંસ્થાએ
હોય તો તેમાં ફેરફાર કરવાના જરૂરી. મારણે થઈ શકે તે ન
નથી, જુદી રીતે કરવાના ઉપયોગ ઉપચારવિધિ (પ્રચારક
મેળવવી વગેરે) કરીને જૂની સંસ્થામાં નથી હાલમાંની રત
પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ કેમ નવા મંડળની વિશિષ્ટ
નવી સંસ્થામાં યનારા શ્રમ, સમય શકે એ રીતે
અટકાવી શકાય અને અટકાવવો પણ નાણાંના અમો
એકે સંસ્થાના કાર્યને ધીમું પડવા કે આશું ફેરવવી કે ફર

૩. ઉપલી સૂચનાઓ થઈ નથી એમ સુધીકા નિહ
નવું સંશોધનમંડળ આપણે કાઢવું જ. જે કે પૂ. હકી

તે એ

કામકાજ ' ધણું ધીમું જ' ચાલશે એવી ઠંડી-હિમ આશા એના પ્રાર્થનાઓ અપાઇ છે, એ બરાબર નથી. ગુજરાતના કરતાં ગરીબ એવું મહારાષ્ટ્ર (અને તે પણ, ઘણી વાર તો, નાણાં ગુજરાતમાંથી જ ઉસરડી જઇને, ગુજરાતી વિદ્યાસેવકોને એ રીતે કામમના બૂખભેગા કરી નાંખતુંનાંખતું) જે સાહિત્ય ઇતિહાસ અને ઉચ્ચતર શિક્ષણનું દરેક કાર્ય રીતસરની મુદતે-નહિ અણુધડ ઘાંધરાળી. અમેરિકન ઝડપે અને નહિ ' ધણું ધીમું જ' - બોલે છે, તો. સાધનસંપન્ન અને વ્યવહારકુશળ ગુજરાતની એક નવી હિસાબશીલ સંસ્થા પોતાનો પ્રત્યક્ષ અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનવ્યવહાર ઘટતા વેગથી શા માટે ન કરી શકે? ઉચ્ચતર વિદ્યાવિકાસવડે સરકારિતાની પરંપરાને અખંડ અને સમગ્ર રાખવાના વિચારમાં ગુજરાત એટલું બધું તો ઢીલુંપોચું અને પછાત છે કે તેની એ પ્રકારની હરેક પ્રવૃત્તિ કરકસરથી તેમજ વાગળી ત્વરાથી થવી જોઇએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાત સંશોધનમંડળના સ્થાપકો સ્વતંત્રપણે અથવા તો પૂર્વોક્ત સંમાન્ય સંસ્થાઓદ્વારા, જેમ વધુ યોગ્ય લાગે તેમ, સંગીત અને નોંધપાત્ર કાર્ય આપતાં પાંચ દશ વર્ષમાં કરીને પ્રાંતના વિદ્યારસિકોનો ચાહ અને સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે જ.

પ્રગતિવાદ અને ' માનસી '

એમાંના [ધ્વનિવિભાગમાંની] ' દડકાની પ્રગતિ ' અને ગેકો-વાળા નોંધો તો મને ખૂબ ગમી. એ લોકો [પ્રગતિવાદીઓ] જોડી અલમલમિકાને વરા થઇને નકામો વાડો જ બધારે છે, એટલે એમને માટે તમે ક્યું છે એવા સત્યકથનની ખાસ જરૂર હતી. હવે ગમે, એટલું કરે પણ તમારાં એ જે પાનાંએ એ લોકોને ભગતા જ બરાબર. હમી હીધા છે, એટલે ગુજરાતમાં એમનું રદ્દ હજી આગળ નહિ ચાલે. એક પત્રમાંથી (તા. ૧૩-૮-૩૬)

જેમાંથી ઉપેક્ષા કડિકા લીધી છે તે પત્ર અમને મોકલે. એક પ્રગત્યા પછીના પખવાડિયામાં જ. મળ્યો હતો; એ જ

માસની ત્રેવીસમીના 'પ્રજ્જબ્બુ' એ-અમારી-એ નોંધનો મુખ્ય લાગ ઉતારી, 'એમાંના વિચારોને વિશાલતર વાચકગણ સમક્ષ મૂકી આપ્યો; આ અંકની મંજૂષામાં સંઘરી લઈએ છીએ તે 'ગુજરાતી' માંની આ વિષય પરની કંડિકાઓ પણ અમારા નમ્ર મતનું જ સમર્થન કરે છે.

આ અંકમાં અમારાં એક સંમાન્ય ચર્ચાપત્રી, પ્રગતિવાદને અંગે વિચારરંજિત ઠરવાની અભિલાષા સેવતા, અમને બનતા સંયમથી-પ્રગલ્ભ રત્નલાલે-બિધડા પણ લે છે. એ પ્રગતિવાદ ચર્ચાપત્રી રા. લાઇ ત્રિભોવનદાસ એમ સૂચવે છે કે અમારે પ્રગતિવાદની તત્ત્વચર્ચા કરવી. પણ એ જરૂર હવે રહે છે ખરી, ઉપલી કંડિકામાં એકત્ર કરેલાં અનુમોદન અમને મળ્યા પછી? અમને નથી લાગતું કે રહેતી હોય. એટલે, અંગતભાવી ઉદ્દેશો કરવા અમારે આશય નહોતો એટલું સ્પષ્ટ કરી, ત્યાં સુધી પ્રગતિવાદી મિત્રો કોઇ અસાધારણ પ્રગતિશીલ સાહિત્યસિદ્ધિ-અને તે એમના આ નવતર વાદને જ પ્રતાપે થએલી તથા અન્યથા ન જ થઇ શકી હોત તેવી-કરી અત્રાવે નહિ, ત્યાં સુધી અમારે જે કરવાનું રહે છે તે એટલું જ કે એમના સર્વ કાર્યને સમભાવથી છતાં અમારી પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય-મયી સાહિત્યદષ્ટિને કાયમ રાખીને અવલોકતા રહેવું. એ પ્રકારના અમારા સહકારની તેમને જો કે કિંમત હોય તો એ હમેશા મળતો રહેશે એવી ખાતરી આપીએ પછીએ.

૧. આ નોંધ પ્રેસમાં મોકલતી વખતે, તા. ૮મી નવેમ્બરના 'પ્રજ્જબ્બુ' માં, પ્રગતિવાદીઓની તા. ૩૭ નવેમ્બરની સભાનો દુકો અહેવાલ અમારા ભેદમાં આપ્યો છે. એ વાંચ્યા અને ધ્યાનથી વિચાર્યા પછી પણ અમને અમારું દષ્ટિબિંદુ ફેરવવાની જરૂર જણાતી નથી. ત્યાં જે સજારીઓ અને આઠ સત્તરોએ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય વિરોધનાં જે મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે તે ગયા જુનમાં પ્રગતિવાદ ગુજરાતમાં ફરી નીકળ્યો, ત્યાર પહેલાંનાં સાહિત્યમંતવ્યોથી કાં તો ખરેખર જુદાં પડતાં નથી; અથવા, એ મંતવ્યો સાહિત્યનાં નથી પણ સાહિત્યેતર કાવ્યાપાકા વિદેશી વાદોનાં હોઈ, સાહિત્ય વિરો છેવટનો મત બાંધવામાં સાવ નકામાં છે.

ભારતીય સાહિત્યપરિષદ

વર્ધામાં ગાંધીજીનો પ્રમુખપદે આલતી આ સંસ્થાની પહેલી પત્રિકા એના મંત્રીઓ તરફથી મળ્યા છે. તેનો સ્વીકાર અને સત્કાર કરતાં આનંદ થાય છે. દેશનાં પ્રાંતીય સાહિત્યોનો પરસ્પર પરિચય હિંદીદ્વારા વધારવાનો સંસ્થાનો આશય છે. તેણે 'હંસ' દ્વારા એ ઠીક પ્રમાણમાં અભ્યાર પહેલાં બર આપ્યાનું આપણે જાણીએ છીએ. એનું મુખપત્ર હવે સંજોગવશાત નીકળી શકે તેમ નથી એટલે તેણે પોતાનું કાર્ય પુસ્તકમાળાદ્વારા કરવાનો વિચાર કર્યો છે. એ રીતે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો સંક્ષેપે પરિચય ગુજરાત બહારના હિંદીવાનોને થશે એ જેમ સતોષની વાત છે, તેમ, એ કાર્યક્રમમાં (ત્રણેક સમકાલીન ગુજરાતીઓ હોવા છતાં) હજી સ્વ. મણિલાલ નબુલાઈ, સ્વ. કાન્ત કે. રા. ન્હાનાલાલ કવિનાં નામો નથી એથી નવાઈ પણ લાગે છે. આ તુદી ગંભીર હોઈ, દૂર થવી જોઈએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદની પુસ્તકમાળા કાર્યદક્ષતાપૂર્વક અને અલુપ્તતા વિલંબ વિના શરૂ થઈ શકશે.

૧૪મી પી. ઈ. એન. પરિષદ

સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં 'વેનોઝ આયર્સ' (દ. અમેરિકા) ખાતે મળેલી એ પરિષદમાં, સત્ત્વશાલી વાંઝમયસેરકો ભેગા થાય ત્યારે જે વળુ પ્રકારની ઘટનાઓ બન્યા વિના રહેવી જોઈએ નહિ, તે ત્રણે બની હતી: (૧) ઊંચી કક્ષાનું સંસ્કારાત્મક વ્યાખ્યાન, જેનો નમૂનો ત્યાં હિંદનાં પ્રતિનિધિ મેડમ વાડિયાલિખિત ' ધ રોસ ઓફ ફિલોસોફી ' ઇન ધ લાઈફ ઓફ ધ મારીસ ' તરીકે મોજૂદ હતો; (૨) સમકાલીન વાંઝમયજીવનના કોઈ મહત્ત્વના પ્રશ્ન વિશેનો વિવાદ, જે આર્જેન્ટાઈનનાં પ્રતિનિધિ ડોના ચિકટોરિયા ઓકાંમ્પોએ લેખકની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી વિશે ઉઠાવેલી ચર્ચામાં અને

તેમાં ખીજાં કેટલાકે લીધેલા ભાગમાં જોવામાં આવે છે; અને
(૩) “ તત્ર યુદ્ધં કચાકચિ. ” પરિષદમાં આ છેલ્લું તત્ત્વ
આણવાની જવાબદારી એનિસિનિયાખાઉ ઇટલીના પ્રતિનિધિને
આડકતરી રીતે આભારી હતી, જે કે મુખપિરતોલમાંથી
પહેલો શબ્દલાડકો કરેલો તે, પી. ઇ. એન. કલ્પના નવા
ચુંટાયલા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ ફ્રેંચ કવિ અને નવલકથાકાર
માં ઝુલે રોમેંઓ. આ છેલ્લા બનાવને એક સુપ્રચરિત યુગશતી
દૈનિકના સાહિત્યપૃષ્ઠે પૂરતી પ્રસિદ્ધિ આપેલી હોઇ, એની
વિગતોમાં ઉતર્યાં વિના એટલું જ કહીશું કે ઇટાલિયન પ્રતિ-
નિધનાં યુદ્ધ અને શાંતિ વિશેનાં પરસ્પરવિરોધી મંતવ્યોમાંથી,
શાંતિ પ્રત્યે જ તેમની ખરી અને આખરી વશાદારી હોવાનું
તેમણે સ્વીકાયું, એ સમાધાનનો જશ હિંદનાં માનવંત પ્રતિ-
નિધિને મળ્યો હતો. લેખકજવાબદારી વિશેના વિવાદમાં મુખ્ય
ચર્ચાબિંદુ એ હતું કે લેખકે સમાજહિતને લક્ષમાં રાખીને
પોતાનાં શૃંગારવિષયક તથા ધનીનિર્ધનવિષયક લખાણો લખવાં
જોઇએ કે માત્ર સૈરાચારને ખાતર ? આ ખીજા પક્ષના એ
તરફદારો હતા, પણ સમાજહિતરાજાની ત્યાં બહુમતી હતી.
જનસમુદાયના જીવનમાં તત્ત્વચિંતનના સ્થાન વિશેના સ્થિર
ભાવનાતેજે દીપતા મેડમ વાડિયાના વ્યાખ્યાનમાં, પહેલાં તો,
આજના જનસમુદાય પર રાજ્યનીતિજો અને વૈજ્ઞાનિકો જે
વધારે પ્રગળ અને પ્રલક્ષ અસર પાડી શકે છે તેનો વિગતવાર
ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; રાષ્ટ્રવાદે આ જમાનામાં ધર્મનું
સ્થાન કેવી રીતે લીધું છે એ બતાવ્યું છે; એ વાદની
અતિશયતામાંથી જગતને બચાવવા માટે ભાવનાલક્ષી સર્જકો-
ચિન્તકો જનગૃહ ચતા જાય છે એ હકીકત રજૂ કરી છે; અને,
સર્જકોએ-સર્વ પ્રકારના કલાકારોએ-જનસમુદાય હાથ જે અતિ-
શૃંગારી કે વિાપી સાહિત્યકલા લણી એવાય છે તે દુર્દશામાંથી
એને ઉગારી લઈ, સમાજ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યનો ગંભીર

ભાવે વિચાર કરી, જીવનની નવી દિલસુરી માટે ઝંખતા જન-સમુદાયને એ જાગૃતમાં માર્ગદર્શન કઈ રીતે કરાવવું જોઈએ—મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં સંસ્કૃતતા આત્મતત્ત્વનો મનુષ્યભૂતિના ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકં’ પથાનો, તથા સંસ્કૃતિમાં કાર્યકારણરૂપે પ્રવર્તતા કર્મસિદ્ધાંતનો આધાર લઈને રચેલી દિલસુરીદ્વારા કઈ રીતે કરાવવું જોઈએ—એ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને નિર્ભયતાથી (આ જગતમાં અધ્યાત્મનું નામ પણ લેનારો ભારે નિર્ભયતાની જરૂર પડે છે એ તો વાચકો જાણના હશે.) દર્શાવ્યું છે. એ વ્યાખ્યાન આખી ય પરિષદનું સૌથી મહત્ત્વના અંગ હતું એમ કહેવામાં અંતિશયોક્તિ નથી.

જગતની સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને તેનો વિકાસ એ આ આંતરરાષ્ટ્રીય વાર્ષિકપરિષદોના મંડળનું મુખ્ય ધ્યેય હોવાથી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ કરી નાંખવાની તૈયારી કરતાં યુદ્ધોનો તેણે એક વિસ્તૃત કરાવદ્વારા વિરોધ કરી, વિશ્વશાંતિની વાંછના પ્રગટ કરી હતી, જે વિશેના શુભ સંદેશ તેને તેના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ રા. એચ. ડી. વેલ્સ તરફથી તેમ જ ગાંધીજી, રવિબાબુ અને શ્રી સરોજિનીદેવી તરફથી મળ્યા હતા. —વિ.

૧. મૂળ ઇંગ્લિશમાં ‘લો ઓફ જસ્ટિસ, ઓફ પ્રોપ્રિયેશન’ છે. પણ સંદર્ભ પરથી ગ્રાહ્યું જણાય છે કે જે નિવૃત્ત છે તે કર્મ-સિદ્ધાંત, ખોટું કશું નહિ.

મં જૂ પાં

પાદપૂર્તિ^૧

: મંદાકાન્તા :

ઊંડા ખાડા ઉદરપટના રંક સૌ પૂરવાને,
કુવાડો લે વન વન ફરી વેડતા વાડીઓને;
રોટી એનાં કુસુમ કુમળાં પામશે બાળ ન્યારે,
વાડી કુળે ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૨

લાવા જેવી જમતભરને બાળતી ઘોર હિંસા,
ઘેરી ઊભી ભરતભૂમિને—ખુદની જન્મદાતા;
શાતા પામે વિહગ હરિણો પારધી ત્રસ્ત ન્યારે,
આશિષોથી ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૩

મીઠી માતા કુદરત-કલા ! નામ તારૂં લગ્નવી,
પીંળી રૂહેતા વસન પીંછને અસ્થિ ને ચર્મલોભી;
હિંસા-તૃણા ધનકુલુપની રથભજો ઘોર ન્યારે,
દેવી પ્રેમે ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૪

હોમાતી ન્યાં કુસુમકલી શી બાલિકા લગ્ન-યજ્ઞે,
રેંસાતી ન્યાં અશ્રુધ વિધવા ઘોર વૈધવ્ય દાહે;
અન્યાયો આ વિરમી, પ્રગટે સ્નેહરવાતંબ્ર્ય ન્યારે,
સંસારીનાં ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૧. સાહિત્યસંમેલનમાં વંચાયેલ પાદપૂર્તિ

૫

સંસારીઓ જગતભરતું વિશ્વ બંધુત્વ જૂલ્મા,
રેસ્યા બંધુ રૂઢિર તરસ્યા, દેવ ને વૈર પ્રેર્યા;
જૂલી લોહો ગરીબ ધનીના શ્વેત ને સ્યામ રંગી,
સંપી રૂહેતાં ઉપવન વનો મહેકી રૂદેશે જ ત્યારે.

તા. ૧-૧૧-૧૯૩૬.

વિજયશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી

નવલવિશેષ

ગુજરાત સંશોધનમંડળ

ગુજરાત હિંદમાં અનેક સ્થાન ભોગવે છે. એની સાંસ્કારિક પ્રતિષ્ઠા દ્વારકા, સુદામાપુરી, સોમનાથ, બૃગકચ્છ, સોપારા, વલ્લભીપુર, પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે અનેક પ્રાચીન શહેરોના ઇતિહાસ ઉપર બંધાયેલી છે. અગામી કાળમાં ગુજરાતી સંસ્કારોનો વિજયધ્વજ કોલંબો, કોચીન, કરાચી, કાનપુર, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં ફરકતો જોવામાં આવે છે. મહાત્મા ગાંધી અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ વિશ્વવિખ્યાત જ્યોતિર્ધરો ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ઉત્કૃષ્ટ ફલરૂપ છે. મુગ્ધની જાણનાલાલી પણ ગુજરાતીઓના પરિશ્રમથી રચાયેલી છે. આ કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતી બોલતી હિંદુ, જૈન, પારસી, સુસલમાન, ઇસાઈ એ સર્વે કોમોના પ્રમાસોથી બંધાયેલી છે; આખો દેશ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને તલ ગુજરાતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં વિભાજિત થયેલો હોવા છતાં પણ તેની સાંસ્કારિક એકતા અને અગ્નિતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

આવા ગૌરવવાળા પ્રજાની અભિલાષાઓ અને સંસ્કારો

પોપવાને માટે, તેના ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અન્વે-
ષણને માટે, અને અર્વાચીન કાળને યોગ્ય ભવિષ્યનાં વિધાનોની
રચનાને માટે. નિશાળ દષ્ટિમાળી એક સંસ્થાની જરૂર ઘણા
વખતથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી આવા ઉડતા વિચારોને મૂર્તિમંત
સ્વરૂપ આપવાનું કામ કેટલાએક મિત્રોને સૂઝ્યું અને તેમને
ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાલ દીવેટીઆ તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું.
તેમના પ્રમુખપણા નીચે પચીસેક સંસ્કારવાંછું ગૃહસ્થોએ તા.
૩૦મી ઓગસ્ટે અને તા. ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે એમ બે વાર મળીને
ઘણી ચર્ચા પછી મંડળનાં ધારાધોરણ નક્કી કર્યાં, અને મંડળ
સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો. આ મંડળે વ્યવસ્થાપક કાઉન્સિલ નીમી
છે અને આગળ કામ શરૂ કર્યું છે. પહેલી કાઉન્સિલના
સભ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: પ્રમુખ, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાલ
દીવેટીઆ. ઉપપ્રમુખો: આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દ્રુવ, શ્રીયુત
કનૈયાલાલ મુનશી, રા. રસ્તમજી મસાણી, ડૉક્ટર જીવરાજ
મહેતા. સભ્યો: રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય, શ્રીયુત ગિરિજાશંકર આચાર્ય,
દિવાન બહાદુર હીરાલાલ કાજી, ડૉ. અરુદેશ્વર કાલાપેત્રી, ડૉ.
કૃષ્ણલાલ ગર્જી, શ્રીયુત જયસુખલાલ મહેતા, ડૉક્ટર દુર્લભજી
બાસ, પ્રોફેસર સુભોધચંદ્ર મહેતા. ખજાનચી: શ્રીયુત પોપટલાલ
શાહ. સામાન્ય મંત્રી પ્રોફેસર ચંદુલાલ વકીલ.

મંડળની ઇચ્છા ગુજરાતનાં સર્વ દેશી રાજ્યોનો સહકાર
મેળવવાની છે. અને તેને માટે તૈયારી ચાલે છે. તે ઉપરાંત
બ્રિટીશ દિલ્હમાં પણ સરકારી સંશોધનખાતાંઓનો સહકાર
પોજીને તેમને ગુજરાતના સંશોધનના પ્રયત્નોમાં વધારે રૂસ લેતા
કરવાનું કામ પણ હાથમાં લેવાનું છે. ગુજરાતનાં ધનિકો
અને કાર્યકરોનો સહકાર સાધવાનું કામ પણ શરૂ કરવામાં
આવ્યું છે.

ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છ એ બધા પ્રદેશોમાં મંડળ

ની શાખાઓ ઊભી કરવાના પ્રયાસો ચાલુ છે. અમદાવાદમાં આ કાર્ય આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈની દેખરેખ નીચે શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખે હિપાડી લીધું છે. વડોદરામાં શ્રીયુત મણિલાલ તાણાવટી, ડૉક્ટર કુંવરજી નાયક, અને પ્રોફેસર જ્યોતિ મહેતા આ કામ માટે તત્પર થયા છે. સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાજકોટ, ભાવનગર અને બૃજમાં પણ શાખાઓની યોજના કરવામાં આવશે.

સંશોધનનું કાર્ય ધણું ધીમું જ હોય છે. આ કાર્યમાં સતત કામ ધૈર્ય અને ખંત હિપરાંત અદ્યક્ષ તાણાંની જરૂર છે. કલકત્તા સુધી સંશોધનની શિષ્યવૃત્તિઓ સદ્ગત શ્રીમાન પ્રેમચંદ્ર રાયચંદે આપેલી છે. સ્વ. જમશેદજી ટાટાની સંશોધન માટેની સખાવત જગજહોર છે. આવા દેશમાં હિંદુ મુસલમાન અને પારસી શ્રીમંતોના સહકારને માટે મંડળ વિચ્છિન્ન કરે તો તે વ્યર્થ નહિ જાય.

સંશોધનના પ્રશ્નોની વિવિધતાને પહોંચી વળવા માટે મંડળે દરેક વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોની સમિતિઓ નીમી છે. આ સમિતિઓએ યોગ્ય વિચાર અને તુલના કર્યા પછી જ સંશોધનનાં કામ હાથમાં લેવામાં આવશે અત્યાર સુધી નીચેની સમિતિઓ નીમવામાં આવી છે:

(૧) ગ્રામીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ, (૨) વૈદક અને આરોગ્ય, (૩) અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય અને સામાજિક શાસ્ત્રો, (૪) ભૌતિક શાસ્ત્રો, (૫) જીવવિજ્ઞાની શાખાઓ, (૬) શિક્ષણ શાસ્ત્ર, (૭) કૃષિશાસ્ત્ર. સંશોધનથી પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી મંડળના મુખ્યપત્ર અને પુસ્તકોદ્ધાર અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. આ સંશોધનમાં કોઈ પણ વિશાળતા સૂચના મળશે તો તેની ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે.

પત્રવ્યવહારનું સ્થાન-માનાર્થ સામાન્ય મંત્રી પ્રોફેસર ચંદુલાલ વઘીસ, યુનીવર્સિટી હોસ્ટલ; ૭૯, કવીન્સ રોડ; મુંબઈ. ૧.

‘મરાઠી ગ્રંથાંચી સૂચી’

‘મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપત્રિકા’ ના જણાવવા પ્રમાણે, ૧૮૦૫ થી ૧૯૩૫ સુધીનાં ૧૩૦ વર્ષમાં છપાયેલા મરાઠી ગ્રંથોની વિગતવાર સૂચીનો પંદરસો પાનાં યાચ તેવડો ગ્રંથ રા. શંકર ગ. દાતેએ ગળા બેત્રણ વર્ષમાં લખી તૈયાર કર્યો છે અને એ થોડા વખત પછી પ્રગટશે. દરેક ગ્રંથ વિશેની માહિતી એ ગ્રંથને ખાનગી કે જાહેર ગ્રંથાલયોમાં નજરે જોઈને મેળવવામાં આવેલી હોઈ, સૂચી શાસ્ત્રીય અને અદ્યતન બનશે. ધંણો શ્રમ તેમ જ ખર્ચ માગે તેવું આ સાદસ એક જ વ્યક્તિએ માથે ઉઠાવી પાર પાડ્યું છે એ હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

મરાઠી વ્યાકરણની શતાબ્દી^૧

એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં (હાલની એલ્ફિ. કોલેજમાં) ઉચ્ચતર શિક્ષણ સંપાદન કરી, પોતાની વિદ્યાર્થી-અવસ્થા દરમિયાન જ ૧૮૩૬ માં, દાદોબા પાંકુરંગ તર્ખડકર (૧૮૧૪-૧૮૮૨), તે ‘શિશુબોધ’, ‘યશોદા-પાંકુરંગી’ વગેરેના કતો. તેમણે અર્વાચીન કાળનું સૌથી પહેલું મરાઠી વ્યાકરણ રચેલું હોવાથી, એ પ્રસંગને આ વર્ગે પૂરી થતી શતાબ્દીનો ઉત્સવ એને ઊજાતી રીતે ઉજવવાની સૂચના મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદને કરવામાં આવતાં, એ તેણે ઉપાડી લઈને આ વર્ષના અંત પહેલાં એક મરાઠી વ્યાકરણપરિષદ ભરવાનું હરાવ્યું છે. તેમાં, મરાઠી વ્યાકરણનો અજાસ વધારવાની તથા એને નિશ્ચિત વલણ આપવાની દૃષ્ટિએ નીચેના વિષયો પર નિબંધવાચન અને ચર્ચા થશે: (૧) વ્યાકરણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા; (૨) વ્યાકરણ-શાસ્ત્રની વ્યાપ્તિ; (૩) વ્યાકરણનું ભાષા પર થતું પરિણામ; (૪) વ્યાકરણમાં કાલ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થતા ફેરફાર; (૫) વિદ્વાનોને ઉપયોગી; શિક્ષિત પ્રોઢોને ઉપયોગી તથા કોલેજમાં ભણનારને ઉપયોગી વ્યાકરણગ્રંથો રચના સંબંધી નિવારણ.

૧. આ સંબંધી વધુ માહિતી ‘મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપત્રિકા’ ના ૩૬મા અંકમાં છે.

‘શ્રી રામદાસ આણિ રામદાસી’

મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ ધર્મોદ્ધારક શ્રી સમર્થ રામદાસસ્વામીને લગતું આ માસિક મરાઠીમાં ચૌદ વર્ષથી નીકળે છે. તેમાં સમર્થ-કાલીન અનેક પ્રખ્યાત કવિ અને સંતોનું વાઙ્મય પ્રગટે છે; ઉપરાંત, કાવ્યચર્ચા પુસ્તકપરીક્ષણ વગેરેનાં લખાણ પણ આવે છે. હમણાં અધિક ભાદ્રપદમાં એના પંદરમા વર્ષનો જે બીજો અંક બહાર પડ્યો, તેમાં શ્રી સમર્થનાં લઘુ કાવ્યોનું તથા તંજાવર પ્રાંતમાંના સમર્થશિષ્ય મેરુસ્વામીરચિત ‘બીમોપદેશ’ નું ક્રમિક પ્રકાશન શરૂ થયું છે. એ લઘુ કાવ્યોનું મદત્ત મહારાષ્ટ્ર સારસ્વતમાં એટલું અસામાન્ય મનાય છે કે માસિકની પ્રકાશક સત્કાર્યોત્તેજક સભાએ (ધુળિયા : ખાનદેશ) તેનો રીતસર માલિકીદક નોંધાવી, એ માસિક સિવાય બીજો કશે એ કાવ્યો છાપી શકાય નહિ તેવી ગોઠવણ કરી છે. વર્ષો-વર્ષ ઉજવાતી રામદાસ-જયંતીના પ્રમુખનાં વ્યાખ્યાનો તથા ત્યારે વંચાતા નિર્ગંધો પણ આ માસિકમાં છપાવેને કાયમ માટે સચવાઈ રહે છે.

આર્યોનું અન્તેઠ રસશાસ્ત્ર

ગદ્ય તા. ૧૫મી એક્ટોબરે મદુરાની ‘શ્રીઓમોદિકલ સોસાયટી’ના આશ્રય નીચે, મદ્રાસમાંની ભારતીય શિષ્ટમાન્ય (‘કલાસિકલ’) વાઙ્મય અને કલાના અભ્યાસ માટેની સંસ્થાના સ્થાપક દિ. બ. કે. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રીઆરે ‘ભારતીય રસશાસ્ત્રના મૂલકાળ, વર્તમાન અને અવિષ્ય’ પર ભાષણ આપતાં કાલિદાસ વગેરેમાંથી દૃષ્ટાંતો ટાંકીને જણાવ્યું હતું કે : (૧) પ્રાચીન આર્યોએ રચેલા રસશાસ્ત્રની જોડી દુનિયામાં બીજો જડે તેમ નથી; (૨) એ શાસ્ત્રમાં માનવીના મનોભાવોની ઝીણામાં ઝીણી વિગત પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે; (૩) એ ઝીણવટ-ભર્યાં નિરૂપણો કરવામાં સેવામાં આવેલા અમને પ્રખ્યાત શ્રી મીનાક્ષી-

મંદિરના વિધાનમાં લેવયલા શ્રમ કરતાં ચર્ચિતા કહી શકાય; (૪) એ શાસ્ત્રનું એક અગત્યનું તત્ત્વ એટલે તેમાં સૂત્રરૂપે વહેતો સંસ્મરણાત્મક અને ચિંતનશીલ વિષાદ; (૫) અંતર્યામુને યોગશક્તિદ્વારા થતું દર્શન, એ પણ આપણા રસશાસ્ત્રનું એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

પી. ઇ. એનના નવા પ્રમુખ

ધ્વનિપૂર્તિની છેલ્લી નોંધમાં જે પી. ઇ. એન. પરિવર્તની નોંધ છે, તે પ્રસંગે એ કલ્પના નવા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ તરીકે મોં. ઝુલ્લે રોમે' સુંટાગા હતા. તેઓ ફ્રેંચમેન છે અને 'મેન ઓફ ગુરવિલ' એ નામથી ઇંગ્લિશમાં ઊતરેલી, ઔદ્યોગિકરાજકીય સહિત જીવનમાં બધાં ક્ષેત્રોને સ્પર્શતી નવજન્મ્યાવસિના કર્તા છે. ઠવિ પણ છે. તેમનો જન્મ ૧૮૮૫માં થયો હતો. બાલ્યવયમાં અને કિશોરવયમાં શિક્ષણ મોંત માર્તમાં લીધા પછી તેઓ ૧૯૦૬માં ફિલસૂફીના એન્ડ્યુએટ થયા હતા. પછીનાં ૧૦ વર્ષ તેમણે પેરિસ-નીસ વગેરે સ્થળે ફિલસૂફી શીખવી હતી. તેમણે યુનેનિમિસ્ટ સાહિત્યસંપ્રદાયના નેતા તરીકે (તેના બીજા નેતાઓ આર્દોસ અને દુદમેસ હતા.) પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી. એ સંપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે અર્વાચીન શહેરોનો જનસમૂહ મગપ્રિલક્ષી વિચારો અને સામાજીક ઓના પ્રવાહમાં વહે છે તેથી તેમને સંગઠિત કરનાર, ભેગો બાંધી રાખનાર, તેમને અગાળી એવી કોષ્ટકશક્તિ છેજ. એ સંપ્રદાય એટલે કોષ્ટ જાતની વેદી વિનાનો, બિનલગાયક સમાજસત્તાવાદી ખિરિત ધર્મ. સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાનક લ'એન્ખમેયે ખાતે છે. ત્યાં સંપ્રદાયીઓ સંઘજીવન માળતા રહે છે. ઝુલ્લે રોમે'નાં ૧૯૨૦ના અરસાનાં કાલ્યો, નવલો તથા નાટકો, સંપ્રદાયની પૂર્વોક્ત મુખ્ય ભાવનાને પ્રધાનપણે પ્રતિબિંબિત કરનારાં છે. એનાં ૧૯૨૨-૨૫ના અરસાનાં નાટકો, એમાં જે મોલિયેરની કૃતિઓના જેવું મર્મવેદન અને હારપરસ છે તેને લીધે, ક્રાંસમાં ઘણાં સોક્રિય થયાં હતાં.

યુનિવર્સિટી

આલુ સાક્ષરતા સાહિત્યનું નોખેલ પ્રાદ્ય મેળવનાર આ અમેરિકન નાટકકાર ન્યુયોર્કમાં ૧૮૮૮માં જન્મ્યા હતા. કેળવણી તેમણે કેથોલિક નિશાળોમાં અને પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટીમાં લીધી હતી. તેમણે જુદેજુદે વખતે ખજાસી નટ (એમના પિતા પણ નટ અને થીએટર-મેનેજર હતા) અને વૃત્તાંતી (' રીપોર્ટર ') તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૯૧૪-૧૫માં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં વધુ કેળવણી લીધા પછી થોડે વખતે અમેરિકન નાટકકારોની પહેલી પક્ષિમાં તેઓ પોતાનાં નાટકો વડે આબ્યા હતા. એમની રચનાઓનું વસ્તુ તથા પાત્રો ખજાસી વગેરે લોકજનના વર્ગોમાંથી લેવાયું હોય છે. એ રચનાઓમાં એ વર્ગોની આશાનિરાશા અને સમસ્યાઓ કરુણાન્તરે નિરૂપાદ હોય છે. ' ધ મૂલ ઓફ ધ ફિશ્મીઝ ' ' એમ્પરર લેન્ડ ' ' ધ હેરી એચ ' ' ધ રૂઝ ઇન્ડસ્ટ્રી ' ' મોર્નિંગ બીકમ્સ ઇસેક્ટ્રા ' વગેરે ૧૦-૧૨ વિખ્યાત નાટકો તેમણે લખ્યાં છે.

હાર્વર્ડના પનોતા પુત્રો

હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની ત્રીજી સદી સપ્ટેમ્બરમાં ઉજવાઈ. તે પ્રસંગે, ઉત્સવ સમિતિએ પ્રમદ કરેલી એ વિદ્યાપીઠમાં કેળવણી લીધા પછી અદારના જગતમાં જેમણે નામ કાઢ્યું. તેવા પચાસ પુરુષોની નામાવલીમાં ત્રણ યુ. સ્ટેના પ્રમુખો છે-જોન એડમ્સ, જો કિંગ એડમ્સ, થી. રૂઝવેલ્ટ; ગ્રંથકારો-ડના, એમર્સન, ઓ. ડબ્લ્યુ હોમ્સ, વિજિયમ જૅમ્સ લોવેલ, પાર્કમેન, થોરો વગેરે; વિજ્ઞાનીઓ-અગાસિસ, ન્યુટન, થી. રિચર્ડસ વગેરે; ધર્મપ્રદેશો-ડબ્લ્યુ. ઈ. એલિંગઝ, થી. પાર્કર વગેરે.

નવા ભારતીય ગ્રંથો

કર્ણાટક સંસ્કૃતિ

કર્ણાટકવાસીઓની માતૃશાયા કનડિજમાં આ સવાસો પાનાંનો નાનો ગ્રંથ જેંગલોરથી પ્રગટ થયો છે. એના કતો રા. નરસિંદ શાસ્ત્રી દેવદુએ ૧૯૩૩માં મદીસુર યુનિ.ના આશ્રયે આપેલાં વ્યાખ્યાનો અદી' ગ્રંથાકારે આપવામાં આવ્યાં છે. કર્તાએ કર્ણાટકની સંસ્કૃતિનું આ શબ્દચિત્ર દોરવામાં પુરોનાં તેમ જ સ્ત્રી વર્ગનાં ગીતો, વાર્તા, કથાઓ, કહેવતો, દાસરડાં અને ઉખાખ્યાંને સામગ્રી તરીકે રચીકાર્યાં છે. તેમ કરતાં, વિગતીય કે ધનિકનિર્ધનનો બોદ રાખ્યા વિના આચાર, વિચાર તથા રિવાજોનો, દાસ પ્રચલિત પ્રજ્ઞાસીઓનો, શિલાલેખોનો અને પ્રજ્ઞના વાહુમયનો ઉપયોગ કર્યો છે. કનડિગો (કર્ણાટકવાસીઓ) આદિકાંને દ્રવિડ પ્રજા તરીકે કેવા દતા અને આર્યોની અસર દેકળ તેઓ આખ્યા પછી તેમનામાં યા રા ફેરફાર થયા એ પણ છેલ્લા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યું છે. આ રસપ્રદ અને ઉપયોગી પુસ્તક એવી જ રસપ્રદ શૈલીમાં લખાયું છે. દિંદી તેમજ બીજી પ્રાંતભાષાઓમાં તેનું ભાષાંતર થવું જોઈએ.

ડૉ. કૃષ્ણ. આયંગર ઝોરવગ્રંથ

મદ્રાસ યુનિ. માં અગાઉ ભારતીય ઇતિહાસ અને પ્રાચીન તત્ત્વના અધ્યાપક દતા તે 'રાજ્યેવાસકન' રાવળદાદુર ડૉ. એસ. કૃષ્ણરામી આયંગર, એમ. એ., પી એચ. ડી., એફ. એ. એસ. બી તેમની ગયા એપ્રિલમાં આવેલી ૬૫મી જન્મતી વખતે તેમના માનમાં ભારતીય તેમજ દેશવરી વિદ્વાનોએ એક પાંગરોથી ૫ વધુ પાનનો ઝોરવગ્રંથ તેમને અર્પણ કર્યો છે. પોતાની સાંખી કારકિર્દી દરમ્યાન રા બ. આયંગરે અધ્યાપક અને પંડિત તરીકે, ગ્રંથકાર અને લેખી તરીકે અસામાન્ય

પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હોય, આ ગ્રંથના નિબંધીઓમાં મેસર્સ વિન્ટરનિસ, આનંદકુમાર સ્વામી, ડી. આર. ભંડારકર, ગંગનાથ ઝા. શેપાર્ડિ, રાધાકૃષ્ણ મુખરજી અને બીજા સંખ્યાબંધ આર્યવિદ્યાવિશારદોનાં નામો જોવામાં આવે છે નિબંધો સિત્તેરથી વધુ સંખ્યામાં છે. તેના મુખ્ય વિભાગો આ પ્રમાણે: સર્વસામાન્ય ભારતીય ઇતિહાસ; દક્ષિણ ભારતીય ઇતિહાસ; ધર્મ અને તત્ત્વદર્શન; ભાષા, પાંડિત્ય, સાહિત્ય; કલા અને પ્રત્નતત્ત્વ; બૃહત્તર ભારત. ગ્રંથના એક માનનીય અવલોકનકારને મતે, નીચેના ૭ નિબંધો સંશોધનની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ગુણવત્તાવાળા છે:

૧. ધી સસાનિયન ડ્રાંકવેસ્ટ ઓફ ધી ઇન્ડિસ રીજિયન (પ્રો. જર્લ સાપેન્ટિએ.)

૨. સાતીપપુત ઓફ અશોક'ઝ ઇડિક્ટ ધી સેકંડ (રા. એમ. ગોવિંદ પપ્પ)

૩. સાઉથ ઇડિયા એઝ એ સેન્ટર ઓફ પાલી બુદ્ધિઝમ (ડો. બી. સી. લૉ)

૪. ઇન્ડિસ'ગ એન્ડ ભર્તૃહરિ'ઝ વાક્યપદીય (પ્રો. કુન્હન રાજ)

૫. હિસ્ટોરિકલ ડ્રામાઝ ઇન ઇન્ડિયન લિટરેચર (પ્રો. વિન્ટરનિસ)

૬. હિંદુ લૉ ઇન જાવા એન્ડ બાલિ (પ્રો. આર. સી. મજમુદાર)

ગ્રંથનું સંપાદન કરનાર વિદ્વાનોએ કેટલાક નિબંધો સાથે જરૂરી ટીપ વગેરે આપેલ છે; આરંભમાં ગ્રંથવિષયના ચરિત્ર અને કાર્યનો લેખ લખ્યો છે; તેમ જ તેમના ગ્રંથોની સાલવાર સૂચી પણ આપી છે. આમ, પ્રસ્તુત ગૌરવગ્રંથને સર્વાંગશાસ્ત્રીય બનાવવામાં મહેનતની કચ્ચશ રાખવામાં આવી નથી.

- યુકારામ બાવા

કર્ણાટકની 'ગુબ્બી નાટક મંડળી' એ ભજવેલા નાટક 'યુકારામ [યુકારામ] નામે કવચ નાટકનું આ તમિળ ભાષમાં થએલું સંયોજન છે. એ તિન્નેવેલી તાળા રા. કે. કુપ્પુસ્વામીએ રચ્યું છે. શ્રી પાંદુરંગ વિદ્યના અનન્ય ભક્ત યુકારામની લક્ષિતો પ્રભાવ, એમનું સમગ્ર જીવન, તેમણે વેકરાં પહેલાં સંકટો (પત્ની, ગરીબી, કરજ વગેરે વિશેનાં), તથા એ સંકટો એમના પ્રભુપ્રભને લીધે પ્રભુકૃપાથી કેમ નષ્ટ થયાં, એનું અસરકારક નિરૂપણ આ નાટકમાં થયું છે. જ્ઞાતિનાં અનિષ્ટોનો સ્પર્શ પણ ઔચિત્યપૂર્વક થયો છે, જે કે નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ તો ઉપર કહ્યું તેમ એ લક્ષ્યવર્ધની જાનણીજા જ છે.

નવા યુરોપી ગ્રંથો

લા દર્નિઅર અંદવેંત્યુર દ રામ

'ઉત્તરરામચરિતમનું' આ ફ્રેન્ચ ભાષાંતર ગયે વર્ષે પેરિસથી ત્યજના પ્રસિદ્ધ આયંત્રિયાવિશારદ મદુર્મ એમિલ સેનારના નામે નીકળતી ગ્રંથમાળાના એકા મહત્કા તરીકે જદાર પડ્યું છે તેમાં ટિપ્પણ પણ પુરકના આપવામાં આવ્યાં છે. આખા ૫ ગ્રંથમાં સરેજૂત વાડમયના આગળા વર્ધેલા અભ્યાસીઓને પણ ઉપયોગી થાય તેવી ધણી માહિતી છે. ઉપરાંત એના ઉપોદ્ધાતમાં ભવભૂતિ વિગ્ર જાણવા જેવી જાણી દર્શકત નેટલા નમુનેદાર સંદેષથી અને વિશદનાથી રજૂ થયે છે, તેટલાં સંદેષવિશદ્ધત આ રિપવના આગમુધીના ખીમત દોષ ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યાં નથી, એમ એનું અવલોકન 'ઈંગ્લિશ કમ્પર' ત્રેમાસિકમાં લખવાર વિદ્વાન બી. કે. પેલ્પ, ડી. ફિલ્ડ, ડી. જિટ. કહે છે. હરોની, વિશ્વાનાથોની અને રાજોની એમ ત્રણ વખાં-નુકમણીઓ પણ આખી દોષ, ગ્રંથ રાપરવામાં અભ્યાસીઓને વિશેષ સરજતા થાય એમ છે.

સામયિકોમાંથી

ભુલાતા બે મહાન સત્યોત્તે

[પ્રો. કાકર 'ગુજરાતી' ૨૪-૨-૩૫ છેલ્લું ક્રમ યાખ્યાન]

...આપણાં વ્યાખ્યાનોના બીજા બે વિષય નર્મદ અને ગો. મા. ત્રિ. બંને મહાપુરુષ હતા તથા એક બીજાથી આત્યંત બીજાની બુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મતા તરફ. બંનેને મહાવાક્યો પ્રિય; પરંતુ એકનાં મહાવાક્ય મિનારા કે અધેશકુંતી આકૃતિનાં, સારે બીજાનાં બૃહ્વલુલામણીની અણી લગી જાય, પરંતુ સ્વચ્છતા ન જ ગુમાવે એવી સંકુલ વર્તુલાકૃતિનાં. નર્મદ ઘડપણે પણ જીવાનંદેષ, ગોવર્ધનરામ જીવાની અને જોગવાળદાર છંદીલા-પણું જાણે આગલા ભવમાં ક્યાંક ભૂલી આવીને જ આ ભવે અવતરેલા. પણ નર્મદ મુકાબલે તનદુરસ્ત, જે કે નાજુક પણ હોઈ, કવીશ્વર દલપતરામ, અંબાલાલ સાકરલાલ, કે શિવકાશી જેવી તનદુરસ્તી એમની પણ નહિ. આપણા ગોવર્ધનરામ તો સદા રોગી; એમનું શરીર રોગોનો જ માળો, તથાપિ એમની મુખમુદ્રા સદા ય તેજસ્વી. નર્મદ એટલે અંગારો, ગોવર્ધનરામ તો શુક્રતારિકા. નર્મદ જોરસાદાર યાહોમ જ દરમાવે, સેનાને મોખરે ધ્વજધારી લેખે પહોળા છાતી અને રથાણુસમી ડોકે ડગલાં ભરનાના એને કોક. ગો. મા. ત્રિ. તો જાણે એમના જ જરા શંકર. મહોન્મત વીરતાના આવેશમાં આવી જતા મજરાજ જેવા મહારાજોને પણ નાચવાની એમની કલા આગ્રાહ, ત્યારે નર્મદ એવી કલામાત્રને તુચ્છ ગણનારો. પોતાની ટેક, પોતાનું હીર, પોતાની આર્યજનોતાનું દૂધ-અને માથે ઇશ્વર છે જ, હું

૧. એના અવસાનની અર્ધશતાબ્દી આ વર્ષમાં આવી ગઈ, એ પ્રસંગ નિમિત્તે આ સુચિન્તિત અને ચિંત્ય કંડિકા અહીં ઉતારી છે. છેલ્લા અર્ધશતક તેમજ “જોરસા” ધન વાક્યને મુદ્રાધન પણ બતાવ્યાની જવાબદારી અમારી છે.—સંચાલક “માનસી”

ભક્તે રણમાં ખપી જઈ, અનુયાયીઓ જિતવાના જ, વિજયનાં
 ઊંચાં સુખ, સ્વાતંત્ર્યનાં અમીવર્ષણ માણવાના જ એવી એની
 શ્રદ્ધાએ તે કર્તવ્યનિષ્ઠ. ગોવર્ધનરામ, મહેન્દ્રાંસમીરણ જ સત્યનો
 પ્રવાદ છે, તે પ્રવાદ જ આ વિશ્વ છે, ટાઇ પણ હૃદયોએ એ
 પ્રવાદને પ્રતિકૂલ વહે તે અસત્ય, તે અનીતિ, તે અવંનતિ, તે
 સત્યાનાશ, એવી પર્યેષક શ્રદ્ધાએ કર્તવ્યનિષ્ઠ. જે ય હૃદયમાં
 (સૌથી દૃઢ પીંડી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ ઉપર અનદદ
 પ્રેમની. બંનેની મોટામાં મોટી રચાયેલા વાંછના ગુજરાતીઓનું
 સાચામાં સાચું, ઊંચામાં ઊંચું, જીવનના ખૂણેખૂણા ઉગળતું
 દિત. પોતાના આવા મહાન સત્યપ્રેમના આશયો અને
 ચિન્તનો, સૂચનો અને વિદ્યાનો ઉકેલવામાં, સમજવામાં
 અને અપનાવવામાં ગુજરાતી પ્રજા જેટલી મંદ રહેતી
 જણાય છે, તેટલી તે કમનસીબ, કમઅક્ષલ, કમતાકાત,
 નગુણી અને હીણી છે.

‘ પ્રગતિવાદ ’ એક તટસ્થ અભિપ્રાય

[‘ ગુજરાતી ’ : તા. ૨૫-૧૦-૩૬; પૃ. ૧૫૭૪; ૧૫૭૬]

પ્રગતિકારક ભૂવાન સાહિત્યકારોએ પોતાના મંડળ માટે જે
 નામ રાખ્યું છે તે વાજગ્રી નથી. અંગ્રેજ ભાષામાં ‘ પ્રોગ્રેસિવ ’
 શબ્દનો સર્વાર્થ પ્રગતિ શબ્દમાં સમાતો નથી, પણ ‘ ઈવોલ્યુશન ’નો
 અર્થ પ્રગતિ થાય છે. બંનેમાંથી એકે નામ તેમનાં કામ અને
 દીકાને બંધબેસતાં આવતાં નથી. તેઓએ તેને બદલે ક્રાંતિકારી
 સાહિત્યમંડળ કે અંતુ જ કોઈ નામ રાખવું યોગ્ય હતું. તેમના વિચારો
 અને ભાષા સાહિત્ય કરતાં રાજકારી અને વિપ્લવકારી વિરોધ છે;
 રાજકારણની ધામા તેમા વિરોધ પડતી છે.

x

x

x

સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય, અને નૂના અને નવા સર્વ સાહિત્ય-
 કારો આવકારે છે. પણ અમુક વ્યક્તિઓ જ પ્રગતિનો ઇન્કાર કરાને
 છે અને એમના અર્થનો પ્રગતિવાદ એ જ ખરો ‘ પ્રગતિવાદ ’-એવા

આમલ સામે ઘણે સંજોગો વિરોધના 'સૂર' નીકળ્યા છે. 'માનસી' - કાર શ્રી. વિજયરાય વેલે 'દેહકાની પ્રગતિ' એ શીર્ષક તળે જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે આ વિરોધનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. હંમેશાં બન્યું છે એમ, જ્યાં 'વાદ' બિંબો થાય, ત્યાં નવો વાડો વધે જ. સમાજ-વાદી લાપામાં એને આપણે 'વર્ગ' કહીએ તો એથી 'વર્ગવિરોધ' પણ સંભવે છે. અત્યારે નૂના સાહિત્યકારો, નવીન સાહિત્યકારો અને 'પ્રગતિવાદી' સાહિત્યકારો એના વર્ગ પડી ગયા છે અને સાહિત્યના વર્ગલાંબો પ્રાપ્ત કરવા પરસ્પર ખિંચતાણી કરી રહ્યા છે. પ્રશ્ન થાય છે કે સાહિત્યમાં આમ કેમ ? સાહિત્ય એટલે જ પ્રગતિ નથી શું ? પણ પ્રગતિવાદ બિંબો કરી 'પ્રગતિવાદી' તરીકે ઓળખાવવામાં રચનાસિદ્ધિનો મોહ નથી જણાતો ?

ખિહાર અને ખિહારીઓ

[કિ. મશકવાળા : ' હરિજનખંડુ ' તા. ૨૭ : ૬ : ૩૬]

ઉપનિષદકાળથી ખિહારમાં આર્યોનો વસવાટ છે. યાજુર્વેદકથ, જનક અને બીજા અનેક બ્રહ્મર્ષિઓ તથા રાજર્ષિઓનું આ ભૂમિ સ્મરણ કરાવે છે. બુદ્ધ અને મહાવીર પણ અહીંના જ. પાલી અને પ્રાકૃત લાપાનાં સાહિત્યો અહીં લખાયાં. જૌદ્ધ હિંદુઓના અનેક વિહારોને લીધે આખા પ્રાન્તનું નામ ખિહાર પડી ગયું એમ માન્યતા છે. એનો અર્થ એ થયો કે બુદ્ધિ અને ભાવનાનો જેટલો ઉચ્ચ વિકાસ થઈ શકે તેટલો વિકાસ કરી ચૂકેલા મનુષ્યો આ ભૂમિમાં હજારો વર્ષથી પાકતા આન્યા છે. આજે પણ કેટલાય વેદશાસ્ત્રપારંગત બ્રાહ્મણો, વ્યવહાર-કુશળ કાયસ્થો અને વૈશ્યો અહીં પાકે છે. સામાન્ય લોકોની ચે મુદ્રા પર બુદ્ધિશક્તિની ખામી દેખાતી નથી. એમની આંખો મૂંઢના જેવી નથી. જે વાત કહેવામાં આવે તો તેને તેઓ ઝટ સમજી લઈ શકે છે. એમની રીતભાત, ખોલી વગેરે ખાનદાનીલરી અને શિષ્ટ છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગોમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાદ્દરી કરીએ તો જેવો મંદી લાપાનો અને તોછડાઈનો વ્યવહાર આપણે અને અથડાયા વિના રહેતો નથી, એ ખિહારમાં જણાતો નથી.

‘જ્યુબિલી’ની વ્યુત્પત્તિ

[મંજુલાલ સે. દવે ... ‘નવગુજરાત’ હીરક-અંક]

‘જ્યુબિલી’ (Jubilee) અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ હાલમાં ‘કોઇ પણ જાતનો આનંદ-સમય’ એવો થાય છે. ... ‘જ્યુબિલી-વર્ષ’ એ નામનું વર્ષ ખ્રીસ્તીમાં જણાવેલું છે; અને તે દર પંચમા વર્ષને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. સાત સાત વર્ષનો એક એવા સાત માળાને અંતેરે એટલે ‘૪૯મા’ વર્ષ પછીના વર્ષને તેનું વર્ષ ગણવાનું ફરિયાવામાં આવ્યું છે; અને તે વર્ષે દરેક જાતનો આરામ લેવો એવો આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે વર્ષમાં કોઈ પણ જાતની જમીનમાં વાવણી કરવી નહિ, તેમ જ ખેતરમાંનો કોઇ પણ પાક લેવો નહિ એ વગેરે પ્રકારની આજ્ઞા કરેલી છે. આવા પંચમા વર્ષને ‘જ્યુબિલી વર્ષ’ કહેલું છે. એ વર્ષ શરૂ થાય એટલે તમામ ગુલામોને છોડી મૂકવાનું જાહેર કરવામાં આવતું અને જો કોઈની મિલકત ખીજા કોઈએ લઈ લીધી હોય તો પાછી તેને આપી દેવાનું ફરમાવવામાં આવતું. આ જ્યુબિલી શબ્દનો મૂળ શબ્દ હીબ્રુ ભાષામાં છે અને તે ‘યોબીલ’ (yobel) છે; આ ‘યોબીલ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઘેટું’ અથવા ‘ઘેટાનું શિંગડું’ એવો છે એમ તમામ વિદ્વાનો કહે છે. ‘ય’કારનો આગળ જતાં ‘જ’કાર ઉચ્ચાર થયો. ‘યોબીલ’ શબ્દમાં ‘ઓ’ છે તેનો ‘ઉ’ ને પછી ‘યુ’ ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો ... એટલે ‘યોબીલ’-‘જુબીલી’-‘જ્યુબિલી’ એવો ઉચ્ચાર થતો ગયો. હવે જ્યારે આ ‘જ્યુબિલી વર્ષ’ એટલે પંચમું વર્ષ આવતું ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તમામ પ્રકારનો આરામ લેવા માટે તેમ ગુલામોને બંધનમુક્ત કરવા વગેરેને માટે ઘેટાના શિંગડામાંથી બતાવેલ તત્તુડાથી અવાજ કરીને લોકોને ખજર આપવામાં આવતી. ... તેવી ખજર મળે એટલે લોકો મલુતા

કે પાનું વર્ષ અર્થવા ન્યુગિલી વર્ષ આપ્યું છે. આ પ્રમાણે
 'યોગીલ' એટલે થેડું એ શબ્દમાંથી ન્યુગિલી વર્ષના અર્થની
 ભાવના સમજાતી થઈ.

૩. વિન્સી ચેયાંકરણી પંણ હોતો

['જન્મભૂમિ' તા. ૨૭-૮-૩૬]

પ્રખ્યાત કલાકાર લીઓનાર્ડો 'ડે વિન્સીને સદીઓથી મરાહુર
 ચિત્રકાર, શિલ્પી, કવિ અને સંગીતકાર તરીકે 'વધાવી' લેવામાં
 આવ્યો છે; પરંતુ તાજેતરની શોધખોળ, પરથી જણાય છે કે
 એ પ્રખ્યાત વ્યાકરણશાસ્ત્રી પણ હોતો. મીડન ખાતે, સ્પેર્ડેફોર્ડના
 મહેલમાં જ્યાં વિન્સીને લગના પાંચ દસ્તર કરતાં વધુ દસ્તા-
 વેજો અને કૃતિઓ પડી છે, ત્યાંથી એમના હાથે લખાયેલા
 મહાન શબ્દકોષની રૂપરેખાઓ તાજેતરમાં મળી આવી છે.

સાંસ્કૃતિક હિત પહેલું જુઓ

[આનંદશંકર મુવ : 'પ્રબળધુ' તા. ૮-૧૧-૩૬]

શ્રી. મુવે [પ્રમુખ તરીકેના ભાણુમાં] જણાવ્યું
 હતું કે માધ્યમિક કેળવણી હજી સુધી યુનિવર્સિટીની કેળવણી
 સાથે જોડાયેલી છે. એ પ્રકારનો સંબંધ ચાલુ રહેવો જોઈએ.
 ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જોતાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં ધંધાદારી
 કેળવણીની દૃષ્ટિ છે, પણ સાંસ્કૃતિક ઉપયોગિતાના વિષયોને દૂર
 કરવા જોઈએ નહિ; કારણ કે તેમ થતાં માધ્યમિક શાળાઓ
 ધંધાની શાળાઓ જેની બની રહેશે. આપારે પ્રવર્તતી બેકારીને
 લીધે આ પ્રકારની શાળાઓની ગંભીર જરૂરીઆત જણાય, પણ
 આનો ઉપાય ઘણી રીતે થઈ શકે છે. માધ્યમિક શાળાઓ આ
 બંધી દૂરિયાદોની દવા આપી શકે તેમ નથી. આર્થિક કલ્યાણ
 પહેલાં સાંસ્કૃતિક હિત તરફ જોવું જોઈએ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલનું
 અવતરણ : ટાંકીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે એક યુવકને તે
 એન્જનીઅર કે એક્ટર બને તે પહેલાં તેને 'મનુષ્ય' બનાવવો.

જરૂરી છે. જોવાની, જાણવાની, અનુભવવાની અને સમજવાની શક્તિ તેણે પહેલાં-મેળવવી જોઈએ. બિનધંધાદારી વિષયોની ઉપયોગિતા તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાય અને શિક્ષકો પોતાની શાળામાં વિશ્વવિદ્યાલયનું વાતાવરણ ટકાવી રાખવામાં નિષ્ફળ નહિ જાય એવી આશા તેમણે વ્યક્ત કરી હતી.

રોટી માથા પછી ?

[કેથરિન જેકોબ્સ : ‘ નોર્થ અમેરિકન રીવ્યુ ’ ડીસે. ’ ૩૫].

બ્રિટિશ ને અમેરિકન સામયિકોના લેખોમાં રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક ચર્ચાઓ છે, પ્રચારકાર્ય છે, પણ ચિંતન નથી ને મીઠાશવાણી સમજાવટ નથી; તેથી ખરા નિબંધનો વિકાસ નથી. અત્યારની આર્થિક લડાઈની લડાયક મનોદશાને કારણે લોકોને માત્ર રડીખડી ધડી દુર્ગંહો વિનાની મળે છે. તે પણ હું ‘ મોનુ ’ છું કે આપણે અત્યારે તેવી દુર્ગંધરહિત ધડીની જરૂર મોટી છે એમ ધણી સ્વીકારશે. અત્યારે જ્યારે હકીકતશોધની ધેંલછાએ તથા પ્રચારકમોના સડાએ, વિવેચનાત્મક ગદ્યની કરતાં પણ કવિતા અને નવલને વધારે નિર્દયપણે હાનિ કરી છે, ત્યારે આપણને નિબંધની ખાસ અગત્ય છે. આપણે ચર્ચાચર્ચાથી દૂર રહેવાની આવશ્યકતા છે-જેમ, આંકડાના વધુ પડતા કેહાઓથી પણ. કબૂલ કરીએ કે આપણે લડાઈની [આર્થિક લડાઈની] સ્થિતિમાં છીએ; પણ આપણી રિયલિટી શું ખરેખર એટલી બધી ખરાબ છે કે અર્થવૃત્તિ સિવાયની આપણી બધી જ વૃત્તિઓને આપણે atrophy થવા-ખોટી પડી જવા-દેવી જોઈએ ? એ શું એવી ખરાબ છે કે રોટીની પરિભ્રામ સિવાયની કોઈ જ ભાષામાં આપણને જીવનનો વિચાર કરવો પોસાય તેમ જ નથી ? આપણા બધા રાજકીય ને આર્થિક ઝગડાના પાપારૂપ એવો, મનુષ્યમાત્રને રોટી મળવાની ખોળાધરી આપવાનો જીવ પર આવીને કરેલો, નિશ્ચય : એવો નિશ્ચય કરવો એ કદાચ

આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય ગણાય. “ અને પછી ? ” કૂચ લોકો પૂછે છે કે તેમ. જ્યારે દરેક જણને માટે રાટીની ખોળાધરી મળી જશે ત્યારે, ખીજા વિષયોમાં રસ લેવાની શક્તિ પણ આપણામાં રહે એટલા માટે, આપણે આપણાં ચિત્ત, આપણાં હૃદયમન, સંકલ્પતાવાળાં વૈવિધ્યપ્રેમી અને સંસ્કૃતિમંત રાખવાં જોઈશે એ સમજવા જેટલી આપણે આપણી જાતની કિંમત આંકવાનું ધટ્ટું નથી કે શું ?

પરલોકવિધાનાં તત્ત્વો

[‘ કસરી ’ વા. ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬]

જાણીતા મહારાષ્ટ્રી પરલોકવિધાવિશારદ રા. વિ. દા. ઋષિએ એ વિષય પર પુનામાં સપ્ટેમ્બરને પહેલે દલાડે આપેલાં બાણીમાં, તેમણે, ૧૬૩૪માં જાર્સેલોના ખાતે એ વિષયની જે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ બરાઈ, તેમાં ત્યાં એકત્ર થએલા ચિન્તકોએ આ વિધાનાં જે જે મુખ્ય તત્ત્વો (કોઈ ધર્મગ્રંથ કે દંતકથા કે અંતઃપ્રેરણાને આધારે નહિ પણ) અર્વાચીન અન્વેષણપદ્ધતિની કસોટીએ ચકાસી તરીકે રજીકાર્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં હતાં : (૧) મરણ પછી મનુષ્યનો સૂક્ષ્મ દેહ કાયમ રહે છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ શુભધર્મ, પ્રેમ અને રમૃતિ મરણ પહેલાં હતી તેવી જ રહે છે; (૨) માધ્યમ (medium) યાને મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરી શકનાર મનુષ્યવ્યક્તિદ્વારા એવી સૂક્ષ્મદેહધારી વ્યક્તિ સાથે આપણે સંવાદ કરી શકીએ છીએ અને એવા સૂક્ષ્મદેહધારીનું અસ્તિત્વ ખીજા અનેક રીતે પણ સમજી શકાય છે; (૩) મરણ પછી તાત્કાલિક કે જીવનો પુનર્જન્મ પૃથ્વી પર થતો નથી, પણ તેણે અનિશ્ચિત કાલ સુધી [નિશ્ચિતપણું જે હોય છે તે વ્યક્તિવાર જુદું જુદું] એ બાબતનો સર્વસામાન્ય એક જ નિયમ નથી, એ અર્થમાં ‘ અનિશ્ચિત ’] હાલ આપણને અદરય છે એવા જગતમાં રહેવું પડે છે. સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે

પરલોકવાસી એવા એ જીવને ફરીથી જન્મ લેવાની ઇચ્છા હોતી નથી. પણ કર્મ, વાસના કે ખીજ એવા એકાદ કારણને લીધે તે આ લોકમાં પાછો આવે છે. એ રીતે જોતો પુનર્જન્મ થયો હોય તેવા માણસના અસ્તિત્વ વિશે આપણને પરિચિત પરલોકવાસીઓ મારફત ખબર મળી શકે છે. પરલોકવિદ્યાવાદીઓમાં ધણે ભાગે પુનર્જન્મસિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થયો છે. (૪) આ લોકમાં કર્મનાં સારાંખોટાં કર્માનુસાર મનુષ્યને મરણોત્તર સુનિયતિ કે દુઃનિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આને જ સામાન્યપણે 'કર્મવિપાક' [Law of Karma] કહીને કહે છે. ભાવણકર્તાએ વધુમાં કહ્યું હતું કે આ વિધાના બળે મૃતજનોનાં સર્ગનાં મનનું સમાધાન થઈ શકે છે. એવા પ્રયત્નો કરવાથી મૃતજનના આત્માની ઉન્નતિને અડચણ આવતી નથી. જડવાદનું ખંડન કરવાનું આ ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. વ્યાવહારિક જાણતોમાં પણ મૃતના આત્મા પાસેથી કોઈ કોઈ વાર મહત્વપૂર્ણ માહિતી મળી શકે છે. એ આત્મા આ લોકમાંનાં પોતાનાં આસજનોને વીસરતો નથી, માટે આપણે પણ તેને વીસરવો જોઈએ નહિ.

પ્રાચીન લઘ્કરી શિક્ષણ

[ગોવિંદશાસ્ત્રી ગાડગીલ : 'કેસરી' ૧૯-૫-૩૬]

પ્રાચીન કાળમાં લઘ્કર મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારનું હતું : પાયદળ, હાથદળ, રથ અને હાથી; અને હથિધારીમાં, ધનુષ્યને બાણ, ભાસો, તરવાર, ચક્ર, ગદા વગેરે. એમાંનાં ધનુષ્યબાણનું મહત્વ વધારે હતું. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ અને વૈશંપાયને ધનુર્વેદ ને યુદ્ધશાસ્ત્ર પર જુદાજુદા ગ્રંથો રચ્યા છે. એ ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે એ સંભવનું લઘ્કર ઉત્તમ શિસ્ત અને તાલીમવાળું રહેતું. લઘ્કરનાં અંગોમાં, ઉપરકહીને ચાર પ્રકારની ફાળ ઉપરાંત ખંભનો, છાવણી, રસ્તા, દેવખાનું, નાવિક કલા, ટપાલો.

૧ આજીવનની મેસંતરબાળ માળા :- મુખ્ય ૨૦ મામાંથી એક કંડિકા

ખાતું અને ખસુસખાતું : એ દતાં. ખાણની મગદૂર પાંચસે ગજ પર્વતની દત્તી, અતે એ કલાકમાં સાઠ છોડી શકતાં એવાં વર્ણન મળે છે. સિંધાહીની લાયકી જોઈને, તેને ક્યું શસ્ત્ર આપવું એ ઠરાવવામાં આવતું. જે સરસ નેમ તાકી શકે તેને ધનુષ્યખાણ, યુરો હોય તેને દાક્ષતરવાર, બુદ્ધિ ઓછી પણ શરીરબળ વધુ તેને મદા, અને, બુદ્ધિ ઓછી ને શરીરનું બળ પણ સામાન્ય તેને બાલો : એ રીતે શસ્ત્રાસ્ત્ર સોંપાતાં. લખરી શિક્ષણ દરેક શહેરીએ લેવું એવો ઉદ્દેશ્ય જો કે મળતો નથી તો પણ એ સમયનાં મામો તથા નગરોનાં વર્ણન પરથી એટલું અનુમાન તો નીકળી શકે છે કે તરુણો લખરી શિક્ષણ લેતા હશે. પોતાના મામ કે નગરનું રક્ષણ કરવા નાગરિકો શક્તિમંત હોય એવું નિયમ તરીકે જોવામાં આવે છે. જે ગામના લોકો એ રીતે સ્વરક્ષણ કરી શકે નહિ તેમની પર સરકાર નિભાવવાના ખર્ચ માટે રાજ્ય એ બાળતનો કર નાંખતું.

અંધસ્થ સર્જન

મહાનના મંત્ર

[વિષ્ણુરાય ય. દેસાઈ : ' કાણ મહાન ? ' પૃ. ૪]

રાગ : મિશ્ર તિલક કામોદ, લાવણી

મહાનના તો મંત્ર અનેરા !

એ યજ્ઞે પ્રાણ દેનારા (૨)

એ આશ્રમજીવે જૂજનારા (")

સદ્ધર્મ સમયને માને ! મહાનનાં

જગતવશમાં દરિ બનનારા :

એ આગ દેગે ભરનારા (૨)

એ નાદ દિલે ધપનારા (")

સદ્ધર્મ સમયને માને ! મહાનનાં

પામરંમાંથી પરમ ધનારા :

એ સત્યવ્રતે શમનારા (૨)

એ અસ્ત બની ઉગનારા (")

સદ્ધર્મ સમયને માને ! મહાનનાં

અમરનામ મરણે મરનારા

એ સમયપૂર તરનારા (૨)

એ અમર ધ્રુવ બનનારા (")

સદ્ધર્મ સમયને માને ! મહાનનાં

ગ્રંથસ્થ ચિન્તન

તમન્ના જાગી છે ?

[ન્હાનાલાલ કવિ : ‘ યુગયુગાન્તરનાં દર્શન ’]

પાદલિપ્તપત્તનના પુરજનો !

પૃથ્વીને ઘેરીને આ ક્ષિતિજની ઝાલરો પડેલી છે. આધે આધે ધરતી આલમાં ટોળાઈ જાય છે ત્યાં, આસમાનના પડદાઓની પાછળ, નિરખરાની આરજુ કદી યદ્ય છે ? શ્રમ કદી કર્યો છે ? નયનને કદી પ્રેર્યા છે ? એ આલપડદાઓની પાછળ યુગયુગાન્તરનાં દર્શન છે.

પૃથ્વી ફરતી એ આલઝાલરો દબેલી છે, એવી માનવઆત્મા ફરતી પૃથ્વીની ઝાલરો દબેલી છે. દીવાને જ્ઞાનસંમાં પૂરે એમ આતમદીવડાને દેહની દીવીમાં, સંસારના જ્ઞાનસંમાં, જગતના ઝુમ્મરમાં પૂરેલો છે; અને ઉપર માયાના પડદા દાબેલા છે. કેટલાએક એ જ્ઞાનસં ને ઝુમ્મર ને માયાના પડદા નિર્મળ કાચ જેવા પારદર્શક હોય છે, ઘણાખરા એધરાવાળા મેલા કાચ જેવા અપારદર્શક હોય છે. પણ એ પારદર્શક અને અપારદર્શક પૃથ્વીપડદાઓની બીતર આન્તર્યક્ષુઓ 'જર્ષ' દર્શન કરે છે. કદીયે એ પૃથ્વીપડદાઓની મંહીનાં દર્શનની તમન્ના જાગી છે ?

અગોચર કુંજોમાં ત્યાં અગમ્યદેસે અજાણ્યા છે. યુગયુગાન્તરનાં ત્યાં દર્શન છે.

આર્ય પ્રજાના રસ્તા

[વીરેન્દ્રરાય ચં. મહેતા : ' શિક્ષણમૃદ્ધિ ' ૫-૮]

દરેક ગામડા અથવા શહેરને ' સક્યુલર રોડ ' એક પણ અપવાદ સિવાય હતો. તે મંગલબીચી ના સુંદર નામથી ઓળખાતો. તેનો ઉપયોગ રથયાત્રા માટે થતો હોવાથી એ રસ્તો ' પ્રામીતાડ ' અગર ' શુદ્ધાર ' બનતો. રથયાત્રાનો મદિમા એવો હતો કે જેમ અત્યારે વાઈસરૉયની કે રાજાની સ્વારી નીકળે અને રસ્તાઓ સાફસુદ્ધ થઈ જાય તેમ રથયાત્રાના વરધોડા વખતે પણ બનતું. એવો જ પ્રમંથ જલ્દયાત્રામાં તળાવનું પાણી સાફ કરવામાં થતો. પેટ્રિક ગેડીસે ઇંદોરમાં દિવાળીનો દિવસ ' ગ્રેટ ક્લેન્ડિંગ ડે ' તરીકે પળાવી ઇંદોરનું અનારોગ્ય ધટાડ્યું હતું. હજુ પણ તેને મળતો રિવાજ ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં છે. એ જ સંજોગો, વિચાર મહત્ત્વ સંબંધી રૂઢિઓમાં છે અને એ જ કારણે તે દિવસે હરિજન બાઈઓને પણ ખૂબ આપવાનો વિધિ છે. નગરવિધાન હિંદી બીજામાંથી વિકાસ પામેલું હોઈ સમાજની રહેણીકરણી અને વિધાન વચ્ચે સુંદર સુમેળ સાધી શકતો. ' સક્યુલર રોડ ' ની માફક ' આર્ટિસ્ટ રોડ ' અને ' વિસ્ટા રોડ ' પણ હતા. રસ્તા ઉપરના આર્ક સંજોગો તો ઘણા જગ્યાએ વર્ણન આવે છે. વિજયનગર અને ગુજબર્ગનાં ' આર્ટિસ્ટ રોડ ' તો પ્રસિદ્ધ છે. ' વિસ્ટા રોડ ' તો હિંદી નગરવિધાનની ' બેસીસ ' [પાયો] કહીએ તો પણ આવે. એ સુંદર ગોપુરાં અને નગરગર્ભના બ્રહ્માપંદમાં જોજસ વરસાવતાં ગગનચુંબી મંદિરોં કે લગ્ન મંદાલયો ગમે તે જોનારને લગ્નતા અને લાવનાથી ભરી દે એ સહેજે કશી શકાય તેમ છે. એ જ કારણે ગોપુરાને હિંદી સ્થપતિએ સ્થાપત્યના અદ્ભુત નમૂના બનાવ્યા.

૧. ખાસ સાહિત્યસંમેલનનો નિબંધ...

ભૂલાં પડેલાં ભાંડુઓ.

[જયેન્દ્રરાય દુરકાળ: 'ધર્મ' અને 'નાટ્ય' પૃ. ૧૦]

આપણા માનવંદુળમાં કેટલાંક ભૂતો પડેલાં ભાંડુઓની ધર્મ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા, અરુચિ કે અવગણના મંજુ દ્વારા એ છે કે કેટલાંક ઝાકઝમાળ જૂઠાણાં એ ઘણે દેકાણે રાજ્ય જમાવી દીધું છે; અને તેથી કેટલાંક સનાતન સત્યો એમની સ્મૃતિમાંથી સરી ગયાં હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, સંયમથી શાંતિ મળે છે એને વિકારોને ધોષવાથી મન વધારે ને વધારે બહેંચીને અર્થાત થાય છે, એ વાતને ઘણા બૂલી જાય છે અને તેથી ધારે છે કે સંયમની વાડ એ પ્રગતિની આડે આવનારી છે. જ્યારે વસ્તુતાએ તો પ્રગતિના સાચા માર્ગની જ એ બંને બાજુએથી રક્ષા કરે છે. વળી ખીજું, માણસે માણસે ફેર હોવા છતાં અને કાંઈ ટકાના તેર હોવા છતાં યુરોપની એક ભ્રમણા ચારે તરફ લાગૂ થઈ રહી છે કે બધાં માણસો સરખાં અને પ્રત્યેક મનની સરખી કિંમત: પછી તેની પાછળ ગમે તેટલું વિચારબળ, બુદ્ધિબળ કે જ્ઞાનબળ હોય. એકાવન મત પાસે પચાસ મતવાળા પક્ષે મોટાંમાં મોટી બાબતમાં પણ તાબે ચતુર્થ એની પાછળ આ ભૂત 'ગાદી'એ ચઢી બેઠી છે. યુરોપમાં એને ગાદીએથી ધક્કેલી કાઢવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. પણ આપણે અહીં તો વિજાયતના જરીપુરાણ સિદ્ધાંતો આવે છે એટલે એ અસત્યનો પરિવાર ત્યાંથી સ્ટીમર પર ચઢીને ક્યારે આવે છે તેની આશા રાખી અને પ્રતીક્ષા કરવી રહી. બુદ્ધિમાં, ગુણમાં, રૂપમાં, શક્તિમાં, સંસ્કારમાં અને સ્વભાવમાં પંચભૂતનાં પૂનર્જાં હોવા છતાં સૌ મનુષ્યો અંજીસરખાં છે એ સત્યને જો આપણે જોઈ રાખીએ તો મંત્રદારોની પેટીમાંથી સત્ય અને હાંપણ ખોળી કાઢવાની દવાઈ તદ્દખીરમાં આપણે વિશ્વાસ ઓછો થઈ જાય અને એને એને સરખાં ગણવા-ગણાવવાની

અમર્યમુક્તક પ્રેરણા પછી દીલી પટ્ટી જાય; અધિકારભેદને આપણે વધારે સારી રીતે સમજતા જઈએ અને સરખાપણાની ઊંડી સર-સાઈ, લગાઈ, ગંધા અને કટુતા વધે છે એ હકીકત સહેલાઈથી સમજી શકીએ; અસત્યમુક્તક વ્યવસ્થાનું આતું જ પરિણામ આવે, એ આપણને વધારે સુરપટ થાય અને આપણે મુદિતા, મેત્રી અને કંઠભાના રવાનાવિક બાવોને કેળવીને પુનઃ માનવજગતની શાંતિ, સંપત્તિ અને સદકારિતાને વધારે દરમ્યાનાથી અને સફલતા-થી સાધી શકીએ. એ રીતે આપણે જગતના વૈવિધ્યમાં, જગ-દીશના ઐક્યને વધારે સારી રીતે અનુભવી શકીએ અને ધર્મ એ સાધ્ય અને રાજ્ય એ સાધન એ આપણા મિત્ર અને પુરાતન પરિવારજનોની સનાતન પ્રણાલિકાને વધારે અનુસરતા થઈએ; અને બાંડ સામે જ બાંડખોર થવાની મદાશક્તિ આપણા સમાજને પ્રાપ્ત થાય.

ત્રણ પરિમાણની પાર

[આર. એચ. પોર્ડ : ' ૫ પોવિસ બ્રાસર્સ ' પૃ. ૧૨, ૧૩]

તેમની [' એ ગ્લેસ્ટનજરી રોમાન્સ ' એ પ્રસિદ્ધ નવલ-કથા વગેરેના કરતાં જોન કાઉપર પોવિસની] વિગતર દૃષ્ટિને જગત આપણા બધાથી ભુદી રીતે દેખાય છે. આપણે સાધારણ રીતે જગતને એક સીધાસર ત્રણ પરિમાણના (લંબાઈ પટ્ટા-ળાઈ ઊંડાઈ એ પરિમાણોવાળા) દૃશ્ય તરીકે જોઈએ છીએ : તેમાં એક દેખાવ પછી બીજો આવે; એક બનાવ પછી બીજો થનાવ; અને એક મિનિટ પછી બીજું મિનિટ. પણ જગત વાસ્તવિક રીતે તેવું નથી. જગત તો ચેતનમય, સૂક્ષ્મ વહેણોનો સમૂહ છે; નિઃસીમ, કાળગદિત, ધબ્બાં (ત્રણથી વધુ) પરિમાણોવાળા, કદાચ અજેય છતાં અનુમાનવિરોધ ધર્મો સંભવે તેવાં એ પ્રકારે-નો (ચેતનમય સૂક્ષ્મ વહેણોનો) સમૂહ છે. આપણે જોના રૂપમાં કરી શકીએ તેવી બાહ્ય સ્થૂળ વસ્તુઓનું જગત દેવે અવા-સ્તવિક રૂપ છે; અને એ એવું રૂપ છે તે બીજા કોઈ કારણથી

નહિ, તો આ કારણે : ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને જ એવું માલૂમ પડ્યું છે કે એ 'વસ્તુઓ'નું સ્થૂળરૂપ એ સાચું રૂપ નથી, કેમ કે એ દરેક 'વસ્તુ' વીજળીનાં અણુને રૂપે આંદોલિત થતી થતી અને પ્રકાશતી પ્રકાશતી, સૂક્ષ્મત્વ પામતી હોય છે-અદૃશ્યમાં વેરાઈ જતી હોય છે. આ રીતે, ઇન્દ્રિયગોચર આખું ય 'વાસ્તવિક' જગત છે ખરી રીતે તો અવાસ્તવિક જ. પણ તો પછી, અસદ્ય વસ્તુને આપણે ક્યાં શોધવી ? સત્-પદાર્થની ક્યાં બાળ મેળવવી ? એની શોધ આપણે ચતુર્થ પરિમાણ સહિતના-અને ચારથી થે વધુ પરિમાણોવાળા-જગતમાં કરીને, ત્યાંથી એની બાળ મેળવવાની છે. એ આપણને નથી દેખાવાનું, જ્યાં લગી આપણે આપણી સ્થૂળ દૃષ્ટિને પ્રભાવે એ અદીક સૃષ્ટિ પ્રત્યે અંધ છીએ ત્યાં લગી. એ સૃષ્ટિના ધ્વનિ આપણા વ્યક્તિગત આત્મવિકાસના પ્રમાણમાં કોઈવાર આપણામાં ગુંજે છે તો કોઈવાર ગાળે પણ છે. એ બેદો ગૂઢ છે, અર્ધાનણીતા જેવા ય છે. હૃદયમાં વસતા ચૈત્ય-પુરુષની અંતર્દૃષ્ટિને એ ગમ્ય છે, સુગમ છે. એ દૃષ્ટિ આપણને અમર જીવનના તેમ જ મર્ત્ય માનવીના જીવનના અસંખ્ય સદૃશ સુધાવી તથા અસંખ્ય સંવેદન કરાવી શકે છે.

ગાવડીમુખો જમાનો

[હે. ચીઅર્સનઃ 'લેખી' (લેખ્યચિત્રચરિત્ર)]

ગયા જમાનાઓની સરખામણીમાં, આપણો જમાનો તો છે ગાવડીમુખો^૧. આધુનિક મનુષ્યોનાં હૈયાં એટલાં આળાંકૂંળાં છે કે જો આજે લેખી જીવતા હોત, અને ઝોગણીસમી સદ્ગોમાં જેવું 'નિખાલસપણું' વાપરવાની છૂટ રહેતી તો નિખાલસપણાથી જુદાં જુદાં માણસો વિશેના પોતાના અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા હોત, તો તેમના સમયનો અર્ધો ભાગ અદાત્તોમાં અને બીજો

૧. "Mealy-Mouthed" જેવું હોય તેવું સાદું રીતે કહેવાને સરખાવું, ગાવડીમુખું"-અંબાલાલકોશ.

તમારા વીમાના તમામ
પ્રકારના કામકાજ માટે
અમારી ખાસ જ આવજો.

ધી ઇન્ડિયન ઓશિય ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

પ્રમુખ : શેઠ મધુરાદાસ વિસનજી ખીમજી

જે. પી. એમ. એલ. એ.

—જ્યાં—

જિંદગી, આગ, મોટર, મરીન
અને ખીમ તમામ પ્રકારના
વીમાનું કામ સંતોષકારક
રીતે કરી આપવામાં આવે છે.

સદ્ગત જામીનગીરી, દાવાની
તાત્કાલિક પતાવટ, અને
જીંદગીના વીમાના
મિલકુલ નુકસાન

એ

અમારી વિશિષ્ટતાઓ છે.

એજન્સીની શરતો માટે મળેલ અગત્ય લખો:—

ધી ઇન્ડિયન ઓશિય ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

હૈદ્રાબાદ : ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

શાપુરજી પાલણજી

નો

કું પ ની

તમારે જીજી વળત ત્યારે કોઈ પણ જાંઘકામ—
પછી તે રહેણાક માટે જાંગલો, વેપાર ધંધા માટે
જોડીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વિગેરે—સંજો
ધનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેયો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્સડ કોંક્રીટથી જાંઘ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યના
જાંઘકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા જીજી ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વિગે-
રેની સંખ્યા વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

મોડાજ રોડ, કોટ, મુંબઈ

‘તારનું’ સરનામું—‘જનકેશ’

અર્થો તુરંગેમાં પીતતો હોત; તેમ જ, તેમનું આવરણ કદાચ મુશ્વિસપરમાં (વર્ક ફાઉસમાં) પૂરું થયું હોત. સમાજની આખી ઈમારત આ જમાનામાં એટલી તો સખળડખળ થઈ ગઈ છે કે, તેઓ કરતા તેરી ટીકા વડે સમાજની વ્યક્તિઓને ઉધાડી દેવે પણ તેમ નથી.

‘ઉપનિષદ’ નો અર્થ

[ઉપનિષદના ૧. મહેતાચિખિત કષોદ્ધપાતમાંથી]

‘સદ્’ ધાતુ છે. એમાં ‘ઉપ’ અને ‘નિ’ એ ઉપસર્ગો જેથીને ‘કિવપ્’ પ્રત્યય લગાડાયો ‘ઉપનિષદ્’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. અર્થોત્ ઉપ+નિ+સદ્+કિવપ્ એવા એના અવયવો છે. ‘પદ્મલુ મત્પત્તસાદન વિશરણુ’ આ અનુશાસન પ્રમાણે ‘સદ્’ ધાતુનો અર્થ “ગતિ, અવસાદ અને વિશરણુ = હિંસન=વિનાશ કરવો, મમન કરવું, પહોંચાડવું, ક્ષિપિત કરવું” એવો થાય છે. ઉપ= સમીપ, પાસે; નિ= નિશ્ચયરૂપે, ભક્તિપુરઃસર પાસે. એસવું= એવો ‘ઉપનિષદ્’ શબ્દનો ધાત્વર્થ છે; કિંવા, નિશ્ચયરૂપે જેના દ્વારા અહમને પ્રાપ્ત કરી શકાય અથવા સંસારના દાઘલુરૂપ અનિદ્ધાનો નિર્ધાસ કરી શકાય, તેનું નામ ઉપનિષદ. ઉપનિષદ એટલે બ્રહ્મવિદ્યા. ઉપનિષદો પ્રાચીન બ્રહ્મવિદ્યાને જ પ્રતિપાદન કરે છે અને આત્મિક્યને અવગોષે છે.

વર્ણાશ્રુતમણી

અનાસક્તિ,	૧	પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર,	૧૧૧; ૧૫૭
અમે મનુજી,	૫	ગ્રા. માંકડનું સંશોધન,	૯૪
અંતરની તદ સંધો કે !,	૧	કૂલ અને પૃથ્વર,	૧૩૨
ઉપકવનિ,	૧૫૮	કૂલવરની રાણી,	૫૪
અંધરય ચિતન,	૧૮૪	ભાષા અને સાહિત્ય,	૧૧૬
,, સમન,	૧૮૩	મ. ન. દિનો સમય,	૭
કવનિ,	૧૧૬	મનોરાજ્યનાં મોક્ષિકો,	૧૦૨
અનિષ્ટિ,	૧૪૨	મંજુષા,	૧૬૪
નવલપિરોધ,	૧૬૫	વર્ણાશ્રુતમણી,	૧૬૨
નવા ભારતીય મંથો,	૧૭૨	વાસરિકા,	૧૧૧
,, હુદોષી ,,	૧૭૪	સર્વનારા,	૨૬
નિકષ,	૬૪	સ્પેનિશ રંગમંચનો સદા,	૭૪
નિકષપૂર્તિ,	૧૫૫	સામયિકોમાંથી,	૧૭૫
પાદપૂર્તિ,	૧૬૪	સોય,	૭૧
પ્રાચીન ભારતીય વસાહતો,	૩૯		

માનસા

વર્ષ બીજું : ગ્રંથાંક બીજો

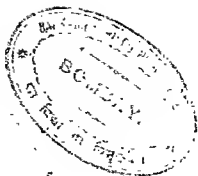

આ ગ્રંથમાં

નિકુમાર ભટ્ટ
ભાશંકર જોષી
તિલાલ તોલાટ
રૂકર વહોરા

અનંતરાય રાવળ
રવિશંકર ભટ્ટ
મણલાલ પારેખ
રતિલાલ છાયા

મુન્દરમ
મનુભાઈ દેસાઈ
નાથાલાલ દવે
મણિવ્રમસાઈ બુચ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૨ ૨

પૂર્ણસંખ્યા

૬

ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭

માનસીમંદિર

રવાપરી રોડ : ભાવનગર

નિરૂપ

સોસાયટીનો નવો ગુચ્છ	(વિ.)	૩૨૦
૨૨. મગનભાઈ ચ. પટેલકૃત	(ડ.)	૩૨૩
આપણો નૂતન ચિત્રરૈખવ	(,,)	૩૨૫
બસો-પાંચસો શબ્દોમા	(,,)	૩૨૬
પરિચાયિકા ...	(,,)	૩૩૦
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૩૪૦

દ્વિતી

૧. ભાષા અને સાહિત્ય	(વિ.)	૩૪૩
૨. નાટક અને ચલચિત્ર (ર. સં. ભટ્ટ)	૩૪૭
૩. કેશવણી (શિવપ્રસાદ બુચ)	૩૫૨
૪. ઇતિહાસ અને પ્રત્યક્ષ (સા. તોલાટ)	૩૫૬
૫. મંદિરનો ધંટનાદ (વિ. ક. વેધ)	૩૬૪

મંજૂપા

૧. ૨૨. નરસિંહરાવની પુણ્યસ્મૃતિમાં	૩૬૭
૨. સામયિકોમાંથી	૩૭૨
૩. મંથર ચિન્તન	૩૭૮
૪. વર્ણાનુક્રમણી	૩૮૮

માનસી મંથરેશ્વીઃ સંચાલક વિજયરાય ક. વેધ, ડવાપરી રોડ; ભાવનગર ... લવાનમ (વાર્ષિક) રૂ. ૫; દેરાવર રા. ૮; (છટક) રૂ. ૧૧. ... રાખાઓ : (૧) મુખ્યાઈમાં : મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં, પ્રિન્સેસ રફીક; (૨) ચૂરતમાં : લોક-વાણી મુદ્રણમંદિર. ચોટા પુલ; (૩) વડોદરામાં : પ્રો. ગોવિંદ-લાલ દ. બટ, શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદમાં : ગુર્જર મંથરણ કાર્યાલય, ગાંધીરોડ; (૫) કરાચીમાં : પ્રો. ડોલરરાય રં. માંકડ; ૧૮, ગુજરાતનગર : (૬) રાજકોટમાં : ધન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન હોલ સામે; (૭) લતમનગરમાં : રા. રામચંદ્ર ઓઝા; ઓઝાનો હટેડો. (૮) જૂનાગઢમાં : મૂળવંતરાય વ. ત્રિપાઠી, નનો નાગરવાટો; (૯) પેરણદરમાં : જયેન્દ્રરાય મ. પાઠક, રામટેકરી રોડ.

તમારાં વીમાના તમામ
પ્રકારના કામકાજ માટે
અમારી પાસે જ આવજો.

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.,

પ્રમુખ : શેઠ મથુરાદાસ વિસનજી ખીમજી

જે. પી. એમ. એલ. એ.

—નયાં—

જિંદગી, આગ, મોટર, મરીન
અને ખીન તમામ પ્રકારના
વીમાનું કામ સંતોષકારક
રીતે કરી આપવામાં આવે છે.

સદર જામીનગીરી, દાતાની
તાત્કાલિક પતાવટ, અને
જંદગીના વીમાના
ખિલકુલ નજીવા દર
એ

અમારી વિશિષ્ટતા છે.

એજન્સીની શરતો માટે મળો અગર લખો:—

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કુંપની લી.

હૈઃ એજીસ : ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

તમારે જીજી વખત ત્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખત કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંજ્ઞા-
ધેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઈન્ફોર્સડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

મેટાજ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારનું સરનામું—‘ ‘ જીનક્રમ ’

—સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય અશક્ય છે—

“યુ ની વર્સ લ”

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાના ટેકા માટેની પોતાની
લાયકાત પૂરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનીવર્સલ’-

ને જ આપે.

“યુનીવર્સલ,” જિંદગીના વીમા માટે ગરીબ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ બોધએ
તેવી યોજનાઓ સૂચવી શકે છે. તમારાં વહાણાં જાળકાની
ફેગવણી અને લખ, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને વૃદ્ધા-
વસ્થામાં શુભશન માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનીવર્સલ” ની પોલિસી લેવાથી મળી શકશે.

હાલના વેપારી મંદીના સમયમાં “યુનીવર્સલ”ની એજન્સી
તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

લખો:—ધી યુનીવર્સલ કાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

—મેનેજીંગ એજન્ટસ:—

એમ. કાનજી એન્ડ કું.

—હેડ ઓફીસ:—

યુનીવર્સલ બીલ્ડીંગ, કોટ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—Says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application, and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

અરબી ઉદ્ધું નહીં બજારનારને ધરજામ સમજવા ગુજરાતીમાં
અભોડ પુસ્તક

—: ઇસ્લામની ઓળખ :—

કુરઅને શરીફમાંની અરબી સુરાઓ ગુજરાતી અક્ષરોમાં આપી,
તેના ગદ્યમય બાધાન્તર અને વિસ્તૃત ટીકા સાથે, બાધાન્તરરૂપ
કાળેશ અને અન્ય ઇસ્લામી લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૧) પોસ્ટેજ જુદું.

: કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો :

વિવિધ માસિકો અને અન્ય પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ ગદ્ય ચૂકાં કાળેશ
અને લેખોનો સંગ્રહ

કીમત રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું.

બંને પુસ્તકોના કર્તા—

કરીમ મહમદ ભારતર, એમ. એ. એલએલ. બી.
સેરાન્સ જડજ, જૂનાગઢ.

મળવાનું દેકાઘું:—કર્તા પાસેથી અને ભણતા બુકસેલરો પાસેથી.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન કું

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneslab"

સીમેન્ટ મારકેટીંગ કું. ઓફ ઇન્ડિયા લીમિટેડ સેલ્ડીંગ એજન્ટ

અર્થ પ્રકારની લાદીઓ, ટાઇલ્સ, નળીયાં, સીમેન્ટ
વગેરેના વેપારી.

બોમ્બે પોટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમિટેડ

સીરેમીક ફ્લોરિંગ રંગીન ટાઇલ્સ વગેરેના બનાવનાર.

પોટરીઝ અને ફાયર ક્લે ગુડ્સ બનાવનાર.

એલાઈપીયર, એશીયન બીલ્ડીંગ.

સરખાનું—દારખાના, મુંબઈ, કોટ, મુંબઈ, રો. નં. ૨૩૩૬૨

ફાર્જસ સભા ત્રૈમાસિક

ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તથા ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન, વિવેચન અને પ્રકાશનનું કદ રોપણ ૮ પેજ, પંદર ફારમનું, પાનાં ૧૨ નું જે. સંગ્રહ, કાગળ, સુંદર છપાઈ, સચિત્ર પૃષ્ઠો છતાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩.

જોયા. અંદાજી.—માર્ચના વિષયો—ગુજરાત અને વિાપકદરખક, સાહિત્ય તથા અશાસિસમ્મ.—જાહેરા અને દર્શિશ્ ગુજરાતનું દિર્દરોન,—કુષાદરણુ—હારમલા, —નરસિંહયુમના કવિઓ (૨). આપણો ખોરાક વજરે. નામ મોંધાવો :

૧ સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ છુ. જાની,

૩૧૫ શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભામ દિર
વિકલભાર્જ રો, કોમિસ લેઇન, મુંબઈ નં ૪

૨ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રો-સેસ રટ્ટીટ, મુંબઈ નં ૩.

નવાં પ્રકાશનો] શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સમાનાં [નવાં પ્રકાશનો

૧. હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ : હવિ "મધુસૂદનચરિત્ર
(૨. રા. ૧૯૧૪) મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૨. જીવન અને ઉત્કાન્તિ: (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા.
ભીમભાર્જ લાલભાઈ દેસાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧
આકૃતિઓ. પારિભાષિક કોષ સાથે પા. ૧૫૦ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૩. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨ એ: ગુર્જરવંશી
ચાલુક્યવંશ પર્વતના મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

૪. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લેા: પ્રાચીન યુમથી
ગુર્જરવંશ પર્વતના મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૫. હવામાન: ગુજરાતની પરિસ્થિતિ: રા. રા. મુકુન્દ જનાકર તથા રા.
ભીમભાર્જન. દેસાઈ પા. ૧૫૦ સચિત્ર, નાશાઓ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૬. પૃથ્વીનો ઇતિહાસ: રા. યશવંત ગુ. નાયક પા. ૧૨૦ સચિત્ર:
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૭. કૃષ્ણકીટ કાવ્ય: (પ્રાચીન, હર્ય રકંધ પદ્યધ. ભાગવત)
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

દરેકનાં રોપણ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃષ્ઠ.

શુક્રસેવરોને જરૂરયાત લેતાં ૨૦ ટકા કમીજાન મળશે.
સમાનાં ખીજાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીઓ અને છતાંમો માટે
અડધી કિંમતે મળશે.

પત્રવ્યવહાર કરવો:—ડૉ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું
શુક્રસેવસં: પ્રો-સેસ રટ્ટીટ, મુંબઈ નં. ૨.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એફ

ઇન્ડિયા લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, બ્રાસવેર, આઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખજાનો હીરા

હીરાની સળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
કુડા જોડીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અંગે ખાસ મોટા સ્ટોક તૈયાર કર્યો છે.

હીરાની સળી અને કુડા જોડી વસાવવી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી પાસે હરહંમેશા રહેતી મૂડી છે. ઘસાય નહીં, પીસાય નહીં, કુટે નહીં, છુટે નહીં, હંમેશા પ્રકાશતા હીરાના દાગીના તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને શોભાવનાર, તેમજ તમારા કુટુંબની મહત્તા વધારનાર છે.

બહારગામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. ચી મોકલવામાં આવશે. કોઈપણ કારણસર પસંદ નું પડે તો એક અઠવાડિયા સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ઓખળી ચાંદીની દરેક ચીજ ક્રીકેટ વાને મળશે.

સૂરજમલ લલ્લુભાઈની કું

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હીરાના વેપારી તથા જવેરી, ડાહ્યા, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ.

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વીમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર ત્રણ મહિને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે છે અને વીમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખત્તાસ થતાં ચૂકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ, મુંબઈ.

૬-૧૦, ડીનલેન ફોર્ટ; મુંબઈ.

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

મારબલ કંપની

એપોલો સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુંબઈ.

હાલમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ આપના માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે; કારણ કે ધરધણી, ઈન્જનેરી અને કંટ્રાક્ટરોને 'ભારત'માં પૂરે વિશ્વાસ છે કે તેઓને દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાયેલ 'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જાણવશે તો મુકાબલે ફાયદો થશે. અજમાયશ ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં મુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક્ર હિન્દુ લોજ ક્ર

૨૧૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૮.

તાર . કમર્સ.

ધી દિનિટી ટિઅર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર ખાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૯.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ
ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી,
લીમીટેડ.

The Pioneer Co-op-
erative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી જિંદગીનો વિભો શા
માટે ઉતરાવશે ? કાચુ કે— ;

- (૧) રૂ. ૧૫૦ ની નાની રકમ તેમજ મોટી રકમોના
વિમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની દેખરેખ અને
ગવર્નમેન્ટ ચોડિટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીનો પોલિસી માટે
દાક્તરી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધિઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં ક્ષણ સફળ હોયો.

લેખક, ઇ એજન્ટ—ઉદાર શરતો.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્સી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.
વધુ વિગત માટે લખો:—

ચુનીલાલ ડી. બરશીવાલા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેંક હાઉસ લેઇન; કોટ, મુંબઈ.

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૬. પત્ર-પ્રવૃત્તિનો ભાવિ પ્રવાહ ... (૧)

[સર રૉ. ડેનહઃ 'ફ્યુચર ઓફ જર્નાલિઝમ ' (૧૯૨૮)]

વર્તમાનપત્રોની પ્રવૃત્તિનો બધોય ઝોક હવે વિવિધતા ખીલવા તરફ છે. સમાચાર શાને કહેવા એની આખ્યાને હવે મર્યાદા નથી. લૅન્ડિક (' પૉપ્યુલર ') પત્રોમાં, ચીલે ચાલનારું વૃત્તાંતમેખન ઓછી, અને સર્જનાત્મક સમાચાર વધુ, જગ્યા રોકે છે. વિશિષ્ટ લક્ષણની લેખશૈલીઓ એક પછી બીજી ચાલતી જ હોય છે. એના વિષયો સામાજિક હોય છે; જીવનના હસ્તાક્ષવાળા રસરંગી હોય છે; માનસ-શાસ્ત્રીય, ધાર્મિક કે નૈતિક હોય છે; અથવા, પારલૅન્ડિક જીવનને વર્ણવનારા, એ અજ્ઞાત પ્રદેશોની શોધખોળને લગતા હોય છે; આમ, મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે રસ પડે તેવું કંઈક ને કંઈક એ શૈલીઓમાં હોય છે. ભવિષ્યના પત્રકારત્વમાં અંગતભાષી સૂર ધણો દીસી આવે તેવા રૂપનો થશે; અને, આ પ્રકારના પત્રકારત્વને ટેકવના તથા પોષવાને આતુર એવાં, સાર્વજનિક કાર્યકરો હશે એ, મોભાદાર સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાના પ્રચારકાર્યપદ્ધતિનિધિઓ (' પબ્લિસિટી-એજન્ટ્સ ') તરફ રોકશે.

માનસી

સર્જન અને ચિંતનની અંધશ્રેણી

પૃષ્ઠ ૨ અભીપ્સા અંધ ૨

અભીપ્સા

[' પુરાણાં નવલાં તો મે ' લેખાંક ૪]

" અનાસક્તિ એટલે ચેતનાની, ખરે જ, જલકમલવત્ અવસ્થા, એ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી એને સવિરોધ બંધવારે હણની અભીપ્સા થાય, અને એ પ્રભુકૃપાએ સંતોષાય પણ, એમાં આશ્ચર્ય નથી, એ અભીપ્સાની સિદ્ધિ એટલે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર. "

એવી અભીપ્સાની દિશમાં પ્રાથમિક રૂપે પણ હાજરી, એટલે સાચા જીવનનો રાહ; એની છેક ગેરહાજરી એટલે છતે જાને બેમાની

અભીપ્સાવંત માનવી એટલે જગેલા આત્માવાળો માનવી; અભીપ્સાવિહીન એટલે નીંદરતા આત્માવાળો માનવી; પદેલો ઇન્દ્રિયો ભાવો અને વિચારોના જીવનને ગોણું ગણે છે, ખીજે એમાં જ ગૂંચવાયો રહે છે; એક ચેતનાને એવી રીતે જગતી ને જગતી રાખે છે કે તે તેજનો ઝરી બની ઇન્દ્રિયાદિકને આડે, પહોર સાફ ઉજળાં અને પ્રેરાંત રાખે ત્યારે ખીજે કેઈ ચેતના-ચેતનાને પોતે જાણે પિજાનતો જ ન હોય તેમ, બ્રહ્મને જાણે મિથ્યા અને જગતને પરમ સત્ય ઠરાવતો, પોતાની એવી વૃત્તિવિવશતાએ કરીને, ઇન્દ્રિયાદિકને આઠેઆઠ પહોર મેલાં અંધારિયાં અને હલેયાં જ રાખે છે.

પરિણામે, જગત માનવી અભીપ્સુ બને છે અને નિદ્રિત અનભીપ્સુ.

જગત સમેતે છે કે મારી, અસલ જાતને ઓળખવાનો સંવત પ્રયાસ કરવો એ જ મારી ખરામાં ખરી નોકરી છે, ખરામાં ખરા થઈ

છે, ખરામાં ખરી મેળમળાહ છે, ખરામાં ખરી સર્વ પ્રકારનો—પંડ અને કુટુંબનો, નાત અને સમાજનો, દેશ અને દુનિયાનો—અવહાર છે. અને નિદ્રિત ? એની તો બધી સાચી સમજ જ બહાર મારી ગઈ છે, ત્યાં બીનું શું થાય ? તેણે હમણાં તો એવા બહેરા જ રહેવાનું તેણે સાંભળવા—સમજવાનો સમય પાડે ત્યારની વાત ત્યારે ; ત્યાં લગી તો તેણે, (પતરાનાં આવી દીધેલાં હોય છે તેમ) માટીનાં છવ દીધેલા રમકડાં તરીકે, ચિરાટે પેતાની અદ્ભુત લીલા રમવા સારૂ માટીમાંથી ધણીધણને છવ દીધેલાં રમકડાં તરીકે, અળ્યા કરવાનું ; એ રીતે, પેતાની અસહ જાતને બૂલવાનો પ્રયાસ કર્યા કરવાનો.

અસહ જાતને એજાખવાનો સતત પ્રયાસ એટલે શું ? એટલે અભીષ્ટા. પણ અભીષ્ટા એટલે ? ‘ અભીષ્ટા ’ નો અર્થ ‘ અમુકની તરફ જવાની, અમુકને આપણા અંતરમાં અનુભવવાની તીવ્ર એવણા ’ એવો થઈ શકે. એ અમુક એટલે કોણ ? એ અનુભવ અને એવણા વળી શી ચીજ છે ?

સૌન્દર્યલહરી

એકંતરતું ફૂલં

: શિખરિણી :

લઈ કેના ક્યાને ? વખતજ, નિચારી. હું જ ચકચક
અને આવ્યું. ત્યાં અંજલિ જલમહીથી ન હંચકી.
નમ્યું માયું, આંખે સ્પર્શન કર્યો ત્યાં વહી ગયું
ગયું ! રે કાં ના મેં કેસુમ તરતું એ લઈ લીધું ?
રહ્યો તાકી, એકી નજર દૂરથી આવત સમે
પ્રસારીતી ને અંજલિ જલમહી તુલ્લ ઝીલવાં.
'લઈ કે ના ?' એ ત્યાં મુંઝવણ ઉરે થી પસમી, ને
જરી રે ! લંબાવી કરે, ન લઈ લીધું વહી જતું.

રહ્યો તાકી, ધોંચી નજર વદને ત્યાં લગણુ તો,
પછી પાછો એ પ્રેમ મન મુંઝવે કાં નવ લીધું ?

હશે ક્યાંથી આવ્યું શિદ્ધ, કયલી જશે, કેા કરચકી
પ્રવાહે મૂકાયું, કહી કવણુ કાળે વહી રહ્યું ?

ખયું કેા વેણીથી; તંતર ઊગ્યા બધુદુમનું
નદીની વેણીમાં ભગિનીરણ્યગારે સુમ સયું ?

અણુપૂંમનું વા કેા પવન અથવા આગન ચકી રહ્યું.
ઉગાડી લાવ્યો શું ? કરચકી અનપમે મુઠી લીધું.

પછી પ્રાયશ્ચિત્તે જલમહી* મૂક્યું કોઈ મનુજે,
બધાં હર્ષે જોશે, મદીય દીપશે એમ ગણીને

ઉરે શાતા પામી ?-જરીક ક્ષીણ એકાદ ફૂલને
જલે ચંભાવીને 'શિવ ન સહુ એવું' પૂછી લીધું ?

લલે ના ચંભાવ્યું, વહી - ગયું લલે ! આ કરવડે
ચૂંટાયાં શું ઓછાં કુસુમ વનવાડી મહીંથી, તે

ઉમંગે વિસ્તારી દલ, જલતરંગે વહી જતું
ચૂંટાયું છોડેથી, કુસુમ જલથી ચાંદું ચૂંટવા ?

રહી બાકી જે જીવનઅવધ તેમાં વહી જઈ
દૂરે દૂરે પહોંચી નિજસુરભિ વેરી પ્રકૃતિમાં

જગે જીવેલું સાર્થક કરી જતાં એ કુસુમની
અધૂરી યાત્રામાં મન ધરિયું વિશેષ કરવા ?

જલે મૂકાયું તું મનુજકરથી કે પ્રકૃતિથી
જલે વહે - શોભાવા મનુજપ્રકૃતિ એ બસ નથી ?

ઉમાશંકર જોષી

દર્શન

૧

સંજેમરમરમાં નવ જન્મ્યું રાજદ મહી ના વા કો છટે
હજુ નહિ રંગે અવતાર વાઘતણે કોઈ નહિ તાર

માત્ર કલ્પનાનો આધાર

૩

સ્વપ્નામાં તેનો સંચાર.

દર્શન કે રા સર્જન માં હી

૨

બરવા નિજના શ્વાસોશ્વાસ

પરમાનંદ પ્રગટતો હૈયે

હવંત તેને જગમાં કરવા

કલાકારને તે નિરખે

કલાકારનો શો ઉલ્લાસ :

જોને જન્માવાને તેનું

મટી જતો એ નરવામન

રાત્રિદિન હૈયું તડપે;

વિરાટ થાતો એ આત્મન.

ખોજે આરસને ત્યાં હંદ

વાણતણા તારો વા રંગ.

મહુલાદ-પાદેખ

તારા ઝીણા

ઉપસ્થિતિ :

પ્રદંપ વારાનિધિમાં પડેલા

તારા ઝીણા અર્ધ પ્રકાશ વેરે,

જાણે છટી પાંદડીઓ ફૂલોની

ઉન્માદમાં હિહિળતા વીચિના

અકલ્પ્ય એ વેમમઠી વીંટાતી

કટિન નર્મ શીથ સદેહમાંથી

ચૂંકાઈને હાર ચમૂલ્ય અર્પે.

ભાસ્કર વહોરા-

સો. ઈલાનો

... નં. વસંતતિલકા : ...

ઇલા, ભંભે ચં તુળ દશનેકાજે કાલે
 થાઉં કેદીકે ઉકુ એકલા આભંકેરા;
 ત્યાંથી ઝીણું સિમત સરી, મૃધવી પ્રેરે ચે.
 અમ્મવી ચુંમે મૃદુલ સિમત મુખે ; પ્રસેજે... ૪

નાચી ઉઠે કુદરતે તરુકલ-ઝાડે,
 મીડી વસંતઝતુની રૂપ-રંગ-સેના;
 તો ત્યાં પછી સમીપે જસી અરોની વાઉં,
 એના સૂરે તવ ઉરે અભિપ્રેક ઠાળું. ૮

ચંદા ઝીણી કુમુદ-ચંદ્રની પાંખ ખોસી,
 જ્યારે-લટો ફરેકંતી મહી-જાંચે ચાલી,-
 ત્યારે મીઠા મધુવડે મન-ભરપૂર નેત્રે
 રાચું સુવાસિત-લટો મેઘ ફૂંચું મવાને. ૧૨

ને મૃત્યુ-મેલું કંદા-કોલે કરાલે પાંખે
 આવી કને કલરવે કદડાકા નાખે,
 થંબી જશે પ્રલક એ પ્રલ-તાલ; ઝીલી,
 ખેડી ફરી નપુરની પ્રદ ખાંધીશું એ. ૧૬

રતિલાલ ઝાપા

૧૯૬૨ : ૭૭૭

અભિલાષા

મને ગમે સખી ! નાવિક યાવું;
 નાવુક હોડી જશે હું ઝુકાવું;
 મને ગમે સખી ! નાવિક યાવું.
 સંધ્યાની લાલિમા ઉતરે ધીરે
 શાન્ત અશાન્ત સરોવર નીરે,
 ઉત્સુક નયને તું જોભી તીરે,
 ત્યાં મુજ હોડી હું લાવું. ૧

ઉછળે સંધ્યાનું નીરવ ગાન,
 વિહાર ઉત્સુક વહે તું વાણ,
 “ભાંગો તે આપીશ” ને હું પ્રાણ !
 ત્યાં મુજ નાવ ઝુકાવું;

શુકતારા સ્મિત વેરતી, ગગન
 મંદ સુમન્દ વહી રહે પવન
 ખેસે તું અર્ધનિમિલિત નયન
 ને હું નાવ ચલાવું. ૨

કાસારિંગલ ત્યાં યાવ પ્રેકમ્પિત,
 સ્યામલું તુંજ કલાપ સુગન્ધિત
 છટી પડે; લટ સમીર-સુગ્મિત
 નતેતી જડે અલગના;

ટેકવી કામલ ગૌર કરદય
 પ્રકૃતિહૈન્દ્યમાં જાતી તન્મય
 લાવણ્યપુર્ણ શી સૌમ્ય, છુતિમય,
 ખેસે તું ધ્યાનનિમગ્ના. ૩

ઉગે શશાંક ત્યાં ગિરિશિખરે,
શુભ જ્યોત્સ્નાતણી સરિત સરે
ઉછળી આવતી કાસાર પરે,
નાચી રહે પ્રતિબિમ્બ;

વૃક્ષ-ઘટા ઊભી શાન્ત ઝરે ફૂલ,
શાન્ત પારિવ્રત, શાન્ત છે બકુલ,
ગ્રીષ્મે સુધાકર-રશ્મિ તરુકુલ,
શાન્ત અશોક કદમ્બ. ૪

નિહાળતી તું ઉલ્લસિત નયન
વર્તુલ વારિતણાં, તુજ વદન
નાચી જતાં નમણાં રિમત-રખંદન,
હું એકધ્યાન નિહાળું:

મારે હરે પણ વર્તુલ જાગે,
પ્રસરે, ઉછળે, દોડતાં આગે,
હાડી અમીમય ઝંખતા જાગે,
નિત્યનવીન એ ઝંખતા જાગે,
એકસો નાવ ચલાવું. ૫

પ્રસન્ન ચિત્તે તું જાય કિનારે,
“નાવિકા! શું કહેા આપવું મારે?”
સરિમત જ્યારે તું વાણી ઉચ્ચારે
ખંજન પડતાં ગાશે.

ઉચ્ચરું ત્યાં હું અલિનવ આશા,
આત્મની સર્જનજૂની પિપાસા,
અદ્ભ્ય અંતરની અભિલાષા
“એક જ સુંબત, બાહે!” ૬

નાથાલાલ દવે

કન્યાકુમારી

કન્યાકુમારીને રસ્તે ! ભારતભૂમિના ચરણના અંગુલી
તરફ ! પ્રવાસમાં ઉત્સુક રહેતું હૃદય વધારે ઉત્સુક બન્યું !
પણ રાતની અધૂરી રહેલી ઊંઘ પાંપણો ઉપર પલાણતી હતી.
એ ઝોડાંની સ્થિતિમાં પડખે દબાવેલા કામળો ક્યારે નીચે સરી
પડ્યો તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. પાછળની બેઠક પર બેઠેલી
વિધવાએ કામળાને પડતો ભેદ જૂમ પાડી જોડી. મોટર અટકી.
બસવાળો દોડીને કામળો લઇ આવ્યો. મેં પાંપણો પરથી ઊંઘ
ખેંપેરી. અમારા વેશ-પહેરવેશથી જુદાં પડી આવતાં અમે આ
કામળાના બનાવથી આકર્ષાણું વિગ્રેષ્ઠ કેન્દ્ર બન્યાં. વિધવાએ
એમની મલયાલમમાં અમને પ્રશ્નો પૂછવા લાગી.

એમની આગળ દિંદીને પણ ભાંગીભાંગીને બોલતી પડે,
નાનાં છોકરાંને લાડવો ખવાડીએ તે પ્રમાણે ! મેં 'ગુજરાત'નું
નામ ઉચ્ચાર્યું. અહીંની જનતામાંથી કાંઈ ગુજરાતને નથી
ઓળખતું. આપણે ત્યાંના બેઠૂત પણ ક્યાં કન્યાકુમારીને
ઓળખે છે ! મેં 'મહાત્મા ગાંધી'નું નામ દીધું. 'મહાત્મા
ગાંધીના દેશનાં અમે છીએ.' તેઓએ પરિચયતું રિમત ક્યું.
પણ ગુજરાતની જૈનશિક્ષિત સ્થિતિ તે તેમને અજાણ જ રહી.
મહાત્મા ગાંધી ! હિંદના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોનાં હૃદયને સાંધનારી
સાંકળ ! હજાર હજાર માધ્યમ દૂર પડેલા, લાખો ગામડાંમાં ફેરોડા-
ની સંખ્યામાં વસતા, સેંકડો લાખો બોલતા, અનેક વિશિષ્ટ-

વિરુદ્ધ કંઈ કરવા તે આશ્ચર્ય. સુખનો જન હતો. પાંચ અંગ્રેજી લેણેલો એ ઊંચો, સ્વવાન, મીઠા, સ્વવાનનો મુંઓ અને અમને મંદિરમાં લઈ ગયો, ત્યાંથી સ્નાનના ઘાટે લઈ ગયો અને રસ્તામાં કન્યાકુમારી દેવીની કયા તેના રાખેલા મુજા કહી બતાવી.

ધર્મશાળાના આંગણમાંથી સમુદ્ર નથી દેખાતો. કન્યા કુમારીનું મંદિર પૂર્વ દિશિજનો ભાગ રોકે છે. મંદિર તરફ જતાં સુંદર પહોળા રસ્તા ઉપર નાનકડાં ઘરોની હાર હતી અને ઠેકઠેકાણે Meals for Brahmins ('બ્રાહ્મણો માટે ભોજનિયાં') નાં પાટિયાં હતાં. અમારો નજરને પકડતાં વેંત એ ઘરોમાંથી કોઈને કોઈ બોલી ઉઠતું: 'Sir, meals? three annas?' પણ ભાતની ઉપાસના અમારે હજી મોડી કરવાની હતી.

મંદિરપ્રવેશ

નાનકડાં ગોપુરમાંથી મંદિરમાં ચેકાં. પક્ષનાભની ચેકાં અહીં પણ અમારે અંગવસ્ત્રો ઉતારવાં પડ્યાં. કન્યાકુમારીમાં પણ ત્રાવણકોરના અધિદેવ પક્ષનાભનું જ રાજ્ય છે. એટલે અહીં પણ એ રિવાજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. મોટા કોટમાં આવેલું આ મંદિર તાજું છે. ગોપુર અને અંદરના મંડપો અંકજામય રંગોએ રંગેલા છે, ભીંત ઉપર દેવીના ચરિત્રપ્રસંગો આજની નિર્જીવ કક્ષમે આલેખાયા છે. ઉત્તરાભિમુખ બેઠેલો કુમારીની સન્મુખનો ભાગ દ્રાવિડ સ્થાપત્યશૈલીના અલંકરણોનો સાધારણ નમૂનો છે. મંદિરના પૂર્વ અને વાયવ્યના ભાગો તો ઉજ્જડ અને હવડ જેવા છે. ત્યાં ચાંલકા ઉપરનાં દેવદેવીઓ ધૂળ ખાતાં બેઠાં છે, અને મંદિરમાં આવેલું એક તીર્થ અંત્યારે તો અંધારો ફેલે બની બેઠું છે!

દેવીનાં દર્શન બંધ થવાની વેળાનું શુક હતી એટલે અમે સ્નાન કર્યાં વિના જ દેવીનાં દર્શન કરવાનું યોગ્ય માન્યું. ગર્ભ-ગૃહ ખાસતું લાંબું હતું. છતાં તદ્દન નીચી હતી. અને અહારથી

પ્રકાશ કે હવા ક્યાંયથી ન આવી-જાય તેની બરબર સોવચેતી
રખાઈ હતી, છતાં અહીં સંકડામણુ લાગતી ન હતી. ભોવિદોષી
બીડ ઓછો હોવાને લીધે મંથુ એમ લાગતું હોય. મુખ્ય દ્વારથી
માંડીને દેવીના રુમાનવાળા ગણાંગાર મુધીના રસ્તાને બે પડબે
દીવીઓની બે દ્વાર ટમકતી હતી. અને અંદર દીનાઓથી
ઉગ્ગત્વળ બનેલા ખંડમાં દેવી પૂજારીને હાથે શય્યગાર ધારણ
કરી રહ્યાં હતાં. હિમધવલ આરસની નમણી દેવીનું કેવું મુગ્ધ
મનોહર એ દર્શન હતું ! દેવીને દીઠા પછી આ અધિકાર, અને
હવાના અભાવની યાતના સારથક લાગી. દેવી સ્પર્શે જ હિમાલય-
તનયા લાગતાં હતાં, એમના ગૌરીત્વનો પૂરો પ્રભાવ બેઠ
શકાય માટે જ નહોતો. આ અધારુ તેમની આજીવ્યાંજી આલેખું
હતું. શાંત મંદિરમાંની આ રમણીય પ્રતિમા અંતરમાં
પ્રસન્નતા પ્રેરી રહી, પણ કન્યાકુમારીનાં ખરાં દર્શન તો હજી હવે
યજ્ઞનાં હતાં.

મંદિર બહાર નીકળ્યા અને ખરેખર જુશિરદર્શન થયું.
નાનપણમાંથી જોને લાજુંતા આવ્યા છીએ અને ભારતમાતાનો
મહિમા વર્ણવતાં જેનું નામ અનેકરાઃ ઉચ્ચાધુઃ છે તે જ આ
કન્યાકુમારી ! નકશામાં જે રીતે બેઠા છીએ તેવી જ રીતે
જૂમિનો ત્રિકોણાકાર છેડો બંને બાજુથી અણીવાર ચતો
આવતો હતો. એ છેડા ઉપર કન્યાકુમારીનું મંદિર અને સાંચી
થોડે પૂર્વમાં જમીનનો છેલ્લો છેડો હિંદુભૂમિનું દક્ષિણતમ ગિંદુ.

આ બાજુ ઉત્તરે જંગાળનો ઉપસાગર, સામે હિંદી મહા-
સાગર અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્રઃ ત્રણે જતરોશિઓ ત્રણ બાજુથી
આવીને જૂમિનાં ચરણ ઘેરે રહ્યાં હતાં.

નીલ સિન્ધુઓનાં જલથી ધોતચરણ બનેલી લુવનમન-
મોહિની દેવી મારાં મનમાં પ્રત્યક્ષ થયાં. ત્રિલુવનોનાં મનને મોહ
પમાડે તેવું આ દર્શન હતું.

સમુદ્રોનું વિવિધ વ્યક્તિત્વ

ત્રણે સમુદ્રો પોતાનું શુદ્ધ શુદ્ધ વ્યક્તિત્વ જાળવી રહ્યા હતા. ઉત્તરે વાયવ્યમાં ચડતી જતી કિનારાની રેખા સાથે વિસ્તરતો બંગાળાનો ઉપસાગર સાંત સુનો હતો. એનાં પાણી કેટલા પ્રકારની લીલાચ ધરી રહ્યાં હતાં ! સૂર્યનાં કિરણોથી આછી ચળકતી સપાટી ઉપર આછા અને ઘેરા લીલાં, જાંબલી, વાદળાં અને કીરમજી રંગોનાં જાણે કુંડ, ખેતરો અને પહોળાં પટા પથરાયાં હતાં.

સામે હિંદી મહાસાગર ક્ષિતિજમાં સમાઈ જતો હતો. પ્રભાતસૂર્યનાં ઉગ્ર ચતાં કિરણોએ એ આખા પૂર્વ ભાગને ઝળહળાવી મૂક્યો હતો. પવન થોડો જ હતો છતાં એનાં પાણી ઉછળ્યા વિના રહેતાં ન હતાં. અમાપ થઇ જતા એ મહા-સાગરને આંખમાં શમાવવો અશક્ય હતો. આ હિંદી મહા-સાગર ! અહીંથી હવે જમીન નહિ આવે. ડેઠ દક્ષિણ દુવ સુધી આઠ હજાર માઈલ પડેલો આ સાગર અહીંથી પોતાનું સામ્રાજ્ય આરંભે છે ! આઠ હજાર માઈલ લગી ! એટલું જોડવા જતાં કંઈપણ પશુ ચાકી જતી હતી.

અને આમ દક્ષિણ તરફ ચરખી સમુદ્ર એ તો પરિચિત્ લાગ્યો. એ તો મુંબઈ ઇલાકાનો જ દરિયો ને ! સાવ નાર્નપણું થી જાણેલો અને મુંબઈમાં જોયેલો. બંગાળાના ઉપસાગર કરતાં એ મોટો એટલે પોતાની શક્તિ જરા બતાવે તો ખરો જ. મર્જના તો એના તરફથી જ આવતી હતી. ત્રણ લાઈ જેવા આ ત્રણ જલનિધિઓ ભારતમાતાનાં ચરણોમાં અનાદિ કાળથી બેસા છે. એમનાં માતૃસ્તોત્રો અખંડ ગુંગ્યા કરે છે.

અમે મંદિરની બહાર નીકળ્યાં અને રેતીમાં ચાલતાં સ્નાન-ઘાટે પહોંચ્યાં. પંચો પોતાની સાથે હાથમાં તુલસીપત્રાદિ-લઈ આવ્યો હતો. તે બતાવી અમને સંકલ્પ કરાવવા તૈયાર થયો.

‘કયો સંકલ્પ ?’ મારું મન વિકલ્પે ચડ્યું. ‘મારા કરવાના સંકલ્પો તું નહિ કરાવી શકે !’ તેને કહેવાનું મન અર્ધ આવ્યું. પણ મેં કેવળ દંડમાં ના પાડી, લેશ પણ રોષ દાખવ્યા વિના તે સંમત થયો અને માત્ર દક્ષિણા માગી. દક્ષિણા લઈ તે ચાલતો થયો અને અમારાં કપડાં અને પેસા સાચવવાની શિખામણ આપતો ગયો ! શું આ તીર્થક્ષેત્રમાં ગયું માણસને યોરી કરવાની જરૂર રહે છે. અને યાત્રીઓને પોતાની સંપત્તિના સ્વામિત્વનો મોહ પણ અવિચળ રહે છે ? એ ગયો અને હું છૂટ્યો. જતાં જતાં દરિયામાં ઊડે જવાની, પણ એ મનાઈ કરતો ગયો અને તદ્દન કમ્બર જેટલા પાણીને ઝાળંગી કાંચે પગે સામેના ખડક પર જઈ શકાય તેવું હતું છતાં તે તરફ મને જતો જોઈ તેણે જોતો ચીતકાર જ કરી મૂક્યો; છતાં હું તો ચાલ્યો જ.

સવારના દસેકનો સુમાર હતો. રેતી ઉપર સૂર્યનાં કિરણ તેમની સવારની ચુનેરી ઝાંચ તથા તપેલી ચાંદી જેવા વર્ણમાં પથરાતાં હતાં. ઉત્તરે, દક્ષિણે અને પૂર્વે ઉપસાગર, સાગર અને મહાસાગર પથરાયા હતા. મલબાર કિનારાનાં લીલા રંગની બધી છટાઓ જમીન ઉપરથી ઊતરીને સમુદ્રમાં આવીને સમાઈ હતી અને સમુદ્રનો રાતો બૂખરો વર્ણ જમીન પર પહોંચી ગયો હતો.

‘વિવેકાનંદ રોક’

હાથમાં કેમેરા લઈ એક ધોતિયાબેર હું રનાનધાટને ઝાળંગી સામેના ખડક ઉપર પહોંચ્યો. નાનાં છોકરાં પણ જઈ શકે એવા આ ખડક પર જવાની પંખો કેમ ના પાડતો હતો તે મને ન સમજાયું. ઉત્તરમાં એક મોટા ગજરાજ જેવો ખીજો ખડક હતો અને તેની આસપાસ તેનાં બચ્ચાં જેવા ખીજા ખડકો હતા. આ જ ‘વિવેકાનંદ રોક’ સ્વામી વિવેકાનંદ તેમના બે વરસના ભારતપર્યટનમાં અહીં આવેલા ત્યારે દરિયા તરીને આ ખડક ઉપર જોડેલા. ત્યાં તેમને ભારતભાતાનું દર્શન

ધનુ'. તે કાઢ્યા અને કન્યાકુમારીના મંદિરમાં જઈ સાદાંગ પ્રણામ કરી તેમણે ભારતમાતાની આશ્ચર્ય સેવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ ખડક તો દૂર હતો, ત્યાં એકલા તરીને જવા જોટલી આપણામાં હિમ્મત ન હતી, અને દરિયામાં હોડી પ્રણુ ન હતી કે જે ત્યાં નાઈ જાય; એટલે મેં રનાનઘાટની સામેના ખડક જોટલે જઈને જ સંતોષ માન્યો, અને મારી અલ્પ શક્તિ પ્રમાણે ભારત-માતાનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. મારું એ દર્શન કેવું હતું ?

હાથમાં કેમેરા લઈ, પલંગેલા ધોતિયાએ વિચિત્ર દેખાવમાં હું ફોટોગ્રાફ લેવાનો તિયાર કરી રહ્યો હતો. સામે પગથિયાં પર મંગળા નહાતી હતી. એકલી એક. એની ગુજરાતની લાલ સાડીમાં એ રક્તજિંદુ, આ ચિત્રના એક પાત્રરૂપે તેમાં સમાઈ જતી હતી. થોડેક ઉપર કન્યાકુમારીના મંદિરના બિમા લાલ અને સફેદ પટા દેખાતા હતા. જાને જાગૃત્તે રેતી હતી. અને મૂર્ખનાં તિરણુ પણ રેતી જેવાં રાતાં હતાં આમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે એ રનાનઘાટ આગળથી કિનારો સીડીનાં પગથિયાં પેઠે જાને દિશામાં આગળ આગળ વધતો જતો હતો. આદ્યા જંગો, આદ્યા જંગો, આમ મંગાના મુખ અને આમ સિંધુના મુખ સુન્દી-સંગમતી જંગમરી પેઠે દષ્ટિ સડસડાટ જાને જાગૃત્તે પડોંની મર્દ. અને હજી આગળ, હજી આગળ એશિયા ખંડ, ગુમાવા અને દરેક દંડિજને જાદ કરીએ તો આપ્તી નાંચે અને દરિયામાં બીજો કોઈ જૂવાગ નથી. આ જાગૃત પશ્ચિમે આત્માં આફ્રિકાને ? હા, પણ એ અપરિચિત કિનારાઓ એટલી સહેલાઈથી પ્રત્યક્ષ ન થયા

ભારતનું સુરેખ દર્શન

અહીંથી તો ભારતમાતાના પાછીમાં બોળામલા પગના અંગુઠા જેવા આ ખડક ઉપર બિમા રહી ભારતમાતાનું જ દર્શન જમારે સુરેખ અને સ્પષ્ટ જન્યું. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પથરાયેલી બીજાકિં વિશ્વનાઓવાળી દિંદની આકૃતિનું સમગ્ર આકલન

વિશદ રીતે જોટલું અહીંથી કરાય છે તેટલું અન્યત્ર નહિ થતું હોય. જ્યાંસુધી ભૂમિ ઉપર હોઈએ છીએ ત્યાંસુધી. તેમાંથી જાતને ઉંચકી દૂર-મૂકીને દેરાને જોવાની કલ્પના કરવી સહેલી નથી. પશ્ચિમ કિનારે કે પૂર્વ કિનારે સાગરમાં હોઈએ છતાં એ જાને હિંદનાં પાસાં હોઈ બીજું પાસું જોટલું દૂર જતું રહે છે કે કિનારાની રેખા સિવાય બીજું કશું જ્યાલમાં નથી આવતું. માત્ર અહીં, આ દક્ષિણતમ ગિંદુએ જમીનથી પચાસેક હાથ દૂરના ખડક ઉપર પણ બિન્ના રહેતાં જમીનથી સર્વથા દૂર થઈ ગયાનું જ્ઞાન અનુભવી શકાય છે. જાને બાજુએ સરખી રીતે તોળાઈ રહેલો કિનારો નજર આગળ વધતો જાય છે. અને વધતાં વધતાં હિમાલયનાં શિખરો સુધી પહોંચતાં વાર નથી લાગતી.

આ હિંદ, મારી જન્મભૂમિ ! એની અદર હતો ત્યારે જો નહોતો સમજી શકતો તે હવે સમજી શકું છું. આજે તેના તરફ ખરો ભૌગોલિક ભૌતિક પ્રેમ અનુભવી શકું છું. મારું મકાન જેવી રીતે વહાલું લાગે છે, તેવીજ રીતે આ ભૂમિ મને વહાલી લાગે છે. એનાથી જિજ્ઞાસા થતાં જ, આંચળેથી વહોડાયલા વાહરડાની પેઠે, એની સાથેના અવિચ્છેદ્ય સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. હૃદય પીયજે છે. માતા, આ તારાં ચરણ, ત્યાં આજોટવાનું મન થાય છે. નમો નમઃ ભગવતિ !... અને—હું કેમેરાની આંખ દાખું છું !

પૃથ્વીનાં પાદાંગુલ સદસ આ પથર ઉપરથી ભારતની જીવતી સમૃદ્ધિ પ્રત્યક્ષ કરતાં હવે મુરદેલી પડતી નથી. આમ પશ્ચિમ કિનારે આઝ્યા જઈએ. મલબાર, કેરળ, કેંકણ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, સિંધ; આમ પૂર્વ કિનારે જઈએ, તામિલનાડ, આંધ્ર, ઓરિસ્સા, બંગાળ; અને આમ સીધી નજર નાખીએ તો કર્ણાટક, મધ્ય પ્રાંત, રાજપૂતાના, વરાડ; યુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ અને કાશ્મીર. આ જિજ્ઞાસુ અંગેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જેવાં જિંમી ગિરિમાળાઓ, સપાટ ગિરિપટ્ટો, ભરચક લીલોતરીના

કિનારાઓ, લુખ્ખી જમીનો, રેતાળ પ્રદેશો, નજરે દેખાય છે. એ જમીનમાં ઊગતી વનસ્પતિ અને ખેતી નેશ્કત્ય અને દર્યાનના પવનોથી ડોસતી દેખાય છે, અને એ જમીનમાં રથજન-સ્થળનાં વતનીઓ જાણે તે જમીનની જ વિશિષ્ટ પેદાશ હોય તેવા, તેમની ભાષા, તેમના વર્ણ અને તેમની દિનચર્યામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને એ જમીન શિખરતાની પાછળ ગ્યાપેણુ એક અભિજ્ઞ પ્રાણુતત્ત્વ જોડે છે. પૂર્વમાં ઊઠેલો બુદ્ધિનો રમુકાર, દદ્યનો ઉચ્છ્વાસ, કે કનંબ્યનું આદ્વાન પશ્ચિમમાં પહોંચી જાય છે. પશ્ચિમમાં ઊઠે છે તો પૂર્વમાં પહોંચી જાય છે. હરદ્વારનાં પાણી રામેશ્વર પહોંચે છે અને રામેશ્વરના શંખ કારમીરમાં પૂજનને માટે વપરાય છે. દિદ એક છે : અભિજ્ઞ છે. ભૌમોત્તિક એકવચાળા દિંદમાં સાંસ્કૃતિક એક્ય એથી એ વધારે છે. છતાં હજી કંઈક ખૂટે છે શું ખૂટે છે ? એ જવાબ મને અહીં દેખા આપશે ? આર્ય પ્રાણુના કુવારા જેવા સ્વામી વિવેકાનંદને એ જવાબ અહીંથી લાખો દનો. આજે અહીં સદી પછી એ જ જવાબ મળે છે. વિન્દનો પ્રાણ દરિદ્ર છે. ત્યાં નારાયણની સ્થાપના કરેલ. દરિદ્ર-નારાયણને આરાધી તેમાં નર-નારાયણ પ્રગટાવેલ. એ પ્રગટીકરણની જડીયુદ્ધી સાગર પાસેથી તરતી તરતી દિંદમાં આવે છે. આપણી જડીયુદ્ધીઓ મંદ લાગી છે જોઈએ છીએ કે એ નવી જડીયુદ્ધી ફટલી કામ આવે છે

પીક તપે છે. અહીંથી વિદુવટત ગદુ દૂર નથી. આ ખડકની નીચે સાગરમાં દૂધવાનું મન થાય છે. અને ઘોડા જેવી ઝાંઝી ગરદન પર સફેદ દેનિય કેશવાળી ધુખાવતુ એક મોઝનું ધક્કા કરીને ખડકના પગમાં અરજાય છે. ના, ના, આ સૌંદર્ય તો નિદાગવા માટે જ છે. તજી હદી આગરમઆ જન્મીશું તો એ જ્ઞાન લઈશું. કાલ તો દિંદી મદાસાગર પાસેથી મોઝનું ઊઠાવવાનો પાક જાણેલો હોય તેમ અરખી

સમુદ્ર નાનાં નાનાં મોઝાં કિનારા પર લઇ આવે છે. તે જ જોઇએ.

અને કાકાસાહેબને કેટલો ઠપકો આપું ? ખડકની પૂર્વ બાજુમાં એક નાનકડો જોખ છે ત્યાં બેસીને તેઓએ ધ્યાન કર્યું હતું, એમ તેમણે મને, હું એમને પ્રવાસે નીકળતાં પહેલાં મળ્યો ત્યારે કેમ ન કહું ? ખડકને સીધો પાણીમાં ઉતરતો ધારી મેં એ બાજુ ઝાઝી નજર ન કરી. કેમેરાને ખોલે દીંગાવી નીચે ઉતર્યો. પેલા નીચા રસ્તા પર મોઝાંનું કદ વધતું જતું હતું. મારે ઉતાવળ કરવી જોઇએ.

કન્યાકુમારી શા માટે ?

અમે રનાન કરીને ઉપર ચઢ્યાં. આ રહી એક મંડપ. નાના ઓટલા ઉપર થોડાક પથરના થાંભલા છે અને તે ઉપર નાતું પથરનું સપાટ છાપરું છે. અહીં પાર્વતી, લગ્ન માટે વાદ જોડકને બેઠાં હશે. દક્ષિણને રંગડનાર બંગાસુરનો ધ્વંસ કરવાને પાર્વતીને કુંવારી કન્યાનું રૂપ લેતું પડ્યું. દિરણકશ્યપની પેઠે એ દાનવે પણ બહુ ચતુરાઈથી વરદાન માગ્યું હતું. હું આથી ન મરું, તેથી ન મરું; પણ કુંવારી કન્યાનું નામ એ સૂલી ગયો. પાર્વતી કન્યાકુમારી બન્યાં રાક્ષસને હણ્યો. અને શિવની સાથે લગ્નની વાદ જોતાં બેઠાં. લગ્નનું મુહૂર્ત આવ્યું છતાં શિવ ન આવ્યા મુહૂર્ત વીતી ગયું. દેવી ચીડાયાં. લગ્નનાં ચોખ્ખા-કંકુ દરિયામાં ફેંકી દીધાં. અને એ જન્મ-કુંવારા રહીને જ વીનાચ્યો. પાર્વતીના એ ચોખ્ખા હાથ-પાંચ દરિયામાંથી મળે છે. સ્ત્રીને પ્રસૂતિ એ ચોખ્ખા પીવડાવ્યાથી સરળ બને છે. એમ માની પથરના આ ચોખ્ખા જોત્રા કમ્બુ, ઘણા લઇ જાય છે. અને કંકુ જેવી રેતી તો અહીં બેશુમાર છે જ.

ઇતિહાસ કહે છે કે, બંગાસુરે જેવી રીતે અહીંની પ્રજાને હેસન કરી હતી તેમ આં. ચોંત, ગાળા, સીમાનું ઉત્તરધન ન કરનાર સમુદ્રે પણ જૂમિને આક્રાન્ત કરવા માંડેલી, તેવે વખતે

દક્ષિણનું આધિપત્ય બોગવતા પાંચ રાજ્ય પરાન્તકે સમુદ્રને રોક્યો હતો. ક્યાં રોક્યો હતો ? કેવી રીતે રોક્યો હતો ? એ પ્રશ્નોના જવાબ મળતા નથી. આપણે એ ઇતિહાસની અટવીમાં પાડુ દૂર નહિ જઈએ.

આ રથજી જે કાળને જૂઠાવે તેવું છે. નિઃસીમ સાગર અને નિઃસીમ જૂગિના આ સંગમસ્થાને એ એ તરવો સિવાય બીજું બધું જૂઠી જવાય છે. સાગરની મંલીરતાને અગમાનતાં અહીં વેપારી વહાણો નથી, માછીમારોની હોડકીઓ પણ નથી, જમીન ઉપર મોટું નગર નથી અને જૂમિ ઉપર અત્યાચાર જેવાં લાગતાં કારખાનાં કે ગોદામો નથી. અશ્વમ્ધ પ્રગલ્ભ નિર્મળ પ્રકૃતિ, પૃથ્વી અને પાણી અહીં પથરાયાં છે અને તેમના પર જૂતમાત્રને પ્રસવનાર સ્વિતા કિરણોની ડાળીઓ જૂઠાવતા ઝળુંબી રહ્યા છે. વીસમી સદીના આ કાળમાં પણ અહીંથી જગતની આદિમાં સહેલાઈથી પહોંચી જાય છે. પ્રકૃતિ પણ પરિવર્તન પામે છે એ જાણવા હતાં સૃષ્ટિની અનાદિ અને અનંત દશાનો ઉચ્છવાસ અહીં લઈ શકાય છે. જાણે આ જોયા જ કરીએ. આ જાણુ ઉજળતાં પાણી અને આ જાણુ કમશઃ આકારાતી ધરતી-જીવનમાં બીજું કશું જાણે હવે જોઈતું નથી. આ નિરાલંબ નિર્ધિકાર સ્થિતિ. હૃદયમાં એક પ્રકારનો પ્રસન્ન ઉદ્ધાસ રમી રહે છે. આમ ને આમ જ જીવન આહ્યું જાય તો ? પ્રથમ દર્શનની આ પ્રસન્નતા આજીવન ટકી રહે તો ?

દિમાલયની મુકાઓ કે શિખરો જેવું આ રથજી પણ ચિરકાળ વમવટ કરવને યોગ્ય લાગે છે. પણ બીજા તાંતબાઓ મનને ખેંચી રહ્યા છે. આ પ્રસન્નતા અહીં આવતી કાલે આવ જ પ્રકારે અનુભવાયે કે કેમ ? તેની ચાંકા છે; હતાં હજી થાય છે કે આ થરી જીવનવ્યાપક ધર્મ જાય, અને આ જ દશામાં

પલાંડી મારીને બેસી જાઉં અને આ જિંદગી પૂરી કરી નાખું. પણ એવો નિરવધિ અશુભ આનંદ પ્રાકૃત માણસ માટે શક્ય હોઈ શકે ? હાલ તો એની વિદાય જ લેવાની રહે છે, જોઈએ ચિરંલાલ તો એ થયો છે કે જીવનમાં એક દાણે તફાવત મુક્ત પ્રસન્ન અશુભ હિંસાસ અનુભવવાનું આ સ્થળે શક્ય બન્યું હતું એ સંભરણ કદી બૂઝાવાનું નથી. ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પણ આ સુમુદ્ર, આ પૃથ્વી, આ સૂર્ય અને તે વચ્ચેની હૃદયની તે રિપેટિ સંભારી શકાય છે. મારી યાત્રા સફળ થઈ છે. જીવવા માટે, જોઈલી કાયમની મૂડી મળી ચૂકી છે, એ એક મોટું આશ્વાસન છે.

આજો. મોટર ઉપડવાની વેળા થઈ છે. ફરીને દેવીનાં દર્શન કરી લીધાં. પેલા 'સર, મીડમ ?' પૂછતા બ્રાહ્મણોને ડોકું ધુણાવી ના પાડતાં અમે ધર્મશાળામાં આવીએ. અહીંના વિવેકાનંદ પુરવશક્ષયના સંચાલકે ફાળો માર્યો. તે આજો. એ આર્યસમાજ ખંધુ અહીં જામેલા અને ફાવતા જતા ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકોની સામે કમર જાંધીને બેઠા છે. મુશ્કેલીઓ પારાવાર છે છતાં શ્રદ્ધાથી જૂએ છે. ગુજરાતનું નામ સાંભળી તેના મનમાં અહો-ભાવ જાગે છે, અમે બેગ મળી મદાતમા ગાંધીનું નામસંભરણ કરીએ છીએ. ક્રિસ્તોનમાં ગિલવાળા અમદાવાદી શેક ગિરધર-લાલ અહીં દરેક દિવસ રહી ગયા છે અને ગુજરાતીઓની પ્રતિષ્ઠા વધારતા ગયા છે. દક્ષિણના ગુજરાતી વેપારીઓ અહીં વારંવાર આવતા લાગે છે. થોડો વખત અહીં ગાળવામાં પણ મગ્ન આવે તેવું છે. અમે થોડાક કલાક ગાળીને જ અહીંથી નીકળી પડ્યાં. હજી થોડો દૂર જવાનું છે.

મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલન

જલગામ

અ મહાવાદમાં આરમ્બ ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન ભરાયું જલગામ તે જ અરસામાં એટલે તા. ૧૦-૧૧ મી નવેમ્બરને દિવસે જલગામમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનની એકવીસમી બેઠક થઈ. ઉદ્ઘા આધવેશન સમયે જલગામવાસીઓ તરફથી સંમેલનને આમંત્રણ અપાયા પછી પરિષદસંમેલનવાદના અસંખ્ય દ્વંદ્વગાઓ દૂલ્યા, અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ અને સંમેલન જલગામ ભરાય છે કે કેમ તે પણ શંકાસ્પદ થઈ પડ્યું! પરંતુ છેવટે પરિષદે મુખ્ય પાંચ સિવાયના પોતાના બીજા અધા નિયમો તાત્પરતા તદ્દન રાખવાથી સંમેલન જલગામ ભરી શકાયું.

અધ્યક્ષ

નિયમ પ્રમાણે પરિષદમાંડળે પ્રમુખપદ માટે સૂચવેલાં કવિવર્ષ શ્રીતાંબે, ભક્તિપરાયણ શ્રી. પાંગારકર, ઈતિદાસાબારી શ્રી સરદેમાહ, સાહિત્યભક્ષા ને રાષ્ટ્રભક્ષા શ્રી. વરેરકર અને પંડિત-કવિ "માધવ નૃપસિમ્હન" જિદે પ્રોફેસર માધવરાવ પટ્ટવર્ધન એ પાંચ નામોમાંથી સ્વાગતમાંડળે ઘણી મોટી બદમતીએ ઉદ્ઘાની જ પસંદગી કરી. પ્રોફેસર-અધ્યા એમને પોતાને

પ્રિય એવો શાસ્ત્ર વાપરીએ તો “પ્રાધ્યાપક”-પદવર્ધનની * સાહિત્યસેવા બહુવિધ છે. એમણે મરાઠી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પગલાં માંડ્યાં કવિ તરીકે. એમનાં પહેલાં બે ખંડકાવ્યો એટલાં બધાં બળીનાં નથી, પરંતુ એમર ખજામની રૂપાયનોતું એમણે કરેલું સમશ્લોકી ભાષાન્તર, “દ્રાક્ષકન્યા” અને ‘સ્વપ્ન-રંજન’ નામનો ભાવનાગીતોનો એમનો સંગ્રહ વિદ્વત્પ્રિય તેમ જ લોકપ્રિય પણ થયાં છે. બીજી એમની સઘન સાહિત્ય-સેવા તે એમણે કોઇની પણ મદદ લીધા વિના સ્વપ્રયત્ને જ તૈયાર કરેલો ‘દ્વારસી-મરાઠી કોશ’ અને કાવ્યશાસ્ત્રવિષયનો ગ્રંથ “છંદોરચના.” આ છેલ્લો ગ્રંથ એકલા મરાઠીમાં જ નહિ પરંતુ સમસ્ત હિંદી વાક્યમયમાં અદ્વિતીય ગણાય એવો છે. આ બધું છતાં એમની પસંદગીની વિરુદ્ધ ભરસામાં વિરોધ કરવાની તૈયારી સુધીના સૂરો કેટલેક સ્થળેથી નિકળ્યા જ ! સુભાગ્યે સ્વાગતમંડળે દૂરદર્શિપણું વાપરી પ્રમુખની દરખાસ્ત, ટેકા વગેરે ઔપચારિક બાબતોને તિલાંજલિ આપેલી હોવાથી સંમેલનની બેઠક વખતે કોઇ પણ બાતના ગંભીર દેખાવો થવા પામ્યા નહોતા.

સ્વાગતાધ્યક્ષ અને તેમનું ભાષણ

સ્વાગતમંડળના પ્રમુખની પસંદગી કરવામાં જલગામે એક પ્રકારની નવીનતા સાધી. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનમાં

* પ્રોફેસર માધવદાસ ટ્ર્યંબક પદવર્ધન: જન્મ વડોદરા, સને ૧૮૯૪; શાળા-કોવેજ-શિક્ષણ, વડોદરા; બી. એ. વડોદરા કોલેજ ૧૯૧૬; એમ. એ. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ, વિષય અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષા-સાહિત્ય ૧૯૧૮; ડેફન એન્જ્યુકેશન-સોસાયટી, પૂના, આજન્મ સેવક શિક્ષક-પ્રોફેસર ૧૯૧૮-૧૯૨૫; શિક્ષક ૧૯૨૫-૨૮; રાજરામ કોલેજ, કોલ્હાપૂર, અંગ્રેજી અને ફારસીના પ્રોફેસર ૧૯૨૮ થી આજ દિન સુધી; આધ્યક્ષ, કવિસંમેલન, નાશિક ૧૯૩૩; આધ્યક્ષ કાવ્યવિભાગ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલન, વડોદરા, ૧૯૩૪.

પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કરવાનું માન આજ સુધી મોઢ પળ સાહિત્યસેવિકાને મળ્યું નહોતું તે જલગામે જાણીતા મરાઠી નવલિકાકાર જલગામનિવાસી સૌ. આનંદીયાઈ શિકેને આપ્યું. સૌ. શિકે આર્થ-ગુજરાતી દોષનો દાવો આપણે કરી સફળે એમ છીએ. કારણ એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ નવસારીમાં ગુજરાતી મારફત થયું હતું અને એમને પ્રથમ લેખનકાર્ય કરવાની પ્રેરણા પણ "મરઠાતીચંદ્ર" માંથી મળી હતી એ નોંધવા જોઈએ.

પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કરનાં એમણે પૌરાણિક કાળથી માંડી અંતિદાસિક કાળ સુધીનું જ્ઞાનદેશનું ગતગૌરવ વર્ણવ્યું અને પછી જ્ઞાનદેશની સાહિત્યસેવા તરફ વળતાં જ્ઞાનદેશરથ સદેહ અને વિદેહ સાક્ષરો, કવિઓ અને લેખકોનો અને તેમની કૃતિઓનો તેમણે વિસ્તારા ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં જલગામવાસી એક ગુજરાતી દોષીનો પણ સમાવેશ કર્યો એ વિશેષ ત્યાર પછી તેમણે જ્ઞાનદેશની પ્રાંતિક બોલી અદિરાણી વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા. જ્ઞાનદેશ એક સમયે અદિર અથવા અબીર વંશના ક્ષત્રિય રાજાઓના તાગામાં હતો. તે વખતે અદિર-વંશની ખાલાળ, બોલાળ, સોની વગેરે જાતિઓ અહીં વસતી હતી. આ સર્વ અદિરોની બોલી તે અદિરાણી. આજે પણ એ બોલી પૂર્વ અને પશ્ચિમ જ્ઞાનદેશમાં થોડેપણે અંશે બોલાય છે. પરંતુ શિક્ષકોનો વધુ ને વધુ પ્રચાર થતાં એ બોલનારાની સંખ્યા દિવસે ને દિવસે ઓછી થઈ અંચરથ મરાઠીનો જ પ્રચાર વધતો જાય છે. આ અદિરાણીના પર ગુજરાતીની અમર રૂપરૂપ દેખાઈ આવતી હોવાથી ડૉ. મિયર્ન એને ગુજરાતીની જ એક ઉપગ્રામી ગણે છે. ડૉ. ભાંડારકરને મને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારા તરફ રહેનાર અબીર લોકો જે અબીરી બોલા બોલના અને જેનો ઉલ્લેખ પ્રાકૃત વૈપાકરણીઓએ પણ કર્યો છે તેના પરથી જ અદિરાણી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ મુદ્દો સમેટતાં પ્રાંતિક ભાષાની વિશેષતાઓનો સમૂળગો નાશ કરતાં તેની

અહુમેલ શબ્દસંપત્તિ, વાક્યપ્રયોગો, કહેવતો વગેરે પચાવી, તેનો સમાવેશ મૂળભાષામાં કરી લેવાની તેમણે જે સૂચના કરી તે આપણે ત્યાં પણ સ્વીકારવા જેવી છે. ગયા યુરોપીય હુદ્ પછી સમાજના આચારવિચારમાં થયેલી ક્રાંતિએ ગયા ૧૫-૨૦ વર્ષના, મરાઠી સાહિત્યમાં ઉપજાવેલી અસરનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે નવમતનાદીઓના વિચાર નવીન અને બાંડ-ખોર-લાગે છતાં તેનાથી ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. આ વાદના મંથનમાંથી જે સારરૂપ નવનીત નિષ્પન્નશે તે છેવટ સમાજ અને સાહિત્ય બેઉને હિતકર જ નિવડવા સંભવ છે. એમણે ખોતે જે સાહિત્યપ્રકારનું વિષુદ્ધ લેખન કર્યું છે તે નવલિકા તરફ વળતાં તેમણે કહ્યું કે જેમ કાવ્યશાસ્ત્ર અને જૂત-દર્ષણ વાંચી કવિ થઈ શકાય નહિ તેમ માત્ર નવલિકાના તંત્ર- (technic) નો અભ્યાસ કરી ઉત્કૃષ્ટ નવલિકાકાર બની શકાય નહિ. નવલિકાલેખકમાં ખોતાનરમાં ઝોંડી સહાનુભૂતિ, વ્યક્તિ અને પ્રસંગોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, જગતના સારાનરસા અનેક અનુભવો, સંવેદના અને કલ્પનાશક્તિ-આટલાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એ હેતુ તો પછી તંત્રનો પરિચય તેને મદદ કરી શકે ખરો, પરંતુ માત્ર તંત્રના પાયા પર રહેલી નવલિકા-મદૂલી ઝાઝો વખત ટકી શકે નહિ. રશિયન સાહિત્યની અસર વિશે એમણે દર્શાવેલા વિચારો આપણને પણ માર્ગદર્શક જણાશે. કેટલાક પ્રગતિશીલ ગણાતા લેખકો પારકા સમાજને વિશે ખોતે વાંચેલા વિચારો, લાવનાઓ અને પ્રસંગો ઉઠીના આણી, તેને દેશી રંગના લપેટા મોપડી ખોતે બાદતીય જીવનનાં મૌલિક ચિત્રો સરજે છે એવો નિષ્ણા જગ સેવે છે. ખરું જોતાં કલાકૃતિના મૂળમાં અનુભવનું સિંચન હોવું જોઈએ, એ અનુભવ સ્વાનુભવ હોય. કે પરાનુભવ. પણ હોઈ શકે, પણ જો તે પરાનુભવ હોય તો કલ્પના અને સહાનુભૂતિની મદદ વડે તે આત્મસાત્ થયેલો હોવો જોઈએ.

અધ્યક્ષનું ભાષણ

પ્રમુખ પ્રો. માધવરાવ પટવર્ધને કરેલી આધુનિક મરાઠી સાહિત્ય વિશેની ટીકા આપણા આજના ગુજરાતી સાહિત્યને પણ લાગુ પડી શકે એમ છે. એમને મતે વર્તમાન સાહિત્ય ભણે સુલક્ષિત દેખાતું હોય તો પણ એકંદરે તે સંકુચિત-દૃષ્ટિનું, છાલકું અને દૂબળું છે અને તેથી શાળાકોલેખમાં લખનાં કુમારકુમારીઓ અને યુવકયુવતીઓ અને જેમનો કાલપુ સમય ખીજ કેઈ રીતે પસાર થઈ શકતો નથી એવા પ્રવાસીઓ અને ગૃહિણીઓ એમના સિવાયના પ્રૌઢ, ઉદ્યોગી અને સુશિક્ષિત લોકો સાહિત્યનું સેવન કરતાં કનચિત જ દૃષ્ટિએ પડે છે. સામાન્ય લોકોને ભક્તસાહિત્ય વિશે જે પ્રેમ ઉભરાય છે તે તેમને આધુનિક સાહિત્ય લૌકિક છતાં પણ તેને વિશે જણાતો નથી. શૃંગાર એ ભણે આદરસ હોય પરંતુ નિરંતર તેનું જ ચિંતન કર્યા કરવું એ કામગીરીનું લક્ષણ છે. પરાક્રમી માણસનો શૃંગાર ગૌરવવંતો હોય છે, તે પ્રશંસનીય પણ છે; પરંતુ કુર્ગદોની શૃંગારલોહુપતા માત્ર દયાજનક છે.

પરંતુ વર્તમાન સાહિત્યનાં વહેણોને તપાસી તેનાં સરવૈયાં કાઢવાનો સંમેલનપ્રમુખોનો જનબીતો રિવાજ એમણે બાબુએ મૂકી બાપાના સ્વરૂપ વિશે જ મોટે ભાગે ચર્ચા કરી. આ વિષય પરત્વે એમના પોતાના વિચારો છેલ્લાં એવણ વર્ષો થયાં ખૂબ જ જાણીતા છે. “લાલ ધાય છે તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજી શબ્દોનું અને વાક્યરચનાનું આપણી ભાષામાં સતત મિશ્રણ ચાલુ રહ્યું ... તો કાળે કરીને તેનું સ્વરૂપ પસંદાઈ એવું થઈ જશે કે તેને અંગ્રેજીથી જુદું પાડવું પણ અસાધ્ય બનશે અને ત્યારે મૂળ સ્વરૂપનું નામનિશાને નહિ રહે.” આ હક્તિમાં દર્શાવાતી સ્વ વિપ્લુશાસ્ત્રી ચિપળૂચકરની બૃમિકાથી એમની પોતાની બૃમિકા શી રીતે નિરાળા છે તે એમણે વિસ્તારથી બતાવ્યું એમને મતે જે કાંતિ આપણે પોતે હેતુપૂર્વક,

જાણીજૂઝને; અગત્યપાછળનો વિચાર કરીને, કરીએ છીએ તેનાથી આપણું જાણ-રૂપ ગમે તેટલું બદલાવું હોય છતાં આપણું પોતાપણું તેનાથી નષ્ટ થવું નથી; શિક્ષકો એ વધુ પ્રભાવશાળી જ બને છે પરંતુ જે કાન્તિ આપણે પોતે નિર્માણ કરતા નથી; પણ જે, બીજાઓએ કરેલી, આપણા જોડાગળને લીધે આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ તે આપણી અસ્મિતાનો નાશ કર્યો સિવાય રહેતી નથી. આવી કાન્તિ કીડીને વેગે ચલી હોય તો પણ વિચારવંતાએ તેને અનિષ્ટ ગણી તેનો વિરોધ જ કરવો જોઈએ. ભાષામાં શબ્દોની લેવડદેવડ અનિવાર્ય છે એ તેઓ સ્વીકારે છે; પરંતુ પરભાષાના શબ્દોને આપણે આપણી વિપરીત અને અભિમાનશૂન્ય મનોવૃત્તિને લીધે આપણી ભાષામાં ચઢિયાતો દરજ્જો આપી તેનું બહુમાન કરીએ છીએ તેનો તેમણે સખત વિરોધ કર્યો હતો. પરદેશી શબ્દોના બોળ નીચે કેટલાક મરાઠી શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો કમઝાઈ મૃત્યુ પામ્યા છે અને બીજા કેટલાકના પ્રાણ કંઠે આબ્યા છે તે એમને સાહે છે. પરધર્મીઓમાંથી પણ જેઓ જેઓ મરાઠીને પોતાની સ્વભાષા ગણે છે તેમને તેમને મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનો અધિકાર હિન્દુ મહારાષ્ટ્રીઓના જેટલો જ એમને મતે છે. પરંતુ જેઓ મહારાષ્ટ્રમાં રહેતા હોવા છતાં જેમને મરાઠી વિશે પોતાપણું લાગતું નથી, જેમને પોતાના દ્વિતસંબંધ અન્ય મહારાષ્ટ્રીઓથી ભિન્ન હોય એમ લાગે છે, જેમની સહાનુભૂતિનો પવન માત્ર મહારાષ્ટ્રની બહાર નહિ પરંતુ હિન્દુસ્થાનની પણ બહાર એક વિશિષ્ટ ખૂબ્યામાં જ વહે છે તેમને મરાઠી ભાષા અને સંસ્કૃતિને લગતી ચળવળમાં જરાયે દખલ કરવાનો અધિકાર નથી એમ એમણે જણાવ્યું હતું. ટૂંકમાં એમની ખૂબિયા દરલામી સંસ્કૃતિ-વિરોધીની કે હિન્દુ મહાસમાવાદીની છે એ તેઓ પોતે નાકબૂત કરવા તત્પર જણાય તો એ એ કામને એ સ્પષ્ટપણે દેખાય એમ છે.

ભાષાશુદ્ધિ વિશે રવ. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્પૂબુકરની “નિબંધમાળા” માંથી મુદ્દાઓ લઈ એમણે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. ભાષાશુદ્ધિ તો રવ. વિષ્ણુશાસ્ત્રીને પશ્ચાત્ કરવી હતી, પરંતુ તેમને પરદેશી શબ્દો કરતાં વિશેષે કરીને પરદેશી વાક્યરચના જ વધુ ખૂંચતી હતી પ્રો. પટવર્ધનને મતે પરદેશી વાક્યરચના અત્યંત નવાર કદાચ ચલાતી લેવાય, પરંતુ પરદેશી શબ્દોને તો ભાષામાં પ્રવેશ કેમે કરીને ન જ મળવો. જોઈએ, આપણી ઉદ્ધારીનતાને લીધે જૂનકાળમાં જે પરદેશી શબ્દો ભાષામાં ધૂસી ધર કરી એકા છે તેમને પણ કાનપટ્ટી પકડી એક પંતી એક બધાર કાઢવા જોઈએ !

આ બનવું કેટલે દરજ્જે શક્ય અને ઈષ્ટ છે એ વાત વિવાદાસ્પદ છે. ભાષાને ધડનાર જે અનેક બાબો કાર્ય કરી રહ્યાં હોય છે તેમાં સૌથી પ્રધાન અંશે લોકસમૃદ્ધ અને કંઈક ગૌણ અંશે મહાન સાહિત્યરચનાઓ છે. આ મહાન લેખકો પોતે ધટેલા અમુક નવીન શબ્દોને માન્યતા અપાવી ભાષામાં તેને દાખલ કરી શકે, પરંતુ પરદેશી શબ્દોનો શબ્દકોશમાંથી મહંતર ગદિષ્કાર ને ધી રીતે કરી શકે ? ત્યારે ત્યારે કોઈ પણ એ પ્રશ્ન કે સંસ્કૃતિ એકબીજાના સંસર્ગમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મરણ ને અર્થવાદી-આમ કરીને જેની શિષ્ટપ રચનામાં જાણાતી હોય એવા-શબ્દોની લેવડદેવડ થયા નિવાય રહેતી જ નથી. આ કાવ્યપ્રવાહ કુદરતના કાયદા પેઠે કોઈ પણ એક વર્તમાન એ તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યા નિવાય, રચન સતત ચાલુ જ રહે છે. તેની આડે પંડિતોના ફતવાના બંધ ગમે તેવા બળવાન રચાય તો મે તેનું પૂર ધસમસનું આમળ ને આમળ જ વધુ જાય છે. કૃત્રિમ ઉપાયો દોષક મહાન સાહિત્યમંદા ભાષાના શબ્દમંડાળ પર અસર કરે મંકે પરંતુ માનવ સંજોગોમાં તે ગદિષ્કારમક દશે તો વ્યૂત જ રહેવાની. પ્રો. પટવર્ધન પહે છે કે પરભાષામાંથી મરાઠીમાં

આવેલા શબ્દોમાંથી ખરેખર એવા કેટલા શબ્દો છે કે જેનું કાર્ય મરાઠીમાંના અસલ, રાદેશી શબ્દોથી થઈ શક્યું ન હોત ? પરંતુ એમને 'સામે પ્રશ્ન એમ પૂછી શકાય કે કોઈ પણ ભાષામાં ખરેખર પર્યાયવાચક કે સમાનાર્થી શબ્દો કેટલા હશે ? એક શબ્દથી સૂચવાતો અર્થ તેના 'કહેવાતા' પર્યાયથી પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકાય છે ખરો ? અને એમ માની લઈએ કે ઘણાં ઉદાહરણોમાં એ શંક્ય છે તો પણ ભાષાના શબ્દકોશમાં જેમ વધુ શબ્દો હોય તેમ વધુ ઠીક નહિ ? ૨. અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દસંગ્રહ આટલો બધો સમૃદ્ધ સાચી થયો વાર ? પરદેશી માત્ર પર તેમણે બધે બદિષ્કાર પુકાર્યો હશે પરંતુ પરદેશી શબ્દો સાથે તો તેમણે છુદા વ્યાપારની જ નીતિ શું હમેશાં અખત્યાર નથી કરી ?+ કોઈ પણ ભાષામાંથી છેક ઐતિહાસિક અંગે પ્રાકૃ-ઐતિહાસિક કાળથી માંડી આજ સુધીના આવેલા બધાને પરદેશીસમ અને પરદેશીભવ શબ્દો તરીકે કાઢી નાંખીએ તો પછી મૂળના એવા શબ્દો સામાન્ય દૈનિક વ્યવહાર ઉપરાંત સાહિત્યસંસાર ખેડવામાં કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થઈ પડે ? અને મૂળ શોધતાં શોધતાં ક્યાંએક મુધી જાંડા જવું ? !

* સમાનાર્થી એકથી વધુ શબ્દોની પલટણુ ને પલટણુ લેખક-સરહરની તબેદારી સ્વીકારના સદારત્વના સન્ન જિજ્ઞા હોય તે ભાષાસુદ્ધ એવવા તેને વધુ શુભલ ન બને ? અને મધ્યેષક કરના જેવું અર્થ અને ભાવના, શૂદ્ધ છતાં અને ધ્વનિ વ્યક્ત કરવાં છે તે પદ-લેખકનો માર્ગ વધુ સુગમ ન બને ?

+ અંગ્રેજ આદા દરિ ચોસરને ઉદેશી બીજા એક કવિએ લખેલી, "Thou, well of English undefiled," એ પંક્તિ ટાંકી પ્રો. પટવર્ધન પૂછે છે કે આ વાચી કેમ 'અહીં' કોઈનો પિત્તો ઉછળતો નથી ? પરંતુ એ જ ચોસરે પરખવાના અને ખાસ કરીને ફ્રેંચ ભાષાના અસંગમ શબ્દો વાપર્યાં છે ને કેટલાકનું અંગ્રેજીકરણ કર્યું છે, એ અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપકસાહેબ કેમ ભૂલી ગય છે ?

પરંતુ પ્રોફેસરસાહેબે પોતાના ભાષણને છેડે ૨૫૯ કુપું છે તેમ આ એમની. ભાષાશુદ્ધિની ચળવળ સ્વતંત્રચળની અને સ્વતંત્રચળની છે. પરકીય શબ્દોનો અદિષ્ટકાર એ સ્વકીય શબ્દોની રચના તાજી રહે એટલા માટે યોગ્યેભુ એક સાધન જ છે. તે સાધન કદી જ ન હોઈ શકે, એમને મતે પરકીય શબ્દોના અદિષ્ટકારની પ્રવૃત્તિ ખુદ મરાઠી શબ્દોની શુદ્ધિ અને પુનર્જીવન માટે જ છે. આ પ્રકારની ચળવળ કંઈ છેક જ નવીન નથી. યુરોપમાં જર્મન, બોહેમિયન અને અર્બોરીન ગ્રીક ભાષામાં આવી જ ભાષાશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ યઈ હતી. મરાઠીમાં ૩૬ થયલા પરકીય શબ્દોએ સમાનાર્થી મરાઠી શબ્દોને ગુંગળાવી મારી નાંખ્યા છે એ એમના મતના સમર્થનમાં એમણે મરાઠી ભાષાના પ્રથમ પક્ષિના લેખક શ્રી નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરેલ લોકમાન્ય દિળકના ચરિત્રમાંથી 'દિળક પહેલાંતું મદારાષ્ટ્ર' એ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો. એ લગભગ ૪૬ પાનાના પ્રકરણમાંથી આશરે ૩૦-૩૫ ફારસી અરબી શબ્દો વીણી કાઢી, તેની જગ્યાએ ખુદ (પ્રો. પટવર્ધન આદી 'શુદ્ધ' શબ્દ યથુ પસંદ કરશે!) મરાઠી શબ્દો કયા કયા વાપરી શકાયા હોત તે એમણે બતાવવાનો પ્રયત્ન કયો છે. એમને મતે આ શુદ્ધ મરાઠી શબ્દોની અવગણના નરસીપંત જેવા કમાયલા, રસિક અને ભાષાસૌજન્ય પ્રત્યે લજ્જા દેનારા સાહિત્ય-સ્વામીને હાથે થાય છે એ જ દર્શાવે છે કે પરકીય શબ્દો કેટલા પ્રખલ બન્યા છે અને તેમણે કેટલી હદ સુધી મરાઠી પર ધસારો દ્યો છે. પ્રો. પટવર્ધનને મતે સ્વકીય મરાઠી શબ્દોની વિરચિતિ થાય એનું નામ જ મૃત્યુ!

એકંદરે પ્રો. પટવર્ધનનું સ્વભાષાજિમાન અજિતંદનીય છે પરંતુ છેક જ ઐકાન્તિક ભૂમિકા પ્રદખ કરવાથી તે કેટલું હાડવાસ્પદ નિવડે છે તે પ્રત્યે આપણે ત્યાં 'બંદબંદ'ના લેખકે ક્યારનો એ અંગુલીનિર્દેશ કયો છે. 'જમીન', 'વ', 'જરર'

‘મદત,’ ‘શુદ્ધ,’ ‘હત્તર,’ ‘સરખાત,’ ‘શિયાંય,’
 ‘કાયમ,’ ‘તયાર,’ ‘નક્શા,’ ‘નુકશાન,’ વગેરે મૂળના
 પરદેશી પરન્તુ હવે આપણી ભૂમિમાં ઊંડાં મૂળ ધાલેલા
 અને દેશી તરીકે જ ઓળખાતા, domiciled subjects
 જેવા શબ્દોને અડિખાર કરવાની ઝુંબેશ કોઈક સાદી સગળ
 શુદ્ધ ગુમાવી એટલે પ્રચારાંધ જ કરી શકે, પ્રો. પટવર્ધનના
 સમગ્ર કથનમાં રહેલો સત્યાંશ એટલો જ કે જરૂરી ને બિન-
 જરૂરી હરેક પ્રસંગે આપણા લેખકો પરભાષાના શબ્દો ને
 વાક્યરચના એ વધુ સ્વાભાવી સાગે માટે અથવા ખીજ કોઈક
 કારણે વાપર્યે જાય છે (અને આનું સચોટ ઉદાહરણ “પ્રતિભા”
 નામના અગ્રગણ્ય માસિકમાં તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયેલી ‘લીના’
 નામની નવલિકામાંથી એમણે પૂરું પાડ્યું હતું) એ રીતે આણું
 રહે તો ભાષાનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાઓ વખત ટકી
 શકે નહિ. આને વિશે જે મત કોઇને જ ન હોઈ શકે, પરન્તુ
 “માધવ ન્યૂલિયન” જેવા રસિક કવિ ને ભાષામર્મજ્ઞ હિન્દુ-
 મહાસભાવાદી મતપ્રચારકનો વેશ લે અને પોતાને જ હાથે દસ-
 વાર વર્ષ પૂર્વે પોતાનાં કાવ્યોમાં વપરાયેલા ભારોભાર અરબી-
 ફારસી શબ્દો હવે આજે મૂળમાંથી ઉગેડી કાઢી, તેને સ્થાને
 ‘શુદ્ધ’ મરાઠી શબ્દોની યોજના કરી એ કાવ્યોનું પુનઃ
 સંસ્કરણ કરવા પ્રેરાય એને ભાષાદૃષ્ટિએ શાસ્ત્રશુદ્ધ અને
 આવકારલાયક કાણુ ગણી શકે ?

ધર્મ, ભાષા અને દેશ એ સમાજનાં એકબીજા સાથે
 સંબંધ ધરાવતાં અંગો હોવાથી પ્રો. પટવર્ધને મહારાષ્ટ્રીય
 સમાજની સુદૃઢ ચિકિત્સા કરી, તેની મનોવૃત્તિના કેટલાક મુખ્ય
 દોષો પણ નિર્ભયપણે બતાવ્યા. તેમાં મોટાઈની ખુમારી એ
 સૌથી આગળ પડતો દોષ એમણે ગણાવ્યો. મરાઠા વીરોએ
 રાજ્ય સ્થાપ્યું ને પરાક્રમ ગજાવ્યાં; પરન્તુ તેવું આજે શું ?
 પૂર્વજોની સ્મૃતિના કેદમાં ચકચૂર રહેવાથી મહારાષ્ટ્રીઓનું

આજે અનહદ તુકશાન થાય છે. આ ઉન્માદ-અવસ્થામાં પર-પ્રાંતીયો વિશે તેમના મુખમાંથી તુચ્છતાવાચક પ્રલાપો નીકળે એ સ્વાભાવિક રીતે જ પરપ્રાંતીઓનાં મને દુઃખદાયી છે. પ્રત્યેક પ્રાંતમાં કંઈક ને કંઈક વિશિષ્ટ ગુણો હોય છે; પરંતુ એ તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી આપણી પોતાની જ પ્રગતિનો માર્ગ વિકટ બને છે. એ આપણા પડોશી અને દેશબાંધવો જ હોવાથી તેમની ન્યાય્ય આકાંક્ષા વિશે સક્રિય સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી, તેમની સાથે મિત્રભાવે રહ્યા સિવાય આપણી પોતાની ઉન્નતિ સુગમ થનાર નથી. એમને મતે સંકુચિત દષ્ટિનો દોષ પણ મહારાષ્ટ્રીઓમાં છે. ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંનો આ દષ્ટિ-સંકોચ તે આપણા ઐક્ય અને ઉન્નતિની આડે આવે છે. આ દષ્ટિસંકોચને લીધે જ સાહિત્યનું સર્જન કરતી વખતે મુશ્કેલર અંગ્રેજી લાણેલા લોકોની નીચેના ધરમાં જે પ્રયંડ મરાઠી લોકસમૂહ વસે છે તેની વિસ્મૃતિ થાય છે અને તેને પણ રીઝવે-ભગૃત કરે એવું લોકભોગ્ય સાહિત્ય પેદા કરવા તરફ લેખકોની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી. થોડોક પરિશ્રમ વેઠવો પડે તો તે વેડીને પણ આમવર્ગને સમગ્નય અને પોતાની લાગે એવી સાદી અને સરળ ભાષા વાપરવી જોઈએ. આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખોએ એક જ મૂર કાઢ્યા છે એ નોંધવા જેવું છે.

કરોવો

પ્રમુખના ભાષણ વિશે આટલો વિસ્તાર કર્યા પછી સંમેલનનાં બીજાં અંગો વિશે મારે ઝાઝું કહેવાનું રહેતું નથી. આ એકવીસમા અધિવેશનનું સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય તે વર્ષો સુધી લંબાયલા પરિપદ-સંમેલનવાદનો અહીં જ આવેલો નિવેડો. બંધારણ-મંડળે મૂલ્યવેલા આસરે સોએક નિયમોમાંથી અઢાણું વિશે સૌ દ્રાઢ જ એકમત ધર્મ રાક્યા એ વાદપ્રિય મહારાષ્ટ્રને માટે કંઈ નહાતીસૂની વાત ન ગણાય ! અને જે બે નિયમો

વિશે સંમેલનની વિષયવિચ્છિન્ન સભામાં મતભેદ જાણીએ તે (પ્રથમ: પરિપક્વ કેન્દ્ર હાલ છે તેમ પૂના જ રાખવું કે કમાનુસાર પૂના, મુંબઈ અને નાગપુર બદલવું; અને બીજો: પરિપક્વ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકાનું ધોરણ તંત્રીના માર્ગ-સૂચન માટે સ્પષ્ટ કરવું કે હાલ છે તેમ તેને ભેલગામ જ રહેવા દેવો.) પણ તીવ્ર વિરોધ હોવા છતાં બહુમતીએ પસાર થયા.

સંમેલનમાં પસાર થયેલા બીજા ઠરાવોમાંથી મુખ્યત્વે શ્રી. કાકાસાહેબ કાસેલકરના ઠરાવનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, એ ઠરાવમાં કાકાસાહેબે તકજોડીનો મધ્યસ્થ માર્ગ પ્રદર્શ કર્યો હતો. તેમાં મરાઠી ભાષામાંના પરદેશી શબ્દોના, શુદ્ધ મરાઠી શબ્દોની જગ્યાએ વર્તમાનમાં પ્રવેશ શોધતા નવીન પરદેશી શબ્દો અને ભૂતકાળમાં પ્રવેશ પામી ચૂકેલા અને આજે રૂઢ થઈ મરાઠી જ બનેલા શ્રૂંગના પરદેશી શબ્દો: એમ બે વિભાગ કરી એમાંથી પહેલા વર્ગનો બહિષ્કાર માન્ય અને બીજાનો અમાન્ય-એવા કંઈક નીતિ કાકાસાહેબે તરવનિષ્ઠા કરતાં વધુ સંજોગવશાત્ પ્રદર્શ કરેલી જણાવતી હતી. ખુદ પ્રમુખસાહેબનો આ પ્રશ્ન વિશેનો મત જગજહેર હોવાથી આ ઠરાવ એમનો નિંદમ્મજક છે એમ ધણાને લાગતું સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ ઠરાવ લાંબવામાં પોતાનો એવો ફાઇ પાસુ ગુપ્ત હેતુ નથી અને ઠરાવ પાસનાપાસ થયે એમને ફાઈ પણ જાતનો હર્ષશોક થનાર નથી એવો ખુલાસો એમણે પ્રથમ જ કરી દીધો. આ ઠરાવ પરની ચર્ચા વખતે વાતાવરણ અત્યંત તીવ્ર બન્યું, કંઈક અંશે પ્રાર્થિક અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાની પણ ઝાંખી થઈ; પરંતુ એકંદરે આ વાદવિવાદની કક્ષા ઘણી ઉચ્ચ પ્રતિના હતી એમ તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ. નાગપૂરના પ્રોફેસર પેંગ્સેએ જૂનાનવા સૌ પરદેશી શબ્દોને એક જ લાકડીએ હાંકી કાઢવા જોઈએ એવા અર્થનો સુધારો મૂક્યો અને મત લેવાતાં તેને થોડીક બહુમતી મળી. પરંતુ વ્યક્તિય: મતગણતરીની માગણી થતાં સભામાં

દાસાહસ મચી રહ્યો અને સામ્રાજ્યોનાં લવિષ્ય જાણે ત્રાજવામાં તોળાતાં હોય એમ સૌને લાગવા માંડ્યું; પરંતુ ઠરાવ વિશે પોતાને પ્રથમથી જ આગ્રહ ન હોવાથી ઠરાવ મૂકનાર અને સુધારે સૂચવનાર બન્નેની સંમતિથી ઠરાવ પડતો મુકાયો. બીજા ઠરાવો મોટે ભાગે સામાન્ય વહીવટના અને સર્વામાન્ય હોવાથી પ્રમુખસાહેબે સ્વસ્થાનેથી જ મૂક્યા અને તેના પર વધુ ચર્ચા પણ થઈ નહિ.

નિબંધચર્ચા

પ્રમુખનાં ભાષણો અને ઠરાવની ચર્ચામાંથી બંન્નેલા સમયમાં કેટલાક નિબંધોનું વાચન અને તે પર ચર્ચા થઈ. તેમાં મુખ્યત્વે નાગપુરના કવિ શ્રી. અનિલ દેશપાંડેએ વાંચેલા "મુક્તચંદ" વિશેનાં નિબંધો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે આ વિશેનાં એમનાં પોતાનાં મનન અને અભ્યાસ ધણાં તક્ષસ્પર્શી અને વિસ્તૃત જણાતાં હતાં. ખંડકાવ્યને યોગ્ય ચંદ શૈલી મરાઠીમાં વાપરવાનો તેમણે જ પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ આપણે ત્યાં એ પ્રયત્ન અને તેની સર્વાંગી શાસ્ત્રીય ચર્ચા આજથી આસરે એક વીસી અગાઉ થઈ ગયેલી હોવાથી આપણને પોતાને આકર્ષક એવું એમાં ધણું થોડું હતું. બીજા નિબંધો "કલા અને જીવન", "જીવન અને સાહિત્ય" "કલા અને નીતિ" અને "નવમતવાદ" વિશે હતા; પરંતુ નિબંધવાચન, ખાસ કરીને એ નિબંધોમાં પિષ્ટપેપણ જ હોય છે ત્યારે, આપણે ત્યાંની ઘેડે અહીં પણ કંટાળાભર્યું જ માલૂમ પડે છે.

કાવ્યગાયન

સંમેલનને અંગે યોજાયલા ઇતર કાર્યક્રમમાં સૌથી વધુ આકર્ષક કાવ્યગાયન હતું. તે વખતે પ્રમુખસાહેબે પોતાનું સ્થાન જાણીતા વિનોદી કવિ શ્રી. પ્રહલાદ કેશવ અત્રેને સુપરત કરી પોતાનો બોલો દળવો કર્યો. એમાં નામાંકિત કવિઓ:

શ્રી. અનિલ દેશપાંડે, શ્રી ગિરીશ, પ્રો. પટવર્ધન, શ્રી. અત્રે અને વિશેષે કરીને જોમનો ઉદ્દેશ્ય થવો જોઈએ તે-ડા. કેતકર (કારણ કે એ અત્યંત સ્વતંત્ર બુદ્ધિના મરાઠી વિદ્વાન, કવિ પણ છે એ મારી પેટે બીજા ઘણાઓએ ભારે પહેલી જ વખત જાણ્યું.) એમનાં કાવ્યગાયન થયાં. શ્રી આપ્પા પેંડસેએ કાદક બીજાની લખેલી નીચેની કીટીઓ ગાઈને સાર્વત્રિક હાસ્ય અને આનંદનિક ટીકા દેશાવ્યાં.

હા દેશ માઝા, હા ધર્મ માઝા !

હી ઘાઈ માઝો, હા ઘાપ માઝા !

ચિવાર પડતો પરિ યા મનાલા,

'હી પત્તિ માઝી' મ્હણું મી કુળાલા ?

આ કાવ્યગાયન-સમારંભમાં શ્રી. અત્રેની સમયસૂચકતા અને કુસામબુદ્ધિનું ઉદાહરણ જોવા મળ્યું. એક ગિચારો શિક્ષક-કવિ પોતાનું "કૃત્તેભ" વિશેનું કાવ્ય ગાવા બ્યાસપીઠ પર ઉપસ્થિત થયો. પરંતુ તે જ કાવ્ય આગતા દિવસની રાત્રિની સભામાં ગવાન ગયેલું હોવાથી શ્રોતાઓ તે ફરીથી સાંભળવા તૈયાર નહોતા. અને તેની સામે વિરોધદર્શક ઉદ્ગારો નીકળવા માંડ્યા. એટલે તરત જ શ્રી. અત્રેએ હિભા થઈ "કાવ્યરતનાવત્રિ" માસિકના પૂઠા પર હપાતી પંક્તિઓ યોગ્યક પ્રાસંગિક ફેરફારો સાથે* ટાંકી બતાવી એટલે સભાજનોનો બધો વિરોધ એકાએક શમી ગયો. અને પેલા 'ગિચારા કવિનું' કાવ્યગાયન નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું. આની સરખામણીમાં પ્રો. પટવર્ધન સભાસંચાલન-

* ત્વીં ત્વીં પદં નિદ્ય કિરુનિ મેતી
ત્યા ત્યાન અર્થા પ્રતિ દાવિતાતી
ચાતુર્ય ગાળ્યાંતનિ પાર ઘાદે
તેં કામ્ય તેજે નય ચાટતાંદે.

ની કળાથી છેક જ અપરિચિત લાગ્યા. વિષયવિચારિણી સભાની બેઠક વખતે પણ એમણે જરા વધુ કડકપણું અને નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ દાખવ્યા હોત તો કેટલી ચે અનાવશ્યક ચર્ચા મૂળમાં જ દૂરાર્ધ ગમ્મ હોત; પરન્તુ એમણે યોને જ પ્રશ્નાતુતિ કરતાં કહ્યું હતું તેમ સાહિત્યમંત્રીને કેટલીક વખત ઠરાવ, સૂચના, ઉપ-સૂચના, પોષ્ટ ઓફ- ઓર્ડર, પોત્ર વગેરે સંબંધી નિકાલ આપવા જેવાં અસાધિત્વિક કામો કરવાં પડે છે એ એમનું દુર્ભાગ્ય !

છેવટ સ્વાગતાધ્યક્ષે ઇદારમાં કબૂલેલાં શયરીનાં ભાર જળગામમાં તેમણે ન અખાત્યાં તે માટે મીઠા ઠપકા અપાયા અને આભારપ્રત્યાભારપ્રદર્શનનો વિધિ જરા વધુપડેલો સંજાઈ સંમેલનની બેઠકે નિસર્જન થઈ.

આગલી ટ્રાઈ બેઠકમાં હાજર રહેવાનો લાલ આ લેખકને મળેલો ન હોવાથી પ્રમુખસાહેબે પોતાના ઉપસંહારમાં ઉચ્ચારેલું કથન કે શુદ્ધ સાહિત્યચર્ચા આ અધિવેશનમાં સૌથી વિશેષ યદ્ય છે, તે એણે તો નિઃસંદેહ માની લેવાનું જ રહ્યું !

અઢી કલાક

અ રાતની હંડીયા તો તોચા ! મગને અત્યાર સુધીમાં કંઈ નહિ તો ય સત્તરેક શિયાળા ઓળંગ્યા હતા પણ આવી કારમી હંડીનો અનુભવ એને આજે પહેલવહેલો જ થયો. પવન પણ સખત. ગોવાગલી વટાવી મગન આગળ વધ્યો. ઓઠને કંપતા અટકાવવા તેણે હાંન સાથે જળપૂર્વક પીર્યા. એક વાર જેઠે હાથ પરપર જોરથી ધસી તેણે કાટની બાંધમાં સંતાળ્યા તો ખરા, પણ તેમ કરવા જતાં ખભા ઉપરથી ફાટેલી બાંધે ચરચર અવાજ કર્યો એટલે કચવાને મને મગને એ સુક્તિ પડતી મૂકી. મૂકીઓ સખત બીડી એણે આગળ ધપવા માંડ્યું, પણ પવન અને હંડીએ આ વખતે તેને પરાસ્ત કરવાનું જાણે કારસ્તાન રચ્યું હોય એમ ટાઢ વધતી જ ગઈ.

વિશાળ રસ્તા ઉપર આદતાં મગનની નજર બીજે છેડે આવેલા કેપિટોલ સિનેમા ઉપર પડી. એક બાજુએ મોટરોની હડ જમી હતી. કેટલીક મોટરો સિનેમા પાસે આવી, ધીમી પડી, એકાદ ક્ષણ થોભી આગળ ચાલી જતી હતી. સિનેમા પાસે નવજુવાન સ્ત્રીપુરુષોની આવજા અત્યારે વિશેષ હતી એટલે એક ખેલ પૂરો થઈ બીજો શરૂ થવાની તૈયારી. હશે એમ લાગતું હતું.

નવેક વાગવાની તૈયારી હતી.

મગન સિનેમા તરફ ચાલ્યો : શા ઉદ્દેશથી, તેની કદાચ તેને ૫ ખચર નહિ હોય ! તે ઘેરથી નીકળ્યો હતો તે કાંઈ

ખાસ કામને અંગે નહિ. આજ સવારનો એ ભૂખ્યો હતો. રાતના ભૂખે એને બહુ પગલ્યો અને એને ઊંઘ પણ ન આવી, એટલે એને થયું કે ચાલ, અદાર જરા રખડી આવું : દરવાયા કાં તો રફૂતિ આવશે અથવા થાકથી ઊંઘ આવશે.

મોટરે અને તેના માલિકોની દુનિયાથી જાણે પોતે પર હોય એમ મગન બેપરવાઈથી સિનેમા-હાઉસના દરવાજા આગળ થઈ પસાર થતો હતો પણ એવામાં એક જૂરી મોટર એની નજદીક આવી ઊભી રહી અને તેનું ધ્યાન તે મોટર તરફ જરા વિશેષ ખેંચાયું. એ મોટરને મગન ઓળખતો હતો. મુંબઈ આવ્યાં તો તેને માત્ર ચાર દિવસ થયા હતા પણ આ ચાર દિવસમાં તો એ મોટરને એણે ચૌદેક વખત જોઈ હતી. એ જ મોટરમાં બેસી મુંબઈના એક શેડીઆનો પુત્ર પ્રાણસુખ રાજ કોલેજમાં પહેલા વર્ષના વર્ગ ભરવા આવતો અને મગનને તેની સાથે એક જ પાટલી પર બેસવાનું—અનેકને ધૃષ્ટિ કરાવે એવું—સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ ચાર દિવસના સદ્ભાગ્યની કદરથી—કે પછી સાથે આવેલી શ્રીમતી વિદ્યુલક્ષ્મીએ તરતમાં જ કરેલી શેડીઆઓની કંબુસાઈ ઉપરની કટાક્ષટીકા ખોટી ઠેરવી એને પોતાની ઉદારતાથી આંજી નાખવાના હેતુથી—પ્રાણસુખે મોટરમાંથી ઉતરતાં જ પાસે ઊભેલા મગનના ખિરસામાં હટાથી પાંચ રૂપીઆની નોટ સરકાવી દીધી અને જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય એમ સિનેમા-હાઉસમાં દોરતો સાથે પ્રવેશ કર્યો. આશ્ચર્યમુગ્ધ મગન સહેજ સ્વસ્થ થઈ કંઈ પણ કહેવા જાય તે પહેલાં તો પ્રાણસુખ અને તેની ટાળી અંદર પહોંચી ગઈ હતી. “ઓ શેડ!” ની જૂમ મારી એ પ્રવેશદ્વાર પાસે ગયો ત્યાં તો એની બોચી ઉપર ટોચ પડી જેવા પોલિસદામનો પંઝો પડ્યો અને એ પંજાના માલિકે વંશપરંપરાગત વારસામાં મેળવેલા અને પ્રયત્નપૂર્વક કેળવી રાખેલા વિનયવર્તનનો મગનને અચ્છો પરચો કરાવ્યો: “હર

ખસ, ભિખારી ! ” પોલિસના મોંમાંથી અમૃતચાણી વહતી. મગન એક જાગૃત દૂર ખસી ગયો અને જહાવરો બહાવરો વિચારમાં પડ્યો કે હવે મોતે આ પાંચની નોટનું કરવું શું ? એને પાછી રવીકારનાર કોઈ હતું નહિ અને પેલી ટોળી ફિલ્મ જોઈ બહાર આવે ત્યાં સુધી ઘાટ જોયા કરવી એ કેટલું બધું કંટાળા-ભર્યું ? વળી એ ટોળી પાછાં વળતાં તેને મળે જ તેની ખાતરી શી ? કુધાદેવીએ લાગ : જોઈ આ જ મુદ્દતે મોતાનું બધું જોર અજમાવ્યું એટલે મગન ચાલ્યો હોટેલની શોધમાં. બીજે દિવસે વર્ગમાં પ્રાણસુખને પૈસા પાછા દઈ સકાશે એના વિચારે એણે મન મનાવ્યું.

હોટેલમાં જઈ અચ્છી તરેહથી મગને ખાધું. કુધા શાન્ત થવાથી એના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવી. બિલ ચૂકવતાં વધેલા સાડાચાર રૂપીઆના રણકારે એની ચિત્ત-શક્તિ જાગૃત કરી. એક પછી એક વિચાર એને આવવા લાગ્યા કે એણે આ ક્યું શું ? એણે પારકાના પૈસા ક્રમ લીધા ? શું એ સાચે જ ભિખારી-વૃત્તિનો ભોગ બન્યો ? એનું સ્વાભિમાન, એનું સ્વાશ્રયવત કયાં સંતાઈ ગયું ?

અને હેતુના ચાર દિવસના જનાવો સિનેમાની ફિલ્મ માફક મમનની મનોભૂમિ ઉપર રમવા લાગ્યા. આ ચાર દિવસમાં તેણે કેટકેટલા અનુભવ કર્યા હતા ? ગરીબ માને મોતાના ગામમાં મૂકી મગન મુંબઈ આવ્યો હતો તે એ આશાએ કે મુંબઈમાં બધી સકાશે અને નિર્વાહજોશું કંઈક કમાઈ પણ સકાશે. મેટ્રિક સુધી તો એ ગામડામાં રહી પાસેના શહેરની હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થઈ સારી રીતે બણ્યો પણ હવે તેમ અને તેમ નહોતું. કોઈ મિત્રની સલાહ માની એ વડોદરા કે અમ-દાવાદની કોલેજમાં ન બણતાં મુંબઈ આવ્યો. થોડીધણી મૂકી માએ આપી હતી તેમાંથી કોલેજની ફી ભરી હતી અને બાકીના

પૈસા એણે એક નવા મિત્રને બે ત્રણ દિવસ માટે ઉછીના
 આપ્યા હતા. પણ તે મિત્ર તો ફરી દેખાયો જ નહિ-મુંઝાઈ
 છોડી એ તો ક્યાંય લાગી ગયો હતો! મગનની આવી પરિસ્થિતિ
 જોઈ એક બીજા થોડાબોલા પણ ભલા મિત્રે એને એક જગ્યાએ
 ટચુશનની વ્યવસ્થા કરી આપી. પણ ત્યાં આ લાઘસાહેબને
 પોતાને જ ન ધ્યાનું. એક બેરિસ્ટરની બીજી વારના ઝેરીને ભણા-
 વવા મગનને રાખ્યો પણ તે બાઈના હાવભાવ અને એની વાત-
 ચીત મગનના ગામડીઆ રચાવને અનુકૂળ ન આવી એટલે તેણે
 પોતે જ બેરિસ્ટરને ના સખી મોકલી અને એ જ સવારથી તો
 એને એવા અનુભવ થવા લાગ્યા કે એને લઈને એનું મન
 છેક જ મુંઝાઈ ગયું. પ્રથમ તો સવારમાં જ એક ઓળખીતા
 સાથે મગન કોઈએક સખી ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરીની શોધમાં
 ગયો. એ ગૃહસ્થે એના જેવા વિદ્યાર્થીએ સદામતનો લાલ લેવો
 જોઈએ એવી ઉદાર અને ઉપયોગી સલાહ આપી. મગને
 એવી સલાહ સાંભળવા કરતાં તમામો ખાવો પસંદ ક્યો
 હોત એમાં શક નહિ.

એ સખી ગૃહસ્થને ત્યાંથી નાસી છૂટી મગને પોતાની
 એરડીમાં લરાઈ જઈ ધૂસકે ધૂસકે રોઈ હૃદય-ભાર હળવો કર્યો
 તાથમાં ઘોઈને એ વખતસર કોલેજમાં ગયો. ત્યાં એને એક સ્કોલર-
 શિપની બાબત જાણી માટે પ્રિન્સિપાલની ઓફિસમાં હાજર
 થવાની નોટિસ સિપાઈ આપી ગયો. ઓફિસમાં તેણે પોતાના
 બીજા આઠ સહાધ્યાયીઓને એ જ કારણસર બેઠેલા જોયા. એ
 બધાનાં મોં દર્શન કરવા જેવાં હતાં. ગરીબાઈ, ખોટી નમ્રતા
 અને દીનતાનું પ્રદર્શન કરવામાં એ બધાએ જાણે પરસ્પર
 સરસાઈ આરંભી હતી. એક બીજા તરફ ધૃષ્ટિથી છૂપી, તીરછી
 નજર દરેક જણ પ્રસંગ મળ્યે નાખ્યા કરતો. કેટલાક અનુભવોની
 કડવાશ પીપીને શુષ્ક થતું જતું મગનનું હૃદય આ નાટક જોઈ
 ફાણુભર તો ખીણ્યું. પ્રિન્સિપાલને મળવાના હુકમને માન આપવા.

ખાતર જો ત્યાં થોડ્યો, નહિ તો આ નાટકી ટોળીમાં જળવાનું એને કદી પસંદ પડત જ નહિ. પ્રિન્સિપાલ સાહેબે ઓફિસમાં પેસતાં જ સલામ ઝીલતાં ઝીલતાં સૌ ઉપર નજર ફેરવી. મગનના સશક્ત શરીર અને કરમાએલા છતાં ગૌરવલયોં સૌમ્ય મુખથી આકર્ષાઈ સાહેબે પહેલી વાત એની સાથે જ શરૂ કરી.

“ કેમ, સ્ટોલરશિપ લેવા આવ્યા છો ને ? પણ મિસ્તર, તમે કંઈ ગરીબ નથી જણાતા ! મજવામાં તો સુંદર ફાઉન્ટેન રાખો છો ને સ્ટોલરશિપની માગણી કરતાં જરા શરમાતા નથી ? સ્ટોલરશિપ તો સાચો જ ગરીબ હોય તેને મળે છે. ”

“ સાહેબ, સંયોગો સારા હોત તો સ્ટોલરશિપ માટે અરજી જ ન કરત. ને આ પેન તો મને બેઠ મળેલી છે ” મગને દૂકા જવાખ આવ્યો.

“ હા...હા... ! ” પ્રિન્સિપાલ સાહેબ ખડખડાડ હસી પડ્યા. તમારું ભેળું જુદું ફળદ્રુપ જણાય છે, મિસ્તર, પણ હું એમ છેતરાઉ એવો નથી ... પણ જો તમારી ભેટની વાત સાચી હોય તો મારી સાથે એક શરત કરોઃ તમે તમારી ફાઉન્ટેનપેન વેચી નાખી ખડીલા-હોલ્ડરથી ચલાવો ને હું તમને સ્ટોલરશિપ મળે એવી લજામણ કરું. બોલો, છે કળૂક ? ”

એક ક્ષણ હૃદય-મંથન અનુભવી મગને શાન્ત પાંચ મધ્યમ જવાખ આવ્યો : “ તા, સાહેબ ! એ શરત મને કબૂલ નથી. સ્ટોલરશિપ મળે કે ના મળે પણ આ પેનથી હું બાણીયુગીને વિખૂટા નહિ પડું, -મને માફ કરશો ! ”

પ્રિન્સિપાલ સાહેબને આ વીરોચિત ઉત્તર એકદમ તો ગમ્યો પણ એમને પણ પ્રતિજ્ઞાના દાઉએ પરાજિત કર્યાં. ‘મારી સીધી સાદી શરત ન માને છતાં ય હું એને સ્ટોલરશિપ અપાવું તો પછી ભવિષ્યમાં મારું માન શું રહે ? અને વળી એ મને છેતરતો નહિ હોય એની શી ખાતરી ? ’ આવી કંઈક

શંકા-આશંકાના વમળમાં ગોથાં ખાઈ સાહેબ જરા લવાં કિંચિત્
ચઢાવી મગનને ઉદ્દેશી બોલ્યા: " લસે, મારી શરત તમને કબૂલ
ના હોય તો તમે જઈ શકો છો. ... સિપાઈ, ખીખર વિદ્યાર્થી-
ને બોલાવ. "

મગન ફરીથી વર્ગમાં ન જતાં સીધો પોતાની ઓરડી
તરફ વળ્યો. શિષ્યવૃત્તિની એકમાત્ર આશા આમ વિનાવાંકે નષ્ટ
થતી જોઈ એનું મનજી ગુંચવાતું હતું, પણ પેલી પેનથી એને
વિખૂટા નહિ થવું પડે એ વિચારે એનો હૃદય-ભાર જાણે હળવો
થયો હોય એમ સહેજ ઉદ્વેગસથી એ પોતાને રહેઠાણે પહોંચ્યો.
ઓરડીમાં પેસી પેનને હાથમાં પકડી એણે પ્રેમથી ચૂમી એકાદ
બે અક્ષિંદુસી ભીંજાઈ જાણે પૂનિત થઈ હોય એમ આપી ઉઠતી
એ પેન તરફ મગન મુગ્ધભાવે એકી ટશે જોઈ રહ્યો. કંઈકંઈ
મીઠાં રમરજોએ એના શાન્ત હૃદયમાં ભાવતરંગ જમાવ્યા. એ
પેન એને ભેટ આપી હતી એની પ્રિય સખી અને સહાધ્યાયિની
સ્નેહલતાએ. હાઈસ્કૂલની એની કારકિર્દીમાં ગણિતના તરીકે મગન-
ની કીર્તિ સારી જામી હતી અને એના ગણિતના અધ્યાપક
સેવકલાલનો એ લાડકો વિદ્યાર્થી હતો. સમય મળ્યે મગન એમની
પુત્રી સ્નેહલતાને પણ ગણિતના દાખલા શીખવતો અને એમ એક-
ખીખર વચ્ચે સ્નેહગાંઠ બંધાઈ હતી. પ્રણયરંગથી કે પ્રાતિબંધન
તોડી લગ્નગ્રંથીથી એક થવાના કોલ દેવાની આકાંક્ષાથી એ
બંને હજી અલિપ્ત હતાં છતાંય પ્રસંગ મળ્યે એકબીજાને
ભાવભીની ભેટ આપવા જેટલી છૂટ એણેતાં. મગન ને સ્નેહલતા
મેટ્રિક સાથે થયાં ને કોલેજમાં પણ ઘણુંકરીને સાથે ભણત-
પણ એવામાં સેવકલાલનાં પત્ની ગુજરી ગયાં એટલે દુ:ખી પિતાને
આશ્વાસન દેવા એકાદ વર્ષ અભ્યાસ મુક્તથી રાખી સ્નેહલતાએ
ઘેર રહેવું યોગ્ય ધાર્યું. મગનને મુગ્ધ વિદાય દેતી વખતે રોશને
સ્નેહલતાએ આ પેન ભેટ આપી હતી અને તે જ ક્ષણે એ પેનથી
કદી વિખુટા નહિ પડવાનો નિશ્ચય મગને કરી રાખ્યો હતો.

આ અનુલવપરંપરા જાણે સાચે જ ફરીથી એની દૃષ્ટિ આગળ સજીવ રૂપ લેતી હોય એમ મગન જે હાથ ઉપર માથું મૂકી એના જ વિચારોમાં તટસ્થીન થઈ ગયો. એ ચાહત તો એના પોતાના શ્વાસોશ્વાસ સાંભળી શકત એટલી ગંધી રતબંધ નીરવતા એની આંતુઆંતુ હતી. હોટેલના માલિકે પ્રથમ તો ખીજા ઓર્ડરની આશા રાખી હતી પણ મગનને નિશ્ચેષ્ટ એસી રહેલો જોઈ એ કંટાળ્યો અને “ સાહેબ, કંઈ લેશો ? ” કહેતો કહેતો એની પાસે આવ્યો. મગન વિચાર-નિદ્રામાંથી ઝંપકીને જાગ્યો, અને કંઈ ખાસ સમજ્યા વગર “ ના ” કહી બહાર નીકળ્યો. માથું જરા ભારે લાગતું હતું અને ફડી વધતી જતી હતી એટલે તેણે પગલાં પોતાની ઓરડી તરફ વાળ્યા. વળી પાછું કેપિટોલ સિનેમા આગળ આવ્યું અને સિનેમાહાઉસ નજરે પડતાં જ મગનને પ્રાણસુખ માંભર્યો ગમવામાં પડેલા પેલા સાડચાર રૂપીઆ જાણે પોતાના માલિક પાસે પાછા જવા હિમ્મત થવા હોય એમ રજીકયા. પારકા પૈસાનો વિચાર આવતાં મગન પુનઃ બેચેન થયો. સાડચાર તો સાડચાર પણ પ્રાણસુખ મળે તો તેને તેટલા પણ રૂપીઆ પાછા આપી દેવાની એને આકાંક્ષા થઈ અને જેમ જેમ સિનેમાહાઉસ પાસે આવ્યું તેમ તેમ એ આકાંક્ષા તીવ્રતર થવા લાગી. એ તીવ્રતાથી આવેશ-વશ થતા મગને નજીકના રેસ્ટોરામાં લહેર કરતા પ્રાણસુખનો અડખડાટ હાસ્યયુક્ત લહેકાતો સૂર પારખ્યો. એ એકદમ રેસ્ટોરામાં પેસવા જતો હતો પણ અંદરનું દશ્ય જોઈ બારણામાં જ ખંચાયો. હાથમાં મઘની પ્યાલી પકડી, ગળે કાંડે બાંધેલું ઘડીઆળ પાસે ઊભેલી એક ઊંઝીરીને અતાવી ચિત્રચિત્ર ચાળા સાથે પ્રાણસુખ કંઈક જવતો હતો. એની સિનેમા-ટોળીમાં-નું કાંઈ એની સાથે જણાતું નહોતું. અને એની પાસે ઊભેલી ઊંઝીરી એન્જો-ઇડિયન હતી કે ગેલ્લાનીઝ તે મગન તો નક્કી ન કરી શક્યો. પણ પ્રાણસુખે આશરે ચાર પાંચ પ્યાલી અડાવી

હશે એમ એના રંગદંગ ઉપરથી ચોખ્ખું જણાયું. “હેં ... હેં ... દોરત, આ અગિયાર બજ્યા ... અડધા કલાકની વાર ! ... બંદા સાડાઅગિયારે રમજાન દિલોગ્ગન પાસે ... જવાના હા ... હા ... હા ... બસ અડધા કલાક પછી” ... પ્રાણસુખ પેલી રેરટોરાંવાળી છોકરીને ઉદ્દેશીને આવું કંઈ લખતો હતો. “પણ આજે ... તો તમે મને તમારી સાથે ફરવા લઈ જવાના હતા ને ? ચાલો, ચાલો, કાલે રવિવારની રજા છે.” પેલી છોકરીએ પોતાનો હજી આગળ ધર્યો. “ના ... ના ... ના ... ના ... આજે તો બસ રમજાન ... એને મેં કહાવ્યું છે, આજે તો બસ એ જ. સાડાઅગિયાર ...” એમ બોલતાં બોલતાં પ્રાણસુખની આંખો દરવાજામાં બિભેલા મગન ઉપર પડી અને મગન આ તમાશાનો કે આ વાર્તાલાપનો કંઈ અર્થ સમજે તે પહેલાં પ્રાણસુખ પોકારી ઉઠ્યો : “સા.....લા લિખારા ! પાછો ફરીથી ... વેધટર ! પોલિસ ! પોલિસ ! કાઠો એને બહાર અહિંથી ! ...” “પણ પ્રાણસુખ શેઠ, હું તો તમારા પૈસા...” મગને જવાબ આપવા માંડ્યો, પણ પ્રાણસુખ હાથમાંની પ્યાલી કંઈ અહમ્મત ત્વરાથી ગટગટાવી દઈ બરાબર : “હેં...મારા પૈસા ફરીથી લેવા આવ્યો ? પેલી વિદલડીએ મોકલ્યો ? બિભે રહે તું ! લિખારા ! પોલિસ, પોલિસ ! મારીને કાઠો એને અહિંથી બહાર !.....”

ગિયારો મગન આમ આહું વેતરાયું જોઈ પોલિસના દંડુકાથી બચવા ત્યાંથી મૂડીઓ વાળી ભાગ્યો. આઝાદ મેદાનને ખીજે છેડે જઈ, પાછળ કોઈ નથી આવતું એની ખાતરી કરી, એક બાજુની પાટલી પર એ બેઠો ને બેઠો તેવો જ ઢગલો થઈ પડ્યો. આ બધું શું ચાલી રહ્યું હતું એની એને કંઈ સમજ ન પડી. લિખારાના અપમાનજનક ચિરુદ માટે એ કદી તૈયાર ન હતો. એતું મગજ કામ કરતું અટકી ગયું હતું, અને હૃદય અપમાનની ઝડીઓ સહી સહી પાંચર જેવું કંઈ

યદ્ય ગયું હતું. થોડી વાર પછી કોઈ એક અજાણી વ્યક્તિ એની પાસે આવી અને એના કાનમાં કહેવા લાગી: “આહ, આવી દંડીમાં અહીં હુંકવાચો છો. શું કામ? મિસ્તર, ચાલો મારી સાથે! મીઠી, મજેની હુંકાણી જગ્યાએ લઇ જઈએ, એવી કહેજત પડશેની!.....અહ, ચાલો અહીં પાસે જ છે.” મગન અત્યારે છેક દીકો યદ્ય ગયો હતો. એની વિચારશક્તિ જાણે યાજી ગઈ હતી. “હું?...હું?...ક્યાં? ક્યાં!” એમ એ બગડતો રહ્યો અને પેલી અજાણી વ્યક્તિએ એનો હાથ ઝાલી એને તાણવા માંડ્યો.

પોતે ક્યાં જાય છે એના ભાન વગરનાં ઘેટાં કસાકસાવે દોરાઇ જાય તેમ કાણુજર બુદ્ધિ-શક્તિ બોધ બેઠેલો મગન પેલી વ્યક્તિની પાછળ પાછળ દોરાયો. અને નજીકની એકાદ ગલીમાં આવેલા મોટા મકાનના ત્રણ દાદર ચઢી એક ખંડમાં ધકેલાયો. ખંડમાં પેસતાં જ પાછળનું આરણું ખંધ યદ્ય ગયું અને અંધારામાં તે આથોડીઆં મારે તે પહેલાં તે અપોચપ વીજળીના ચાર પાંચ દિવા ચલાવી એ ચમક્યો. પાસેની ઝોરડીમાંથી એક યુવતી મગનની સામે આવી ઉભી રહી, મોંમાં પાનપટ્ટી, માથામાં ફૂલવેણી, અકારણ જુનુપેસા ઉત્પન્ન કરે એવું એવું હાસ્ય: આ બધા તરફ ચતુર્બનરક મગનની આંખો ફરી વળી પણ એને કંઈ સમજાયું નહિ. એ તો જ્યાં હતો ત્યાં જ રતબ્ધ બિભો રહ્યો: જાણે મૂડતાની મૂર્તિ.

આ વિચિત્રતાથી પેલી બાઇને જરા નવાઇ લાગી. એવું પોતાનું કુદરતી સૌંદર્ય અકાળે ઓસરતું હતું અને એવું સ્થાન કલંકરશીકાશ ધીમા પણ મહમ આકમલુદ્દરા હોતી હતી તે હકીકત એ બાઇ અત્યાર સુધી તો ખૂબ કુશળતાથી છુપાવી રાખી હતી; પણ આજે એણે બનીકણી તૈયાર ચામાં પૂરતી કાગજી રાખવા છતાંય આ યુવક એનાથી કેમ આકર્ષીતો નહોતો? સુંદર ન હોય છતાંય આકર્ષક ઉપજાવવાની, રહેરી સ્ત્રીને સુલભ એવી,

બધી કળા એણે અજમાવી. જર હમકો કરી એ બોલી: “અહીં શું ઉભા રહ્યા છો? અંદર ચાલોની! અહીં તો હરી જવાય છે.”

પણ મગન તો ન હાલે કે ચાલે! એને તો આ બધું કોઈ ગેમી રાખસ્ટ્રિમાં બનતું હોય એમ લાગ્યું. પાસેના મનનામાંથી ગાયનના સૂર, અને વચ્ચે વચ્ચે “વાહ-વાહ” “શાઆશ”ના અવાજ સંભળાતા હતા. પણ મગન આકું-અવળું બોયા સિવાય ચિત્રવત્ ત્યાં જ બિભો રહ્યો.

પેલી બાઇને આ ગહુ વિચિત્ર લાગ્યું, પણ એ એમ હારે તેવી નહોતી. રમકઝમક એ મગનની પાસે આવી અને એનો હાથ પકડવા ગઇ. પણ ત્યાં તો ગળે વીજળીનો સખત આંચકો લાગ્યો હાથ એમ મગન ત્યાંથી એકાએક બેચાર ડગલાં પાછો હટી ગયો. પેલી બાઇ પણ ગળે જહી ગઇ હોય એમ ક્ષણભર તો ગભરાઇ, પણ બીજી જ પળે એણે દર્શકતાથી કહ્યું: “આ શું? આયોપાછો કેમ થાય છે? પાંચસાત મિનિટમાં પરવારી લે વળો! નહિ તો પ્રાણસુખ શેઠને આવવાનો વખત થયો છે તે આવી પહોંચશે તો તારે એમ ને એમ પાછું જવું પડશે.”

એકાએક દૃઢવાથી કે પછી પ્રાણસુખનું નામ સાંભળવાથી મગન કંઈક ભાનમાં આવતો જણાયો. “છિ: છિ. છિ:! હું અહીં કેમ આવી પડ્યો?” એના અંતરને ગળે કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો. બારણું બંધ હતું એટલે એણે એ બાઇને ધ્રુજતે સ્વરે પૂછ્યું: “મને અહીં કેમ તાણી આણ્યો?...મને જવા દે!”

“હા, હા! જવા દે! બોલ્યા લાઇસાહેબ?” એ બાઇએ તીરછું હાસ્ય ફેંકી સંભળાવ્યું: “જવા ક્યાં દે? પહેલા પૈસા મૂકી દે ને પછી ચાલ્યો જ શાવે ત્યાં!”

“પૈસા? પૈસા શાના?” મગને સામે પ્રશ્ન કર્યો તો ખરો પણ એને ત્યાંથી નાસી છૂટવું હતું અને એની પાસે પેલા પૈસા પડ્યા હતા તેની યાદ એને પજવતી હતી એટલે તરત જ એણે ખીસ્સામાંથી મૂકી ભરી સાઘચાર રૂપિયા એ બાઇની તરફ

ફેંક્યા: “ હે બાપુ ! પૈસા હે, પણ મેને ‘હોડલે’ મેને... જતાં હે ! ”
હું બૂલો પડ્યો છું ! ”

મગનની આજીજીથી પીગજીને કે પછી પેલા રૂપીઆના ચળકાટથી સતોવાળને બાંધે બારણું ખોલી મગનને બહાર જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. જાણે કેાઈ વાઘણના પંજામાંથી છટક્યો હોય એમ મગન ત્યાંથી એકદમ નાસી દૂડ્યો. ફૂટપાથ પર નીચે આવી કંઈ બાંધુ પર વળવું એનો વિચાર એ કરતો હતો એવામાં ત્યાં જ આગળ એક મોટર આવી અટકી અને અંદરથી પ્રાણસુખ ઉતર્યો. એને જોતાં જ જાણે કંઈ અદ્ભુત રક્તિમાં આવ્યો હોય એમ મગન એની પાસે દોડ્યો અને પ્રાણસુખના મોં ઉપર જોરથી એક મુકો લગાવ્યો. પ્રાણસુખને તમ્મર આવ્યાં પણ મારથી એની મદિરાની અસર જરા ઓછી થઈ. ‘ શોદર, દોડ ... દોડ ... મને આ શુંડાએ માર્યો... પોલિસ, પોલિસ ! ’

મગને બીજો હુમલો કયો નહિ. જાણે માથા ઉપરનો બોલો બળપૂર્વક ફેંકી દીધો હોય એમ હારા કરતો એ ત્યાં બીજો રહ્યો. પ્રાણસુખની બૂમ સાંભળી શોદર અને પોલિસ આવી પહોંચ્યા. મગનને એમણે પકડ્યો. સહેજે પણ આનાકાની વિના મગન તોળે થયો. જાતીના ઉગ્રસમાં પ્રાણસુખે મગનને ઓળખ્યો અને “ ગમેડા, મારા પૈસાનો આવો બદલો ? ” એમ ઠઠ્ઠી પાંચ સાત ગાજો ચોપડી. એ ગાજોની પુષ્પવર્ષા હસને મોંએ ઝીલતો ઝીલતો મગન પોલિસ સાથે ચાલતો થયો.

દૂર દૂર પોલિસ સાથે આનંદથી ચાલ્યા જતા મગનનાં ચાંદો પ્રાણસુખને કાને અથડાયા:

ઓ મા રનેદલ સખી સદુ, દેને દુવા અમાય,
પરધનસ્પર્ધા પાપ એ, કરને મુજને માફ !

દાણુબર પ્રાણસુખને એની પાછળ દોડી એને છોડાવી લેવાનું મન થયું, પણ એવામાં ઉંચે બારી ખુલી અને બે તાળી પડી.

સ્નેહમુદ્રા

[અનુસંધાન વ. ૧, અ. ૪થી સંપૂર્ણ]

પણ 'સ્નેહમુદ્રા'નો ચિન્તનસંભાર આટલેથી અટકતો નથી, તેમાંનું ભાવનાનું ઉચ્ચોચ શિખર તો છે પ્રેમની, રથૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રેમની, તાત્વિક મીમાંસા 'તેત્રીસનું અંચરથ વાહુ મય' કારે રા. મુનશીને કામમીમાંસક તરીકે ઓળખાવતાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલને પ્રેમમીમાંસક કહ્યા છે. એ જ વિશેષણના સૌથી પ્રથમ હકદાર હોય તો તે ગોવર્ધનરામ, એ વિશે જરા જેટલો સન્દેહ કાઢતો હોવો ન જોઈએ. દાંપત્યપ્રેમમાંનાં રથૂળ તરવો રક્તે રક્તે અદૃશ્ય થતાં જઈ કેવી રીતે સૂક્ષ્મ પ્રેમની સંસિદ્ધિ થાય છે એનું જો નિરૂપણ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં કરવામાં આવ્યું છે અને દૈહિક વાસના વિનાના સૂક્ષ્મ પ્રેમનાં અદૈતમાં જેનું ઉચ્ચતમ શિખર યતાવવામાં આવ્યું છે તેની પ્રથમ ચર્ચા તો 'સ્નેહમુદ્રા'માં જોઈએ છીએ, 'રસચંકચ વણુ નહિં મિત્રતા' એ મૂત્રનું પ્રતિપાદન કરી "સ્ત્રી-પુરુષેરુ' લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે" એવો લગ્નરનેહનો આદર્શ 'સ્નેહમુદ્રા' કારે મૂક્યો છે. દવે એ સ્નેહમાં રથૂળ તરવ કેટલું અને સૂક્ષ્મ કેટલું તે તપાસતાં ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે કે "સ્ત્રી પુરુષના સ્નેહનો પ્રવાહ પોતાના મૂળ આગળ જ મદનના પ્રવાહને પોતાનામાં ભજોતો અનુભવે છે." (અહિંયાં એ જાણી લેવું આવશ્યક છે કે કવિ રથૂળ દેહવાસનાયુક્ત વિલાસી પ્રેમને 'મદન' નામ આપે છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રેમને 'રતિ' શબ્દથી ઓળખાવવા ધારે છે. આ ભાવનાનો વારસો ગોવર્ધનરામ પાસેથી લેનાર અને તેને વધુ

અવ્યક્ત રૂપે મૂકનાર કવિ ન્હાનાલાલ આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિને અનુક્રમે 'કામ' અને 'પ્રેમ' નામથી ઓળખાવે છે.) ત્યારે આમ ગોવર્ધનરામ મદનના એકઠા તદ્દન કાઢી નાખતા નથી, પણ બિલકુલ તેને દાંપત્યસ્નેહના પહેલા નૈસર્ગિક પગથિયા તરીકે માને છે. કાંડ ૨૫, ૨૮ અને ૩૧માંની નાયકની સ્થૂળ સંભોગશૃંગારયુક્ત રસકેલીનાં સ્મરણો આ સિદ્ધાંતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે. હૃદયભૂત કહે છે કે "સ્નેહાસવની હૃદયમાં દીધા મદનતરંગ" અને શિવમંદિરમાં જેમ આળસો પૂગાય તેમ રતિમંદિરમાં મદન પણ રતિની વગેસગે ફીક પૂગત પામે છે એમ કહી પોતાની રસકેલીઓનાં વર્ણન માટે બચાવ કરે છે. વળી ૬૮મા પાનાની ટીપમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ રતિભક્તિ પણ સામાન્ય કર્મોની માફક સકામ અને નિષ્કામ એમ બે પ્રકારની હોય છે; તેમાં સકામ રતિભક્તિમાં મુખ્ય લાગ મદન કે કામ, સ્થૂળ પ્રેમ, જે કહો તે, ભજવે છે; અને પછી "શરીરભીં કામ કાય પામતાં એકલી રતિભક્તિ રહે છે, આવી રીતે 'સકામ' રતિને અન્તે 'નિષ્કામ' રતિની ઉત્પત્તિ થાય છે." માટે જ કવિ હૃદયભૂત કને ઉચ્ચારાવે છે:

રતિપતિ એથી કહેવાઇ જણીય મુરવર્ગમાં, ભાઈ !

બળારા હર-કોપથી હોયે ઝીલીય રતિરાણીને રાંધે. (પૃષ્ઠ ૬૮)

આમ હોવા છતાં મદનની નિંદાનાં પણ ફીકફીક પ્રમાણમાં વાક્યો 'સ્નેહમુદ્રા' માં જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ, એવો પ્રશ્ન ઉઠે એ સ્વાભાવિક છે, એનો અર્થ મારી દૃષ્ટિએ આમ લાગે છે: જે વસ્તુ ઉત્તરોત્તર વિકાસને માટેનું એક સાધન જ હોય તે જ્યારે સાધ્ય થઇ બેસે ત્યારે તે હરગીઝ ઈષ્ટાપતિ ન હોય. દામદામ ભટકતાં સ્વૈરાચારી મનને સ્થિર કરવાના એક સાધન તરીકે શ્રુતિપૂજનને સ્વીકારવામાં આવી છે, છતાં એ સ્થિતિને વહેલામાં વહેલી તકે વટાવી જઇ અધિક ઉત્કાંતિ ભે

ન કરાય અને મૂર્તિપૂજાને જ પહેલ્લા અને છેલ્લા સાધ્ય તરીકે માનવામાં આવે તો પછી એ મૂર્તિપૂજાનો વિરુદ્ધ સ્વામી દયાનંદ જેવાને જેહાદ પોકારવી જ પડે ને ? એવી જ રીતે મદનને પ્રથમ ક્રમ તરીકે જરૂર સન્માન્યો, પણ કાયમ એ સ્થિતિમાં જ રહી ઇતિકર્તવ્યતા માનવી એ કાંઈ અંતિમ હેતુ નથી, પરંતુ તેમાંથી સ્વૂળ તત્ત્વોને નીચોવતા જઈ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ પ્રીતિની કક્ષાએ પહોંચવાનું લક્ષ્ય છે. એ બૂલાર્થ જઈ મદન જ સાધ્ય બની જાય એવી સ્થિતિ સામે હું ધારું છું કે ગોવર્ધનરામે રાખ બતાવ્યો છે, તેના એક બે દાખલા લેવા જ બસ થશે. ૨૬મા કાંડમાં ' જયા-જયંત 'માંના વામીઓનો સચોટ યાદ આપતા વહેલાઆ તથા ગણિકાઓને કવિ આમ વર્ણવે છે:

પશુથેનિ સ્મરનું પ્રેરેલું એકેન્દ્રિયનું જ્ઞાની,

આગ્ય રમે કોલાહલ એ યુધ અપરસમાં રસમાની. (પૃષ્ઠ ૫૦)

અને ચેતનમિત્ર તેમને હાંડી કાઢતાં અનંગને તરફર કહે છે અને રતિને ' રનેહભૂપની રાણી ' બનાવે છે, અને કહે છે: " રનેહભૂપની આ રાણી પાસે ખપે મદન બમંડળમાં. "

મદનપ્રેરિત આવી ' સકામ રતિભક્તિ ' વિકસતે વિકસતે નિષ્કામ, સૂક્ષ્મ બનવી જોઈએ એ ગોવર્ધનરામની ભાવના હં, અને ' સરસ્વતીચંદ્ર 'માં કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનું સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું અદ્વૈત સાધી, તેમને દેહવાસનાથી પર સૂક્ષ્મ રસસાયુજ્ય અનુભવતાં બતાવ્યાં છે તે પણ આ ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે જ. અને પછી મગદ્ધર છે દુન્યવી કાંઈ પણ શક્તિની કે આવો રનેહયોગ તોડી શકે ? ' રનેહમુદ્રા 'માંનું હૃદયભૂત આથી જ ઉચ્ચરે છે કે:-

જીદાં આપણ, તો ય લેગા, સાચું ને નેય,

તોડે કોણ જ યોગ સાચા રનેહનો ? (પૃષ્ઠ ૮૭)

અને પછી આવો નિર્મળ પ્રેમ, ચંદ્ર અને ચંદ્રારી જેવા નિર્ભેજ, સૂક્ષ્મ અને વજ્રોપી પ્રેમ

તણ દેની જે દેશ ન છોડ્યો

સ્ત્રીકાર અંજળ જ્યાં છે

કે " એક દીપ હોસાર્ધ જ્વલ્ય તો બીજો તરત સળગાવે " જેવા
ટૂંકદષ્ટિ બોધને ફગાવી દે છે. સાચો સ્નેહ ફરી પરણતો જ
નથી, એટલે જ હૃદયભૂત વઠેલાંઓ, અભિસારિકા, વીજળી,
અપ્સરાઓ એ સર્વના પ્રલોભક ઉપદેશને ઠોકરે મારે છે અને
પ્રેમને સ્નેહયોગમાં જ મસ્ત રહે છે. તે તો કહે છે:

વિયોગ યોગ સમે છે બાવ

x x x
સ્નેહીનો સ્નેહીરૂપ મોક્ષ

અને યમરાજ કે વિધિપ્રદોર એ સ્નેહયોગમાં વિલેપ પાડી શકતા
નથી, વિધિને ય લાત મારી સ્નેહસાયુજ્ય મેળવે છે.

આપણે વચમાં વચમાં જોતા ગયા છીએ કે ' સરસ્વતી-
ચંદ્ર 'માંના લગ્નભગ બધા વિચારોનું મૂળ જોડું હોય તો તે
' સ્નેહમુદ્રા 'માં મળે છે. સદ્ગત રણજિતરામે કહ્યું છે તેમ
" સરસ્વતીચંદ્રમાં સ્નેહનું જે સ્વરૂપ નાયકનાયિકાના જીવનમાં
વ્યાપ્ત જણાય છે તે આ કાવ્યમાં કવિત્વમય રીતિએ આસેખ્યું
છે. " ગોવર્ધનરામ પંછી કવિ ન્હાનાલાલે આ જ પદ્ધતિએ
પ્રેમની મીમાંસા કરી છે, પણ કવિ તો રહ્યા જગરા લાવના-
વાદી, વિરાટની માફક તણુ જ પગલાંથી વિશ્વને ભરી લે એવા,
એટલે તેમણે આથી આગળ જઈ ' જયા-જયન્ત 'માં તો
કામનો, ગોવર્ધનરામ જેને મદન કહે છે તેનો, નિતાન્ત બહિષ્કાર
સૂચ્યો છે. એ તો કહે છે:

જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર

નથી એવું કોઈ જઘાંડમીમાંસાનું ન્યાયરૂપ

x x x
પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવાસના

પ્રેમમાં નથી દેહની વાંછના ('જયા-જયન્ત')

અને 'કામ અને રસાનંદને શિવ પ્રમાણવાનું' પ્રતિજ્ઞા છે. કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનું સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું અદ્વૈત એટલે જ્યાં અને જ્યાં-તનું આત્મલગ્ન. ઘણાઓ તરફથી કવિની આ ભાવના માટે શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે, પણ આપણે આટલું વિધાન જરૂર કરી શકીએ કે ગોવર્ધનરામનું નિરૂપણ વધુ કમપુરઃસર અને તેથી વારતવિક લાગે છે, કારણ તેઓ કવિ ન્હાનાલાલની ખેડે રથૂળ દેહવાસનાની તદ્દન બાદબાકી નથી કરતા પણ તેને સૂક્ષ્મ પ્રીતિના પોષક નરીકે પ્રથમ પગથિયારૂપે આવશ્યક ગણે છે. પણ એમાં એ બંનેના સ્વભાવભેદ જ પ્રત્યક્ષ થાય છે: કવિ એટલે પ્રાચીન મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ, તે ભાવનાત્મક સૂત્રો કવી નાખે છે, જ્યારે ગોવર્ધનરામ એક વિચારક ને માનસશાસ્ત્રી જેવા છે, એટલે તેમના નિર્ણયો શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણપૂર્વક પુદ્ધિ-જન્ય વધુ હોય છે. પણ એ વાત જવા દઈએ. આપણે તો અહિં એ જોવાનું કામ છે કે પ્રેમનિરૂપણની બાળતમાં કવિ ન્હાનાલાલ પર ગોવર્ધનરામની ઘણી અસર છે 'વસંતોત્સવ' માંની રનેદની વ્યાખ્યા કે "પ્રાણપ્રાણની રસકથા તે રનેદ," તેમ જ 'હન્દુકુમાર'માંની લગ્નભાવના-"આત્મા ઓળખે તે પર, ન ઓળખે તે પર"-એ રસઐક્ય વિના મિત્રતા સંભવે જ નહિ અને ઉરતંત્રના તાર બંનેના મળે ત્યારે જ સાચું લગ્ન, એ 'રનેદમુદ્રા'ની ભાવનાને જ 'નવે વેગે, નવે દેહે' રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત પ્રો. બી. કે. શાસ્ત્રી પણ રથૂલ-સૂક્ષ્મ પ્રેમની આ ભાવનાને

ધરી દૈહી પ્રીતિ નરપથ લહે પામર સુખો,

ધરી આત્માપ્રીતિ રસદ્યવન મોળે હૃદયિયે. (ભગ્વદ્ગીતા)

એ પંક્તિઓમાં યોગ્ય ઉદાવમાં મૂકી છે. આમ પ્રેમ-મીમાંસા ગુણસતી સાહિત્યમાં ઉત્તરોત્તર થતી ચાલી છે એના પ્રથમ ઉત્પાદક તરીકે તો મને લાગે છે કે ગોવર્ધનરામને જ

ગળાવવા જોઈશે. જ્યારે રસઐક્યવડે ઉત્તંત્રના તાર જોડાયા હોય, જ્યારે 'અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દંપતી' એ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય, જ્યારે 'ઉપાધિહીન રસસાયુજ્ય' માં દંપતી, "એકબીજામાં સમાહિત થાતાં આનંદયોગમાં ન્હાણે" (પૃષ્ઠ ૫૬), જ્યારે સુતમ જળ વરાળ થઈ જોડી જાય તેમ મદનરસ પ્રેમની આંચથી જોડી જઈ 'નિર્મળા આત્મભાવના'—રૂપે જ સંસ્થિતિ કરે, જ્યારે વૈરાગ્ય પણ સ્નેહરૂપ બની સ્નેહ-યોગ એ જ એક ને અનન્ય યોગ રહે, ત્યારે અપૂર્વ પ્રેમ-ભાવનાની સિદ્ધિ સાંપડે, ત્યારે પછી નંદનન પૃથ્વીને આંગણે જ ઉતરેલું હશે. સમકાલીન સમાજવ્યવસ્થામાં રૂઢિનાં તાંડવવૃત્ત્ય વચ્ચે લગ્ન એ સ્નેહની કૂર વિડંબના જ કરી રહ્યાં હતાં અને છે, ત્યારે સ્નેહનું આ ઉજ્જવલ પુષ્પમંગલ દર્શન આપણને પ્રથમ, 'સ્નેહમુદ્રા' માં કરાવવા ગદ્ય આપણે ગોવર્ધનરામના અત્યંત ઝણી છીએ. આટલું સમજ્યા પછી આ પુસ્તકના નામાભિધાનની સાર્થકતા સાવ સ્પષ્ટ થાય છે; 'સ્નેહમુદ્રા' એટલે હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની છાપ એટલું જ માત્ર નહિ, 'સ્નેહમુદ્રા' એટલે સ્નેહમીમાંસા, સ્નેહ ઉપર સુંદર ભાષ્ય.

આમ શુદ્ધ સ્નેહ તથા દેશકલ્યાણની ભાવના આ પુસ્તકમાં કેન્દ્રવર્તી તરીકે છે પણ ઉપર મેં દેશસેવાની ભાવના પ્રથમ વર્ણવી તે પરથી એનો ક્રમ એ જ છે એમ માનવાનું નથી. ખરી રીતે તો સેવા નાનામાં નાની એકમથી શરૂ થાય (Charity begins at home) એ નિયમ અનુસાર ગોવર્ધનરામ જનકલ્યાણ કે દેશહિતના વિચારમાં શરૂઆત દરેક કુટુંબથી કરવા માગે છે, એટલે પારણામાંથી સ્મશાન સુધીના મનુષ્યના જીવનપ્રવાસમાં જે જીવનના ગુરુત્વમધ્યબિંદુ તરીકે છે તે લગ્નના પ્રશ્ને પ્રથમ લાચ પડે છે. કર્તાએ નિરપેક્ષી ભાવના પ્રમાણે ખરા સ્નેહયોગનાં દંપતી અન્યોન્ય પ્રેરણા આપી

જનહિતે સામવા કમ્ભર કસે એ 'આદર્શ'ને આ ભાવનાત્રેણીમાં પ્રથમ ઉદ્દિષ્ટ રાખેલો જણાય છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માં નાયકનાયિકાના સંજ્ઞામાં આ મર્ત્યત્વ દેખાય છે, એ ઉપરાંત 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પણ નાયક કુમુદ જોડે સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતે અને કુસુમ જોડે સંસારલગ્ને જોડાયા બાદ કલ્યાણપ્રાપ્તિની યોજના અમલમાં મૂકતો વર્ણવાયો છે એ પણ આ જ બતાવે છે.

પણ 'સ્નેહમુદ્રા'માં આ ઉપરાંત પણ ઘણું બધું બહુ છે. ગોવર્ધનરામનું ચિંતનક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી, માનવીના સાંસારિક પુરુષાર્થથી માંડી મૃત્યુની ગદન દિલસુરીને સ્પર્શી આવે એટલું એ વ્યાપક છે. ખરું પૂછો તો ગોવર્ધનરામ પછી એવો વિશાળદ્રષ્ટા સર્વસ્પર્શી વિચારક હજી ગુજરાતે જોયો નથી, જોવો બાકી છે. ગાંધીજીનું નામ તમે કાંઈ સૂચવશો તો મારે વાંધો નથી. અતિ લંગાણુભયે બધું ય હું અહિં ચર્ચા શકું તેમ નથી, પણ તેમાંની સર્વશાળી ભાવનાસમૃદ્ધિ સંક્ષેપમાં ચીંધી દેખાડીશ. 'ધૂવડ' કાંડમાં ભાવનાસેવીઓને ભાવનાગંડું તરીકે લેખતા, ધર્મનીતિ સદાચારને હસી કાઢતા, બિજળા કરતાં કાણું જ જોવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા, 'તિમિરના ઝાની' એવા વક્કદર્શી, 'સંસારના અવળા પક્ષના ઝાની' મનુષ્યોનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ધૂવડના મોંમાં એની દિલસુરી અચ્છી રીતે મૂકાઈ છે. મૃત્યુની દિલસુરી સુંદર રીતે રજૂ કરતો ૧૧મો કાંડ તો ગોવર્ધનરામની શક્તિ તેમજ પ્રતિભાનું ઢિંગામાં બહુ શિખર છે. તેની અંદર 'વિભુ-ઉર જેવું', વિભુને અનુકરણે જળોરણીયાનું મહત્તો સહીયાનું જેવું આકાશ પોતાનું સ્વરૂપ વર્ણવી હૃદયભૂતિને સમજાવે છે.

મુજ બંધુ ! એ વિભુ હર ! ધરીમાં આમ વધુ સંકોચતાં
તું શીખીયું ક્યારે જ કે બુદ્ધિ બાન તું શું સોધતાં ?

નથી લાગતું કે શ્રી કૃષ્ણ ધર્મજયને 'અસોચ્યાનન્વસોવસ્તન્ ...'

કહી મૃદુ ઉપાશ્રંભ આપતા હતા તેનો અહીં સુંદર પડ્યો છે ?
પણ આગળ વાંચીએ:

નથી નાશ કોઈ પામિયું. નથી એક કો વિખૂટી પડી,
ધનરાજિ ઓગળી હોય, ધરની-હરમાં સરીને વાડી

પછી એક સરસ દૃષ્ટાંત આવે છે, પણ તે નહિં ટાંકું. પછીની
પંક્તિદ્વય

નથી તે નહું યાશે નહીં, છે તે નથી ના થઈ જશે
તાપે તપ્તું જળ બાબ જનશે, નહ પણ તે ના થશે.

ગીતામાંનાં 'નાશતો વિચ્યતે માત્રો નામાત્રો વિચ્યતે સતઃ।' ની
શુદ્ધરાત્રીમાં સુંદર રજુઆત કરે છે. અને આટલું શીખવ્યા
પછી એ અનન્ત આકાશનું ભવ્ય ઉદ્દ્યોધન આવે છે:

રે શક, રેશુ તથા દે, જીવ, તું અનન્ત !
એ, આ અનન્ત મુજ કાતર છે ગંભીર;
તે મધ્ય વ્યાપી મુતી, પાસજ પ્રિય તહારી,
નેતી તુંને, નજર તું પણ નાંખ તારી.

આ વાંચ્યા પછી મૃત્યુએ આત્યંતિક નિનાશ છે એમ કહાણ
કહેશે ? પણ મંદિરને જેમ કળાશ હોય છે એમ આ કાંટના
કળાશરૂપ તો કડીઓ ૨૮-૨૯ છે, જેમાં એક સુંદર અર્થગર્ભ
અન્તોક્તિદ્વારા, કદાચ રા. નરસિંહરાવની 'રમરણમંદિતા'ના
પ્રધાન સંદેશની કેટલાકને યાદ આપે, તેની મૃત્યુની દિલસુરી
રજૂ કરવામાં આવી છે. આ રહી તે કડીઓ:

રે પદ્મ ! અન્ન વચમાં પડતો નિહાળી
રાને મીંચાય ? તુજ વાસસુરેન્દ્રે એ
સમ્પત્તિ નીરની કરી તપુ નિજ હોમી,
પારો અદશ્ય જૂની નીર-મુંબા ધરાને. ૨૮
રે ! સુખ મુજ હરમાં દજ છે દયાત;
દેખાય એ નહીં તથાપિ મરોચિ એના

પેશી પચોદપટમાં કરી બધા જોવું
ખોળું ધનુ, ઝંઝુમતા તુજ સેજ માથે. ૨૬

(રત્નેદ્રમુદ્રા : કાંડ ૬૧)

નત્વજ્ઞાન અને ઉચ્ચ પ્રતિભા કાવ્યતત્વનો મનોહર સમન્વય રજૂ કરતી આ કડીઓના વાચ્યાર્થ તેમજ અર્થપૂર્ણ ધ્વનિ તેની નીચે પ્રંયક્તોએ પોતે રજૂ કરેલા હોવાથી જિજ્ઞાસુઓને તે વાંચી લેવાનું સૂચવવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનાં વિરહકાવ્યોની શોકધારા મૃત્યુમાંથી પૃથ્વી હોઈ પોતાનાં પ્રિયપાત્રને અચાનક ઝડપી લેતા એ બેદી બનાવ પાછળ શું રહસ્ય હશે, ગત રાગન પાછું કદી જોવા મળે કે કેમ, મૃત્યુ એટલે બસ આત્યંતિક વિનાશ જ કે પછી તેની પાસે પાર ઓર કુછ જૂમિ હોતી હશે, મૃત્યુનું સૃષ્ટિકર્મમાં શું સ્થાન આ અને આવા પ્રશ્નો કવિહૃદયને ઘેરી વળે છે. એનાં ચિન્તનમંચન બાદ કવિ મૃત્યુ પર કોઈ ફિલસૂફી રચી કાઢતો હોય છે શું ‘ ઇન મેમોરિયમ ’ શું ‘ રમરણમંદિતા ’ કે શું ‘ કલાપીનો વિરહ ’ સૌમાં આ તત્ત્વ આવ્યા વિના રહેજ નહિ. ‘ રત્નેદ્રમુદ્રા ’ના કવિની એ ફિલસૂફીનો સૂર વેદાન્તના કેવા આશાવાદમાં ઝળેળાઈ વાયકો આગળ રજૂ થાય છે એ અહિં આપણને જોઈ શકીએ છીએ.

એવી જ સુંદર ભાવના ‘ વનસમૃદ્ધિ ’માં (કાંડ ૮૭) દેખા દે છે. ચાલ સો ઘોર અંધકાર હોય, દેશના અતિમાઠા કંઠણાઈના જ દસકા હોય, પણ અન્તે એનું પરિણામ શાવવાનું નથી, ‘ If Winter comes, can Spring be far behind ? ’ એ ન્યાયે એના ઉદ્વેગનું પ્રભાત મોડું વહેલું જાગવાનું, એ અંધકારમાં, એ અવદશામાં પણ મહાપુરુષો જાગવાના એવો પ્રેરક આશાવાદ રજૂ કરતો એ કાંડ જોઈ જવા જેવો છે. એમાંની આ પંક્તિઓમાં:

અંધકારનો સમો પ્રબળ ! આ દશા થઈ ગદારી !
 સુંદર, કોમળ, સગળ, બલ મુજ તિમિરથી વીંધાય,
 હોય હરિનો હાથ અમારો ! અંધકારમાં જીવું !
 પોયયુ પામું ! રહું સુચક્ષિતઃ અંતર્ગત ના મૂકું !
 દૃઢ-પામું આનંદ વિજ્ઞાનમાં; બધે લોક ના દેજે !

ભારતીયેય જ પોતાનું અંતર કાલવતી હોય એમ નથી
 લાગતું ? સેંકડો વર્ષોથી એક પછી પીળ એમ અનેક
 પરદેશીઓથી આક્રાન્ત ભારતે સ્વાતંત્ર્યનાશનું ગાઢું તિમિર જ
 જોયું છે, છતાં એ અંધકારની વચ્ચે એનો પ્રાણ હજી અસ્ત
 નથી થયો, પોતાનું આત્મભાન ભણે જોયું હોય અંતર્ગત નથી
 જોયું. ગોવર્ધનરામે સમસ્ત દેશને દષ્ટિક્ષલકમાં લીધો છે,
 'સરસ્વતીચંદ્ર' પણ એની સાખ પૂરે છે. નર્મદ પણ દેશવતસલ
 હતો, 'દેશાભિમાન' શબ્દનો શિલ્પી ય એ જ હતો, છતાં
 મુજરાતથી આગળ એની વિચારસીમા નહોતી વિસ્તરી; અલગત,
 એનું કારણ તો એ છે કે સમકાલીન સમાજવ્યવસ્થામાં યુગ-
 ધર્મ માગે છે તે સુધારા કરીને હૃયરોગી સમાજશરીરમાં
 ચેતન લાવવા મથે તો પ્રખર સુધારક હતો. ખરું કહીએ તો
 પ્રવૃત્તિશાળી ક્રિયાવાન નેતા પોતાના કાર્યપ્રદેશ પૂરતો વિચાર
 ચક્ષુથી એમાં મગ્ન રહે છે, જ્યારે ગોવર્ધનરામ જેવા, પ્રત્યક્ષ
 દાર્ઢ પણ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા વિના તટસ્થ બિભા રહી દેશના
 વાંતાવરણના સર્વ પ્રતાપોનો અભ્યાસ કરનાર ચિન્તકની દષ્ટિ
 વધુ વ્યાપક હોય એ સામાન્યિક છે.

પણ હવે વધુ લાંબું નહિં કરું. 'મહાપુરુષોના સાંસારિક
 પુરુષાર્થ'ને મૂર્ત કરતો સિંદ્ધ (કાંડ ૭૬), હૃદયમુખે માનવી-
 ના હૃદય આગળ કાલાહલ મચાવી મૂકતી નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ-
 ની સૂચક 'ગર્જના' (કાંડ ૫૭), કવિહૃદયને ઉદ્દીપ્ત અને
 ઉદ્વિગ્ન કરતી સૃષ્ટિસીંચનાં પ્રતીકરૂપ 'વૃષ્ટિ' (કાંડ ૫૩),
 ધર્મપ્રકાશની ઘોતક 'આકાશગંગા' (કાંડ ૫૬), શુભાશુભ

તથા પાપપુણ્ય, વિવેકનાં ચશ્માં ઉતારી લીધેલાંઓની દષ્ટિ રજૂ કરતું 'અંધતિમિર' (કાંડ ૬૪), નાની શુદ્ધ દેખાતી વસ્તુઓ અને ગિનાઓને પણ સૂજનદેતુ હોય છે, એને ઉવેખશો મા, એવો ઉપદેશ ઓધતું તમરું (કાંડ ૮૪): 'સ્નેહમુદ્રા'ની અહુવિધ ભાવનાસમૃદ્ધિ માટે તે તે કાંડ તેમજ કાંડો ૮૦, ૮૨, ૭૫, ૮૮, ૯૦, તથા ૧૧૦ અભ્યાસીઓ માટે મનનાર્હ છે, એટલું સૂચન અત્રે પણ છે.

તો પ્રશ્ન નથી થતો કે આવી લાવ્ય સુંદર ભાવનાઓનો ભયોભયો અર્થસંભાર હોવા છતાં 'સ્નેહમુદ્રા' કેમ વધુપડતા અંધકારમાં રહી છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ એટલે ગોવર્ધનરામની કવિ તરીકેની નિરપેક્ષદષ્ટિએ તુલના. *જે વસ્તુ 'સ્નેહમુદ્રા'ની ખૂબી તરીકે ગણાય છે તે જ એને દુર્ગમ બનાવે છે. કવિતા, સ્વ. રમણભાષના સિદ્ધાંત મુજબ અંતઃશ્લેષનું પરિણામ હોય કે કવિ ન્હાનાકાલ કહે છે તેમ ચિત્તપ્રસન્નતાનું સંતાન હોય, પણ એ તો સર્વસ્વીકૃત વાત છે કે મગજ નહિં પણ હૃદય સાથે-ચિન્તન સાથે પછી, પણ પ્રથમ તો ભૂમિ સાથે-કવિતાને ઉત્પત્તિ તેમ જ ઉપભોગની દષ્ટિએ વધુ નિકટનો સમ્બન્ધ છે. અત્યારે અર્થાનુસારી ચિન્તનપ્રધાન કવિતાને આદર મળતો જાય છે એની ના નથી; કલાપી જેવાના લાગણીવેગ તથા કવિ ન્હાનાકાલ જેવાની એકત્રી ભાવનામયતાની એવી જ પ્રત્યાધાતી અસર હોય. પણ કવિતાએ હૃદયને હલાવવાનો માર્ગ મૂકી દઈ માત્ર હાંસોહાંસ ભરેલાં તરંગજનના ભારવાહ બનવું ન જોઈએ જેટલે અંશે એવું થાય છે તેટલે અંશે કવિતા પોતાની મર્યાદા છાડે છે અને તેના દંડ તરીકે તેના હૃદયસ્પર્શિત્વના ટકા ઝોછા થાય છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માં આવું જ કાંઈ થયું છે. ખૂબ વાંચી વિચારેલા એના જીવાન પંડિત કર્તાને પોતાની આ કાવ્યકૃતિમાં અને

તેટલો જ્ઞાનસંભાર ભરી દેવાનું પ્રગળ આકર્ષણ અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હોય તેમ લાગે છે. ઉપર જોઈ તેવી ચિન્તનમામત્રીને માટે નહિ પણ એ સિવાય બીજા-એતન અનેક સર્વોનાં એમાંથી જોવર્ધનરામે પોતાની સ્પષ્ટસ્પષ્ટ અદ્ભુત નિચારધારા દેખાવી છે તેને માટે આ ટીકા છે. તેઓ પોતે પૃથ્વી ૭૭ની પાદટીપમાં કહે છે તેમ “ હૃદયની પાસે જગત અનેક સંસ્કારોદ્ધારા બોલે છે. ” પણ એમાં સપાટી પર તરતા સીધા અર્થ ઉપરાંત લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થનાં ગુચ્છો પણ સમાવવામાં આવ્યાં છે. આ લક્ષ્યાર્થને કવિ વ્યંગ્યાર્થ નામથી ઓળખાવે છે અને વ્યંગ્યાર્થને ધ્વનિતાર્થ નામ આપે છે એમ કરવાની કંઈ ખાસ આવશ્યકતા મને તો લાગતી નથી, સંસ્કૃત અલંકાર-શાસ્ત્ર પ્રમાણેના એમના ૩૬ શબ્દોથી રીતસર વ્યવહાર થઈ શકત. એ તો જાણે ટીક, પણ કેટલીક વાર તો એકબે નહિ પણ અનેક વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિતાર્થ ધરખી દેવાનો મોહ કર્તાંથી ખાંખી શકાયો નથી. હિંદુદરણુ જેવાં હોય તો ઝાઝળ, વૃષ્ટિ, ગર્જના, વનસમૃદ્ધિ, અ-ધતિમિર, તમરું વગેરે કાંડોની ટીપો જોવી; તેમાંથી ખજાર પડશે કે કેટલી બધી વાર એકથી વધુ ધ્વનિઓની પેરેડ ‘સ્નેહમુદ્રા’કારે કરાવવી ધારી છે. તેમાંય વળી કર્તાંની આપ-કબુલત પ્રમાણે “ ધ્વનિતાર્થ ધણ-ખરું ગ્રંથના પ્રસંગ સાથે સુસંબદ્ધ નથી, અને કેટલાક કાંડમાં તો કેવળ અસંબદ્ધ છે, ” એટલે પછી ‘સ્નેહમુદ્રા’નું રસાસ્વાદન કરનારની મુશ્કેલીઓનું પૂછવું જ શું ? પછી કાંડ સોઃ ગર્જનાથી વાચ્યાર્થરૂપે શું અભિપ્રેત છે તે સમગ્રય તેવી વાત છે; તેનો વ્યંગ્યાર્થ છે, માનવીના ‘સ્મશાન-પ્રભોધાદિને દાણુ-વારમાં નષ્ટ કરી’ નાખનાર સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ. બહુ સારું. પણ એમાંથી હિંદુતા ધ્વનિઓ જોવા છે ? એ છે “ દયાહીન રાગ અથવા અધિકારી વર્ગ, પરદેશ જીતનાર જીવમી રાગ, સૃષ્ટિ ઉપર દુઃખ વરસાવનાર અગૌરવ શક્તિ ” એમ ત્રિવિધ.

આમાંનો કયો અર્થ વાચ્યાર્થ-જોડે કે અંચના પ્રસંગ જોડે સુસંબદ્ધ છે ? ‘અન્ધતિમિર’માં (કાંડ ૧૪) લગભગ અર્ધી ડઝન ધ્વનિઓ સમાવ્યા છે ! અને આટલેથી બચ હોય તો ય વાંધો નહોતો. ટેટલીક પાર તો ‘રનેહમુદ્રા’ના કવિ પોતાની વિચારસરણીને એવી અમૂર્ત (abstract) અને ત્રીણી કરી નાખે છે કે એથી એમનું વક્તવ્ય પોતાની ચોટ ખોધ બેસે છે તેમ જ કંઈક અંશે દૂરાકૃષ્ટ તથા કિંમદ થઈ પડે છે. ધૂવડ, ઉત્તરવખાન, અન્ધતિમિર, અરણ્યોદર, આકાશમાં ચડી આવના માળામેઘ વગેરે કાંડો આના નમૂના તરીકે મૂકી શકાય. “રનેહમુદ્રાના કર્તાના દિપ્પણ છતાં તેના ધ્વનિ અનુભવાયા નથી” એવી રવ. રણુજિતરામ જેવાની ફરિયાદ સાચ અકારણ નથી. એક જ વિચાર બને તેટલી સ્પષ્ટતાથી અને પારદર્શકપણે રજૂ કરવા તરફ લક્ષ રખાવું હોત તો વિશદતા આવત, પણ પોતાનો જ્ઞાનસંભાર ઠાલવનાં લોકોને આમાંનું ‘કેટલું’ ગમ્મ થશે તેનાં તેા ઠીક, પણ એક કાવ્યકૃતિ કેટલો વિચારભાર સહી કે જીરવી શકે તેનો ય ખ્યાલ રાખવાનું કર્તા વીસરી ગયા છે. અવધૂતરાજ દત્તાત્રેયે અજગર, રામળા, કંકણ આદિ એવીસ જડચેતન પ્રકૃતિસરવોને ગુરુ તરીકે ચાખ્યાં હતાં અને તેમની કનેથી ખોધ સારવ્યો હતો. પણ સહુ કાંઈ એવી સૂઝ કે શક્તિવાળા હોય ? એટલે ગોવર્ધનરામે એથી બહાર કમ લઈ ધૂવડ, શિયાળ, આન, સિંહ જેવાં ચેતનવાન પશુઓ તેમજ આકાશ, પર્વત, નદી, વિગળા, ઝાકળ વગેરે જડપ્રકૃતિ સરવોને ધરાસુરુઓ જનાવી દીધાં છે અને તેમની કને હૃદયભૂત પર પોતાનું જ્ઞાન, જગતના અદુરંગી સંસ્કારો, લલાળ્યાં છે એમ લાગે છે. ‘રનેહમુદ્રા’નો વાચક આથી બેશે કે પ્રિયવિરહને લીધે દુઃખિયું એવું કર્તાનું હૃદય ચિન્તનમનનને ઝૂલે ચડે છે, ત્યારે એમનું દુઃખ તો કેણુ જાણે ક્યાં કુ...હિ...હ થઈને બીડી જાય છે અને બસ તત્ત્વજ્ઞાનમાં મરત અને

છે. ચિંતન અને ફિલસૂફી એટલે તો જાણે ગોવર્ધનરામને ગોળનું
ગાડું મળ્યું ! અત્યંત, એમ તો કદાચ-પ્રશસ્તિકાઓના અપ્રદાય
મુજબ ‘સ્નેહમુદ્રા’ પણ લિખિ અને ચિંતનને તાણેવાણે વણાઈ
છે-હૃદયશૂનતા આછીથેરી તીવ્રતાવાળા વિરહોદ્ગારો આ
જતાવે છે જ, -પણ મારે જે કહેવાનું છે તે એ જ કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ માં
કાવ્યત્વને આવો વિચારભાર પ્રમાણમાં દાખી દે છે સાચી
વાત તો એ છે કે ગોવર્ધનરામનું માનસ જ કલાકારનું નહિ,
તેટલું ‘ધર્મપ્રદેશકનું’ (preacherનું), વિચારકનું છે. ‘સરસ્વતી-
ચંદ્ર’ જેમ એ વાતની સાચિત્તી આપે છે તેમ તેટલા જ પ્રમાણમાં
‘સ્નેહમુદ્રા’ પણ એની સાબ પૂરે છે. આને અંગે, ‘સરસ્વતી-
ચંદ્ર’ની લોકપ્રિયતાથી આકર્ષાઈ તેના કર્તાની આ કાવ્યકૃતિ
વાંચના હૃદયનાર કદાચ ‘સ્નેહમુદ્રા’થી નાસીપાસ માય તો
નવાઈ નહિ, જો કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અભ્યાસીને તો ખગર
પડી જ ગઈ હોવી જોઈએ કે પોતે કેવા પ્રકારના સાહિત્યકાર
જોડે સહીયારાં બાંધે છે. પણ આ બધું કહેવામાં ગોવર્ધનરામના
વિરાટ માનસ (gigantic mind)-નર્મદને રા. નરસિંહાએ
આપેલું એ વિશેષણ ગોવર્ધનરામને પણ લગાડવું સર્થા
સમુચિત છે-ને હું અન્યાય કરવા નથી માગતો. દોષ એમના
સમૃદ્ધ ચિંતનસંભારમાં નથી, પણ એની રજુઆતમાં છે એ જ
મારે જતાવવું હતું.

અને એમની લાવનાસમૃદ્ધિનો રજુઆતમાંથી એમની
શૈલીના મુદ્દા પર સહેજે ઉતરી પડાય છે. જો આ બધું ય
ચિંતન સરળ વિરાટ લલિત કાવ્યશૈલીથી મદાયું હોત તો ય
કાંઈ વાંધા નહોતો, પણ ‘સ્નેહમુદ્રા’ની કવિની શૈલી જાગતમાં
પણ ખાસ ફરિયાદ કરવાપણું રહે છે. કવિ તરીકેની એમની લાવના-
શૈલીનો કવિ નયુરામ મુંદરજીએ કરેલી ‘માનવતી પ્રિયા’ જોડેની
પેલી જાણીતી સરખામણી—

તોડી પછોડી જૂવણા, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસરાગ ભેડી ખોઈ, ખૂબ કઠોર કોલા અણને;

રાત્રી છુપાવી મુખ, દુઃખહીએ ન જોયું અમ બહી,
શું મિત્ર, માનવતી પ્રિયા ? ના, ગિરા ગોવર્ધનતણી.

'સ્નેહમુદ્રા'નાં વાચન પરથી ઉપજેલી હોવી જોઈએ એમાં શંકાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. એક રીતે કહીએ તો સ્નેહમુદ્રાની કાવ્યશૈલીને નારિદેશપાકના ઉત્તમ નમૂના તરીકે રજૂ કરી શકાય. નાણિયેરના વેટનરૂપ હાથહાસોતરાંને ઉખેડવાના કૃતસાધ્ય શ્રમ પછી જ અંદરનું સંદેહ મિટ્ટ કોપરું મેળવી શકાય છે. એવી જ રીતે 'સ્નેહમુદ્રા'ની જરા ખડખડ તથા દુર્બોધ લાગતી ભાષાનાં જાળાંજાંખરાં સાફ ક્યાં પછી જ એમાંના ઉત્તમ ભાવના-પ્રકર્પનો ઉપજોગ કરી શકાય છે. 'મધુર-કોમલ-કાન્તપદાવલી', સરળ સરતી પ્રવાહિતા, સપ્રમાણ લયબંધ, શબ્દસંગીત વગેરે કવિતાને આવશ્યક સામગ્રી ગોવર્ધનરામને હાથ બહુ ભેટી નથી એમ જરૂર લાગે છે. 'કેટલેક સ્થળે ભાષાવિલાસ નકામો આડંબરી, દીર્ઘરાત્રી ને ડિલ્લટ ઘઈ ગયાં છે, તે એટલે સુધી કે નાંચે કતાંએ ક્યાંક ક્યાંક આપેલી ટીપો છતાં ઘણી વાર અર્થ રકુટ નથી થતો. "ગોવર્ધનભાઈમાં પૂરની પરપતા હતી, જરણુની સુકુમારતા નહોતી" એ કવિ ન્દાનાલાલનું વાક્ય ગોવર્ધનરામની શૈલીને ઉદ્દેશીને કહેવાયું હોય તો નવાઈ નહિં. આ સાથે એમ પણ લાગે છે કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં દેખાય છે તેટલો વિપુલ શબ્દભંડોળ પણ કતાંની મદદે અદિ નથી આવ્યો લાગતો. જો કે એમની લેખનપ્રવૃત્તિના પ્રારંભકાળનું જ આ સર્જન હોવાથી એમ બનવું સ્વાભાવિક જ છે. વળી કેટલાક શબ્દોની આગ્રપાસ જે સંસ્કારહાયા પરાપૂર્વથી વીંટળાયેલી હોય અને સંદેહ કે રૂઢિચી જેનો અમુક જ અર્થ કરવા આપણે ટેવાયા હોઈએ, એવા શબ્દોને ગોવર્ધનરામ કંઈક અપરિચિત અર્થમાં વાપરે છે. એને અંગે કાવ્યનો રાષ્ટ્રાર્થબોધ ધવામાં અંતરાય આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'ભવ' શબ્દને અદિ દુર્દત કે પ્રકૃતિ (Nature) ના અર્થમાં બેસાડવામાં

આવ્યો છે, તેમ જ 'રતિ' શબ્દને પ્રેમ અથવા સ્નેહના વ્યંજક તરીકે પુસ્તકમાં આદિથી અન્ત લગી વાપરવામાં આવ્યો છે. એવી જ રીતે 'સુરત' શબ્દના રૂઢ અર્થને કંઈક પરિશુદ્ધ કરી, સુરત એટલે સ્નેહયોગ એ અર્થમાં જ એનો ઉપયોગ કર્યો છે. એક વાર આ શબ્દો અને કતીએ તેમાં ઉદ્દિષ્ટ રાખેલા અર્થથી પરિચિત થઈએ પછી વાંધો નહિ, પણ સામાન્ય વાચકો શરૂઆતમાં આનાથી કંઈક મુંઝાય ખરા. આ સિવાય 'સન્તમસ', 'નિધુવન', 'ઉત્સ્વનાયન', 'વિપન્ન-સંસાર', 'અનુગમ', 'ગણૂ', 'વૃન્દારક', 'પ્રસંગન' જેવા લોકાવતા મોંઘરા અને લગભગ ખૂલેખાંચરેથી શોધી કાઢેલા હોય એવા લાગતા સંસ્કૃત શબ્દોના વિનિયોગ સામે ય ખાસ ફરિયાદ કરવાની રહે છે. કવિનો સંસ્કૃતપ્રેમ એમની કને એટલા બધા ને એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરાવે છે કે હીકહીક સંસ્કૃત જાણનાર વાચકને પણ દોષનો ઉપયોગ કયો વિના છૂટકો ન થાય. 'સ્નેહવિષ્ણુરૂપ-કૃષ્ણમુકુટશિખીકલાપકેરી' જેવા લાંબા અસંખ્ય સમાસ (પૃ. ૧૫) તેમ જ કાંડોનાં આડંબરી નામો પણ આતું જ પરિણામ છે એમ કહેવું જોઈએ. એકંદરે જોતાં દિલ્લજતા, અર્થની અસ્પષ્ટતા, તથા પદસાક્ષિત્યના અભાવને લીધે 'સ્નેહમુદ્રા'ના કતીની શૈલી એક રીતે 'નમંકવિતા'ની તેવી જ શૈલી જેડે સરખાવી શકાય, જે કે ભાષાની તેમ જ ભાષાની શિષ્ટતામાં તો ગોરધનરામ નમદ કરતાં કયાંય ચડી જાય છે.

ભાષાશૈલીની આ કદિનિતા જેડે આ કાવ્યનું વસ્તુ તેમ જ વાતાવરણ ખીજ થોડીક વધુ મુસ્કેલીઓ વાંચનારને માટે બિંથી કરે છે. એક રીતે કહીએ તો જે થોડુંક વસ્તુ આ કાવ્યનું કતીએ થોળ્યું છે તે અડુ જીવન્ત અને નજર નથી લાગતું. જોણે પોતાના ચિન્તનવિભવને વ્યક્ત કરવા માટે, તેમ જ તેને વધુ પ્રતીતિજનક ને સ્વાભાવિક કરી દેખાડવા માટે થોડાંક

ઓઠાં કતાએ યોજ્યાં હોય એવું જ કંઈ લાગે છે. આને અંગે વસ્તુ કંઈક અરુપ ને ધુમ્મસરંગ્યું લાગે છે, વળી તમે નોંધ સકશો કે આ નાનકડી રંગભૂમિ પરનાં પાત્રોમાંથી કાઢને વિશેષ નામ ન આપતાં ચેતનમિત્ર, ચેતનપાન્ય આદિ સામાન્ય સંજ્ઞાઓથી સૂચવવામાં આવ્યાં છે. એ નિત્યપત્ની પત્નીઓનો પણ કંઈ ખાસ નામકરણસંસ્કાર કરવામાં નથી આવ્યો, અને ગ્રીક નાટકોમાંનાં 'કારસ'નો હેતુ સારતી પેલી સખીમંડળીને તો નામની જરૂર જ શી હોય ? આમ દહેવા ખાતર કંઈક વસ્તુ અને જાંખાં ઓળા જેવાં પાત્રો, તેમની એથે કતાએ પોતાનો ભાવનાભંડાર વ્યક્ત કર્યો છે, છતાં એ 'અભિત્તિચિત્ર' જેવો જ રહે છે એ દલી નાખવું જોઈએ.

અને આ પાત્રોનો વ્યવહાર તો જુઓ. આ દુનિયામાં માણસોને મરવું એ તો સાચ સહેલી વાત લાગે છે. સતીનો આપ પોતાના દોષના પશ્ચાત્તાપથી તત્કાળ મરણ પામે છે, નાયકપત્ની સતીની કરુણ આપત્તીની સાંભળે છે ને પ્રાણ છોડે છે, ખુદ નાયક પોતાના પ્રવાસનું જ્વાન મિત્રપત્નીને આપીને પંચત્વ પામે છે, મિત્રપત્ની નાયકની દુઃખદ રિયતિ વિશે સાંભળીને તરત જ મરણની મૂર્છા પામે છે ! સામાન્ય વાયક મિત્રારો આ દુનિયામાં પ્રવેશ કરી હેળતાઈ જ જાય કે આ શું માણું, અહીં તો સૌ જસ વાત કરીને કે સાંભળીને તરત મૃત્યુ પામે ! પણ એટલેથી જસ નથી, 'રનેદમુદ્ર'કારની તરંગોઠાટિ એથી આગળ જાય છે. મૃત્યુ પામેલાં નાયક તથા મિત્રપત્ની પાછાં હૃદયમૂતરૂપે અને પ્રાણરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે અને પોતાનાં શય ઉપર 'સુરત' રચે છે, અને મિત્ર આવતાં વળી એને ય પોતાના 'સુરત' માં મેળવી લઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંના પેલા પ્રયાણમદૈતમ્ની પાદ આપે તેવું 'ત્રિતય-સુરત' રચે છે (જુઓ કાંડ ૩૭). પછી પેલું હૃદયમૂત વળી સાચ્યાં જૂતની પેડે 'હાય, હાય'ના મંત્ર(!)થી ધૂણવા લાગે, 'અંધશિતિજ'માંથી વડેલાવું પૂય

ઉતરી આવે, ભર્તૃના પામી પાછું ‘અરબડતાં, ધરતીમાં સમાઈ
અદૃશ્ય થાય’ વગેરે ‘મિનાઓ વધુ કિંવદંતીને નોતરે છે.
આ બધું ધીરજથી જોનાર અન્તે હૃદયભૂત, મિત્ર, તથા મિત્ર-
પત્નીનાં સામટાં જ્યોતિને આકાશમાંથી ઉતરી આવતાં નાયક-
પત્નીનાં જ્યોતિઃસ્પર્શમાં વિલીન થતાં જુએ છે * (પૃષ્ઠ ૧૭૨).
આ પરથી દીવા-જેવું સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોવર્ધનરામના
ભાવનાસૃષ્ટિની આ બધી માયા જ છે. એ ખરું, પણ
સામાન્ય વાચક-આ અગમ્ય અટ્ટીમાં મુંઝાઈ જઈ આ
તરંગોને સમજી શકે નહિં અને “કાંઈ સમજાયું નહિ”ની
દ્રશ્યાદ કરે તો તેનો વાંક નથી.

ત્યારે આવી રીતે હાંસોહાંસ ચિન્નન, અવિશદ શૈલી,
સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા, તથા કેટલેક સ્થળે શબ્દાળ અને તરંગકોટિ-
(concoits)યુક્ત વસ્તુ તથા વાનાત્રય : આવી આવી
સામગ્રી ‘સ્નેહમુદ્રા’ને અત્યાર સુધી અધિકારમાં રાખવા
માટે જવાબદાર છે. ‘સ્નેહમુદ્રા’ના મંદિરના પ્રવેશદ્વારથી જ
કેટલાક અટકી જાય, કેટલાક એથી આગળ ખેચાર ડગલાં
જઈ પાછા આવે, કેટલાક વધુ ખાંતીલા એથી આગળ જાય,
પણ મંદિરના ગર્ભ સુધી પહોંચી અંદરના દેવનાં દર્શન કરી
શકે નહિં; માત્ર જૂજ અબ્યાસીઓ જ એવા હોય જે અન્ત
લગી ધીરજ ખોયા વિના કેહ સુધી પહોંચી દર્શન કરી આવે:
‘સ્નેહમુદ્રા.’ વિશે આવી જ કથની કહેવાની રહે છે.

* એ પ્રસંગ વર્ણવતી પંક્તિઓ

“.....આકાશતેજ ઉતયું” નીચું, ને નાચેથી,

જંચું ચડયું પવિક ઉતયું જ્યોતિ ઝાણું.”

એ ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’માંના સા નિન્દતિ સ્વામિ માગ્યાનિ
વાલા એ પંક્તિથી શરૂ થતા ‘શ્લોક’માં સ્ત્રીરૂપ એક જ્યોતિ-મેનકા-
શકુંતલાને હંપાડી આકાશમાં જાણે લઈ જાય છે એ શબ્દચિત્રની સ્પષ્ટ
અસર કે. છાયા ખલાવે છે.

પણુ આવી છોટી મોટી ખામીઓ છતાં ગોવર્ધનરામ કવિ નથી એમ ઝનૂનપૂર્વક કહી નાખનારને થોડી ખામોશ પકડવાનું કહેવું જોઈએ. એ ખરું છે કે એમનો કાવ્યસ્ત્રોત એકધારે તેમ જ મંજુલ ગતિએ નથી વહેતો, પણ તે સાથે એટલું કબૂલ્યા વિના છૂટકો નથી કે તેમ છતાં ઉચ્ચોચ પંક્તિની કવિપ્રતિભાના અગ્રકાર, મેઘલી રાતે વીજળીના આભચીરતા અગ્રકાર જેમ, અચારનવાર દર્શન દર્શ જાય છે અને વાચકોને ગોવર્ધનરામની ખરી શક્તિનું ભાન કરાવી જાય છે. કાંડ પાંચમાનું સુંદર પ્રકૃતિવર્ણન તેમજ ૨૮મા કાંડની પહેલી છ કડીઓમાંનું રમ્ય શબ્દચિત્ર ગોવર્ધનરામને એક અચ્છા પ્રકૃતિકવિ તરીકે સાબિત કરે તેવાં છે. કવિની સૌંદર્યદ્રષ્ટિ, તરંગવિલાસ, ભાષાસામર્થ્ય, તેમ જ પ્રકૃતિપ્રેમ જોવાં હોય તો પાંચમો કાંડ વાંચ્યા વિના રહેવું ન જોઈએ. એની છઠી કડી વાંચો:

સ્નેહતણે આખે ભમળકો નખ-નારી ગઈ
ભૂલી ભાન ને સંભ્રમવશ થઈ, તેથી જ એના
અર્કબિમ્બરૂપ ગૌરસ્તનથી સરી પડ્યું જરી
સ્તનોત્તરીય શું કરચડીવાળું થઈને બાહુ
સૂક્ષ્મ જળીનું ને વળી ઝીણું સુપારદર્શક
મેઘરૂપ આ ? કેટલું રાત્રું ? કેટલું નાત્રું
જેઈ જેઈ સડ—

હા ! હા ! હા !—રતિ સજી રે ?

‘ ઇન્દ્રધનુષ્ય જોઈને મારું તો હૈયું નાયવા લાગે છે ’ કહેનાર પેલા આંત્રિકવિ વર્ડસ્વર્થના જેવો ઉલ્લાસ અહિં નથી જણાતો ? અને આકાશ એ નારી, સૂર્ય એનું ગૌરસ્તન અને મેઘપટળ*

* એક રીતે જુઓ તો વીજળી, મેઘ અને વૃદ્ધિ : પ્રકૃતિસીલાનાં આ ત્રણ સ્વરૂપો તો ગોવર્ધનસમનાં ખાસ માનીતાં હોય એમ લાગે છે. મેઘ, ચન્દા, સાગર, શુકતારા ઈન્ જેમ રા. નરસિંહરાવનાં માનીતાં પ્રકૃતિચિત્રો છે તેમ. પાંચમા કાંડમાં છે એવાં એમનાં સાંક્ષાત

એ એતું સ્તનોત્તરીય; એ ઉપમાના સુંદર મેળમાં રહેલી કવિ-
દષ્ટિ ને સૌંદર્યદષ્ટિ ય ક્યાં ઓછાં છે ? હળુ વધારે ટાંકવાનું
મન થાય છે, પણ અમ. 'સ્નેહનિદાન', 'વત્સલતા' અને
'હિન્દી સ્નેહ' એ ત્રણ કાંડો તો એકથી વધુ વાર પ્રાઇ કોઇ
કાવ્યસંગ્રહમાં અવતારાઇ ચૂક્યા હોવાથી સૌને પરિચિત હશે.
દુ.ખિયારી વિધવાનું આત્મવૃત્ત, એને છાન્ને એવી સરળ, મધુર
અને હૃદયસ્પર્શી રીતે મુકાયું છે. એ ઉપરાંત કવિ ન્દાનાલાલનાં
'જ્યા-જ્યન્ત' માંની નૃત્યદાસીની ચાર્ગક દિલસુધી જેવી પ્રલોભક
ભોગવાંછુ દિલસુધી ઉચ્ચારતી અભિસારિકાનાં ડરમા કાંડમાંનાં
ગીતો, ૩૬મા કાંડની છેલ્લી બે કડીઓ, ૪૬મા કાંડમાં નદીની
આત્મોક્તિ, ૫૧મા કાંડમાં સખીવંડળીનું દર્દભર્યું ગીત
"એવા રૂડા આંખલિયાની ડાળ મૂકીને, કોયલ, ક્યાં ગયાં રે ?"
૫૫મો કાંડ, લવ્ય તત્ત્વદર્શન કરાવતું ૬૧મા કાંડમાંનું આકાશનું
સંબોધન, ૯૬મા કાંડમાંની પ્રભાતશુકનું ઝુલણાછંદમાં કવિત્વ
અને દિલસુધીનો અજળ સમન્વય સાધતું ગીત, ગોવર્ધનરામના
ભાષાપ્રભુત્વની પ્રતીતિ કરાવતા ૭૬, ૮૦ અને ૯૪મા કાંડ,
દિલસુધીના ગદ્યન સનાતન કોયડાને સ્પર્શતો ૮૫મો કાંડ, રા.
નરસિંહરાવની 'ચંદા'ની જોડે જોભી શકે એવું ઉગાતું ગીત
(કાંડ ૧૦૮), અન્તની

મોટાં નાનાં વધુ મોટામાં, તો ન્દાનાં પણ મોટાં !

ગોમદીપ રવિ નભજિંદુ તો ઘરદીવડાં નહીં બોટાં !

તો કેટલાક અતિઉત્સાહીઓને અલ્પસંતોષનો વ્યંગ્યક હોઇ
ઘાતક લાગતો, છતાં મને તો પ્રેરક લાગતો સંદેશ સુણાવતી

કાવ્યત્વપ્રચુર રસિક વણનો તો ખરાં જ, પણ ઘણીવાર ઉપમા કે
અવંકારોમાં યશુ તેમનો ઉપયોગ કરી કહે છે, અને હૃદયમૂળને સંબો-
ધતાં પ્રકૃતિસૂત્રોમાં પણ એનાં જ નામ છે. અત્રં દષ્ટાંતો ટાંકવાનું અશક્ય
છે, કાંડો ૫, ૫૩, ૭૪, ૮૦, ૮૮ આ ત્રણમાંથી કોઈ એક રીતે
એમનાં વાપર માટેનાં નિદર્શન માટે જોઈ લેવા.

એકવાકીની ઉક્તિ: આ સૌ. 'સ્નેહમુદ્રા'ના કવિને પ્રથમ પંક્તિના કવિની શક્તિઓવાળા આદમી તરીકે સિદ્ધ કરે છે. 'ગોવર્ધનરામમાં કવિ તરીકે તો શું છે?' એવી શંકાદૃષ્ટિથી વાંચનારાઓને આ કવિતાઓમાં ગોવર્ધનરામ કવિ તરીકેની પોતાની શક્તિનો પરચો આપી દે છે. એમ જરૂર અભ્યાસીઓને લાગશે.

* ગોવર્ધનરામની કેટલીક ઉપમાઓની મૌલિકતા, નાવિન્ય તથા ચમક ખાસ આકર્ષક છે, અને તેમની કવિપ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ૧૬૨મા પૃષ્ઠ ઉપર પવનની લહરીની ઉક્તિ "ગૌર ગાલ પર ખજૂન સમ નદીવદને લહેરો પાડું" આનો સુંદર નમૂનો પૂરો ખાડે છે. એ સિંવાય, ૧૩૫મે પાને 'ચતી સૂતી સૂતી રેતી' વિરહિણીને 'રાયનસાગરે હોડલી સમી' તેમ જ "પ્રસન્નનારિમાં વિણ્ણુ તે સમી" એમ બે સુંદર ઉપમાઓવડે વર્ણવી છે, ૧૫૩મે પાને પ્રભાતશુકને 'ઉષાંતણા પદનખ જેવો' કહ્યો છે, તેમ જ ૧૨૭મે પાને

ત્રિતમન કેરા ભાલ નયન સમ, વધ પ્રસન્નના બડકા !
તડિતમય હોડે અહો તનખા !

એ પંક્તિઓમાં વીજળીના તણખાને માટે વપરાયેલ અલંકાર : આ સૌ વધુ નમૂના તરીકે ગણાવી શકાય; અને પૃષ્ઠ ૧૪મે વીજળીને વર્ણવતી

..... મેઘકોમલા પર ભભકાયી.

સળગી ઉઠી, દિશાસગડીમાં રમણીય બડકો

બની અધઃશિખ,

એ પંક્તિઓમાંની ભવ્ય કલ્પના ધરીબર તો એમાં રહેલી હીનો પગા તરફ દુર્લભ કરાવે છે. પણ આ સાથેસાથ, હમા કોડની પહેલી ફીમાં દિશાઓને સ્વૈરિણી, રાત્રિને કુટિની, ધૂવડ ઈન્ને 'અધમ બડકો' દર્શાવે છે એ રૂપકોમાં ગોવર્ધનરામ રસવૃત્તિને આપે હીન દરજ્જે કાં લઈ નય. એવો પ્રશ્ન નથી હોતો. ૧ પણ એમ તો 'સુરસવતીચંદ્ર'માં જમાલ અને અલકકિશોરીવાળા પ્રસંગનું સ્વૂળ તાદરા ચિત્રણ રસપૂર્વક કરવામાં આવ્યું નથી શું? એનો જવાબ એ આ રૂપકનો જવાબ.

આ ઉપરાંત કવિ તરીકેની ગોવર્ધનરામની ખીજ એક એ વિ-

લાંબા ઉતારા આપવાનું અત્ર શક્ય ન હોવાથી અત્રે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માન્યો છે. એમાંની કેટલીક તો સુંદર છૂટક કવિતા તરીકે ઊંચું સ્થાન પામે તેવી છે અને શુજરાતી કવિતાનું અંગોપાંગ પ્રતિનિધ્ય રજૂ કરવાનો દાવો કરતો કોઈ પણ કવિતાસંગ્રહ આમાંથી કોઈ નહિં ને કોઈ કવિતાને સ્થાન ના આપે તેટલે અંશે અધૂરો જ ગણાશે. અથવા તો આવી સારી સામગ્રી પૂરેપૂરી રાખી અન્ય શુષ્ક દીર્ઘમૂર્તી વસ્તુ ટૂંકાવીને 'સ્નેહમુદ્રા'ની ટૂંકી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવે તો એ એનું ઘટવું સ્થાન તેમ જ સત્કાર જરૂર મેળવે એમાં શક નથી.

આમ કેટલુંક તો સો ટકવું સોનું છે, પણ એી સાથે બીજો મોજો માલ પણ હોવાથી 'સ્નેહમુદ્રા' વાંચનારાઓને બહુ રસોદ્દ્યોતક નથી થઈ; એ રસિકતા અને શુષ્કતાના સંમિશ્રણના કૃપિત્વછે એમ કહેનાર એકંદરે તો સાચા જ છે. તો ગોવર્ધનરામનું કવિ તરીકેનું મૂલ્યાંકન શું, એ પ્રશ્નનો એકંદર સરવાળો જવાબ આપવો હોય તો આ ઉપરાંત 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંની એમની છૂટક કવિતાઓ પણ જોઈ જવી જોઈએ. 'અવની પરથી નખ ચડ્યું વારિ ...' જેવું દર્દમય ભાવપૂર્ણ ગીત, 'દીધાં છોડી પિતા માતા ...' જેવી સરસ્વતીચંદ્રની અશ્રુધારા રેણાવતી દિલરૂપી મઝા, 'જોગીરાજ બીમા રહો જરી' એ સુંદર અનુવાદકાવ્ય 'માઝ મને જોગી મળ્યો એક ...' વગેરેમાં દર્શન દેતી ગોવર્ધનરામની શક્તિ પણ

સિદ્ધતાઓ અહીં નજરે પડે છે. એક એ કે પ્રાસાનુપ્રાસ ભાવે જ જોઈએ એ પ્રણાલિકાનો અહીં વિવેકપુરઃસર ભંગ થયો છે. કવિ ન્હાનાલાલે એમનાં તાજેતરના આપણમાં આ બદલ એમની હીક સ્તુતિ કરી છે. બીજી વિશિષ્ટતા એ કે સંગીત માટેની કૃતિની અચ્છી નજર પાટીપોમાં આપેલા મૂળ રાહો પરથી જણાઈ આવે છે. એમાંની કેટલીક તો ઉસ્તાદી સંગીતની સામે પાછું છે. ગોવર્ધનરામે એ રાહોમાં પોતાની પાખી કવિતા રચેલી અહીં દેખાશે.

ધ્યાનમાં લેવી થોડી છે. છતાં એકંદરે તો અમેરિકન તત્ત્વજ્ઞાની કવિ એમર્સનની કવિ તરીકે આંકણી કરતાં તેના વિવેચક હર્નના નીચેના શબ્દો, જે કર્તાના ભાગિનેય રા. કાન્તિલાલ પંચાએ ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’માં ટાંક્યા છે, તે ગોવર્ધનરામને સર્વાથા લાગુ પડે છે:

“As regards his poetry, it does not flow. It lacks the lyrical e'lan. It is heavy and burdened with thought, often to the point of obscurity. But admitting all this, it can at least be said that it contains sufficient poetic sense and feeling to equip a dozen minor poets of today. Some of his poems, indeed, possess a rare and spiritual charm But it must be recognised that as a poet he seldom ceases to be the philosopher, and the appeal of his verse as a whole is more to the thinker than to the lover of the poetic form.”

કવિ ગોવર્ધનરામનો એક શબ્દમાં પરિચય આપી દેવો હોયતો મને લાગે છે કે ‘ફિલસુફ-કવિ’ એ શબ્દ બસ છે.

છતાં ‘રનેહમુદ્રા’ વિશે કહેવાનું બધું કહેવાયું નથી. એના બેચાર મુદ્દા, અથવા કહો કે વિશિષ્ટતા, તપાસવાનું બાકી છે, તો એ તરફ એક ઊડતો દષ્ટિનિક્ષેપ કરી લઈએ. એક વિશિષ્ટતા તે આમાંની સખીમાંડણી અને તેનું આ પુસ્તકમાં સ્થાન. ઇસ્કીલસ, સોફોકલીસ કે યુરીપિડીસ જેવા ગ્રીક નાટકકારોનાં શોકાન્ત નાટકો (‘ટ્રેજેડી’ઓ) જેમણે મૂળ કે અંગ્રેજી અનુવાદોદ્વારા વાંચ્યા હશે, અથવા આંગ્લકવિ સ્વીન્ઝનર્નની ‘એટેલાન્ટા ઇન કેલિડોન’ જેવી ગ્રીક નાટકની અનુકૃતિથી પણ

જોઓ પરિચિત હશે તેમને એમાંની એક વિશિષ્ટતાએ-કારસે ખાસ આકર્ષ્યા હશે. આ ટૂન્ડ (chorus) ગ્રીક નાટકમાં ખાસ મહત્ત્વનું અંગ ગણાતું. સામાન્ય રીતે આદ, બાર અને કેટલીક વેળા તો પચાસની સંખ્યાએ પહોંચતું. એ ટૂન્ડ નાટકની ક્રિયા (action) થી અલગ અલિપ્ત રહી પ્રત્યક્ષ ભાગ ન લેતું; તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોનાં શુભાશુભ કાર્યો અથવા ભાવોને પકડી લઈ તેનું અનુરણન કરવાનું અને નાટકમાં સંગીતનું તત્ત્વ પૂરું પાડવાનું હતું. 'સ્નેહમુદ્રા'માંની સખીમંડળી આગેદુખ આવાં કારમ જોવી જ લાગે છે. એકંદરે આદ વેળા એ બોલે છે, અને તે દરેક વખતે 'સ્નેહમુદ્રા'નાં મુખ્ય પાત્રોનાં વચન, કાર્ય કે મનોભાવ ઉપાડી લઈ તેને સચળ-વ્યંજકતાથી વધુ અસરકારક રીતે વાચકો કને રજૂ કરે છે. 'સંસ્કારવિરોધ' નામક રજમા કાંડમાં બિચારા હૃદયભૂતની વિવેક કરુણ હાલત નિહાળી તેની પત્નીના મૃદુ હતાં પ્રેરક સહચારમાં એ કેવું સુખી હતું એ તીવ્ર વિરોધ કાવ્યમય વ્યંજકતાથી સખીમંડળી ગાય છે. ૩૫મા કાંડમાં ભવભૂતિની દાસી રસઃ કરુણ એવ નિમિત્ત મેદાત્ ... ની યાદ આપતી 'એક કરુણ-રસ-મગ્ન પશુ ધરતું નવ નવ કાય' એ પંક્તિમાં વર્ણવાયેલી હૃદયભૂતની કરુણ અવસ્થાની અસરને વધુ ગાઢ બનાવી, એમાંથી ઊડી આવતી દ્વિત્વમુશી ૩૬મા કાંડમાં સખીમંડળી કેવી સુંદર રીતે ગાય છે, એનો નમૂનો જોવો હોય તો પાંચમી છઠ્ઠી કડીઓ જોઈએ:

આરાવાયુ વિષે મહાગરુડ. ને ન્હાની ઊડે અલિંગ્યો:
ન્હાંતો મેઘતણા જ તોડી પડે એ, સ્ત્રી-સિર એડે ધડે
આ ચંચૂ ભરતી જ; તોય જડ જે નૈસર્ગ્ય-વિશ્વંભરા,
તેમાં સર્વ સુવે, મરે, મુર્છે હોડે, જીવે મરી વા ન વા.

નિશા અને દિન દ્વિષ્ટ કાળમાં
નિરાશ ને આરાસમેત પૂરીમાં,
અભેદપાટો નયને લપેટતાં
કિશોર ભેડાં રતિનાં જ તે રમે.

આમાંનો સગવડ હૃદયભૂતની. અવસ્થા પર એક દ્રશ્યકર્તૃ ભાષ્ય જ નથી લાગતું? તેમ નિરાશાના કાળજીધેરા અંધકારમાં પણ આશાની ઉજ્જમાળી રેખા સાથેસાથ જ દર્શન દે છે. એવું આશ્વાસન રજૂ કરી રહેલોગીએએ અભેદપાટો આંખે લપેટી નેવી છે તેવી દુનિયા અનુભવી લેવી એવો પ્રેરક સંદેશ પણ અહિં નથી મળતો? તેવી જ રીતે હૃદયભૂત ગિયારું પોતાની મત્તી જોડે અનુભવેલાં પૂર્વસુખનાં સ્મરણોમાં સ્વપ્ન-લીન બને છે ત્યારે આ સહૃદય સખીમંડળી “જગ જૂઠું રે! સ્વપ્ન: ખરું, આવું!” એ સુંદર ગીત ગાય છે, અને પછીનાં ૫૧મા કાંડમાં એક એવી જ મનોહર અન્યોક્તિદ્વારા નાયક-પત્નીને સંબોધે છે. “એવા રૂઝ આંખલિયાની ડાળ મૂકીને, કાયલ ક્યાં ગયાં રે?” તેમાં કાયલના એ મીઠાં દ્રઢીકારને અનેક ઉપમાઓદ્વારા વર્ણવી એને આર્જવયુક્ત વિનવણી કરે છે:

વાગે બહાલાંતા લાલુકાર, ફૂલે એવું કાનમાં રે .
જાણું આંખ જુવે તો રહી નય.....મુકીને
તમને આવી છે આવી પાંખ, આંખલિયો અપંગ છે રે
ભલો ભલો કુવે ને કરમાય !.....મુકીને

અહિં મૃતપત્નીક હૃદયભૂતની કરુણ અવસ્થા કેવી સખીજી રીતે વ્યક્ત કરી છે ?

અને અન્તે પ્રભાત યતાં હૃદયભૂત “બહાલીતણા ઉર વિને” ખેસવાની તૈયારી કરે છે. ત્યારે પણ એક સુંદર અર્થ-વાહી કાવ્યમાં એ લાવને વધુ સ્પષ્ટ કરનારું સખીમંડળીનું ગીત જ છે. એ આખું જ કાવ્ય મનોહર છે, પણ લંબાણુભયે કશું ન ટાંકતાં ૧૧૫મો કાંડ જોઈ લેવાની સૂચના કરું છું. આમ ગ્રીક ‘દ્રાસ’ની પેઠે સંગીત તેમ જ ચિન્તનનું તત્ત્વ (lyrical and meditative element) આ સખીમંડળી પૂરું પાડે છે. એના મોંમાં મુકાએલી કવિતા ખરેખર ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા ગણાય તેવી છે, અને કવિ ન્હાનાલાલનાં નાટકોમાં

કૃતકાંક લાવગીતોમાં કંઈ સૂચક મધુર ધ્વનિ તેમ જ સંગીતનું મનોહર મિશન થયું દેખાય છે, તેવું જ બહુ આમાં પણ હોવાથી તેની જોડે આ સખીમાંડળીનાં ગીતોને સરખાવવાનું મન થઈ જાય તેમ છે. ‘કોરસ’ તરીકે તેનો આ કલાલયો વિનિયોગ સહેલોને જરૂર આનંદશે; તેને નિર્ધારક માનનાર, આથી સમજશે કે, તેવું રહસ્ય પૂરું પ્રીછી શક્યા નથી.

‘સ્નેહમુદ્રા’ એક રીતે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અધ્યાસીઓને ખાસ મહત્ત્વની છે, કારણ એની અંદર એ મહાનવલની ભાવના તેમ જ વસ્તુનું આદિ-બીજ માલુમ પડે છે એ આપણે જોયું છે. આ કાવ્યમાંની રથૂગ-મુદ્દમ પ્રેમની મીમાંસા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ચોથામાં વધુ છપ્પાઈ મન સ્વરૂપ પણ પામે છે. દેશહિતની ભાવના વિશે પણ તેમ જ; કલ્યાણપ્રાપ્તિની યોજનામાં મૂર્તિ થતી દેશકલ્યાણની પુણ્યભાવના જનહિતના ‘સ્નેહમુદ્રા’માંના આદર્શનો વિસ્તાર છે. બીજી રીતે જુઓ તો નાયક તથા મિત્ર એ સરસ્વતીચંદ્ર અને ચન્દ્રકાન્તનાં મૂળ સ્વરૂપે જ લાગશે. ‘સ્નેહમુદ્રા’માંની પેલી વિધવાની આપવીતીમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની કુમુદના જીવનની શોકકથાનાં મૂળભૂત બીજ છે એમાં ય શક નથી. મને તો ‘સ્નેહમુદ્રા’ના નાયકને પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના નાયક સાથે સદોદરલાવ હોય એમ લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદથી વિલિન થયો એટલે ‘શશિ જતાં પ્રિય રમ્ય વિભાવરી’એ પ્રભાકરનાં મનમાનીતાં દિશ્વ નો ન અણ્યાં, પણ તેજો પોતે ય પોતાની પ્રેરણાપાંખ ગુમારી. અને તે બદલનો એનો પશ્ચાત્તાપ ચોથા ભાગમાં જોઈ પણ શકાય છે. અહીં નાયક પણ પત્ની ખુવે છે અને ભગ્તાશ-શો જીવનસંપ્રાપ્તિમાં બળે દારી બેસે છે. છતાં અને “સ્નેહીનો સ્નેહરૂપ વૈરાગ્ય” એમના સ્નેહયોગમાં વિશેષ ન પાડનાં બિલટો એને બલવત્તર બનાવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર નંદશંકરના કહેવા મુજબ થોડાધોળા ‘ભટકતો દિલસુદ’ (Vagabond philosopher) જેવો

લાગે છે, તો 'સ્નેહમુદ્રા'નો નામક વધુ પોતાના સ્વભાવમાં
તેનાં જ તરવો દેખાડે છે. પત્ની જતાં જનાકુટ્યાનું અર્થે તેમ જ
પ્રિયાએ " હિન્દુદેશના અમુરો " પર વેર લેવાનાં કાર્ય માટે
ઝૂઝવાની એની નામન નથી રહેતી, માત્ર પત્નીની માફક હિંદુ
લોકો પર એક શાપ આપતો જાય છે. અને અહીં જ સરસ્વતીચંદ્ર
અને તેનો વચ્ચેના તકાવતની રેખા સ્પષ્ટ ઉપસી આવે છે.
સરસ્વતીચંદ્ર વધુ પ્રમાણમાં હિંદુમુદ્રા અને દેશવત્સલ છે, જ્યારે
આ નામક વધુ અંશે સ્નેહનો દુદાગી રૂપીર જેવો જ લાગે છે.
પણ 'મદુ ઝીણું કાંટા વિના આટલું' તો સિદ્ધ થયું' માની જ
લેવું પડશે કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' તથા તેના કર્તાના અજ્ઞાતીઓને,
ગોવર્ધનરામની ભાવનાઓ તથા તેના વિશ્વાસની પિછાનું અર્થે,
'સ્નેહમુદ્રા'નું વાચન અનિવાર્ય મળ્યાનું લેખ્યું.

જેવી ખાસ વિશિષ્ટતા નથી દેખાતી. ખગરદ્વારની ' દર્શનિકા ' ને કેટલાક વિરહકાવ્ય ગણે પણ નહિ, કારણ ' અમૃતમય આત્મગ્ન તાત્પર્ય તહેમીના ' ના મૃત્યુ પછી સ્મારકરૂપે આ દીર્ઘકાવ્ય કવિએ લખ્યું છે એની ના નહિ, પણ આખા કાવ્યમાં ક્યાંય પિતૃહૃદયના પોતાના (personal) વિરહોદ્ધાર કે રુદન નથી દેખાતાં અને માત્ર એકલું ચિંતનમંથન જ આદિથી અન્ત લગી માણુમ પડે છે, અને એ રીતે રુદિધા અને ચિન્તન એ બે વિરહકાવ્યનાં આવશ્યક લક્ષણોમાંથી એક જ ત્યાં હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ત્યારે પસંદગી કરવાની રહે છે બાકીનાં ત્રણમાંથી, અને એમાં નિઃસંક ' સ્મરણુસંહિતા ' નો નંબર પહેલો આવે છે. ' કલાપીનો વિરહ ' તેમ જ ' સ્નેહમુદ્રા ' માં ભવ્ય ચિંતનો ને ભાવનાઓ છે. ભિમિની બીનાશ પણ છે, છતાં એકંદરે ' સ્મરણુસંહિતા ' જેવી ભાષા તથા ભાવની વાહકતા તથા પારદર્શકતા, અને ચિંતનનું વૈશલ્ય તેમનામાં નથી દેખાતાં. વળી ' સ્નેહમુદ્રા ' ને મુકાબલે ' સ્મરણુસંહિતાનો ' ચિંતનસંભાર કંઈક ઓછો હોવા છતાં જોડસો છે તેટલાંનું પ્રતિપાદન એવી સુંદર રીતે કરાયું છે, એકના એક આશાજનક તેજસ્વી પુત્રના અકાળ મરણથી કુટેલી કરુણરસની ધારા એટલી વેધક અને અસરકારક છે, તેમ જ ભિમિ અને ચિન્તનની એવી સમપ્રમાણતા છે અને શોકાભિમાંથી ફિલસુફીમાં એવું સ્વાભાવિક સંક્રમણ થાય છે કે ગુજરાતી વિરહકાવ્યોમાં તો ' સ્મરણુસંહિતા ' ને જ પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈશે. ' સ્નેહમુદ્રા ' તથા ' કલાપીનો વિરહ ' અવશ્ય બીજે નંબરે આવી શકશે. આગળ જોઈ તેવી ખામીઓ અને કચાશો છતાં એટલું સમૃદ્ધ ચિન્તન તેનામાં છે કે એ સ્થાનની એ જરૂર અધિકારી છે.

આમ ' સ્નેહમુદ્રા ' નું વસ્તુ, ભાવના, શૈલી, ખામીઓ, વિશિષ્ટતાઓ, વિરહકાવ્યસાહિત્યમાં તેનું સ્થાન, એ સૌની આપણે ચર્ચા કરી. આ સમગ્રાવલોકન કરતાં એક વાત શું નથી

સાબિત થતી કે 'સ્નેહમુદ્રા' એ છેક વિસારે પાડવો જેવી કૃતિ નથી, તેમ જ એક બે લીંટીમાં તેને અવગણી નાખવાને એ લાયક નહોતી? એમાં સાહિત્ય કે પ્રસાદ નહિં હોય, શૈલીની વિશદતા નહિં હોય, પણ સમર સગળ ચિન્તનનો એવો બધો લાવનાસંભાર તેમાં છે કે અન્ય સર્વ ક્યારેય વિસારે પાડી માત્ર એને જ ખાતર એનો નવેસરથી અભ્યાસ થવો જોઈએ છે. તેમાં ય વળી અર્થપ્રધાન કવિતાના આ જમાનામાં તો એ આવશ્યકતા બેવડાય છે. બને તેટલા વધુ પ્રમાણમાં શાળામાં શીખવાતા કાવ્યસંગ્રહોમાં એનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય તેમ જ શક્ય હોય તો એમાંની કેટલીક શુદ્ધ, શબ્દાળ, તરંગી સામગ્રી ચાળી કાઢી, એક રસિક ઢૂંકી આટ્ટિ પછી તૈયાર કરાય તો આપણા એક મહાન સાહિત્યકારનું મનોરાજ્ય રોકે સમક્ષ વધુ રચ્યુ થાય, તેમ જ એમનું કાણુ અદા કરી ચકાય. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં એને સ્થાન આપ્યું છે, એ આ દૃષ્ટિએ ખરેખર આવકારપાત્ર પગલું છે. ધીરજથી તેનો અભ્યાસ કરનાર અન્ને સિંહાવસોકન કરી જોશે તો પોતાને નિરાશ થવાપણું જાડું નથી મળ્યું એમ જોઈ શકશે. 'સ્નેહમુદ્રા' ના અવસોકન તેમ જ મૂલ્યાંકનનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે; "જુઓ તો ખરા, આ દાટેલા ખાખના તરફ આખા કાં ખીચો? જુઓ તો સહી, આ સરસ છે" એટલું કહી અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી આ ગોવર્ધનકૃતિ પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચી શકું ને એ વાંચના સૌને લલચાવી શકું તો ય આ પ્રયાસની સફળતા માનીશ.

ચોકડીનું નિશાન

પાત્રો

કેપ્ટન બાર્લેટ.

મેડ બાર્લેટ (કેપ્ટનનો પુત્ર.)

રુથ (કેપ્ટનની પુત્રી.)

રોકવેર—હિગિન્સ.

મેરી એલન. મહાત્મા ત્રણ ખડાસીઓ—સીલાસ, કેટસ, ઇમી.
દશ્ય:—કેપ્ટન બાર્લેટનું મકાન.....કેલીફોર્નિયાના કિનારાના-જંગલ
ખડક પર એ 'કેબિન' જેવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે. સફરી
જહાઝના જેવો જ સરખો એના આસપાસ છે. તળતાની ડાળી પાસ,
પટ્ટણાં છાંતમાં ગોળાકાર રોકાખારી ('ગ્રેટ હોલ') છે, તેની પછી ઉપર
જવાની સીડી છે; પછી બીજી પાંચ રોકાખારી છે. વહાણમાં વપરાય
તેવી બત્તી પાછલા ડાળા ખૂણામાં એક ટેબલ પર પડી છે. પ્રેક્ષક
સામેની છાંતમાં નીચેના ખંડમાં જવાની સીડી. જમણી બાજુએ
ખાટલા પર ધાબળો પાથરેલ છે. અને તેની આ બાજુએ ટેબલ
અને એ શાદી ખુરશીઓ છે. બધી રોકાખારીઓમાંથી ચંદ્રનું તેજ,
લાડી બીડીને ચાકેલી ધૂળ જેવું, ખંડમાં પડે છે અને તેથી ટેબલ પરનું
હોઝાયન્ટ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જમીન પર નૂનો ઘેરા રંગનો કામળો
પાથર્યો છે. તેના પર હોઝાયન્ટની અર્ધગોળ છાયા પડે છે. છતમાં લાંબું,
ઠંચેના બારવાળું, હવાબારિયું છે.

૧. તળેતરમાં નોંખેલ પ્રાચીન છતેલા યુદ્ધન ઓનીલકૃત. ' વહેર
ધ કોસ ઈઝ મેડ ' નું સાપાંતર ઓનીલ વિશે નોંધ પણ આ અંકના
વિનિવિભાજમાં ઉપારો. —નં. ચાલક

સરદની રાતનો પહેલો પહોર છે. પવનનો આછો નિઃશ્વ સ જોવા અવાજ વખતે વખતે આવે છે. નીચેથી સાગરનો ધીરો પણ નિયમિત નાદ સંભળાયા કરે છે.

પડદો ઉપડયા પછી થોડી વારે ષાછડનું બારણું ધીરેથી હઘડે છે. નેટ બાઈલેટ ગુપ્તગુપ્ત અંદર આવે છે. ઓરડામાં કંઈ નથી તેની ખાતરી થતાં તે બહાર કોઈને નિશાની કરી બોલાવતો દેખાય છે. ડોક્ટર હિગિન્સ ઉપર આવીને બારણું બંધ કરે છે, અને ઓરડામાં કુતલપૂર્વક જોતા હિસા રહે છે. એ સામાન્ય કદના ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષના ડોક્ટર છે. નેટ બાઈલેટ ખૂબ ઊંચો છે. તેનો જમણો હાથ કાપી નાંખવામાં આવેલા છે. તેના બડા ખમીસની જમણી બાંધ નકામી લટકે છે. ત્રીશ વર્ષનો હોવા છતાં તેની ઉંમર વધારે લાગે છે, તેના મોટા માથા પર વાળ અસ્તવ્યસ્ત વિખરાયેલા છે, અને માથાના પાશ્વથી ખખા નખી ગયેલા લાંબ છે. તેનો ચહેરો ખાડાવાળો અને નાક અણીવાળું છે. આંખો કળી અને મોટી છે. ચહેરા પર થોડા દિવસની દાઢી ચઢેલી છે. તેનો અવાજ ધીમો પણ ઘેરો છે.

નેટ: દેખાય છે કે ડોક્ટર ?

હિગિન્સ: (મનમાંની અસ્વસ્થતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન-પૂર્વક શાન્ત કરેલા સાદે). હા. હા. બરાબર. બહાર ચાંદની છે એટલે—

નેટ: એટલું ડીક છે. એને વધારે પ્રકાશની જરૂર નથી પડતી, કાચની ગારીમાંથી આવે છે તેટલું અગ્નિવાળું તેને બસ ધાય છે.

હિગિન્સ (ચમકીને) કોને ? તમારા પિતાને ?

નેટ બીજા કોની વાત હોય ?

હિગિન્સ: (આસપાસ જોઈ) વહાણની કોબન જોવા આ ઓરડો છે.

નેટ: હા, મેં તમને પહેલેથી જ એતવેલા ને ?

હિગિન્સ: એતવેલો ? એમાં એતવણી શાની ? મને તો આ

બધું—તમારા પિતાના મનના આત્મ દાંડા—સ્વાભાવિક લાગે છે; અને, બાલ્યકું ગમે તેવું.

નેટ: ગમે તેવું ? ... હશે.

હિગિન્સ: અને તમે કહ્યું તેમ એ ઉપર જ રહે છે ? નીચે આવતા જ નથી ?

નેટ: કદી નહિ. આમ ને આમ ત્રણ વરસનાં વહાણાં વાયાં મારી બહેન તેને ત્યાં ખાવાનું આપી આવે છે. (ખુરશી પર બેસીને) ખૂણામાં બત્તી છે. એ અહિં લાવો અને બેસો. આપણે બત્તી કરીએ. તમને અદિં સુધી હું લઈ આવ્યો—આટલે ઊંચે. શાન્તિથી બેસો. અહિં આપણી વાતો કાંઈ સાંભળી શકે તેમ નથી. અને આ બધું તમે જાતે જ જોઈ લો. મારે બધી હકીકત તમને સમજાવવી જોઈએ. એ મારે બત્તી કરવી પડશે. નહિતર આ બધું તમને સ્વપ્ના જેવું લાગશે. અહિં બધું જ સ્વપ્ના જેવું લાગે છે.

હિગિન્સ : (બત્તી મૂકીને) આ જગ્યા જરા એવી છે.

નેટ: એનું અજવાળા તરફ ધ્યાન નહિ જાય. એની નજર ત્યાં હશે—દરિયા પર; અને બત્તી જોઈને આ તરફ આવે તો ભણે આવે તમારે તેને મળવું તો પડશે જ—વહેલા કે મોડા. (દિવાસળી કરીને તે બત્તી પ્રગટાવે છે.)

હિગિન્સ: ક્યાં છે,—તે ?

નેટ: (હાથ ઊંચો કરી) ત્યાં. છાપરા પર. બેસો જરા. એમ કાંઈ એ નહિ આવી જાય.

હિગિન્સ: આની પર છાપરું પણ છે, એમ ? વહાણ પર હાથ છે તેવું ?

નેટ: હા. વહાણના વૂલક જેવું જ. ત્યાં પણ એ બત્તી, ઢોકામંત્ર વગેરે રાખે છે. અને બેઠા બેઠા વાટ જુએ છે. અત્યાદે

પવન છે, નહિતર એમની હરહરનો અવાજ તમે અહીંથી સાંભળી શકત. આખી રાત એ ત્યાં ટહેલવાના. (એકાએક ટકંશ બની) મેં ન કહ્યું તમને કે એમનું ખસી ગયું છે ?

હિગિન્સ: (ધંધાદારીની અદાથી) તેમાં નવું શું છે ? એ વાત તો મેં ઘણી વાર સાંભળી છે. હું અહિં પાગલખાનામાં ડૉક્ટર થઈને આવ્યો ત્યારથી લોકોને એ વિશે વાતો કરતાં મેં સાંભળ્યા છે. તેઓ આ પ્રમાણે ચાલ્યા છે; રાતે, કેમ ?

નેટ: હા, રાતે જ. (ગિહામણે સાદે) એને જે જોવું છે તે દિવસે કેમ કરીને સૂઝવાનું ? સ્વપ્નાં ને—એવું એવું.

હિગિન્સ: પણ એને જોવું છે શું, એની કોઈને ખબર છે ? કોઈને એણે પોતે વાત કરી છે ?

નેટ: (અધીરાદાથી) કેમ ? એ તો બધા ય જાણે છે. વહાણ—ખીચું શું ?

હિગિન્સ: કયું વહાણ ?

નેટ: તેનું પોતાનું વહાણ—'મેરી એલન' એ નામ મારાં ગત થયેલ માના નામ પરથી જ પાડેલું.

હિગિન્સ: પણ તે ... એ પાછું આવવાનો વખત વીતી ગયો છે ? કેમ આવ્યું નથી ? છે શું ?

નેટ: ત્રણ વરસ પહેલાં સેલીબીસ ટાપુઓની નજીક ડૂબી ગયું—બધા ખલાસીઓ સાથે.

હિગિન્સ: (વિસ્મયથી) હં, હં. (થોડી વારે) પણ તમારા પિતા હજી એવા સંશયને વળગી રહ્યા છે કે—?

નેટ: એમાં તેમણે કે બીજા કોઈએ કશો સંશય રાખવાનું કારણ જ નથી. તોફાન પછી પંદર દિવસે એ સાવ ભાંગીને ઊંધું વળેલું જણાઈ આવેલું. 'વહેલ' મચ્છીના શિકારીઓ 'જહોન રસોકમ' વહાણવાળાએ એને એવું જોએલ. તેમણે એની

પાસે જઈ નામ વાંચી આવવા દોડી ઉતારેલ ને એ પરથી ખરી વાતની ખાતરી થઈ.

હિગિન્સઃ તેની તમારા પિતાને જાણ નથી ?

નેટઃ જાણ તો હોય જ. સૌથી પહેલું એ એમણે જ જાણ્યું. જાણ્યું તો એમણે બધું જ છે, બરાબર જાણ્યું છે, ડોક્ટર ! પણ તે માનતા નથી. તે કદી માનતા હોત તો આજે જીવતા ન હોત.

હિગિન્સઃ (અધીરાઇથી) ચાલો જોઈ. મિ. બાર્લેટ ! આપણે હવે મુદ્દા પર આવવું જોઈએ. તમે મને વધારે સુવેચનામાં નાંખવા તો અહિં ન જ આવ્યો હોય ! મારા દવાખાનામાં હું તેમને લઈ જઈશ ત્યારે બધી ચોખ્ખી વિગતોની મને જરૂર પડશે. એ રીતે જ હું તેમનું દર્દ સમજીને સારવાર કરી શકું. મને પૂરેપૂરી દક્ષીકત કહેા.

નેટઃ (સચિંત, ધીમે સાદે) અને આજે જ રાત્રે તમે એને અહિંથી લઈ જશો ? નહીં ?

હિગિન્સઃ અહિંથી જઈ હું વીશ મિનિટમાં જ મોટર લઈ પાછો આવીશ. એમાં ફેર પડે નહિ.

નેટઃ અને ઘરમાં પેદા પછી કયે રસ્તે યઇને અહિં ઉપર આવવું એ તમને યાદ છે ?

હિગિન્સઃ અલબત્ત, હા. પણ, મને સમજાવવું નથી—

નેટઃ બહારનું બારણું તમારે આવવા ખુલ્લું જ રાખીશું. ત્યાંથી સીધા તમે ઉપર આવજો. હું અને મારી બહેન અહિં બેઠાં રહેશું—એની સાથે. અને જુઓ—અમને આ વાતની ખબર નથી—કોઈકે અહિંના સત્તાવાળાઓને જાણ કરી છે—અમે નહિ, હાં !—એમ કહેવાનું. એને જરા સરખો અપાલ ન આવે કે મેં—

હિગિન્સ: હા, હા, એ તો બધું બરાબર. પણ હજી મને-
એ તોફાનમોફાન કરે એવું ખરું ?

નેટ: ના. ના. એ હમેશાં શાન્ત રહે છે, અતિશાંત.
પણ તે કેં પણ ગમે તે-કરી એસે, જો એમને ખબર પડી કે-

હિગિન્સ: હરકત નહિ. એ વાતની ખાતરી રાખો. હું
ખબર નહિ પડવા દઉં. પણ જે જાણુને સાથે લાવીશ-વખત છે
ને-(બોલતાં અટકી, પછી ધંધાદારી સીધા અવાજથી). હવે,
મિ. આર્ટલેટ, તમને વાંધો ન હોય તો આ કેસની વિગત-
વાર હકીકતો પર આવીએ.

નેટ: (ડોકું ધુણાવતો, વિચારમાં ગરક થઈ) ટોછ વાર
એવું થી બને છે, ત્યારે હકીકતો-ત્યો ત્યારે મુદ્દા પર આવીએ:
મારા બાપ અને દાદા હતા વહેલ મચ્છીનાં શિકારી વહાણોના
કપ્તાન. બાપુએ એ રીતે હેવટની સફર કરેલી આજથી સાત
વરસ પર. ગયા ત્યારે તો કહેતા ગએલા કે જે વરસમાં આવશું,
પણ અમે તો ચાર વરસ પૂરાં થયાં પહેલાં એમનું મોટું જોડું જ
નહિ. ક્યાંથી જોઈએ ? એમનું વહાણ લાંગેશું દિંદી મહાસાગરમાં,
દિંદી-ચીનવાળા દારવામાં. એટલે, બાપુ ને એમના સાથીઓમાંથી
જે છ જ જમ્યા, તે ગદા જઈ પડ્યા એ દરિયાના આર્કી
પેલેગોના એક ઉજ્જડ-દોજખ જેવા ઉજ્જડ, હોં ડોક્ટર સાહેબ-
એટ ઉપર. આટલો ય આશરો મળ્યા પહેલાં તો એ લોક ખુલ્લી
હોટીમાં સાત સાત દિવસ લગી એમ ને એમ રખડેલા, દરિયામાં.
વહાણમાંથી જીવ જધાનું શું થયું, એની તો ખબરે શી
પડે ? પડ્યા હશેતો શાર્કબાકને મોંએ ... જે છ જણા બાપુની
જોડે એટ પર હિતરેલા, એમાંથી ય ત્રણ જ છવટા રહેલા, ત્યારે
મજાયા લોકનાં એણીકોર નીકળેલા એક હોડકાંના કાફલાવાળાઓએ
એમને હોડકાંમાં ઉઠાવી લીધા ત્યારે. એ વેળા તો એ ચારેયાર
બૂએ ને તરશે ગાંડાતૂર થઈ ગએલા. આવંદે એ ચાર જણા

‘ફિરદો’^૧ પહોંચ્યા હતા. (ખૂબ ભારપૂર્વક) ચાર જણ એટલે: આપુ, સિલારા હોર્ન, કેટ્સ અને જિમી. એ ચાર. (પરાણે હસતાં) એટલી છે તમારી ‘હકીકતો,’ આ બધું મ એ વખતે છાપામાં આવેલું-‘બધું’ આપુએ કહેલી વાત પ્રમાણે.

હિગિન્સ: પણ એટ પર જે પેન્ના તથા રહેલા, તેમનું શું ?

નેટ: (કર્કશપણે) ખુદશામાં શરદીના માર્યા મૃત્યા દશે, કદાચ; કે પછી, ઘેલછાના માર્યા દરિયામાં પડતું મૂક્યું હોય. કહેવાતું તો એમ જ હતું. વળી કોઈ એવી ધુસપુસે કરતું કે એમને દલાલ કરીને ખાધા પણ હોય, કદાચ. પણ ત્રણેત્રણ મળ્યા-ખતમ થયા-એમાં તો કેં શક જ નહિ, હકીકત એટલી. બાકી તો, કોને ખગર છે ? અને, એમાં બીજું છે પણ શું ?

હિગિન્સ: (કંપતાં) ‘છે પણ શું ?’ કેમ ? મને તો લાગે છે કે છે ને ધણું છે.

નેટ: (કરડાકાથી) અહિં વાત છે હકીકતોની. ડૉક્ટર. (હસીને) અને સાંભળો કેટલીક વધુ: આપુની સાથે બચેના ત્રણને-હોર્ન, કેટ્સ અને જિમીને-પોતે આ ઘેર સાથે લાવેલા. બાપુ તો માંડ ઓળખાય એવા થઈ ગયેલા. તેમણે તો દોજખનાં દુઃખ વેઠ્યાં; ને દેખાતા હતા મ તેવા જ. બાલ બધા સફેદ થઈ ગયેલા. પણ એ તો તમે મ દમણું જ નજરે બોલો. અને એમના સાથીઓ-એ ત્રણે પણ ઓલાદોના જેવા દેખાતા હતા. પેન્ના કહો તો પણ ખોટું નહિ. (દરીયા દસે છે.) આટલું, ડૉક્ટર, હકીકતો જણાવવાપૂરતું. એ આટલે પૂરી ચામ છે અને દવે સ્વપ્નાં શરૂ થાય છે.

હિગિન્સ: (અંકાપૂર્વક) લાગે છે-કે-હકીકતો જ બસ છે.

નેટ: ચોલો. (વાતને ધીરધીરે આગળ ચલાવે છે.)

૧. સાન ફ્રાંસિસ્કોનું ટૂંકું નામ.

બાપુએ મને એક દિવસ બોલાવ્યો. અને બધાની વચ્ચે પહેલી વાર વાત કરી. એક મોટું રહસ્ય મને સમજાવવામાં આવ્યું. મલાયા ટાપુ પર કોઈ અધારી જગ્યામાં તેમને એક જગરદસ્ત પેટી જડેલી અસહનના માંચિયાઓ રાખતા તેવી એ પેટી હતી. કેટલાય વખતની જૂની, કાટ ચઢેલી અને એ પેટી ઉધાડતાં બસ—(હસતાં હસતાં) શું હોય, બોલો જોઈ ડોક્ટર ?

હિગિન્સ : (જવાબમાં હસતાં) ખજનો, બીજું શું ?

નેટ : જોયું ? તમે પણ કેટલા અઘાણ નીકળ્યા ! ખજનો (હસી પડીને) હા, બીજું શું હોય ? એ પેટી ઉધાડી; અને બીજું તમે કહી શકો—હીરા, મોતી જવેરાત—કલ્પનાને કાણ બાંધી શકે તેમ છે ? (મસ્કરીમાં હસે છે.)

હિગિન્સ : (રસપૂર્વક) પછી ?

નેટ : પછી બૂખ અને તરસ આવ્યાં. ટાપુ પર કોઈ ન મળે; ખજનો કંઈ ખાવાની વસ્તુ નથી. બધા રીખાયા અને ગાંડા થવા માંડ્યા. સમજશક્તિ યુઝાર્ધ જવા લાગી. બાપુને એમ થયું કે પોતે પણ પાગલ થઈ જશે. અને બધી વાત બૂકી ન જવાય તે માટે તેમણે શું કયું હશે, કદો જોઈ ?

હિગિન્સ : ખજનો દાટી દીધો ?

નેટ : બરાબર, બહુ સાદી વાત છે, ખરું ? જે ટેકાણે દાખ્યો તેનો નકશો બનાવીને બાપુએ પાસે રાખ્યો, અને પછી મેં કહ્યું તે દશામાં બધા ઘેર પધાર્યા (ખીરસામાંથી ચોળાર્ધ ગયેલો કામળ કાઢી) આ એ નકશો. જોઈ લો બરાબર (ટેબલ પર નકશો પાથરે છે.)

હિગિન્સ : (બરાબર જોઈને) આ તો રસ પડે તેવું છે. હું ધારું છું કે ખજનો હશે, જ્યાં—

નેટ : એકડીતું નિશાન કયું છે ત્યાં.

હિગિન્સ: અને બંધી સહીઓ ?

નેટ: હા. સીક્કાસ અને ટ્રેસની એ સહીઓ છે. જિમીને લખતાં આવડતું નહિ. તેણે અંગૂઠાની છાપ મારી છે. અને આ રદરયનો હું વારસ તેથી મારી સહી છે, અમારાં આગલાં ઘરઆર વેચીને બાપુએ ' મેરી એક્સન ' વહાણ તૈયાર કર્યું, અને ખજના માટે એ સફરે ઉપજુ' તે દિવસે અમે એ સહીઓ કરેલી,

હિગિન્સ: અને એ વહાણની તે હજી વાટ જીએ છે- ત્રણ વરસ પહેલાં ડૂબી ગયું તે ?

નેટ: હા. એ જ ' મેરી એક્સન ' પેલા ત્રણે ગાણસે વહાણમાં ગયા, બાપુ સાથે જવાના હતા. પણ મારાં મા માંદાં પડી ગયાં, તેથી તેમને રોકાઈ રહેવાનું થયું. પછી તે મૃત્યુ પામ્યાં. પછી વાટ જોવા આ કેપીન બાંધવામાં આવી. મારી શંકા હતી ચતી ગઈ. અને છેવટે મને ખજનામાંનો કીમતી નમૂનો બાપુએ હાથમાં આપ્યો. આ રહ્યો હજી એ મારી પાસે. (ખીસ્સામાંથી ચક્રચક્રતા પર્યટ જડેલી જાડી મોટી બંગડી કાઢીને ટેબલ પર ફેંકે છે.)

હિગિન્સ: આ હીરા સાચા છે ?

નેટ: તમને ય એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે ? કોડી અને કાંકરા છે, ઝેકટર ? મલાયાનાં બેરાં એ પહેરે છે. હવે તમે સમજ્યા એના ગાંડપણનું કારણ ? હજી એ વહાણની વાટ જીએ છે અને તેથી હું તમને કહું છું કે એને લઈ જાઓ દરિયાથી દૂર, ત્યાં એ સાજા થાય તો. કરજ કાપીને આ મકાન હજી મારે હોડવાનું છે. કાં તો અમારે અહિંથી જવું પડશે. રયનું હવે વેવિશાળ થવાનું છે. સાથે એ હોય તો ?

હિગિન્સ: તમારી પરિસ્થિતિ હું સમજી શકું છું. અને તમારી આ વાત પણ મને કામ આવશે એ ખજનાની વાત કરશે ત્યારે હું તેને સમજાવી શકીશ.

બાપુએ મને એક દિવસ બોલાવ્યો. અને બધાની વચ્ચે પહેલી વાર વાત કરી. એક મોટું રહસ્ય મને સમજાવવામાં આવ્યું. મહાયા ટાપુ પર કોઈ અંધારી જગ્યામાં તેમને એક જગરદસ્ત પેટી જડેલી અસહન યાંચિયાઓ રાખતા તેવી એ પેટી હતી. કેટલાય વખતની જૂની, કાટ ચઢેલી અને એ પેટી ઉઘાડતાં બસ—(હસતાં હસતાં) શું હોય, ગોસો જોઈ ડોક્ટર?

હિગિન્સ: (જવાબમાં હસતાં) ખજનો, બીજું શું?

નેટ: જોયું? તમે પણ કેટલા શ્રદ્ધાળુ નીકળ્યા! ખજનો (હસી પડીને) હા, બીજું શું હોય? એ પેટી ઉઘાડી; અને બીજું તમે કહ્યું શકો—હીરા, મોતી ઝવેરાત—કદપનાને કાણ બાંધી શકે તેમ છે? (મસ્કરીમાં હસે છે.)

હિગિન્સ: (રસપૂર્વક) પછી?

નેટ: પછી બ્રૂખ અને તરસ આવ્યાં. ટાપુ પર કોઈ ન મળે; ખજનો કંઈ ખાવાની વસ્તુ નથી. બધા રીબાયા અને ગાંડા થવા માંડ્યા. સમજશક્તિ ખુઝાઈ જવા લાગી. બાપુને એમ થયું કે પોતે પણ પાગલ થઈ જશે. અને બધી વાત બૂલી ન જવાય તે મારે તેમજો શું કરું હશે, કહો જોઈ?

હિગિન્સ: ખજનો દારી દીધો?

નેટ: બગ્ગર. બહુ સાદી વાત છે, ખરું? જે ટેકાળે દાવ્યો તેનો નકશો બનાવીને બાપુએ પાસે રાખ્યો, અને પછી મેં કહ્યું તે દશામાં બધા ઘેર પધાર્યા (ખીરસામાંથી ચોળાઈ ગયેલો કાગળ કાઢી) આ એ નકશો. જોઈ લો બરાબર (ટેબલ પર નકશો પાથરે છે.)

હિગિન્સ: (બરાબર જોઈને) આ તો રસ પડે તેવું છે. હું ધારું છું કે ખજનો હશે, જ્યાં—

નેટ: ચોકડીનું નિશાન કર્યું છે ત્યાં.

હિગિન્સ: અને બધી સહીઓ ?

નેટ: હા. સીક્રાસ અને કેટ્સની એ સહીઓ છે. જિમીને લખતાં આવડતું નહિ. તેણે અંગૂઠાની છાપ મારી છે. અને આ રદરથનો હું વારસ તેથી મારી સહી છે. અમારાં આગલાં ઘરબાર વેચીને બાપુએ ' મેરી એલન ' વડાણ તૈયાર કર્યું, અને ખજાના માટે એ સફરે ઉપજી તે દિવસે અમે એ સહીઓ કરેલી,

હિગિન્સ: અને એ વડાણની તે હજી વાટ જીએ છે- તણ વરસ પહેલાં ફૂળી ગયું તે ?

નેટ: હા. એ જ ' મેરી એલન ' પેલા તણે માણસો વડાણમાં ગયા. બાપુ સાથે જવાના હતા. પણ મારાં મા માંદાં પડી ગયાં, તેથી તેમને રોકાઈ રહેવાનું થયું. પછી તે મૃત્યુ પામ્યાં. પછી વાટ જોવા આ કેપીન બાંધવામાં આવી. મારી શંકા દઢ થતી ગઈ. અને છેવટે મને ખજાનામાંના કીમતી નમૂનો બાપુએ હાથમાં આપ્યો. આ રહ્યો હજી એ મારી પાસે. (ખીસ્ખામાંથી ચક્રચક્રતા પથ્થર જડેલી જાડી મોટી બંગડી કાઢીને ટેબલ પર ફેંકે છે.)

હિગિન્સ: આ હીરા સાચા છે ?

નેટ: તમને ૫ એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે ? કોડી અને કાંકરા છે, ડોક્ટર ? મલાયાનાં બેરાં એ પહેરે છે. હવે તમે સમજ્યા એના ગાંડપણનું કારણ ? હજી એ વડાણની વાટ જીએ છે અને તેથી હું તમને કહું છું કે એને લઈ જાઓ દરિયાથી દૂર, ત્યાં એ સાજા થાય તો. કરજ કાપીને આ મકાન હજી મારે છોડવાનું છે. કાં તો અમારે અહિંથી જવું પડશે. રથનું હવે વેવિશાળ થવાનું છે. સાથે એ હોય તો ?

હિગિન્સ: તમારી પરિસ્થિતિ હું સમજી શકું છું. અને તમારી આ વાત પણ મને કામ આવશે એ ખજાનાની વાત કરશે ત્યારે હું તેને સમજાવી શકીશ.

નેટ: તમે ત્યારે આજે જ એને લઈ જશો ને? મારી બહેનને ખાતર-

હિગિન્સ: હા. વખત થયો છે. હું હમણાં જ પાછો આવીશ. (નેટ બારણું ઉઘાડે છે.)

નેટ: અને જરૂર વિલંબ ન કરશો તે અહિં જ હશે . (ડૉક્ટર નય છે. તેના જવાનો અવાજ સાંભળતો નેટ થોડીનાર ઊભો રહે છે. પછી બારણું બંધ કરીને ખુરશી પર બેસે છે. બત્તી જરા ઝાંખી કરે છે. મોબાઈલ કુધવાટ સંભળાયા કરે છે. નેટ વિચાર કરતો બેસે છે. પાછળનું બારણું સહેજ ઉઘડે છે. તેના અવાજથી તે એકદમ ચમકી નય છે.)

નેટ: કોણ છે ?

(બારણું આખું ઉઘડે છે. સ્થુ અંદર આવે છે અને બારણું બંધ કરે છે. એ પરીચેક વર્ષની દૂબળી દેખાતી સ્ત્રી છે. તેના ઉદાસ ચહેરા પર વાળનાં જીલ્કા ફરફરે છે. તેની મોઢી આંખોમાં આસ્માની રંગની છાંટ છે. તેનો અવાજ જરા મ્તાન અને અને ધીમો છે.)

સ્થુ: હું છું. તમે ચમક્યા કેમ ?

નેટ: (પાછો ખુરશીમાં બેસીને) કંઈ નહિ. મને એમ હતું કે તું તારા ઓરડામાં હશે.

સ્થુ: (પાસે આવીને) હું વાંચતી હતી. ત્યાં મેં કાંઈના જવાનો અવાજ સાંભળ્યો. કોણ ગયું અહિંથી ?

નેટ: એક માણસ. મારા ઓળખીતા.

સ્થુ: પણ તે હતા કોણ ?

નેટ: ડૉક્ટર.

સ્થુ: તેને તમે અહિં લાવેલા ? આ ખંડમાં ? મને ખબર ન પડે એ માટે ?

નેટ: હું એને આ બધું બનાવવા લઈ આવ્યો હતો.

રઘુ: પણ તે પેલા પાગલખાનાના ડોક્ટર તો નહોતા ને ?
મને સાચું કહો, બાપ ! મને ખીક લાગે છે.

નેટ: ના. ના. તું નિરાંત રાખ.

રઘુ: પણ મને વાત તો કરો.

નેટ: વાત શું કરવાની છે ? મને એમ થયું કે તે જરા દરિયાથી દૂર રહે તો સારું. વહાણ અને ખજાનો એના મગજમાંથી નીકળી જાય એટલે બસ. બોલ, એમાં મેં ખોટું શું કયું છે ?

રઘુ: દરિયાથી દૂર ખસે તો તે એક પણ પણ ન જાય.

નેટ: અને તને ખબર છે ? લેણારો કાલે જ આવ્યા હતા. મકાન આપણે ખાલી કરવાનું છે. અને જો રહેવું હોય તો એ અહિં ન જોઈએ.

રઘુ: પણ બાપુ એને શું નડે છે ?

નેટ: શું નડે છે ? આખી રાત-ખડક ઉપર-અંધારે કે અજવાળે-એ હાથ ઉછાળતા કરે-અને નીચે રસતે જતા માણસોને એ જોઈ ખીક લાગે છે. લોકો જૂતની વાતો કરે છે. આમ થાય તો આ મકાનમાં પછી રહેવા કેણુ આવે ?

રઘુ: પણ કારણ બધાને ખબર હોય પછી ખીક શાની લાગે ?

નેટ: ખીક તો લાગે. હું પોતે ઘણી વાર ગભરાઈ જઈ છું.

રઘુ: શાથી ?

નેટ: એના અવાજથી. દરિયા ગાજે છે અને એ ગાંડા થાય છે. જે દરિયાએ મારી જિંદગી બગાડી, (હુંડો હાથ બતાવી) મારી આ દશા કરી—

રઘુ: એમાં કંઈ બાપુનો વાંક નથી.

નેટ: એમ ? મને નિશાળ એણે છોડાવી. મને બેવકૂફ.

જેવો ખજાણી બનાવ્યો. મારું શરીર કંનાઈ ગયું. અને ભાંગેલી હોડી જેવો નકામો બની હું કિનારે આવ્યો.

રઘુ: હવે એ અધું તમારે બૂલી જવું જોઈએ.

નેટ: બૂલી જવાની વાતો થાય, રઘુ! ટોમ થોડા વખતમાં સફરેથી પાછો આવશે. ખૂબ કમાઈને આવશે. તારાં લગ્ન થશે. હું કમ્પાનની પત્ની થઈશ--અને હું—

રઘુ: મારી સાથે આવજો. હું, તમે અને આપુ

નેટ: તને ભારૂં થવા? એ અને નહિ. (નિશ્ચયપૂર્વક) હું તો અહિં જ રહેવાનો. મારું પુત્રક પૂરું થવા આવ્યું છે. અને એ પૂરું હું કરીશ જ. જો તે અહિં ન હોય તો મને શ્રેષ્ઠ ખતાવે તેમ નથી.

રઘુ: (ગતરાધને) ન હોય? એ ક્યાં જાય?

નેટ: એ શાન્તિથી રહે અને રહેવા દે તેવે રથજો.

રઘુ ના. ના. ભાઈ! આપણાં બાને ખાતર પણ તમારે આમ ન દહેણું જોઈએ.

નેટ: હં. હં. રઘુ! એને ન સંભાર. એ બિચારી આ જોવા નથી રહી. એના શાંતિ પામ્યા રૂદને ન જગાડ--આ અધું જોઈને કકળવા.

રઘુ: ભાઈ!

નેટ: (અકળાઈને) મહેરબાની કરીને માનું નામ ન લે, રઘુ! (જરા શાન્ત થઈને) જો. આ મકાન માટે આપણને એ હજાર પૌંડ મળવાના છે. મેં લેણુદારો સાથે નક્કી કર્યું છે. દેવું પતી જાય અને વળી એટલી રકમ પણ આપણને મળે.

(રઘુ વિસ્ફારપૂર્વક એની સામે જોઈ રહે છે.)

અને તારાં લગ્ન થશે. હજાર પૌંડ હું તને આપીશ.

રઘુ : મારે એ પૈસા નથી જોઈતા.

નેટ : એમાં કાંઈ ખોટું નથી, રઘુ ! મારે ક્યાં તાણ છે ? હું તો મોટા ખજાનનો વારસ છું, (કૃત્રિમ હાસ્ય કરીને) હજાર થવું મને પોસાય નેમ છે.

રઘુ : તમને શું થયું છે ?

નેટ : મને ? હું આ રમતગી ચાકી ગયો છું. અને એને એ વાત-દરિયો, વઢાણ અને ખજનો. (ખીસ્સામાં હાથ નાખતાં ખેલી ખંગડી તેના હાથમાં આવે છે. ખીજાંને તે બહાર ફેંકી દે છે.) થણા દિવસ એ આલ્યું-આને બધાં સ્વપ્નાં પૂરાં થશે આજ રાતે એ ત્યજ એટલે પંચાન મટી.

રઘુ : (નેટની સામે સ્થિર નજર માંડી) એટલે ? આજે બાપુ ત્યજ છે ? તમે એને મોકલી દો છો ? પાગલખાનામાં ? બે હજાર પૌંડ માટે બાપને વેચ્યા ? આ ... નેટ ... જૂંકું થતે તારું—

(પવનનો સુસવાટ થાય છે. રઘુ સ્થિર નજરે એની લબી રહે છે. તેના હોઠ બીડાયેલ છે. પવનમાં તેના વાળ ઊડે છે. બત્તીની જ્યોત જરા ફરકે છે.)

નેટ : જરા ધીમે, રઘુ !

રઘુ : (સામે જોયા વગર) તમે એને વેચ્યા.

નેટ : એમ ન જોત, રઘુ ! આ જો. (ખીસ્સામાં હાથ નાખી) મારી વાત સાંભળ. આ નકશો—આ ખજનો—ચોકડીનું નિશાન કયું છે ત્યાં. વરસો થયાં મેં એ પાસે રાખ્યો અને સ્વપ્નાં સેવ્યાં. આશામાં ને આશામાં મારું પુસ્તક મેં કારે મૂક્યું. મારું મગજ નકામું થતું ગયું. આ બધી ઘેઘગ, આ ગાંડપણ ક્યાં સુધી ? રઘુ, ક્યાં સુધી એ સહન કરવું ? હવે મારી ધીરજનો અંત આવ્યો છે. આજની રાત. અને બસ બધું ખત્તાસ થશે. હું મુક્ત થઈશ.

રઘુ: (ઊંડેથી જોણતી હોય તેમ) હં ! બધું ખલાસ.

નેટ: એમ શું ગાંડાની જેમ જોઈ રહે છે ? જો, આજે બધું પાછું છે. (નકશો બત્તી આગળ ધરી સજગાવે છે રાખની કચ્ચલીઓ વળે છે. કાગળ ધીરે ધીરે બળી જાય છે) આજે સ્વરનાનું વિસર્જન અને સાદી જિંદગીની શરૂઆત આ નકશો ગયો. અને સાથે ગાંડપણ પણ ગયું. હવે બીજો નકશો નથી.

રઘુ: (ધેરા અમાનુષ્ય સ્વરે) નથી ?

(નેટ ચમકે છે, પૂતળા જેવી જડ રઘુ સામે જોઈ રહે છે. રઘુ સાગર તરફ એકધ્યાન બનીને જાય છે.)

નેટ: છે. પણ એ તો ગયો. સીલાસ પાસે બીજો નકશો હતો. પણ સીલાસ તો દરિયાને તળિયે જઈ મૂતો છે. અને નકશો પણ તેની સાથે. (નકશાની રાખ પગથી કચરી નાખીને) મેં એને વેચ્યા. એમ કહે તો એમ, પણ હવે વાત પૂરી થાય છે. હમણાં ડૉક્ટર એને લેવા આવશે.

(ઉપરથી એક લાંબો ઘેરો સાદ સંબળાય છે. ધડાકા સાથે બારણું ઊધડે છે. ઓરડામાં પવનની આપદ આવે છે. રઘુ અને નેટ ચમકીને ઊભાં રહે છે. કુપ્ત બાટલેટનાં પગલા સંબળાય છે.)

નેટ: આપણી વાત સાંભળી ?

રઘુ: (નાક પર આંગળી મૂકી) રા. રા ... !

(કુપ્ત બાટલેટ અંદર આવે છે. નેટના જેવો તેનો ચહેરો છે પણ સરીર ખૂબ જ મજબૂત અને દૃઢ છે. તેના વચ્ચે ચહેરા પર સફેદ વાળ પથરાયેલા છે આંખો મોટી અને તીક્ષ્ણ છે. લાંબો કોટ અને દરિયાઈ સફર માટેનાં બૂટ તેણે પહેરેલાં છે. અતિશય ઉત્સાહ અને આનંદથી તે અંદર આવે છે અને નેટ સામે હાથ લંબાવી લેખા રહે છે. નેટ એક ટગડું પાછળ દડી બચે છે.)

ખાર્ડલેટ: હું ગાંડો હતો, કેમ ? ત્રણ વરસ થયાં તને એમ
નહોતું કે હું ગાંડો હતો. 'મેરી એલન' ડૂબી ગયું' તું, ખરું ?

નેટ: ના. ના. બાપુ ! આ-

ખાર્ડલેટ: ગપ નહિં માર, હેવાન ! હું તો તને નડનર
થઈ પડ્યો 'તો ગને મોકલી દેવો' તો-પાગલખાનામાં, કેદમાં, કેમ ?

રચુ: બાપુ, ના. એમ શું ... ?

ખાર્ડલેટ: તું નહિ, છોકરી ! તારી વાત નથી. તું તો
તારી મા જેવી છે.

નેટ: (ફિક્કો પડી જઈ) તમે એમ ધારો છો કે હું—

ખાર્ડલેટ: તારી આંખો કહી આવે છે, કમળત ! દયાનત
હજો તું પર !

રચુ: એમ ન કરાય, બાપુ !

ખાર્ડલેટ: તું આઘી જો. મારી મસ્કરી કરતો'તો કેમ !
બધાં સ્વપ્નાં હતાં-સ્વપ્નાં ! મારી વાત નહોતો માનતો, નહિ ?

નેટ: હું હજીય માનું છું, બાપુ !

ખાર્ડલેટ: હવે તો માનેજને, એમાં નવાઈ શી ? નજરે
દેખાય ત્યારે.

નેટ: નજરે !

ખાર્ડલેટ: હજી તે 'મેરી એલન' જોયું નથી ? મારો
સાદ તે ન સાંભળ્યો ?

નેટ: (ગૂંચવાઈને) સાદ તો સાંભળ્યો. પણ શાનો ?

ખાર્ડલેટ: જો હવે 'મેરી એલન' આવે છે. દક્ષિણના
દરિયા પરથી. મેં નહોતું કહ્યું કે એ આવ્યા વગર રહે જ નહિ.

રચુ: બાપુ ! જરા શાન્ત થાઓ, કંઈ જ નથી.

બાર્ટલેટ: (નેટ પર નજર રાખી) પાછું આપ્યું મારું વહાણ. આખું ઝોનાથી ભર્યું છે. જેવડુંદાને એ નહિ સમાગય. લે, પછે આપ્યું—સામે લે. કાળાં ડિબાણ પાણી પર, મોજાંઝોની વચ્ચે. લે, ત્યાં લંગર નાખે છે.

નેટ: (ચક્તિ રિથર આંખે) ‘ મેરી એલન ! ’ એ રી રીતે ઝોગખાય ?

બાર્ટલેટ: કાંઈ મગજ ખરી ગયું છે ? મારું વહાણ હું ન ઝોગખું ?

નેટ: પૃથુ રત છે. ખીચું કાંઈ વહાણ હોય.

બાર્ટલેટ: આખ છે કે નહિ ! આવી ઊઝળા આંદનીમાં, રૂપેરી શીણ ઉછાગણું, લે સામે આપ્યું ! સીકાસને મેં જતી કરવાનું કશું કર્યું. યાદ છે ?

નેટ: કાલ અને લીલી રોશની.

બાર્ટલેટ: (ઉત્સાદથી) ત્યારે આંખ ઉપાડ જરા. લે. ઉપાડ આ જારી (નેટ જારીમાંથી નજર કરે છે. તેનો ચહેરો અસ્વસ્થ અને આશ્ચર્યમૂલક જની જાય છે.)

નેટ: (ખીરેથી, યંત્રની પેઠે) કાલ અને લીલી જતી—શદ ઉપર.

ક્યુ: (ચિંતાથી) મને લેવા દો તો.

બાર્ટલેટ:—(સનેરથી, રવાજથી) દેખાયું કે ? તૂતક ઉપર ત્રણે જગ્યા ઝિમેલા છે. ચંદ્રના અજવાળામાં મેં જરાજર લેવા. સીકાસ, કેટલ, જિભી ... ચાલ આમ.

(નેટને સાથે કાંઈ બાર્ટલેટ ઉપર બધ ર. “ મેરી એલન ! મેરી એલન ! ” ની બંને બૂંદો મારે છે. ક્યુ ચિંતાપૂર્વક ચહેરે મનઃકર્ષને દ્રશ્ય રહે છે. થોડી વારે તે ચહેરા પર પાંખાના દાંધ ઢાળી દે છે અને રૂઝવણી તેના ખત. ક્રમશઃ દેખાય છે. નેટ થોડી વારે અંદર દોડતો આવે છે.)

રઘુ : (રડતે સાહે) આજે વળા બાપુની તળિયત વધુ ખરાબ છે. તમે એમની હાથે હા કરો છો એ ખરાબર છે. આજે એમ કરવા જેવું જ છે.

નેટ : હાથે હા શું વળા ? તને તે કે' સાન છે ?

રઘુ : ત્યારે ?... ... દરિયામાં તો કંઈ થે નથી. વહાણે નથી અને માંચસોએ નથી.

નેટ : તારી આંખોમાં ફૂલાં પડ્યાં લાગે છે ! આ રહ્યું સામે વહાણુ. લાલ અને લીલી બત્તી. હરામખોરાએ ગપ મારેલી કે એ ફૂળી ગયું. હું થે બેવકૂફ બન્યો ને એ વાત સાચી માની

રઘુ : (ફરી વાર બારીએ જોઈને) પણ વહાણુ છે જ ક્યાં ? ત્યાં તો તથી કશુંય.

નેટ : હવે જા. ઉપરથી મેં બધું જોયું છે.

રઘુ : તમને શું થયું છે ? આટલા ધૂન્ને છો કેમ ?
(નેટને કપાળે હાથ મૂકે છે.)

નેટ : દૂર રહે. મારી પાસે પાસે ન આવ.

(બાઈલેટ અંદર આવે છે. તેનો ચહેરો ફરી ગયો છે.
સ્વપ્ન સાથું પડ્યાનો આનંદ તેની આંખોમાં ઉભરાય છે.)

બાઈલેટ : વહાણુમાંથી હોડી પણ ઉતરી. સીલાસ, કેટલ અને ગિમી આવે છે. હોડી પાણીમાં રમતી રમતી આવે છે. સાંભળ હલેસાંનો અવાજ !

નેટ : (ઉત્સાહથી) એ સંભળા ... ય !

રઘુ : (નેટના કાનમાં) એ તો પવન છે. દરિયો ગાજે છે.

બાઈલેટ : હોડીમાંથી ઊતર્યા. સાંભળ. બધા કિનારે આવે છે. નહોતો કહેતો હું મારીડોઈને કે એ આવવાના જ ? આખરે આગ્યા-આખરે ગધા ધરતી પર દદમ ભરે છે, કેટલા ય દિવસે.

(બાઈલેટ ટકાર લેતો રહે છે. પવન અને સાગરનો કુપચાટ એકાએક બંધ થઈ જાય છે. બારે શાંતિથી વાતાવરણ સ્થબ્ધ બની જાય છે. જોરડામાં આસ્તે આસ્તે લીલા પ્રકાશની લહેરો એક પછી એક પગરાય છે; લીલા પતંગદરિયાનું હોય તેવું ઘેરું લીલા રંગનું પ્રવાહી તેજ જોરડાને ભરતું જણાય છે.)

નેટ : (બહેનનો હાથ પકડી) ઉગ્નસ કેવો પડે છે !

રઘુ ! લીલું અને સોનેરી ... આ બધું દરિયાની ભોં-ભોંથે ડૂબી ગયો-ડૂબ્યો છું-વસોયો ... (હિસ્ટિરિયાને સાદે) અને કાઢ-કાઢ !

રઘુ : (એનો હાથ પસવાવતી) એ તો આ સાંદની, નેટ. કેં પસવું કરું નથી, હાં; શાન્ત થાઓ.

(નેટ તેને પકડી રાખે છે. પ્રકાશનો રંગ વધારે ને વધારે ઘેરો બનતો જાય છે.)

બાઈલેટ : (એકધારું યુગ્મતો) ધીરે, ધીરે, એ આવે છે. બોલો ઉપાડીને, બારે પગે એ પેડી તેઓએ ઉપાડી છે. નીચે બારણા આગળ આવ્યા સંભળાય છે ને ?

નેટ : હા. મેં બારણું ઉપાડું મૂક્યું છે.

બાઈલેટ : એમને માટે !

નેટ . એમને માટે.

રઘુ : (કમકમાટીથી) : રઘુ ... રઘુ. (નીચે સીડી પર પગનો બારે અવાજ ધાય છે. બારણું અચાનક હોય તેવો અવાજ આવે છે.)

નેટ : (રઘુને) : કાં સાંજાયું ?

રઘુ : એ તો પવનમાં અડગાય છે બારીનું શાર.

નેટ : પવન તો મુફ્ફે નથી.

બાઈલેટ : કેવા ચહે છે ! ચઢી આવો, બચ્ચાઓ ! કેટલા ભારે પગ પડે છે ! (ખુદલા પગોનો ચઢવાનો અવાજ નીચલા માળેથી પહેલાં, પછી સીડી પર, આવે છે.)

નેટ : હવે તો સંભળાય છે ને ?

રઘુ : એ તો ધુંસો નીચે ધુમાધુમ કરે છે. બીજો અવાજ નથી—મીઠું કશું નથી, નેટ.

બાઈલેટ : (બારણા પાસે દોડ્યો જઈ, એને ફટકા કરતું ઉઘાડી નાખે છે) અંદર આવો, દોસ્તો, અંદર. આવ્યા અંતે ઘરને નેડે.

(સીડી પરથી ઓરડામાં સીલાસ, કેટ્ટસ અને જિગીના આકાર વિનાઅવાજ જાંચા આવે છે. છેલ્લા બેએ એક ભારે પટારો ઉપાડ્યો છે. ત્રણેના પગ ખુદલા છે. કપડાંમાંથી પાણી નીતરે છે. આંખો સ્થિર અને નિસ્તેજ છે. શરીર જણે સડીને ખચાઈ જવા માંડ્યાં હોય તેવાં લાગે છે. કાળાં કપડાં પર શેવાળ લડખડે છે. પેટી મૂકીને ત્રણે જિલા રહે છે. ત્રણેના શરીર ધીરે ધીરે સળવળે છે—સાગરને તળિયે શેવાળ સળવળે તેમ. નિશ્ચેતન નજરે જોતા ત્રણે મૂંગા જિલા રહે છે.)

નેટ : (એમની લણી ડમલું દેતો) જુઓ ! (હરખ-ધેસો બનતો) આવ્યા આવ્યા, તમે લલે આવ્યા, દોસ્તો !

રઘુ : (એનો હાથ ઝાલતી) બેસો જા, નેટ. કંઈ થે નથી ત્યાં તો. બાપુ, બેસો જાઓને.

બાઈલેટ : (રઘુ તરફ જોયા વગર) છેવટે લાવ્યા ખરા. (નેટ સામે આંગળી બતાવીને) એ નાલાયક છે. એને કાંઈ આપવાનું નથી. આપણે જ બધા વહેંચી લેશું. ચાલો ઉપર.

(બાઈલેટ આગળ ચાલે છે, ત્રણે આકૃતિઓ એની પાછળ ચાલે છે. બારણા આગળ જતાં સીલાસનો

દાખ દરિયાના મોજની ચેટે જીવો થાય છે અને
ખાટલેટના હાથમાં એ કાંઈક મૂકે છે. ખાટલેટ એ
લઈને ખુશ થતો દરો છે. તે ઉપર ચઢે છે.
આકૃતિઓ એની પાછળ પાછળ સળકે છે.)

નેટ: (ધેણછાથી) થોભો ! (જૂમ પાડીને) ઊભા રહો. સીડી
ચઢવા આગળ ધસે છે.)

રયુ: (તેને પકડી રાખી) નેટ, ત મ માં. બાપુ !-પાછા આવો.

નેટ: બાપુ ! (દોડતો ઉપર ચઢવા જાય છે, પણ સીડીના
એની સામે બંધ લાગતા બારણા સાથે ઝીંકાઈ નીચે પછડાય છે.)

રયુ:...(જતણે દિસ્ટરિક ચએલી, ધરને પાછલે બારણે જઈ)
દોડો દોડો ! કોઈ મદદે આવો !

(ડૉક્ટર દિગિન્સ ઝડપથી દાદરો ચડતા ઉપર આવે છે.)

દિગિન્સ: શું છે ? બાઈ, શું છે ?

રયુ: મારા બાપુ-પણે મથા.

દિગિન્સ: ત્યાં મને દેખાતું નથી, મારી બતી ક્યાં? આદ !
(ઓરડામાં અને રયુ પર ટોચનું અજવાળું પડે છે. રયુનો
ભયબીત ચહેરો ડૉક્ટર જોઈ રહે છે, લીલો પ્રકાશ ઓસરે છે.
સાગરનો ધુધવાટ અને પવન પણ પાછો સંજળાવા લાગે છે.
બારીઓમાંથી ચાંદની ફરીથી ઓરડામાં નીગળે છે. દિગિન્સ
સીડીના બારણા આગળ જાય છે. નેટ નીચે પડ્યો પડ્યો
હજી ત્યાં ઠોકવા કરતો હોય છે.)

દિગિન્સ: અરે-અરે, નેટ ખાટલેટ ! લાવો, હું ખાલી જોઈ.

નેટ: ચાલી ચઢાવી દીધી. મારાથી ઉઠાતું નથી (જડસા
જેવો દિગિન્સની સામે ટીકે છે.)

દિગિન્સ: (સીડી લઈને જઈ, અચંબાભર્યા સારે)

બાણું તો ખુલ્લું જ છે. (ઉપર ચઢે છે.) તમને ચલું છે શું ? બાઈલેટ !

નેટ : ક્યાં ગયા એ બધા ? જો જો બરાબર !

હિગિન્સ : બધા ? કોણ ? અહીં તો કોઈ નથી. (પછી એકાએક ચમકતો) અરે-કોઈ આવજો ! કેપ્ટન બેભાન થઈ ગયા છે.

(નેટ ધીમે ધીમે ઉપર ચઢે છે. સ્વ બારણા આગળ જટ જટ બત્તી સળગાવી, લાવી, બેઠી રહે છે. સીડી પર અવાજ ધાય છે. રૂઢ બાઈ-લેટને જીવજીને નેટ તથા હિગિન્સ નીચે ઊતરે છે.)

હિગિન્સ : અહીં સુવાડીએ. (નીચે નમીને તે બાઈલેટની છાતી પર માથું મૂકે છે, પણ હૃદયના ધબકાર સંભળાતા નથી. એટલે સ્વ સામે જોઈ એ માથું હલાવે છે.)

સ્વ : ખસ ખલાસ ?

હિગિન્સ : હૃદય અટકી ગયું છે.

નેટ : સીલાસે કાંઈક એના હાથમાં મૂક્યું. શું હશે એ ?

સ્વ : (હાથ ધસતી) ઓહ, નેટ ! હવે તો મૃગો રહે ! ગયા બાપુ તો. (હિગિન્સ સામે વેદનાચી જોતી) મહેરબાની કરી, જાઓ—જાઓ.

હિગિન્સ : મારા સરખું કામકાજ હોય તો ?

સ્વ : જાઓ—મહેરબાની કરી—(હિગિન્સ બહાર જાય છે. નેટ જાણે કોઈ અગળ ખેંચાણે ખેંચાતો ધીરે ધીરે પિતાના મૃતદેહ તરફ ખસે છે.)

નેટ : તેં જોયું નહિ ? સીલાસે એના હાથમાં પેલું કંઈક મૂક્યું.

રઘુ: (કુસ્કાં ભરતી) નેટ, નેટ, આમ આવતો રહે. એને અડકતો નહિ. નેટ ! આવતો રહે.

(નેટ એ સાંભળતો નથી. મદામહેનતે તે પિતાની મુઠ્ઠી ઉઘાડે છે. મુઠ્ઠીમાંથી ચોળાર્થ ગયેલો કાગળ નીકળે છે.)

નેટ: (આનંદથી ચીસ પાડીને) નકશો...! (જતી આગળ ધરીને) આવી ગયો નકશો ! ત્યારે મારી મહેનત નકામી નથી ગઈ ! હજી વખત છે. મકાન વેચીને હું જઈશ. ગયે જ છૂટકો કરીશ. જો અહીં લખ્યું છે—“ ચોકડીનું નિશાન કયું ” છે ત્યાં ખખનો છે ” હું જઈશ. જસ જઈશ.

રઘુ: (આંખો હાયથી ઢાંકી ધ્રુસ્કું ખાતી) ઓ પ્રભુ ! આમ આવતો રહે, નેટ, આવતો રહે.

[પડદો પડે છે.]

લોપે ડી વેગા

[ગતાંકના પૃ. ૬૩થી આગળ]

પ્રતિષ્ઠાની પરાકાષ્ઠાએ

પર્ષા વીતતાં ગયાં તેમ તેમ રપેનઅરમાં લોપે ડી વેગાની પ્રતિષ્ઠા બઢતી ગઈ. સને ૧૬૧૪માં એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. સમસ્ત રપેનના સાહિત્યજગતના સમ્રાટ તરીકે ત્યારે એને સૌ કોઈ સ્વીકારતું. એ કાળે તે આખા ય દેશના સાહિત્યકારોને માથે સર્વાધિકારી 'સમોવડ હતો-આશરે બે સદી પછીના ફ્રાંસમાં જોવા વોલ્ટેર, તેવા આ સમયે રપેનમાં લોપે ડી વેગા. આજે એને વાઙ્મયિક દુનિયા રપેનિશ રંગભૂમિના સ્વદા અને સમર્થ નાટ્યગુરુ લેખે જ વધુ યાદ કરે છે, પણ, આજે લગભગ છેક બુલાયાં છે એવાં લોપેનાં સંખ્યાબંધ મોટાંનાં લખાણોનો-બૃહત્કાવ્યો અને ઉદ્બોધનકાવ્યોનો, ગોપગીતો, સોનેટો વગેરેનો-અમેય પ્રભાવ એના સહજીવીઓ પર પડ્યો હતો તેથી એ કાળે તે સાહિત્યજીવનમાં એક મહાન જીવંત શક્તિ સમાન હતો.

લોપે હવે અમીરી પોપલુહારો પ્રત્યે પણ પહેલાંના કરતાં વધારે સમાનતાના લાવથી વર્તતો તથા એ સર્વ પણ તેની જોડે સંબંધમાન વર્તતો. કેથોલિક જગતના જગદ્ગુરુ અને આશ્ચર્યવર્ધ પોપ પણ લોપેને પોતાની તરફથી ઇલકાળ આપતાં અને એમના પ્રતિનિધિઓ ફરતાફરતા રપેનમાં આવે ત્યારે લોપે ડી વેગાની મુલાકાત લીધા વિના દેશ છોડતા નહિ.

મંદતા આમ તેની નિત્યની સદસ્યરી બન્યે જતી હતી ત્યારે તેની બીજી પત્ની ગુજરી ગઈ (૧૯૧૩). ૧૯૧૪માં લોપેએ સંસારી જીવન તજી, ધર્મગુરુ તરીકેની દીક્ષા લીધી; કેમ કે, પત્નીમૃત્યુ એ તેને દૈવે મારેલ બીજો^૧ દુઃસહ શ્વેદો હોઈ, તેનું મન વૈરાગ્ય તરફ વળવા માંડ્યું હતું. પણ, ટકચો, એટલો વખત ખરા દિલનો દરો છતાં, આખરે એ રમશાન-વૈરાગ્ય નીવડ્યો. એના એટલી ચંચળ પ્રકૃતિનો માણસ કેયોલિક ધર્મનું આકરું દીક્ષાવ્રત કેમ પાળી શકે ? દીક્ષાને ટાંકણે મૂકી ઉત્તરાવધી પડી તેથી પણ એ સૌકીન કાચવાળો હતો, તે પોતાના નવા જીવનની અનેક ચમનિયમોવાળી પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરાં પાંચ વર્ષ પણ ન પાળી શકે એ એકર છતાં સમગ્રય તેવું છે. એના એવા ચાંચલ્યની સાબિતી દુનિયાને દીક્ષા પછીના ચોથા વર્ષમાં મળવા માંડી: તે નવી પ્રેમિકાઓની પાછળ ભ્રમવા માંડ્યો-પછની ઉમરે ! તેમાંની એક નામે માટી, જેને તેણે 'અમિરિલિસ' નામથી સાહિત્યમાં અમર કરી છે, તે તો વળી પરિણીતા પણ હતી અને તેને લોપેથી એક પુત્રી પણ થઈ હતી.

પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ, નાટકોની અને બીજી

લોપે ટી વેગા અત્યાર સુધી, દસકાઓથી, નાટકમંડળીઓને આપવા નાટકો રચતો હતો પણ તેણે એને હજી અંયાકારે જપાવ્યાં નહોતાં. પરિણામે, ત્રાદિતો ચોરીછુપીથી કે એના મિત્રો એની જાણ સહિત એ કાર્ય કરતા એવી રીતે ૧૯૧૭ લગીમાં તો, આઠ અંથોમાં તેનાં સોએક નાટક જપાયાં હતાં. પછી, ૧૯૧૮થી ૧૯૨૫ દરમિયાન તેણે પોતે એ પ્રવૃત્તિ પર

૧. તેનો પ્રિય પુત્ર સાત વર્ષનો થઈ ૧૯૧૨માં મરણ પામ્યો, એ ઉપર આવી ચડ્યું છે.

ધ્યાન આપ્યું; કારણ, પેલા અપહરણિયા - પ્રકાશકોએ તેની પ્રતિષ્ઠા અને તીજેરી, બંનેને સારી થોડે હાનિ કરી હતી.

લોપે નાટકોના પ્રકાશન પર જોટલું આણ્યું, તેટલું જ વધુ ધ્યાન બૃહદકાવ્યો વગેરે-જોને તે પોતાના યશઃશરીરનાં વધારે ગણાડ્ય સંરક્ષકો માનતો હતો, તે-પ્રકાશના પર આપતો હતો. એ રીતે તેણે દુરમનદેશ ઈંગ્લંડના પ્રેટિસ્ટન્ટ કેપ્ટન ડ્રેકની (આપણે ત્યાંનો એક પ્રાંતિક ને પ્રાકૃતભાવી છતાં અસરકારક ભાષાપ્રયોગ વાપરવાની છૂટ લઈએ તો) ' એખાત બગાડી નાંખનારું ' અને હમદીન મહારાણી મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્લેન્ડની જયગાથા ગાનારું કાવ્ય લખી હાથેયું હતું. આગળ જતાં તેણે ' ડોરોટીઆ ' નામે એક લાંબું સંવાદાત્મક પદ્યવર્ણન પણ પ્રસિદ્ધ કરેલું. તેમાં તેણે પોતાનાં પ્રારંભનાં પ્રેમવિષયક સાહસો વિશે લખ્યું છે અને જીવન તથા કલાની પોતાની ફિલસૂફીનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કલાદર્શન : સ્વતંત્ર તેમ જ સમયસેવી

લોપેએ પોતાના કલાનિષ્ઠક વચ્ચારો ' એલ આર્ટ ટુએવો ડી હેઝર કામિડિયાસ આં એસ્તે તેમ્પો ' (' આ સમયમાં નાટકો રચવાની નવી કલા ') એ નામના પદ્યાત્મક નિબંધમાં દર્શાવ્યા છે. આ નિબંધ એકેડેમી ઓફ મોડ્રિટ ગ્રાન્થ રાખ્યો હોય, આ વિષયના યુરોપીયન રસિકોમાં એ સારી રીતે જાણીતો છે. યુરપની સંસ્કૃતિનો એ પ્રબોધકાળ હતો એટલે એ યુગમાં ઈટલી અને સ્પેનના વિદ્યારસિકો પોતપોતાના દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે એકત્ર થતા, નાની કે મોટી વિદ્વન્મંડળી (' એકેડેમી ') બેઠતા અને એ મંડળીનાં સંમેલનોમાં વિદ્યા-કલાની ચર્ચાઓ રસથી કરતા. એ સંઘળી ચર્ચાનો લાભ એમની કૃતિઓને સ્વાભાવિક રીતે જ મળતો. લોપે ડી વેગા જેવો સાહિત્યસ્વામી એ ચર્ચાઓમાં અંત્રભાગ લેતો હોય એ તો

દેખીતું છે. તેણે એવી ચર્ચાઓના વાતાવરણથી ઉત્તેજિત થઈને તથા પોતાના અભ્યાસથી અને નાટ્યલેખનના અનુભવથી પણ માર્ગદર્શન પામીને પોતાની ઉપસુક્ત કલામીમાંસા રચી છે. એ જમાનાના યુરપમાં પ્રેરકારિતાના બધા ઉચ્ચતર વિષયોમાં તો ઝીસરોમની જ બોલચાલ હતી; આમ છતાં, ખરા પ્રતિભાવંતને સહજ એવા અધિકારથી લેખે પોતાને માટે તો કહે છે:

ટરેન્સ અને પ્લૉટસનાં સુખાન્ત નાટકો જોઈ કાઢિનાં છે, મને એ બંને માટે ગાનરૂતિ છે, પણ, મારે પોતાને ન્યારે સુખાન્ત નાટકો લખવાં હોય ત્યારે તો એ નાટ્યશુકલોનાં સિદ્ધાંતસૂત્રોને હું છ-છ ચાવીવાળી તીજેરીમાં સંતાડીને પછી જ મારું કામ કરું છું. એ વખતે એ મારી નજર સામે પણ ન ભેઈએ; કારણ, એવા વિષયની મૂંઝી ચોપડીઓને પણ મોટે સાદે બોલતી થવાની કુટેવ હોય છે.

લેખેએ પોતાના પ્રંથમાં, એ નાટક-પ્રકારની રચનાઓ પણ સુનિર્ણીત ધ્યેયવાળી હોવી જોઈએ, તેણે સમકાલીન માનવ-સ્વભાવનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ ઝીંકવું જોઈએ વગેરે કહ્યા પછી, એવાં નાટકોના વસ્તુવિધાનની વિગતો વિશે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ મુચનો કર્યાં છે અને એ સર્વ સિદ્ધાંતોની કસોટીએ ત્યારના ખીન્ન સ્પૅનિશ નાટકકારોની જેમ પોતાની કૃતિઓને પણ તેણે ચલાવી છે. આ છેલ્લો પ્રયોગ કરતાં તેણે એકરાર કર્યો છે કે પોતાને કેટલુંક લખાણ લોકોને ખુશ કરવા જ લખવું પડતું; તેમ છતાં ન હોત તો એ સાદિત્તની રચના તરીકે વધારે સારું યાત, પણ, જેટલું થયું તેટલું લોકપ્રિય તો ન જ યાત—

To vulgar standards, then, I square my play,
Writing at ease; for since the public pay,
'Tis just, me thinks, we by their compass steer,
And write the nonsense that they love to hear.

જેમ પ્રાકૃતજનોને તેમ પ્રમદાઓને પણ શીઝવવા તથા એમની વાદવાદ પામવા લેખે આમ ઉધાડી આંખે પોતાના

લેખનનું ધોરણ ઢીલું કરેલું. હકીકત એ પ્રમાણે હોવા છતાં એનાં નાટકો, એની 'કુદરતી શક્તિઓ તેમ જ તેણે પ્રાપ્ત કરેલી સંસ્કારિતાને કારણે-તેની 'વ્યુત્પત્તિ' નામ અભ્યાસશીલતાને લીધે-અમુક કક્ષાથી નવાં તો નહોતાં ઉતરતાં; અને તેથી જ એ ધણી નવા ઉપકાવઓને પણ માર્ગદર્શક થતાં:

*I raised the abject art, and thus engendered
More Spanish poets than the air has atoms.*

પોતાના પ્રેરિતજનો જેવા એ સકલ નક્ષત્ર, તારા અને પ્રહોથી વીંટળાયેલા એ ત્યોતિષ્માન ચંદ્રનું સુખસદન એમની સૌની જ પ્રેરિકા હોના માટાંના-લોપેની પ્રેયસી એમિરિલિસનાં-મધુર સંગીતથી (એમાં ગીત, લોપેનું નવામાં નવું; સંગીત, ગાયિકાના કિતરકંઠનું.) રણજળુનું અને ત્યાં એ સાહિત્યસંસદમાંનાં સર્વ મિત્રોની સ્તુતિ અને સર્વ શત્રુઓની નિંદા બહુ છૂટથી થતી. એમાંનાં કેટલાંક સ્તુતિપદ્યો લોપેકૃત 'લોરલ ઓફ એપોલો' માં જળવાઈ રહ્યાં છે.

લોપે-મંડળની એ પ્રવૃત્તિથી મુગ્ધ, અને સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આગળ આવી ઝળકવાના મહેચ્છુ, એવા કોઈક ઉમરાવે એમની બધાની એક વિદ્વન્મંડળી યાને રીતસરની 'એકેડેમી' સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરેલો, પણ, એ હેતુથી મળેલી પહેલી જ સભામાં ઉમરાવ પોતે જ ઘણો મોડો આવવાથી સૌનાં દિલ બહુ ખાટાં થઈ ગયાં, પછી બીજી સભા વખતે, કોઈક ચર્ચાને અંગે એ નવલોદિયા સાહિત્યકારો મુખેથી ચર્ચા કરતાકરતા દાથોહાયની ચર્ચા ભણી વળી જતાં, એકમેકની 'ઓનેટ' ખેંચવાની દહે પહોંચી ગયેલા. વિદ્વન્મંડળી આમ વિશ્વસમંડળી થવા માંડતાં, સૌએ મળી સાહિત્યોદ્ધારના એ કીમતી સાધનને ઊંચી અમરાણીએ ચઢાવવું પડ્યું. એ બીજી સભાનો સાહિત્યને જે કેં લાભ મળ્યો તે એટલો કે 'અણુચડપણે ફોડેલાં ઇંડાં જેવાં' સર્વાન્તીસનાં ચક્ષુમાંની મદદથી લોપે ડી વેગાએ ત્યાં પોતાની એક નવીન કવિતા વાંચેલી.

‘ ડોરોટીઆ ’ ૧૬૩૨માં પ્રગટ્યું અને એ જ સાલમાં એમિરિલિસ પણ ગુલ્લરી ગઈ. તેનો પતિ તો લોપેની સાથે એ યુવતીને પ્રસંગ પડ્યા (૧૬૧૭); પછી ત્રણ જ વર્ષે પરલોક-વાસી થયો હતો. સારપછીનાં બાર વર્ષ દરમિયાન એમિરિલિસને મંદવાડો આવ્યા કરતા, તે અંધ થઈ હતી, થોડો વખત ગાંડી પણ બની ગઈ હતી. તેની એવી પૂરેપૂરી કબજદારી વચ્ચે પણ લોપેએ તેનો ત્યાગ તો નહોતો જ કર્યો; પણ બિચારું, તેની બંધી રીતે સંભાળ લઈ-લેવરાવીને, એને માટેનો પોતાનો પ્રેમાદર કેવળ રથૂવળાવી નહોતો એની પ્રતીતિ પણ એ પ્રિયતમાને તથા જગતને કરાવી હતી.

અંતિમ વર્ષો દુઃખમાં : અવસાન

પ્રબોધકાલીન સ્પેનિશ સાહિત્યના મુકુટમણિ સમાન આ નાટ્યગુરુ લોપે ડી વેગાનાં પોતાનાં અંતિમ વર્ષો પણ દુઃખે ભર્યાં પસાર થયાં હતાં. ૧૬૩૫ના એક જ વર્ષમાં જે નવી ખેવડી આપત્તિ તેને માથે બિતરી, તેને પરિણામે એ વર્ષના જ ઉત્તરાર્ધમાં એનું મૃત્યુ થયું. જેનું નામ પણ તેણે ‘ લોપે ’ જ પાડ્યું હતું, તે એનો એક અનૌરસ પુત્રી દરિયાર્ધ સફર દરમિયાન મરણ પામ્યો. એનાથીએ વધારે આધાન આપે તેવો બનાવ જે બન્યો, તે વળી જુદી જાતનો હતો : પુત્ર લોપેના ગયા પછી, એ સંકટમસ્ત પિતાની (એમિરિલિસથી થઈ હતી) પુત્રી એન્ટોનિયા દ્વારા રાજદરમારતા ડોઈક જીવનનિયા સાથે ચાલી નીકળી. આ દુર્ઘટના પર, “ જેનું જાડ તેનું કળ ” એવી કડવી પણ ઉચિત ટીકા લોપેએ પોતાના એક કાવ્યમાં (પોતાની જીવનનીનાં પ્રેમસાહસોને યાદ કરીને) કરી છે

૧૬૩૫ના ઓગસ્ટની બારમીએ એન્ટોનિયાનું પ્રણય-વલા-યન થયાનો સંભવ મનાય છે. ત્યાર પછી દસ દહાડે એના ઉપરકળા ઉત્તેજવાળું કાવ્ય ‘ દિલિસ ’ લોપેએ પૂરું કર્યું

અને એને છાપવા મોકલવા તૈયાર કયું. ચોવીસમીએ તે રાજના કરતાં વહેલો જિલ્લો, જરમાના દેવખંડમાં જઈને પ્રાર્થના કરી, આગના ફૂલરોપને પાણી પાડું અને પછી પોતાના અગ્ન્યાસખંડમાં જઈને બેઠો.

થોડી વાર પછી, મધ્યાહ્ને, તેને દિવમાં શરદી ભરાતી લાગી—કાં તો, આગમાં લાગેલી ઠંડી દવાને લીધે; નહિ તો, તે પશ્ચાત્તાપની પળોમાં પોતાની પીડને દોરડાના કે એવા કોઈક સખત આયુકવડે જૂડતો, ને તેમ તેણે આ દહાડે સવારે કરેલું (કારણ, ભીંતે તથા આયુક પર તાગ લોહીના ડાઘ જણાયા હતા.) તેને લીધે. એ તો જે યજ્ઞ હોય તે ખરું, પણ શરદી ઘણી લાગી હોવા છતાં તેણે ટેબલે બેસીને પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું એ તો એ છત્ત. દિવસ આગળ વધવા લાગ્યો.

એ દહાડે માંજે લોપે પોતાના કેટલાક વિદ્વાના મિત્રોની સાથે યજ્ઞક અને ફિલસુફીના પ્રશ્નો ચર્ચવા તેમને ઘેર ગયો હતો. ત્યાંથી તે પોતાને ત્યાં પોતાની મેજે આવી શક્યો નહિ.

માંદગી પરધેર જ વધતાં, તેને પોતાને ઘેર-જેવું હતું તેવા એ સ્વજનવિહોણા ઘેર-લાવવામાં આવ્યો. એ કલાકે કાળનેા ઓજો એ િ પર પચરાતોઃ યર્ધ ગયો હતો. ત્રણ વધુ દિવસ એમ ને એમ પીગ્રહને સત્તાવીસમી ઓગસ્ટને રાત્ર, તોતેરની વયે, તે ખ્રિસ્તવાસી થયો.

જેવું સાહિત્યજીવન જ અધીં સદીનું હતું; જેણે એ ગાળામાં દસ હજારથી થે વધુ પાનાં ભરાય તેટલાં અને વીસેક હજાર પાત્રોવાળાં, જે હજારથી વ વધુ નાટકો (અને એ બધાંમાં નખ્તાલાયકી હતી એમ જાણકારોએ કહ્યું છે.) લખ્યાં હતાં—સ્ટેનોટાઇપિસ્ટ કે ટિકટાફોનની મદદથી નહિ પણ સ્વહસ્તે લખ્યાં

૧. ખ્રિસ્તવાસી (મરાઠી પ્રયોગ)=ખરલોકવાસી.

હતાં; જેની એવી ઉદ્યોગપરાયણતા અને પ્રાણવૈભવે ભરચક-ભરી નાટ્યસૃષ્ટિનાં સર્જનો પર રાગની રંક લગીનું સારું ધરપેન આપીને હતું; જે તત્કાલીન રૂપેનિશ સાહિત્યકારોમાં ચક્રવર્તી હતો અને અનુગામીઓ માટે અનેખી એક રંગભૂમિ ઘડીને મૂકેલો ગયો; જેને માત્ર માદ્રિદના રાજમાર્ગે સંચરતો જેવા સાડે દેશવિદેશથી નાટ્યકલાના ઉપાસકો આવતા, તે યશો-ભૂતિ સાહિત્યવીરની રમશાનયાત્રા જ્યારે એના પ્રિય નગરમાં થઈને નીકળી ત્યારે કાઢીને ત્યાં આજ્યા મારગ પણ મળતો નહોતો એમ ઇતિહાસકારો કહે છે એ યાત્રામાં એના કેટકેટલા ય કવિમિત્રો હતા, પાદરીઓ અને અમીરઉમરાવો હતા, તેમ એ નગરમાં અને આસપાસ વસતા એના જીવનભરના પ્રથમક એવા અસંખ્ય નાગરિકો પણ હતા.

કોઈક રાજરાજેન્દ્રની પણ ઇચ્છા જગાડે તેવું એ પ્રકારનું આખરી માન પામીને, સોપેડી વેગા એ દહાડે માદ્રિદના મદાદેવળ સેન્ટ સેબાસ્ટિયનના કબ્રસ્તાનમાં બૂમિશાયી થયો.

જોની કદ્દ પાસેનાં આંતિમ પ્રવચનોમાં, કાળા પ્રલંબ માન-જનક જમાધારી ધર્માંખ્યસોએ જનતાને જાણ કરી કે જૂતપરસ્તીથી ("હીધનીનિજમયી") જેટલો ખિસ્તી ધર્મ ચઢિયાતો, તેટલો જ હોમરવજિલથી ચઢિયાતો સોપેડી વેગા હતો; અને કદન જેવું કદ્દમાં ઉતરવા માંડ્યું તેવું જ એ શોકાભિભૂત જનમેદનીએ એક બિંદુ કુરકુ ખાધું-રૂપેનમૈયાના કંઠનું સૌથી મોંઘેરું આભરણ તૂટી ગયાના દુઃખે પરિતપ થઈને.

પ્રજનના એટએટલા લાડકવાયા સોપેની શ્રાદ્ધક્રિયા પૂરા નવ દિવસ સુધી પ્રજનનાં દેવળમાં ચાલી હતી અંતકાલે પણ તેની પાસે જ હતો એ ડચક આદરસાએ એ ક્રિયાવિધિઓનો પહેલેથી છેલ્લે સુધીનો તમામ ખર્ચ પોતાને માથે ઉઠાવી લીધો. વળી, અસંખ્ય હતાં એ પ્રવચનો જે એના ગુણાનુવાદરૂપે

સ્પંનનાં દેવલેદેવળની વેદી. પરથી ગંભીર તેટલી જ ગોમતરૂંધી
ભાષામાં ઉચ્ચારાયાં; અને એકેકની સરસાઈ કરતી હતી એ કરુણ
પ્રશસ્તિઓ જેમાં એના સદયોગી સાહિત્યકારોએ બિરદાવી એની
પ્રતિભાને, તથા, ગાયા કે કે કાળસૂરીલા મરસિયા એ ધન્ય
અને બહુરંગી, એ દુઃખી અને સુખી, એ સાહસચૂરી, જીવન-
લીલા સમાપ્ત થયાની વેદનાધી બળીબળીને, બળીઝળીને.^૧

૧. અંતરુચી: (૧) જ્યો. હે. લ્યુબકૃત 'લોપે ડી વેગા' (૨)
સોમસેંદ્ર મોહામકૃત 'ડોન ફર્નાન્ડો.' (૩) ઇતિહાસિકા વિશ્વકોશ (૧૩મી
આ.)માંનો લોપે પરનો લેખ. (૪) 'થીએટર આર્ટ્સ મન્નાલી' નો
લોપે-મૃત્યુ નિરાતાબ્દીનો વિરોધાંક...એ સર્વનો તથા બીજી સામગ્રીનો
ઉપયોગ કરીને લખારો એ 'લોપેનાં સર્જનો' હવે ૫૭, આગળ
ઉપર 'માનસી'માં છપારો.

સ્વ. નરસિંહરાવને

શ્રદ્ધાંજલિ

“ સન્નમો

સ્વ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેડીઆના અવસાન પ્રસંગે તેમને આપવાની શ્રદ્ધાંજલિમાં જોડવાનો પ્રસંગ મને પણ આપવામાં આવ્યો છે તે માટે હું સવિશેષ ઋણી છું. સવિશેષ ઋણી એટલા માટે કે ગુજરાતનાં સાહિત્ય-રસિક નરનારની જેમ હું સ્વ. નરસિંહરાવનો પૂજક કે પ્રશંસક નથી એથી જોડાઈ એકથી વધારે વખત તેમનાં લખાણો ઉપર દીકા કરવાની પ્રગટ્થતા મેં આજથી નહિ પણ સને ૧૯૧૭ની સાલથી કરેલી છે; અને યૌવનશુભ્રમ આવેશથી લખવા જતાં એ આત્માને દુઃખ થાય તેવું મારાથી લખાયું હોય તો તે માટે આજે જાહેરમાં દિલગીરી જાહેર કરું છું.

ગુજરાતના સાહિત્યધનમાં સ્વ. નરસિંહરાવનું અર્પણ સુવિદિત છે, પણ એટલા નરસિંહરાવ જાણીતા છે તેટલા નનુ-કાકા જાણીતા બન્યા નથી. પોતાના આત્મવર્ગમાં સ્વર્ગસ્થ હોવાનાં

૧. જાવનગરની સાહિત્યસભા તરફથી તા. ૨૧-૧-૩૭ને રોજ બરાએડી શોક પ્રદર્શનની સભામાં કરેલું વ્યાખ્યાન.

આ વ્યાખ્યાનનો ધ્વનિ, કેટલાકે મેં સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવનાં કવિત્વ વિશે મારા વિચારો જલ્દયા છે તેવો કરીને, તેમની કાવ્યપ્રશંસા વિશે ખીલું આપણું કરવા સૂચના કરી છે એટલે અહીં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર પડે છે કે મારા એ વિચારોમાં કશો ફેરફાર થયો નથી.—મુ.

નન્તુલાઇ કે નન્તુકાકા જ રહ્યા છે. એના સ્નેહસંબંધની ઉષ્મા એવી આહ્વાદકારી હતી કે આખાલવૃદ્ધ સર્વે જે એક વાર તેમના પરિચયમાં આવતું તે એને કાયમ ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરતું. પરંતુ સ્વભાવે એકાન્ત અને આત્મચિંતનના શોણીન તે પશુ ધણુખરું રત્નાગરિના પહાડોની માફ એકલા હતા.

શ્રી. નરસિંહરાવની એક ખાસિયત તેમની ઝીણવટ અને ચોક્કસાદ્યનો અતિ આગ્રહ એ હતી. જોડણી અને શુદ્ધ ભાષા માટેના તેમના આવા આગ્રહનાં રમૂજ લાગે તેવાં દૃષ્ટાંતો તેમના જીવનમાંથી ઘણાં મળ્યા આવશે. નર્મદ-સો-વરસી ઉજવાઇ તે વખતે જે સંસ્કૃત શબ્દ વપરાયો હતો તેમાં જોડણીની ભૂલ શ્રી. નરસિંહરાવે જ કાઢી હતી. તે ઉપરાંત મુંબઇનાં પરાંમાંથી મુબઇ કે મુંબઇથી પરાંમાં જનાર નન્તુ-કાકાની હાજરીમાં કહે કે હું અમુક ટ્રેન પકડવાનો છું તો " શું ઘોડાની જેમ ? " એમ કહી કટાક્ષ કરતા અને તેમાંથી તેમનો રનેહીવર્ગ પશુ મુક્ત નહોતો રહેતો એ વાતો સુવિદિત છે.

ચિંતનશીલ હોવા ઉપરાંત શ્રી. નરસિંહરાવ મોટા અભ્યાસી પશુ હતા અને જે કે મને મત આપવા અધિકાર નથી છતાં Wilson Philological Lectures એ તેનો એક દૃષ્ટાંત છે. અને આપણે આશા રાખીએ કે તેમનો એ પ્રયત્ન ઇતર પ્રાંતોમાં પણ સન્માન પામે.

અંગત જીવનમાં તેઓ વત્સલ અને ભક્તિમાન હતા. વત્સલ હતા એટલે જ તેમનાં સંતાનોનાં દુઃખદ મૃત્યુઓ તેમને વસમાં લાગ્યાં, અને ભક્તિમાન હતા એટલે એ સર્વ ધા તેઓ સહન કરી શક્યા. કેવળ સાંસારિક નજરે જોતાં તેમનું જીવન કરુણ હતું. ત્રણ ત્રણ જાલકોને પોતાના રનેહમાં સુવાવર્યા સુધી ઉછરતાં જોવાં અને પછી જોવાં એ અનુભવ ઓછો વિષમ નથી; છતાં તેઓની શ્રદ્ધા ડગી નહિ અને શાંતિ વિચલિત થઈ નહિ એટલી તેમની મહત્તા છે.

આ પ્રસંગે મોટાં ભાષણ અરથાને છે. તેઓ દ્રવિ હતા કે નહિ એ વિશે ભણે મતભેદ હોય, તેઓ વિવેચક હતા એ વિશેયે ભણે મતભેદ હો; પણ તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્યવાન રત્ન હતા તેમાં મતભેદ છે જ નહિ. તેમની કૃતિઓએ અદ્યધન ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ અને ગૌરવવન્તું બનાવ્યું છે. તેમની ભાષાસેવા અવિસ્મરણીય છે; અને તેમના જતાં આપણા સાહિત્યનભતો જે પ્રદર્શિત તારક-ઓછા થાય છે, તેનું રથાન હમેશાં અણપૂરું જ રહેશે.

આ દુઃખદ પ્રસંગે સાહિત્યજગતને જે શોક થાય છે તેમાં હું પણ મારો સહૃદય સુર પૂરવા રત્ન લઉં છું.”

સદ્ગત નરસિંહરાવ

: સ્મરણના મુકુરમાં :

બજારમાં નીકળું ત્યારે ત્યાંનું કામ પતાવી સીધા ઘેર જવું એ જ હમેશની ટેવ. ઝાળખીતાઓની દુકાને વગરખોલાબ્યે અને વગરકામે ટોળટપ્પા કરવા ચઢવું, ને ત્યાં પા-અર્ધી કલાકનું પાણી કરવું, એ બધું સ્વભાવથી જ વિરુદ્ધ. આમ છતાં, શનિવાર તારીખ સોળમા જાન્યુઆરીની સવારે —ભાઈની દવાની દુકાને કશા ય ખરાં કામ વિના ચઢ્યો. મનમાં તો એટલું જ હતું કે ધણા વખતથી મળાયું નથી એટલે આજે જરા જાઉં.

આવકારની આપલે થઇ રહી ને હું એમની પડખે ગોઠવાયો—હજી ગોઠવાતો જ હોષશ, ત્યાં તો તેઓ ખોલ્યા:

“ નરસિંહરાવભાઈ તો ગયા. ”

“ એમ ? ક્યારે ? ”

“ ગુરુવારે. તમને ખબર નથી ? ”

“ ના. ”

એ ખબરવાળાંએ છાપાંનાં નામ દીધા પછી તેમણે જરાક હસીને કહ્યું : “ ત્યારે મેં આ ખોટું કયું, એવા ખબર તમને આપનાર હોયો છ. ”

નરસિંહરાવ જેવા પુણ્યશાળી જીવના મૃત્યુના ખબર આપવા તેમાં કેં ખોટું નહિ એવો જરા વિચિત્ર જવાબ આપવો હતો,

પણ એ વખતે તો એ મનમાં આવ્યો છતાં મોંએ ન આવ્યો-
વાચા જ થોડી ક્ષણ તો ગૂમ થઈ હતી. અને એ આવી ત્યારે-
હું : “ ચાલો, એ તો છૂટ્યા. ”

મિત્ર : “ હા, એક રીતે સારું થયું ને ખીજી રીતે ખોટું-
એમના જેવો ‘ રફાલર ’ આપણે ખોલ્યો. ”

ફરીથી, મારે પસંદ, થોડી પળોની શન્યમનસ્કતા. ... પછી
ખીજી કેટલીક વાતચિત કરીને ત્યાંથી જીલ્લો.

દુકાનેથી જીતરીને રસ્તે પથો ત્યારે શરીર ચાલતું-તું
શરાદાગમન-દાળગમન-વહોરાગમનમાં, પણ મન તો પહોંચ્યું
હતું, અદારેક વર્ષના અંતરાય બેઢીને, યુનિવર્સિટી બિલ્ડિંગમાં
કે અસલના ‘ ગુજરાત ’ કાપીલયમાં કે એફિન્સ્ટન કોલેજમાં કે
એશિયાટિક લાઇબ્રેરીમાં કે ‘ બ્લ્યુ બંગ્લો ’માં કે સાંતાક્રુઝના
એક પગથારે કે ત્યાં ખીજો જંગલ-અમારાં ઘણી જાતભાતનાં
મેળાપરયાને; અને અમારાં (પત્રપૃષ્ઠે લડાયલાં) કેટલાંક
વાગ્યુદો પણ વચ્ચેવચ્ચે સાંભળ્યા વિના રહેતાં નહિ.

૧

સમય સને ૧૯૧૬નો કોઈક દિવસ; સ્થળ યુનિવર્સિટી
બિલ્ડિંગનો (એને પછીથી જાગી છે એ ઓતરાદી-દમખાદી
‘ પાંખો ’નો નહિ પણ એના મૂળ મકાનનો) વોટર-રૂમ હું
સીનિયર ખી. એ.ના માનજૂખ્યા વિદ્યાર્થી તરીકે ઉપર લાઇબ્રેરીમાં
વાંચવા આવેલો ને ત્યાંથી કુદરત પ્રત્યેની ફરજ બજાવવા
એ રૂમમાં અવ-તાર પામેલો. ત્યાર પછી, નજ હેઠળની જોજળાકૂદ
વિલાપતી કુંડીમાં હાથ ધરી નજની ચાવી ખોલું છું ત્યાં પગરવ
સંભળાય છે, રૂમમાં યુરોપવેષી જદ્દ એક સમજન આવી યુરોપી
દમના પેટારૂમમાં યૂંક-વિસર્જન કરી જાય છે, જે કોઈ અજાણ્યો

૧. ‘ ઓનર્સ રુડ્ડંટ ’નો એક અર્થ તો આવો જ કાપ ને !

હોય ઘોતો હોય છે તેની લણી ડોકું વાળવાની પણ વૃત્તિ તેને હોતી નથી, ભારે જૂટનાં જેવાં ભારે ડગલાં ભરતા પોતે અંદર આવેલા તેવે જ ડગલે આદવા જાય છે—ખડગ્ ! ખડગ્ ! ... ખડગ્ . . ખડગ્ ... ખ...ડ...ગ.

નરસિંહરાવનું મારું એ પહેલું દર્શન-નિકટનું સૌથી પહેલું દર્શન એ જ. ત્યાર પહેલાં એક કે એ વાર એ ગૌરવણી ગૌરવ-મૂર્તિનાં દૂરથી દર્શન યએલાં ખરાં-અને તે એ જ મહાનમાં, ત્યારે પોતે એના જમીનમાળે^૧ એમ-એ.-પદેચ્છુ જીવાન ગુજરાતીએને, ‘ગુજરાત’ અથવા ‘કે’ અથવા ‘જે’ (અને એવું એવું તો બધું ધણું ય તે, એમના ઊંડા અભ્યાસને પાત્ર) કાળનાં ક્યાં ક્યાં ગહન કેતરોમાંથી આવ્યું છે તેનાં રહસ્યો સમજવતા, મને જતાં-આવતાં દેખાયલા ત્યારે.

શૌચાગાર અને એની પડોશનો પ્રદેશ અપવિત્ર છે, કેમ કે લોકરૂઢિ એમ કહે છે; એ પવિત્ર પણ છે, કેમ કે એક મહાન આત્મા એને ગીતાપાઠને પણ પાત્ર ગણે છે. એ પ્રકારના રથાને એક સાક્ષર-અરુણ (મારાં એક બે લખાણુ એ વખતે પ્રકાશ પામી ચૂકેલ,) એક સાક્ષર-સૂર્યને પહેલીવારકો મળે, તેથી એ જાનેનો ભાવિ સંબંધ પણ એ રથાનની જેમ જ દ્વિધા ગુણોવાળો બને, -એ ઘટનામાં પણ સારા સાક્ષરોને પ્રિય એવો ઔચિત્યગુણ જ રહેલો નથી? એવા, પ્રસંગયોગાનુસાર સારામાદા કે ખાટામીદા, અનુભવોનાં થોડાંક સ્મરણો ‘સ્મરણમુકુર’ની ઝળહળતી જ્યોતમાંથી યથામતિ આ

૧. ‘ગાહડ-ફોર’. અમરા શહેરનુધારણા ખાતાએ ત્યાર કરેલા મકાનોના નકશાના ‘એક નમૂનામાં એ રાખ્ખનું ઉપલું ભાષાંતર હમણાં જ પહેલી વાર વાંચ્યું. મુંજાઈતરાઓના ‘ભોંચતળિયું’ કરતાં એ વધુ સારું છે. ભોંચનું તળિયું તો પાતાળમાં હોય ને? ત્યાંથી રી રીતે ચઢી આવ્યું એ આપણા ઘરના જમીનમાળે ?

જાંખી શી લ્યોત જગવીને, -એની જેમ લૌકિક શિષ્ટાચારને કૈંક ઓછામાં લેખવી, સત્યકથન અને રસનિષ્પત્તિના ઉચ્ચ-ગ્રાહને યથાશક્તિ લજતાં લજતાં-અહો ચમકવા દઉં છું. એમ કરતાં, અને આગળ ચાલતાં પહેલાં, નીચેનાં બે કથન રજૂ કરી, વાચકને એ દૃષ્ટિએ જ આ નાનું શું 'રમરણમુકુર' વાંચવા વિનવું છું. "ખટ રસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે." ... આ ચિત્રનાં "દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને"^૧ -જેમ, સદ્ગતના પ્રણેતા-લગ્નવલ્લ જીવાત્માને પણ- "આધાત કરવાનો ઉદ્દેશ મારો આજુમાત્ર"^૨ છે નહિ. ... આ મુકુરમાં "મારું પ્રતિબિંબ પણ અ-વસંપર્કમાં પ્રગટ થશે-તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા^૩ છે."

૨

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષ દર્શનો પહેલાંનાં બે નાનાં પરોક્ષ દર્શન-એમની યશઃકાવનાં-વચ્ચે એક જાતના વિષ્કંભક તરીકે રજૂ કરી લખને પછી રમૂતિપટ પરનું આ નાટક આગળ વધે એ યોગ્ય છે; એટલા સારું કે એ સમયના એક કિશોરવયી સાહિત્યપ્રેમીના મનમાં, ત્યારનાં એનાં ઝાનાદિકે અનુસાર, સ્વર્ગરથ વિશે કેવી છાપ પડી હતી.

૧૯૧૨: એ વર્ષ એટલે, એક સાથે ત્રણ પ્રસ્તુત બનાવોવાળું વર્ષ-આર્યન અધરહુડનું^૧ યાદગાર પ્રીતિભોજન, નરસિંહરાવનું સંસારસુધારાપરિષદે પ્રમુખપદ, સ્વ. ઊર્મિલાબહેનનાં સ્વ. દયારામ ત્રિદુમલ સાથેનાં લગ્નવાળો ત્યારે ઠીકઠીક ચર્ચાસ્પદ બનેલો પ્રસંગ. એ ત્રણે વિશેની ચર્ચાઓ ત્યારના કદર સનાતની 'ગુજરાતી'માં ઉત્સાહ અને કથવાદયો વાંચેલી સાંભરે છે:

૧. 'રમરણમુકુર'ના નિવેદનમાંથી. ૨. એની જ પ્રસ્તાવનાની બીજી કંડિકામાંથી.

હિંસાહ, કેમ કે શિષ્ટલાપાત્મક ગુજરાતી લખાણના મારા પ્રેમને પોષનાર સારનાં બહુ થોડાં પત્રોમાં એ સાપ્તાહિકનું સ્થાન પ્રથમ હોવાથી એને નિયમિતપણે હિંસાહથી વાંચવાની ટેવ હતી; અને ક્યવાટ, કેમ કે એનાં મંતવ્યો સાથે મારું ત્યારે પણ-દ્વિધ સ્ટાંડર્ડમાં-સંસારસુધારક બનવા માંડેલું મન મેળ સાધતું નહિ તે બિલકુલ ચીઢાતું.

પચ્ચીસી પરના-તેમ જ આજીવન-સુધારક નરસિંહરાવ એ સમયનાં ઘડાતાં ગુજરાતી ચિત્તો પર વાક્યમયેતર વિષયોમાં પણ કેવા પ્રબળ સંસ્કારો પાડતા એનો એ નમૂનો.

૧૯૧૪ : હું મેટ્રિકમાં હતો. અમારે ‘કુસુમમાળા’ લેખવાની હતી. મને એમાંનાં ઠાવ્યો પ્રત્યે લક્ષિતલાવ હતો. એવી મારી જાંડી લક્ષિતને ચળાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ,

ફૂલડાં જલ્દિયાં રૂડલાં મુજને

—એ લીટી, ચાળા પાડવાની રીતે એને હિચારીને, એક વિદ્યાર્થીએ કરેલો. એની બહાદુર અને ખડતલ અનાવિલ ખનોત્તિને એમાં અસહ્ય શ્રેણુ લાગેલું : “એવી સું બાયડીઓ બોલે એવી કવિતા લખતા હસો. તમે લોક પણ ?” કાવ્યમાં કોમલતા અસ્થાને હોવા વિશેનો એ મત મારી સુકોમળ અને નાગરિક^૧ મનોવૃત્તિને એ દહાડે પણ અગરાજ હતો તો આજે તો ત્રેવીશગણો (૧૯૧૪+૨૩=૧૯૩૭) અગરાજ છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે.

૩

સને ૧૯૧૭ કે ૧૮ : હું રાગિષ્ટ મુન્બાઈને તજી નીરોગી

૧. ‘એક્સીગંટ’ માટેનો ‘નવલરામ પંડયા’નો સંપદ. ‘નાગરિક’નો નવો અર્થ ‘નાગર’ પણ કરામ એમ પણ આપણને જે બૃહદ્ગુજરાતી વિદ્વાનોએ શીખવ્યું જ છે.

લાવનચરમાં તથિયત સુધારવાની આશાએ ઈન્ટર કે યુનિયરના વિદ્યાર્થી તરીકે આવ્યો હતો. (પછી સીનિયરમાં મુંબાઇ, જ્યાં ઉપશો યુનિવર્સિટીવાળો પ્રસંગ બનેલો.)

સમય એ અને રચના અમારી બાર્ટન લાઇબ્રેરી. ખીજી લાઇબ્રેરીઓના વાંચનાર પોતે જાણે મોટા મુનિરાજ હોય તેમ નીચું ધાલીને વાંચે જ રાખે છે તેવું અમારે ત્યાં નથી. કેટલીક વાર વાચન કરતાં વાર્તાલાપની કળા અમારા આ ગ્રંથસમૃદ્ધ ગ્રંથાલયમાં વધુ પ્રમાણમાં ખીજવાય છે. કાગડોમાં પુરાણ છે તે અમર વાર્તાલાપીઓ કોન્કરિંગ, લેખ, ડી કિન્સી વગેરેનો સુલગ એપ પામીને-ખાસ કરી, એ જમાનામાં; બહુ બાગે, દિવસને છેડે-અમારા કેટલાક માનવંતા મુરખીઓ રાજકારણ, નગરકારણ અને તાતકારણ વિશેના પોતાના પાકાપીઠ અભિપ્રાયોના લાલ અમને વણુમાઓ અને મોટેથી આપ્યા કરતા. એમાં કોઈ વાર સાહિત્યકારણ પણ ક્યાંકથી જૂલું પડીને આવી ચડતું. એવે એક પ્રસંગે, આજે જ્યાં નરસિંહરાવ બિરાજે છે ત્યાં જ હવે કેટલાંક વર્ષથી બિરાજતા એક સામાન્ય મુરખીને ' અગ્નિહોત્ર ' પર આધરીત થતા (અને તે, એમ ને એમ નહિ પણ પંક્તિઓ ગાઈ બતાવીને) સાંભળ્યા હતા એમ ચોખ્ખું યાદ છે. સાહની પણ કદાચ પેલી પાર પહોંચેલા એ વૃદ્ધ કાવ્ય-રસિકના બિજળા મુખમાંથી અત્યારે પણ ચમકતી આંખે અને મીઠા લહેકાથી ચોથો શ્લોક ગવાતો જાણે સાંભળું છું:

૧. ' નંપુરજંદાર ' (આ. ૧, પૃ. ૪૮; આ. ૨, પૃ. ૩૮).

આ કાવ્યસંગ્રહના નામની ખોટી બેઠણી એક સારા ને બીજા સામાન્ય છાપાએ અવસાનનોંધમાં છાપી છે. ભલા બાઈ ! નરસિંહરાવ વિશેની એ નોંધમાં તો જય સંભાળવું 'હ' !

રહી સદાએ સદ્ધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રામહિં ભક્તિભારે
સંકારી સંવર્ધી જ દિવ્ય વહ્નિ,
અપૂર્વ જે આપણુ અભિહોત્રી.

પછી, આખા કાવ્યને અનુલક્ષી, “ કેવી કલ્પના કરી છે !
કેટલી સરસ ઉપમા આપી છે ! ”

એ જ રીતે, જીમખાનામાં ભરાયલી નાગરપરિષદના
સ્વાગતસભાના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વ. જીવતરાયભાઈએ ‘ કુસુમ-
માળા ’ના કાવ્ય ‘ ફૂલની સાથે રમત ’માંની લીટીઓ આવકાર
આપના સચોટ હતી; એ જ રીતે, હમણાં શોકસભાને પ્રમુખ-
પદેથી રા. દોલતરાયભાઈએ સ્વર્ગસ્થનાં કાવ્યોના પોતાના હૃદય-
પૂર્વકના પ્રેમનો પરિચય અમને કરાવ્યો હતો. આ ત્રણે દૃષ્ટાંત
બતાવે છે કે ગદ્ય પેદીના ભાવનગરી નાગરિકો સાહિત્યરસિક
તો હતા જ, પણ ઉદાર સાહિત્યરસિક : એમનો (સમુદાય તરીકે;
બ્યક્તિની વાત જુદી છે.) સંસારસુધારાપ્રેમ^૧ કદી ઉભરાયો
જણાયો નથી, પરંતુ સંસારસુધારકની રચેલી જાંઘા કાવ્યગુણવાળી
રચનાને તેમણે હોંશે હોંશે વાંચી અને આત્મસાત્ કરી હતી એ
સત્ય ઉપલાં દૃષ્ટાંતોમાંથી તરી આવે છે; અને, બીજું આ સત્ય
પણ : નરસિંહરાવની કવિતાને રમણુભાઈએ જો અનન્ય ભક્તિભાવે
સંકારી અને રણુજિતરામે (જાણમાં, એક સમર્થતર કવિ-
વિવેચકની નોંધોને આધારે) જો મુખ્યત્વે ટીકાભાવે ચકાસી, તો
એ જ પેઢીમાં સંકારી ગુજરાતીઓનો એવો વર્ગ પણ હતો જ
કે જે ચિંતની સમગ્રતા જાળવીને, હૃદયકપાટનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહેવા
દઈને, એ કવિતાને એમાં આદરપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાપિત કરતા હતા.

૧. સુધારો અહીં જરા અજુમાનીતો હોવાને જ કારણે, અંદરના
ભેદ જણનાર જણે છે તેમ, એ વખતે પહેલો લોક ધણી રીતે
સ્વ. રમણુભાઈનો હોવા છતાં, અહીંની (સાતમી) સાહિત્યપરિષદના
પ્રમુખપદે, રા. આનંદરાંકરના નકાર પછી, સનાતની કમળાશંકરભાઈ
આવી રાહેલા-સુધારક રમણુભાઈ નહિ.

૪

સને ૧૯૨૦-૨૨ના ગાળાની આ વાત : ત્યારે નરસિંહ-રાવ વિજયરાય હતા અને વિજયરાય હતા ત્રિભુવનદાસ લુહાર. વાહનયસેવાના સર્વ પ્રકારોમાં ઉચ્ચગ્રાહ સંરક્ષવાનું કર્તવ્ય ધીટનાથી જાળવનાર નરસિંહરાવનાં અમુક અમુક મંતવ્યો અને વલણો અને વચનો સામે મેં અને મારા પ્રગતિમાન સાથીઓએ 'એતન' ધ્વજ ફરકાવીને બંડનો ઝૂંડો ઉપાખ્યો હતો; જેમ. આજે હવે એવા જ ઉચ્ચગ્રાહ સંરક્ષવાનું કર્તવ્ય નમ્રતાથી જાળવવા મથનાર હું જેવી અદના વ્યક્તિનાં મંતવ્યાદિક સામે રા. ભાઈ ત્રિભુવનદાસ અને તેમના પ્રગતિવાદી સાથીઓ આજકાલનો કોઈ લાલ વાવટો ફરકાવીને બંડનો ઝૂંડો બેધડક ઉપાડે છે. 'ત્હારે' હતું એ અમારું જૂથ અને 'હવે' છે તે તમારું જૂથ : આ બેમાંથી વધારે પાકી પ્રગતિ કાઢે સાધી કે સાધશે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જે કાઢીને અસારે જ લેઈતો હોય તો એ અહીં ટપકાવી દેવા મારી કલમ તો થનગતે જ છે. પણ એ અધીરાઈને વશ થવા કરતાં, જે ઉત્તર આપું તે અવિનયવંતો ગણાવાનો પણ ભય છે તેથી, તત્પરત્વે જાણે "ગીરાશીર્નિર્મમો મૃત્વા" આટલું જ કહીશ : એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો ઇ. સ. ૨૦૩૬નો ઇતિહાસકાર જે આપે તે સાચો.

ઉછાળા મારતા અમારા યૌવને 'એતન'માં ત્રણ વાર ત્રણ

૧. એતું નામ જ 'ધાવન' રાખવું એવી મારી દરખાસ્તને મારા બંધારદક્ષ સહતંત્રીશ્રીએ આમ કહીને લગાવી દીધેલી : "નદિ, નાદકના લોકો 'ત્રેતપુડિસ' થઈ જાય." પણ એ સાવચેતી એટલેથી-સકામતીવાળું નામ રાખવાથી જ-અટકેલી. બાકી કામ તો એવી રીતે પડું કે અમને એ શુદ્ધ લાગ્યું એટલે લોકવિરુદ્ધ હોય તો પણ અમારે માટે એ કરુણીય અને આચરણીય હતું; અને એથી જ, બધાં સત્વશાક્તી પત્રોની જેમ, 'એતને' થોડા જ વખતમાં ધત્તી પ્રતિજ્ઞા જમાવી દત્તી.

જીવેજીવી જાતનો નરસિંહરાવવિરોધ કરેલો : જીન ૧૯૨૧ના અંકમાં અને જન્યુ.-ફેબ્રુ. ૧૯૨૨ના એવડા અંકમાં જે વાર. એમાંનાં પહેલાં જે લખાણની જવાબદારી મારી હતી અને ત્રીજા માટે હતી એ વખતમાં ગુજરાત સાહિત્યજગતે સુવિખ્યાત બનેલા અમારા એક માનવંત લેખકશ્રી નામે “ધીરજલાલ ગાંધીનજી મહેતા” ની. સહી તરીકે મુકાયલું આ જનાવટી નામ (લેખનું મથાણું ‘એ જધાનો પરિચય’ હતું.) આજે જોને ‘સન-સનાટી’ કહેવામાં આવે છે તેવી લાગણી સારની સાહિત્યપ્રિય આલમમાં ફેલાવવા માટે જ મુકાયલું હોય, તેણે ધારું નિશાન બસાવે વીધેલું. લેખના બીજા અંકમાં નરસિંહરાવનું રવમાવ-દર્શન એમની ઉમતા વગેરેને આગળ કરીને કરાવવામાં આવ્યું હતું; અને તે, અસલ નામે તો તેજરવી શૈલી માટે ખૂબ પંકાયલા ધીરજલાલભાઈના છટાદાર અને મર્મવેધક પ્રાગલ્ભ્યથી. લખાણ એવું હોય અને સહીનો વિવરણાર્થ થતો હોય “હિંમત-લાલ ગણેશજી મારતર” ત્યાં તો એવું કેમ ન બને ?-અને એ જન્યુ. જ-ફે., લખાણ વાંચતાં જ નરસિંહરાવે હિંમતલાલભાઈને ઘેર જઈ પહોંચીને એમને જો કે’ અનુભવ કરાવ્યો હશે તેનાથી સમસમતા તેઓ ‘ગુજરાતી’માં ચર્ચાપત્ર છપાવે-એવા ભાવનું કે ભાઈઓ ! નરસિંહરાવભાઈ વિશેના ચમચમતા ચેતનિયા લખાણનો લેખક હું નથી, હું નથી, હું નથી. એમને અમારા પક્ષે એ જ સાપ્તારકમાં કે’ક જવાબ દીધેલો એમ સાંભરે છે પણ એની વિગત યાદ નથી.

મારાં બંને પરાક્રમે એટલા જ અદ્યુતરસે નીગળતાં નથી તથા એને દૂકેથી જ પતાવીશ. (૧) એફિન્સ્ટન કોલેજની

૧. ‘અંજરિયા’ એમ અહીં આવે: પણ એ ન મૂકતાં, એમની નિત્ય પદ્ધતિને આધારે એમને નવી કાલ્પનિક અટક ‘મારતર’ સર્મિથવા-માં આવેલી.

ગુજરાતી સાહિત્યસમાજના સ્વર્ગસ્થે આપેલા મંગળલાવણમાંના મુવકવિરોધી અને બીજાં એવાં વિધાનોની જરા કડક ખબર, અમારાં મોટાં પાંચ પાનાં ભરીને, કડીતોડ તર્કશાસ્ત્ર અને તીણા કટાક્ષોની મદદથી, તંત્રીલેખે મારે લેવી પડેલી; અને (૨) તેમને સંસ્કૃતી ભક્તોને મારે અણુછાંજતા લાગેલ એવા જે શબ્દોની—‘એ હાધક્રામ મન્યલી મેગેઝિન’ની—ટીકા તેમણે ત્યારે ‘વસંત’માં આવતી એ ‘વિવર્તલીલા’માં કરેલી તેની સામે તેવા જ આક્રમણભાવે ‘વિવર્તલીલા’માં નામે લખાણ લખી જાયું હતું. આ બીજાની કોતી પર શી અસર થઈ હશે તે કાણુ જાણે, પણ પહેલું વાંચીને તો, ચંદ્રશંકરભાઈની માનવાન્તેગ જુગ્યાની મુજબ, ૨૧. વિલાકરે અને ૨૩. મુનશીએ એમને ત્યાં દોડી જઈ આમ પૂછેલું: “નરસિંહરાવ જેવાને પણ આમ ‘ઉંચકનારો’ આ નવો લેખક વિજયરાય છે કાણુ?”

૧. અંયાકારણું લખાણ નં. ૧૦ (પૃ. ૧૭).

૨. ‘ગુજરાત યુગ અને ‘કૌમુદી’ યુગનાં સંસ્મરણો હવે પછી.

—વિ.

મહારાષ્ટ્ર સા. સંમેલન (જૂલશુદ્ધિ)

(૧) પૃ. ૨૧૮એ ઉલ્લી લીટીમાં “નારા ન કરતાં” એમ નોંધ્યો.

(૨) પૃ. ૨૨૪ની પાંચમી લીટીમાં ‘સાધન’ છે તે ‘સાધ્ય’ નોંધ્યો.

એ જમાના પહેલાં

[આ મધાળા હેડળના (' માનસી ' અં. જયામાંના) ચાર ઉતારા પછીનો આ પાંચમો છે અને વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ) વાળા રા. છોટાલાલ મા. કામદારના ' સંબંધીમાં ' ' અમદાવાદ સમાચાર ' ના તા. ૧૭મી મે ૧૮૭૬ના અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.]

૫. કછતા નવા દીવાન રાવબાહાદુર

મણીમાઈ જસલાઈના કામે

આ દીવાનજી પ્રથમ માંડવી બંદરે ઉતર્યા અને ત્યાંહાંની એંગલો વરનાકયુલર તથા ગુજરાતી નિશાળ અને કન્યાશાળાની પરિક્ષા લઈ તે નિશાળોના માસ્તરોને નિશાળો સુધારવા સંબંધી કેટલીએક સુચના કરી સ્કુલમાં વિદ્યાને ઉતેજન મળવા વિશે લાખણ કહી સંભળાવ્યું હતું. બાદ દરબારી મહોલમાં માંડવીના સદગ્રહરથોની અને વેહેપારીયો વગેરેની મુલાકાત લીધી હતી. એમાંના કેટલાએક પોતાનાં કામકામે સંબંધી દરિયાદો કરી તથા કેટલીએક સુચનાઓ કરી તે બાબત દીવાનજીએ ખુલાસાવાર સંતોશકારક ઉત્તર આપ્યા. કછદેશની પડતલ જમીનને ફળવંત કરવી, કળાકઉશલ્ય વધારવા, રેલ્વેતને વ્યાજખી ન્યાય આપવા અને નામદાર મહારાવ શ્રીએંગારજીને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપી લાખક કરવા પોતાની ઉમદા ખાએસ જાહેર કરી. જુજ નગરમાં દીવાનજીએ દાખલ થઈ પ્રથમ દરેક ખાતાના મુખ્ય અધિકારીયોની મુલાકાત લીધી હતી, અને કયા કયા ખાતામાં શું શું સુધારો કરવાની જરૂર છે, તે પોતે જાણી, લીધું તમામ સેઠ શાહુકારોની મુલાકાતલેતી વખત

કહના રાજ્યને સુધારવાની પોતાની ઉત્તમ નેમ કહી સંગળાવી અને તે સાંભળી સધળા ગ્રહસ્થો ખુશી થયા. જુવાન મહારાવ શ્રીખેંગારજીનો અને કુંવરી શ્રી બાઇ રાજ્યાનો ઇગરેજી તથા ગુજરાતી વિદ્યાભ્યાસ જોઈ દીવાનજી ધણા ખુશી થયા હતા. મહારાવસાથે જોવી ઘટે તેવી વાતચીત કરી તેઓના પીતાજીના સ્વર્ગવાસને લીધે થતી દીલગીરીમાં દીવાનજીએ ભાગ લઈ તેમને દીક્ષાસો દીધો હતો. ભુજ નગરમધે તમામ ઇગરેજી ગુજરાતી નિશાળો, કન્યાશાળા, તથા ઉરદુ, ક્ષારશી અને અરખી વગેરે બધી નિશાળો એ. ઇ. મી. દલપતરામને સાથે રાખી તેઉંએ તપાશી હતી. દીવાનજીએ તે રકુશે સંબંધી કેટલાંક ભાષણ કરી ઉત્તેજન આપવા પોતાનો ઇરાદો જાહેર કીધો હતો. ગામડાંઓમાં મોટી રકુલ નહી હોવાથી ભુજની હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઘરે કરતાં ભુજમાં જોજનખરચ વધારે ન થાય તેવી જોગવાઈ કરી, આપવાનું દીવાનજીના ધ્યાનમાં આવવાથી એકદમ પોતાને હાથે એક લીસ્ટ તૈયાર કરીને પ્રથમ પોતે રકમ ભરીને એક ન્હાતું ફંડ તૈયાર કીધું છે, તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને રહેવાના મકાનનું ભાડું અને ચાકર તથા રસોઈવાનો પગાર તથા ખાદ્યાખરચ આપવામાં આવશે. આવી સગવડ થવાથી હાઈસ્કૂલનો લાભ લેવા હવે પછે પરગામી વિદ્યાર્થીઓ વધારે આવવા માંડશે. હેનાં કેટલાંક વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાનાં કામો દીવાનજી કર્યાં જાય છે એ ધણું સ્તુતિપાત્ર છે. રેવીન્યુ, દીવાની અને ફોજદારી વગેરે તમામ ખાતામાંથી લોકોને અડચણ કરતી રસમો દૂર કરવા માંડી છે મુકદમાઓ ધણા ચઢી જવાથી લોકોને ઇનસાફને માટે પોકાર મારતા હતા તેઓને દીવાનજીએ જુદે જુદે વખતે મુલાકાત લઈ ધીરજ આપી શાંત કીધા છે; અને તેવા લોકોના ચઢી ગયેલાં કેટલાંક કામોના ફેંસલા કીધા છે. હાસપીટલ અને જોલની મુલાકાત પણ આ દીવાનજીએ લીધી છે. આ દીવાનજી

તરફથી જેલ ઉપર તેમજ ડેદીયો ઉપર સખંત બપતો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે, અને ડેદીયોની તખી-અંતને સંભાળવા દાકતરને હુકમ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચાલાક દીવાન સધળો વખત રાજકાજમાંજ તનમનથી મહેનત લે છે અને વળી હેવી ઝડપથી કામ કરે છે કે, જેથી આખા દિવસનું કામ થોડા વખતમાં ઉકલી જાય છે કોઈ પણ કેસ તેમની હજુરમાં આવે છે કે જાણે તેમાં ઘણા દિવસના વાકેફગાર હોય તેમ પોતાનીલાંબીનજરથી સમજી શકે છે. ધનસાફ કરતાં વાર લાગતી નથી. એમના હાથથી અપાતા ધનસાફથી પક્ષકારો ખુશીયાય છે તેઓને જુજમાં આવવાને ૨૫ દીવસ થયા નથી, તેટલામાં જે કામના ફેંસલા કીધા છે. તેમાંના એક બે દાખલા નીચે પ્રમાણે છે.

અઉદીચ બ્રાહ્મણોની નાતમાં આશરે દસ વરસથી એક કજીયો ચાલતો હતો, તેથી કરી તે નાતો જમતી બંધ પડી હતી. તે કજીયાનો નિકાલ ત્યાંના અમલદારોથી સલાહભરેલી રીતે થઈ શકતો નહોતો અને બ્રાહ્મણોએ તે બાબત બારે ગોંધાટ મચાવી મુક્યો હતો. તે કેસ રાવળાહાકુર મણીલાઈની હજુરમાં આવવાથી બંને પક્ષકારોની હકીકત સાંભળી લઈને ઘણા મહેનત લઈ બ્રાહ્મણોને સમજાવીને સલાહસંપ રહે તેવી રીતે ચુકાદો આપ્યો. એ કજીયાની હકીકત એવી હતી, કે એક બનિયા જોશી નામના બ્રાહ્મણના ઉપર દારૂ પીધાનો આરોપ મુકી આખી નાતે નાતજહાર મુક્યો હતો, પણ કોરટમાં દારૂ પીધાની વાત પુરવાર ન થવાથી કોરટે તેને નાતમાં ફેવાનું જજમેન્ટ આપ્યું હતું, તોપણ બ્રાહ્મણો કોરટના હુકમને માન્ય નહીં કરતા ઘણા વરસથી એવી હઠ લઈને બેઠા હતા કે એ બ્રાહ્મણ પીપલાના કાષ્ટમાં બળીને જીવતો. ચાપ તો નાતમાં લઈએ. તે શિવાય એને નાતમાં દાખલ થવાનો બીજો ઉપાય

સોસાયટીનો નવો ગુચ્છ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો નૂતન ('રીસંટ') ગ્રંથ-ગુચ્છ^૧ હર વખતની માફક વાહ્યમયના એક કરતાં વધુ ક્ષેત્રને ખેડીને તેમાંથી બુદ્ધિને પુષ્ટિકારક પાક ઉતારનાર અને તેથી પ્રત્યેક અજ્ઞાસરત ગુજરાતીને માટે અપરિહાય^૨ બન્યો છે. તેમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું પ્રાતિનિધ્ય ' મુંડકોપનિષદ ' સાચવે છે, તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્ય અને ઇતિહાસ પરત્વે એવું જ કર્તવ્ય ' પ્રબોધપ્રકાશ ' અને ' મિરાતે અહમદી ' (ગ્રં. ૨, ખં. ૪) બાળવે છે; એ જ રીતે, તેમાં જો સાંપ્રત સમયના ઇતિહાસ આકરગ્રંથ અને વિવેચનનાં અગોને સ્પર્શનારાં ' અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાચરિત્ર : ૧૮૫૮-૧૯૦૭. ' અને ' ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૭ ' અને ' મનોમુકુર ગ્રં. ૨ ' નજરે પડે છે, તો, સમાજવિકાસ સ્ત્રીસૃષ્ટિ અને શિક્ષણ વિશેનાં ' મનુષ્યસ્વભાવ ર. ' અને તેર્થકુ ક્રમ ' ' સ્ત્રીઓ અને સ્વાશ્રય ' તથા ' સાળ્યરોને અમારા જાનું શિક્ષણ ' પણ એ વિષયોમાં રસ જે બીજી તરફવાળા કહે છે. છેવટ, સંરચના વર્ષદ્વિતીકામાં એવું કે પ્રથમનો વર અગ્રદંતર સંપૂર્ણ વિગતો ઉપરાંત, ૧૯૩૫-૩૬ના રાહ નયાલ દ્વંદ્વે પણ માહિતીભર્યું ખ્યાન કરવામાં અભિપ્રાય એવો.

આવશે.

આ વિચાર સાલનો અને ૧૯૩૬ના ચોથા અરબમાં પ્રાશિય

એ પ્રકારનાં બહુવિધ પુણ્યપત્રે શોભતા મુદ્દાની ખુશખબર અને તાજગીનો પરિચય એક જ નાની નોંધમાં કરાવી શકાય નહિ, તો પણ, 'મનોમુકુર' વિશે નીચે મુજબ અવલોકનમાં થોડા વિસ્તારથી લખીએ છીએ; અને બાકીનાંમાંથી વધુ મહત્ત્વનાં છે તેને અંગે એવી ફરજ અમે કે અમારા સહકારી ત્રિવેચકો અમલવી શકીએ, ત્યાં સુધીમાં થોડી થોડી લીટીના અછડતા પરિચય-પરિચ્છેદો (યાને 'પેરેબ્રાઝ્સ')થી જ સંતોષ માનવો પડશે.

૧. મુદ્દેષપતિષદ્ઃ મહિતાલ ઇ. ભદ્ર (૩૧. ૧૧).

રા. સદાશિવશાસ્ત્રી ભાડેએ મરાઠીમાં મુદ્દેષપતિષદ્ધનું જે ભાષાંતર અને વિવરણ, લાંબા પ્રસિદ્ધતર આધુનિક ધર્મઅંથ 'ગીતારહસ્ય : કર્મયોગશાસ્ત્ર'ના પ્રકાશે—પ્રકાશે પોતાનો માર્ગ શોધીને આ જમાનાના હિંદુઓને સંન્યાસમાર્ગમાં જતા રોકવાની તથા કર્મમાર્ગમાં પ્રવર્તતા કરવાની નેમથી અને પ્રધાનપણે બુદ્ધિવાદની વ્યવહારલક્ષી દૃષ્ટિએ (આ દૃષ્ટિને, પરમાર્થલક્ષી દૃષ્ટિ જેટલું મહત્ત્વ લગભગ આપીને) કર્યું છે, તે મરાઠી લઘુઅંથનું આ ભાષાંતર છે અને તે ધાર્મિક ચિંતનના સામાન્ય પ્રેમીઓને પણ સુગમ એવી ભાષામાં થયું છે. મહા-રાષ્ટ્રીય લેખકની ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટ દૃષ્ટિની તત્કાલિનતાની ચર્ચા અહીં અશક્ય છે; પરંતુ, વાચકોમાંથી જેઓ આ ઉપનિષદનાં આપણાં આગલાં ભાષાંતરોમાંથી સ્વ. મગનભાઈ ચ. પટેલવાળું પદારે તત્ત્વચર્યાત્મક ભાષાંતર^૧ સમજવાની તૈયારી ધરાવતા ન હોય કે રા. ન્હાનાલાલ કવિના હૃદયંગમ ભાષાંતરને^૨ પણ સવિશેષ વિશદતાથી સમજવા ઇચ્છતા હોય, તેમને માટે,

૧. 'ઉપનિષદ્—ન્યોતિ, ભા. ૨' : (૧૯૨૬)

૨. 'ઉપનિષદ્-પંચક' (૧૯૩૧)

“ ઉપનિષદની બ્રહ્મવિદ્યા હિંદુ સંસ્કૃતિને પુનરુજ્જીવન અર્પવાને અઘાપિ લગી પૂર્ણ સમર્થ છે.” (પૃ. ૭૦) એવા અભિપ્રાયથી થએલું પ્રસ્તુત ભાષાંતર અવશ્ય વાચન તથા મનનને પાત્ર છે.

૨. પ્રબોધ-પ્રકાશ^૧ (ભીમરાયિત)કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (શ. ૧૧).

“ કેવલાદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું ...અર્થત્વ ”^૨ નિરૂપતી સુપ્રસિદ્ધ રૂપકગ્રંથી. ‘ પ્રબોધચંદ્રોદય ’ એ પ્રકરણરૂપક અર્થાત્ નાટકનો જે ભાવાનુવાદ કાવ્યરૂપે આપણા સોળમા સૈકાના કવિ ભામે કર્યો છે, તેની આ સુસંપાદિત આવૃત્તિ છે. સંપાદક આ ક્ષેત્રના આપણા થોડા શક્તિસંપન્ન કાર્યકરોમાંના એક હોવાથી, તેમનું મુખ્ય કાર્ય જેમ ઘટતી શાસ્ત્રીયતાથી થયું છે તેમ તેમણે વસ્તુ તથા કવિ વિશે જોડેલા ઉપોદ્ધાતથી સંપાદન વિશેષ મૂલ્યવાન બન્યું છે. જેઓ કાવ્યના વિષય-અધ્યાત્મવિષય-અને ભાષા બંનેમાં રસ લેતા હશે તે અભ્યાસીઓને વિશેષ તે ભાષાભ્યાસીઓને સામાન્ય લાભ તે આ પ્રકાશનથી થશે જ; કેમ કે, ઉપોદ્ધાતની ઉપાંત્ય કંડિકામાં કહ્યું છે તેમ, “ ભાષાની^૨ દૃષ્ટિએ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. તેમાં કેટલાક જૂના પ્રયાગો-રૂપો સચવાઈ રહ્યાં છે.”

૩. મિરાતે અહમદી, (મં. ૨, ખં. ૪) દિ. બ. દૃષ્ટલાલ મો. ઝવેરી (શ. ૧).

આપણને કદાચ એમ થાય કે ગુજરાતીમાં જિતયા પછી પણ

૧. આ ગ્રંથિકાનું તદ્દવિદની દૃષ્ટિએ લખાયેલું વિવેચન એકટો. ડીસે. ’૩૬ના ‘ બુદ્ધિપ્રકારા ’માં છે. દિપ્પણી નથી એ હકીકત તરફ તેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ભાષાવિષયક વિસ્તૃત દિપ્પણ હોય તે આનું કાર્ય વધારે પ્રચરિત થઈ શકે.

૨. જોડણી બંને ઉતારામાં સંપાદકનો વિશિષ્ટ નથી પણ આપણી સર્વસામાન્ય થવા માંડેલી છે.

આ મિરાતને^૧ માણવાનું મને તે શેઠ ગમશે, એ તો છે ઉપયોગની જોડે તવારીખ લખવી કે લખવી હોય તેને ... પણ ખરી રીતે તેમ નથી; કારણ, “મિરાત વાંચવી ગમે તેવી છે, તેનું એક કારણ એ છે કે એમાં માત્ર રાજકીય જનાવો યા ઉચ્છલપાયલનું રસ-હીન કોરુભેરું વર્ણન (‘ડ્રાય બોન્સ ઓફ હિસ્ટરી’) આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તે સમયની કેટલીએ સામાજિક ક્ષતિઓ, કેટલાએ રીતરિવાજો, તથા જૂની પ્રથામાં યતા ફેરફાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે.” આ રીતે, સુવાચનના હરકોઈ શોખીનને ખસો-ચારસો વરસ પરના ગુજરાતનું ચિત્ર ખાટું કરનાર સમગ્ર ગ્રંથનું આ સાદી તો ય વાંચવી ગમે તેવી ઇમારતમાં ઊતરેલું ભાગ્યંતર આકર્ષે તેનું થયું છે. આ વખતના હપતા સાથે ગ્રંથ પૂરો થાય છે અને ભાષાંતરકર્તાએ કર્તા તેમ જ કૃતિ વિશેનો રસમય માહિતીવાળો પ્રવેશક એને જોડીને તથા વડોદરાની આશ્મ-વિદ્યાપરિષદ વખતનો પોતાનો આ વિષયને લગતો અંગ્રેજી નિબંધ પણ અહીં સાથે આપીને એની ઉપયોગિતા સારી રીતે વધારી છે. શાસ્ત્રીય ગુજરાતી ગ્રંથોમાં પોતાના અભાવે કરીને જાણીયા આગળ પઠી આવનારી વર્ણાનુક્રમણીનો ભાવ પુછાતો હવે યતા મોડે છે એમ હેવટનાં પૃષ્ઠો સાબીત કરે છે; એ સ્થળનામ તેમ જ વ્યક્તિનામની અપાછ છે એ માટે જોડેલો સંતોષ પ્રદર્શિત કરીએ તેટલો જોછો છે. [અપૂર્ણ.] —વિ

સ્વ. મગનભાઈ ચ. પટેલકૃત

પ્રસ્થાનત્રયી પરના ચાર નોંધોતિ-ગ્રંથોથી અમારા વાચકો ઓછાવધુ પરિચિત હશે જ. આ પ્રકારના આપણા વાસ્તવના રસિકોમાં તો ઉપનિષદ, ગીતા, અલ્લસુત્રો, યોગસૂત્રો અને ગૌડ-પાદકારિકાનાં ભાગ્યંતર, વિવરણ અને સવિરતર પ્રવેશકોવાળા એ ગ્રંથો ગયાં છ-આઠ વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયા ત્યારથી જ

૧. મિરાત=(૧) આરસી; (૨) પૂંજ, દોહત.

જાણીતા છે. પરંતુ, એ સર્વ ગ્રંથો (તેમ જ સદ્ગતતું શાકુન્તલ-
ભાષાંતર તથા કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમાંજલિ') અમને તેમનાં બંધુશ્રીએ
હંમેશું થોડા વખત પર ખાસ કાળજીપૂર્વક મોકલ્યા છે એ કારણે,
વળા, હવે એ સોળ રૂપિયાના ગ્રંથો આઠમાં જ લખ્ય છે એ
હકીકતની જાણ અમારા વાચકોને સારાંદ કરવાનો પ્રસંગ
સાધવા પશુ, એ સંગ્રહી એ ખોલ લખવાની અમારી દરજ છે.

ધર્મગ્રંથોની જલામણ કરવાનો આ જમાનો નથી; અને
તેથીજ, ધર્મગ્રંથોની જલામણ કરવાનો આ જમાનો છે—જમાનો
નથી' કેમ કે ધર્મવિરોધ એ આજે કદાચ સસ્તામાં સસ્તી ફેશન
છે; 'જમાનો છે' કેમ કે એવી ફેશને ફેશનેબલજ માનાને જિંચા
ધર્મસંસ્કૃત પ્રત્યે વાળવાની જરૂર જોટલી મોટી આજે છે તેટલી
જૂતકાળમાં લાગ્યે જ કોઈવાર હશે. દરેક જવાબદાર પત્રકારે, મત-
મતોંતરની ચર્ચામાં ચૂંચવાઈ પડ્યા વિના, એ દરજ જગતવધી જોઈએ.

પ્રસ્તુત જ્યોતિષગ્રંથો દિ. બ. નર્મદાશંકર મહેતા અને રા.
કુંડાશંકર શાસ્ત્રી જેવા અધિકારી વિદ્વાનજનોની પ્રશંસા પામ્યાં
હોઈ, તે સર્વની યોગ્યતા વિશે આજને દહાડે વધુ કે' કહેવાતું
રહેતું નથી. હવે તો આ આખા ય વિષય પરત્વે, અને સદ્ગત
ભાષાંતરકારે એક ગુજરાતી વિદ્વાનમાં તો વિરલ જ. એવો જ
અભિનિવેશ એ અમર ગ્રંથો આપણી માતૃભાષામાં આણવા માટે
સેવ્યો તેમના પ્રત્યે, આપણું જે કર્તવ્ય છે તે એટલું જ કે એ
ગ્રંથને એકેક પછી લઈને, જ્યારે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે તેનો
ભક્ષે થોડો થોડો ભાગ વાંચીએ પણ સ્થિર ચિત્તે જ એ વાંચીએ
એવો નિયમ રાખીને, નિરર્થક પારિભાષિકતાથી સારા પ્રમાણમાં
મુક્ત એવું તેમાંનું ઉત્તતગામી લખાણ યથાશક્તિ આત્મસાત્
કરવું; અને, જેમને એ સત્યો સ્વાતુલ્યે હૃદયનાં જાંડાણમાં અનુ-
ભવવાનો પ્રભુપ્રસાદ હોય તેમણે એવા સમાન્ય યથોચિત પ્રયોગ
વડે પણ આ જ્ઞાનને ગંભીરતાથી તેટલું જ સ્થિરોત્સાહથી અંતઃ-
કરણમાં દહાવવું અને નિત્યજીવનમાં એને વ્યાપ્ત કરવું.—પ્રિ૦

આપણે નૂતન ચિત્રવૈભવ

અજંતાના કલામંડપોઃ રવિશંકર રાવળ (૩. ૧૧).—કલા-
કલાપઃ વિવિધ ચિત્રકારો (૩. ૧).—નવચિત્રામલિઃ કંતુ દેસાઈ
(૩. ૧): ત્રણેના પ્ર. કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ.

મુદાગી ચિત્રાવલિઓને રૂપે વૃદ્ધિંગત થયે જતા, અને સારાં
ચિત્રાની પસંદગીનું કે મુદ્રણનું ધોરણ ઉતરવા દીધા સિવાય પોંસાતી
કિમતે ગુજરાતના સંસ્કારવતોને આ ચિત્રાવલિઓની પ્રકાશક
સંસ્થાદ્વારા મળ્યે જતા, આપણા નૂતન ચિત્રવૈભવમાંના એક
રત્ન ‘ગાયત્રી-ત્રિદર્શન’નો પરિચય ગતાંકમાં કરાવ્યા પ્રધી
તુર્ત આ રત્નત્રયી અમારા વાચકોના ધ્યાન પર લાવવાનો સુયોગ
પ્રાપ્ત થાય છે એ મોટા આનંદની વાત છે. એમાંની પહેલી
ચિત્રાવલિ એટલે અજંતા વિશેનું મોટા પાયા પરનું પહેલું
જ. ગુજરાતી પ્રકાશન. પહેલું, અને પહેલી પંક્તિનું પણ; કેમ કે,
તેમાં અજંતાગુફાઓનાં શિલ્પસ્થાપત્ય તથા ચિત્રો વિશે સાદાં
અને રંગીન ચિત્રોની નયનમનોહર સામગ્રી જેમ ભરચક
ભરી છે, તેમ એ સર્વ વિશે કલાખિત લેખોની કલમને જ
રાકચ એવા મુલામમ ગદ્યમાં માહિતી પણ, એ સામગ્રી વિશે, છુટ્ટે
દાથે વેરી છે.—‘કલાકલાપ’ એટલે મેસર્સ રવિશંકર રાવળ, કંતુ
દેસાઈ, સોમાસાહ શાહ, રત્નિકલાલ પરીખ અને હમનલાલ

૧. નૂતન=‘રીસેટ’; વર્તમાનપત્રલેખકો જેને ‘વાળેતરનું’ કહીને
કામ રોકે છે, તેવું. એ શબ્દ પર એમના સર્વાધિકાર સ્થાપિત રાખી
(જે કે, આ ગ્રંથકના પૃ. ૨૭૨માં પર ચલુ છે તેમ, દલ કોઈ વાર
એ પ્રકારના અમારા નૂતન સંસ્કાર નેર કરી નય છે.) આપણે એનો જ
સાવાચ દર્શાવવા ‘નૂતન’ વાપરીએ અને ‘ન્યુ’ના કે વિશેષણ ‘નોવેલ’નો
પર્યાય લેએ (‘નૂતન’ નહિ વાપરતાં) જરૂર પ્રમાણે ‘નવું’ ‘નવ’
અથવા ‘નવીન’ વાપરીએ એ હજી છે. (‘નૂતન’ વૈદિક વાદ્યમયનો છે—અને
એનો અર્થેય પર્યાય ને ઉપર આપ્યો છે, તે ડો. અ. ચં. દાસકૃત
કર્મુદ્દેશ્યોમાંથી લીધો છે.)

જાદવનાં છ ચિત્રાનો સંપુટ. જોડીને આંખે વળગવા ઉપરાંત હૈયે ચોંટે એવાં એ ચિત્રાનાં નામ પણ અમે નહિ આપીએ. કેમ કે આ લીટીઓ વાંચનાર દરેક વાંચક એકેક રૂપિયો (કડવો નહિ પણ) મીઠો કરી નાંખીને આ સંપુટ ખરીદે. એ દરેકને કાચમાં મઢીને નિરંતર એમ નજરને કલાપાવન કરતા રહે, એમ ઇચ્છીએ છીએ. - 'વ્રતચિત્રાવલિ' પણ સંપુટ છે. હિંદુધર્મવિષયક દસ વ્રતોને લગતાં દસ પ્રાણુવન્તાં અને સંયમિત ભભકે ભર્યાં ચિત્રાનો. એના પરિચાલક રા. ભાઈ મેઘાણી કહે છે તેમ, “આત્મીય મનોરાજ્યોમાં પણ જે સ્પન્દનો છેક કિશોરી અવસ્થાથી સ્ત્રીજીવનને મર્મરિત કરી મૂકે છે તેને કનુએ રેખામાં રમતા ક્યાં છે.”—શુજરાતના ચિત્રવૈભવને જગતના ચિત્રવૈભવમાં સ્થાન અપાવવાની ઉજ્જવલ આશા હૃદયે પ્રકટાવતા આવા સુપ્રયોગો આપણે આંગણે ધણા થાઓ, વારંવાર થાઓ. —વિં

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં

૧. મનોમુકુર, ગ્રંથ ખીજો^૧

આ ગ્રંથ વિશે લખવાની શરૂઆત કરતાં હૃદય એક નહિ પણ બે કારણે શોકભાવ અનુભવે છે. કતાં “હાલમાં પચાસીવશ છે” એમ નિવેદનને છેડે પ્રકાશક સંસ્થાના ઉપમંત્રીશ્રીએ લખ્યું છે તેને આપણે “હવે કાળવશ છે” એમ ગ્તાનિર્વૃત્ત સમજવું પડે છે; અને ખીજું એ કે કતાંએ પહેલા ગ્રંથના નિવેદનમાં જે એવી આશા દર્શાવેલી કે એની પછી એ પ્રકારના ખીજા બે ગ્રંથો પ્રગટવાના છે, તેમાંનો આ એક જ જોવાનું તેમના ભાગ્યમાં હવું એ હવે સિદ્ધ થયું છે. શુજરાતીઓને ઊંચી કક્ષાના સાહ્ય વાક્ય માટે સાચી ખેવના હોત તો આમ ન બનત

૧. નરસિંહરાવ બોચાનાથ દીવેશીઆ; (શુજ. વતી, સોસાયટી. અમદાવાદ; રા. ૧).

—જેમની વામડ્યિક કારકિર્દીજ પૂરા અર્ધશતક પર પચરાઇ પડી હતી તેમના ચિન્તનશીલ અને વિદ્વતાયુક્ત “મનનાં પ્રતિબિંબ દર્શાવનાર મુકુર”^૧ ની સંપૂર્ણ, ઝગમગતી, એકરૂપિણી આવૃત્તિ કર્તા પોતે માત્ર વિદ્યમાન નહિ, પ્રવૃત્તિ-પરાયણ હતા તેટલામાં જ ઘઈ ગઈ હોત; અને તો, પહેલા અંચને મુકાબલે આ બીજામાં રૂપરંગની તથા વિષયોના વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતભક્ત એવા તેમણે (આપણા પ્રાકૃતજનોની “ઊણુપ” કે ‘ઉણુપ’ને બદલે) વ્યાપકપણે વાપરેલો શબ્દ રાંભારીએ તો, જે ‘બિનતા’ઓ રહી છે, તે રહત નહિ; પણ હવે તો, તેમણે જ કેટલીક વાર ચર્ચા સમેટી લેતાં મન વાળ્યું છે તેમ આપણે પણ કહેવું રહ્યું—‘તદસ્તુ.’

૧૮૯૮થી ૧૯૩૧ દરમિયાન કર્તાએ મુખ્યત્વે ‘વસંત’માં અને ગૌણત્વે અન્યત્ર લખેલાં તેર ગદ્યલખાણોનો સંગ્રહ આ અંધર્માં કરવામાં આવ્યો છે. એ રીતે વિચારતાં, સૌથી પહેલાંનું લખાણ ‘ગેરસંખાનો ઘોષ’ છે અને સૌથી છેવટનું ‘સાક્ષરયુગનું ભાવિદ્યન’ છે: એમાંના પહેલામાં, એક શાલેય માસિકમાં કોઈક અદ્યક્ષે એ ઘોષ વિશે ઉત્સાહપૂર્વક પણ અશાસ્ત્રીયતા-પૂર્વક ફેલાવેલી ખોટી વિગતોને સ્થાને કર્તાએ જાતિઅનુભવ પરથી ખરી અને (માસિકલેખકના વર્તુલ બહારની તેથી) વિશેષ વિગતો આપી છે તેમ જ થોડું લાક્ષણિક રસચિન્તન પણ કયું છે; અને બીજામાં, ગાંધીજીની વિરાટ અને શીતલ હાયાથી આવરાયલા પ્રવર્તમાન કાળમાં સાક્ષરતાને સ્થાન રહ્યું નથી એવી મતલબનું કુકલ્પનાજનિત પંખીફું કોઈકે એક સાતવારિયા બોમમાં બેસતું મૂકેલું, તેને કર્તા નિજ^૨ ધનુબ્યની પણ્ઠમાં

૧. પહેલા અંચના નિવેદનના અન્તવાક્યમાંથી.

૨. ‘નિજના’ એમ અહીં લખવું નેહએ, ને^૩રા. ન્હાનાલાલ કવિએ કેટલાક નવીનતર કવિઓને પાડેલી, તથા આપણા આ સદ્ગત

‘વિશ્વશાંતિ’નું^૧ શરસંધાન કરી, સૂક્ષ્મતાથી હંમેશનું હેતું પાડે છે. એમ જ રસશાસ્ત્રીય ચિન્તનયુક્ત (‘કોશ્લેખની કન્યા’ એ વિલક્ષણ નાટકમાંથી ઉપજતા વિચારોવાળા) ‘કૃત્ત્વા અને સત્ય’માં, માત્ર સાહસપૂર્ણ પાનાંમાં પણ સંસ્કૃતના સાહિત્યજ્ઞાને ઓપતા ‘કોઝિલ ગાય છે કે કોઝિલા?’માં અને અપહરણની ફિલસુફી રચતા ‘પ્રેરણા’માં તેઓ શિક્ષણ, સાહિત્ય કે કલા વિશેના કોઈ ને કોઈ ભ્રમનું નિરસન પોતાની દૃષ્ટિએ કરી, કેટલાંક ચિન્ત્ય અને મંડનાત્મક (‘પોઝિટિવ’) ચિંત્નનો પણ રજૂ કરે છે. મંડન કરતાં ખંડન ભણી વિશેષ ઓક નં. ૩ ના (“ જપા અને જયંત ” નું અવલોકન) કેટલાક ભાગમાં-ખાસ કરીને, આત્મલક્ષણવિષયક વિવેચનમાં જણાય છે: પણ, આ તોંધમાં એની વિસ્તૃત ચર્ચા અશક્ય હોઈ એટલું જ કહીશું કે કર્તાના એતદ્વિષયક પરિમિત જીવનદર્શન અને ભાવના-સંવેદનનું ફળ એ વિવેચન વધુ અંશે છે. એની પછીનો નિબંધ (‘લોમ-હર્ષિણી’ વિશેનો) આપણા કર્તા વ્યક્તિગત અને વ્યોગત દુઃખોને સાહિત્યપરીક્ષા કરતાં દૂર મૂકી શકતા એ સુચિતિનો નમૂનો છે, તેમ, અહીં એક નિબંધ એવો પણ છે જેમાંની કાવ્ય-પરીક્ષાને મુખ્યત્વે એમના વ્યક્તિગત પક્ષપાત અને વાત્સલ્યનું પરિણામ બની ગએલી કહેવી પડે. એ જ રીતે, એમની શક્તિ કરતાં મર્યાદાઓને વધુ પ્રમાણમાં મૂલત્ કરતો એવો છે પ્રધાનપણે અવતરણાત્મક અને લગભગ નવીનતારહિત ‘ નવીન કવિતા-સાહિત્યનો ઉત્પાદક. ’ એથી બિલકુલ, એની પછી તુર્ત આવે છે એ ‘ રનેહીઓનાં સહજીવન ’ આહ્વાદકર રસદીપ્તિથી સોહે છે અને સદ્ગતનાં આ પ્રકારનાં વધુ સારાં લખાણમાં ગણાય તેવું છે.

ભાષાભિજ્ઞના વાજબી પ્રહારનો ભોગ થએલી દૃષ્ટિને આ લખનારે પણ વશ થતું હોય તો; પણ એ ભાવ્યને રોકી છે.

૧. કર્તા રા. બાઈ ઉમાશંકર જોષી.

જાણીતું ભાષાશાસ્ત્રીય વિમર્શન 'સાચકદેવીના દુહા' (નં. ૨)
પણ હવે અભ્યાસીઓએ ધાધસો ફેંદી છલોંધ્યું કરવું નહિ
પડે. પણ, અભ્યાસીઓને જ ભારે અગવડમાં નાંખતારી અંચ-
દડનરની એ ત્રણ ગંભીર તુટીઓ પણ વણનોંધી રખાય તેમ
નથી; પૃથ્થમયાળે પૃથ્થાંક જ આપીને યાદી ગયા હોય તેમ પ્રકાશકે
ત્યાં આવરક એવાં લખાણનામ એકે તરફ ડાખ્યાં નથી; સાતત્યારી
જુની પાડીને આપી નથી; વર્ણાનુક્રમણી પણ નથી. આ ત્રેવડી
દુર્દશા ત્રીજાએથા અંચવખતે થોડી પણ હળવી નહિ બને, ?

—વિં

૨. ભેરવી

શુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે કે ' ભેરવી ' ૨ જેવી રંગદર્શી
નવલકથા એના વાચકોને આ ભાષાંતરદ્વારા સુલભ થઈ છે.
આપણે ત્યાં સરદખાણુની જોટલી નવલો અત્યાર સુધીમાં આવી છે,
તેમાંની આ ' સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. એની
રંગદર્શિતા જો એવું સૌથી મોટું આકર્ષણ છે, તો, અમુક
પ્રકારના જંગાળા ગ્રામજીવનનું એમાંનું તાદ્દશ ચિત્ર એટલું જ
અગત્યનું આકર્ષણ છે. આ જ ભાષાંતરકર્તાએ આપણને
ચારમાંથ વર્ષ પર આપેલા 'અંધાપો અથવા ગામડિયો સમાજ'-
માંનું એવું જીવનચિત્ર જો દાસ્યની છાંટવાળું કરુણરસિક હતું,
તો આ અદ્ભુતરસના ઘેરા પટવાળું કરુણરસિક છે. આ છેલ્લી
હકીકતે શુજરાતી પુરાન નાટકકારો અને નવલકારોની આખો
હિવાડી જોઈએ કે હિંદનાં ગામડાંમાં કરુણતા જો ભારોભાર ભરી

૧. દિસનસિંહ આવડા (સરદખાણુકૃત). આર. આર. રોકની કં.

૨. આ નવલનું મૂળ જંગાળા નામ છે 'દેના પાંખોના' અને આ જ
ભાષાંતરકર્તાની ' હમુદિની ' નું છે ' ભેગાભેગ. ' તેમણે માખી-હુ-માખી
ન કરતાં જો નવાં નામ આપ્યાં છે તે જાણી રીતે સમુચિત છે.

છે, તો તેમાં અદ્ભુતતાના અંશો પણ ઝોછા નથી. 'લૈરવી'માં એ અંશો નાયિકાના પાત્રમાં આપણે અનુભવીએ છીએ. એ નાયિકા પેડશી જીર્ણ લૈરવી વિશે તો એટલે સુધી કહેવામાં હરકત નથી કે આ યુગના સમસ્ત ભારતીય નવલસાહિત્યમાં એવાં સ્ત્રીપાત્રો થોડાં જ હશે. એ ક્રાન્તિ છે અને વિચક્ષણ પાત્ર છે; નંદ્ર છે અને બહાદુર પણ છે; આત્મબોગી અને સિદ્ધાંત-નિષ્ઠ છે તેમ સમયસૂચક અને વ્યવહારકુશળ પણ છે. તેના આ સદ્ગુણો તેની બુદ્ધિ અને આહુમાં બળ પૂરે છે, તરેહતરેદના દુષ્ટોની સામે યવાનું તથા નિર્દોષોની બેઠુ બનવાનું પણ. અને એ જ ગુણોને પ્રતાપે, વાર્તારજના પરમદુષ્ટ છવાનદને તે વાર્તાને સજ્જન બનાવે છે, એનો પતિ તરીકે સ્વીકાર પણ એની પાસે કરાવે છે. વાર્તાના દરેક મુખ્ય પ્રસંગને પોતાના આવા વિરલ વ્યક્તિત્વે રંગતી નાયિકાનો આવા સુવાચ્ય ભાષાંતરદ્વારા આપણને પરિચય કરાવ્યા બદલ 'લૈરવી'કારને આપણાં અભિનંદન થાય છે.

પરિચાયિકા

સર્વે શિક્ષિતો માટે

૧. ઓતરાતી દીવાલો:—૬. બા. કાલેલકર (નવજન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; આના છ).—આ બીજી અવૃત્તિ આમાં પહેલીની સાથે આપી નથી, પણ એણેમાં એકું દરાકા પર એ વાંચતાં જે આનંદ માણેલો તેના જેવો જ વાંચે આનંદ આ વખતનું વાચન પણ આપી શકે એ સાહિત્ય સામાન્ય ન હોય, જેલના અનુભવોની આ પુસ્તિકા ગમે ત્યાંથી હથડી વાંચવા માંડીએ તો પણ એમાંનું કેઈ ને કેઈ રસની શાંતધારે વહે જઈ—કચારેક સંસ્મરણાત્મક, ક્યારેક હૃદયકારક, કચારેક જાંચા સાહિત્યના સંસ્કરે રંગાયલું; પણ હમેશાં જ

૧. 'દરેક પેટાવિભાગમાં ચોપડીએને એનાં નામના અક્ષરોદિ ક્રમે ગોઠવી છે.

પ્રસન્નજંબાર ચિન્નનની ભૂમિકાએ વિહરણું, લગભગ હમેશાં મુદ્દ તથા ક્તારને સહજસાધ્ય કટાક્ષ કરવાને હલ્લુક એકું-લખાણ સ્થળે સ્થળે સારા નાનકડા ધ્વનિકાળને મળતો આનંદ આપ્યા વિના રહેતું નથી. એવાં કેટલાંક ધ્વનિરચાને (આમલી આવૃત્તિમાં, નાણાંમાં, નહોતાં એ) ટિપ્પણીમાં સામાન્ય વાચકે માટે રકુટ કર્યાં છે એ પણ ઠીક થયું છે. પાનાંવાર મધાળાં બાંધવાની ક્તારીની (કે પ્રકાશકની) વિશેષતા જેમ એમની અંધધરતર મારેની કાળજી મૂકવે છે, તેમ, બીજા અંધકારે એ ચિંતિત્યપૂર્વક અનુકરવા જેવી તથા એ રીતે, કોઈ વાર તો આપણા સારા અંધને પણ નાડક એકતાનતાને જરૂર પડાતા નેહએ હીએ એ દશા નિવારવામાં હપયોજવા જેવી પણ છે.

૨. કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો : કરીમ મહમદ માર્સર, નૂનામદ (૩. એ).-આચરે બસો પાનાંના આ સંપ્રદમાં, જ્યાં પાંત્રીયેક વર્ષમાં લખાયલાં ક્તારનાં લખાણો જે. એ સર્વ એ ગાળામાં સામયિકોમાં પ્રકાશિત થએલાં, પણ. હવે અંધાકાર પામવાથી, આપણને તેમ જ હવે પછીના વંચકોને નાણાની સરળતા થાય છે કે ' કવિતાપ્રવેશ 'ના સહ-સંપાદક વાચનપાત્ર સ્વતંત્ર કે બાધાં-તરણ પદ્યમદના લેખક પણ છે. કાવ્યોમાં જે તત્ત્વવિચાર-વિષયક બાધાંવેશ છે તે તથા સ્વજનવિષયક ભર્મિબીતો છે તે, તેમાંની નિષ્ઠા (' સિન્સેરિટી ') અને સાદાઈએ કરીને, આકર્ષક છે; અલ્પ-લખાણોમાં, સૌરાષ્ટ્ર અને એનાં અંગેપાંગો, દેશી રાજ્યમાંની વિચિત્રતા તથા નૂના મુંબાઈ વિશેનાં, રસિક માદિનીમયું વચન પીરસે છે. જે કે.હ મુજરાતી બાધા વાપરે તેણે (પછી તે બિનહિંદુ હોય કે તરવરતો તરંગલીલાવરા નવલોહિયો હિંદુ હોય, તેણે) એ એના શુદ્ધ સ્વાભાવિકરૂપે વાપરવી નેહએ એ હેખીની વાત હોવાથી, ક્તારીની સહજસરળ અને શુદ્ધ બાધાની કોમી દૃષ્ટિએ પ્રશંસા કરવી અમને અસ્થાને તથા ણિનજરૂરી લાગે છે; પણ એટલું તો કહેવામાં કે ખોટું નાણાં નથી કે આ લખાણોમાં સ્થળે સ્થળે જેમ પદ્ય ઇસલામી સંસ્કારની છાંટ લેમ હિંદુ બાધનાઓ તથા પરંપરાના જે જ્ઞાનકણ જેવામાં આવે છે, અખાની હક્તિને જરા વિસ્તારીને આપણને આનંદથી એમ કહેવા પ્રેરે છે કે જ્ઞાનમગનને દેશકાળ તો ન હોય, પણ જ્ઞાન કે રૂઢિગત ધર્મ પણ ન હોય અને નથી.

૩. કિરણોપચારપદ્ધતિ: મન:સુખલાલ મ. ઝવેરી.—કિરણ
ઐટલે, આ સંદર્ભમાં, સૂર્યકિરણ; એની મદદવડે રોગોના ઉપચાર
મનુષ્યજાતિએ અગાઉ અંધપ્રેરણા નામ 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ'ની અને હવે
ઔતિકશાસ્ત્રની રીતે જુદે જુદે વખતે કેવા શોધા અને અમલમાં
મૂક્યા તેનું રસીકું અયાન આ નાની-મનહર નવલકલિકાથી શર
યતી અને આગળ ચાલતાં સંક્ષેપે સદુપયોગમાં લેવાયલી સાસ્ત્રીય
મહિતીરાણી-પુસ્તિકામાં થયું છે. હેલા ખંડકમાં, એશિયાતરમાં
એકમેવાદ્વિતીય એવા જામનગરના સૂર્યગૃહની (એની ચાદ ગતાંકમાંના
પરિચાલિકાવાચકોને હશે જ) પિછાન આપી છે. આપણા કવિ
તરીકે વિશેષ જાણીતા આ કર્તાનો હાથ સુગદ્ય પરે કેવો ઠર્યો છે તેનું
પણ એમનો આ લઘુ લેખ સાતે દર્શાવે છે.

૪. ગુજ. સાહિત્યસભાની કાર્યવહી (૧૯૩૫) અમદાવાદ, રા.
પોણા.—આગલી બે કાર્યવહીઓનું ઉત્તરમાં, એમાંનાં વાર્ષિકવર્ષોકન
હતાં, તે આનું ઉત્તરમાં—અભ્યાસરત વાચકોનો પ્રેમ સંપાદન કરશે
એ 'મારદોશ્વરી કથા' (કે. હ. ધ્રુવ)ને લક્ષમાં રાખીને પણ
સુશિક્ષિત સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિએ કહીશું કે—આ વ્યાખ્યાનત્રયીરૂઢે:
'સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને દિવ્યચક્ષુ' (અનંતરામ મ. રાવળ), 'શ્રી બળ.
વંતરાય ક. ઠાકોરની કવિતાસમૃદ્ધિ' (ત્રિ. હુડાર) અને
'ઈશનની આધુનિક કાવ્યસમૃદ્ધિ' (સંકરપ્રસાદ હ. દેસાઈ).
ત્રણેના વિષયો વિરાળ પઠક પર ગુજરાતીમાં પડેલી જ વાર નિરૂપાય
છે તે પણ, લેખકતાએ આપણા વિવેચનક્ષેત્રમાં તદન નવાં તે

૧. 'સાયન્સ'ની; physics માટે હવે આપણે મરાઠીનો
'વાસ્તવશાસ્ત્ર' વાપરીએ, અને 'વિજ્ઞાન'નો ઉપયોગ 'સુપરમાઇન્ડ'
માટે કરીએ, એ વગરે યોગ્ય છે.

૨. અથવા, વ્યાખ્યાનચતુષ્ટય; કેમ કે, ત્રીજા નામમાં એક
નહિ પણ બે વ્યાખ્યાનો છે.

૩ આ વિધાનનો અપવાદ સાંભર્યો જરા નિરાંતે, પણ હવે
તો એ મેંધરો જ લેઈએ: રા. બ્રાહ્મ ક્રિસ્તનસિંહ ચાવડાનો પ્રો. ઠાકોર
વિશેનો આગલા એક 'કૌમુદી' માનો લેખ.

નહિ પણ મુકાબલે નવાં કહેવા જેવાં છે તો પણ, એકમાં પ્રારંભિક પ્રયાસની કચાશ નથી એ એક આનંદ થાય છે. હિંદી કવિઓ તથા સંસ્કૃતિવિષયક અંગ્રેજી હપતોત, એ જ વિભાગમાંનું 'ધરતી-કંપ' (વિજયલાલ મુવ) પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના નિરાડબર પ્રચાર-કામનો સારો નમૂનો છે. શિક્ષણચક્ષુઓની ચચાઓમાંથી પણ કેટલુંક ઉપયોગી અહીં સંગૃહીત છે.

૫. જીવનનો આનંદ: દ. બ., કાલેતકર (નવજીવન પ્ર.મંદિર, અમદાવાદ; ૩. દોઢ) કર્તાનાં કલા અને હૃદયત વિશેનાં (એક ગણતરીએ આશરે સો; બીજાએ આશરે સવાસો) લખાણોના આ મોટાં સવાચારસો-ધીય વધુ પાનાનાં-એક પણ અરસિક પાના વિનાના-સંગ્રહનો દમણાં પહેલી વારનો પરિચય તો મુખ્યત્વે એના પાંચ ખડેનાં લાક્ષણિક નામો ગણાવીને કરાવી શકાય છે: પ્રકૃતિનું હારથ, અતંતનો વિસ્તાર, નિર્વૃત્તિમાં નિરીક્ષણ, રખડવાનો આનંદ, જીવનનો આપ. આ છેલ્લા ખંડનું છેલ્લું લખાણ સાઠ પાનાંનો નિબંધ છે; બાકીનાં ધણાખરાં લખાણ નિબંધિકારવરૂપનાં હોઈ કર્તાના તેજસ્વી તેટલા જ નહોં અસ્પર્શ્ય વ્યક્તિત્વના ધરા રંગે રંગાયલાં છે. એક આજન્મ ચિન્તક, એક કલાવંત શેઠીના સ્વામી, પોતાની એ એ બંધીસોના નિરંતર થયે-જતાં સદુપયોગથી પોતાને મળેલા આનંદનો છતર જનો રાધે સદ્ભોગ કરવા નેટલા જતકંઠ આ પૃષ્ઠોમાં અનુભવાય કે તેટલા સદન-અનન્ય પણ રહેતા લાગે છે. આ પરિણામ માટે તેઓ જવાબદાર નથી, તેમની સંસ્કારિતાની વિપુલ, બહુપ-રંગી, ઘૃતિમાન સમૃદ્ધિ જ જવાબદાર છે. એ સમૃદ્ધિની સાથે પોતાનાં સંસ્કારબળે વાચક નેટલે અરો એકતાન યદ્ય શકે તેટલે જ અરો તેને અંધમાંનું લખાણ સંતોષદાયક પ્રમાણમાં સ્પર્શક્ષમ અને સુગમ થાય એમ છે. આમ છતાં, હરેક રચનામાં ઓછું-વતું એવું કેંક છે કે જેનો ઉપભોગ કરતો કરતો અધ્યવ્યુત્પત્તિ વાચક કર્તાની સોબતમાં કેટલાક પાત્રમયવિદ્યાર આ પૃષ્ઠોદ્ધાર કરી શકે ખરો. અને વ્યુત્પત્તિવંતોને માટે તો, ' જીવનનો આનંદ ' નેટલા સંતર્પક અંધા ગુજરાતી

ભાષામાં ગણ્યા અને ગાંઠ્યા ન છે. અતએવ, અ નનો કોઈ પણ વાચક એને વાંચવાંચો રહેવા દે તો વિકાસકાનિ વેઠ એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. ભારતી ૧: વાલજી ગે. દેસાઈ (નવજીવન પ્ર.મં. અમદાવાદ; રા. ૧)-ગઈ તેમજ ચાલતી પેઢી દરમ્યાન મહાભારતના જે નાનામોટા સારસંગ્રહ કે જે ('મહાભારતનાં પત્રો' જેવી) રસભરી પુસ્તિકાઓ લખાઈ છે, તેનાથી આ ભારતકથાસાર એક મુખ્ય બાબતમાં જુદો પડે છે: આઠામા એઠા રાખ્દોમાં જેવું અને તેટલું અચ્છું બની શકે તેવું-તેટલું અસલ મંથરાજનું વાતાવરણ-કથા વગેરે તો હોય ન, પણ વાતાવરણ સુંઝાં-કર્તાએ અહીં ખડું કર્યું છે. તેમણે " પ્રત્યેક પર્વના કથાભાગનો સાર સદી, સરલ ધરમથુ ગુજરાતીમાં આપ્યો છે. આથી રસ: પર્વણિ પર્વણિ-એ તથ્યનો અનુભવ કૌમારવર્યાનો બલક પણ કરી શકશે. " એમ પુસ્તિકાના 'નવ-મંગળ'કાર અ:અ:ય' આનંદરાંકર કહે છે. એ કહેવું એકંદરે બહુ ખરું છે-" એકંદરે' કેવ કે 'રવવેદ' (પૃ. ૧૧), 'કલ્યાણ-માનન' (પૃ. ૧૨), 'ભૂર્વૈતા' (પૃ. ૨૩), 'અવમાનતા' (પૃ. ૩૬), 'ચૂડા' (પૃ. ૩૮) જેવા કયાંક કયાંક નજરે ચડતા રાખ્દોના અર્થ આ સમયના (" સહેલી ન સાધા, અહો ગુર્જરોજગલુ ! તમે પૂરી પાડો " જેવા રોજ-બ-રોજ સમજ્યે-વજુ-સમજ્યે યયા કરતા હૃદયોપથી ટવાયલા અને એમાં રાયતા આ સમયના) યુવાવર્યાના તથા પ્રૌઢાવર્યાના ' બલકો ' પણ પૂરા નહિ સમજે, કહાય; અને ' બહુ ખરું ' કારણ કે વિષયના ગૌરવને બને તેટલું અકુણ્ણ રાખવાના ઇષ્ટ હૃદયથી કર્તાએ તે અવારનવાર કટલાક પરિચિત અને થોડા અલ્પપરિચિત સંસ્કૃત રાખ્દો પાસેથી કામ લીધું છે, તો વારંવાર અને સ્થળે સ્થળે, સંવાદોમાં તેમજ ન અન્યત્ર આપણી બાલ્યાલની ભાષાના મીઠા અને જીવતા પ્રયોગો પણ છુટી વેચાં છે. આ બાબતમાં જરા ફરિયાદ કરવાપણું હોય તો એટલું કે સ્વચિત્ બીજે નાકે પહોંચી નહને તેમણે " ગંગા ચાલી નતી હતી " એમ ન લખતાં " ગંગા હાલી નતી હતી " (પૃ. ૪૫) એવું લખી તદ્દન બિનજરૂરી ગામઠી-પણું સ્પર્ધુ છે, જે પુસ્તિકામાંના લખાણની ગરવી ઝાલુમધુરતા સાથે અસંગત હોઈ ખૂંચે છે. પણ એવાં સ્થાન બહુ થોડાં છે, ને

હવેનાં પર્વોમાં-આ પહેલા ઉદ્ઘાસમાં આદિપર્વ ને સમાપર્ષ છે-વગર-
મુશ્કેલીએ નિવારી શકાય તેવાં છે. અંતમાં, એ વાક્યમાંથી સહેજે
ચુકતો; (પણ, અતિસામાન્ય, અલ્પસંસ્કૃત) શ્લેષ કર્યા વિના
રહેવાય તેમ નથી કે 'ભારતી'ના વધુ ઉલ્લાસો સત્તર પ્રકારી આપણ-
ને વધુ વધુ ઉદ્ઘાસ કરાવતા રહ્યા.

૭. મારી જીવનકથા—જવાહરલાલ નેહરુ: મહાદેવ હ. દેસાઈ
(નવજીવન પ્ર.મં. અમદાવાદ; ૩૧. ૩).—ઉપેદ્ધાતમાં ભાષાંતરકર્તા
આ અંથને અનુલક્ષી કહે છે: “એની રતુતેનો તો એક રતોત્ર-
રત્નકર બન્યો હશે.” આ સાચું છે; અને, અમારા વાચકોમાંથી
ધણાએ એવાં અવલોકનોના મીઠા, મહોજ્જ્વલ રત્નાકરજ્વલમાં સાનંદ
રનન કર્યું હશે અત્યાર પહેલાં જ; તથા, મૂળ કે આ ભાષાંતરમાં
પણ અવગાહન કર્યું હશે. એટલે નિરર્થક લંબાણુ વિના એટલું જ
કહીશું કે મૂળના પ્રકાશન પછી આટલી ઝડપથી, અને ઝડપનાં
મુશળએ યેડાં ચિન્હોવાળું આ (તળપટ્ટી નહિ પણ) ગૌરવી સરળતાથી
થએલું ભાષાંતર આવકારને પાત્ર છે. વર્ણાનુક્રમણી આપી છે એ સાત
કર્યું, ઇશાક; પણ એમાં કોઈ સ્થળે ગળતી રહી છે—જેમ કે: ‘ધર્મ’
શબ્દ લેવાથી જ નથી એટલે એ વિશેના અંધકર્તાના વિચારો જાણવા
એમના વિરોધ નામવાળો લાગ લેવાનો થાય છે. પણ એ જોઈએ
આશા પૂરવા કરતાં નિરાશાને જાંડી વધુ અંશે કરે છે; કારણ, એ
મથળા હેઠળની શબ્દગોઠવણી થવી જોઈએ વર્ણાનુક્રમે તેને બદલે
થઈ છે અંધના પ્રધાનુક્રમે ! ખીન્નું, મૂળમાં ન હોય તો પણ આવા
અંધમાં અંધવિધ્યના જીવનની દંડી સાલવારી હમેશવી જોઈએ
જેથી એનો ઉપયોગ માત્ર ગ્રોત્સાહક વાચનતરીકે નહિ પણ વારંવાર-
ના સીધા વપરાશ માટે કરનાર પત્રકારો વગેરેને એ બાળતળી
નાહકની મહેનતમાંથી હમારી લેવાય. ઉપોદ્ધત અને મુખ્ય લખાણની
જાણ આવા કાર્ય માટે દોષમુક્ત ગણાય તેવી એકેદરે હોવા છતાં,
હેટલુંક નિવૃત્તિપૂર્વકનું પુનરીક્ષણ માગી જ-લે છે. આવી કેઠ કોઈ ક્ષતિ
છતાં, સમકાલીન ‘ભારતીય વાડમયના અમુલ્ય આસરણુ સમાન
આ કૃતિ આપણી ભાષામાં હમેશાં બદલે તો ભાષાંતરકર્તા અને
પ્રકાશકો આપણા આભાર અને અભિનંદનના જ અધિકારી છે એમ
નિઃસંકાય કહેવું જોઈએ.

૮. લગ્નસુખ, ટોસ્કોયકૃતઃ વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (પ્રસ્થાન કાર્યા. અમદાવાદ; શ. ૧૧). “ ટોસ્કોયે પેતે હજુ યૌવનના મધ્યમાં હતા... એ અવસ્થામાં લખેલી ” “ કેમિલી હેપિનેસ ” એ વાર્તાનું ભાષાંતર, ટોસ્કોય-અંથાવલિના નવમા અંથાંક તરીકે. આ કારણે, ‘ લગ્નસુખ ’ “ લગ્નવિયયમાં સુસ્થ વલણ કેવું હોવું જોઈએ તે અસરકારક રીતે દર્શાવે છે. ” અને એવી જ અસરકારક રીતે-શુભરાતી ચિંતન-વાદ-મયમાં તો અપૂર્વ રીતે-દર્શાવે છે આપણા ભાષાંતરકર્તા ખરી લગ્નભાવના કેવી હોવી ઘટે એનાં (‘ મુક્તવિહાર ’ ની વકીલાતના આ હતભાગી જમાનામાં તો પરમાવશ્યક) મનુષ્યજાતિને પ્રકૃતિપ્રાપ્ત મર્મગામી સ્ત્રી, પેતાના પ્રવેશકલેખમાં. એની કિંમત ભાષાંતર કરતાં જરાય ઓછી નથી એટલું જ કહીને હાથ તો વિરમવું પડે છે.

વિશેષરો માટે

૯. ધર્મ અને રાષ્ટ્રઃ જયેન્દ્રરાવ ભ. દૂરકાળ-ધર્મ એ મનુષ્યના જીવનનું સાધ્ય અને રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર તો એનું સાધનઃ આવા મંતવ્યના મળખૂત પાયા પર પ્રસ્તુત નાનકડા નિબંધમિનારનું ચણતર થયું છે. એનું દર્શન કુઅંહીપીડિત મનોવૃત્તિથી કરનરને એનાથી કશું સંપડવનું નથી એવી શોખખી એનવણી એ વાચક-પ્રકારના હિતાદેય પુકાર્યા પછી કહીએ છીએ કે જેઓ એ બંનેમાં ‘ હિપલક્રિયા નિર્ણયોથી ’ (નિબંધના પહેલા જ વાક્યમાંના આ રાખે છે.) દોરાવાને બદલે મીઠા અને પચ્ચ વિચારખોરાક વાંછતા હોય તેમણે ‘ ધર્મ ’ અને રાષ્ટ્રના વાચનથી વંચિત રહેવું ન જોઈએ કર્તવ્યધર્મ તરીકે, ચલતા જમાનામાં બેહુદ લોકપ્રિય બનેલા વિચારોની જુદા વિચારો ધરાવવાની તથા દર્શાવવાની હિંમતથી અને એ સમતોલ, કોમળ કટાક્ષવાળી છતાં હમેશાંતર્બદ્ધ શૈલીમાં દર્શાવવાની કર્તાની જે લેખનરીતિથી આપણે ગરિચિત છીએ તે અહીં પણ દેખા દે છે એ આનંદની વાત છે. નિબંધની છેલ્લી કંટિડા અમે ગતાંકની મંદુલામાં ઉતારી હતી એ પરથી વાચકો આ કથનની યથાર્થતા સમજ્યા હશે જ. અહીં પણ અનુભવીએ છીએ એ કર્તાનાં લખાણોની ક્ષેમવૃત્તિ (‘ કન્ઝર્વેટિઝમ ’) હાલના વાતાવરણમાં ધણકોને જેટલી અણમતી તેટલી (એમના સર્વ વિચારોને આપણે માન્ય રાખી ન રાખીએ ત્યારે

પણ) જ આવશ્યક હોઈ, કરતાં જ જવાબદારીવાળા જ્યવહાર્ય અને અંતે હિતકર નિર્ણય બાંધવામાં આવશ્યક હોઈ, જેઓ પોતાને ' અર્વાચીન ' માનતા હોય તેમણે તો ખાસ કરીને તથા અભ્યાસક્રમની મનોવૃત્તિથી પ્રસ્તુત નિર્ણય વાંચતો નોંધવો. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે એ પ્રમાણે અને અને જેમને એમાંના દ્વિધિગિંદુને વિચારોની સાધકબાધક ચર્ચા કરવાની જરૂર લાગે તેઓ પણ તેમ કરી એમાંનું નવનીત લોકમાનસના આસ્વાદ અને શક્તિને પણ માટે લ.વપૂર્વક તારવે.

૨૦. સરલ વેદાંત અંથમાળા: ગ્રે. લા. પી. (છ આના). વેદાંત વિચારકોને, અસહના જમાનામાં એવી જરૂર લાગેલી કે જે અંથ-કોટિઓમાં કહેવાયું છે તે મ્લેખામાં પણ કહેવું—સામાન્યો કંઠાય કરે અને વિરેપે હૃદયસ્થ કરે, એ માટે કહેવું—તે જ જરૂર આજના 'દેહેતા' જમાનામાં યથાશક્ય યથારીતિ પૂરી પાડવાની અગત્ય હતી પણ એવી ને એવી જાણ છે બલકે વધી છે. આવી રિયલિટીમાં, વેદાંત જેવા વિષયને—જેના નામમત્રથી, અમારી ખાતરી છે કે, અમારા વાચકોમાંથી ૮૦-૯૦ ટકા તો ચીંતાતા હશે, ખીના કે ગમરાતા, બઠકતા કે અધ્યક્ષાન થતા હશે, તે વિષયને—સરળ સખાણની પુસ્તિકાઓમાં મૂકવાનો આ પ્રયાસ નોંધવો જોઈએ. પ્રસ્તુત માળાના પહેલા બે નાના અંકોમાં 'વેદાંતસિદ્ધાંતસાર' અને 'વૈદિક ધર્મ' અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળ તરવો' એ બે પુસ્તિકાઓ આપણા એ વિષયોના શિષ્ટમાન્ય વાંચકોને આધારે અપાઈ છે. એના વાચકને ધર્મવિષય પ્રત્યે રુચિ હોતી નોંધવો એ તો દેખીતું છે. એવા સર્વેને પ્રારંભિક માર્ગદર્શન આપવાની મજરો, 'છેલ્લું' એ કે, આપણે સૌને નહિં મૂલ્યવાળું એ કે, અદ્વૈત-દર્શન એ દર્શન છે—દેખવાની, અંતરાત્મામાં સાધનાપૂર્વક અનુભવવાની, વસ્તુ પ્રધાનપણે છે; અને વચન, લેખન કે વિવેચનની મીઠુત્વે જ છે. એ આત્મદર્શનના સંઘ્ય લેખે જ વાચનાદિ સાધનો આપણે પ્રત્યેકે યથાશિક્કર વાપરી જાણવાં જોઈએ.

૧૧. શિક્ષણમૂર્દ્ધિ: વીરેન્દ્રસય અં. મહેતા, લાવનગર.—કર્તા

૧. એવી આપણી હાલની માઠી (પણ સરેજા યુક્તિપુર:સરતા સુધારાને પાત્ર) મનોદશાને કારણે જ અમે ધાર્મિક અંગેને બહુધા વિરોધકો માટેના વિજ્ઞાનમાં મૂકીએ છીએ.

લાંઠીના સાહિત્યસંમેલન સમયના એમના હાથી કોટિના કઠાવિષયક વ્યંજન પછી કલાવિનયના રસિકોમાં જાણીતા યથા હોવાઈ, એમની વધુ ઓળખાણ આપવાની જરૂર લાગ્યે જ હોય. એમની આ પુસ્તિકામાના જે નિબંધો 'હિંદી નગરવિધાન' અને 'પ્રાચીન સ્તંભરચાપત્ય' પણ બારમા સાહિત્યસંમેલનને પ્રસંગે તૈયાર થયા હોય, આ 'શિક્ષણમૃદ્ધિ' એ એ પ્રસંગોની હવે બહુધા જાણી બન્યે જતી નિબંધસમૃદ્ધિનું નાક જળવવામાં મોટી મદદ કરી છે એમ કહેવામાં '૧' જોડું નથી. જાને નિબંધોનું વસ્તુ એના નામથી સૂચવાય છે એટલે એ વિશે વિસ્તાર કરીશ નહિ. એમાંના એક માથી આમે ગયા અંકમાં અવતરણ કરેલ તે પરથી વાચકો જોઈ શક્યા હશે કે ક્યાંનું માનસ સ્વવિષયે જ્ઞાનભર છે પણ શૈલીએ આડંબરભર નથી. આ કારણે, માત્ર તદ્દવિદો નહિ પણ આર્યોના શિક્ષણપત્યમાં રસ લેનાર-અને એ વારસો આજે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન પછી પણ તથા એના પ્રકાશમાં આપણે ત્યાં હજી કેટલોક અંશે જાગૃત થઈ છે, તેની સમજણ પણ ઇચ્છનાર-હરે. સંસ્કારી વાચક, હજાણ ઉપરાંત રેખાકર્તા અને કાષ્ઠકોની ઉપયુક્ત સામગ્રીવાળી આ પુસ્તિકા વાચી શકે તેમ છે, એમ કહેવું અયુક્ત નથી.

૧૨. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. (ફોર્મ-સલા, મુંબાઈ રૂ. ૧ ; પંદર વર્ષે પણ આ બીજી આવૃત્તિ થઈ શકી છે, એ જાણે ન ખમાતું હોય તેમ મુદ્રણદોષોના અધિષ્ઠાતા દાનવે મુદ્રક પાસે આને પહેલી આવૃત્તિ કહેવરાવી છે. આ હીક થયું છે તે એના રીતે કે આજના વાચકોમાથી જેને ચિંતનપ્રેમ ટકવી શક્યા હશે તેમને મન તો આ આવૃત્તિ પહેલીના જેવી જ હિત્તાકર્ષક રહેવાની, આગલી આવૃત્તિની જાણ જ તેમને નહિ હોય તેથી. વળી, આમાં વધારો-સુધારો કર્યાએ કેટલોક કચો હોઈ, એ પૂર્વોક્ત ચિંતનપ્રેમીઓને જરૂર આકર્ષશે. તેથી, ધર્મ-અધર્મ બંન્ના વાચકોને એવી ભલ મળુ કરીશું કે શ્રમસાધ્ય અન્વેષણના સારા નમૂના તરીકે, શૈવધર્મ જેવી આર્યસંસ્કૃતિની પાષક શક્તિનો આરંભ આ રીતમાં કેમ થયો અને એને પ્રચાર ક્યાં ક્યાં કયે રૂપે કયાં હલે એનું દ્રઢું છતાં રસ પડે તેનું વર્ણન વાંચીને એના વાચનથી

હવેની સુદૃઢ તુષ્ટિ પામવા માટે, આ ગ્રંથિય અવસ્થા વાંચશો. ગુજરાતમાંના રાવધર્મ વિરોધતા ગુજરાતી સાહિત્ય પરની તેની અસર વિશેનું લખણ બર્ધુ'પૂર્ણ નહિ પણ નોંધરૂપ વધુ અંશે છે એવી મતલબની ફરિયાદ અત્યાર પહેલાં પ્રસ્તુત વિષયના તદ્દિવિદોએ^૧ કરી છે તે અમારા જેવા ધર્મતિદાસિક વાઙ્મયલેખનના પ્રાદેશજનને ચાને 'લેખન'ને પણ વાળખી લાગી છે. એ લખાણભાગને વધારે મોહિતી, વિવેચન અને અવતરણોથી પુટ કરવાની જરૂર છે. એવી સર્વાંગસંપૂર્ણ ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રાકટ્ય યતાં સુધી આ ગદ્યગંધર્વપૂર્ણ (વર્ણાનુક્રમણી છે, વિસ્તૃત સંદર્ભશયરૂપી પણ છે.) આવૃત્તિ આજકારાઈ છે ૪.

વિદ્યાર્થીઓ, બાલકો વગેરે માટે

૧૩ થી ૧૫. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મંદિર, લાવનગરનાં 'આપણી લોકકથાઓ' (કમળાબેન : આના ૫), 'કેકયી-મંદોદરી' (નાનાભાઈ : આના ૪), અને 'દોરીની વનસ્પતિ' (ગિલ્ડ-ભાઈ : આના ૫).-આમાંથી પહેલી પુસ્તિકામાં, અત્યંત બાલપ્રિય યતી અનુભવાઈ છે (અને તે માત્ર લેખક કે પ્રકાશકોને નહિ, વિવેચકને પણ) તેવી, વિક્રમ, કૂલવંતી, હંસાવળી, શન્નિશ્વરની અને બીજી બેઃ એમ છ વાર્તાઓ આપણામાં પરંપરાથી ચાલતા આવેલા કથાવસ્તુને લઈ, રસાળપણે અને સંવદ-વર્ણનો વગેરે સહિત, આજની બાપામાં કહી છે. 'કેકયી-મંદોદરી' એટલે રામાયણપાત્રેની પુસ્તિકાવલિનો પાંચમો અંક. તેમાં એ બે નામથી સુગવતાં પાત્રો પૂરતી રામાયણમાંની હજીકત (પણ તે સૂકી હજીકત તરીકે નહિ, લીલી વાતાવેદને લલિતરૂપે) લઈને, કેકયી, મંથરા

૧. 'એકસ્પર્શ' મંદેતા આ રાખને ચેડા માસ પરના, 'પ્રસ્થાન'માં નવી શોધ તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ. વિદ્વાન 'પ્રસ્થાન' ધરના મનથી એ એવી શોધ હશે-અમને તો એ સ્વ. યોગેશચંદ્ર પાઠકજીએ પહેલવહેલો શીખવેલો કેટલાંક વર્ષ પર; અને એનો પહેલો જાહેર ઉપયોગ 'કૌમુદી'માં કરતાં અમે એ મતલબનો નજીકનીકાર જ્યાંનું પણ સાંભરે છે.

અને મહોદરી તલે આગળી આસપાસ વસનાર સ્ત્રીઓમાંનાં જ કોઈક હોય એટલી સચોટ તાદ્દશદાથી આલેખ થાં છે, હજી પુસ્તક બાલવાર્તાત્મક બાલવિજ્ઞાનની છે; અમારે થયું તેમ, ઘણા પ્રીટ થવા માટેલા વાચકો પણ વિજ્ઞાન (વિશેષ જ્ઞાન) તેમાંથી, પચીસથી વધુ વનસ્પતિઓનું (અને એ માત્ર જ્ઞાનાનંદ ખાતર નહિ, વ્યવહાર ઉપયોગનું જ્ઞાન પણ) પામશે. છાપાં કહે છે તેમ ગિલુભાઈ એ નિવૃત્ત યવાના હોય તો તેમણે હવે પણ . તો નિવૃત્તિનિવસામાં મગચી ભેંઈએ એ ટગલ બંધ દુરસદના સમયમાં આવાં લખણુ થોડાં જ લખવાનાં છે—નહિ તો, વાચકો એમને માફ નહિ કરે એની તેમણે ખાતરી રાખવી.

૧૬. મુંળાઈ: નાગરદાસ ઇ. પટેલ, મલાડ; (આત્મા ત્રણ)— બાલવિનોદમાળાનું આ ચોવીસમું પુસ્તક છે અને રા. નગમોદન મિસ્ત્રીના હોરેલા મુખચિત્ર ઉપરાત તેમાં છપીએ. અને નકરો પણ આપવામાં આવેલ છે. તેમાં મુંળાઈને બાલગમ્ય ઇતિહાસ ને ભૂગોળ છે તથા એની સાંપ્રત સ્થિતિનો સરસરતી શૈલીમાં ચિત્ર છે. ચિત્ર-હુરીતિ રાજઆતમા વાતચિત્રરૂપ છે તેને આગળ ચલવા માંડ્યા પછી વર્ણનપ્રધાન થવા દીધી ન હોત તો વધુ સારું હતું; પણ, વાતચિતનું રૂપ (જે વધુ આકર્ષક નીવડત એટલું તો નહી) એ હુ રાખવામાં સ્થળાભાવ ક્ષતિ નહોતી હશે. વર્ણનની રીતે પણ બાળકોને મુંળાઈને સીધી પહેલો પરિચય આપવામાં ખપ લાગે તેવું લખાણુ છે. અને ચિત્રો તેમાં ખાસ મદદ કરશે એ પણ સમજાય તેવું છે. ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતનાં બીજાં સહેરો માટે પણ આતું કાર્ય થાય એ (આપણા છાપાં રોજ બીડીને આપણને એક નવલકું રૂપ શીખવવા મથે છે તેમ ‘ ઇચ્છનીય ’ નહિ પણ) ઇચ્છવાન્નગ છે.—વિ

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧ ધીપ. અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન: (૧૮૫૮-૧૯૦૭): હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (રૂ. ૧); અંથ અને અંથકાર (૧૮૩૬): હી. ત્રિ. પારેખ (રૂ. ૧); મનુષ્યસમાજ અને સામાજિક ક્રમ, પ્રો. દ્વિકૃત: શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠ (રૂ. ૧); સ્ત્રીઓ અને સ્વા-

શ્રવ્ય: હમેદમાર્ગ ૨. પટેલ (શા. ૧૦; શાળાઓમાં સુતારીકળાનું
શિક્ષણ: અ. ઇ. ૩૭૫-૫૦૦. મુખ (શા. ૧૦): પાંચેના પ્ર. ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.—૬ ગુજ. સાહિત્ય: એનું મૂળ
અને વિષયન: રામચંદ્ર દા. શુક્લ, દાહોદ (શા. ૨). ૭ ૫૦૦૦ વર્ષ
પૂર્વેનું ગુજરાત : મણિભાઈ દિનેદી, નવસારી (શા. ૧૦)
૮. ખગોળગણિત: ભા. ૩, ચંદ્રગણિત; ભા. ૪, ચંદ્રગણિત :
દરિદ્ર મદ, અમદાવાદ (શા. ૧૦).—૯ થી ૧૧. ગદ્યકાવ્ય: ૧૨-
ક્રમો: ત્રિભુજાઈ; ભૂતેરગદ્ય: મોંધી બહેન; પુષ્પા કાકા: રમણ-
લલ સોની (દરેકના પાંચ આના અને પ્ર. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મં.
ભારતગર)—૧૨. દારૂ ૧, ભા. ૧: શંકર શાહ (શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર.
મંદિર, ભારતગર; પાંચ આના).—૧૩. છ મૂર્ખાઓ : મોંધી બહેન
(શ્રી દ. મુ. પ્ર. મં. ભાવ. પાંચ આના).—૧૪, ૧૫. બાલવિનોદ-
માળામાં ' નાગકુમાર ' અને ' કાળિયો ' : નાગરદાસ ઇ. પટેલ,
મલાડ; (ત્રણ-ત્રણ આના). ૧૬. પતિમચરિય: રાતિલાલ ઇ.
જ્ઞાપાય, પાલીતાણા.—૧૭. નવમની દેખાવણી: જગમોહનદાસ
જ. મોદી (પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા).—૧૮. ભારતીય
સાહિત્યપરિષદ ઓર ભાષાકા અસ્થાન: કાકા કાલેલકર, ક. મા
મુનશી (સરતા સાહિત્ય મંડળ, દિલ્હી; ૭ આના).

પત્રિકાઓ જુતાંતે વગેરે

પારસી રાજકીય મંડળ કરાંચી: હોશ પત્ર તથા પત્રિકા નં ૫,
૬: ' બેકારી શાધી ? એ ટાળવાના હુકાય ' અને ' મહાસભા શું
છે, શું કરે છે : : ' દેવલાલી બાલચંદ્ર: પરિચયપત્ર : : ભારત કલા-
મંડળ, અમદાવાદનું ૧૯૩૫-૩૬નું નિવેદન : : ભારત વિદ્યાલય,
કરાચીનું ૧૯૨૨નું નિવેદન : : મહિલા વિદ્યાલય, ભારતગરનો
૧૯૩૫-૩૬નો અહેવાલ. : : ગુજરાત એસોસિએશન અને
છ. એ. એસ. એ રંગુનનો રિપોર્ટ અને કિશોર (૧૯૩૧-
૩૬) : : ખેડૂતપંચાંગ (વડોદરા રાજગૃહ, ૧૯૨૩ હં). ડિરેક્ટરી
ઓફ વીમેન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ, બોમ્બે પ્રેસિડંસી; સે. ૨૫૩ સેકશન
સર્વેટસ ઓફ ઇરિયા સોસાયટી, બોમ્બે).

જાગ્યા નહિ, — ખુલાસો

આ વખતના નિકપવિભાગ પરથી વાગ્યો એક સારો કે અમે
 બને તેટલા મંચો વિશે લખીને લાંબા વખતનો, એ વિષયનો અભાસ
 પરનો, તાગક, લેખક, પ્રકાશકનો ઋણભાર દળવો કરવાનો પ્રયત્ન
 કર્યો છે. એ વિભાગનાં દરેક નવું પાનાં આપનાં હતાં પણ ખીન
 વિભાગમાં ફેટલાંક લખાણ અણભારી રીતે પ્રસંગોપાત્ત વધારવાનાં થયાં
 હોઈ, અમારી એ ધારણા બર આવી શકી નથી. પરિણામે, ફેટલાક
 મંચકરમિત્રોને આ અંકમાં જ એમના મંચ પર લખવાની આરામ
 આપેલી એને પણ ફળાવી શકાય નથી. પ્રાસિદ્ધીકારનો ઉપવિ-
 ભાગ પણ નિકપાથે અપૂરો રાખવો પડ્યો છે. આ બધી બિનતાઓ
 આવ્યા એ વખતે અંકમાં, બનશે તો એક એમાં જ, દૂર કરવાની
 પાકી આરામ રાખીને હીએ. — સંસ્થાત્મક ‘માનસી’

પ્રાસિદ્ધીકાર-પૂર્તિ

શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રમંદિર, ભાવનગરનાં ‘તારા અને
 ચંદો’ (મ. પટેલ); ‘ઋણારંભ’ (મિત્રભાઈ); ‘મિત્રીશભાઈની
 વાર્તાઓ’; ‘ખાનનાની શોભામાં’ (મ. મો. મદ); દરેકના પાંચ
 આના. — વાર્તાસંગ્રહ: સં. રમણ ન વડીલ; પુષ્પા ર. વડીલ,
 મુંબાઈ (શ. ગા). — સપ્તસરિતા (દિંદી); કાકા કાચેલકર
 (સરતા સાદિયમંડલ, રિહ્લી; શ. ગ). — ધ લેટર-રાઈટર ફોર
 ઇન્ડિયન સ્ટુડન્ટસ (ગોવાથી સાતમા ધોરણ સુધીના વિદ્યાર્થીઓને
 અત્યંત માર્ગદર્શક હોયો અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકો સરળ ઉપયોગની
 ગર્મદા:) શ્રી કે. પટેલ (સાકરગાથ ક. વટેશ, ભાવનગર; બાર
 આના)

ભાષા અને સાહિત્ય

રા. નરસિંહરાવનું અવસાન

પોતાના દેશકાળમાં અને પોતાના ક્ષેત્રમાં યારકાચાર્ય ગણાવું એ ભાષાના પણ ઝાઝા શાસ્ત્રકારોના ભાગ્યમાં હોતું નથી. આ સ્થિતિમાં, વયે-કીર્તિએ વૃદ્ધ એવા આપણા એક સાપ્તાહિકને^૧ હાથે 'નિરુક્તકાર'નું ગોંધું ગિરુદ પામનાર, નર્મદયુગના 'ગુર્જરકાવ્યરૂપી શિશુ'નું શ્વેત્વ દાળી એને સંસ્કાર-વંત દિગ્ધ બનાવનાર હોવાનું અપૂર્વ માન પોતાના અનુગામી યુગના સૌથી સ્થિરચિત્ત, સૌથી સ્થિરદ્યુતિ વિવેચકને^૨ હાથે જીતી જનાર, આચાર્યપદાંકિત એવા પોતાના એક સહજીવી અને કદાચ સૌથી નિકટવર્તી મુહુર્તને હાથે જીવનવિષયે 'ઉત્તાનચારિત્ર' અને જ્ઞાનવિષયે 'ઉત્તમવલ ગિરિશૃંગ' જેવી^૩ વિરલ યશઃકલગીઓના ધારનાર, માત્ર વાહ્યમયના નહિ પણ સગત્ર 'ગુજરાતી સંસ્કારિતાના ગૌરવરૂપ,'^૪ -મહાન ભાષાપંડિત અને સાચા કવિ, તંત્રસ્પર્શી વિવેચક અને ગદ્યરચામી, અગ્રિય સત્યકથનના પાત્ર

૧. 'ગુજરાતી' નો તંત્રીકેળ, તા. ૧૭-૧-૩૭

૨. રા. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ: 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અભિનંદન-અંક (પૃ. ૮૨, અં. ૨)માંનો લેખ 'સત્તાબ્દીપ્રસંગે' પૃ. ૮૬.

૩. રા. આનંદરાંકર બા. ધ્રુવ: 'પ્રજ્ઞબંધુ'માંનો (તા. ૨૪-૧-૩૭). શોકસમાવૃત્તાંત.

૪. એ જ સલાએ પગાર કરેલા ઠરાવમાંથી.

આશ્વન ઉપાસક અને પ્રભુના એક પ્રિય ભક્ત, સાક્ષરસત્તમ નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેદિયાનું અવસાન એ ગયા ચરણના જનાવેમાં થયો. એકર પશુ સૌથી અગત્યનો જનાવ હોય, એમને નમ્રભાવે નિવાપાંજરો અર્પતાં જ આ ગ્રંથાંકની ધનિ-કંડિકાઓનો આરંભ કરવાનું કર્તવ્ય અમારે માથે આવે છે. એ મથાળોએ જાળવવા માટે એટલો વિરનાર વગેરે થટે તેટલો આ વખતે મુશ્કેલ હોવાથી, અહીં સર્ગસ્થને જે કે અંજલિભર તિલોદક આપી શકાય તેનાથી વાચકોએ અને અમારે સંતોષ માનવો પડશે.

સુયોગોની પરંપરા

શ્રીમંત સંસ્કૃતસંપન્ન સુધારણાનુરક્ત સરદારકુટુંબમાં જન્માં; સુખપૂર્ણ શૈશવઃ વીરભાવની આસપાસ યજ્ઞેષ પ્રથમ પત્નીના વિયોગની થટના જાદુ કરીએ એટલે, યૌવન પશુ ભર-આનંદે પસાર; એ કાળે સર્વોત્તમ ગણાતી અને કેટલેક અશે સર્વોત્તમ હતી એવી શિક્ષણપદ્ધતિના લાગ સદિનનો શિક્ષણ-કાળ આખો ય એવો નયિતાઈમરો કે ન એ જાખતમાં વડીલ-વિરોધ વેડવો પડ્યો, ન તો શિક્ષણતિઓ કે 'રુચિશન'ને ટેકે-ટેકે આગળ લખવું પડ્યું; લણી બિતરીને ય ચાર વર્ષ આરામ અને અભ્યાસમાં ગાળી શકાય તેવી દેવદીપી સમય; એ ગાળામાં-જ સૌથી પહેલું મદત્તવનું મઘવળાણુ (૧૮૮૩); અને પછી-જે સરકારી નોકરી મળી તે ય, આદરના સાઓય વાહમયના લેખકોની શિક્ષક તા પત્રકારની નોકરીઓને મુકાબલે, એવી નિર્ણતની નોકરી કે એને અંગેની આનંદયક દરજ્જે એક વાર ચીવટથી અદા કરી એટલે (ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ઉપરાંત) મરાઠી-કાનડી-કોંકણીના વનાઓછા પરિચયમાં આવવાની એમાં અનુદાતા, નવાગાદના વિવિધ મુદિસૌંદર્યનું પાન દરખ ભરીભરીને કરવાની કાગ્યપ્રતિષ્ઠા-જે અને જાદુ ઉપ-

કારક નીવડી એમની અપૂર્વ વાહ્મયસેવાને; નોકરીના પહેલા દસકામાં જ પહેલાં એ અંશકાર પ્રગટ્ય ('કુસુમમાળા' અને એન્જીનિયર) દ્વારા ભાવિ કીર્તિમતાનો પ્રાગ્જ્ઞાવક અરણ્યોદય; નોકરાનાં પરચીસીયી ય વધુ વર્ષ વહે છે એ આશ્ચર્ય-વિષયની પૂરેપૂરી નિશ્ચિનતામાં, તો એ સુદૃઢિતનો લાભ મળે છે એક બાબત એવના વકાલતંગી કૈંટુમિક ઝાનનો. અમાપ-પરાપણ લેખનપરાપણ જીવનને, તો બીજી બાબત ર્થર્થની વાહ્મયસ્યોમેવાધે જતાં એમના કીર્તિમૂર્ચને; પછી નિવૃત્તિનિવાસ -એ પાંચ કે પંદરેક વર્ષનો દૃઢ સરખો નહિ પણ પૂરી પરચીસી લગી કાંઈ પક્ષો; આ કાલાવધિમાં વિધિયોગે એ એક તરફ એકાદ એ નહિ પણ પાંચપાંચ 'ઉરસ્ત મોંધાં' ૫ બોલાયી ચલી અતી. દુઃખક 'કસબી' ૫ થાય છે, તો બીજી તરફ બદલે જાય છે એ પુણ્યાણુ જીવાત્માની આજન્મ દેહાન્તવક્ષ પ્રશ્નચક્ષા-વિપત્તિઓ વચ્ચે પણ પોતાના જીવનભરના વિદ્યા-સેવનને પાછું સુકાવાઈ દીધા વિના, અધ્યયનઅધ્યાપનનો જે સુયોગ સાંપડ્યો, તેમાંથી ચક્રય તે વધુમાં વધુ રસપસ પોતાની પ્રિય માનુષ્યાવાના બહુરૂપ પરિપોષણાર્થ નીચોવતાં નીચોવતાં; ઉવટ, ઉપન-ઉપન વર્ષનો સહધર્મચાર આવા પ્રેમાળ પતિનો પામનાર વૃદ્ધ પત્નીનું ભવિષ્ય યતાં, " દુઃખનો અચૂક એક કીનિયો બતાવું, ભાઈ ! " એ ઉદ્ગીઢ કાન્ધકૃતિ (૧૯૩૬)

૫. 'કમરબંધકીતા': ખંડ ૨, ઉપખંડ ૨; મ્કો. ૨૨.

૬. પ્રાંતના વાહ્મયિક અને એકંદર જીવનમાનો એમનો રસ થાતુ આખર લગી સુકાયો નહોતો; મથા વર્ષના પ્રેમત્રિકોણી વિવાદમાં એક પક્ષે બીજને જવાબ આપ્યો કે નહિ એમ તેમણે યુવાન સુલાહાતીઓને પૂછેલું; અમદાવાદની ચોકસાઈમાં રા. દેરાસરીએ જણાવ્યા પ્રમાણે, મૃત્યુ પહેલાં પખવાડિયે જ તેમણે રાજપ્રીય ચળવલની રિપતિ વિશે અમૃતાની નિશાસ દર્શાવેલી.

૭. એ કલાવ રંગી ઉદ્ગી ૫૫૫ દોષ. અમે એનો ઉદ્ગેષ રજી

વડે એમને રમણજીવિ આર્ષિને, દેહની દીર્ઘકાલીન રોગપીડાના શાંતિપૂર્વકના રુદન વડે પ્રકૃતિનું એ-છેલ્લામાં છેલ્લું અણુ પણ અદા કરીને, ઉત્તરાયણદિનને ગદને પહેરે પોને પોલી ગાય-છે-નવજીવનમાં જાગવા.

દિવ્ય મંદિરનો આગળ

એં તે એકાદ સામાન્ય જીવનું જીવન હતું ? ... ના, કેમકે અસામાન્યનું હતું : અપર પ્રકૃતિની ત્રણે ભૂમિકાઓ પર શતાબ્દીઓ સુધી પથરાયેલા જીવનવિકાસની, ભવોભવના સંગરેક્ષા સૂક્ષ્માનુભવોની હતી એ તો અણુમૂલ્ય એક મિલ્કિ. અને તેથી જ, હવે તો એ આત્મા હોય પરમસિદ્ધિપંથનો યાત્રાળુ : દેવી શારદાની સેવા એના દિવ્યવરને નાચતા અને રમતા અમીઝરણનાં અનેકાનેક ગિન્દુઓ પામીને કરવાની જેને સમકાલીન ગુજરાતમાં તો અદ્વિતીય સાનુકૂળતા હતી અને જેને જાણે, આપણા ધણાખરા સરકારી નોકરોની (જેમ નહિ પણ) ન-જેમ (' અન્ધારામુક ') ધણા અધ્યાપકોની પણ ન-જેમ, લોક-સંમદાર્ય પૂરેપૂરી વાપરી, હજી દસકાઓ લગી ઝગમગતી રહેશે એવી પ્રભાપૂર્ણ યશઃકાય જે મૂટી ગયો છે, અને જેની ' કસોટી ... લાક્ષિકેરી ... દુઃખથી ભરેલી ' કરનારે કરી તે એટલા માટે કે તેની ગત જન્મોની કે થોટી આ જન્મની રહીસહી

અનુના ' ગુજરાતી 'માં લલિતજના મેળમાં પદોલનદેગો ભેગો; તે એ પરથી ઉપજી વિધાન કયું છે.

૮. બુધોક બુધર્થોક સ્વર્ગોનાં નામોથી પરિચિત એવી માનવ ચેતનાની (છંદ જીવનમાં પાત્ર બોલી વધુ અનુભવાતી) ત્રણ અવસ્થાઓ. એના સ્વરૂપની જરા વધુ ઓળખ આ લાક્ષણિક વિવેચનોથી પણ અપાયઃ પાર્થિવ, પ્રાભુરૂપ, મનોમય; વૈશ્વ, નૈજન, પ્રાત.

૯. 'કુસુમભાગા'ના મંગલાચરણના કેટલાક સંપદ અહીં લીધા છે.
૧૦. 'સમરનૃસિંહિતા' : અંક ૨, ઉપખંડ ૨; સ્તો. ૨૪.

માનવસદબ વાસનાઓ એ તાત્કાલીમાં તવાઈતવાઈને નષ્ટ થાય-
તે 'દિવ્યતૃપ્તિ' ૧૧ અને 'પ્રેમઅમીરસ'નો ૧૧ પાસી,
'દિવ્ય દીપ્તિથી દીપ્તો' બાળક આપણા સર્વના પરમ દયામય
પિતાના મંગલમંદિરથી દૂર આજે નથી જ, એ વિશે કયા
શ્રદ્ધાન્વિત હૃદયમાં શંકા રહે તેમ છે ?—

દિવ્ય મંદિર બિપદ્યુ,

ને તાત્કાલે એ દર્શો. ૧૧

—વિ.

નાટક અને ચલચિત્ર

‘આગગાદી’ : એક નાટ્ય-પ્રયોગ

ગુજરાતની ધંધાદારી રંગભૂમિ દેવળ અદ્યોગત દર્શામાં
છે એ હવે સર્વામાન્ય હકીકત છે. એની સાંમે દરિયાદ
અને માત્ર બખાગા કાઢવાનો સમય હવે પૂરો થવો જોઈએ.
એનું સાતત્ય, જે પરિણામવિહીન હોય તો, આપણી નિરાશા
અને ક્રોધ કે ઉદાસીનતામાં સંતોષ લેવાની ખૂરી ટેવની
જ યાદ આપે છે. આ ટેવ અને એની પાંછળ રહેલ મનોદશાને
તોડવાનો સક્રિય પ્રયત્ન હમેશાં આવકારપાત્ર થવો જોઈએ.
રા. ચંદ્રવદન મહેતાનાં નવીન રંગભૂમિ અને નાટ્યકલા માટેનાં
પ્રેમ અને ધગશ જાણીતાં છે; અને એ બન્નેને સંસ્થાપિત
કરવાના પ્રયત્નો પણ એમણે ગુજરાતની સુશિક્ષિત જનતા પાસે
કર્્યા છે. એ મર્વ વત્તેઓએ અગ્રે મદ્ય થયા છે. રા. ચંદ્રવદને
નાટકો લખ્યાં છે અને પોતે જ, પોતાના મિત્રોની સહાયતાથી,
લગ્નવ્યાં છે. નવીન રંગભૂમિના સર્જનમાં એક લાંબું પગલું
લેવાનો પ્રયત્ન એ એમની જ રચના ‘આગગાદી’નો નાટ્ય-
પ્રયોગ હતો.

આ પ્રયોગનું મૂલ્ય એ સદૃશ રીતે લગવાયું, એ હકી-

કતથી જ અંકાતું જસ નથી. એ સફળ રીતે ભજવાયું એ એની પાછળ રહેલાં ધ્યેયને ફલદાયક છે. એ ધ્યેયમાં જે ખાસ નોંધવાં જરૂરનાં છે: એક, ગુજરાતની સુશિક્ષિત જનતાનો વિચાર-સરણી અને લાગણીઓને પોષક અને એની વિકાસક એવી રંગ ભૂમિની સ્થાપના; અને બીજું, એ દ્વારા વિશાળ દૃષ્ટિવાળી કલા-કૃતિઓનું નાટ્યનિરૂપણ. ‘આગાડી’ એ નવીન, વિશાળદૃષ્ટિવાળી સાહિત્યની કૃતિ છે; અને ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગની સમક્ષ એની રજૂઆત થઈ હતી. નાટક પૂરું થતાં પ્રેક્ષકવર્ગે સંતોષ અને હર્ષની લાગણી મહેર કર્યાં એ પરથી રાષ્ટ્ર યતું હતું કે એમની મનોદશાને અનુકૂળ આ પ્રયોગ હતો.

ન્યુ ઇરા રકુલના (મુંગાઈ) મધ્ય-અંકમાં તખ્તા પર થોડાં અક્ષરોમાં પર આ નાટક રજૂ થયું હતું. તખ્તા પર પશ્ચાદ્-ભૂમિ ખૂબ સાગાઈથી અને જરૂરપૂરતાં સાધનોથી યોજવામાં આવી હતી, આને લાગુને પ્રેક્ષકવર્ગનું ધ્યાન મુખ્યત્વે અભિનેતાઓ પર જ રહેતું હતું. અને એ જાને વચ્ચે જે સાનિધ્ય સમવાતું જોઈએ એ સમવાતું હતું. સામાન્ય રીતે નાટક જે રીતે લખાયેલું હોય એ જ રીતે ભજવવાને પાત્ર નથી હોતું. ‘આગાડી’ પણ જે રીતે પુસ્તકાકારે છપાવું છે એ સળંગ રીતે નહોતું ભજવાયું. તખ્તા પર અનુકૂળ રીતે કાપટ્ટપ કરી, એ સુઘટિત રૂપમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. રા. ચંદ્રવદન પોને જ પ્રયોજક (‘પ્રેક્ષકસર’) હોઈ એને જે યોગ્ય લાગ્યું એ રીતે એ રજૂ થયું.

હવે મૂળ નાટક અને એના મુખ્ય અભિનેતાઓ તરફ વળીએ.

પહેલો પ્રવેશ આગવાળા બાધરજીની ઝુંપડી પાસે ખૂલે છે. બાધરજી (રા. ધનસુખજી), રૂખી (શ્રી. સરલા દેસાઈ), બેવાઈ (રા. જિતુભાઈ) અને જોન્સ અને નારણીઓ-એ સર્વેનો

અભિનય બહુ સ્વાભાવિક હતા. ધીરેધીરે પ્રેક્ષકવર્ગનાં મન એ દુનિયા તરફ વળ્યાં. ફિસ્ટમસને લખેને સાહેબ-લોકની મેહફિલ અને આ તનનોડ મહેનત કરનાર મજૂરોની હાડમારી-એ બન્ને તરફેર સુસ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતાં હતાં. એ પછી બીજા અંકનો પહેલો પ્રવેશ, કુટિલ આસિસ્ટન્ટ રોશન ભારતર અને લાંચ લઈ ઉતારુઓને સગવડ આપવાની એની તત્પરતાનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થયું. આસિસ્ટન્ટ રોશનભારતરે (રા. જમુ દાણી) ટિકીટ-ઓફીસને હવતી કરી દીધી; અને ત્યાં આખા દયાળજી, (રા. યજેશ શુક્લ) એ બન્નેઓ રેલ્વેની દુનિયામાં લાંચ, સરવત અને દગાળાજીનાં જે લક્ષણો છે એ આગાહ રીતે જણાવ્યાં. દયાળજી એ બહુ હવન્ત પાત્ર છે; અને એટલા થોડા સમયમાં રા. યજેશ શુક્લે એને મૂર્તિમન્ત કયો. આ પ્રવેશમાં, લાંચ અને દગાળોરીની જાળી પાછળ, રૂખીની નારણીઆ અને બાધરજી માટેની ઝંખના અને પૂછપરછ એની દુઃખી હાય વ્યક્ત કરતાં હતાં. આ પ્રવેશમાં જે હાસ્ય હતું. એ *Satirical* (કટાક્ષ-કથનાત્મક) હતું; અને એ રૂખીની હાયને તીવ્રતર કરતું (Reliefમાં નાંખતું) હતું. એ પછીનો પ્રવેશ મુખ્યત્વે ટિકીટ ભારતરોના મિજબજીબજીની અને વખત આખે માર્ગ આપી દેવાની-દાદાગીરી અને ડરપોકગાથું-વ્યક્ત કરતાં હતાં. એણે રંજનાત્મક તત્ત્વ વધાર્યું. એ પછી પડદો પડ્યો. અને એ ઉપરતાં રોશનના પ્લોટફોર્મ પરનો વિખ્યાત પ્રવેશ નજર સમક્ષ આપ્યો. ગાડી મોડી હોવાને લખેને આ મુસાફરો એટલા થઈ સમય વીતાવવા એકબીજાને રંજિત કરે છે. આ પ્રવેશમાં પુરતકમાંનાં બધાં પાત્રો નહોતાં, વૈઘ, વહોરાજી, કાલિયાવાડી, સરતી, લૈયા, રોશનભારતર વગેરે હતા. ધીરેધીરે જમાવટ થતા લાગી. લૈયા (રા. જિતુભાઈ) એ બહુ જ મધુર અને મનોહર સંગીતનો આસ્વાદ કરાવ્યો; કાલિયાવાડીએ અને વૈઘ-રાજે (રા. બાનુશંકર વ્યાસ) દુદાની રમઝટ બોલાવી; અને

પ્રેક્ષકોનાં ખાતો. પરંતુ અખરે આ આખો પ્રવેશ વહોરાઈએ કમજો કરી લીધો. ના. ચંદ્રવદને પોતે વહોરાઈનો પાટ લીધો હતો; અને એણે બહુ જ કૌશલ્યથી આ પાત્રને બહલાવ્યું; તે એટલે સુધી કે બીજું બહુ જાણે ગૌણ અને અનુચિત હોય એવું જણાયું. વહોરાઈની શેખી અને આત્મ-વિશ્વાસ એની લાક્ષણિક બોલીમાં અત્યંત હાસ્યજનક હતાં. એમાં Topical gag (પ્રાસંગિક ટોળટપા) પણ મુકાયા અને પ્રેક્ષક-વર્ગ હસીને બેઠા જણાયા. એકાએક મુખ્ય 'રસ' બદલાય છે. વચ્ચે (અંક ૧, પ્રવેશ ૨) મૂકી દીધેલો એ ઉપડે છે. આ પ્રવેશ અહીં સામાટે ધુસારી દેવામાં આવ્યો હશે એ તો કાણ જાણે. પણ એના ઔચિત્ય વિશે આ લેખકને શંકા છે; અને એ જગ્યાએ તો માત્ર અસંગત જણાયો.—પણ એ બાદ કરતાં એકાએક ભાવિ 'કરુણા'નું 'ની આગાહી સંભળાય છે; અને જોતજોતામાં કરુણાભર્યો અંત તપ્તા પર રજૂ થાય છે. છેલ્લો પ્રવેશ ઘણો દૂંદો હતો. બાધરજીના મૃત્યુના સમાચાર આગલા પ્રવેશમાં સંભળાય છે. અને છેલ્લા પ્રવેશમાં—માત્ર બે મિનિટને અંતરે—બાધરજીનું મૃત-પ્રાપ્ત શરીર એની ઝૂપડી સામે પડ્યું છે ! રૂખીનું કદખાંત, અન્ય જનોનો નિઃસહાય દિલાસો; એમાં નારણીઆનું મૃત્યુ; એ સર્વેએ પ્રેક્ષકોનાં મન શોકથી ભરી દીધાં—નાટક આ રીતે ખતમ થયું.

અહીં બે ક્ષતિઓ સ્પષ્ટ રીતે નોંધવી પડે તેમ છે. ભજવાયેલા નાટકમાં હાસ્ય અને કરુણ એ બે રસો વચ્ચે જે પ્રમાણ જળવાયું જોઈએ તે નથી જળવાયું એમ લાગ્યું; અને બીજું, 'પ્રેક્ષકો' પરના પ્રવેશ પછી જોતજોતામાં એકાએક કરુણાનું આવવાથી પ્રેક્ષક-વર્ગમાં જે સાહજિક લાગણી જન્મવી જોઈએ એ કુખ્ય બને છે. લેખિત નાટકમાં Impending tragedyની (માથે ઝઝૂમતી કરુણતાની) અસર ધીરેધીરે જામે છે અને એ સદજ રીતે પરિણમે છે. ભજવાયેલા નાટકમાં એમ નથી બન્યું. ના. ચંદ્રવદન

પોતે કુશલ પ્રયોજક હોવા છતાં તેમણે આ વાત નજર બહાર નવા હીંધી એ આશ્ચર્યકારક છે. 'આગગાડી' જે રીતે બજવાયું તેની દૃષ્ટિએ એ દરેકનો સમૂહ છે: એને નાટ્યની એકતા અર્પે છે મુખ્યત્વે બાંધરજના કુટુંબની કરણ દશા અને બીજું, રેલ્વેની દુનિયા. નાટકનો હેતુ આ કરણ દશાદ્વારા રેલ્વેના મજૂરો (operatives)ની હાડમારી અને દુઃખી જિંદગી બતાવવાનો છે. પરંતુ જે રંગનાત્મક તત્ત્વ વધી જાય તો આ હેતુ સપ્રમાણતાને અગાધે ન સચવાય એ દેખીતું છે.

છેવટની પ્રશંસોક્તિ આમાં ભાગ લેનાર નટ-નટીઓને આપવાની રહે છે. એ સર્વતું talent (બુદ્ધિશક્તિ) જેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે ગુજરાતમાં નવીન રંગભૂમિના સર્જનમાં કશો અંતરાય શા માટે આવેલો જોઈએ? જ્યારે લેખકોમાં કલારસિકો-માં અને amateur (ગિનધંધાર્થી નટો)માં છબ્બી અને વેમનરથ વારંવાર જણાય છે ત્યારે રા. ચંદ્રવદને અને એ મિત્રોએ સહચાર સાધી આટલી રૂતેલ મેળવી એ નાનીસૂની વાત નથી. ત્યાં સુધી નાટ્યકક્ષા માટે આપણે શ્રવંત પ્રયત્નો નહિ કરીએ ત્યાં સુધી એ કક્ષા આપણા શ્રવનને સ્પર્શ નહિ કરી શકે. ગુજરાતમાં ફેરફાર Repertory Theatres (ગિનધંધાર્થી, પ્રયોગાત્મક નાટ્યગૃહો) ઊભા કરવાં જોઈએ; નાટ્યપ્રયોગો થવા જોઈએ અને એની આપણે યત્ન જોઈએ. આમાંનું કશું અશક્ય નથી. માત્ર આપણું લક્ષ્ય ચોખ્ખું હોવું જોઈએ અને એ સાધવા માટે ઉત્સાહ અને સક્રિય સહકાર જોઈએ હવે તો એ વખત પણ આવી લાગ્યો કે જ્યારે ગિનધંધાદારી (amateur) માંથી જ એક નવું ધંધાદારી મંડળ ઊભું થાય અને એ વ્યાપારી ધોરણ (Commercial basis) પર કામ કરે. પરંતુ અત્યારે તો એ દિનને વહેતો આશુચામાં જોટલા પ્રયત્નો થાય એને આપણે વધાવવા જોઈએ.

રવિશંકર સં. લલિત

કેળવણી

આદ્રેડ હાઇસ્કૂલનું ભૌગોલિક પ્રદર્શન

કેળવણીકારોએ શિક્ષણના વિષયોનું જે વર્ગીકરણ કર્યું છે તેમાં ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, નીતિ અને કલા એ વિષયોને માનવભાવી વિષયો (' ધ હ્યુમેનિટીઝ ') કહ્યા છે અને ગણિત તથા વિજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક વિષયો ગણ્યા છે. ભૂગોળવિદ્યાની ગણના તેઓએ માનવભાવી તથા વૈજ્ઞાનિક બન્ને વર્ગમાં કરેલી છે.

પંદરમાં અને સોળમા સતકમા દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોની શોધખોળ ખૂબ થઇ હતી. એ સમયમાં જમીનના જુદા જુદા ભાગો જેવા કે ખંડ, દાણુ, ભૂશિર વગેરેનું અને પાણીના જુદા જુદા ભાગો જેવા કે સમુદ્ર, અખાત, સામુદ્રધુતી વગેરેનું જ્ઞાન-એમાં જ ભૂગોળવિદ્યાના જ્ઞાનની પરિસ્થિતિ થતી હતી. નાવિકકલા જેમ જેમ આગળ ધપતી ગઈ તેમ તેમ દરિયાઈ મુસાફરીનો શોખ અને સાથે સાથે અનુભવ પણ વૃદ્ધિગત થતાં આવ્યાં. દુનિયા ઉપર વાતા પવનો, દરિયામાં વહેતા પ્રવાહો અને તેની લોકોના ધંધારોજગાર ઉપર થતી અસર, જુદા જુદા પ્રદેશોની આબોહવા, ઝાડપાન, પ્રાણીઓ અને મનુષ્યો, તેમનાં રહેઠાણુ અને રીતભાત વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન જેમ જેમ વધતું આવ્યું તેમ તેમ મનુષ્યનું દષ્ટિબિંદુ વધારે વૈજ્ઞાનિક બનતું ગયું અને પરિણામે ભૂગોળનો વિષય જ્ઞાનનો અને સાથોસાથ વિજ્ઞાનનો વિષય પણ બની ગયો. વિજ્ઞાનની શોધખોળો ઝડપથી ચલા લાગી અને ભૂગોળવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા, પ્રાણીજીવનશાસ્ત્ર, વાયુશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓએ ભૂગોળવિદ્યાને એટલી સમૃદ્ધ બનાવી કે ભૂગોળ વિજ્ઞાનનો જ વિષય છે, માનવભાવી નથી એમ મનાવા લાગ્યું.

પરંતુ હેલ્થ મહાન યુરોપીય વિગ્રહમાં થયેલાં જુદી જુદી પ્રજાઓના વિચાર અને સંસ્કૃતિના ભયંકર સંઘર્ષોના પરિણામે ઉદભવેલા વિચારશ્રેણી ભૂગોળવિદ્યા તરફના દષ્ટિકોણમાં કેટલુંક પરિવર્તન કર્યું. દુનિયાની જુદી જુદી પ્રજાઓની સંસ્કૃતિ, રીતઝાત, મતમતાંતર વગેરે ઉપર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઘણી અસર કરે છે, એ વાત સ્પષ્ટ સમજવામાં આવી અને આથી ભૂગોળવિદ્યા માત્ર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જ નહિ પણ માનવભાવી (human) દષ્ટિએ કેટલા મહત્વનો વિષય છે તેનું સાચું જ્ઞાન સચોટ રીતે પ્રાપ્ત થયું.

ભૂગોળવિદ્યાના દાષ્ટકોણમાં થયેલા પરિવર્તનનાં મોળાં આપણા દેશમાં પહોંચતાં સમય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠે નવી ભૂગોળના વિષયને મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યાને હજી એક દાયકો જ થયો છે અને પ્રજાજીવનમાં પલટો લાવવાને એક દાયકો અઠધ સમય ગણાય. આથી ભૂગોળવિદ્યાનું નવું દષ્ટિગિંદુ સમસ્ત પ્રજા ન ઝીમે એ સ્વાભાવિક છે, પરિણામે આ નવી દષ્ટિ સામાન્ય જનતાને જલદી સમજાય એવા ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા રહે છે.

ઉપરનો હેતુ લક્ષમાં રાખીને ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાર્નિક્સે ડીસેંબર ૧૯૩૬ની આખરે એક ભૌગોલિક પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. એ યોજના ઘડતી વખતે ત્રણ મુદ્દાઓ નજર પાસે હતા. (૧) મેટ્રિકવર્ગમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમના ભૂગોળના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય એ રીતે આખા અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા ચાર્ટ, આદિ નકશા વગેરેદ્વારા રજૂ કરવી. (૨) વિદ્યાર્થીઓની દ્વિયાત્મક શક્તિનું માપ કાઢવું અને તેને પોષવા પ્રયત્ન કરવો. (૩) જનતા પાસે ભૂગોળ જેવા નીરસ ગનાતા વિષયનું નવું દષ્ટિગિંદુ રજૂ કરવું.

વિદ્યાપીઠના મેટ્રિકના ભૂગોળના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પ્રદર્શનને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું હતું. (૧) પ્રાકૃતિક, (૨) હિંદુસ્થાનની, અને (૩) દુનિયાની ભૂગોળ. ભૂગોળ કે ઇતિહાસ જેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ સઘળાએ પોતાના પ્રાંત કે સંસ્થાનને ભૂલવાં ન જોઈએ. તેથી આ પ્રદર્શનમાં ભૂગોળના ઉપયુક્ત ત્રણ વિભાગ ઉપરાંત ભાવનગર-વિભાગ પણ સમજાવવામાં આવ્યો હતો.

પ્રથમ ગૃહ, પછી પડોશ, ગામ, પ્રગણું, છેવટે દેશ અને દુનિયા એ રીતે ક્રમશઃ આ બધી બાબતોનું ભૂગોળવિષયક જ્ઞાન અપાવું જોઈએ, એ ન્યાયે આ પ્રદર્શનમાં ભાવનગર-વિભાગથી શરૂઆત કરી હતી. આ વિભાગમાં પ્રથમ ભાવનગર શહેરનો મોટો નકશો ધ્યાન ખેંચતો હતો. ભાવનગરનાં જેવા લાયક સ્થળોનાં ચિત્રો નકશામાં તે તે સ્થળે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં અને વારાફરતી ચારે બાજુએ સંસ્થાન ભાવનગરમાં આજતા હુન્નરઉદ્યોગોનો ખ્યાલ આપતી જુદા જુદા કારખાનાઓમાં બનતી વસ્તુઓના નમૂનાઓ જોડવામાં આવ્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યમાં નાનાં મોટાં ઠર કારખાનાંઓ છે અને તેમાંનાં કેટલાંક તો આખા હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગમાં સારું સ્થાન લઈ શકે એ પંક્તિનાં છે. શિંદોરનાં ધાતુનાં વાસણ, મહુવાનાં હાથી-દાંતનાં સમકડાં, ભાવનગરમાં આવેલ ઇન્ડો-લાઇટ કારખાનાનાં વાસણ, ભાવનગરની મિલોનું કાપડ, મહાલક્ષ્મી ટ્રંક ડીપોમાં બનતા ટ્રંક, સુટકેસ, કેશ બોક્સ વગેરે વસ્તુઓ ભાવનગરના વિકાસ પામતા ઉદ્યોગની ઝાંખી દેરાવતી હતી. આ ઉપરાંત ભાવનગરની આબોહવા, ખેતીની પેદાશ, વરતી, ધર્મ કેળવણી વગેરેની માહિતી આપનારા નકશા, પત્રકો, ચાર્ટ અને ગ્રાફો ઉપરથી આધુનિક ભાવનગરની પ્રગતિ-ઉદ્ધા પાંચ દાયકામાં કેટલી થઈ છે તે જાણી શકાતું હતું.

વિભાગ બીજો .

ભૂગોળવિદ્યા એ કેટલે અંશે વિજ્ઞાનિક વિષય છે તેનો ખ્યાલ આ વિભાગ ઉપરથી બાંધી શકાય. પૃથ્વીનું ગ્રહોમાં સ્થાન, તેનું કદ, ભૂસ્તર, અક્ષાંશ, રેખાંશ, પૃથ્વીની ધરીની સ્થિતિ, પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ, કટિબંધો તથા ઋતુઓ, પૃથ્વી અને ચંદ્રનો સંબંધ, તથા ચંદ્રની કળા, ભરતીઓટ અને ગ્રહો વગેરે દર્શાવનારા ચિત્રો તથા એ બાબતોનું અલક્ષ પ્રમાણ આપતાં સાધનો જેવાં કે ઓરેરી, હરખીન, જલદુર્ઘ્નદાનસ વગેરેથી ભૂગોળવિદ્યાને અને ખગોળવિદ્યાને શો સંબંધ છે તે જણાવવાનો અહીં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

પૃથ્વી ગોળ છે અને એથી પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં વખતનો તફાવત હોય છે એ વાત દર્શાવનારા ચિત્રો તથા વખત જોવાની રીતોમાં જૂના જમાનાથી અત્યારસુધીમાં, હાયા-ચિત્રથી તે અત્યારના ધડિયાળ સુધી, શા શા ફેરફારો થયા તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

પૃથ્વીના ભાગો ઉપર નિયમિત રીતે વાતા પવનો અને દરિયામાં વહેતા જલપ્રવાહોનાં બહુ સુંદર ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં અને સાથેસાથે દુનિયાની આબોહવાનું ખ્યાન તૈયાર કરવામાં વપરાતાં સાધનો—મેરેમીટર, મેક્સીમમ અને મિનિમમ થર્મોમીટર, હાઇગ્રોમીટર અને વરસાદનું માપિયું તથા તે તે બાબતોની નોંધ રાખવા માટેના ચાર્ટ્સ વગેરે મૂકી વાયુશાસ્ત્રીઓના કામનો સારો ખ્યાલ આપ્યો હતો. તદુપરાંત જુદા જુદા પથ્થરનાં નમૂના અને જૂના પથ્થરમાંથી મળી આવતા પ્રાણીઓના અને ઝીડપાનના નમૂના (Fossils) પણ ભૂગોળ અને ભૂસ્તરવિદ્યાનો સંબંધ દર્શાવતા હતા.

આ વિભાગ ઉપરથી ખગોળવિદ્યા, વાયુશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તર-

વિદ્યાએ ભૂગોળવિદ્યાને સમૃદ્ધ કરવામાં શો શબ્દો આપ્યો છે અર્થાત્ ભૂગોળવિદ્યાને વૈજ્ઞાનિક વિષય કેમ ગણવામાં આવ્યો છે એ વાત રપ૪ જણાવ આવતી હતી.

વિભાગ ત્રીજો

કોઇ પણ પ્રદેશની ભૂગોળ સીખવી હોય તો તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઇએ: દેશની પ્રાકૃતિક રચના, આબોહવા, પ્રાણીઓ, લોકો,—તેમના જીવન, ખાસિયતો અને ભાષા, તેમનો ધંધો—રોજગાર—ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ વગેરે તથા બીજા દેશોની સાથેનો સંબંધ—રાજકીય અને વ્યાપારી—વેપારનાં સાધનો વગેરે.

ઉપરની બધી બાબતોનો બારીકાથી અભ્યાસ થઈ શકે એ જાતનું સાહિત્ય આ વિભાગમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

૧. વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરેલ જમીન ઉપર રેતી અને સીમેન્ટનો પ્રાકૃતિક નકશો બહુ જ આકર્ષક લાગતો હતો. સપ્તમાસ દર્શાવેલા પર્વતો અને શિખરો તથા પહાડી પ્રદેશ, નદીઓ અને તેનાં મેદાનો; દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને કિનારાનાં મેદાનોનો આવો ચીરોડીના રંગો પૂરેલ નકશો-ઈન્ડિયન આવતા પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના નકશા બનાવનારની કારીગરીની પણ હરીફાઈ કરી શકે એવો હતો.

૨. હિંદનાં મુખ્ય શહેરોની આબોહવાના ગ્રાફ, વાયુ-શાસ્ત્ર કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનો પુરાવો આપતા હતા.

૩. હિંદનાં પશુપક્ષીઓનાં ચિત્રો બાળકોને આનંદ ઉપજાવે તેવાં હતાં.

૪. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. હિંદ ગામડાઓનો દેશ છે અને હિંદનાં ગામડાંઓ જ હિંદી જીવનનો સાચો ખ્યાલ આપે છે એ વાત લક્ષમાં રાખી હિંદી જીવનનાં દશ્યોની હારમાળા ગોઠવવા-

માં આવી હતી. ઘોળા દૂધ જેવા કપાસના ખેતરમાં વીણી કરતાં ગામડાનાં મજૂરો, ઝાંઝરના કચારામાં પાણી ખુંદતો જંગાળાનો ખેડૂત, સીસોનના ચાના અગીચામાં ચાની વીણી કરતાં સ્ત્રીઓ અને જાળદો, શેરડીના વાદમાં રણકતો ચીચોડો અને ગામડામાં કૂવેથી પાણી ભરી આવતી પનીબરીઓ હિંદી છવનનો જે ખ્યાલ આપે છે તે ખ્યાલ મુજબ અને કલકત્તા જેવાં ગણ્યાગાંઠ્યાં શહેરો તેના ઊંચાંઊંચાં મકાનો, ગીચ ગંદી બજારો હોટેલો અને ઉપહારગૃહો કે કારખાનાની ચીમનીઓ નજર આપી શકે એ વાત સમજવા જેવી છે.

૫. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ હોય હિંદની મુખ્ય પેદાશ શું છે ? કયાં કયાં થાય છે ? કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે ? વગેરે જાણતો નો આપણને પાકો ખ્યાલ હોવો જોઈએ આ બધું સવિસ્તર દર્શાવનારા નકશાઓ, ચાર્ટ્સ તથા ગ્રાફો બહુ જ ચોક્કસાઈથી દોરવામાં આવ્યા હતા. પણ એ જાણમાં સૌથી આકર્ષક થીજ તેા હિંદની પેદાશનો જમીન ઉપરનો મોટો નકશો હતો. આ નકશામાં હિંદની જંગલની પેદાશ, ખેતીની પેદાશ તથા ખનિજ-જે જે વસ્તુઓ જ્યાં જ્યાં થાય છે તે ત્યાં ત્યાં તાદ્દશપણે મૂકવામાં આવી હતી.

૬. હિંદનો વેપાર: આયાત, નિકાસના આંકડા કયા કયા દેશોમાંથી કેટલા કેટલા માલની આવજા થાય છે તે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં તેમાં શું ફેરફાર થયો, હિંદનાં મુખ્ય જાંદરો અને તેના વ્યાપારપ્રદેશો, હિંદના વ્યાપારનાં સાધનો-ઘોરી રસ્તાઓ, રેલ્વેઓ, જલમાર્ગો, હવાઈમાર્ગો અને ટેલીફોન વગેરે દર્શાવનારા નકશાઓ અને ચાર્ટ્સ બહુ જ સુવ્યવસ્થિત રીતે આખા હિંદની વ્યાપારી ભૂગોળનો ખ્યાલ આપતા હતા. છેવટમાં, હિંદનો રાજકીય નકશો જેમાં બ્રિટિશ હિંદ, દેશી રાજ્યો અને સ્વતંત્ર રાજ્યો. બુદ્ધ બુદ્ધ રંગોથી દર્શાવેલાં હતાં તે પણ પ્રેક્ષકોનું સારું ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો.

ટૂંકમાં, આ વિભાગમાં હિંદની ભૂગોળનું જ્ઞાન, સામાજિક, આર્થિક કે. વ્યાપારી અને રાજકીય એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રેક્ષકોને આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

વિભાગ ૪ થો

અત્યાર સુધી, જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે, દુનિયાની ભૂગોળ રાજકીય દૃષ્ટિએ અને ખંડવાર શીખવવામાં આવતી હતી, પણ આ રીતિએ દુનિયાનો એક સામટો ખ્યાલ મળવો એ મુશ્કેલ જણાતું હતું, તેથી હવે દુનિયાની ભૂગોળ તેના કુદરતી વિભાગવાર શીખવાય છે; આ યથાર્થ છે. કુદરતે બનાવેલી દુનિયાને બિનકુદરતી વિભાગવાર-ખંડવાર-શીખવવા જતાં દુનિયાનો સાચો ખ્યાલ આપી શકાતો નથી. તેથી આ વિભાગમાં દુનિયાની ભૂગોળ તેના કુદરતી વિભાગો પ્રમાણે દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

દુનિયાના કુદરતી વિભાગોના નકશા, ને ચિત્રો, આબોહવા દર્શાવનારા ગ્રાફ, કટિંગ્ગોનાં પ્રાણીઓ, દુનિયાના “અસલ” વતનીઓ-એસકિમો, રેડ ઇન્ડિઅન વગેરેના જીવનનાં દશ્યો-આ વસ્તુઓ ઉપરથી આખી દુનિયાની કુદરતી ભૌગોલિક સ્થિતિનું સારું જ્ઞાન મળતું હતું.

વળી દુનિયાના જુદા જુદા અંગોને સાંકળનાર વ્યવહાર અને વ્યાપારના માર્ગો-પાક તથા ખનિજના આંકડા, પ્રમાણ-ચિત્રો, જલમાર્ગ, રથગમાર્ગ, હવામાર્ગ, દોરડા વગરના તાર વગેરેનું સાહિત્ય પણ આ વિભાગમાં જોડવવામાં આવ્યું હતું. દુનિયાની શોધખોળો, અખચળીઓનાં ચિત્રો, ખ્રિસ્તીસામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને એની મહત્તા સૂચવતાં ચિત્રો વગેરેનો બહોળો સંચય આ વિભાગમાં હતો.

આ પ્રમાણે ભૂગોળદ્વારા આખી દુનિયાની મુસાફરીનો પ્રારંભ ગૃહથી-ભાવનગરથી-કરી છેવટે ગૃહપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું હતું, અર્થાત્ આ પ્રદર્શનમાં ભાવનગર, હિંદુસ્થાન દુનિયા એ વિભાગો ક્રમશઃ રાખીને છેવટે “રસોડામાં ભૂગોળ” એ પેટા વિભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો. આપણા ગૃહના રસોડામાં, અનાજ ખીઆં, શાક, મસાલો, તેજનો, મુખવાસ, પેય પદાર્થો, મેવો વગેરે જે ખાસ પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેના નમૂનાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા, તથા એ વસ્તુઓ ભાવનગરની બજારમાં ક્યે ક્યે સ્થળેથી આવે છે તેની પણ નોંધ આપવામાં આવી હતી.

આ પ્રદર્શનનો લાભ પ્રદર્શન પાંચ દિવસ ખુલ્લું રહ્યું એ દરમિયાન લગભગ સાડાસાત હજાર માણસોએ લીધો એ વસ્તુ જ કેળવણીની દૃષ્ટિએ આવાં પ્રદર્શનોની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા બસ છે.

ભાવનગર

શિવપ્રસાદ ખુરશી

આર્કેડ. હાઈસ્કૂલ

ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વ

અશાસ્ત્રિય ગુજરાતી સંશોધક

સંશોધન અને પ્રાચીનકાલવિષયક જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી ગુજરાતે જે પ્રગતિ સાધી છે તેના કરતાં ૫ અનેકગણી વધુ પ્રગતિ તેણે સાધવાની રહી છે એ નિર્વિવાદ છે. તાજે-તરમાં સ્થપાયેલું ગુજરાત સંશોધનમંડળ આ દિશામાં શા યશસ્વીપત્નો આરંભે છે તે તરફ સારા ય ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચાયહુએ એ દરમિયાનમાં એક યુવાન ગુજરાતી સ્વપ્રાંતની પ્રાચીન ઇતિહાસસામગ્રીનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, તેના પર

એક વિદ્યતાપૂર્ણ મહાનિબંધ (thesis) લખી, લંડન યુનિવર્સિટીની પીએચ. ડી.ની. માનવંતી ડીગ્રી સંપાદન કરે એ યુવતી ગુર્જર અસ્થિતાના આ યુગમાં પ્રત્યેક ગુર્જરાતી હૃદયમાં સ્વાભાવિક ગર્વમિશ્રિત દર્પની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરશે. આ યુવક તે ડૉ. હસમુખજીના સાંકળિયા, એમ. એ., એલ.એલ. બી., પીએચ. ડી. આ પ્રસંગે એમની ઉજ્જવલ કારકિર્દીને અદ્ય પરિચય અરથાને નહિ ગણાય.

રા. હસમુખજીના વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાંથી જ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ અનન્ય પ્રીતિ હતી. તેમના વિદ્વાન પિતા ધીરજીલાલ સાંકળિયા, એડવોકેટ, અનેક વૈષ્ણવ માંજ્ઞાનિક સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદક તરીકે વિખ્યાત છે. આમ પિતાની સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રત્યેની અગિરુચિ પુત્રને વારસામાં મળી. ઈ. સ ૧૯૨૬માં રા. હસમુખજીના મુંબઈની રૅન્ટ એવીંગ્સ કૉલેજમાંથી સંસ્કૃત ઑનર્સ સાથે બી. એ.માં ઉત્તીર્ણ થયા. ત્યારપછી તેઓએ એ કૉલેજના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી અને સંશોધક શ્રીધર હેરાસના હાથ નીચે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અભ્યાસ આરંભ્યો. શ્રીધર હેરાસને આ ચાલાક યુવકની કુશળ બુદ્ધિની પ્રતીતિ યના વાર ન લાગી; એમણે રા. હસમુખજીને વિશ્વવિખ્યાત નાલન્દા વિદ્યાપીઠના અવશેષો તરફ પ્રેર્યા. પરિણામે રા. હસમુખજી નાલન્દા નેમ જ દિંદતી અન્ય પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોનો. તેના અવશેષો પ્રત્યક્ષ અવશેષોને, તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની ડીગ્રી માટે “ યુનિવર્સિટી ઓફ નાલન્દા ” નામક મહાનિબંધ તૈયાર કર્યો. આ મહાનિબંધ

૧. ‘ થીસિસ ’ માટે આ ગુર્જરાતી પર્યાય આદુ ઉપરના બોલો છે. ફેબ્રુ.ના ‘ ગુજુલુદરી ’માં વલ્લુ એ વચસથાએ એક સંતોષ સાચ છે. એ જ રીતે તેને વધુ પ્રચરિત કરીએ અને ‘ જુદનિબંધ ’ રાખીએ ‘ ટ્રીટિસ ’ (treatise) માટે, તો બધી રીતે ઈષ્ટ છે. સ. માનસી.

* મસ્તુત મહાનિબંધ પુસ્તકાલયે પ્રકટ થઈ ચુકે છે તદ્વિશે

માટે એમને ૧૯૩૨માં ફર્સ્ટ ક્લાસ સાથે એમ. એની ડીગ્રી મળી. નાલન્દા વિદ્યાપીઠનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, સંસ્કૃતિમાં ફાળો અને તેનો અંત આ ગ્રંથમાં લેખકે રમ્ભવ રીતે રજૂ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૯૩૨થી ૧૯૩૪ સુધી રા. હસમુખજી સેટ એવીયર્સ કોલેજમાં પેરો-એલ્યુએટ ઇન્ટર-કોલેજિયેટ વર્ગોના પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસના માનાર્થે અધ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયા હતાં. આ વર્ષો દરમિયાન એમણે પશ્ચિમ હિંદના-વિશેષતઃ ગુજરાતના-પ્રાચીન ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો અને પ્રાચીન સ્થળોની અનેક વાર મુલાકાત લઈ ઉપયોગી સામગ્રી એકઠી કરી. ઇ. સ. ૧૯૩૪માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ૨૧. લગવાનજાલ ઇન્ડિજન પારિતોષિક માટે "History and sculptural description of the Chaitya caves in Bombay Presidency" નામક વિષય જાહેર કર્યો રા હસમુખજીએ પશ્ચિમ હિંદની જોદ્ધ ગુફાઓનો તત્ત્વજ્ઞાને અભ્યાસ કર્યો-કાઠો, કેનેરી, અજંતા, ઈલેરા, જોગેશ્વરી, પાંદુગુફા વગેરે ગુફાઓની અનેક વાર મુલાકાત લીધી અને આ વિષય પર મહાનિબંધ લખી લગવાનજાલ ઇન્ડિજન પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું.

ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ પર તાત્ત્વજ્ઞાન, શિલાલેખો અને સ્થાપત્યના અભ્યાસદ્વારા અનેરો પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે એ પોતાના મંતવ્યને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા રા. હસમુખજી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં વધુ અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લંડ ગયા. ત્યાં તેમણે લંડન મ્યુઝીઅમ તેમજ ઇડિયા મ્યુઝીયમમાં અનુક્રમે પ્રો. ફાડોગન અને ડૉ. બ્લીક્સરના હાથ નીચે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથે સાથે તેઓ લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં દાખલ થયા અને પીએચ ડી. ની ડીગ્રી માટે

સંશોધકો અને વિવેચકોએ એને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. ગુજરાતીમાં આ ગ્રંથને રા. વિજયરાય વેલે "કેમુરી" નામ, ૧૯૩૫ના અંકમાં અવલોક્યો હતો.

“ Archaeology of Gujarat ” એ વિષય પર મહાનિર્ગંધ લખવાનો આરંભ કર્યો. લંડનમાં છએક માસ પ્રાથમિક કાર્ય કરી ગુજરાતના ઐતિહાસિક તેમ જ પ્રાચીન સ્થળોના વધુ અભ્યાસ માટે તેઓ દિંદ પાછા ફર્યા અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો દોરો પ્રવાસ કરી, પોતાના મહાનિર્ગંધ માટે ઉપયોગી સામગ્રીઓ ભેગી કરી ૧૯૩૫ના શિયાળામાં તેઓ સિંધ ગયા અને ત્યાં મોહેન્જો-ડારો વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો પરિચય લીધો. આ પ્રસંગે તેમણે ડૉ. મેકેના દ્વારા નીચે જોદકામ પણ કર્યું.... પોતાના પુસ્તક માટે આવશ્યક સામગ્રી મેળવી રા. હસમુખલાલ ઈ. સ. ૧૯૩૬ના એપ્રિલમાં પુનઃ ઇંગ્લંડ ગયા. અહીં તેમણે લેખન ઉપરાંત જોદકામનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને એક જંગાળી વિદ્યાર્થી સાથે તેમણે, ડૉ. મોટીમર બ્રીક્સના માર્ગદર્શન નીચે, મેઇડન કેસલ, ડાર્બેસ્ટરમાં અગત્યની શોધખોળ કરી. આ શોધખોળ સંબંધમાં આ યુવાન હિંદી વિદ્યાર્થીઓના કાર્યની ઇંગ્લિશ પત્રોએ સારી નોંધ લીધી હતી. ૧૯૩૬ના નવેમ્બરમાં તેમણે પોતાનું લેખનકાર્ય પૂરું કરી લગભગ ૬૦૦ પાનાનો મહાનિર્ગંધ લંડન યુનિવર્સિટીને આપ્યો. યુનિવર્સિટીએ નીમેલા પરીક્ષકોએ આ કાર્ય માટે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢી તેમને “ ડોક્ટરેટ ” માટે યોગ્ય જાહેર કર્યા અને પરિણામે રા. હસમુખલાલને Ph. D. (in Archaeology)ની માનવંતી ડીગ્રી મળી.

“ Archaeology of Gujarat ” પ્રાચીન ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પર અનેરો પ્રકાશ નાખે છે. ઇતિહાસની શરૂઆતથી ૧૪મી સદીના-મૌર્યવંશથી માંડી છેક સોલંકી યુગના ગુજરાતનાં રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક આંદોલનોની સુદૃઢ પરંતુ વિવિધરંગી પશ્ચાદ્ભૂમિ લઈ ગુજરાત સ્થાપત્ય તથા સંસ્કારિતાનો રસમય અને આકર્ષક વિકાસ એ મહાનિર્ગંધ

સુંદર - શૈલીમાં રજૂ કરે છે. પ્રાચીનકાલીન - મૂર્તિપૂજનની શરૂ-આતથી આરંભી લિંગપૂજન, ગણેશપૂજન, નાગપૂજન વગેરે વિશિષ્ટ પૂજનપ્રકારો ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલા છે તે તેમણે અનેક ખૂટતી કડીઓ—Missing Links—મેળવી વિગતવાર વર્ણવ્યું છે. ગિરનાર, આબૂ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળો પર આવેલાં દેવાલયોના સ્થાપત્યના સુદૃઢાવશેષકનદારા લખેલો ગુજરાતી સ્થાપત્ય શિલ્પ અને પુરાતત્ત્વના વિકાસનો એમાં સુવાચ્ય વૃત્તાંત છે. આ મહાનિર્ગંધ, પહેલી તકે, દેહસો ઉપરાંત ચિત્રો સાથે પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન પામશે ત્યારે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ પર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી પ્રકાશ નાખનારો અદ્વિતીય ગ્રંથ ગુજરાતને પ્રાપ્ત થશે. આશા છે કે, ગુજરાતી સાક્ષરો અને સંશોધકો એતું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી આ યુવાન સંશોધકના કાર્યને પ્રોત્સાહન આપશે. રા. હસમુખજીના કાર્યને માટે લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજના આર્કોલોજીના અધ્યાપક પ્રોફેસર એફ. જે. રીચાર્ડ્સે જે ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેમાંથી થોડી પંક્તિઓ અહીં ઉતારતો અસ્થાને નહિ ગણાય:

The published evidence of Gujarat archaeology he knows from A to Z; to this he has added much unpublished material from various sources and knowledge derived from a personal study of the chief monuments in the field.....His interpretation of the evidence is critical and sound in all branches of his subject—architecture, religious, iconography, numismatics, sociology and administration. He writes with precision, clarity and without bias.

આ ઉપરાંત રા. હસમુખજીએ સંશોધનવિષયક અનેક ઉપયોગી લેખો ગુજરાતી તેમજ ઇંગ્લિશ પત્રો અને સામયિકોમાં લખ્યા છે: ગુજરાતીમાં લખાયેલા એમના અગત્યના લેખોમાં

“ પ્રસ્થાન ”માં આવેલા “ મોહો-એ-ઝરો અને પ્રાગૈતિહાસિક સિંધની સંસ્કૃતિ ” અને “ ઉત્તરસમયરિત અને કુન્દમાલા ” તથા “ વસન્ત ”માં આવેલા “ નાલન્દા વિદ્યાપીઠનો સંસ્કૃતિ અને કલામાં ફાળો ” એ મજાવી શકાય. વૉર્મો(પાલે-૩)માં ઇ. સ ૧૯૩૪ની સાલમાં મળેલ Seventh International Congress of Historical Sciencesના ઉપવેશનમાં એમણે લખેલા “ Introduction and spread of Buddhism in the Bombay Presidency ” નામક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ વંચાયો હતો અને ત્યાં જેમા યોગેલા સંશોધકો અને વિદ્વાનો તરફથી તેમને સારો આદર મળ્યો હતો.

આમ ફક્ત અઢીવીસ વર્ષની અલ્પ વયમાં ડૉ. દસમુખલાલ સાંકળિયાએ જે અભ્યાસ, પ્રતિભા અને સંશોધનશક્તિ પ્રદર્શિત કર્યાં છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ધોઈ છે. વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કરી જીવનને આંગણે પ્રવેશતા પોતાના આ યુવાન સુપુત્ર તરફથી દેવી ગુર્જરી દણ્ડ ય વખારે વશસ્ત્રી કાર્યોની અપેક્ષા રાખે છે.

મુંબઈ

શાંતિલાલ તોલાટ

૨૧ : ૧ : ૧૯૩૭

મન્દિરનો ઘંટનાદ

૧. અગાઉ આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનું સ્થાનક કાર્યાલય કહેવાતું ત્યારે પ્રવૃત્તિ અંગેની આર્થિક ત્રિયતિનાં નિવેદન ‘ કાર્યાલયની કડગીમીટી ’ એ મથાળા હેઠળ લખાતાં; હવે સ્થાનક કહેવાય છે માનસીમંદિર, એટલે એ જ પ્રકારનાં નિવેદન માટે ઉપરનું મથાળું પસંદ કરીએ હીએ.

૨. અમારા માસિક અંગેનો દરાર માંડી વાળી, તેનો દાય-પણટો યવા દેવાની શરતે, ૧૯૩૫ના પૂર્વાર્ધમાં અમારે જે રૂ. ૨,૧૦૦ (એકવીસસો) લેવા પડેલા, તે બધા ય એ જ વર્ષના ઉત્તરાર્ધમાં આરંભેલ ‘ માનસી ’માં રોકી, તથા ત્યાર પછી

ટૂંક સમયમાં જ (બીજા ખર્ચો ઉપરાંત, એના ઘણા વ્યાપક પ્રચારકામમાં) ખર્ચો, પણ નાંખવામાં આવ્યા છે.

૩. એ પૈસા એમ ગયા અને (પહેલે વર્ષે) ચારસોથી થોડી જ આગળ વધેલ આહકસંખ્યાવાળાં લવાજમોના આવક બધા ખર્ચને પહોંચી વળવા જોમ ટૂંકી તેમ અનિશ્ચિત પણ. એટલે જોડનો ખાડો પૂરવા, પૈસા ઉછીના લેવા પડે એ દેખીતું છે. (આ બીજો વર્ષે આહકો માંડ સાડત્રણસો હશે.)

૪. એ પ્રમાણે જુદે જુદે વખતે છ શુભેચ્છકોએ અમારી માગણીને માન્ય રાખીને જે રકમો ધીરી છે, તે છ લોનોનો સરવાળો આજે રૂ. ૧,૨૫૦) એક હજાર બસો ને પચાસ-થાય છે. એ ઉપરાંત, નવા સાડત્રણસો માર્ચ-એપ્રિલમાં લેવાના છે; એમાંના ત્રણસો તો, સંતોગવશાત્, ઓછામાં ઓછા નવ ટકાના વ્યાજે લેવાના થશે. એ સિવાયના તેરસોનું (૧,૨૫૦+૫૦) વ્યાજ લેવાનું નથી.

૫. આજની તારીખે સિદ્ધકર્માં રૂ. ૪૦૧ અને થોડા આનાપાઈ છે.

૬. લોનનો કરજભાર વધતો હોવાથી જ, ગયા અંકમાં વિશેષ મદદ માટે વિનંતિ કરવામાં આવી અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે એ વિનંતિનો ઉત્તર મળેલો શરૂ થયેલ છે. એ રીતે એ અંક પછી મળેલી રકમો અહીં આભારપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ:

૧. રા. પ્રાણસાધ દેવકરણુ નાનજી મુંબાઈ	રૂ. ૨૫
૨. " રતનસાલ વિદ્યુલદાસ ખોડવાળા, સુરત	" ૨૫
૩. " વેકુંક લલ્લુભાઈ મહેતા, મુંબાઈ	" ૨૫
૪. રા. હંસાબહેન જીવરાજ મહેતા, "	" ૨૫
૫. રા. વિદ્યુતરાય ચરાવંતપ્રસાદ દેસાઈ,	

ભાવનગર (આગસ્ટ ૩. ૬૦ ઉપરાંત) " ૨૦
કુલ રૂ. ૧૨૦

૧. નામો પહેલાં સમજાવ્યા પ્રમાણે જે કરી, પછી અકસ્માતે હમે મોહ્યાં છે.

અમને આશા છે કે બીજાં સંસ્કારી સમયનો પણ પોતાની તરફની મદદ સત્વર મોકલશે.

૭. સહયોગીઓ (દિવાળીનાં ને બીજાં વાર્ષિકા), વાસરિકા અને ઉપધ્વનિઃ ત્રણેમાં અમારે લખીને છાપવાનું જ હતું તેવું ઘણું આ અંકમાં અપાયું નથી; એમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે લવાજમો ઉઘરાવવાના તથા બીજી મદદ મેળવવા વગેરે માટેના પ્રવાસે અમારે નોકળી જવું પડે છે. એ ખામી મયા-શક્ય આવતે અંકે કમી કરીશું.

૮. એ અંક માર્ચ આખરે કે એપ્રિલના પૂર્વાર્ધમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું યત્નશે એમ લાગે છે.

૯. જેઓ ત્રીજા (વસંતપંચમી ૧૯૯૨ના) અંકથી માલક થયા છે તેમનાં સ્વાજમ, ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, (અને આ) છઠ્ઠો એમ ચાર અંકોએ એમને મળી જતાં, પૂરાં થઈને નવાં પડે છે. તેઓ નવું લવાજમ (૩ પાંચ) મ. ઓ.થી વેળાસર મોકલે; કે વી. પી. કરવા સત્વર સૂચના લખે; કે પોતે ખરી પડવાના છે એવું ઝટઝટ મુખ્યાલે-ત્રણમાંનું એક વગર-વિત્તભે કરે એવી વિનંતિ તેમને કરીએ છીએ; જેથી કરી, નવા અંકની નકસો છાપવા વગેરે કામેમાં સરળતા થાય.

સાધનગર

વિ. ક. વૈદ્ય

તા. ૧-૨-૩૭

સંચાલક ' માનસી '

વૈદ્યોનું વાર્ષિક: અમારી જેવા માત્ર આવટંકધારી વૈદ્યનું નરિ પણ " આયુર્વેદના રસજ્ઞો અને વૈદ્યવિદ્યાના વિચારોના વાર્ષિક " આ નવું પત્ર (જેને માટે ગોગ્ગ નામ સૂચવાય એવી પણ માગણી છે) આવતા ભેગતા વર્ષે રા. પ્રતાપકુમાર પોપટ-લાઇ વૈદ્ય પ્રગટાવે છે, મુખ્યાધ્યી. એ વિશે વધુ આવતા અંકમાં.

સ્વ. નરસિંહરાવની પુણ્યસ્મૃતિમાં

[આ હપવિશામમાં, અમારા ચાહુ વર્ષના શ્રંયાકોમાં, ૨૧. નરસિંહરાવની કૃતિઓમાંથી અમવા તેમને વિશેનાં વિવેચનાદિમાંથી, હતારા વાચકોને સાદર કરવા હમણીએ છીએ. આ વખતનાં વર્ણમાંથી પહેલાં હખાણુ વિશે એટલું જ કે અત્યારના આપણા વાહુમયિક વાતાવરણમાં (ખરી રીતે, સદ્ગતે એ વિચારો દર્શાવ્યા છે ત્યારથી ચાહુ યએલા વાતાવરણમાં) જાહેલા અમુક તરલ તરંગે ને કારણે, એમણે કરેલો 'વિચાર-રફોટ' ધણો મહત્વનો છે. ખીજું હખાણુ છે તો સર્વથા સ્વયં પ્રકાશ પણ અમે દેખીતાં કરણે જ એમાંનાં કેટલાંક વાક્યોને વધારે નયનાકર્ષક બનાવ્યાં છે. ત્રીજું અવતરણ છે બોલ્ટર સ્કોટના એક કાવ્યમાંથી. એને મૂળ સ્વરૂપે જ રહેવા દીધું છે કેમ કે અમારા ધણાખરા વાચકો અંગ્રેજ સમજ શકે છે; ને ખીજું એ કે અમારા હાથ પરના દ્રઢ સમયમાં એલું સર્વ ગુજરાતી શાય નહોતું. એમાં જે વચનો રાજપુત્ર પિરને માટે હમ્યારાવાં તેને, વિમતો સહિત, આપણા દિવંગત વાહુમયપુત્રને પણ, તેમણે જ્યાં વાહુમય તથા વિશુદ્ધ બાપા માટે હમેશાં રાખેલા અસ.ધારણુ આમહને બરાબર ધ્યાનમાં રાખીએ એટલે, લાગ પાડી શકાય તેમ છે.]

‘સાક્ષર’ વિ. ‘જનતા’ એ લોક કૃત્રિમ છે .

[સ્વ. નરસિંહરાવ: ‘મનોમુકુર ગ્રં. ૨’.૫. ૩૦૨-૦૫]

“સાક્ષરયુગને ગુજરાતી જનતાએ ઝીલ્યો નથી-ઝીતશે નહિ. કારણ, એ સારો ય બણેલો ધાણુ પરદેશી પાક છે-ધાન્ડ છે. ગાંધીજી આવતાં એ યુગના પાકની પરીક્ષા આપેતઆપ યઇ ગઇ છે. ક્યાં ગાંધીજીનો લોકહુદયે કરેલો સ્વીકાર ! ક્યાં પાશ્ચાત્ય

શિક્ષણના પાંડિતોની જનતાથી જુદા છે ! નથી પ્રગ્નને એમણે પોતાની ગણી, નથી એમને પ્રગ્નએ પોતાના ગણ્યા. સ્વરાજ્ય સ્થપાવા છો, પ્રગ્નને પોતાની મેજે પોતાપણું પ્રકટાવવા છો, પછી જુઓ કે સાક્ષરયુગનું સાહિત્ય ક્યાં જાય છે અને એનું શું થાય છે.” :: ‘વીસમી સદી’ તા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બરના [૧૯૩૧] અંકમાં પૃ. ૫૯૬એ આ ઉતારામાંનાં, અહ્યુત. વચનો રજૂ થયાં છે. આ દર્શનમાં અને ભાવિદર્શનમાં^૧ ડગલેડગલે તર્કદોષો પ્રગટ થાય છે, તે વિશે સચિરતર ચર્ચા કરવાને અત્યારે સ્થાન કે પ્રયોજન નથી. માત્ર થોડાક પ્રશ્નો જ પૂછીશું ? ‘સાક્ષર’ એટલે શું ? ‘જનતા’ એટલે શું ? “ભણેલો ધાણ” નકામો તો નિરક્ષરયુગનો પાક, અભણ ધાણ. તે આ લેખ લખનારને હટ હશે ? ગાંધીજીનો સ્વીકાર લોકહૃદયે કર્યો છે તે સાચા ? કેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી ? કે એમની ધાર્મિકતા, સાંત્વિક ભાવનાનું સેવન, તપોયગ ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક ગુણગણથી ?— એ જરા વિચારશો ? સારાજ્ય સ્થપાવાની સાથે નિરક્ષરતા, અભણ ધાણનું સામ્રાજ્ય, આ લેખ લખનારને હટ હોય તો તો ભણે. પણ એ ભાણું ભાવિદર્શન ઉચ્ચ પ્રેરણાથી પ્રગટ થએલું જણાવું નથી, માત્ર સંકુચિત તિમિરખંડમાં પુરાયલાની દૃષ્ટિએ જોએલું ચિત્ર છે

“જનતા એટલે નિરક્ષર વર્ગ અને સાક્ષર એટલે જનતાનો શત્રુ-એમ કૃત્રિમ ભેદ સ્થાપી બંને વર્ગ વચ્ચે શત્રુભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પ્રકારના વાણી-વિલાસ બહુ ઉપયોગી થાય ખરા; પણ બંનેને અન્યો-

૧. એ દર્શન એટલે ‘સાક્ષરયુગનું ભાવિદર્શન’ નામક, આ ઉતારો જેમાંથી કરીએ છીએ તે, નિબંધના અર્દ્ધો છાંદી દીધેલા ભાગમાં કર્તાએ સચિરતર સચીક કરાવેલો ‘વિશ્વકાવિ’ કાવ્યનો પરિચય.—સં. ‘મા.’

ન્યની સમીપ આણી ભાવ અને ભાવનાના સંયોગ કરાવવાનું કાર્ય આ રીતે તો ના જ થાય.”

×

×

×

વાત ખરી એ છે કે સાક્ષરયુગ, નિરક્ષરયુગ અને અર્ધ-માર્ગે રહેલો યુગ એમ કક્ષાઓને એકત્રિત વાસસ્થાન નથી એમ નથી. પ્રત્યેકના ઝીલનારા અધિકારી જનો એક જ કાળમાં હોય છે એટલું જ નહિ પણ અમુક મર્યાદામાં નીચેના યુગના ઝીલનારાઓને ઉત્ક્રાન્તિ આપવી શક્ય છે, ઈષ્ટ છે; પરસ્પર હસ્તાવલંબન કરાય તો આ પરિણામ બેયરકર જ છે. એકપીળની ઉપર દોપારોપણ કરવું એ અનુદારતા અને દષ્ટિ-સંકાયનું સૂચક છે. કવિ દક્ષપત્રસમે ‘વેનચરિત્ર’માં પાંક્તિઓ મૂકી છે કે—

પાંચે ભૂત પરસ્પરમાં પ્રતિભૂત વિરો (1 ન્યમ) ભાસે છે;
તેમ જ જુગ ચારે મધ્યે પ્રતિજુગમાં જુગ વાસે છે.

એ રીતે સાક્ષરયુગ, અર્ધમાર્ગીયુગ, નિરક્ષરયુગ-સર્વ સમકાલીન હોઈ શકે છે; વસ્તુસ્થિતિ તેવી જ^૧ છે.

સંસ્કૃતી અને સાચા કવિ

[વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ : ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’ : પુ. ૮૨, અં. ૨]^૨

અસારે ૧૯૯૦માં [અને, ૧૯૯૩માં પણ] ગુજરાત રા. નરસિંહરાવની કવિતા પરત્વે એક પ્રકારના વ્યાગોહ કે ઔદાસીન્યની મનોદશા બોગવી રહ્યું લાગે છે. પણ આ વ્યાગોહનાં

૧. એકણી મૂળ લખાણની નથી. અમુક સંપ્રદાયે સૂચકદર્શની મુદ્રણ પણ મૂળમાં નથી તેવું, ધ્યાન યેચવા, કયું છે.-સં. ‘મદ.’

૨. એ અંક ૧૯૩૪ના એપ્રિલ-જુનનો, દિ. બ. કેરાવલાલ મુવ તથા રા. નરસિંહરાવના અભિનંદન-અંક તરીકે પ્રગટ થયેલો. લેખનું નામ ‘રાવાબ્દીપ્રસંગે’ એના પૃ. ૮૯ અને ૯૧, ૯૨માં પાંચી આ અવતરણ છે.

વાદળાં અદ્ય સમયમાં જ વીખરાઈ જવાનાં છે, અને શતાબ્દીસમયનું સમગ્ર વાતાવરણ સર્વથા સ્વચ્છ નિર્મળ જ આપણે સમજવાનું છે. એ સ્વચ્છ વાતાવરણમાં ગુજરાતને પ્રથમ તો એ સત્યનું સ્પષ્ટ દર્શન મળે કે રા. નરસિંહરાવની કવિતાના ગમે તેટલા દોષ કાઢીએ, પણ ગુજરાતને અર્વાચીન કવિતાના ગુઢક દલાવિત સ્વરૂપમાં સૌથી પહેલો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો તે એમણે જ. અર્વાચીન ગુર્જર કાવ્યરૂપી શિશુનો જન્મ તો થયો નર્મદને કાંઠે, પણ એ શિશુનું સ્વરૂપ તે વખતે જન્મના જાયતે શુદ્ધ એના જેવું અણધાર હતું, તેને સંસ્કારીને દ્વિજ જનાવ્યું તે રા. નરસિંહરાવે. એમની મોટામાં મોટી સેવા તે આ. 'કુસુમમાળા' બીજી 'ક' ભાગે ન હોય, પણ અર્વાચીન ગુર્જરકાવ્યને શિષ્ટમાન્ય દ્વિજ જનાવનારો ઉપનયનસંસ્કાર તો એ છે જ, અને એ રીતે એનો મશ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં અવિચળ છે એ વાત વિચારવાનને તો આજે પણ સ્પષ્ટ છે, પણ પચીસ વરસ પછી તો સૌ કોઈ સાહિત્યરસિકને એ વાત હસ્તામલકવત સ્પષ્ટ બની જશે.... આમ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના સંસ્કર્તા તરીકે રા. નરસિંહરાવનું સ્થાન બે સુનિશ્ચિત જણાશે, તો શુદ્ધ રસદૃષ્ટિએ પણ વિશિષ્ટ ગુણસંપત્તિ ધરાવનાર સાચા કવિ તરીકે પણ એમનું સ્થાન એ વખતે એટલું જ સુનિશ્ચિત માલૂમ પડશે. ખરું જો કે એમની કવિતાનું વિષયવર્તુલ અત્યંત સંકુચિત છે... પણ આવી અનેક મર્યાદાઓ છતાં રા. નરસિંહરાવ સાચા કવિ છે—અહુ મોટા કવિ છે કે નહિ એ જુદો પ્રશ્ન, પણ સાચા કવિ છે—એ હકીકતની કોઈપણ ના કદી શકાય એમ નથી. એમના પછી રા. ન્દાનાલાલ આદિ દંતર ઘોડા સમર્થ કવિઓ આપણને અત્યાર સુધીમાં મળી ગયા છે અને આપતી પચીસીમાં વિશેષ ઘોડા મળશે પણ ખરા, છતાં એમની કવિતાના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિપ્રેમ,

રસભર ચિંતન, અનુપમ કૌશલયુક્ત પદરચના; લલિત મધુર પદ્મવલિ, અદ્ભુત રૂપસૌંદર્ય, ત્રિશદ લાવન્યદર્શન-રીતિ ને સુભગ વાણી આદિ આંહો સધળા ગણાવવા શક્ય નથી એવા એના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો-આવા અન્ય અનેક કવિઓના સમુદાયમાં પણ એમને જરૂર વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવશે. એમની કવિતાની યથાર્થ કદર કરવાને માટે એક જ વસ્તુની જરૂર છે. 'કુસુમમાલા' આદિ જે ચાર કાવ્યસંગ્રહો એમના અત્યાર સુધીમાં ગુજરાત પાસે આવી ગયા છે, અને 'જંબૂજ્યોતિ' નામે એક અનુવાદગ્રંથ તથા બીજો એક અંતિમ કાવ્યસંગ્રહ એ રીતે જે બે વિશેષ કાવ્યગ્રંથ શતાબ્દી સુધીમાં તેને મળી જશે, તેમાંનાં આશરે અઠીસો જેટલાં કાવ્યોમાંથી વિવિધ દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ ગણાય એવાં પ્રતિનિધિરૂપ કાવ્યોના સૂંટણીરૂપ સંગ્રહ તૈયાર કરવો. એટલું જો કાંઈ કુશળ વિવેચક ધ્યાનપૂર્વક કરે અને એમાં એમની સમગ્ર કવિતાનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરનારો ઉપોદ્ધાત જોડે તો ગુજરાત જરૂર અત્યાર કરતાં અનેકગણા આદરલાવથી તેમની કવિતા તરફ જોતાં શીખે. આ આવશ્યક સેવા શતાબ્દી સુધીમાં તો કાંઈ સમલાવી વિવેચકે નિઃશંક બળવી જ હશે, એટલે એ વખતે ગુજરાત એમને કેવળ આધુનિક કવિતાના સંસ્કર્તારૂપે જ નહિ પણ વિશિષ્ટ રસવાણી કવિતાના લેખકરૂપે પણ હૃદયપૂર્વક માન આપશે.

‘કડક પહેરેગીર’

Hadst thou but lived, though stripped of dower,
A watchman on the lonely tower,

૧. કપલા રાબ્દો લખાયા પછી, ૧૮૩૫માં, એ ગ્રંથ 'સુદયરિત' નામે પ્રગટવાનું વાચકો નહોતું જ છે. સ્. 'મા.'

૨. આ પદ 'પ્રબળધુ' માંની અવસાનનોંધમાંથી લીધું છે.

Thy thrilling trump had roused the land,
 When fraud or danger were at hand;
 By thee, as by the beacon-light,
 Our pilots had kept course aright;
 As some proud column, though alone
 Thy strength had propped the tottering throne.
 Now is the stately column broke,
 The beacon-light is quenched in smoke,
 The trumpet's silver sound is still,
 The warder silent on the hill !

સામયિકેમાંથી

દંડી

[પૂજણાત: ' પ્રસ્થાન ' માગરાર ૧૯૬૩]

દંડીનાં મત સીધાં છે, અમિનાં અંબરો સળ્યાં,
 વિદારી મોહના વાધા, દિશાનાં દાર બેદિયાં;
 વટાવી કાળની ચોટી; ભયનાં સપનાં તળ્યાં,
 દુષ્ટોનાં અંધકારોનાં જળાં જલિલ છેદિયાં.
 એકામ દરિને સામે ક્રુવની પર ઠેરવી;
 અન્યત્ર બધિરા એવી શ્રુતિએ દૂર દૂરના
 આહવાનમૂરની રેખા પ્રહતા અન્ય સેરવી,
 ધપીએ ધીર મંબાર વેગે ઠા સાંત પૂરના.
 ઉતારી મલિના માયા મર્ત્ય માનવકાવની,
 દુઃખના કુંગરાઓને હથેળીમાં રમાડતા,
 શ્રીખની વાદળી જેવી માયાવી સુખછાયાની
 નીચે આરામ લેવાની તૃષ્ણાઓને સમાવતા,
 જશું આગળ, ના પાછું જોવાને દરશું જરી
 નિત્યાનંદ તરે ધામે પદોંચાને રહીશું દરી.

કેટલાક ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો

[એ નામના ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિકના નિબંધની ઉપાંચ કંઠિકા

ફેબ્રુઆરી 'ગુજરાત માંથી' નીચે ઉતારીએ છીએ. વાચકોને યાદ દર્શાવે તેમ, એ નિબંધને ગયા સાહિત્યસંમેલનમાં, સાહિત્યવિભાગના સર્વોચ્ચ નિબંધ તરીકે, મહીડાનરેશ કુમાર શ્રી. મોતીસિંહજી તરફનો, સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. અમે તેથી આ વક લઈએ છીએ, આપણી માતૃભાષામાં પહેલી જ વાર તથા ઘણા શ્રમપૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયને નિરૂપનાર આ વિદ્વાન નિબંધલેખકને અભિનંદન આપવાની. આ વચ્ચેના આપસ્યારિક નથી, કેમ કે લગભગ હમણાં સુધી ગુજરાતી રંગભૂમિ પર ભક્તચરિત્રો પરથી ભજવાતાં હતાં એ નાટકો સંબંધી જે અચિત્ત માહિતી અને એનું પરીક્ષણ એ નિબંધમાં વાંચીએ છીએ તે અભ્યાશીઓને વારંવાર ઉપયોગમાં લેવા એનું લાંબા સમય સુધી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ. એમાંથી અહીં તો વાનગી જ ધરી છે; આખી વાની આરોગ્યવા વાચકોએ પૂર્વોક્ત સ્થળ ભણી ચવાવકારા પગલાં ભરવાં એઈએ. સ્વ-આલોક 'માનસી']

આપણી આગળ, આ ... ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો પરત્વે સમગ્ર સમાલોચના કરતાં, મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ નાટકોએ આપણી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો છે? હકીકત એ છે કે 'નરસિંહ મહેતા', 'મીરાંબાઈ', 'ગોપીચંદ', 'સૂરસ્યામ' વગેરે પ્રયોગો ઉપર 'ગુજરાતના જ નહિ પણ હિંદના બીજા પ્રદેશોના શ્રોતાજનો પણ દર્પાશ્ર સારતા. આણુ સદીની 'શરૂઆતમાં ભક્તિરસના પ્રયોગોનો વિશેષ મહિમા હતો; અને આપણે કલા ને સાહિત્ય કે કવિતાની દૃષ્ટિથી ગમે તેવા દોષોની સચિસ્તર ચર્ચા કરીએ પણ ભક્તિ-ભાવભરેલું રસિક મંડળ અત્યંત માન ને પ્રેમથી આ ભક્ત-મંડળને રંગભૂમિ ઉપર નિરખતું અને જાણે, ભક્તને થયાં તેવાં, પોતાને પણ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોય તેમ માની, વિવિધ જ્ઞાનગમ્મત સાથે, પોતાને કૃતકૃત્ય માનતું ! શુદ્ધ વેદાંતજ્ઞાન કે ઉત્કટ વૈરાગ્યની ભાવના પૂરાં ઝીલાતાં નથી; પણ ભક્તોની ભાવનાને ઉરના ભાવો સાથે દેવદર્શનની ઝાંખી માટે ઝંખતા ભાવિષ્યને-રસિકોને આવાં નાટકોમાં અપૂર્વ આનંદ આવે છે. 'ભર્તૃહરિ' જેવો પ્રયોગ આટલો બધો લોકપ્રિય થઈ રાક્યો તે તેના કરુણરસિક પ્રસંગોને લીધે; અને દશ્યસામગ્રી સાથે

સંગીત ને અભિનયની ખૂબીને લઈને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ વિશેષ લોકપ્રિય હોય છે; ઉરના ભાવોને કહેવાતું મનહર રથાન રંગભૂમિ છે. શુષ્ક માનસિક કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ નાટ્ય-શાળામાં આકર્ષક લાગ્યે જ અને છે. 'શ્રી રાધાપ્રેમભક્તિ' નાટકમાં ગમે તેવો આધ્યાત્મિક સંભાર-ભાવણોદ્ધાર-લેખકે ભર્યો છે છતાં રાધા ને કૃષ્ણ, લલિતા ને કૃષ્ણ, રુક્મણી ને કૃષ્ણ, અને, કૃષ્ણ ને સુગમા-તેમનાં ભાવભીનાં મિલનોમાં જ રસિયાઓ આનંદકંદ ડોકે છે ને ?

જીવતત્ત્વને સમજવા માટે—

['મ' ... 'લોકવાણી' તા. ૧૦-૧-૩૭]

શાયદ સ્પિનોઝાને હી તો યહ કહ્યા હૈ કિ જિસ તરફ વાયુમંડલકો જનનને કે કિયે સર્દી, ગર્મી, હવા, હવા કે તત્ત્વ આદિ અનેક આતોંકો જનનકર ઉનકા દરએકકા શાસ્ત્રીય રીતિસે ગુણુ ઓર રચાન[કા]નિર્ણય કરના હોતા હૈ, ઉસી પ્રકાર જીવતત્ત્વકો પૂરી તરફસે સમજને કે કિયે પ્રેમ, સેવા, નીતિ ઓર ધર્મ કે સાચ કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ આદિ કે આવેગોં કારે બી અચ્છી તરફ સમજ લેનેકી જરૂરત હૈ. ઉનકા રચાનનિર્ણય કરનેકી આવશ્યકતા હૈ. આપ હનમેં કિસીકા છોડ નહિ સકતે, પરંતુ ઉનકા રચાનનિર્ણય કરકે ઉનકી મર્યાદા જરૂર બાંધ સકતે હૈ. ધૂણા ઓર તિરસ્કારકી હમેં મર્યાદા બાંધની હુઝ તો હમ ઉસે જુરાઇઓંકે પ્રતિ પ્રેરિત કરેંગે, કિસી મનુષ્યકે પ્રતિ કબી નહિ; બુરે મનુષ્યકે પ્રતિ બી નહિ, કચોં કિ મનુષ્યમેં મૂલમેં તો કુછ ન કુછ લલાઈ અવશ્ય હોતી હૈ.

૧. 'ઇનરિટક્ટ' માટે 'આવેગ' કરતાં સહજબુદ્ધિ કે અંધપ્રેરણા વધારે ઉચિત છે.—સં. 'મા.'

૨. એ ધૂણા અને તિરસ્કાર આપણી ઉપલક્ષ્ય ભતમાં છે, જાડી ભતમાં નથી. ઉપલક્ષ્ય ભત એ સૂક્ષ્મબાહ્ય પ્રકૃતિમાંથી આપણી પર-નિરંતર

અપ્રતિમ કેળવણીકાર

['દાંડીઓ': તા. ૨૪મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૭]

જેણે સમગ્ર જીવનને કેળવણી અને વિદ્યાના વિકાસમાં ઓતપ્રોત કરી, સ્વાર્થત્યાગ અને સેવાના પાથ પર સૂરતને આંગણે શિક્ષણનો સહકાર-સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી-રૂપી મધ્યમધતો આંખો પ્રગટાવ્યો, તે શ્રી યુનીલાલ શાહભાઈ શાહની પુણ્યપર્વણી ગઈ છે એ ગર્હ, તે દાણે એ અમર આત્માને અમે સદસ્યશઃ વંદન કરીએ છીએ.

સ્વ. યુનીલાલ શાહ એટલે ગઈ કાલના સૂરતનો એક અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી આત્મા. ગઈ કાલના સૂરતે આખા ગુજરાતને તરણે જે થોડા સખૂતો ધર્યા, અને જેમણે અજોડ સેવાઓ કરી તેમાં સ્વ. યુનીલાલ શાહનું સ્થાન અવશ્ય મોખરે છે. સ્વ. યુનીલાલને કોઈક 'ગોખલે'નું ગિરુદ પણ આપ્યું છે. હિંદના ઇતિહાસમાં જેમ ગોખલેજીનું સ્થાન અજોડ અને અમર છે, તેમ જ સૂરતના ઇતિહાસમાં, સૂરતના કેળવણી-

આક્રમણ કરતી પુરાઈઓને માટે ધાણું અનુકૂળ ક્ષેત્ર હોઈ, ઉપલક્ષ્ય જાતમાંનાં ધૂણા-તિરસ્કારને બહારથી આવતી પુરાઈની સામે યોજવાથી વ્યક્તિની ચેતનાની નીચડી બુદ્ધિઓમાં એ જાને પછાત વચ્ચે નિરર્થક લાંબો વિચલ આવી, આપણને કહેતા જ યથા કરવાનો ભય છે. આ કારણે, અંતઃકરણની સાત્ત્વીય શુદ્ધિનો ઉત્તમ માર્ગ એ લાગે છે કે જાડી જાતને એવી રીતે અખંડપણે જન્ય સખરી કે જેથી બહારની પુરાઈઓનો તે સાંતિપૂર્વક અનાદર કરે તથા ધૂણા-તિરસ્કારરૂપ અશુભોને પણ શુભત્વમાં પલટીને પુરાઈના આક્રમણને નકામાં બનાવે; અને એ રીતે વ્યક્તિના હૃદયમાં અન્ય મનુષ્યો પ્રત્યે પણ સદેજ આત્માપગ્ધ પ્રકાશે, તેમનામાંની 'ફૂલ ન ફૂલ' જવાઈને બહાર.—સં. 'મા.'

ના ઇતિહાસમાં, સ્વ. મુનીલાલનું સ્થાન અત્યેક અને અમર છે. એણે 'લીંગલી'ના રમુજ નામથી ઓળખાતી ધી ઇંગ્લીશ સ્કૂલ સ્થાપી અને અધ્યપેટ રહીને પણ તેને પાળીપોષીને ઉછેરી, અને જ્યારે તે ખીકીને પગલર બની, જ્યારે તે ફળ-દાયિની બનવા આવી, ત્યારે એ આખી યે પોતાની પ્રાણપ્રિય સંસ્થા કશા ય બદલાતી આશા વિના એણે જનતાને ચરણે ધરી, લોકોની બનાવી દીધી. તેમાંથી પ્રગટી સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી: જેનાં ડાળાંપાંખડોને વિસ્તાર આજે દિનપરદિન વધતો જ જાય છે. લગભગ એકલી અડધી જેવી એ જ એવી સંગીત ને સમર સરથા છે જેને માટે સુરત હજીએ ગૌરવ લઇ શકે છે.

અને આજે માનપત્રો અને વાયણાપાર્ટીઓના જમાનામાં સ્વ. શાહની નિરભિમાન વૃત્તિનો એક નમૂનો રજૂ કરીએ તો ચરચાને નહિ લેખાશે. પાછલી વયમાં જ્યારે તેમની સેવાઓમાંથી સિદ્ધિ પ્રગટી હતી ત્યારે માનપત્રો લેવા માટે તેમને અનેક સ્થળેથી આગ્રહ થયેલા. પણ હમેશા એમણે ના પાડેલી. એક વાર તો એમની જ્ઞાતિએ એમને માનપત્ર આપવા નહીં દ્યું, અને સ્વ. ત્રિભોવનદાસ માળવી શેઠે તે સ્વીકારવા ખૂબ આગ્રહ કરેલો. તે વેળા તેમના એક જ્ઞાતિજને કહેલું "માનપત્ર માટે બધી ગોઠવણુ યથ ગઘ છે એટલે ન્યાતિબંધુઓને નિરાશ કરવા ન જોઇએ અને માનપત્ર ધરમાં રહેશે તો તે જોઇ બચુભાઈને (ચન્દ્રવદન) પણ યશે કે બહાર સેવાની આવી કદર થાય છે એટલે તેઓ પણ તમારે પગલે ચાલવા પ્રેરાશે." તેમણે જરા તપીને ક્યું કે "મારા છોકરાઓને મારે એવો ખ્યાલ નથી આપવો કે સેવાના બદલમાં માનપાન લેવું."

, આ એક જ પ્રસંગ સ્વની મહાનુભાવતાના નમૂના રૂપ છે.

વિજયનગરના અવશેષ

[' પ્રબળધુ ' તા. ૧૭ : ૧ : ૩૭]

વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય હ'પી-વિરૂપાક્ષની આસપાસ અદ્વાદ પ્રસરેલું હતું. એમ અવશેષો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. હ'પી-વિરૂપાક્ષ એ સ્થાન હોસ્પેટ રોશનથી આશરે સાત-આઠ માઇલ દૂર આવેલું છે. હ'પીના દરવાજા આગળ જતાં ગણેશની બે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. એક ગણેશનું નામ ' કડહીકાળ ગણપતિ ' અને બીજા ગણેશનું નામ ' સાસવી ગણપતિ ' છે. આ બંને ગણપતિની પત્થરની મૂર્તિઓ આશરે ૮-૧૦ ફીટ ઊંચી અને લઘ્ય છે. વિરૂપાક્ષના દેવાલયની સામે વિસ્તીર્ણ અને અદ્વાદ રરતા અને તેની બંને બાજુએ બીરમાર સ્થિતિમાં આવી પડેલા પત્થરો નજરે પડે છે. વિરૂપાક્ષનું દેવાલય અત્યંત લઘ્ય છે અને તેને ત્રે મજલાનું મનોહર ગોપુર છે. અંદરની બાજુએ પત્થરનાં મુન્દર પ્રાંગણો છે. આ બાજુએ તુંગભદ્રા નદીનો પ્રવાહ મોટી મોટી સિલાઓમાંથી વહેતો નજરે પડે છે. હ'પીથી એક માઇલ દૂર વિજયવિરૂપ મન્દિરનું જોવા લાયક સ્થાન છે. આશરે બે-અઠી માર્ગ પૂર્વ દિશાએ વિજયનગર સામ્રાજ્યનું વિસ્તૃત પાયતખ્ત, અંદર બીરમાર સ્થિતિમાં આવી પડેલી પ્રચંડ ઈમારતો તથા અવશેષો નજરે પડે છે. દેવાલયો, રાણીનો કમરગહેલ, સિંહાસનનો ચોતરો, દિવાન-ખાનાના ચોતરા, રાણીનું મુન્દર સ્નાનગૃહ. ગજનું વિશ્રામસ્થાન, મહેરંગીરોની જગા વગેરે સ્થાનો અદ્યાપિ જોવા લાયક છે અને તે ઉપરથી જૂતકાળના વૈભવચક્ર સ્થાપત્યની અને સામ્રાજ્યના બંધપણની ચર્ચા કરવા આવે છે. આ બાગ તરફ જતાં બે વિશાળ સિલાઓની એક નૈસર્ગિક કમાન નજરે પડે છે તેને કાનડી જાણામાં બે ' બે બહેનોની પત્થરની કમાન ' એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત પણ સંખ્યાબંધ જોવા લાયક સ્થળો છે.

એકંદરે આ અવશેષો અને વિસ્મૃત સામ્રાજ્યનો મહોત્સવ જોધને વિજયનગરની સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિની, વૈભવની અને ઐશ્વર્યની પૂર્ણ કલ્પના આવે તેમ છે. આવું ઉચ્ચ દરજ્જાનું સામ્રાજ્ય હશે. વર્ષ પૂર્વે સ્થાપિત થયું અને તે ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું એ જાણત કૃતસૂતાયુક્તા આનન્દ અને અભિમાનની નથી શું ? આવા સંસ્મરણીય સામ્રાજ્યને નમ્ર પણ હાર્દિક અંજલિ અર્પણ કરતાં કેને ધન્યતા નહિ લાગે ?

ગ્રંથસ્થ ચિન્તન

‘મુંડકોપનિષદ’ના અર્થ

[૨૫. મગનભાઈ ચ. પટેલ : ‘ઉપનિષદ-જ્યોતિ’ ભા. ૨, પૃ. ૧૪૯]

મુંડક એટલે અસ્રો અથવા હર. અસ્રાની ધારથી જાણે કાપીને ખારીક વિવેક કયો હોય તેમ, એમાં બ્રહ્મનું વિવરણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને શંકા રહે નહિ તેમ પ્રકટ કર્યું છે, તેથી એનું નામ મુંડકોપનિષત પડ્યું હશે, એમ કલ્પાય છે.

થોડાંક સ્કુરણો

[ગિલ્લુભાઈ : હસ્તલિખિત ‘અંજલિ’ના ‘શરદ’અંકમાંથી] .

દરેક મનુષ્ય અને દરેક પદાર્થનું વાતાવરણ આપણને સ્પર્શે છે. જેમ જેમ આપણે મૃદમશરીરી થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આ સંપર્ક સહજ અને સ્પષ્ટ બને છે. દુનિયા આખીનો વિચાર કરવા કરતાં પોતાનો^૧ વિચાર કરવો અધરો છે છતાં એ એક જ વિચાર કામનો અને મહત્ત્વનો છે. જ્યારે આપણી પોતાની અંદર શાંતિ હોય છે ત્યારે દુનિયા આખીનો કોંઘાટ કાનને સ્પર્શતો થતો નથી. એક અહિંમુખને લાગ્યું કે દુનિયા અશાંત છે; એક અંતર્મુખને લાગ્યું કે દુનિયા શાંત છે.

૧. પોતાનો = (પોતાના માત્ર સ્થૂલ સ્વાધીનો નહિ, પણ) પોતાના સર્વાંગ ઐયનો. —સંચાલક ‘માનસી’

આખો ભવ ટકી રહે એવી વ્યર્થ અપેક્ષા છે..... આખો દહાડો ઉષાની રમણીયતા ટકી રહે એવી માગણી કરનાર જેમ મૂર્ખ છે, તેમ આખું જીવન સંવનનકાળની રાગબદ્ધ મનોદશા ટકી રહે એવી માગણી કરનાર પણ મૂર્ખ જ છે. આજકાલ ઘણાં સુશિક્ષિત જોડાં લગ્ન પછી નિરાશ થાય છે તેનું કારણ જ એ છે કે હવે સંવનનને વધુ પડતું મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું છે, અને એ સંવનનકાળની મીઠાશ ઉપરથી લગ્નજીવન એટલે જાણે નર્મી ગુલાબની જે સેજ એમ કહી લેવામાં આવે છે; પણ એ ગુલાબની પાછળ કાંટા પણ હોય છે એની જ્યારે પાછળથી ખબર પડે છે ત્યારે પછી સૌ જૂમો પાડવા લાગે છે. માટે જો લગ્નજીવનમાં નિરાશ ન થવું હોય તો એમાં સદાકાળ સંવનનકાળની રાગ મરતી ટકી રહેવાની નથી એ પહેલેથી જ સમજી લેવું, અને જીવનની પેઠે લગ્નજીવનમાં પણ જે કંઈ આરોહઅવરોહ સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યા કરે તેને માટે ચિત્તને પ્રયત્નથી જ તૈયાર રાખવું એમ આ વાર્તા કહી રહી છે.

પ્રચારકતા અને કલા

[ન્યોતીન્દ્ર દવે: '૩૪ તું અંચરથ વાદ્યમય' પૃ. ૫]

પ્રચારદષ્ટિ એ [સમકાલીન વાસ્તવદર્શનોત્સુક વાદ્યમયનું] બીજું^૧ મોટું લયસ્થાન છે. પ્રચારકાર્ય કાંઈ રીતે નિંદ્ર કે અધમ નથી, બિલકુલ સમાજસ્વારથ્યને અંગે જાહુ આવશ્યક ને કેટલેક અંશે અનિવાર્ય છે. કલાને ને પ્રચારકાર્યને હંમેશા સાહજિક વિરોધ છે જ એમ પણ નથી. પરંતુ કલાસર્જન ને પ્રચારકાર્યના ઉદ્દેશમાં ઘણી વાર ભેદ રહે છે, ને તેથી કલાસર્જનનો જે મુખ્ય હેતુ, રસનિષ્પત્તિ, તેનું બલિદાન આપીને પણ પ્રચારલક્ષી લેખક પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા મથે છે. કલા પ્રચાર ખાતર છે અથવા હોવી જોઈએ એમ અત્યારે ઘણા લેખકોનો અભિપ્રાય થતો જાય

૧. પહેલાં માટે જુઓ 'માનસી' અંક ૩૫ પૃ. ૨૬૮.

છે. પરંતુ સાચી કલા હંમેશા પ્રચારકાર્ય કરે છે જ એમ નથી. પ્રચારકતા અને કલા, એ બે વચ્ચે અવિનાશી સંબંધ જોડેલો એ કોઈ પણ રીતે સુખ નથી. અમુક વિચાર અથવા અભિપ્રાયનો પ્રચાર કરવા છતાં કલા જેમાં અક્ષત રહી હોય એવી કૃતિઓ કોઈક વાર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એ ખરું, પરંતુ તેથી પ્રચાર-કાર્યને કલાસર્જનનો પ્રધાન હેતુ ગણી લેવાની ભૂત કરવી ન જોઈએ. પ્રચારક મુખ્યત્વે પક્ષવાદી છે, કલાકાર સ્વાભાવિક રીતે સ્વસ્થ અને તટસ્થ હોય છે. અને આ સ્વભાવભેદને લીધે તેમના સર્જનમાં પણ તાર્કિક ભેદ ઊતરી આવે છે, પ્રચારકતા પ્રતિ મુખ્યત્વે લક્ષ રાખવાથી કલાદષ્ટિ ધણી વાર ગૌણ બની જાય છે. કેટલીક વાર પ્રથમ કલાના લેખકો પણ, સર્વકાલીન સાહિત્યનું સર્જન કરવાની શક્તિ છતાં, માત્ર તત્કાલપૂરતું ઉપયોગી ને ક્ષણ-જીવી સાહિત્ય લખ્યે જાય છે તેનું કારણ આ જ છે. આપણે ત્યાં પણ બહુ ઊંચા પ્રકારની શક્તિવાળા સાહિત્યકાર મટી પ્રચારક થવાની ઉત્કંઠા રાખતા જેવામાં આવે છે તે આપણું સાહિત્યને મારે પેદનો વિષય છે.

તકમરિયાં

[ગિજુભાઈ: 'ટેકરીની વનસ્પતિ' પૃ. ૪૧]

તકમરિયાં ટેકરી ઉપર જ થાય છે એમ નથી. એ તો ખેતરોમાં અને ગમે તે જમીનમાં થાય છે. અમે તો એને નાન-પણથી જ ઓળખતાં હતાં. અમે એટલે હું 'અને મોંઘીએન.... .. મોંઘીએન અને હું તો વળા ગામનાં, ને વળામાં અમે તક-મરિયાં બહુ ખાધેલાં. ગામડામાં ઊનાગામાં હોડો તકમરિયાંને પલાળે; પછી એમાં સાકર નાખે અને ટાકક કરે. બપોર વચાળે તકમરિયાં પીવાથી મગજ ઠંડું રહે. નાના હતા ત્યારે અમે તકમરિયાં પલાળતા. જરાક ચપટી લાઈને વાટકામાં પલાળીએ ત્યાં તો આખો વાટકો ભરાઈ જાય. નાનું એવું તકમરિયું

ફૂલીને ખૂબ મોડું થઇ જાય.... ...સાકર સાથે ઉનાળામાં એને ખાવાની મજા તો આવે. પણ હવે શહેરના લોકો આપસીમ અને શરજત ને એવું એવું ખાવ એટલે એનો લાવ કોણ પૂછે ? અને ખરી રીતે તકમરિયાં એ ગામડાની જ હંડક છે; સીમની હંડક છે, તુકમરિયાં અને તકમરિયાં એક જ છોડ છે. એને ગુજરાતમાં આવસી કહે છે. કેટલાક એને આનીકાની પણ કહે છે. પણ જો જો, મરવો કે ડમરો કે તુલસીના છોડને જોઈ એને તકમરિયાંનો છોડ કહેશે નહિ. મરવાનાં અને તુલસીનાં પાંદડાં મોટાં છે; તકમરિયાંનાં પાંદડાં નાનાં છે. જાંઘાળી ઉગ્ર વાસ આવે છે. પણ ડમરાની, તુલસીની અને તકમરિયાંની ત્રણેની વાસ જુદી જુદી છે. હા, એટલું ખરું કે જાંઘાળમા અને રંગમાં અને મંજરીમાં બિનકેળવાયલી આંખને તકમરિયાં અને ડમરાના છોડ સરખા લાગે. છે. જાંઘા છોડ એકથી બે ફૂટની ઉંચાઇના થાય છે. હમણાં તો તકમરિયાંનો છોડ મૂકાઇ ગયો હતો. એની ખરી મજા તો લાદરવો અને આસો માસમાં છે. તે વખતે તે લીલોછમ બને છે ... એની વાસ તીવ્ર છે પણ ગુણકારી છે. મચ્છર મહાશયોને એ જરા પણ ગા.તી નથી. ઘરમાં તકમરિયાંના છોડ રાખવાથી મચ્છર નથી આવતા. ગામડાના ડાઇકોઇ ચોરામાં તકમરિયાંના છોડ આડીમાં ખોસેલા હોય છે. તકમરિયાંના બીજને તકમરિયાં કહે છે અને તે ફરાળમાં ખવાય છે. ગરીબ લોકો આ બિયાંને સીમમાંથી લાવી ગામમાં વેચે છે.

નવલ : સ્વાનુલવરસિક, સર્વાનુલવરસિક

[રો. ડી. માદરિયાગા : ' જનિયસ ઓફ સ્પેન ' પૃ. ૧૦૫-૦૬]

[સમકાલીન સ્પેનના સંમાન્ય, ચિંતનશીલ જુદા નવલકાર]

—માઈગ્વેલ ડી યુનામુનો,^૧ ૧૯૨૧માં પ્રગટેલી પોતાની એક

૧. આ અવતરણ તૈયાર કર્યા - બાદ, અન્યુ. 'ડાહના પહેલા અઠ-

નવલની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: "... નવલકાર-એટલે, કવિ... નવલ-એટલે, કવિતા. " આ રીતે, પોતાની લાક્ષણિક નિર્ણયાત્મકતાથી તે નવલની ઊર્મિપ્રધાન [' સિરિકલ '] વિભાવનાનો પક્ષ કરે છે. નવલકથાના પ્રકારોની વિવિધતા, અલગતાં, પાર વિનાની છે. પણ, કદાચ, એ પ્રકારોને આપણે-ગાળી નાંખીને એના બે જ મુખ્ય વર્ગ દ્વારા શકીએ-નાટ્યપ્રધાન અથવા વસ્તુલક્ષી નવલ અને ઊર્મિપ્રધાન અથવા વ્યક્તિલક્ષી કે આત્મલક્ષી નવલ. આ બેદ, નવલમાં જે મનોવૃત્તિનું અથવા પ્રેરકશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય, તેને આધારે આપણે પાડીએ. જગતનું અત્યારનું વલણ નાટ્યપ્રધાન અથવા વસ્તુલક્ષી નવલ લાણી છે. આ પ્રકાર ચાલુ જમાનોની તદ્દસ્યતાવાળાં શાસ્ત્રીય લક્ષણોની જોડે વધારે મેળમાં આવે તેવો છે. નવલકથાને હવે 'ઘણી વાર એક દસ્તાવેજ કે જીવનનું કપતળું' ('રલાધસ') ગણવામાં આવે છે; જીવનના હકીકતસંપ્રદાનો એક 'નમૂનો ગણવામાં આવે છે; અથવા તો, પૈસા કે સમયને અંભાવે આપણે આપણી પોતાની નજરે જે સ્થળો કે લોકોને જોવા જઈ શકતાં નથી, તેમની એક જાતની વાક્યમયિક છબી ગણવામાં આવે છે. યુનાયુનોનો અભ્યાસ કરતાં આપણે તેને વિશે જે જાણ્યું, તે પરથી દેખાઈ આવે તેવી વાત છે કે નવલની આ લાવના તેને આકર્ષતી નથી. તે એક ઉપયોગિતાવાદી છે, પણ દુ-યવી ઉપયોગિતાનો વાદી નથી. તેનો ઉપયોગિતાવાદ તો આપણી રોજરોજની જરૂરોની વાતથી પાર જાય છે અને આપણી અનંત કાળની જરૂરો માટે જોગવાઈ કરે છે. વધુમાં, એની ચિત્તવૃત્તિ એવી છે જેવીની ક્રિયા બ્યાવર્તી ('રપાયરલ'-પેચાળ, પેચની રીતે ગોળ ફરીને ચઢતી હોય તેવા) રૂપે એક કેન્દ્રરથ લાવના પ્રત્યે ચતી હોય છે; આથી, જીવનનું વિગત-વાર અવલોકન કરવામાં આવશ્યક એવી વિચારો કે સંવેદનોની

વાડિયામાં એનું ઊરની વચે અવસાન થયું છે. એને વિશેનો સેખ હવે પછી ' માનસી ' માં આવશે.

વર્ણાનુક્રમણી

અદી કલાક,	૨૩૧	ભાષા અને સાહિત્ય,	૩૪૩
અભીપ્સા,	૧૬૩	મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલન,	૨૧૯
આપણા નૂતન ચિત્રવૈભવ,	૩૨૪	મંજૂષા,	૩૯૭
ઇતિહાસ અને પ્રાતર્તાત્વ,	૩૫૬	મંદિરનો ધટનાદ,	૩૯૪
કન્યાકુમારી,	૨૦૧	ભોપે ડી ભોગ,	૨૬૩
કળવણી,	૩૫૨	વર્ણાનુક્રમણી,	૩૮૮
ચોક્કીય નિશાન,	૨૭૧	સદ્ગત નરસિંહરાવ,	૩૦૫
અથસ્થ ચિન્તાને,	૩૭૮	સર્વજ્ઞ અને નિબંધો,	૧૬૩
ધ્વનિ,	૩૪૩	સ્નેહમુદ્રા,	૨૪૨
નાટક અને ચલચિત્ર,	૩૪૭	સ્વ. નરસિંહરાવ,	૩૦૨
નિકપ,	૩૨૦	સ્વ. નરસિંહરાવની	
પરિચાયિકા,	૩૩૦	પુણ્યસ્મૃતિમાં,	૩૬૭
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર,	૩૪૦	સ્વ. મગનભાઈ ચ. પટેલકૃત,	૩૨૩
જસો-માંચસો શબ્દોમાં,	૩૨૬	સામયિકોમાંથી,	૩૭૨
બે જમાના પહેલાં,	૩૧૫	સોસાયટીનો નવો ગુચ્છ,	૩૨૦
		સોન્દર્યલહરી,	૧૮૫

ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ ઍન્ડ પ્રુડેન્શિયલ એસ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ સ્થાપના ૧૯૧૩

પગાર થયેલી થાપણ રૂ. ૨,૧૮,૭૦૦

(કંપીટન)

જિંદગીના વીમાતુ રૂ. ૬૪,૦૦,૦૦૦

પ્રમુખ :

સર લલુભાઈ શામળદાસ નાઇટ

દશ વર્ષમાં ત્રણગણુ બોનસ

દર વરસે દર હજારે આખી જિંદગી ઉપર રૂ. ૨૨-૮-૦

હયાતીના વીમા ઉપર રૂ. ૧૮-૦-૦

ખાસ લાભો

૧. ૨૬ થયેલી પોલિસીને ફરી ચાલુ કરવાની ખાસ સગવડ

૨. પોલિસી હોલ્ડર કાયમને માટે અપેક્ષા થતા લવિષ્યના પ્રીમિયમ માફ

૩. એકસ્ટેન્ડેડ એસ્યોરન્સ-પ્રકાર પાંચ વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવાથી બીજા પંદર વર્ષ સુધી પોલિસી ચાલુ રહે એવી ચોક્કસતા

૪. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર અઢી ટકા વટાવ

નવદાગીર વાડીઆ ખીડોમ

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

એસ.એન.ડી. રોડ, ફાટ, મુંબઈ.

મેનેજર

INDUSTRIAL & PRUDENTIAL ASSCE
CO, LTD.

માન રમા

સર્જન અને ચિન્તનની અંધશ્રેણી
૧૫ બીજી : અંધાંક ત્રીજી

આ અંકમાં

ત્રિવેદી	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	મધુસૂદન મોદી
ભાઈ	રમેશ ધારેખાન	ઈંદુલાલ ગાંધી
શેઠ	ભદ્રમુખ વૈદ્ય	છોટાભાઈ સુથાર
રાજા	શિરીષ શેલત	‘ સુધાંશુ ’

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૨-૩

પૂર્ણસંખ્યા

૭

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭

માનસીમંદિર

રૂપાપરી રોડ : ભાવનગર

દયાનમંત્ર

૭. લેખક અને લેખના આહુક

એ પ્રશ્ન થાય કે લેખકોએ પોતાના લેખને ગ્રહણ કરનાર હૃદયો ઉપજાવવાં એ તેમનું કર્તવ્ય નથી ? જે હૃદયો એવા લેખકોના હૃદયની સમાન હોય તેમને તો તેમના લેખની અપેક્ષા નથી, જે હૃદયો તેમના લેખને ગ્રહણ કરવા તૈયાર નથી તેમને તો લેખ નકામા છે, ત્યારે ઉભયે પ્રકારે તેમની પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ નથી ? સમાનરસવાળું હૃદય ઉપજાવવું એ તો પ્રત્યેક લેખક, વક્તા, ઉપદેશક, સર્વતું કર્તવ્ય છે, પરંતુ અમુક લેખ અવગત થવાને અર્થે જે બુદ્ધિ જોઈએ તે પણ તેના તે લેખથી જ કે તે લેખ વિસ્તારનારના અન્ય પ્રયત્નથી આવવી જોઈએ એ તો અશક્ય છે. લેખોના પણ અનંત પ્રકાર છે; પોતાની બુદ્ધિને અનુકૂલ પ્રકારનો આશ્રય કરતે કરતે, અધિકારાનુસાર જે લેખકનું હૃદય ગૃહવાની શક્તિ આવે તે ગૃહી શકાય છે. અર્થાત્ લેખકો પોતે પોતાના લેખને ગૃહવાનું સામર્થ્ય પણ ઉપજાવી આપે એવું કદાપિ થઈ શકતું નથી; સામર્થ્ય ઉપજાવી આપનારા લેખકો પણ હોય હોય છે, ને તે તેમનું કાર્ય કરે છે. અને સમાન રસવાળાં હૃદયો પણ પરસ્પરના રસકલોલના વિનિમયથી અતિ અલૌકિક પ્રસાદને પામતાં જણાય છે. રસના સ્વરૂપને સીમા નથી, એકની એક વાત અનંત રીતે, અનેક હૃદયોને સ્પુરે છે. એટલે રસવાળાં હૃદયોને પરસ્પરના રસપ્રવાહનો વિનિમય વ્યર્થ કે નિરુપયોગી હોઈ શકતો જ નથી.

[મ. ન. દ્વિવેદી: ' સુદર્શનગદ્યાવલિ ' પૃ. ૬૪૭-૪૮]

વિષયદર્શન

વર્ષ : ૨

અંક : ૩

સૂચન અને નિબંધો

આત્મસમર્પણ	૩૮૯
ઉપરકોટ (કાવ્ય)				
ઈન્દુલાલ આંધી	૩૯૨
કંઠેજીલહરી (કાવ્યો)	૩૯૪
વાત્સલ્યનો વિજય (રશિયન નવલિકા)				
વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	૩૯૯
ભૂતા ગુજરાતી દુહા (ભાષાશાસ્ત્ર)				
મધુસૂદન ચિ. મોદી	૪૨૨
પ્રાદેશ (સ્થળવર્ણન)				
રમેશભાઈ ધારેખાન	૪૪૯
રા. પોલ પ્રાંટન (ડાયરીનોંધ)				
વિ. ક. વૈ.	૪૬૬
નવીનપુરનો યાત્રી (આત્મવર્ણન)				
ચ. ય. રાજવી	૪૭૧
સંસ્કારી જીવો (એકાંક નાટક)				
ભાસ્કર વહોરા	૪૮૬
અનંત વિશ્વની યાત્રાઓ (ખગોળવિદ્યા)				
છેલ્લાઈ સુયાર	૪૯૯
સાધકની દષ્ટિએ (પૂજ્યોગવિધયક ગદ્યખંડો)				
ગિરધરલાલ શેઠ	૫૩૩
લોકસાહિત્ય વિશે મ. ન. દ્વિ. (૧૨૬)			...	૫૩૮
‘રણપિંગલ’ અને ‘નાટ્યપ્રકાશ’માંથી				
સ્વ. દિ. બ. રણેડોડભાઈ ઉદયસમ			...	૫૩૯
સ્ત્રી: એક દષ્ટિબિંદુ (૧૨૬) : નર્મદ			...	૫૪૬

નિકષ

૨૧. રમણુલાલની વિચારસૃષ્ટિ			
પ્રો. ત્રજરાય મુ. દેસાઈ	૫૪૭
પૃથ્વી-તેનો ઇતિહાસ અને હવામાન			
ડૉ. ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય	૫૫૮
અયથાર્થ લેઉ (પૂરક) શ્રી અરવિન્દ	૫૬૪
ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં (વિ.)	૫૬૫
પ્રાસિ-સ્વીકાર			૫૭૧

દેવનિ

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી: વિ.)...			૫૭૩
૨. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વિ.)	૫૮૯
૩. ઉપજ્ઞાનિ (,,)	૫૯૨
૪. વાસરિકા (,,)	૫૯૮
૫. સ્વ. માનસાકરભાઈ (,,)	૬૦૭
૬. નિકષપૂર્તિ: સહયોગીઓ (,,)	૬૦૯
૭. પ્રાસિ-સ્વીકાર-પૂર્તિ	૬૧૧
૮. મંદિરનો ઘંટનાદ	૬૧૨

મંજૂષા

૧. નવલવિશેષ	૬૧૪
૨. રણુછોડભાઈ-સાતાબ્દી	૬૧૬
૩. સ્વ. ડૉ. જયસલાલ	૬૨૦
૪. અંધર સર્જન	૬૨૪
૫. ,, ચિન્તન	૬૨૬
૬. સામયિકોમાંથી	૬૨૭
૭. વર્ણાનુક્રમણી...	૬૩૨

માનસી અંધરેણી, સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, રવાપરી રોડ; ભાવનગર ... લવાજમ (વાર્ષિક), રા. ૫) દેસાવર, રા. ૮); છટક, રા. ૧૧ ... શાખાઓ (૧) મુળાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂરત, લોકવાણી મુદ્રણમંદિર, ચૌદા પુલ; (૩) વડોદરા, પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ, શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદ, ગુજર અંધરન કાર્યાલય, માંધારોડ; (૫) કરાચી, નૂતન સાહિત્યભંડાર; (૬) રાજકોટ, ધ ન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન હોલ સામે; (૭) ભાવનગર, રા. રામચંદ્ર ઓઝા, ઓઝાનો ડહેલો; (૮) ભૂનાગઢ, પ્રો. સંકરલાલ ગ. રાસી, વણુઝારી વાવ; (૯) પોરબંદર. જયેન્દ્રરાય મ. પાઠક. રામટેકરી રોડ.

તમારા વીમાના તમામ
પ્રકારના કામકાજ માટે
અમારી પાસે જ આવજો.

ધી ઈન્ડીયન ડાયોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લ

પ્રમુખ : શેઠ મથુરાદાસ વિસનજી ખીમજી
જે. પી. એમ. એલ.

—ન્યાં—

જિંદગી, આગ, મોટર, મર
અને ખીમ તમામ પ્રકાર
વીમાનું કામ સંતોષક
રીતે કરી આપવામાં આવે

સદર જામીનગીરી, દાવાની
તાત્કાલિક પતાવટ, અને
જીંદગીના વીમાના
ખિલફે નહીં વાદર
એ

અમારી વિશિષ્ટતા છે.

એજન્સીની શરતો માટે મળો અગર લખો:-

ધી ઈન્ડીયન ડાયોબ ઈન્સ્યુરન્સ કુંપની

હેડ ઓફીસ : ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કાટ, મુંબ

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

તમારે ખીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબં-
ધેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા ખીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટારો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

ચેડાજ રોડ, કોટ, મુંબઈ

તારનું સરનામું—‘ ‘ જનકેશ ’ ’

—:સ્વદેશી વિનાં સ્વરાજ્ય અશક્ય છે:—

“ યુ ની વર્સ લ ”

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રદાના દેકા માટેની ચોતાની
લાયકાત પૂરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનીવર્સલ’-

ને જ આપો.

“યુનીવર્સલ,” જિંદગીના વીમા માટે ગરીબ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ જોઈએ
તેવી યોજનાઓ સૂચવી શકે છે. તમારાં વડાલાં બાળકોની
ફેળવણી અને લગ્ન, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને વૃદ્ધા-
વસ્થામાં શુજરાન માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનીવર્સલ” ની પોલિસી લેવાથી મળી શકશે.

હાલના વેપારી મંદીના સમયમાં “યુનીવર્સલ”ની એજન્સી
તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

લખો:—ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

—:મેનેજિંગ એજન્ટ્સ:—

એમ. કાનજી એન્ડ કું.

—:હેડ ઓફીસ:—

યુનીવર્સલ બીલ્ડીંગ, કોટ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*Says* EMERSON

"May have greater weight than Labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

અરબી ઉર્દુ નહીં બાબુનારને ઇસ્લામ સમજવા ગુજરાતીમાં
અબ્દુલ પુસ્તક

—: ઇસ્લામની ઓળખ :—

કુરઆને શરીફમાંની અરબી મુશાયો ગુજરાતી અક્ષરોમાં આપી,
તેના ગદ્યમય બાબાન્તર અને વિસ્તૃત ટીકા સાથે, બાબાન્તરરૂપ
કાવ્યો અને અન્ય ઇસ્લામી લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૧) પોસ્ટેજ જુદું.

: કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો :

વિવિધ માસિકો અને અન્ય પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયે ચૂકેલાં કાવ્યો
અને લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું.

બન્ને પુસ્તકોના કર્તા—

કરીમ મહમદ માસ્તર, એમ. એ. એલએલ. બી.

સેરાન્સ જડજ, ભૂનાગઢ.

મળવાનું ઠેકાણું:—કર્તા પાસેથી અને બહીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન કું

સેન્ડહસ્ટ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneslab"

સેલોંગ એજન્ડ:—

ધી એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ લીમીટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,

સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, ચારમિનાર, વગેરે.

સ્ટેકીસ્ટ:

બોમ્બે પોર્ટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમીટેડ

સીરમીક ફ્લોરોંગ ટાઇલ્સ, સેનીટરી વેર, ક્ષાયરકર્ણ

શુદ્ધ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોર્ટરીઝ.

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વીમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર તથા માહને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે છે અને વીમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચૂકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ, મુંબઈ.

૬-૧૦, ડીનલેન ફોર્ટ; મુંબઈ.

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારખલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ નથી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઝોડીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જેની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો સુકાબલે ક્વાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ મારે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક્ર હિન્દુ લોજ ક્ર

૨૧૫, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : કમર્સટ.

ધી દિનિટી દિ'બર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પ્રસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૯.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી, લીમીટેડ.

ચેરમેન દિ. બ. યુનીલાલ ભા. ગાંધી B. A. LL. B.
The Pioneer Co-operative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી જિંદગીના વિભાગ સા
માટે ઉત્તરાવશે ? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ ની નાની રકમ તેમજ મોટી રકમોના
વિમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની હેખરેખ અને
ગવર્નમેન્ટ ઓડિટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલિસી માટે
દાકારી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં રૂશન સફળરૂચો.

જોઈએ છે એજન્ટો—ઉદાર સારતો.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્સી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.
વધુ વિગત માટે લખો:—

યુનીલાલ ડી. બરશીવાલા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેંક હાઉસ લેબન; ફાટ, મુંબઈ.

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૭. પત્ર-પ્રવૃત્તિનો ભાવિ પ્રવાહ...(૨)

[સર શે. ડાનલ્ડ: ' ક્યુચર ઓફ જર્નાલિઝમ ' (૧૯૨૮)]

વર્તમાનપત્રોમાં ખીજનું સામયિકપત્રો જેવાં જે ગુણવત્તાથી આવ્યાં છે, તે ચાલુ રહેશે. વર્તમાનપત્રોનો આ દિશામાં થયેલો વિકાસ એવો છે કે એમાં, માત્ર બનાવનોંધ કે વર્ણનાત્મક વૃત્તાંતલેખનના કરતાં ઉચ્ચતર વાસ્તવિક શક્તિની જરૂર પડે. વર્તમાનપત્રો આમ વધારે ને વધારે વાસ્તવિક બનતાં જશે, બધા સમાચારને સચિત્ર બનાવવામાં આવશે તથા ચિત્રો વધારે કલાતત્ત્વવાળાં બનશે. જે વર્તમાન પત્રોનું— ' ટાઇમ્સ ' ' ડેલી ટેલીગ્રાફ ' અને ' માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ' જેવાં પત્રોનું—વેચાણ મધ્યમસરનું હશે. તે સર્વ પોતાના અંકની પૂર્તિ ' ફોટોગ્રેવર 'ની અથવા રંગીન ચિત્રોવાળી પદ્ધતિએ પ્રગટ કરશે.....જે પત્રોનું વેચાણ લાખોની સંખ્યામાં થાય છે તેમણે પોતાના આ પ્રકારના વિકાસ માટે હજી કેટલીક રાહ જોવી પડશે. રાજધાની બહારના પ્રદેશમાં જે સાપ્તાહિકો અને અર્ધ-સાપ્તાહિકો છે તેઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રની ખિતવટ વધારે સફળતાથી કરશે; વિશેષે કરી, જો તેઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિનો ક્ષેત્રવિસ્તાર બરાબર ઢાળજીથી આંકી ક્ષેશે તો.

ਮਾਨ ਦੀ

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

पृष्ठ २ - ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ पृष्ठ ३

આરંભસમર્પણ

[' पुराष्ट्यां नवक्षां तो ये ' : क्षेप्रांश्च पश्यिभो]

2

“એ યુક્તિનો જે યોગ્યતા અને એ ગૂંચણોનો જે ભૂંચણદાર તેની તરફ મારે જવું છે, તેને મારે. કાણે કાણે હૈયે અનુભવવો છે, એ સિવાયનું આય કર્તવ્ય મારે કાઈ છે જ નહિ, એવી એપણા-પહેલાં થતો કરાને, પછી સ્વાભાવિકપણે-જીવને રહ્યા કરે એ જ છે અસાધ્યતા, એ જ જીવદર્શકોના પહેલું મોટું અને મજબૂત પગથિયું.”

वच्येनां भगवियां ते कर्मिण्योतरशुद्धिनां; उपांत्य भगवियुः
 आत्मसुभषलतुं अने अंतिम-ते आत्मसिद्धितुं.

અણીખસા ને આપણાં દિલે ખરેખરી નગી હરો, પ્રશુનાં પ્રેમપણના
જાતઅનુભવ લેવાની સાચી જ તૈયારી ને આપણામાં થવા લાગી હરો
તો તો કેટલાક વખત સુધી આપણી પનોતી દુઃખને પાથે જ બેઠી
સમજવી; કારણ, એટલો વખત આપણી ચેતનાભૂમિ -કેણ નહો
કેટલાંય યુદ્ધોત્ રણંગણે ખતી જવાની છે. એ યુદ્ધો કોની કોની વચ્ચે
થરો, રાા માટે થરો અને રી રીતે થરો ?

३

आपत्तो नष्टभावातो साक्षीरूप शुद्धरूप आत्मा यत्ने आपत्तो
नष्टाया कर्तो त्रिगुणात्मक, मन-प्राणादिव्यो यो न भावो प्रकृतिमनि

જીવ : આ બેની વચ્ચેનાં એ કુદ્દ છે. આપણામાં પ્રભુપ્રાપ્તિની એકલા નજી છે એટલે સાક્ષીરૂપ આત્મા, આપણો અસલમાં અસલ અને જાંડામાં જાંડો આત્મા, પ્રભુને અર્પણ થવા નગરકે બનશે, આગળ વધવા ઉત્સુક બનશે, અહર્નિશ જીવો ને જીવો આવવા પ્રયત્નો. એનાં તો બધાં આવશ્યક સંચયન આમ રીઝ થઈ જશે, પણ એની એ એકલાને શુંગળાવવા મથનારાં અક્ષરશઃ અસંખ્ય બજો જીવમાં એટલે પ્રકૃતિવસ ચેતનામાં વસે છે. એ બધાં બજો વિકાસપ્રિય અને વિકાસમાન શુદ્ધાત્માને હજી એ તેટલો વધુ વખત દબાયલો રાખવાને એની બહારથી અને આસપાસ એવી એવી તો માયાવી, રાક્ષસી લીલાઓ રચશે કે આત્મદર્શન અને આત્મસમર્પણ એ આપણે માટે નહો, ધરમતુ ભાષામાં કહીએ તો, લીના ઘડ' દળવા જેવી કસરત બની જાય.

૩

દેહને ઇન્દ્રિયોદ્ધાર મળતાં સુખો, પળપળનાં જીવંત એવાં હૈયાને યતાં ખાટામીઠા ભાવોનાં સંખ્યાતીત સંવેદન, ઝીણેઝીણી તકમક વિચાર-બજો-નકામી, કમ-કામની, કામની બજો-ગૂંથે જવામાં મનને પકડતી મન : આ બધાં સામે આપણા જીવે ગયાં પચીસ-પચાસ તેમજ બાર-પંદર હજાર વર્ષમાં એવી તો સજડ પ્રીત બાંધી હોય છે કે હવે-ખરેખરું હવેતર જીવન આપણામાં હથડતું આવવાથી-એ બધાં સુખજીવનું મોત નજીક આવે છે તે એમનામાંનાં કોઈયો (એ અનુભવોએ જીવમાં જમાવેલાં સૂક્ષ્મ અણુઓ-આદોલનોનાં ધડાપલાં જીવંત સત્વોથી) ખમાતું નથી. પરિણામે, પોતે જીવે એટલા સાકે આત્માને મારવા, તેઓ આપણા આખા ય આંતરવિશ્વની આસથિરતા એક કરવા મથવા માંડે છે.

૪

‘ આત્માને મારવા. ’ પણ આત્મા તો મરતાં રીખ્યો નથી, મરવું શું કહેવાય એ નહોતો નથી, એટલે આવા કસોટીકાને એની ત્રણમાંથી એક ગતિ શાય છે :

૧. આત્માની પ્રભુગામી અભાખ્યા નબળાપોથી હોય તો પેલા તોફાની સત્ત્વસમૂહને હાથે હાર પામીને તે પાછો પોટી નથ છે, જાંડો કપાંકે જીતરી જાય છે, જન્માંતરે કઠીકે જગવા—નિઃશકે જગવા જ;

૨. તે પૂરતા પ્રમાણમાં નળ્યો હોય છે તો સ્વળભે રાત્રીઓને-એ મહિના પણ બલિષ્ઠ અણુઓને, પ્રકૃતિવશ ચેતનામાં-જીવમાં ધસમસ્યા કરતાં અણુઓનાં સકળ આંદોલનોને-પસંદ છે, પોતાનું અંતર્ગત શુભત્વ એ અશુભ સત્ત્વોમાં આરોપી, એમનું જ રૂપાંતર શુભ સત્ત્વો તરીકે કરવા સમર્થ બને છે; અથવા,

૩. આત્માએ, તેની નજીક દુઃખ મુકાબલે અધૂરી હોઈ, પોતાનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં વસતી જે કોઈ દિવ્ય શક્તિને પોતાના પ્રેરણા-દાર તરીકે અત્યાર આગમ્ય જ જોળખી હોય, એને ઉદ્ધારિકા સેવે સ્વીકારી હોય, અને ગુરુસ્થાને સ્થાપી પણ હોય, તેની સદાયવાને તે જેથી આસુરી સંપત્તિઓના પરાજય સ્થિરતાથી સંયોદ્યપણે અને કાયમને માટે કરવામાં માગે છે, થામે છે અને એ રીતે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપને વિશુદ્ધતમ બનાવ્યા પછી, નીચેની કહેતાં અપરા પ્રકૃતિ-માં લીલા કરતા પોતાના જીવસ્વરૂપમાં તથા નિજ સ્થૂળ દેહમાં સુખાં ન્યોતિ-તપસ્-સામની (ગુણુવંશીનાં સૂક્ષ્મતમ તાર્કિક રૂપોની) શક્તિઓ જમાવીને, આત્મા પોતે સાધન તથા સદાને માટે પરમાત્મા-ને અર્પણ થાય છે.

એનું જાણ જગતમાંનું સમસ્ત જીવન પણ હવે પ્રમુખમ જીવન હોય છે, તો પછી આંતરની તો પાત જ રમી

ઉપરકોટ

પ્રવેશદ્વાર

તૃપ્તિપાત્રું તોતીંગ દ્વાર પ્રવ્યુઃ
ગયેલ આયુધ અને હવે પછી
આવેલ આશ્વાસનને વિચારતું,
કો યત્નત્રે હચકાઇ શિલા !
નહું મહાકાય મકાન પ્રવ્યુઃ. ૫
વચ્ચે અને અંદરની કમાને,
કશીય નહોતી નકશી, પુરાણ
લોહો જડી સાંકળથી વાંટાયકું:
ધૂળે ભરું છૂલું કમાડ પ્રવ્યુઃ.
'અહીં હવે આમ, પછે ફલાણું' ૧૦
હરો બહુ, આજ કશું ન છપતું:
રમણાન શી નિર્જનતા હસી હસી
ગેં કાલની શૌર્યકથા સુણાવતી.
હસો, અમે આતંદના ય આજસુ,
એ શૌર્યને રાખદરે સહ જશું. ૧૫

નવઘણુ કૂવો

અને અહીં નિર્જનતા નિહાળી,
ભયાં ભયાં નીર સુધા છલોછલ
પાતાળસીડી પરથી સરી ગયાં
નીચે, અરે છેક ધરાતળેટીએ.
પાતાળસીડી ! ભયભીત વતુંશ ૨૦
નમી નમી નેન વળે નીચાણમાં:
આસ્થેષને આહર હાથકીને
હું યે નમું કપિત ભૂતકાળમાં.
પરંતુ સંધ્યાની કઠોર પાનીએ
કચકાવવી રો ? ૨૫

પ્રજાતની - કોમલ ભર્ગમાલા ?
ગૂંચેલ જે વાદળીઓની હૂંફમાં,
તું થાક ખા, જીવ, જરાક થાક ખા:
ચટાણુથી ચે વસતું અહીં થયું
ધીમે ધીમે જિતરડું ફવામાં; ૩૦
જાઓ ચદધો થાક નીચે જવામાં !
જાએ હતી સાંજની સ્વર્ણરેખા
ને મધ્યમાં ઘોષ હતો પ્રકાશનો;
નહોતી તળેટી, અહીં તોય ચોદિરો
ખડી હતી કાજળની દિવાલો. ૩૫
ફરી જવારો કથમ છેક જાએ ?
કે સાંજમાં આંહી 'વિસામવાણું'
સખ્યું હરો ? કોણ લલાટ વાંચરો ?
ચટાણુનું ખાપર કદિ ખૂટરો ?

મહેલ

આ મહેલ ? હા, રાણકનો; રસેશ્વરી ૪૦
સમી અરુખાતણી મૌખપાટે,
બેઠી હરો, રંગલીલા નિહાળતી
પ્રજાતની, સાંજની, મધ્યરાતની.
પંખીગણોની પચરંગ બોલી,
ને ફૂલનો અંતિમ શ્વાસ, - ધૂસિ ૪૫
સુવર્ણની, જે ચડતીતી પશ્ચિમે
નિઃશ્વાસમાં નિત્ય જતી હરો ગળા.
આંખો મહીં પાવનકારી પૂર્ણિમા
ને અંતરે ઉમ ઉતાપ ઊઠતો;
કઠારને અંતુલિઓ અડાડતી ૫૦

હાલી યમ ઉપરકોટની જમા.
ધૂણી હું સરી સભામાં—
સુ કલ્પનાની.
એ મહેલ તો મરજીમાં લગી ગયો,
ને મરજીએ એક દિ'...

ભોંયરાં

બે ચાર ના, ના અહીં તો ધણાંય છે,
માટીતણા સ્તંભ અને ધસાયલાં
સોપાનની હાર અખંડ ખતી
નાચે ધરાનું તથિયું લઘાડતી.
નમો ગયો તો ય જરાક આયુ' ૬૦
અડી ગયું જીવન પાંચસીને,
સંભાળતાં શિશુ, ખરી પહેલી
ધૂને કયું ઢાંકણ આંખડીને !
'આંહી હશે રાંધણિયું અને પહે
નિદ્રાશૂદ્ર નૌતમ ખાપરાનું : ૬૫
ને કાઢીઆનું પણ કેંક તો હશે
હા, હા, જીએ આ ગમ, આ ખૂણામાં,
ખીને નિહાળી કંઈ શોખવાશું
કહે 'અહીં દર્પણ મૂકવાનું'.
કયું હશે આસન એ જીવાને ! ૭૦
'અરે હવે ભેદ જણો મળી ગયો'
કો' શોધકે આવી બડાઈ હાંકી.
આ ભોંયરાં છે નહિ, બોંધકાળની
નિશાનીઓ આ રહી સર્વ જીવતી.
શું ભોંયરાં એ નહિ હોય દસ્તુનાં ? ૭૫
જાણોતણા પ્રાચીન આશ્રયો હશે ?

ધક્કાખારી

અનેક દોષિત-અદોષિતાને
કુજોળી તે મૃત્યુમુખે ધરી દીધાં,
એના અનુભવ મહીં બગીને
કાયાતણી જીવું કમાન તારી, ૮૦
યઈ રહી આજ હવે પડુપડું.
અભણી તે અંતરકલ્પનાની
આંખો ગણે મુગટ, પથ્થરે મદ્યો

ખેંચારનો, ઉપરકોટનો ને
ગિરનારના ઉછળતા ચઢાણનો, ૮૫
એ કારમા દિન ફરીથી આવશે
સોશાયનાં કંકણ નંદવાશે,
પાતાળની બીજીઓ વાજશે;
ત્યારે તને, જીવણની જમાતને,
ભૂતાવળો ભૂતજની ગળી જશે. ૯૦
—અને— વસોપાતતણાં વહેનમાં,
કલંકની કૃષ્ણકથા લગી જશે.

અડીકડી

વક્ત્રસ્યયે ધાવ-કરી કઠારનો
જણે પડી ભોમ પ્રયનમંદ;
એવી પડીતી જરમાં છુપાવી ૯૫
કથા અનેરી, ચમુના અડીકડી.
આરોહણે સર્વ ગયાં ધસાઈ
રડી કયું પથ્થરનું ય પાણી,
રજે રજે ? ખેંચી અશ્રુતિને
કાયાતણી તેં કરી ધૂળધાણી. ૧૦૦
નિદ્રેત લાગે વનની વનઘો
પડુપડું યાચા પ્રચંડ ભેખડો,
ગમે નહિ સંગીત પંખીપાંખનું
ભેંકાર બારે જલની સમાધિ.
ભેંડું-અતિથાર ઉંડાણ આટલું ૧૦૫
મપાય શે માનવકલ્પનાથી ?
ને કલ્પનાને ચ અનંત તાણે
વણી તને વામન શીદ હું બનું ?
આથીય જોડા જરનાં બની અમે
હૃષાવવા નિત્ય કરી મયામણો; ૧૧૦
કલંકનું રૂપ, —અસત્ય સત્યનું.
તેં શું છુપાવ્યું જલિની, જ્યોદ્ધે ?
એ ઉત્તરોની ય તને તમા શી ?
કે માનવીને—
વહી ગયાં વર્ષ અનેક વામણાં, ૧૧૫
છતાં દીધાં, અમૃત તેં દયામણાં.
ધન્દુલાલ ગાંધી

કરુણાલહરી

અગ્નિસંસ્કાર

: અંજની :

અન્તરે રાતદિવા લડલડતી,
રુધિર કણેકણ ધોંક ધગધગતી,
આણુ આણુ સકલ વિકલ તત્તુ જલતી
શમશે આગ કદા ? ૧

ઉગ્ર, નિખિડ, નિઃશબ્દ ધખારા,
તપતપતા, લોહિત અંગારા,
દગ્ધ, સુકા, નિર્જન રણકચારા,
સિંચાશે જ કદા ? ૨

ભરખોં ભરખોં હોંવ સહસ્ર તણખે,
ચણચણચણ ઉરહૂતાશ કંખે;
'જલ, જલ' દિલ જંખે ને જંખે;
કયાં છે જલધારા ? ૩

કયાં જાઉં ? કયાં લગી મુંઝાઉં ?
આન્તર અગન કહીંકે યુઝાવું ?
નહિં, નહિં; રહું-સહું સર્વ દઝાવું,
ઓ સરજનહારા ! ૪

શિરીષ શેલત

વહ્નિપ્રવેશ

૧

હિલકંદિતા એ

અતિમુગ્ધ ચિત્તે

ક્ષણે ક્ષણે રપન્દન નમ્ય ઝીલી,

ઉત્સાહથી રાવન પાસ ચાલી—

સહસ્રાંશ ત્યાં એ

૫

“દેવી ! કરો વહ્નિપ્રવેશ આજે,”

આ સાંભળીને નૃપવેણુઃ ખોલે,

“આ શું ! હમા ! બૂલ મધ વિશુ ! પાપિણીની !”

૨

ને વિશ્વ આખું,

જડમૂઢ મંથું,

નિઃસ્તબ્ધ ચિંતામય મૃત્યુ ફંદણું,

અરાક્ષા આકન્દ કરન્ત જોણું,

વિપ્રાદની સ્થામલ રેખ પારણું,

નિર્જૂર શબ્દ વદણું મુખ રામકેરું.

૩

પ્રકોપ આ શો ?

૧૫

હર પ્રશ્ન હિલ્યો,

બૂલે અહિં ધર્મ પતિતજો કાં ?

છતાં ધરી સ્વાસ્થ્ય, સ્વમાન, શ્રદ્ધા,

સંતોષવા માનવ, નૃપઆગ્રા,

હૃદી પદ્મા તુરતરહિમદી સીતા ત્યાં ! ૨૦

૪

ને વિશ્વ આખું,

રજરક્ત મેયું.

અગ્નિ વડે, તારક-ચન્દ્ર-સૂર્ય
થંબ્યા, જુએ વર્તુલમાંથી સર્વ
કંપારી છૂટન્ત કરાલ દશ્ય રૂપ
“પાવિત્ર્યમૂર્તિ સિંધરચિત શું વક્ત્રિમધ્ય.”

૫

જૂકંપનો ધ્યા,
નિમેષ માત્રમાં
દિગ્નત સર્વે ક્ષૂજતા ધમાલમાં
ઊઠ્યા પહાડો સહુ વૃક્ષ કમ્પ્યા,
નિસર્ગમાં તાડવ નર્તનો મધ્યાં ૩૦
તે તો ય સ્વરથ રહી રામ જુએ ક્ષિતિજે.

૬

એ વહ્નિઝાળે
તે જાંત રાલે,
છાયા નહિ ભગ્ય કલા પડેલી,
શરીર સૌંદર્યથકી મટેલી, ૩૫
પાવિત્ર્યની, ધર્મતણી નિરાળી,
મૂર્તિ સ્વયં ઝળકતી કંઈ જાનકીની !!

૭

ક્ષણેકમાં એ
રધુરાજવીને,
“કલંકિતા જાનકી ?” પ્રશ્ન ઊઠે: ૪૦
જુએ જુએ ચિંતનવર્તુલોમાં,
લોકેકિતિનું તથ્ય તપાસવાને;
એને ઉરે ચૂક વિપાદ ઊગે;
“આ કીર્તિનૃણ્યા ક્ષણે તોષવાને,

વિઙ્ગિયું સ્ત્રીત્વ, સમસ્ત રામે ? ૪૫
પાવિત્ર્યની પ્રથમ પાળ શું તોડી આ મેં ?”

૮

રાજના હૃદયે જિગ્યા માનવીને વિલોકતી
વદ્ધિ સંશુદ્ધ સીતા ત્યાં સ્થિતને વરસી રહી.

ભાસ્કર વહોરા

જીવનની કરુણા

આવો ત્યારે અરવ પગલે આવજો પ્રાર્થના છે,
સ્વપ્નામાં જે જીવનભર ના દૂર યાવા જરી ય,
શય્યાભાગી જન અવરને કાલ દીધો પછી શું ?
આવો ત્યારે મનમહો હૃદય હૈયું મારું બીજાવી
પથે, પાદો-રથગ્રથ યતાં નાદ નૃપુરમાંથી,
મૂંગી મીઠી સકલ હૃદયોર્મિ મીલાવી ચૂમીશ.
આજ્યા ના કાં ? વિધિનિરમિયા-ધર્મદત્તા મળ્યા ને
આવો, ના'વો, બધું ય સરખું, સ્વપ્નમાં જે કદીક
દૂભાયેલું હૃદય દુભવો- દર્શને આપના તો,
હું હૃદયું કે રવ-અરવ શું ? ના'વજો એ જ ઠીક !
છે શું મૃત્યુ પરમ કરુણા નિંદગાનીતણી ? વા
છે જૂંસાવું પ્રિયજનતણા હાઈથી રે કરુણ ?
કોટ ભાવે અલગ હૃદયો, મૃત્યુથી જે વિખૂટાં
પાખાં ના કો કદિ ય પડતાં હાઈમાં, કયાં કરુણા ?
દેયું જોને પરજન ગણે તો ય હૈયું મિલાવી,
હોંશે હોંશે સ્વજન કરતાં જે વધુ ગાઢ ભાવે;
રૂહેવા યાતો મરણ લગીનો ધર્મ, છઠ્ઠા-અનિષ્ઠા;
તો-તો જોજો જરૂર મળશે મૂર્ત રૂપે કરુણા.

ત્રિમશંકર હ. વાદ

કહેવાઉં એકે હજારાં

ગળતી રાતની ચાંદની ઝાંખી
આલમી જોડ્યા મોર ।
નિંદ્રાગીને ખૂણે સપનાં ફેરા
છાના છુપાયા ચોર !
સંતાતા ડોકિયાં દેતા,
તારા એકનગ્દે જોતા.
જુગનાં ધરણ્ય જીવતાં મારણ્ય
કીધેલ જનનાં ખૂબ ।
કોણ દેદોળે ? માનવી ! માનવ
કરી રહી છે અશુભ ।
સાચવણી સતનાં તોડી
લૂચ્યાં લોકલોકને ખોળી.
તાળાં તોડ્યાં ભસે તેજુરી લૂંટી;
આ તમનાં ધરણ્યાર.
રહ્યાં સલામત, ફરી વસાવું
અંતરપૂર અમ્યાર.
કહેવાઉં એકે હજારાં,
દિલે દિલ સતની ધારા.

મુધાંશુ

વાત્સલ્યનો વિજય

‘દી કરીરૂપે તો મારે મન હવે એ મરી જ ગઈ. સમજતા નથી એટલું તમે ? અસ, મરી જ ગઈ. છતાં, પરાયાં માણસોના પરાપકાર ઉપર એને નબળું પડે એવું તો હું નહિ જ થવા દઉં. એટલે હું એવી યોજના કરીશ કે જેથી એ પોતાને કાવે તેવી રીતે જીવન ગુજારી શકે. પણ મારે એનું નામ હવે સાંભળવું નથી. કાંઈએ સ્વપ્ને પણ ધારેલું કે ... અરર ! શો ગજબ કયો ? શો ગજબ કયો એણે તો ?’

એણે ખમા મરઘ્યા, માયું ધુણાવ્યું, અને આંખો જિંચી કરી. આ શબ્દો પ્રિન્સ માઈકલ ઇવાનોવિચે એના બાઈ પીટરને સંબોધીને કહ્યા. પીટર મધ્ય રશિયાના એક પ્રાન્તનો મુખો હતો. તેની ઉંમર પચાસ વરસની હતી, અને માઈકલ કરતાં તે દસ વરસ નાનો હતો.

પોતાની પુત્રી ઘર છોડીને એક વરસ ઉપર નાસી ગઈ હતી, અને તે પોતાના બાળક સાથે આ પ્રાન્ત શહેરમાં વસતી હતી એમ માલૂમ પડતાં મોટેરો બાઈ એઈન્ટ પીટરસબર્ગથી આંહી આવ્યો હતો ને ત્યાં ઉપલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા.

પ્રિન્સ માઈકલ ઇવાનોવિચ કદાવર ને રૂપાળો હતો.. તેના વાળ સફેદ હતા, અને વર્ણ તાજગીભર્યો હતો. દેખાવે તે

આકર્ષક હતો અને રીતભાતમાં તેનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ વ્યક્ત થતો હતો. તેના કુટુંબમાં એક તો તેની અસંસ્કારી ને ચિડાઉ પ્રકૃતિની બેરી હતી. નાનામાં નાની વીગતને માટે પણ એ તેની સાથે સદાએ ઝઘડયા કરતી; બીજો એક દીકરો હતો, તે સાવ નપાવટ, ઉડાઉ ને વઢેલ હતો, છતાં એના બાપના આચારશાસ્ત્ર પ્રમાણે એક 'સદ્ગૃહસ્થ' હતો; અને એ દીકરી હતી, તેમાંની મોટી સારે ઠેકાણે પરણી હતી, અને અત્યારે સેષન્ટ પીટર્સબર્ગમાં રહેતી હતી; અને નાની હતી તેનું નામ લિઝા હતું, તે એની લાડકવાઈ દીકરી હતી, અને તે જ એક વરસ ઉપર એને ઘેરથી એકાએક નાસી ગઈ હતી. થોડા જ વખત ઉપર એનો એને આ પ્રાન્તશહેરમાં પત્તો લાગ્યો હતો.

લિઝાએ કેવી રીતે ને કેવા સંયોગોમાં ઘર છોડેલું અને એના બાળકનો જનક દ્રાણ હોવાનો સંભવ છે એ વિશે પોતાના લાઘવે પૂછવાનો મિન્સ પીટરને વિચાર હતો, પણ એ સવાલ પૂછવાની એની હિંમત ચાલી નહિ.

તે દિવસે સવારે જ પોતાની પત્નીએ એના જોડને આશ્વાસન આપવાનો યત્ન કરેલો તે વખતે પોતાના લાઘવના મુખ પર વેદનાનો ભાવ પીટરે નિરખેલો. આ દુઃખનો ભાવ કુર્ષર્પ અભિમાનના આવરણ નીચે ઢંકાયેલો હતો, અને, એમના મનની વાત કાઢી ક્રેટલી કિંમતે તે મનન વેચાતું. લીધેલું એવા સવાલ એણે પૂછવા માંડ્યા હતા. પછી કુટુંબવર્ગ તથા મિજમાનોના સાયમાં નાસ્તો કરવા બેઠો ત્યાં પણ એની વાત-ચીત રોજના જેવી જ વાહ્યાતુર્થભરી અને કટાક્ષપૂર્ણ હતી. એ વખતે દરેક જણ સાથે એ જાણે પોતે સૌથી ક્રેટલોયે મોટો હોય એવી દ્વરત્વસૂચક ઉદ્વેગપૂર્ણ વર્તેલ. આમાં અપવાદ કેવળ બાળકનો હતો, કેમકે બાળકો તરફનું એનું વર્તન આદર-ભયો માદંવયુક્ત હતું. બાળકો સિવાય અન્ય સર્વ તરફ એ

ઉદ્ધતાઈથી વર્તેલ છતાં એ ઉદ્ધતાઈ એને માટે એવી સ્વાભાવિક લાગતી હતી કે દરેક જણ કોણ જણે શાએ કારણે જાણે એને ઉદ્ધત બનવાનો અધિકાર હોય એમ સ્વીકારતું લાગતું હતું.

સાંજે એના ભાઈએ 'વિહર' ની રમત ગોઠવી. ત્યાંથી જ્યારે એ પોતાને માટે સજ્જ કરી રાખેલા ખંડમાં પાછો ફર્યો, અને પોતાના કૃત્રિમ દાંતનું ખોપું કાઢી નાખવા જતો હતો ત્યાં કોઈએ દ્વાર પર બે આગળના ધીમા ટકોરા માયાં.

‘કોણ છે એ ?’

‘એ તો હું, માધકેલ.’

પોતાના ભાઈની વહુનો સાદ પ્રિન્સ માધકેલે આગળ્યો અને ભવાં ચડાવી દાંતનું ખોપું પાછું મોંમાં ગોઠવ્યું અને મનમાં બોલ્યો ‘આને શું કામ દશે ?’ પછી ગોઠેથી બોલ્યો, ‘આવો.’

એના ભાઈની વહુ શાન્ત, માયાળુ બાઈ હતી અને પોતાના પતિની ઈચ્છાને એ નમ્રતાપૂર્વક માથે ચડાવતી હતી. પણ ધણીને એ તુરંગી ને વામડી લાગતી હતી અને ફેટલાક તો એને બેવડું કહેતાં પણ અચકાતાં નહિ. એ હતી તો ફૂટડી, પણ એના વાળ સદાયે જંચરપચર રહેતા અને એ પોતે પણ મેલીધેલી ને જાનભૂલા જેવી રહેતી. પણ એના વિચારો પણ ભારે વિચિત્ર ને ઉમરાવવર્ગની વ્યક્તિને ન જાણે એવા હતા, એટલે ઉચ્ચ અધિકારીની પત્નીની પાસરી સાથે એ વિચારોનો કોઈ રીતે મેળ મળે એવું નહોતું. આ વિચારો એ ગમે તે પણ છેક અણુધાર્યા વ્યક્ત કરી બેસતી, એટલે એના પોતાના તેમ એના પતિના મિત્રો તેમ અન્ય સૌ એથી આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા.

‘તમે કારો તો મને બહાર કાઢી મૂકી શકો, પણ કાઢી મૂકશો તોએ હું જવાની જ નથી, એ હું તમને આગળથી જ કહી દઉં છું,’ એની સાદુશુદ્ધ બેવરવા દબે એણે બોલવા માંડ્યું.

‘લગવાન એવું ન કરાવે,’ પોતાની રાજની ટેવ પ્રમાણે એના જોડે વધારે પડતી સમ્યક્તાથી ઉત્તર આપ્યો, અને એને માટે એક ખુરશી આગળ કરી.

‘બીડી પીઉં તો તમને કાંઈ વાંધો નથી ને?’ એક સિગારેટ કાઢી તેણે પૂછ્યું. ‘માઈકેલ, હું કરું ય અણુગમતું કહેવા નથી આવી. મારે તો લિસોચકા બાબતમાં થોડુંક કહેવું છે.’

માઈકેલ ઈરાનોવિચે નિસાસો મૂક્યો; એ ચાખ્ખે એને દુઃખ થયું હતું; પણ ઝપાટામાં પોતાની લાગણી પર કાબૂ મેળવી શ્રમસૂચક ને કંટાળાભર્યું સ્મિત કરી એણે ઉત્તર આપ્યો, ‘આપણી વાતચીત એક સિવાય બીજા કોઈ વિષય ઉપર હોય એવો સંભવ જ નથી, એટલે તમે પણ એ જ વિષય પર ચર્ચા કરવા માગતાં જણાઓ છો.’ તેના ઉપર દ્રષ્ટિ ક્યાં વિના એ ખોલ્યો, અને વિષયનું નામ સરખું પણ એણે ઉચ્ચાર્યું નહિ.

પણ એથી એના લાખની હાથપુટ, ફૂટડી, નાનકડી વડૂ લગારે પાછી પડી નહિ. તે તો પોતાનાં સ્વામ નયનોમાં એનો એ માયાળુ, આજીજીભર્યો બાવ રાખીને પહેલાં કરતાં પણ વધુ જાડો નિઃશ્વાસ નાખતો એને જોઈ રહી.

‘માઈકેલ, મારા પ્રિય મિત્ર, એ છોકરી પર દયા રાખો. આખરે એ બીચારી માણસ છે.’

‘તે કોણે ના કહી?’ કડુ સ્મિત કરીને માઈકેલ ઈરાનોવિચે કહ્યું.

‘ને એ તમારી દીકરી છે.’

‘છે નહિ, દત્તી-પણ પ્રિય એલાછન, હવે એ વાત શું કામ કાઢવી?’

‘ પ્રિય માઈકેલ, તમે જાણો એને મળતા કાં નથી ? મારે તમને ફક્ત એટલું જ કહેવાનું હતું કે જોનો વાંક છે તે તો... ’

પ્રિન્સ માઈકેલ હવાનોવિચનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું, એના અહેરાએ નિષ્કુરતા ધારણ કરી.

‘ ભગવાનને ખાતર એ વાત આપણે મહત્તી મૂકીએ તો સારું. એને કારણે દુઃખ ખમવામાં મારે કંઈ હવે બાકી રહ્યું નથી. એટલે હવે મારી ઇચ્છા એક જ છે, અને તે એ કે એને એવી સ્થિતિમાં મૂકવી કે એને બીજા કોઈની આશિયાળ ન રાખવી પડે અને મારી સાથે કોઈ જાતનો વ્યવહાર રાખવાની એને જરૂર ન રહે. પછી એ ચાહે તેવું જીવન ગુજારે. અને મને કે મારા કુટુંબને એના કશા ય સમાચાર આપવાની જરૂર નથી. હું કરી શકું એમ છું તે ફક્ત આટલું જ. ’

‘ માઈકેલ, તમે તો “હું” “હું” સિવાય બીજી વાત જ કરતા નથી ! પણ એને પણ “હું” છે—વ્યક્તિત્વ છે. ’

‘ બેથક, પણ પ્રિય એલાઈન, કૃપા કરીને એ વાત જ હવે મહત્તી મૂકો. મને એથી અતિશય દુઃખ થાય છે. ’

‘ એલેક્ઝાન્ડ્રા ડિમટ્રીવના માથું ધુણાવતી થોડી વાર શાન્ત રહી. ‘તે મારી જેદાણી માથાનો મત પણ તમારા જેવો જ છે ?’

‘ હા, બરાબર એવો જ છે. ’

એલેક્ઝાન્ડ્રા ડિમટ્રીવનાએ અસ્પષ્ટ અવાજ કયો.

‘ ચાલો, ત્યારે એટલેથી જ આપણે બંધ કરીએ, રામ રામ હો, ’ એણે કહ્યું પણ એ ગઈ નહિ. પગવાર એ મૂંગી રહી, પછી બોલી,—

‘ પીટર કહે છે કે તમારા ઇરાદો પૈસા જે બાક ભેગી એ રહે છે તેને સોંપી આવવાનો છે. એ બાકનું સરનામું તમારી પાસે છે ? ’

‘ હા, છે. ’

‘ત્યારે માછકલ, એ પૈસા બાપને જ સોંપી દેશો નહિ. તમે જાતે ત્યાં જજો. એ કેલું જીવન ગાળે છે તે જરાક જુઓ તો ખરા. તમારે એનું પંડનું મોં ન જોવું હોય તો ન જોતા. પેલો તો ત્યાં નથી; બીજું કોઈ ત્યાં નથી.’

માછકલ ઇવાનોવિચને જોરથી કંપારી છટી.

‘આમ મને પજવો કાં તમે ? આ તો તમે આતિથ્યધર્મનું પણુ ઉલ્લંઘન કરો છો !’

એટલે એલેક્ઝાન્ડ્રા ડિમટ્રીવના બિભી ચર્ચ અને રડવા જેવી ચર્ચ, જાણે પોતે કરેલી વકીલાતથી પોતે જ પીગળા ગઈ હોય એમ બોલી: ‘બીચારી કેટલું કષ્ટ પામે છે ? ને છતાં કેવી વહાલ-સોઈ લાગે છે ?’

એ બિહ્યો, ને તે બોલી રહે એની વાટ જોતો બિભો રહ્યો. તેણે પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો.

‘માછકલ, તમે ખોટું કરો છો, હો,’ એમ બોલીને તે ચાલતી ચર્ચ.

તે ગયા પછી લાંબા વખત સુધી માછકલ ઇવાનોવિચે ચોરસ જાજમ પર આમતેમ આંટા માર્યા કથી. બવાં ચડાવીને એણે કંપારી ખાધી અને ઉદ્ગાર કર્યો ‘અરેરે ! અરેરે !’ પછી પોતાના જ શબ્દોના અવાજથી એ બડકી બિહ્યો અને શાન્ત બની ગયો.

એનું ઇવાએલું અભિમાન એને પીડી રહ્યું હતું. કેમકે એની પુત્રીએ એના નામને બટો લગાવ્યો હતો. આ પુત્રી કાની ? એની પોતાની, સુવિખ્યાત આન્ડોટિયા બોરિસોવના, જેને ખુદ મહારાણી સુલતાનાતનું માન આપતાં અને જેની સાથે ઓળખાણ કરવામાં કે રાખવામાં આખી દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠ ગણાતી, તે સુવિખ્યાત આન્ડોટિયા બોરિસોવનાની પુત્રી. અને

તેને હાથે ઉછરેલી. અને એનો પિતા કાશ્યુ કે જેણે બિન્દગીભરમાં
ભીતિ કે કલંકનું નામ સરખું પણ જાણ્યું નથી એવા પ્રાચીન
કાળના વીરપુરુષનું હવત હવતાર પોતે એનો પિતા. ખરી વાત
કે એક ક્રૅન્ચ યૈરી સાથેના સંબંધથી એને એક અનૌરસ પુત્ર
થએલો, અને તેને પરદેશમાં સારે ઠેકાણે એણે ગોઠવી દીધો
હતો, પણ એથી કંઈ એની આત્મપ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ નહોતી.
અને પોતાની આ પુત્રીને ખાતર કશું કરવાનું એણે બાકી
રાખ્યું નહોતું: રશિયાના ઉત્તમોત્તમ વર્ગના પુરુષ સાથે તે
પરણી શકે એવી સરસ કુળવણી એણે તેને આપી
હતી, અને એવી દરેક અનુકૂળતા તેને કરી આપી હતી. આ
પુત્રીને કાંઈ પણ કન્યા ઇચ્છે એવી એકેએક વસ્તુ એણે આપી
હતી, એટલું જ નહિ, ખરા હાગરથી આ પુત્રી પર એણે પ્રેમ
રાખ્યો હતો, તેની પ્રશંસા કરી હતી, અને તેને ખાતર મગર
ખન્યો હતો; છતાં આવી પુત્રીએ એના નામને બદો લગાડ્યો હતો
અને કોઈને મોડું ન બતાવી શકે એવી રીતે લન્નિજત થયો હતો.

એને જૂના દિવસો સાંભરી આવ્યા. એ દિવસોમાં તે
એનું બાળક જ અથવા કુટુંબજન જ નહોતી, પણ એની
પરમપ્રિય પુત્રી હતી. તેને જોઈ એને અતિ આનંદ ને ગર્વ થતો.
એ દિવસો યાદ કરતાં એના સ્મરણપ્રદેશમાં એક આઠ નવ
વરસની ઉત્સાસથી યનગનતી, તોફાની, લલિત, તેજસ્વી ને
બુદ્ધિશાળી એવી ચમકતી કાળી આંખો ને ફરફરતા શૂરિયા વાળથી
શોભતી નાનકડી બાળા ફરીથી ખડી થઈ. પોતાના ઘૂંટણ પર
એ કૂદતી પોતાને બેટી પડતી અને પોતાને ગળે મલીપચી કરતી એ
એને સાંભરી આવ્યું. અને ઘણી ના પાડવા કરે છતાં એ તો
એમ ને એમ મલગસિયાં કર્યાં જ કરે, અને એના હોઠ, આંખ ને માલ
પર બચીઓ બચાં જ કરે એ પણ એને સાંભરી આવ્યું. સ્વભાવ-
થી એને કાંઈ પણ જાતનો દેખાડો કરવાનો અણગમો હતો,
પણ આવો આવેશમય પ્રેમ એને પીમળાવી દેતો અને તેના

લાડ આગળ એ ઘણીવાર પરવશ બની જતો. આવી છોકરીને હેતથી પંપાળવામાં અને લાડ લડાવવામાં પોતાને કેવી મીઠાશનો અનુભવ થતો. તે પછી એને સાંભરી આવ્યું. અને આ બધું એને અત્યારે એવે વખતે સાંભરી આવ્યું કે જ્યારે એ સમયની એ પ્રેમાળ મધુર બાલિકાનો વિચાર કર્યો. પણ એ તિરસ્કાર સિવાય બીજા કોઈ લાવથી કરી શકતો નહોતો.

વળી જ્યારે તે મોટી થવા લાગી અને સ્ત્રીત્વને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે પુરુષો તેને સ્ત્રીરૂપે જોવા લાગ્યા એટલે એના હૃદયમાં ભય અને ક્રોધની જે વિલક્ષણ લાગણી થઈ આવેલી તે પછી એને સાંભરી. કોઈ નૃત્યસમારંભમાં જવા સજ્જ થઈ પોતાની સુંદરતાના પૂરા ભાન સાથે નખરા કરતી તે પોતાની પાસે આવતી ત્યારે પોતાને તેને માટે જે ધર્મામિશ્રિત પ્રેમ હૃદયવતો તેના વિચાર પછી એને આવ્યો. એ વખતે ઘણા પુરુષો તેના તરફ કામાવેશપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહેતા, પણ તેને એની સમજ પડતી નહિ એટલું જ નહિ પણ તે તો એવી દૃષ્ટિથી જીલટી પ્રસન્ન થતી એથી એ પોતે ભડકી જતો. એ પછી એને સાંભરી આવ્યું. 'શ્રી પ્રકૃતિથી પવિત્ર છે એ મત કેવળ વહેમ જ છે! હકીકત તો એવી છે કે જીલટી જ છે, ને સ્ત્રીઓને તો શરમનો છાંટો સરખો પણ હોતો નથી.' એમ એ વખતે એને મનમાં યઈ આવ્યું. એ વખતે, એ ખૂબ સરસ હિમેદવારોની માગણીને તેણે અસ્વીકાર કરેલો અને શા વારતે એ અસ્વીકાર કરેલો તે એ સમજી જ શકેલો નહિ, એ પ્રસંગ પણ સાંભરી આવ્યો. આ રીતે પોતે જે મોજમજ અને જીલકાના વાતાવરણમાં વસતી હતી તે વાતાવરણમાં ધૂમતા મંડળમાં પોતે જે વિજય સર કર્યો હતો તેથી તે વધુ ને વધુ અંગાઈ જવા માંડી હતી.

પણ આ વિજય લાંબો વખત ટક્યો નહિ. એક વરસ વીત્યું, પછી બીજું, ને પછી ત્રીજું, એમ સમય વહેવા લાગ્યો. તે સર્વત્ર સુપરિચિત બની ગઈ હતી, અને તેની સુંદરતા પણ

સુવિદિત થઈ ચૂકી હતી, પણ તેની હરજીવાની ચાલી ગઈ હતી, અને ગમે તેમ પણ તેની સુંદરતા નૃત્યખંડના સાજની સુંદરતાની કક્ષામાં ગણાવા લાગી હતી. તેને આખો ભવ કુંવારા રહેવું પડશે એવી પોતાને પ્રતીતિ થએલી એ વાત માછકેલ ઈવાનોવિચને સાંભરી આવી, એટલે પછી એના મનમાં એક જ ધ્વજા ઉઠાવેલી અને તે એ કે હવે પોતાની દીકરીને બને તેટલી ત્વરાથી પરણાવી દેવી. ખરું છે કે હવે પહેલાં જેવું સારું ઠેકાણું લગ્નમાં મળે એવો સંભવ નહોતો, છતાં કોઈ આખરુદાર પુરુષ સાથે તેને પરણાવી શકશે એમ એની ધારણા હતી.

પણ લગભગ ઉદ્ધતાઈ ગણાય એવું અભિમાન તેનામાં આવી ગયેલું એમ એને લાગેલું: આ વાત સાંભરી આવતાં તેના પ્રત્યેનો એનો રોષ વિશેષ વિશેષ લજૂકવા લાગ્યો. એટલા બધા સુપાત્ર પુરુષોનો અસ્વીકાર કરી આખરે આવી રીતે નામ બોલ્યું, એવો ! વિચાર આવતાં એ નિસાસો નાખીને 'અરેરે ! અરેરે !' એમ બોલી ઊઠ્યો.

પછી આ વિચારમાળા અટકાવીને એણે સિગારેટ સળગાવીને બીજી બાબતોનો વિચાર કરવા કોશિશ કરી. એણે એમ નક્કી કર્યું કે આપણે તેને પૈસા મોકલી દેવા, પણ કદી મોઢું દેખાડવું નહિ; પણ વળી પાછી સ્મૃતિ ઊભરાવા લાગી એટલે એને સાંભરી આવ્યું કે હજી થોડા વખત ઉપર જ, પોતાની ઉંમર વીસ વરસ કરતાં પણ વધારેની હોવા છતાં તેણે ચૌદ વરસના કિશોર સાથે નખરાબાજી આદરેલી. લશ્કરી દુકડીમાં તે ઉમેદવાર હતો, અને દેશમાં એમની ભેગા રહેતો હતો એ વખતે આ નખરાબાજી તેણે આદરેલી. અને તેને પરિણામે એ કિશોરને તેણે અડધો ગાંડો બનાવી મૂક્યો. એટલે સ્થિતિ એવી થયેલી કે પ્રેમની બ્યાકુળતામાં એ રડી પડેલો. પછી આ એવદૂરીભરી બાબતનો અંત લાવવા માટે એ કિશોરને બ્યારે પોતે પોતાને ઘેરથી વદામ આપી દીધી

ત્યારે તેણે પોતાના પિતાને સખત શબ્દોમાં બાવશન્ય અને વળી જંગલી રીતે ઠપકો આપેલો અને કશું કારણ નહોતું છતાં કોણ જાણે કેમ જાણે આથી પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ તે માનવા લાગેલી. ત્યારથી પછી બાપ દીકરી વચ્ચે ખુલ્લો વિરોધભાવ રહે થવા લાગેલો.

‘ મારી વાત વાજખી જ હતી ’ એ મનમાં બોલ્યો ‘ એ તો દુષ્ટ નફટ ઐરી છે. ’

અને પછી એક આખરી ભયંકર માદ તરીકે આવ્યો મોસ્કોથી પેલો કાગળ, એમાં તેણે લખેલું કે પોતાથી હવે ધરમાં ફરી પગ મૂકી શકાય એમ નથી, કેમકે એક જણે તેને ફસાવી તણ દીધેલી અને એ રીતે તેને બરબાદ કરી મૂકેલી. આથી એ પત્રમાં તેણે પોતાને માફી આપી સહંતર બૂલી જવાની વિનંતિ કરેલી. તે પછી પોતાની પત્ની સાથે બેસીને જે વાત-બીત થઈ, એમને બહેને પોતાની પુત્રી વિશે જે અટકળો સૂઝી ને જે શંકાઓ બિપજી, તે બધાંનું દારણ રમરણ થયું. પાછળથી આ બધી અટકળો ને શંકાઓ સાચી જ પડેલી. આ આદતનો બનાવ ફિનલેન્ડમાં બનેલો. ત્યાં તેમણે પોતાની પુત્રીને પોતાની મામીને મળવા મોકલેલી. અને શુનેગાર રવીડનનો માલ વિનાનો એક વિદ્યાર્થી હતો. તે કમઅછલ ને કોડીની પણ કિંમત વિનાનો હતો અને ઓછામાં પૂરું વળી પરણેલો હતો.

પુત્રીને માટેનો પોતાનો આગલો ગ્રેમ અને એની બાબતમાં પોતે ધરાવેલી મગફરી સંભારતો સંભારતો પોતાના શયનખંડની જાજન ઉપર એ આમતેમ આટો મારતો હતો એટલે આ બધી વાત એના મનમાં તાણ થઈ. તેના અધઃપતન થટના એને અગમ્ય લાગી ને એ વાતનો વિચાર આવતાં એને ત્રાસથી કમકમા આવ્યા અને પોતાના ચિત્તને આટલા બધા કષ્ટના કારણરૂપ થવા બદલ તેને એના ઉપર તિરસ્કાર વધુદ્યો. પોતાના

લાઈની વહુ સાથે પોતાને હમણાં વાત થઈ તે તેને યાદ આવી અને તે ઉપરથી પોતે એને કોઈ રીતે માફી આપી શકે કે કેમ એનો ચત્તપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ એ વિચાર કરતાં જેવી ' પેલા આદમી'ની વાત આવી કે તરત તેનું હૃદય ત્રાસ, જીગ્રહા, અને ધવાએલ અભિમાનથી એકદમ ઊઠળા ઊઠ્યું. એટલે તેણે મોઢેથી દુઃખનો અવાજ કયો, અને એ વાત મન-માંથી કાઢી નાખી બીજી કોઈ બાબતનો વિચાર કરવા ચત્ત કરવા લાગ્યો.

‘ના, ના એ તો અશક્ય જ છે. હું તો પૈસા ખીટરને જ સોંપી દઈશ, અને તે પછી મહીને મહીને એને પહોંચાડશે. તે મારા જીવનમાં તો હવે એ દીકરી રહી જ નથી.’

તે વળી પાછી એક વિચિત્ર લાગણીએ તેના ચિત્તને પરવશ કરી મૂક્યું; એક બાળ્યથી તેને પોતાની પુત્રી પ્રત્યેનો આગ્રહો પ્રેમ યાદ આવતાં પોતાની જાત ઉપર દયા આવી અને બીજી બાળ્યથી એ પુત્રી તેના ચિત્તને આટલી બધી વેદનાનો અનુભવ કરાવી રહી હતી એ કારણે એના ઉપર એને ખૂબ રોષ આવ્યો.

૨

હિ જાને છેલ્લા એક વરસમાં જે વિવિધ અનુભવો થયેલા તે આગલાં પચીસ વરસના સામટા અનુભવો કરતાં પણ નિઃશંક વધી જાય એવા હતા. પોતાનું સમગ્ર જીવન ચત્ત છે એવો એને એકાએક અનુભવ થઈ ગયો. સેકન્ડ પીટર્સબર્ગમાં રહી ઘરમાં કે તવંગર લોકોના સમાજમાં ગાજ-વામાં આવતી આ જિન્દગી એને પશુતુલ્ય લાગી તે એને યયું કે આ જિન્દગી તો જીવનના છાછર પાણીમાં જ છબ્બખિમાં ખોલાવે છે, અને જીવનના જિંઝાણનું તો એને જાન સરખું

પણ નથી. અને તેથી આવી જિન્દગીની તુચ્છતા અને અધમતા એના ચિત્ત આગળ પૂછુ રૂપમાં ખડી થઈ.

એની અત્યાર સુધીની જિન્દગીમાં શું હતું? મિજલસો, વૃત્ત્યસમારંભો, સંગીતના જલસા ને મિષ્ટાન્તની મિજગાનીઓ; શરીરસૌન્દર્યને પ્રકટ કરી વધુ આકર્ષક રૂપમાં દેખાડે એવી વસ્ત્રાભરી અને કેશરચના; આ શરીરસૌન્દર્યના વૃદ્ધ ને જુવાન આશક પ્રશ્નસકો ને પૂછરીઓ, દુનિયાની એકેએક વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાનો તેમ તુચ્છ ગણી હસી કાઢવાનો કોઈ અકળ દક્ષ ભોગવતા એવા પુરો. ઉનાળામાં એતું જીવન એકની એક અવિવિધ રીતે પસાર થતું. દહાડાના આખા કાર્યક્રમ-માંથી જે આનન્દ મળતો તે પણ ઉપરચોટિયો જ મળતો. સંગીત અને મંચવાચન જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોનો કેવળ ઉપરઉપરથી સ્પર્શ જ કરતાં, પણ એ પ્રશ્નોતું નિરાદરણ કદી કરતાં નહિ. આવું જીવન એકાદ જે વરસ કે બહુ બહુ તો ત્રણેક વરસ માથુસ જીરવી કે નભાવી શકે, પણ આ તો સાત સાત વરસના લાંબા ગાળા સુધી ચાલ્યું. વળી એમાં કંઈએ ફેરફાર થવાની મિત્રકુલ આશા પણ નહોતી, અને દહાડે દહાડે એનો રસ બધો ઓસરતો જતો હતો, એટલે આખરે તે યાકીને નિરાશ થઈ ગઈ. પરિણામે ફેટલીક વાર તો એની મનોદશા ભયંકર બની જતી, અને હવે તો ઝટ મોત આવે તો સારું એવું એને થઈ જતું.

આના ઉપાય તરીકે ધર્મદાનમાં ચિત્ત પરોવવાની એને ફેટલાક શુભેચ્છકોએ સલાહ આપી. એક બાળુ એણે સાચી અને જુગુપ્સાજનક તેમ ખોટી અને દયાપાત્ર એવી ગરીબાઈ જોઈ, તો ખીજ બાળુ એ ગરીબાઈ ટાળવા અર્થે મોઝાએલ મંડળની હજારો રૂપિયાની કિંમતના ઝખ્ખા પહેરી માડીમાં બેસી આવનારી આશ્રમદાતા સ્ત્રીઓની એ ગરીબાઈ પ્રત્યેની ભયંકર બેપરવાઈ જોઈ. આથી એને જિન્દગી વધુ ને વધુ

અકારી લાગવા માંડી. જીવતાં હોવાની રમતનો, જીવનની ઉપલી સપાટી પર જ તરવાનો એને કંટાળો આવ્યો, અને કંઈક સાચું તત્ત્વ મેળવવાની, ખરેખરું જીવન જીવવાની એને ઝંખના થઈ. પણ એ ખરેખરું જીવન તો એની આસપાસની પરિસ્થિતિમાં ક્યાંયે મળે એમ હતું નહિ. એનાં શૂતકાળનાં સંસ્મરણોમાં સર્વોત્તમ વસ્તુ કેવળ પેલા લશ્કરી વિદ્યાર્થી કોકો પ્રત્યેનો પ્રેમ જ હતો. તેના પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ એ શુભ, પ્રભાષિત ને સરળ-અકૃત્રિમ-આવેગ હતો. ને એવું કશું તો હવે એના જીવનમાં રહ્યું નહોતું, તેમ રહી શકે એમ પણ નહોતું, એટલે એ વધુ ને વધુ નિરાશ ને ખિન્ન થતી ચાલી, અને આવી ખિન્ન મનોદશામાં એ પોતાની એક મામીને મળવા ફિનલેન્ડમાં ગઈ. ત્યાંનાં નવાં દૃશ્યો ને તાજાં વાતાવરણ, અને પોતાના વતનથી વિચિત્ર રીતે જુદી તરેહનાં લોકો એ અધું કંઈ નહિ તો એક નવીન અનુભવ તરીકે એના હૃદયને ખૂબ ગમી ગયું.

એ પછી વાતનો આરંભ ક્યારે ને કેવી રીતે થયો તે એને સ્પષ્ટ રીતે યાદ આવતું નહોતું, પણ એની મામીને ત્યાં એક સ્વીડનવાસી ખીન્ને પરાણો આવેલો. તેણે પોતાના કામકાજ વિશે, પોતાના લોકો વિશે, અને સ્વીડીશ ભાષાની હેલ્લામાં હેલ્લી પ્રકટ યાએલી વાર્તા વિશે વાતો કરી. અને પછી કાણ જાણે શી રીતે, જેનો અર્થ વાણીમાં વ્યક્ત થઈ શકે નહિ એવા દૃષ્ટિવિભ્રમ અને સ્મિતવિભ્રમની ભયંકર મોહની જાગી તેનું એને પોતાને પણ ભાન રહ્યું નહિ.

આ સ્મિતવિભ્રમ ને દૃષ્ટિવિભ્રમ, એમને કેવળ સામાનો આત્મા જ નહિ પણ જીવનનું કોઈ પરમ મહત્ત્વનું ને સર્વવ્યાપી રહસ્ય પણ સ્ફુટ કરી જતાવતા હોય એમ લાગ્યું. તેથી એ ખૂબ જ જાણે કે કોઈ શબ્દ ઉચ્ચારતાં તે દરેક શબ્દમાં આ સ્મિત-લીલા કોઈ ગંભીર ને કૌતુકભર્યા અર્થનું આરોપણ કરતી હતી. એ જ રીતે સંગીત પણ જ્યારે એ ખૂબ જ સાથે બેસીને

સાંભળતાં અથવા ગાતાં ત્યારે એવા જ ગંભીર અર્થથી ભરપૂર બનતું. અને મોટેથી જે પુસ્તકોને વાંચી સંભળાવતાં તેનું પણ એવું જ થતું. કોઈ કોઈ વાર તેઓ ચર્ચા કે દલીલબાજીએ ચડી જતાં; પણ જે પછે એમનાં નેત્રોનું તારામૈત્રક જામતું, અથવા પરસ્પર સ્મિત ચમકી જાતું કે તરતજ એ ચર્ચા કોણ જણે ક્યારે રહી જતી અને પોતાને માટે અલગ રખાએલા એવા હિચ પ્રદેશની અંદર તેઓ વિદ્યાર કરતાં.

પછી પેલી વાત કેમ બની, ને બનેને પોતાના પંજમાં સંપંડાવનાર શયતાન આ સ્મિતવિભ્રમ ને દષ્ટિવિભ્રમની પાછળથી ક્યારે પ્રકટ થયો તે એ કહી શકે એમ નહોતું. પણ જ્યારે એને પહેલામાં પહેલી ધાસ્તી લાગી ત્યારે એમને પરસ્પર બાંધી લેનાર અકળ અદસ્ય તંતુઓ બનેની આસપાસ વીંટળાઈને એવા ઓતગ્રોત થઈ ગયા હતા કે તે સઘળા તોડીને મુક્ત થવાની એનામાં તાકાત રહી નહોતી. એટલે તે માણસની જાત અને તેની ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખવો એ એક જ વાત એને માટે શક્ય રહી. એ માણસ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ નહિ કરે એવી એને આશા હતી, જો કે જાડે જાડે તો એ સત્તાનો ઉપયોગ તે કરે એવી એની ઇચ્છા હતી.

વાસનાઓ સામેના એના મયનમાં અવલંબનરૂપ થાય એવું કશું એની પાસે હતું નહિ અને એટલાપૂરતી એની નિર્બળતા વિશેષ હતી. બનીઠનીને મદાલતું એ પ્રકારનું જે સમાજજીવન, તેનાથી તો એ કંટાળી જ હતી, તે પોતાની માતા પર તો એને કશો પ્રેમ હતો નહિ. અને એને એમ લાગેલું કે એના પિતાએ પણ એને પોતાની કનેથી દૂર હડસેલી મૂકી હતી, એટલે આ બધા રમતરાળા મૂકી દબને ખરું જીવન જીવવાની એને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. એની પ્રત્યક્ષ આવેશપ્રધાન પ્રકૃતિ પણ એને એ જ દિશામાં ધસડતી હતી. આ માણસની જીંદગી પ્રચંડ બળવાન આકૃતિ, સુંદર કેશ અને વાંકી વાળેલી

મૂઝ, અને મૂઝ નીચે ચમકી રહેલું આકર્ષક ને પરવશ બનાવે એવું સ્મિત એ બધું જોઈ, પોતે જે જાતના જીવનને અંખતી હતી તે જીવન આંહી મળશે એમ એને લાગ્યું. એટલે પછી પેલા સ્મિત અને દૃષ્ટિનો વિનિમય અને માની-પણ ન શકાય એવી દોષ સુંદર વસ્તુ પોતાને સાંપડશે એવી આશા એ બન્નેએ એમને પેલા કાર્ય તરફ ધસડ્યાં જેની એને સદાએ ભીતિ હતી અને છતાં ઊડે ઊડેથી જેની એ રાહ જોઈને બેઠી હતી. અને આમ બને એમાં નવાઈ જેવું પણ કશું હતું નહિ.

એટલે પછી એકાએક જે બધું સુંદર, આનંદપૂર્ણ, આધ્યાત્મિક અને ભવિષ્યની આશાથી ભરપૂર હતું તે બધું પશુતા-પૂર્ણ ને અધમ, ખેદજનક ને નિરાશાજનક બની ગયું.

એણે પેલાની આંખ પર પોતાના દૃષ્ટિ ઠેરવી, જાણે પોતાને કશી ધાસ્તી ન હોય અને કશું અધટિત બન્યું ન હોય એવો ડાળ રાખી સ્મિત કરવાની દોશિય કરી, પણ એના આત્માના ઊંડાણમાં એ પામી ગઈ કે હવે બધી બાજુ બગડી ગઈ છે. પોતાને જે વસ્તુ જોઈતી હતી અને પોતાના અંતરમાં તેમ કોંકાના અંતરમાં એક વાર જે વસ્તુ એણે જોઈ હતી તે એને આ પુરુષમાં મળ્યા નહિ. એણે તેને કહ્યું કે 'હવે તમારે મારા પિતાને પત્ર લખી લગનારો મારા હાથની માગણી કરવી જોઈએ.' આમ કરવાનું તેણે વચન પણ આપ્યું, પણ જ્યારે તેઓ બીજી વાર મળ્યાં ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'હાલતરત હું એ પ્રમાણે લખી મોકલી શકું એમ નથી.' તેની આંખમાં એને કંઈક અરપટ અને ચોરના જેવો ભાવ નજરે પડ્યો, એટલે તેના ઉપરનો એનો વહેમ વધ્યો. આ વાતચીત પછીને દિવસે પેલા માણસે એના પર પત્ર લખી જણાવ્યું કે 'હું તો લગ્ન કરી ચૂકેલો છું, જો કે મારી બેરી લાંબા વખતથી મને તજીને ચાલી ગઈ છે. તેથી મેં તમારો જે અપરાધ ક્યો છે તેને ઠારણે તમે મારા પર ફિટકાર

વરસાવશે એ હું જાણું છું, પણ મને એ જાણ માફી
આપશે એવી મારી વિનંતિ છે. ' આ પત્ર મળ્યા પછી એણે
તેને મળવા બોલાવી મંગાવ્યો. તે આવ્યો એટલે એણે કહ્યું કે
' હું તો તમને આહુ જ છું. અને તમે લગ્ન કરી ચૂક્યા હો કે
ન હો તોપણ હું તો તમારી સાથે મારી જાતને બંધાએલી જ
ગણું છું, એટલે હું તો તમને કદી છોડવાની જ નથી. ' પછી
જ્યારે તેઓ બન્ને મળ્યાં ત્યારે એ માણસે કહ્યું કે ' હું ને મારાં
માળાપ એવાં નિર્ધન છીએ કે અમારી સાથે તમે રહેવા આવો
તો હીણામાં હીણી હાલતમાં રહેવાનું જ તમારે ભાગે આવવાનું
છે. ' એટલે એણે જવાબ આપ્યો કે ' મારે બીજા કોઈપણ
વસ્તુ જોઈતી નથી, અને તમારી સાથે તમે કહો ત્યાં આવવા
હું તૈયાર છું. ' આથી તેણે યત્ન કરીને એને સાથે આવવાની
વાત પડતી મૂકવા સમજાવી અને થોડો વખત રાહ જોવા
મુશ્કેલી. એટલે એણે રાહ જોવાની હા પાડી. પણ આવી રીતે
બધી વાત ગ્રહ રાખીને રહેવું, પ્રસંગોપાત્ત પરસ્પર મળતાં
રહેવું, અને બાકી કેવળ પત્રવ્યવહારથી સંતોષ માનવો અને
એવા મેળાપ ને પત્રવ્યવહાર પણ પાછા પોતાના કુટુંબીઓથી
છાના રાખવા એ બધી જાતની ચોરીથી એને દિલમાં ખૂન
બગતરા થઈ અને તેથી પોતાને સાથે લઈ જવાનો એણે
ફરીથી આશય કર્યો. પહેલાં તો, એ સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ પાછી
ફરી ત્યારે એ માણસનો પત્ર આવેલો અને તેમાં તેણે આવવા-
નું વચન આપેલું, પણ પછી તેના તરફથી કાગળપત્ર આવતાં
બંધ થઈ ગયા અને તે ક્યાં ગુમ થઈ ગયો તેની માહિતી પણ
એને મળી નહિ.

એટલે એણે ફરી પોતાની જૂની દબે જીવન ગાળવાનો
યત્ન કરી જોયો, પણ એ દબે શક્ય હતું નહિ. પછી એ માંદો
પડી અને દાકતરોના ઉપચારોએ પણ કશો ફાર ક્યો નહિ. આવી
નિરાશાની હાલતમાં એણે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પણ પોતાનું મોત કેવળ કુદરતી જ લાગે એવી રીતે એને આપઘાત કરવો હતો, અને તે કેવી રીતે થઈ શકે? આપઘાત કરવાની એને ખરેખરી ઇચ્છા હતી, અને આપઘાત કરવાનો પોતે અટળ નિશ્ચય કરી બેઠી છે એમ પણ એ ધારતી હતી, તેથી ક્યાંકથી થોડુંક ઝેર પેદા કરી એણે તે એક ખાલામાં રેડ્યું અને બીજી જ પથ્થે તે પીવા જતી હતી એટલામાં એને પાંચ વરસનો નાનકડો ભાણેજ તે જ ક્ષણે પોતાની ઢાઢીએ આપેલું રમકડું બતાવવા એની પાસે દોડતો આવી ચડ્યો. એટલે તે બાળકને એણે હેતથી હુલાવ્યો, અને એકાએક થંભી જઈને એ રડી પડી.

પેલો માણસ જે પરણેલો ન હોત તો પોતે પણ આવા બાળકની માતા બનેલ હોત એ વિચાર એના ચિત્તમાં આવ્યો. એટલે એ પરવરા બની ગઈ, અને માતૃત્વના આ સ્વપ્રદર્શને એને પહેલી જ વાર પોતાના અંતરમાં ડૂબકી મારવાને પ્રેરી, એટલે પછી બીજા પોતાને માટે શું બોલશે તેનો વિચાર કરવાનું પડ્યું. મૂકી પોતાના જ જીવન વિશે એ વિચાર કરવા લાગી. દુનિયા પોતાને માટે શું કહેશે એવો વિચાર કરી આપઘાત કરવો એ સહેલી વાત હતી, પણ જે ક્ષણે એણે દુનિયાથી અલગ પાડીને પોતાના જીવનને જોયું તે જ ક્ષણે એવા જીવનનો અંત આણવાનો વિચાર એને વ્યર્થ અને મૂર્ખાઈભરેલો લાગ્યો. એટલે એણે ઝેર નાખી દીધું અને આપઘાતના વિચાર કરવા મૂકી દીધા.

પછી એણે આંતરજીવન શરૂ થયું. એ ખરેખર જીવન હતું, અને જોકે એમાં પાતનાઓ તો સ્ત્રીસ્વવાની હતી, છતાં એને જે તક મળી હોત તો એમાંથી એ પાછી પાની ન કરત. એણે પછી પ્રાર્થના કરવા માંડી, પણ પ્રાર્થનાથી કશું આશ્વાસન મળ્યું નહિ. અને એને જે દુઃખ થતું હતું તે પણ પોતાને

ખાતર થતું હતું તેથી વિશેષ તો પોતાના પિતાને ખાતર થતું હતું, કેમકે એને જે પીડા થવાની તેનો એને અગાઉથી વિચાર આવ્યો હતો અને તે એ બરાબર સમજતી પણ હતી.

આ રીતે મહીનાઓ વીતવા લાગ્યા, અને પછી એવું કંઈક બન્યું કે એવું આખું જીવન બદલાઈ ગયું. એક દિવસ એ એક ચાદર લઈને ભરતી હતી ત્યારે એણે એક વિચિત્ર પ્રકારની લાગણી એકાએક અનુભવી. એને મનમાં થયું: 'ના ના, એ તો હોય નહિ.' પોતે હાથમાં રાખીને ભરતી હતી તે કપડું એમ ને એમ રાખી એ સ્તબ્ધ બેસી રહી. 'આ શું એ હશે?' એવો એને વિચાર આવ્યો અને એવો વિચાર આવતાં, પેલા માથુસની દલકાઈ ને લુચ્ચાઈ, પોતાની માતાની પડપૂછ અને પોતાના પિતાનો ખેદ એ સૌ બૂલી જઈને એ આંખું દસી અને આ વસ્તુને પોતાની કાયા ભેગી પોતે દણી નાખવાની અણી પર હતી એ વાત યાદ આવતાં એને કમકમાં આવ્યાં.

પોતાના બાળકનું પોતે ગર્ભમાં ધારણ પોષણ કરી શકે, અને ભલેને દુઃખી ને દયાપાત્ર માતા બને, છતાં ગમે તેવી તો પણ માતા બની શકે એવે કાઈ ઠેકાણે પહોંચી જવા પર હવે એવું સઘળું ધક્કધ્યાન લાગી રહ્યું. અને હજી બલે એણે એ વાતની સઘળી યોજના વિચારી પાર પણ ઉતારી. ઘર છોડીને એ એક દૂરના પ્રાન્તશહેરમાં વસી. આંદો એને કાંઈ ઝાળખે કે મળે એમ ન હોતું, અને પોતાનાં સગાંવહાલાંથી ખૂબ દૂર પોતે રહી શકશે એમ એણે ધારેલું. પણ દુર્ભાગ્યે એના કાકાની નિમણૂક આ શહેરમાં થઈ. પણ આવી જાતનો કંઈ એને પહેલેથી ખ્યાલ આવી શકે જ નહિ. મેરિયા છવાનોખા નામની એક સુચાણીને ત્યાં એ ચાર મહીનાથી રહેતી હતી. અને પોતાના કાકા એ શહેરમાં નિમાયા છે એ વાત સંભળતાં દજી આવી પણ કાંઈ દૂરના ગુપ્ત સ્થાનમાં નાસી જવાની એ પેરવી કરી રહી હતી.

મી જે દિવસે સવારે માઈકલ ઇવાનોવિચ વહેશે જિંદગી. પોતાના લાઈના અભ્યાસખંડમાં જઈ તેના હાથમાં એક એક એણે આપ્યો. એકમાં જે રકમનો આંકડો લખ્યો હતો તેમાંથી મહીને મહીને પોતાની પુત્રીને પૈસા આપવાનું એણે તેને કહ્યું. પછી સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ જવાની એક્સપ્રેસ ક્યારે જપડે છે એમ એણે પૂછ્યું. એક્સપ્રેસ સાંજના સાતે જપડતી હતી, એટલે નીકળતાં પહેલાં વહેલાં વાળુ કરી લેવાનો એને પૂરતો વખત રહેતો હતો. પછી પોતાના લાઈના વડુ સાથે બેસી એણે નારતો લીધો. નારતા વખતે એના લાઈની વડુએ પેલી બાબત એક હરફ સરખો ઉમ્મ્યાપોં નહિ, કેમકે એને એ બાબત અતિ-શય પીડા આપી રહી હતી, પણ ખીતાં ખીતાં ફક્ત એની સામે તે જોઈ રહી. નારતો લીધા પછી રોજ સવારે ફરવા જવાનો એનો નિયમ હતો તે પ્રમાણે એ ફરવા નીકળ્યો.

એટલે એલેક્ઝાન્ડ્રા ડિમટ્રીના મધ્યખંડ સુધી એની પાછળ પાછળ આવી.

‘ માઈકલ, સાર્વજનિક બાગમાં જાઓ, ત્યાં બહુ મગ્ન પડે એવું છે, અને વળી ‘ એવરીથિંગ ’ ની સાવ પાસે જ છે, ’ એના ગમગીન ચહેરા પર કરુણાભરી દષ્ટિ નાખી તેણે કહ્યું.

માઈકલ ઇવાનોવિચ એની સલાહ માની ‘ એવરીથિંગ ’ ની તફત પાસે જ આવેલા સાર્વજનિક બાગમાં ગયો અને ખિજવાટ ભર્યો હોયે સ્ત્રીગતિની બેવફાઈ, હડીલાઈ, અને નોકરતા વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો.

‘ એ બાઈને મારે માટે લગારે દુઃખની લાગણી નથી, ’ પોતાના લાઈની વડુ વિશે એને વિચાર આવ્યો. ‘ મારા દુઃખની લાગણી એ સમજી પણ શકતી નથી. ને પેલીની તો વાત જ

થી કરવી ?' પોતાની દીકરી વિશે એને વિચાર આવ્યો. 'આ બધું મને કેવું વસતું લાગે છે-એમાં મારે કેટલી યાતના ભોગવવી પડે છે-તે એ જાણે જ છે. ઘરડે ઘડપણ આ કેવો સખત ધાર કર્યો ! આ ધાથી મારી આવરદા ઓછી થઈ જવાની ! પણ આ રોજની હોળામાં સગવવા કરતાં નિન્દગી ખતમ થઈ જાય એ જ સારું. અને આ બધું એક નકામી ઉઠાઉ છોકરીની સુંદર આંખોની ખાતર, હેં ?' એમ બોલી એણે નિસાસો નાખ્યો. અને શહેરનાં સઘળાં માણસો જ્યારે આ વાત જાણશે (દરેક જણને એ વાતની બેસક ક્યારની જાણ થઈ ગઈ હતી) ત્યારે એ ગર્વા શું કહેશે એનો વિચાર આવતાં એના અંતરમાં ધિક્કાર અને રોષની લાગણી ઊછળી આવી અને એના શરીરમાં નખથી શિખ સુધી એવી ઝાળ વ્યાપી ગઈ કે છોકરીને એના કરેલા કાર્યનો જરજર ખ્યાલ આપવા એનું માથું પજાડવાનું એને મન થઈ ગયું. એને થયું કે આ બેરીની જાતને કશો ખ્યાલ જ હોતો નથી. આવા વિચાર કરતો કરતો ફરતો હતો એવામાં 'એવરીથિંગ' ની સાવ પાસે જ છે' એ શબ્દો એને એકાએક યાદ આવ્યા, એટલે ગજવામાંથી નોંધપોથી બહાર કાઢી એણે પોતાની દીકરીનું સરનામું શોધી કાઢ્યું. એનું સરનામું, વેરા ઇવાનોવના સિસ્વેસ્ત્રોવા, કુકોન્સ્કાયા સ્ટ્રીટ, ઓબોક્ના મકાનમાં એ પ્રમાણે હતું. એની દીકરીએ આ નામ ધારણ કર્યું હતું. બાગમાંથી બહાર આવી એણે એક ગાડી મંગાવી.

'હા, આપને કેને મળતું છે ?' હાથી, ખીચોખીચ પગથિયાંવાળી સીડી પાસેની સાંકડી ગલી પર એણે પગ મૂક્યો એટલે સુપાણી મેરિયા ઇવાનોવનાએ પૂછ્યું.

'શ્રીમતી સિસ્વેસ્ત્રોવા આંહી રહે છે ?'

'કાણુ, વેરા ઇવાનોવના ! હા, અંદર પધારોને, એ બહાર ગઈ છે. આંહી ખૂણા પર જ દુકાન છે ત્યાં ગઈ છે. એટલે આ ઘડીએ પાછી આવશે.'

એ મજબૂત બાંધાની મેરિયા ઈવાનોબનાની પાછળ પાછળ ચાલતાં માછકેલ ઈવાનોવિચ એક નાનકડા બેઠકખંડમાં આવ્યો. એની પડખેની ચોરડીમાંથી બચ્ચું ચીસેચીસ નાખતું હતું એના અવાજ આવતો હતો. એ અવાજ સાંભળીને એને અનહદ ધૂણા ઊપજી. આ ચીસો છરીની જેમ એનું કાળજીનું કાપી રહી હતી.

માફી માગીને મેરિયા ઈવાનોબના એ ચોરડીમાં ગઈ. એ બાળકને તે શાન્ત પાડતી હતી તેનો અવાજ એને સંભળાતો હતો. છોકરું રોતું રહી ગયું એટલે તે પાછી આવી.

‘એ તેનું બાળક છે. હમણાં જ તે આવી પહોંચશે. આપ તેના કંઈ સંબંધી થાઓ છો, ખરું ને?’

‘હા-સંબંધી થાઉં છું-પણ મને લાગે છે મોડેથી ફરી વાર આવું તો ફીક,’ જવાની તૈયારી કરી માછકેલ ઈવાનોવિચ બોલ્યો.

પોતાની પુત્રીને મળવા તત્પર થતું એમાં એને અસહ્ય વેદના થતી હતી, અને બીજીનું કાંઈ બહાનું આંહી ચાલે એવું લાગતું નહોતું.

જવાને માટે જોશ થઈ એ દ્વાર ભણી વળતો હતો એ જ પળે એણે સીડી પર કાંઈના ઝપાટાબંધ આવવાનો ધીરો અવાજ સાંભળ્યો, અને સિંગાનો સાદ આવ્યો તે એણે તરત જોળખી કાઢ્યો.

‘મેરિયા ઈવાનોબના-હું ગઈ ત્યારે એ રોતો’તો ? હું તો-’

એટલામાં તેણે પોતાના પિતરને જોયા. તેના હાથમાં પડીકું હતું તે એકદમ પડી ગયું.

‘ઓહો ! બાપા !’ તે બોલી ઊઠી, અને ધૂનતી ધૂનતી ધોળા પૂણી જેવી થઈ દ્વારમાર્ગમાં અટકીને ઊભી.

એ પણ તેને એકાદશ જોતો નિમ્બેષ્ટ જોશ રહ્યો. છોકરી છેક જ દૂબળા થઈ ગઈ હતી. તેની આંખો પહેલાં કરતાં મોટી

લાગતી હતી, નાક તીણું લાગતું હતું, અને હાથ હાડકાં દેખાય એવા પાતળા પડી ગયા હતા. શું કરવું કે શું કહેવું એ કશું એને સૂઝતું નહિ. પોતાની ગેરઆબરૂ થઇ એ વિચારે એને જે દુઃખ થતું હતું તે સઘળું એ ભૂલી ગયો. એને ખીજે કશો વિચાર ન આવ્યો, પણ તેને માટે લાગણી-અતિશય લાગણી-થઇ આવી. એને આટલી બધી દુઃખળી થઇ ગયેલ દેખી એથી તથા કંગાળ બન્યાં કપડાં પહેરેલી દેખી એથી, અને સૌથી વધુ તો તેનો દયામણો ચહેરો અને આજીજીભરી આંખો દેખી એને અત્યંત લાગણી થઇ આવી.

‘બાપા, માફ કરો,’ એના તરફ આવવા માંડી તે બોલી.

‘માફ?—માફ તો તું મને કર.’ ગળગળા અવાજે એ ધીમેથી બોલ્યો, અને તેના ચહેરા તથા હાથ પર બચી બરી અને આંસુની ધારથી તેને ભીંજી નાના બાળકની પેઠે એ હીબકે હીબકાં ભરવા લાગ્યો.

પુત્રી પર દયા આણી એટલે એ પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પિછાની શક્યો. અને જ્યારે એ પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પિછાની શક્યો ત્યારે, અભિમાન, નડોરતા, અને ગુરસામાં પોતે પોતાની પુત્રીને કેટલો બધો અન્યાય કરી બેઠો હતો અને પોતે તેના કેટલા બધા વાંકમાં આવ્યો હતો એનો એને ખરો ખ્યાલ આવ્યો. પછી હીકરી એને પોતાની નાનકડી ઓરડીમાં લઈ ગઈ, અને ખેતે કેવું જીવન ગુજારતી હતી તેની વાત કરી. પણ તેણે એને પોતાનું જાળક બતાવ્યું નહિ, તેમ જૂતકાળના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નહિ; કારણ કે તેથી એને અતિશય દુઃખ થશે તે એ જાણતી હતી.

પછી એણે કહ્યું કે આવું જીવન ન ગુજારતાં કંઈક જુદી જાતનું જીવન ગાળવું જોઈએ.

‘હા, જો ક્યાંક ગામડામાં રહેવાનું થાય ને તો એમ થઈ શકે’ તેણે કહ્યું.

‘આપણે એ બધી બાબત વાતચીત કરીને વિચારી જોઈશું.’ એ બોલ્યો. એટલામાં એકાએક પેલું બચ્ચું રડવા ને ચીસો પાડવા લાગ્યું. એ સાંભળી મોટી આંખો કરીને તે પોતાના બાપના ચહેરા સામે ટગર ટગર જોઈ રહી અને શું કરવું તેના સંકલ્પવિકલ્પ કરતી ચિતવત ઊભી રહી.

‘ઠીક, એને ધવડાવ’ માઈકલ ઇવાનોવિચે કહ્યું, અને સ્વાસ્થ્ય જાળવવાનો સ્પષ્ટ યત્ન કરી એણે હવાં ચડાવ્યાં.

તે ઊભી થઈ, ને એકાએક તેના મગજમાં ગાંઠો આવેશ-ભર્યાં વિચાર આવ્યો કે પોતાના જે પિતાને પોતે ખરા છગરથી ચાહતી હતી એને પોતે હવે જેને આખા જગતમાં સૌથી વધારે ચાહી રહી હતી તે પદાર્થ બતાવવો. પણ પહેલાં તેણે પોતાના બાપના મોં સામું જોયું. તેને મનમાં પ્રશ્ન થયો કે એથી પોતાના પિતા ગુસ્સે તો નહિ થાય ને ? પણ એના ચહેરામાં ગુસ્સાની નિશાની સરખી નહોતી, ફક્ત માતનાનાં ચિહ્નો એનાં જોવામાં આવતાં હતાં.

‘મેં કહ્યું ને બહેન ? જા, જા,’ એ બોલ્યો. ‘ભગવાન તારું કલ્યાણ કરે ! હાં, કાલે હું પાછો આવીશ. એ વખતે શું કરવું એનો આપણે નિર્ણય કરીશું. આવજો, બેટા, હો,’ ફરી એ ગળગળો થઈ ગયો અને એનો કંઠ રૂંધાવા લાગ્યો.

માઈકલ ઇવાનોવિચ પોતાના લાંબને ત્યાં પહોંચ્યો કે તરત અલેક્ઝાન્ડ્રા ડિમીટ્રીના દોડતી એની પાસે આવી.

‘ક્યાં ?’

‘કેમ ક્યાં ? ક્યાં નહિ.’

‘મળ્યા ?’ એના ચહેરા ઉપરથી કંઈક જાન્યું છ એવું અતુમાન કરી તેણે પૂછ્યું.

‘હા,’ દૂડો જવાબ આપી એ રડવા લાગ્યો. ‘ધરડો થતો જાઉં છું એમ એમ બેવકૂફ જનતો જાઉં છું,’ લાગણી પર અંકુશ રાખી એ બોલ્યો.

‘ના, તમે તો શાણા થતા જાઓ છો-ખૂબ શાણા.’

જૂના ગુજરાતી દુહા-એક ચર્ચા^૧

૧

મે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં સંપાદિત કરેલા દુહા ઉપર ભાઈ ડાહરરાય માંકડે 'માનસી'માં ચર્ચા કરી હતી. જૂના ગુજરાતી દુહાઓ ઉપર, સારી યા નરસી, ખરી યા ખોટી, કાંઈ પણ પ્રકારની ટીકા થાય તેમાં તેના સંપાદકને તો આનંદ થાય; દુહાવાનું હોય જ નહિ. પરંતુ આવી ચર્ચાઓમાં અણુ-ઘટતો અભિનિવેશ રાખવાથી સત્યને હાનિ થાય છે. ગવેષકવૃત્તિ દુરાગ્રહથી દૂષિત બને છે. કપયે પદમર્ષયન્તિ હિ શ્રુતવન્તોઽપિ રજોનિમીલિતાઃ ॥—એ શબ્દો કાલિદાસે તો દશરથને માટે યોગ્યા હતાં, છતાં પ્રસ્તુત સ્થાને નિવેચકવર્ગ માટે એ યોગ્યું તો તે અસ્થાને તો નથી જ.

જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસ પ્રત્યે ગણ્યાગાંઠ્યા ગુજરાતી વિદ્વાન બાદ કરતાં અન્ય કાંઈ ખાસ મમત્વ સેવતા નથી. આવી

૧. મૂળ દુહાનું પ્રકારાન 'બુદ્ધિપ્રકાશ'—પુ. ૮૦. અ. ૧-૨;

તેના ઉપર શ્રી. ડાહરરાય માંકડનું ચર્ચાપત્ર માનસી પુ. ૨, ભા. ૧ પાન ૧૮૪-૧૮૪.

ખીનું ચર્ચાપત્ર શ્રી. માંકડના ચર્ચાપત્ર ઉપર શ્રી. દરિનારાયણ આચાર્યનું; માનસી વર્ષ. ૨, અંક ૧. પાન. ૧૩૨-૧૩૪.

ત્રીનું ચર્ચાપત્ર શ્રી. માંકડના ચર્ચાપત્ર અને જૂ. ગુ. દુ. ને અનુલક્ષી શ્રી. રામલાલ મોદીનું; માનસી વર્ષ. ૨, અ. ૧. પાન. ૧૩૫-૧૩૮.

પરિસ્થિતિમાં કોઈ અભ્યાસક જૂની ગુજરાતીનું સંપાદન વાંચી દીકા કરવા પ્રેરાય તેમાં તો સંપાદકે એક રીતે આનંદ માનવો ઘટે; કારણ જે આ ઉત્તર ભાગમાં તેને તો વળી ક્યારે સાથી મળવાનો હતો ? વળી ચર્ચાથી તત્ત્વબોધ થાય. આથી મારી દૃષ્ટિએ તો કોઈ આવાં જોછા વાચક મેળવનારાં સંપાદનો ઉપર કડવામાં કડવી દીકા કરે તો ય એટલો તો સંતોષ ખરેખર થાય જ કે આ મરુભૂમિ સમા ક્ષેત્રમાં હરિયાણું રથાન એકાદું મળી આવે છે.

ભાઈ ડોલરરાયે કેટલાક મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યા છે, તેની વિગત-વાર નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.

૧) પ્રસ્તુત હુદાઓની ભાષા 'જૂની ગુજરાતી' અથવા તો ડૉ. ટેસીટરી જેને Old Western Rajasthani કહે છે તે છે એમ મેં મારા હુદાઓના પુરોવચનમાં, ૨૫૯ ક્યું છે. ભાઈ ડોલરરાય આ વિધાનને નકારે છે અને એમ પુરવાર કરવા યત્ન કરે છે આ હુદાની ભાષા કચ્છી-હાલારી છે.

૨) કેટલેક સ્થળે મેં આપેલા અર્થ શંકાસ્પદ છે; અને તે પ્રમાણે ક્યાં ક્યાં છે તે બતાવવા તેમણે અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી યત્ન કર્યો છે.

૩) કેટલેક સ્થળે મૂળ હાથપ્રતથી જુદા પડી સુધારો કર્યો છે; અને તે સ્થાન બતાવી તેમણે તે સુધારાની ચર્ચાતોને દર્શાવેલી છે.

૪) ખન્યાશોક (આચાર્ય આનંદવર્ધનવિરચિત)માં આવતો હુદા-જેને મેં તો હુદા તરીકે નોંધ્યો છે અને હજુ પણ હુદા તરીકે માનું છું-રા. ડોલરરાયના અભિપ્રાયે હુદો હોઈ શકે જ નહિ અને તે આપો જ હોવી જોઈએ એમ તેઓ ખાસ આગ્રહ-પૂર્વક માની મને છેવટના ભાગમાં સંશોધનપદ્ધતિનું પરમ સત્ય સીખવવા યત્ન કરે છે.

૫) હરિશ્ચરયજ્ઞ નામે ગામડા આગળથી પસાર થતાં રાજકુંવર-રાજકુંવરીની વાતને લગતા દુહાની સંગતિ દૂષિત છે એમ બતાવી તેઓ પોતાની કલ્પનાથી બીજી સંગતિ બતાવવા યત્ન કરે છે; તદુપરાંત મારા અર્થોમાં વ્યાકરણદોષ બતાવવા યત્ન કરે છે.

ઉપર ગણાવેલા મુદ્દાઓમાં મુદ્દા નં. ૧ ના ઉપર શ્રી. રામલાલ મોદીએ સામાન્ય ચર્ચા કરી, બાકી ડોલરરાયની માન્યતાની અવધાર્યતા બતાવી છે; પરંતુ શ્રી. રામલાલ મોદીની ચર્ચા પ્રધાનપણે મુદ્દા. ૫ ઉપર છે જોગાં 'હરિશ્ચરયજ્ઞ' અને 'પાટણ' વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવા તે યત્ન કરે છે. બાકી મુદ્દા. ૨ અને ૩ સંબંધે તેમણે ખાસ ઊઠાપોઠ કર્યો નથી; અને મુદ્દા ૪ ને સ્પર્શ્યાં પણ નથી. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે 'કરીર' શબ્દ ઉપર વિવેચન કર્યું છે; અને શ્રી. ડોલરરાયને અને મને તે શબ્દસંબંધી અર્થદ્વય પણ બતાવ્યું છે.

મૂળે ૫ મને ચર્ચાઓમાં ઉતરવાનો શોખ નથી; અને કદાચ બીજાઓએ કરેલી ચર્ચાઓથી સતોષ પકડત; કદાચ બાકી ડોલરરાયની સાથે જો વધારે શાન્તિથી વાતચીત કરવાનો મોખો મળ્યો હોત તો ચર્ચાને છાપે ચડાવવાના મોહમાં પણ ન પડત. પરંતુ દુર્ભાગ્ય કે ચગેલી ચર્ચાઓ એકાદ બે મુદ્દાઓને અનુલક્ષી ચએલી છે, સર્વાંગીણ નથી; અને માનસી. વર્ષ. ૨. ગ્રંથાંક. ૧. પા. ૧૩૫ ઉપર 'આ જાને અસંગતિઓ દૂર થયા પછી પણ મારી મૂળ દલીલમાં કરો જ ફરક પડશે નહીં એના તરફ આ ચર્ચામાં રસ લેનારનું ધ્યાન ખેંચુ છું.' એ શબ્દોથી વ્યક્ત થતા રા. ડોલરરાયના મિથ્યા અભિનિવેશની ધનતા પીગળા દોષ એમ લાગતું નથી. આ જ કારણે મારે ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. એમાં બાકી ડોલરરાયને દુભાવવાનો બીલકુલ મારો છરાદો નથી.

ઉપર ગણાવેલા મુદ્દાઓમાં પ્રથમ મુદ્દો જ મારે મન મહત્વનો છે; વિધિરૂપ છે. બીજા મુદ્દાઓ મારે અભિપ્રાયે અનુવાદાત્મક (Obiter Dicta) છે. બીજા મુદ્દાઓના જવાબ મારે આપવાના તો છેજ; છતાંય પહેલો મુદ્દો જો હું યથાતથ પૂરવાર કરી ચક્રું તો મારા દિલનો મનોરથ મેં પૂરો કર્યો એમ હું માનું. મારું તો મારી સમક્ષ પડેલાં પ્રમાણોને આધારે હજી પણ એમ માનવું છે કે 'મેં' સંપાદિત કરેલા દુહાઓ જૂની ગૂજરાતીના છે. જૂની ગૂજરાતીની દેશ-સીમા ઉત્તરમાં પદ્મનાભના કવિત્વે મંડિત 'જલહુર'થી દક્ષિણમાં જ્યાં પારસીઓના ધર્મગ્રંથ-'ઇન્જિસ્ની' અને 'અહીગ્વીરા'નાં જૂની ગૂજરાતીમાં લાપાંતર થયાં તે સંજ્ઞા, નવસારી સુધી; પૂર્વમાં ખાનદેશ, નાદોદ, દાહોદ અને ઇડરથી તે પશ્ચિમમાં દ્વારકા, જૂનાગઢ, સોમનાથ અને કચ્છની સરહદ સુધી. આ સિદ્ધ કરવાને લેખિત પૂરાવાઓ મોજુદ છે. સ્થાનભેદે કરી, ઉચ્ચારભેદ કે શબ્દસમૂહની કોમકિ વિશિષ્ટતાઓ હોય; પણ તે વિશિષ્ટતાઓ એટલી મહત્વની નથી જેથી પ્રચલિત લેખારૂઢ લાપામાં ખાસ એવો તો ફેર પડી જાય કે જેથી તેનું તદ્દન જુદું જ વર્ગીકરણ બિહુન કરવાની આવશ્યકતા બિલી થાય. લાપા (Language) અને બોલીઓ Dialects વચ્ચેનું અંતર સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. વિસ્તૃત પ્રદેશમાં સમજવા, વંચાવા, આનંદ અને ઉપદેશ દેવા લખાએલી અને બોલાએલી વાણી તે લાપા જ હોય. આ દુહાઓની વાણી તે લાપા જ છે. હું તો એટલે સુધી પણ કહેવા હીંમત ધરાવું છું કે જૂ. ગૂ. દુની લાપા અને તેના વિશિષ્ટ અંશો ઉત્તર ગૂજરાત અને રાજસ્થાનમાં પણ વ્યાપક હતા.

ભાષા ડોક્ટરરાયે માનસી પુ. ૨. ભા. ૧. પાન ૧૬૨-૧૬૪ માં ગણાવ્યા છે તે મુદ્દાઓનો નિરાસ તેમના કમે જ હું નીચે આપીશ :

(૧) 'લુડ્ડુ' શબ્દ કચ્છ અને દાહરામાં 'નાખવા'ના અર્થમાં વપરાય છે; અને આ દુદાઓમાં તે જ અર્થમાં પ્રસ્તુત શબ્દ અભિપ્રેત હોય એમ બાઇ ડાહરાયનું માનવું છે. અને બાઇ ડાહરાયને આ અર્વાચીન શબ્દાર્થને પ્રાચીન શબ્દાર્થ સાથે યોજવા દ્રાવિડી પ્રાણાયમ એવો વરમો લક્ષ્યાર્થ રચાવી અર્થસંગતિ સાધવી પડે છે.

બાઇ ડાહરાયની આખી ચર્ચામાં અર્વાચીનતત્ત્વના આધારે પ્રાચીનતત્ત્વની સિધ્ધિ કરવાનું અથાત્મીય વલણ દેખા દે છે. ખરી રીતે તો તત્ત્વલીન સાહિત્યના સમાન્તર પ્રમાણો (Cross-references) થી અર્થનિમય થવો જોઈએ. 'લોડ્ડુ' નો અર્થ તેમણે આપ્યો છે તે અર્વાચીન અર્થ છે. જે 'બાંધ લોડાવવી' એ પ્રયોગ દાહિયાવાડી પ્રયોગ તરીકે સાંગત્યો છે.

પ્રાચીન શૂદ્રાનીના સાહિત્યમાં તથા રચને લોડ્ડુનો પ્રયોગ મારા જાણવામાં છે :

અટલ ગાહ અટલ ગાદિ ગાલિ ધાલ કિજલ
ધિદોહિ જોહ તેહ નેહિ મેચ્છ લોહિ લિજ્જલ ।

(પ્રા. ગુ. રાખમજી ૭૬, કી ૪૧.)

મુલ્કલર મુલ મચ્કોહ જલવજ અટ્ટ
ધાનિ મુવર્ણ ધરોહર, લોહર નિતુ નવરજ્જ ॥

(પ્રા. ગુ. વસન્તવિલાસ, કી ૭૧.)

જિમ જિમ લસકર લોહ રસ લોહર જાસન લક્ષિ
ફિરયર ચહસર ચટર તિમ તિમ સમરિ કલ્કિક ॥

(પ્રા. ગુ. રાખમજી ૭૬, કી ૪૪.)

પરંતુ ઉપર નેપિલાં ત્રણે વચ્ચેમાં 'લોહર'નો અર્થ સંદિગ્ધ જ છે. જૂ. ગુ. કુ. માં કુ. ૧, અને કુ. ૨. માં લોહર શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે. જૂ. ગુ. કુ. નો કુ. ૨. નીચે પ્રમાણે છે :

સહીં ય તે સજન આવીજા જિસ-કી લોહડં વટ
થાંમા બોલદ ઘર હસદ ચેલણ લાગી ચલદ ॥

આનો આ જ દુહો અર્વાકૃતન સ્વરૂપમાં ડો. મા. દુ. ૫૪૧ માં છે:

સોઈ સજ્જન આવિયા જાહ-કી જોઈં વાટ
થાંમા નાચદ ઘર હસદ ચેલણ લાગી ચલદ ॥

ઉપરના બે દુહાની સરખામણી કરતાં જિસ-કી લોહડં વટ=જાહ-કી જોઈં વાટ એમ સમીકરણ સમજતાં લોહડં=જોઈં એ અર્થ નીતરે છે; અને આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતાં અર્થને 'વાટ ભેવી' એ ૩૯ શબ્દયોજનાનો ટેકો છે. આથી મારી અર્થયોજનાને પ્રામાણિક ટેકો છે.

જૂ. ગૂ. દુ. માં દુ. ૧૫ માં.

આઢી લોહી ઓઢળી ઝન્હાલદ લૂ વાય ।

આ સ્થાને 'લોહી' - 'ફરફરે છે' એમ ભાષ ડાહરરાયનું કહેવું છે. મારા અભિપ્રાયે 'લોહી-લયેડી; ઓઢી' એમ અર્થ છે. લોહીનો ભાષ ડાહરરાયના કહેવા પ્રમાણે અર્થ કયાંથી નણ અનિષ્ટાપત્તિ આવશે : ૧) લોહી-કર્મણિભૂતકૃદંત અથવા અવ્યયભૂતકૃદંતનું ૩૫ શુદ્ધ વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી હોઈ શકે; ભાષ ડાહરરાયને હિસાબે તે વર્તમાનકાળનું ૩૫ છે અને વાય-એ વર્તમાનકાળનું ૩૫ હોઈ એમના અર્થસૂચન પ્રમાણે વર્તમાનકાળ વિના ખીમ્મરૂપ તરીકે તેને લઈ પણ શકાય નહિ. હવે વર્તમાનકાળનું ૩૫ તે હોય તો લોહી કે લોહદ એ જ ભેડણી હોવી એમ; અને એમ જ હોય એ મારો હાયપ્રતો વાંચવાનો અનુભવ છે. ૨) લોહી-એ પ્રેરક રૂપનો ધાતુ છે છતાં ય તેને શ્રી. માંકડને હિસાબે સાદા રૂપમાં લેવો પડે છે. ૩) આઢી નો અર્થ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે 'થોડી થોડી' એમ 'ફરફરે છે' સાથે મેળ લાવવા અર્થ કરવો પડે છે. આઢી-'ઝીણી સુંદર' એ એકલો જ અર્થ જૂની ગૂજરાતીના સાહિત્યમાં છે. દા. ત. અતિઆદ્યજ સકમાલ ચીફ પદિરણી

પહિરેઈ [પ્રા. ગૂ. કા. પાન ૩૮. કડી. ૧૦] અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં 'આછી' અને 'ઓછી' વચ્ચે સંબંધ ઉત્પન્ન થયેલો છે. લાઠ ડાલરરાયે આપેલો 'થોડી થોડી' અર્થ અર્વાચીન પ્રયોગથી પ્રાચીન અર્થ સાધવાના અયોગ્ય વલણથી જ ઉદ્ભવ્યો છે.

મેં આપેલા અર્થથી વ્યાકરણ કે અર્થની અસંગતિ ઊભી થતી નથી અને ખ્હીતાં ખ્હીતાં કહું તો લુપ્ અને લિપ્ ધાતુના સંબંધથી ઊભા થયેલા ધાતુનું પ્રેરક રૂપ આ બીજા રથને હોય એવો સંભવ મને તો લાગે છે. આ ધાતુનો અર્થ વિવાદાતીત તો નથી જ; પરંતુ લાઠ ડાલરરાયના સૂચનથી આ ધાતુના અર્થ ઉપર કંઈ પણ પ્રકાર પડતો હોય એમ ગમે તો લાગતું નથી.

વળી 'વસંતવિલાસ' અને 'રણમહા છંદ' માં આ ધાતુનો પ્રયોગ છે એટલે અર્વાચીન કાઠિયાવાડી-હાલારી કરતાં ઉત્તર ગૂજરાતનો પણ આ શબ્દ કેમ ન હોય? વળી જૂ. ગૂ. ડું. ના પ્રસ્તુત દુહામાં સોઢવંની સાથે જસ-કી અને જિસ-કી એ યોજના ચટ રાજસ્થાની રૂપને પણ શા માટે તેમણે લક્ષમાં ન લીધું? એ રૂપો તો કચ્છી-હાલારી નથી ને?

[૨] 'દ' નો 'ડ' કરવાની વિશિષ્ટતા એકલી કચ્છી-હાલારીની નથી. અપભ્રંશમાં આ વિશિષ્ટતા છે. [જુઓ બ. પા. ના ઉપોદ્ધાતનું અપભ્રંશવ્યાકરણ § ૩૦] એ જ પ્રમાણે ગૂજરાતીમાં 'ડસવું' સં. દસતિ; 'ડાહો' સં. દશિક.* ઇ. [જુઓ. N.B. Divatia G. L. L. Part I, p. 454] સિ. દે. ૮. ૧. ૨૧૭-૨૧૮. દસન-દટ-દાઘ-દોલા-દળ-દર-દાહ-દર્મ-ફદન-દોહદે દો વા હ: ॥ ૨૧૭ ॥ દંશ-દહો: ॥ ૨૧૮ ॥ ગ્રે. પીથલે પણ તેમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આ નિયમની ચર્ચા કરી છે (Pischel § 222) તે ઉપરાંત જૂની ગૂજરાતીમાંથી દૃષ્ટાંત જોઈએ તો નીચે પ્રમાણે છે:

જેહનાં ન નમ્યાં કહિનધ હીલ ઉક્તગ કરધ બલા તે બીમ.
(વિ. પ્ર. પાન. ૨૧૫. કડી ૨૨.)

દંતુસત્ર યમ ડાઠા યશી સરશી સૂઠિ ધાઈ ધસી.

(વિ. પ્ર. પા. ૨૨૧.કડી ૪૫.)

આ ઉપરાંત 'ખીજ' અનેક દૃષ્ટાંત ટાંકી શકાય એમ છે. વિમલપ્રજ્ઞંધ પાટણમાં રચાએશે છે. એટલે 'દ' નો 'ડ' એકલી કચ્છી-હાલારીની વિશિષ્ટતા નથી. આ પ્રમાણે બાપામાં સ્થિતિ હોવાથી 'હીય' [દુ.૪.] અને હિદ્ [દુ. ૩૧.]માં કાંઈ પ્રાયોગિક વિશિષ્ટતા નથી કે નથી તેના ઉપર સિદ્ધાન્તમંડન થાય.

[૩] 'ધ' 'ઉ' નો 'અ' કરવાની વૃત્તિ તળ ગૂજરાત કરતાં પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં વધુ છે, એવી એક દલીલ ભાષ ડાહરરાય રબૂ કરે, પરંતુ આ વિશિષ્ટતા તો આખા ગૂજરાતની બોલીઓમાં પ્રચલિત છે. મારે શ્રી. નરસિંહરાવે ટાંકેલો એક શ્લોક અન્ને ટાંકવો અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય:

તુલસી તલસી જાતો મુકુન્દોડપિ મકન્દક:

ગુર્જરાણાં મુર્ખં પ્રપ્તં શિવોડપિ શયતાં ગતઃ ॥

(G. L. L. Part I p.45.)

આ પ્રમાણે હ અને દ ના અ થવાનાં દૃષ્ટાન્તો ઠેઠ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે ધણાં ઓછાં (જુઓ અ. પા. વ્યાકરણ વિભાગ ૬ ૨૦ સ=અ; સિ. હે. ૮. ૧. ૮૮.] પરંતુ જૂની ગૂજરાતીમાં સ્વરભારનું સત્ત્વ વધતાં અને વધારે રૂઢ થતાં બોલીઓમાં દ અને હ નો અ માં ફેરફાર થવા લાગ્યો. દ કે હ ઉપર પ્રધાન (Primary) કે ગૌણ (Secondary) સ્વરભાર સીધેસીધો આવે તો દ અને હ નો અ થાય છે; તેમજ શબ્દાન્તર્ગત દ અથવા હ સ્વરભારપૂર્વે (Pre-accentual) કે સ્વરભાર પશ્ચાત્ (Post-accentual) હોય તો દ અને હ નો અ થાય છે. [જુઓ J. R. A. S. April 1916 'Indo-Aryan Accent in Marathi, J.R.A.S. July 1921; Gujarati phonology અને ય ગ્રે. ટર્નરના લેખો]

‘દખ’=સં. દુઃસ્વ; ‘લખવું’=સં. લિલ્લતિ, ‘વરવું’=સં. વિરૂપ; ભક્ષા-: સં.-મિક્ષા ઇત્યાદિ આ જ વિશિષ્ટતાનાં ઉદાહરણો છે. સમુદાય જેવો શબ્દ ‘સમદા’ બની જાય છે, [જુઓ કા. પ્ર. ૪. ૩૩; મૃગાંકલેખારાસ. કડી ૪૯] એ સ્વરભારનું દર્શાવતું ખ્યાલમાં લેવા જેવું છે. આ સ્વરભારનો વિષય મહારવનો છતાં અહિં આટલો જ અટકવું પ્રસ્તુત છે. બાકી ‘દખ’ ‘કભારણ’ ‘વદેસ’ અને ‘ભક્ષા’ ચરોતરમાં હજુ પણ વપરાય છે. ‘વદેસ’ નો પ્રયોગ તો ડૉ. મા. દુ. ૧૭૮ માં છે.

બહુ ધંધાળૂ આવ ધરિ કાસું કરખ વદેસ
સંપત સવળી સંપજે આ દિન કદી લહેસ.

એટલે આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા કચ્છી-હાલારીની છે એ અભિનિવેશ છેક અધટિત છે.

[૪] ‘સુકથુ’ (જૂ. સ. દ્ર. ૬,) ‘ભીડથુ’ (જૂ. ગૂ. દુ. ૩૬.) વગેરે હેતુર્થ કૃદન્તો પણ કચ્છીને વધુ મળતાં છે. આ દલીલ પણ બ્રામક છે. અપભ્રંશમાં આ પ્રકારનો પ્રયોગ ૩૬ છે. સિદ્ધે. ૮. ૪. ૪૪૧. તુમ એવમણાણહમણાઈ ચ આ સૂત્રમાં તુમ્=અણ પણ જણાવવામાં આવેલું છે. તે જ સૂત્ર ઉપરનું દર્શાવતું: દેવં દુષ્કસ નિમય-ચણુ કરણ ન તત્ત પદિહાદ-(સંસ્કૃત છાયા: દાતું દુષ્કરં નિજકથનં કર્તુ ન તપ: પ્રતિમાતિ ।] ડૉ. ટેસીટરી જૂની ગૂજરાતીનાં કેટલાંક દર્શાવતો ટાંકે છે: રક્ષણ કાજિ; મોહ જીપણ હેતદં. તેજણ ગયા, દુસિદં ફાટણ લાગેડં ૭૦ અને અભિપ્રાય આપે છે કે આ રાજસ્થાની ૩૫ છે. [Indian Antiquary June. 1915. P. 122.] તદુપરાંત હું ડૉ. મા. દુ.માંથી દર્શાવત ટાંકું:

પાવસ આયહિ સાદિબા બોલિણુ લાગા મોર. (દુ. ૩૮.)

માર-તન મંડપ રમ્મહિ મિલણુ મુદાવા કંત. (દુ. ૫૩૫.)

તિણિ દિન કહિ દુખ વલ્લહા મઈ કયહિ સહણુહિ જાઈ.

(દુ. ૨૬૧.)

બીજાં કાવ્યોમાંથી દર્શાવેલા ટાંકા 'શકાય' એમ છે; પરંતુ ઉપરનાં ઉદાહરણો બસ હોષ વિસ્તારની ઉપયુક્તતા મારી દલીલ દેવ કરવા ખાતર છે જ નહિ.

[૫] આ દલીલ પણ તદ્દન બાલિશ છે. 'રાઉ' અને 'રાઉત' શબ્દો જૂની ગૂજરાતીમાં એટલા તો પ્રચલિત છે કે તેને માટે દર્શાવેલા ટાંકામાં એ સોનાને પીણું કહેવા સમાન છે. છતાં ય આ દર્શાવેલો:

‘આવ્યા સુણિ મેછ મૂછાલા રણિ રાઉતવટ કીધી’
(કા. પ્ર. ૧. ૫૨.)

‘પાદ્રિ થકા ભિસરિઆ રાઉત; કાંઈ ન લાધઉ લાગ.’
(કા. પ્ર. ૧. ૮૪.)

રાંણિ રાઉ પિંગલ તણી રીઝી દેખે રૂપ. (ડો. મા. કુ. ૪.)
ઉપરનાં દર્શાવેલા ટેક રાજસ્થાનમાં લખાએલા પ્રયોગોમાંથી લીધાં છે.

[૬] જૂ. ગૂ. કુ. ૮ માં.

‘સુજણી થી દુર્જન યયા ભાંભેયો દુર્જણેઉ’—

એ પંક્તિમાં થી ચઢતે એ સિંધ-કાઠિયાવાડનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ નથી દા. ત.

ભિભી થી ખડકડ પડી જાણે ડસી ભુથંગિ.

(ડો. મા. કુ. ૨૩૯.)

[૭.] ‘કરહુ’ અને ‘લાઇ’ એ શુદ્ધ સિંધી શબ્દો છે; તે કાઠિયાવાડી-કચ્છીમાં જ સંભવે; તલ ગૂજરાતની બોલીમાં નહિ. આ દલીલ પણ બરોબર નથી. દા. ત.

કરહા તૂં મનિ રૂઆઉ વેધ્યાં કરઇ વિહોદ

અજઇ કુમારઉ બપ્પડા નહોં જ કામિયુ-મોહ.

(ડો. મા. કુ. ૩૨૨.)

આજ જ સૂતી નિસહ ભરિ પ્રીય જગાઈ આઈ
વિરહ-ભુયંગમ કી ડસી લથબથતી ગળ લાઇ.

(ઢા. મા. દુ. ૫૦૪.)

[૮.] નિષેધવાચક ' મ ' કાઠિયાવાડી-કચ્છીની ખાસ વિશિષ્ટતા છે એ દલીલ પણ આમક છે. અપભ્રંશમાં આ પ્રકારના પ્રયોગ છે:

घरहिं म धक्कु म जाहि वने जहिं तहिं मन परिआण ।

(અ. પા. ઉ. ૧૩. કડી. ૬૭.)

विसय-सुहईं ये दिवहडा पुणु दुक्खह परिचाडि
भुल्लउ जीव म चाहि तुहुं अप्पण-खंधि कुहाडि ।

(અ. પા. ઉ. ૭. કડી ૬૭.)

અપભ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં આવતાં ઢા. મા. દુ.માં આ પ્રકારે ' મ 'નો પ્રયોગ ચોવીસથી પચીસ વાર થયો છે. ખીજા અંચલું દર્શાવતે જોઇએ તો:

પહિલઇ પ્રાણી-હિંસા ટક્કી, ખીજઈ અલિઅ મ બોલુ વલી
ત્રીજઇ વતિ ચોરી મન કરુ, ચઉચઇ પરનારી પરહરુ

(વિ. પ્ર. પાન ૨૭૮. કડી ૧૮.)

[૯.] ' મયઇ ' = માયે, ' ઉપર 'ના અર્થમાં કાઠિયાવાડી વિશિષ્ટતા તરીકે જતાવવામાં આવ્યું છે તે પણ ખરોખર નથી.

सन्वे भल्ला मासडा पण वइसाह न तुल्ल
जे दयि दाघां खल्लडां तौह मायइ फुल्ल ।

(ગ્રા. ગૂ. કા. પાન. ૧૦૨. પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર.)

થલ-મથઈ જલ-ખાહિરિ કાઇ લખૂડી જૂરિ
મીઠા-મોલા ધણુ-સહા સજ્જણ મૂકયા દૂરિ (ઢા. મા. દુ. ૩૯૦.)

ડૉ. ટેસીટરી ' Notes on old Western Rajasthan 'માં માયધ=ઉપર એમ જણે નામયોગી શબ્દ (Post-Position) તરીકે નોંધે છે.

[૧૦.] પ્રથમા બહુવચનનો ' જાં ' પ્રત્યય કાઠીઓની બોલીની વિશિષ્ટતા છે. (જૂ. ગૂ. હુ. ૧૪.) માં ' ઘોડાં ' અને ' લોહાં ' શબ્દો છે, માટે ભાષા હાલારી-કચ્છી છે. આ દલીલ પણ આમક છે:

ગજ ઘોડાં દેસાહર-તણાં, ગરથિઈ વિમલ અણાવિ ઘણાં
(વિ. પ્ર. પાન. ૧૮૫. કડી ૪૧.)

એક રાજન રથણાં તુરી, સહી શેલડી સમુદ્ર
કહિ કવિજન દિન પદરા, તેહ ધરિ દૂરિ દરિદ્ર ॥
(વિ. પ્ર. પાન. ૧૮૪. કડી ૨૮.)

ફુર્જન હાસાં કરશિ ઘણાં, જાશિ મહત પિતામહ તણાં.
(વિ. પ્ર. પાન. ૨૧૧. કડી ૧૩.)

[૧૧.] ' જુડવું ' કાઠિયાવાડી છે, તળ ગૂજરાતી તો ' ડૂળવું ' છે એ અભિનિવેશપૂર્વક કરેલી દલીલ વાંચી કાઠ પણ ભાષાના જાણકારને અચંબો થયા વિના ન રહે. ચરોતર-રમાં અત્યારે પણ ' ડૂળવું ' અને ' જુડવું ' બંને પ્રયોગો સાથે વપરાય છે. વિદ્યાપીઠનો શબ્દકોશ પણ ' જુડવું ' ની નોંધ લે છે. આ ધાતુ ઠેક અપભ્રંશ-કાળમાં પણ હતો:

તં નિસુળેવિ કડકલવિક્ષેચડ

વુદ્ધ ઉઠ્ઠ રાય-મહપવિડા ॥ [અ. પા. હ. ૧. પં. ૫૦.]

આ ધાતુનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રે દેશનામમાલા ૬. ૯૪.ની ટીકામાં કર્યો છે. એકલા ગૂજરાતમાં જ નહિ પરંતુ મરાઠીમાં ' જુડવું ' અને હિંદુસ્તાનીમાં ' જુડના ' પ્રયોગ હસ્તીમાં છે.

જૂની ગૂજરાતીમાં તો આ પ્રયોગ હોય તેમાં તો કથા

અભિનવતા જ નથી. પ્રા. ગૂ. ગ. સં. પાન ૨૧૨. કોલમ ૨. શબ્દ ૨૨ માં વૂઢઈ-ઘુઢતિ-મજ્જતિ એમ નોંધ છે.

[૧૨.] ‘કરીર’નો ઉલ્લેખ આ દુહાઓમાં હોવાથી પ્રસ્તુત દુહા હાલાર-કચ્છ-સિંધના છે, એમ રા. ડોલરરાય દલીલ કરે છે. આ દલીલ પણ બ્રામક છે. ‘કરીર’નો ઉલ્લેખ ઢો. મા. દુ. ૪૪૦, ૪૩૧માં કઠ્ઠરૌ અને ૩૪૨માં કરીરૌ તરીકે આવે છે.

[૧૩.] ‘કુંજડીઓ’ના ઉલ્લેખની દલીલ પણ એટલી જ નિર્બલ છે. દા. ત. ઢો. મા. દુ. ૫૮, ૨૪૫, ૬૨, ૬૭માં આ પક્ષીનો ઉલ્લેખ છે; એટલે દલીલ તરીકે આ મુદ્દો નિર્બલ દરે છે.

[૧૪.] ‘હરણ-ચળ’ની વાત જનરો નિઃશંક પૂરવાર થઈ ગઈ હોય એમ ભાઈ ડોલરરાય દલીલ તરીકે મૂકે છે. જે આરોપ ભાઈ ડોલરરાયે મારા ઉપર ટીકા કરતાં મૂક્યો હતો તે કદાચ તેમને પોતાને જ લાગૂ પડે છે. તેમણે ‘હરણ-ચળ’ની બાળતમાં એક શંકાશીલ પુરાવો જ રજૂ કર્યો છે અને “શંકાશીલ બાળતોને સિદ્ધ ગણી લેવી તેમાં પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તો નથી જ” (માનસી પુ. ૨. ભા. ૧. પાન. ૧૮૯.)

ઉપરના ઊદાહરણ ઉપરથી કાંઈ પણ તટસ્થ વાચકને ખાતરી થશે કે ભાઈ ડોલરરાયનો એકેય મુદ્દો સુદૃઢ નથી, અને મેં સંપાદિત કરેલા જૂના ગૂજરાતી દુહાને હાલારી-કચ્છીના પૂરવાર કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન પાણી વિનાનો છે. મારું કથન તે દુહાઓને વ્યાપક અર્થમાં જૂની ગૂજરાતીના કહેવા સંબંધી જ હતું, પરંતુ મારા કથનનો કિલ્લટ કરી ભાઈ ડોલરરાયે પ્રસ્તુતાર્થી વાક્ય અધૂરું ટાંકી મારા ઉપર મહાર આદર્યો છે. “દુહા તો કાઠીઆવાડના જ એ બ્રમ પ્રાકૃત જનોના મનમાં સામાન્ય છે તે હું ધારું છું કે આ દુહા-સંગ્રહથી દૂર થશે.”—આ વાક્ય ભાઈ ડોલરરાયે ટાંક્યું છે; પરંતુ તે પછીનું વાક્ય જે આ પ્રમાણે છે: “દુહો એટલે સારા રાજદયાન અને ગૂજરાતનો

પાછલા જમાનાનો સુભાષિત-છંદ, અને તેનો સંગ્રહ આદરણીય થવો જોઈએ.” આ શબ્દો જ મારા મતની વ્યાપકતા સિધ્ધ કરે છે.

૩

અત્રે કેટલાંક વિવાદગ્રસ્ત રચનો ભાષા ડોહરરાયે બતાવ્યાં છે, તે રચનો સંબંધી મારું વક્તવ્ય રજૂ કરવું હજી છે. ભાષા ડોહરરાયની અર્થ સંબંધી વાચક માનસી. પુ. ૨. ભા. ૧. પાન ૧૮૫-૧૮૭ ઉપર ‘અર્થભેદ’ નામે અધિકરણ જુલે.

[૧.] જૂ. ગૂ. દુ. ૧, ૩. લોહડું અને દુ. ૧૫ લોહીની અર્થઅર્થા પૂર્વે કરી છે એટલે પુનરુક્તિ અનાવશ્યક છે.

[૨.] જૂ. ગૂ. દુ. ૩ માં,

સહી પ તે સજન આવીઆ જિસ-કી જોડડું વટ્ટ ।

યાંમા વોલદ્ધ ઘર હસદ્ધ લેલણ લાગી રહદ્ધ ॥

ભાષા ડોહરરાય ‘સદ્ધ’=હોંચકો એમ અર્થ સૂચવે છે. રા. મેધાણીએ માનસી પુ. ૨. ભા. ૧.ની કલમ અને કિતાબમાં [જન્મભૂમિમાં] સમાલોચના લેતાં સદ્ધ=‘ખાટલો’ અર્થ લેવો એ જ હજી છે એમ દુહો ટાંકી બતાવ્યું હતું. તદુપરાંત ડો. મા. દુ. ૫૪૧ માં

સોઈ સજન આવિયા જાંહ-કી જોડું ઘાટ ।

યાંમા નાચદ્ધ ઘર હસદ્ધ લેલણ લાગી રહાટ ॥

જોડું=પલંગ એ જ અર્થ ડો. મા. દુ. ના.વિદ્વાન સંપાદકોએ આપ્યો છે. વળી જૂ. ગૂ. દુ. ૨૬માં કાલી જાટ કસમસતી ધ. સંભોગશૃંગારતું વર્ણન છે ત્યાં જાટ=પલંગ જ અર્થ લીધા વિના છૂટકો નથી.

[૩.] જૂ. ગૂ. દુ. ૧૨ વર કસૂરિ નલ મલી નહિ ચંદન-કરદસ । આમાં ‘નખ’ની રાથે ‘હાય’નો મેળ હોય તો સંગતિ સારી બેસે એમ દલીલ કરી ‘કરસ’ ને ‘કર’=‘હાય’

એમ અર્થ કરવો. એમ ભાઈ ડાહરરાય સૂચવે છે, પરંતુ 'કરસ' માં 'સ' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય અને તે ય વળી પ્રાકૃતનો પ્રત્યય આવ્યો તેનો વ્યાકરણદ્રષ્ટિએ મેળ શો? આ સવાલનો જવાબ ભાઈ ડાહરરાયના અર્થકરણમાંથી નીકળતો નથી. આ કારણે જ 'કરસ' = કળશો એ અર્થ મેં ક્યો છે તે ખરાબ જ છે. છેલ્લા અક્ષરને છટોમેળ ખાતર બેવડાવવો એ તો ત્યારનાં કવ્યોમાં સામાન્ય હતું. દા. ત. ઢા. મા. દુ. ૯૭ 'સઉદાગર રાખસું કહ સુણુહિ હમારી કથ્ય' માં 'કથા' ને બદલે 'કથ્ય' મૂક્યું છે. તેમ અહિં 'કળાશ' ને બદલે 'કરસ' મૂક્યું છે; અને આથી વ્યાકરણ તથા અર્થસંગતિએ બન્ને ય દ્રષ્ટિઓ સચવાશે.

[૪.] 'કરીર' નો અર્થ એક સ્થળે 'ધોર' અને બીજે સ્થળે 'ઝાડવાં' ક્યો હતો તે કલમદોષ અને ઉતાવળની શરતથી છે. બાકી 'કરીર' નું પ્રા. કયર+કો સ્વાર્થ પ્રત્યય=ચૂ. ફેરડો એ સ્પષ્ટ છે. સમરાજ્યકદા (Ed. Jacobi પા. ૨૫૬) માં: સીયાલિ-ઘોઢી-ચચૂલ-કયર-સદરાઈ સંકિરણે । 'કયર' નો ઉલ્લેખ છે. શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્યનો જિહાપોહ ઘોતક છે.

[૫.] જૂ. ગૂ. દુ. ૨૬ માં

કાલી લાટ કસમસતી ઊપરિ મમરી માગી ।

ચંમિ ચંમિ વીવા વલદ ગોરી નાહ-સું લાગી ॥

મેં 'ચંબી ચંબી દીવા બળે છે' એમ અર્થ ક્યો હતો. ભાઈ ડાહરરાય સૂચવે છે કે 'ચાંભલીએ ચાંભલીએ દીવા બળે છે' એ અર્થ અહિં લેવો જોઈએ; કારણ કે ખાટ=દિવ્યકાને કહેડી હોય છે તેની ચાંભલીઓ ઉપર દીવા મૂકેલા હોવા જોઈએ એમ તેઓ જણાવે છે. અને અર્થ રસિક લાગતો નથી. આ ચોકખું સંભોગ-શૃંગારનું વર્ણન છે, અને તેને અન્વયે 'ખાટલીનો કસમસાટ' સુયુક્ત છે. દોલાકીડાનું આ વર્ણન નથી. છેલ્લા ચરણ 'ગોરી નાચનો લાગેલી છે' એ હીચકા

ઉપર સંભવે નહિ. વળી 'ભમરી' 'ઈસ'ની એ અર્થ લેતા ખાટલો અર્થ જ અહીં સંભવે છે. અને જો ખાટલો જ અર્થ આમ સંગત થાય તો તેને 'થાંભલીઓ' દીવા મૂકવાની ક્યાંથી હોય ? વળી સંભોગ-શૃંગાર વખતે પ્રજ્વલિત દીવાઓ અર્થ લેવો વસ્તુ-સંગતિની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે. એ ઉપરાંત એક પ્રકીર્ણ દુહામાં 'ટંચુમચુ ટચુમચુ દીવા બલઈ' એમ મેં વાંચ્યું છે; પરંતુ અત્યારે તે ક્યાં વાંચ્યો તેનો ખ્યાલ ન હોવાથી હું ટાંકી શકતો નથી. આ બધાં કારણોને લીધે મેં આપેલો અર્થ જ વધારે સંગત છે.

[૬.] 'સાહિ' [જૂ. ગૂ. દુ. ૩૪] નો અર્થ 'છોડી' એમ ક્યો છે. ભાષા ડોલરસાયે 'પકડીને' એમ અર્થ બતાવ્યો છે તે મારે સ્વીકાર્ય છે. [પ્રા. ગુ. ગ. સં. પાન. ૨૧૩. કોલમ ૨. શબ્દ ૨૫.] સાહિ-અવલંબતે. એમ અર્થ આપે છે.

[૭.] 'સુરંગ' [જૂ. ગૂ. દુ. ૩૭] નો અર્થ જે ભાષા ડોલરસાયે સૂચવ્યો છે તે મને માન્ય છે. હું તેનો અર્થ કરવામાં જૂ. ગૂ. દુ. ૪૨ થી દોરવાયો હતો ત્યાં સુરંગ-દારુની સુરંગ એ અર્થ અલંકારિકતા અર્પિતો હતો; છતાં ય બન્ને ય સ્થળે સામાન્ય અર્થ લેવાને વાંધો નથી. વળી પ્રસ્તુત દુહો દો. મા. દુ. ૩૫૬ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે.

સનળજી આલ્યા હે સખી !, વાળછ વાળરંગ;

જિજી વાટછ સનળજી ગયા, સા વાટડી સુરંગ.

[૮.] 'પતિજ' [જૂ. ગુ. દુ. ૪૧.] = ભાન અર્થ ક્યો હતો તે સૌંદર્ય પદ્ધિતં. સરીર એમ હેતુના ચરણને અનુલક્ષી ક્યો હતો, છતાં ય પતિજ = 'વિશ્વાસ' અર્થ લેવા મારે વાંધો નથી, જો કે 'આશ્રુ' અર્થ વધારે અર્વાચીનતા તરફ દોષ છે. વળી પતિ પછી જ હંદ:સ્પર્શન ટાળવા મેં જાણેયો છે. પતિ = વિશ્વાસ અર્થ છે [દો. મા. દુ. ૪૧૩.] તેમજ પતિજ = વિશ્વાસ અર્થ

થાય છે [ઢા. મા. દુ. ૧૭૨.] જ્યાં સુધી આવા દુહાઓ માટે મૂળ માલમ ન પડે ત્યાં સુધી કશો ય આગ્રહ કરી શકાય નહિ.

[૬.] જૂ. ગૂ. દુ. ૫૮ના અર્થમાં ' શીદ ' = ' કેવી રીતે ' ના અર્થમાં જ મૂક્યો છે; એટલે અર્થદૂષણને અવકાશ નથી જ.

[૧૦.] ' પાડલ ' = ' ગુલાબ ' અર્થ શાસ્ત્રીય નથી. મને ખબર છે કે એ એક જાતનું રાતું ફૂલ છે જેનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક વાર આવે છે. સામાન્ય વાચકને સમજાય એ પૂરતી જ એ અશાસ્ત્રીયતા.

[૧૧.] જૂ. ગૂ. દુ. માં મારો સુચવેલો અર્થ તેમ જ લાઘ ડાહરરાયનો અર્થ બન્ને ય દ્વિધિત છે. ઢા. મા. દુ. ૫૭૬માં પ્રસ્તુત દુહો નીચે પ્રમાણે છે.

ચાલંમ દીપક પવન-મય અંબલ-સરણ પયટ્ટ ।

કર-હોણડ ધૂણદ કમલ, જાંણ પયોધર દિદ્ધ ॥

" હે પ્રિય, દીપક પવનના ભયથી અંચળના શરણે ગયો; પરંતુ અંચળની અંદર જેવા સ્તનોને તેણે (દીપકે) દીઠા એટલે હાથ ન હોવાને કારણે તેણે પોતાનું માથું ધૂણાવવા માંડ્યું (= અકસોસ દર્શાવવા માંડ્યો.) " ઢા. મા. દુ. ના સંપાદકોએ ઉપરનો અર્થ આપ્યો છે; મારી પાસેના દુહામાં સિરણ પાક હતો એટલે ભ્રમ પેદા થયો; સરણ પાક ને હોત તો ' અર્થ સુલભ યાત. અર્થ નહી કરવામાં આમ મૂળ ગ્રંથ મળતાં કેટલી સરળતા થાય છે તેનું આ દર્શાવ છે.

[૧૨.] જૂ. ગૂ. દુ. ૮૧ માં લાઘ ડાહરરાયે સુચવેલ અર્થ મેં જતાવેલ અર્થ જેટલો જ લાગૂ પડે છે; પરંતુ દિલગીરીની વાત જ એ છે કે આ દુહાનું મૂળરથાન અને પૂર્વાપર સંબંધ જ્યાં સુધી મળ્યા નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ સુનિશ્ચિત કહી શકાય નહિ. એના અર્થની જાણતમાં મારા અને લાઘ ડાહર-રાયના અર્થમાં રસની દૃષ્ટિએ તાર્કિક ફેરફાર મને દેખાતો નથી.

‘પાઠભેદ’ના શીર્ષક નીચે ભાષા ડાહરરાયે કેટલાંક દ્વપદ્યુ બતાવવા યત્ન કર્યો છે. પાઠમાં સુધારો સૂચવવા નીચેનાં કારણો છે : (૧) અંત્યપ્રાસ; (૨) છંદોભંગ; (૩) ભાષા-સ્વરૂપ; (૪) અર્થસંગતિ. ભાષા ડાહરરાય સૂચવે છે તેમ એકસો અંત્યપ્રાસ જ ફેરફારને કારણરૂપ છે એમ નથી.

ખીજી બાબત એ છે જે મૂળમાંના પાઠમાં ફેરફાર સૂચવ્યો હોય અને કર્યો પણ હોય ત્યાં નીચે જ મૂળ પાઠ તો છે જ; એટલે વિવેકશીલ વાચકને કાંઈ મેં ‘પાઠ-ફેરફાર’ કર્યો તેથી મારા ફેરફારને તેણે અનુસરવો જ જોઈએ એવો કાંઈ મારો અભિ-નિવેશ નથી.

‘પાઠભેદ’ અધિકરણમાં કાંઈ પણ ટીકા-ટિપ્પણ વિના ભાષા ડાહરરાય, હેલ્લા ફકરામાં, મોઢમ જણાવે છે કે જૂ. ૨૨ ફ. ૨૭, ૨૮, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૬, ૫૨, ૫૬ માં કરેલા પાઠ-ફેરફાર નિરર્થક છે. પરંતુ જો તેમણે ઊંડાણથી જોયું હોત તો તેમને માલમ પડત કે ફેરફાર કેટલેક અંશે સહેલુક છે : હુ. ૨૭. નોંધ ૨૫ માં ફેરફારનું કારણ આપ્યું છે; નોંધ ૨૬. મક્કા ન ફેરવીએ તો વાંધો નથી. હુ. ૨૮. ‘પ્રમદાર’ કરવાની સૂચના વ્યાકરણસિદ્ધ નથી, પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ભારા’ કરીએ તો ય ઠીક પડતું નથી. એ કારણે મૂળ મેં જેમને તેમ રહેવા દીધું છે. હુ. ૩૭. ‘પદ્માણિયા’ = મૂળ. ‘પલાણ્યા’ છંદોભંગ ટાળવા; નિશ્ચિ = મૂ. જેણી છંદોભંગ ટાળવા. હુ. ૩૮. કાંઈ ફેરફાર જ નથી ! હુ. ૪૦. ‘ટંકિયાં’ = મૂ. ટંકયાં છંદોભંગ ટાળવા. હુ. ૪૬. ‘દાધઉ’ = મૂ. દાધુ. છંદોભંગ ટાળવા અને સુધારામાં એક સ્વરયુગ્મ છૂટું પાડ્યું એટલે સમતા સાચવવા ‘તાડકઈ’ અને ‘તાવડઈ’ કયું હુ. ૫૨. ‘ભજણા’ મૂ. ભજણા, મૂળમાં પ્રમાદ છે અને છંદોભંગ પણ ચામ છે. હુ. ૫૬. માં ફેરફાર જ નથી ! આ પ્રમાણે મારા ફેરફારો સકારણુ જ છે.

આ ઉપરાંત નીચેનાં રચણાં ભાષા ડાહ્યરશયે ખાસ નોંધ્યાં છે:

[૧.] વસ્યંતે=વસ્યું મૂળ. ખીજી પંક્તિમાં ઘસડે માં સ્વરયુગ્મ છે તેની સાથે ઘટિત કરવા જ આ ફેરફાર કર્યો છે.

[૨.] જૂ. ગૂ. દુ. ૪ 'લીઠ' બૂતકૃદંત હોવા છતાં ભાષા ડાહ્યરશય સૂચવે છે કે 'દેખા' એવો આશાય અર્થ કરવો જે વ્યાકરણવિરુદ્ધ છે; આ લક્ષ્યમાં રાખીને જ મૂળ 'મ'ને 'મિ' વાંચવા મેં સૂચવ્યું છે.

[૩.] જૂ. ગૂ. દુ. ૬ માં બન્ને પંક્તિના છેવટના શબ્દો એક જ અર્થના અને એક જ ઉચ્ચારના હોય એ કાબજરચનાને ક્ષતિરૂપ હોઈ તેનો સુધારો સૂચવ્યો હતો, પરંતુ સુભાગ્યે આ દોહાનું રૂપ ટો. મા. દુ. ૩૭૪ માં મળી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

સાજજી વલ્લે, ગુણુ રહે, ગુણુ બી વલ્લજીહાર,
સુકજી લાગી વેલડી, ગયા જ સોંચજીહાર.

ઉપરની પંક્તિઓને છેડે એક જ અર્થ અને ઉચ્ચારના શબ્દો નથી જ. ઉપરના દુહાની મદદથી આપણો જૂ. ગૂ. દુ. ૬ નીચે પ્રમાણે વાંચી શકાશે:

સાજજી ચાલ્યાં હે સખી ગુણુ જલ-સોં ચલજીહાર
સુકજી લાગી વેલડી ગયા તે સોંચજીહાર.

[જલ-સોં=પાણીની માફક] ટો. મા. દુ. ૩૭૪ નો પાઠ બરાબર સંપાદકોએ વાંચ્યો લાગતો નથી. હાથપ્રતોમાં 'ચ' અને 'વ' એટલા તો મળતા હોય છે કે તજશની પણ ભૂલ થવાનો સંભવ કાંઈ ઓછો રહેતો નથી. 'વલ્લે' અને 'વલ્લજીહાર' તે ખરી રીતે 'ચલ્લે' અને 'ચલ્લજીહાર' જ છે.

[૪.] જૂ. ગૂ. દુ. ૧૯-૨૦-૨૧ માં 'અમ્હે' અને 'તમ્હે' ને 'અમ્હિ' અને 'તમ્હિ' લખી ભાષાશાસ્ત્રીય અસલ મેં ઊંચું

નથી કયું. તત્કાલીન હાથપ્રતોમાં આ પ્રકારની જોડણી છે. જે 'અમ્હે' અને 'તમ્હે' રહેવા દીધા હોત તો 'એ' હસ્વોચ્ચારિત ગણવો પડત, કારણ કે છંદની દૃષ્ટિએ તે એકમાત્રિક જ ગણવો પડત.

ઉપરની ચર્ચાથી માલમ પડશે કે પાઠભેદ આવશ્યકતાએ ઊભા કર્યા છે, મારા તરંગોમાંથી ઉદ્ભવ્યા નથી જ. ખરા પદ્ધતો ત્યારે જ મળશે કે જ્યારે આ પ્રકીર્ણ દુહાનાં મૂળ પ્રશ્ન અને તેનો પૂર્વાપર સંબંધ આપણી જાણમાં આવશે. ત્યાં સુધી અધૂરે સંતોષ માનવો રહ્યો.

૫

કુંવરી અને ગ્રામકન્યાના સંવાદના પ્રાસંગિક દુહા જૂ. ગૂ. દુ. ૧૫-૨૨ ની વસ્તુસંગતિ વિશે ભાષા ડોલરરાયે ચર્ચા કરી છે. તેમને હિસાબે દુ. ૨૩ પણ આ પ્રસંગ સાથે જોડવો જોઈએ. મેં એને પ્રકીર્ણ-દુહા દોહા તરીકે લીધો છે. એ સંબંધે મારે કહેવાનું છે કે એ પ્રકીર્ણ દુહા હોઈ પ્રસંગને ઉત્તેજી તેમાં કંઈ જ નથી. અને તે બતાવવા મારી પાસે પુરાવો છે. આ દુહો બ્રહ્મ સ્વરૂપે દો. મા. દુ. પરિશિષ્ટ પાન. ૩૭૧ દુ. ૫૧૦ માં છે:

મેરે અચળ લધુ અટળ, સંસિખડો નિકલંક
સાચર ખારો રવિ તપે, કુંજુ વિજ્યુ તોલું કંત.

જૂ. ગૂ. દુ. ૨૩ ની મદદથી ઉપરનો બ્રહ્મ દુહો નીચે પ્રમાણે વંચાય:

મેરુ અચળ દુ અટળ સંસિખડો સકલંક
સાચર ખારો રવિ તપે કુંજુ વિજ્યુ તોલું કંત.

જૂ. ગૂ. દુ. ૨૩ નીચે પ્રમાણે છે:

સાચર ખારો રવિ તપે સંસિ-ખડો સકલંક
મેરુ-પર્વત દ્રુ અચળ કણ્ઠિ મેલણું મારુ કંત !

આમ પ્રસ્તુત દુહો પ્રકીર્ણ હોષ આ પ્રાસંગિક દુહાઓનો અંગીકૃત ગણવો એ બરોબર છે જ નહિ, આથી આ સ્વતંત્ર પ્રમાણને આધારે એ દુહો પ્રાસંગિક દુહાઓથી છૂટા અને સ્વતંત્ર જ ગણવો જોઈએ.

વસ્તુસંગતિની બાબતમાં વિસ્તારભયે અત્રે હું બહુ ચર્ચા કરવા માગતો નથી; પરંતુ એમ તો મારે કહેવું જ જોઈએ કે જોટલી વસ્તુ-સંગતિ આ સંવાદ-દુહાઓની બાષ્પ ડાહરરાય બતાવે છે તેટલી જ વસ્તુ-સંગતિ મારી યોજનામાં પણ છે. ન્યાં સુધી મૂળ ગ્રંથનું નામ સરખું પણ આપણી સમક્ષ નથી ત્યાં સુધી આ ચર્ચામાં ઊતરવું એ નરી જીભાજોળી જેવું જ થઈ પડવાનું; કારણ કે નિયામક પ્રમાણ આપણી પાસે એક પણ છે નહિ. આ જ કારણે એ વિષયમાં આટલેથી જ અટકવું ઠીક છે.

‘ હરિણસ્થલ ’ વિષેનો બાષ્પ ડાહરરાયનો ઊદાહરણ સારો છે; પરંતુ શ્રી. રામલાલ મોદીએ તેનો નિરાસ મૂક્યો છે. બાષ્પ ડાહરરાયનું મન્તવ્ય આત્યન્તિક છે જ નહિ. શ્રી. રામલાલ મોદી ‘ પાટણ ’ અને ‘ હેઠોર ’ને જોડી બતાવે છે કે હરણ્યલાં મદ્ જોડ્યાં જોડ્યાં પટ્ટન-પીઠ [જૂ. ગૂ. દુ. ૧૯] એ ઉત્તર ગૂજરાતનું પાટનગર ‘ પાટણ ’ અને તેનાથી બાર તેર ગાઉ આવેલું ‘ હેઠોર ’ ગામ તેની સરખામણી બતાવે છે. અને તે ઉપરથી એમ બતાવે છે કે પ્રસ્તુત દુહા ઉત્તર ગૂજરાતને અનુલક્ષે છે. ‘ હેઠોર ’ ના ઉલ્લેખને અનુલક્ષી વિક્રમ સંવત ૧૨૬૯ ચૈત્ર સુદ ૬ ને સોમવારના ત્રિભુવનપાલના દાનપત્રને અહિં ટાંકવું મને હિચિત લાગે છે [ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી Vol. VI. P. 208. G. અથવા ‘ ગૂજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ. ૨. પાન. ૧૭૨ સં. ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય પ્ર. કાર્યસ સભા, મુંબાઈ.]: પશ્ચિમાચાં અરઠઉરપ્રામર્ભમાપ્રામયો; સીમાચાં સીમા-‘ પશ્ચિમમાં અરઠઉરગામ અને ઉંજા ગામની સીમામાં સીમા ’ એમ ઉલ્લેખ છે. મને લાગે છે કે આ ‘ અરઠઉર ’ એ જ શ્રી. રામ-

લાલ મોઢીનું 'હોઠ' હોવાનું સંભવિત છે. આ સૂચન ખરેખર ચમકદાર છે. પરંતુ લાપાવર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ 'અરક-ઉર'—સં. અરિષ્ટપુર એ વધારે સંભવિત છે. 'હરિશ્ચયલ' ની સાથે બીજા કાષ્ઠ પુરાવો મળે તો જોડાપ એટલું કહીને જ અત્રે વિરમવું ઠીક છે. લાઘ ડોલરરાયનું મન્તવ્ય એટલું જ શંકાસ્પદ છે.

સંવાદ:—દુહાના વ્યાકરણદોષો લાઘ ડોલરરાયે ટિપ્પણમાં કાઢ્યા છે એનું નિરસન કરવું એ મારા વિષયને સંપૂર્ણ સંગત છે: નોંધ. ૧ : 'કુળ પનુતીય પરણિતં કરહિ ચહિતં જાહ; ' મેં ' કાણું પનુતી સ્ત્રીનો પરણ્યો હતો ચડીને જાય છે ' એ અર્થ કંઈ હોતો. લાઘ ડોલરરાય ' પનુતી અને પરણેલો જન ' એમ બે બંધે લેવા માગે છે પરંતુ તેમણે ચહિતં એકવચન ભૂતકૃદંત છે. તેમના અર્થમાં આવતી અનિષ્ટાપત્તિ તેમણે નિરખી હોય એમ લાગતું નથી. નોં. ૨. માં ' લાઘ ' ને ' માટે ' ના અર્થના સિધ્ધી પ્રત્યય તરીકે લાઘ ડોલરરાય કહે છે તે અર્થની દૃષ્ટિએ ખરેખર નથી; અને એનો સીધો અર્થ કેવો લઈ શકાય એની ચર્ચા પૂર્વે મેં કરી છે. નોં. ૩. ' દટિ દટિ ' એ કેવલાન્વયી અવ્યય તરીકે લેવા જ ઠીક છે; ' દાટયું દાટયું ' એમ લેતાં તો પ્રસ્તુત શબ્દોમાંથી ભૂતકૃદંતનો અર્થ કાઢવો પડશે અને તે જ પ્રમાણે ' દટિ દટિ ' ભૂતકૃદંતનાં રૂપ કહેવાં પડશે ને તદ્દન વ્યાકરણરુચિદ્ધ છે. એટલે લાઘ ડોલરરાયનું સૂચન ખરેખર નથી. નોં. ૪. ' કસ્યું ' નો અર્થ લાઘ ડોલરરાય ' કેવો ' લેવા માગે છે. ' તુમ્હ ધરિ કર્યું નાહણુ ? તુમ્હિ તુ બાલિ-વેસ ' ' તમારે ઘેર શું સ્વામી છે ? તમે તો બાલિકાના વેશનાં લાગો છો ' સૂચિત એ છે કે તમારો વેશ કુમારી જેવો છે અને શું તમારે નાચ છે ? ' આ પ્રમાણે મારો અર્થ હતો. ' કેવો ' લેવાથી આ અર્થની પ્રાપ્તિ નહિ થાય; કારણ કે એથી તો બોલનાર એ બાલિકાને નાચ છે જ એમ પહેલેથી ધારી લે છે.

આટલું જ—સંવાદાત્મક દુહા માટે બસ છે.

૬

છેવટની આનુષંગિક બાબત તે આનંદવર્ધનના ધ્વન્યા-લોકના દુહા બાબતની. આ દુહો અરપદ્ધયે આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકની 'કાવ્યમાલા સીરીઝ' નં. ૨૫. પાન ૨૪૩. પંક્તિ ૨૦-૨૧ માં આર્થોની માદક સંપાદકોએ આપ્યો છે. ઉપલક દૃષ્ટિએ વાંચનારને તે આર્થો જ લાગવાની અને કદાચ એ જ પ્રમાણે લામ્બ ડેલરરાય ઉપલક રીતે વાંચવાથી જ સપડાયા લાગે છે. ગ્રા. પીચલે આ દુહાને અપભ્રંશ દુહા તરીકે જ પારખ્યો છે અને તેને માટે નીચે પ્રમાણેનાં મૂળ વાપર્થો છે: A=Buhler's Detailed Report No. 257=Bhandarkar VIII. 257; B.=Bnhler's No. 256=Bhandarkar VIII. 257. Page, 87; C=Buhler's No. 255=Bhandarkar VIII, 255. Page 86; e=Kāvvyamala Edition.

આ ચાર પ્રતોનાં પાઠાંતરો નીચે પ્રમાણે છે:

(1) A. B. C.=મુદુ મુદુ; e=વહુ મહ.

(2) A. B.=ત્ત; C.=દતિ; C.=દન્તિ.

(3) A. (બુલ્હર) B.=મેનન્તદ્દહ; A. (ભંડારકર) = મેનન્તદ્દહ; C.=મણેતુત; e.=મણન્તહ.

(4) A. B. (બુલ્હર) =માર્જનર્મા વજ્જહ; A. (ભંડારકર) =પંક્તિ ઉપર વજ્જહ; C.=વુજ્જ; e.=વંઓદ.

(5) A. B. કાલુ; C. કાલ; e. કલિ.

(6) A. B. C.=જણસ્થ; e.=જનસ્થ.

આ રચાને કાવ્યમાલાની આવૃત્તિના સંપાદકોએ પ્રથમ પંક્તિ પૂરી કરી બીજી પંક્તિનો આરંભ કરવો જોઈએ; પરંતુ અર્થની અનભિજ્ઞતા, પાઠની ભ્રષ્ટતા અને અપભ્રંશના પૂરતા જ્ઞાનનો અભાવ ઇત્યાદિ કારણોને ક્ષીધે હાથપ્રતની સળંગ

લીંટીઓમાંથી પ્રથમ પંક્તિને દ્વિતીય પંક્તિથી જુદી પાડી વાંચવામાં સંપાદકોને હાથે પ્રમાદ થયો છે. ખીજી પંક્તિના પાઠ:-

(7) A. B. ઓ; પરંતુ A. (ભંડારકર) સુધારો કરી
તે, C.e. તે

(8) A. B. C.=ચિ; e=દ A. B. C. e=જ

(9) A.=વેડ; B.=દેડ; C. e.=દેઓ

(10) A. (બુદ્ધર) B.=જણ; A. (ભંડારકર)
સુધારી=જણદણ; C. જણદણઓ; e. જાણદણઓ.

(11) A. B.-ગોશ્વરિમોળદિ. c.-ગોશ્વરિતોદિ; e.-
ગોશ્વરિમોતિ.

(12) A. B.-મણસ; C.-મણસ; e.-મિણ...સાહ્યમ્ ।

ઉપરનાં પાઠાન્તરો સાથે અભિનવશુભાચાર્યની દીકાની છાયા ગ્રા. પીશલે ટાંકી છે. અને તે ડૉ. સુશીલકુમાર કે એ ટાંકી છે તેની સમાન જ છે:

મમ મમેતિ મળતો વ્રજતિ કાલો જનસ્ય

તથાપિ ન દેવો જનાર્દનો ગોચરો ભવતિ મનસઃ ॥

ઉપર આપેલી સામગ્રી ઉપરથી આખો દુહો સંપ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાં કારણો (૧) અપભ્રંશરૂપે પાઠાન્તરોમાં દેખા દે છે; અપભ્રંશ હાવા જ આ ગીતની પૂરવાર થતાં આર્થો ન હોઈ દુહો જ સંભવે છે; કારણ કે આર્થો પ્રાકૃતનો છંદ છે જ્યારે દુહો અપભ્રંશનો છંદ છે; (૨) મુદ્દુ મુદ્દુ; મળન્તિદ્વિ; વ્રજદ; કાલુ; દેવ; જણદણ; મણસ એ અપભ્રંશરૂપે છે; (૩) અભિનવની સંસ્કૃત છાયાતું મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રૂપાન્તર કરતાં: મહ મહતિ મળન્તસ વ્રજદ કાલો જનસ્ય । તદ વિ ય દેવો જણદણો ગોશ્વરો દ્વિદ મળસ્ય ॥ થાય જે આર્થો છે જ નહિ (૪) એતું અપભ્રંશ રૂપાન્તર તદ્દન સરળ અને સુશ્લિષ્ટ બેસી જ જાય છે. આમ

ઉપરનાં કારણોથી આનંદવર્ધનનું ગીત દુહો જ છે; અને પાઠાન્તરો ઉપરથી પણ તે દીવા જેવું રપટ છે.

આ દુહાને આર્યા ઠેરવવા ભાઈ ડોલરરાયે તનતોડ મહેનત હિઠાવી છે. 'ગોઝરિહોઈ મળસુ' એ ગ્રા. પીશલના પાઠનું ચોથું ચરણ ભાઈ ડોલરરાયે આર્યાના ચરણ તરીકે બતાવે છે, પરંતુ આર્યાના પદબંધ પ્રમાણે ચોથા ચરણમાં પંદર માત્રા જોઈએ; જ્યારે પીશલના પાઠમાં અગીઆર માત્રા જે દુહાના ચોથા ચરણને અનુકૂલ એવી છે. ગમે તેટલી ખેંચતાણ કરીએ છતાં એ અગીઆર માત્રાની પંદરમાત્રા માય કેવી રીતે? કદાચ મને જોટા ઠરાવવાની ધગસે ભાઈ ડોલરરાયે ચોથું ખાધ ગયા છે. અભિનવના મહ મહ રૂપો ઉપરથી આખા પદનો નિર્ણય ન બંધાય. ત્રણ ત્રણ હાથપ્રતોને આધારે મહ મહ રૂપ નક્કી થયું છે.

આમ મેં ટાંકેલું આનંદવર્ધનનું પદ અપભ્રંશ દુહો છે. ગ્રા. પીશલની ચર્ચા મૂળમાં જોવાની જિજ્ઞાસા હોય તેણે Pischel: Materialien zur Kenntnis Des Apabhramsa P. 48 જોવું; તેમજ Pischel: Grammatik der Prakrit-sprachen ની પ્રસ્તાવના § ૧૪ નું ટિપ્પણ ૧ જોવું. ઉપરનાં પ્રમાણોને આધારે અ. પા. હ. ૧૪. પદ. ૫ માં આ દુહો મેં લીધો છે: જૂ. ચૂ. દુ. ની પ્રસ્તાવનામાં આ દુહો ટાંકતાં મૂળ ગ્રંથ મારી પાસે ન હોવાથી છાયામાં મમમમે ને બદલે મધુમયને એમ મેં ભૂલમાં લખેલું; જે વેળાસર અ. પા. માં ભાઈ ડોલરરાયના ચેતાળ્યા પહેલાં જ સુધારી લીધું છે.

૭

મને લાગે છે કે મેં ભાઈ ડોલરરાયની મારા ઉપરની શિકાનો સંપૂર્ણ જવાબ આપ્યો છે. ભાઈ ડોલરરાયનું ચર્ચાપત્ર જોનાં મારી ચાર પાંચ શરતચૂકા સિવાય કાંઈ વધારે તેમણે

ખતાવ્યું નથી; છતાં મ જે ખતાવ્યું છે તેને માટે તેમને આભાર માનું છું. મને ખાતરી છે કે હવે આ દુહા કચ્છી-હાલારીના છે એ અભિનિવેશ બીજાકૂલ એ નહિ સેવે. મારા દુહાઓને માટે તો હેમ્નઃ સંલક્ષ્યતે હ્યમ્નૌ વિશુદ્ધિઃ રવામિકાડપિ ત્વા ॥-એ ન્યાય જ મેં સ્વીકાર્યો છે; અને મને લાગે છે કે આવા વિષયોમાં વધારે પડતો અભિનિવેશ તેમણે ન રાખ્યો હોત તો તેમને સત્ય સત્વર મળી આવત.

હજી સોરઠાઓનો સવાલ હટકતો જ રહ્યો છે. આ ચર્ચામાં તે ઉપસ્થિત થતો નથી એટલે ચર્ચો નથી. બાકી એ પણ અપભ્રંશ કાળનો ગુજરાતનો વ્યાપક પદ્યબંધ હતો. તેનાં પ્રમાણો અનેક છે. સોરઠા મટિના થોડાક પ્રમાણો ભાષ ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરાએ શ્રી. કેશવરામશાસ્ત્રીસંપાદિત ભીમના 'પ્રબોધપ્રકાશ'ની સમાસોચનામાં અકટોમ્બર ડીસેમ્બર ૧૯૩૬ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં આપ્યા છે. એમણે આપેલાં પ્રમાણ ઉપરાંત પણ અનેક પુરાવાઓ મળે છે, પરંતુ એ બાબત અત્રે અપ્રસ્તુત છે.

દુહાઓની મેં વાનગી જ આપી છે; પરંતુ ભંડારોમાંથી દુહાઓની પ્રતો એકઠી કરી સંપાદિત કરવામાં આવે તો હજારો દુહા હાથ આવે. મારી પાસે જ સાતેક પ્રકીર્ણ દુહાની પ્રતો હતી. ભાષ સાંડેસરા પાસે પણ તેટલી જ પ્રતો હતી. એને પ્રસિદ્ધ કરવાના ટેકાના અભાવે એ પ્રતો એને ઠામે અમે બન્નેએ પાછી મોકલાવી દીધી.

સંકેતસૂચિ.

દો. મા. દુઃ દોલામારુરા દુહાઃ નાગરીપ્રચારિણી સભા-કાશી.

જૂ. ગૂ. દુઃ જૂની ગુજરાતીના દુહા (સં. મધુસૂદન મોદી, બુદ્ધિ-પ્રકાશ પુ. ૮૦ અં. ૧-૨.)

- પ્રા. ગુ: પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્ય (દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદ-
રાય ધ્રુવ. ગુ. વ. સો. અમદાવાદ)
- પ્રા. ગૂ. કા: પ્રાચીન ગૂજર્ કાવ્યસંગ્રહ (G. O. S. XIII
Oriental Institute-Baroda)
- G. L. L: Gujarati Language and Literature
Vol. I & II (Prof. N. B. Divatia.)
- અ. પા: અષ્ટાંગપાઠાવલી (સં. મધુસૂદન ચિ. મોદી. ગૂ. વ.
સો. અમદાવાદ)
- સિ. હે: સિદ્ધહેમચ્છદ-પ્રાકૃતવ્યાકરણ
- વિ. પ્ર: વિમલપ્રબંધ=લાવણ્યસમયવિરચિત.
સં. મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસ
- કા. પ્ર: કાન્હડદેપ્રબંધ સં. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી
- પ્રા.ગુ.ગ.સં: પ્રાચીન ગૂજર્ ગદ્યસંદર્ભ (સં. નિનવિજય
મુનિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ.)

બ્રહ્મદેશ

રંગૂન-માંડલે-બ્રહ્મદેશ ! કાને પડતાં જ કલ્પનાને ઉત્તેજતાં
એ પગોડા, ચીરટ, ચોખા ને તેલ !

આ વીસમી સદીના નકરો જડાવરત, શુષ્ક, રૂ. આ. પા. ની
મનોદશાવાળા ગણતરીયાળ જમાનામાં પણ આ શબ્દો અને તેમાં
સમાયલાં અર્ધરૂપટ-અર્ધઅરૂપટ સૂચનો પરદેશીના ચિત્તમાં કેવા
અદ્ભુત રહસ્યજનિત કુતૂહલનાં આંદોલનો પ્રકટાવે છે ! અરે-
ખીઅન નામદસને ટક્કર મારે એવા કલ્પનાના અલૌકિક
રંગે રંગાયલાં વર્ણનો ને હંતકથાઓ, અને તેલ, સાગવાન તથા
ચોખા જેવી જડ વસ્તુઓ-કેવું અતિમોનું અદ્ભુત મિશ્રણ !
બ્રહ્મદેશના નામમાત્રના અવલુચી, અપરિચિત કલ્પના હેલે ચઢે
છે. આજે ઉષ્કાળની આછી સુરખી સમી એ મનોભિરામ
કલ્પનાસૃષ્ટિ ગવર્નમેન્ટ એક્ટો, વિચ્છેદના^૧ પ્રશ્નો, વ્યાપારની
આંટીધુંટી, રાજકારણી હકદાવાની કુટિલ સમસ્યાઓ તથા
અતિપરિચયરૂપી તડકાના કર્કશ હુમલામાં અડધી ઊઠી પણ
ગર્મ છે, છતાં હજી બ્રહ્મદેશના નામ સાથે અલૌકિકતાનું તત્ત્વ
જોડવા ચિત્ત અવશ્ય લક્ષ્યાય છે.

ને વાત પણ ખોટી નથી. કેવળ કલ્પના અને તેનાથી
પોષાયેલી હંતકથાઓના અપાર્થિવ વાતાવરણને સત્યની કૂંકથી

૧. વિચ્છેદ=હિંદથી બ્રહ્મદેશનું કમાવું; એ રાસપ્રયોગ થયા
પહેલાં આ લેખ લખાયેલો-સં. 'મ્મ'.

ઊરાડી દધને આ ભૂમિને તેના વારસવિક સ્વરૂપમાં નીરખતાં પણ, એનાં અદ્ભુત તત્ત્વો જોનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ તથા આનંદ-પુલકિત બનાવે એવાં મનોહર છે. અર્થાત્, ચતાખ્દીઓ સુધી સુવર્ણભૂમિને નામે પંકાયેલા આ દેશને, તેની અસામાન્ય ચિત્તાકર્ષકતાની કીર્તિને પોષવા કે નિભાવવા માટે કંપનાની જળજૂંથણીની ઠશી જ અપેક્ષા નથી. તેની નૈસર્ગિક સંપત્તિ જોટલો જ વૈવિધ્યપૂર્ણ તેનો ઇતિહાસ પણ છે. તેની વિપુલ વનરાજિના જેવો જ તેનો માનવસમૂહ પણ નિત્યનવીન છે, ક્ષણેક્ષણે નવતાની ઝાંખી કરાવનારો છે. હજી બ્રહ્મદેશની ભૂમિનું, તેમ તેના જનસમાજનું પણ ઘડતર અપૂર્ણ છે, મંચનકાળમાં છે, કદર વિરોધી તત્ત્વોના સ્વચ્છંદે ખડકેલા સંગ્રહસ્થાન સમાન છે.

આજે પણ, રાજકારણ કે વ્યાપારની જટિલ સમસ્યાઓના ક્ષેત્રને ક્ષણભર વીસરીને દષ્ટિ કરીશું તો બ્રહ્મદેશ કેવો દેખાય છે ? નખશીખ હરિયાળો, સાગર સા વિશાળ પટવાળી નદીઓ-રૂપી ચંદનહારોથી વિભૂષિત, લીલીછમ વનરાજિના ગલીચાઓથી મહેલો, નિરંતર પર્વતમાળાઓ રૂપી મેખલાઓથી મંડિત, હજારો, બેઠકે લાખો સુવર્ણના તેમજ ધવલ પગોડાઓરૂપી મહામૂલ્ય રત્નોથી આભૂષિત, જેના બ્રહ્મપુત્રોને ચરણે વિરાજેલા મસ્તકે રત્નોની ખાણો શોભે છે, જેનાં ચરણોને હિંદી મહા-સાગરનાં ઘેરાં જળ પખાળે છે, જેનું એક પડખું બંગાળાના ઉપસાગરનાં મખમલ શાં કામળ જળથી સેવાય છે તે બીજે પડખે સોઝમાં પર્વતકંદારારાજિરૂપી આડી તલ્વારની પેલી પાર ચીન, સ્યામ ઇત્યાદિ પ્રદેશો સતેલા છે, એવી એ સ્વર્ણસુંદરી, સાચે નયનાભિરામ, ભારતમાતાની ગોદમાં લપાયેલી, નવલા યૌવનની મસ્તીનો મદ અનુભવતી ઉછરતી લાડીલી કન્યા સમી શાભે છે. એ સ્વચ્છંદચિહ્નારિણીનો થોડો પરિચય કરી લ્યો, કે જેથી તેના વધારે નિકટ સમાગમમાં આવવા મુસાદરનું દિલ

લલચાય. સુધડ સ્તૂપો જેવા અંગોડાવાળી, પચરંગી વસ્ત્રો જેને પ્રિય છે એવી, નિતંગિનીના પ્રધાન લક્ષણવાળી ત્યાંની મહિલાઓ, ને એમનાં “તનાખા”ના ધવલ લેપથી શોભતાં મુખમાં દોઢ વેંત લાંખા ચીરટ ! કપાયવસ્ત્રધારી બુદ્ધ લગવાનના અહિંસા-માર્ગની મૂર્તિ સમા ત્યાંના લિખ્ખુ ફાંછાઓ, ને તેમના એ માંસમદિરાના આહાર તથા સર્વસાધન-સંપત્તિ-પૂર્ણ “ચ્યાઉ” (મકે) ! આનંદી, વિલાસી, મસ્તીખોર, સ્વચ્છંદી, મોજલા પુરુષો-ને તેમના વિકરાળ, ઝંઝૂની, ક્રોધાવેશ ! એના સુવર્ણરાશિ સમા ઉન્નત, આત્માને સ્પર્શતા લબ્ધ પગોડા-ને એમના, અડધા માછલ સુધી અસલ દુર્ગન્ધ ફેલાવતી “ડાખી” (સડેલી માછલી)ના આહાર ! અહિંસક સુકોમલ, સહિષ્ણુતાની પરાકાષ્ઠા સમા બૌદ્ધધર્મથી પ્રેરિત એમની ધર્મભાવના, આસ્થા, પરોણાગત તથા આર્દ્રતા અને દુનિયાલરમાં અજોડ એવાં ખૂન, ધાડ, લૂંટ-ફાટ, હુમલાખોરી અને મારપીટના વર્ષે ને વર્ષે વધતાં દંડતર ! પુષ્પના ઢગલા, પુષ્પનાં આલૂપણો-બસ પુષ્પ, પુષ્પ ને પુષ્પ; ને તેની વચમાં વિરાજતી, ને તેનાથી સુમંડિત અંગોડાવાળી અતિ સુધડ વસ્ત્રોથી શોભતી લલનાઓના મુખમાં ખોસેલા “ચુટ્ટાઓ”-માંથી નીકળતા ધુમાડા ! એમના જોગીઓનાં જૂથ, ને એ અતિ-શૃંગારપ્રચુર સર્વવ્યાપક નાટ્યરંગ.

અદ્ભુતતાની ખાણ

અહીં ! બ્રહ્મદેશ સાથે જ અદ્ભુતતાની એવમૂત ખાણ છે ! ત્યાં પુરુષો મોજશોખ ને વિલાસિતામાં મશ્ગુલ રહે છે, ને સર્વ-પ્રકારના કારભાર, ધંધારોજગાર, દુકાનદારી તથા વેપાર સ્ત્રીઓ કરે છે. ત્યાં ચોમાસાના દિવસો બાદ કરતાં અવિરત “વે”ના નાચ નાટક ગામેગામ ખુલ્લાં મેદાનોની વચમાં રચેલા માંચડાઓ ઉપર સ્વારોસવાર ચાલે છે, ને હાલરો સ્ત્રી, પુરુષો ને બાળકો ગામેગામથી આવી, ગાડાં હોડી, ચટ્ટાઇઓ બિછાવી, બાતાં ખોલીને એની ફરતા ધામા નાંખે છે. ત્યાં

ચડીન્જીની દિવાળીમાં આખો દેશ દીપમાળોથી ઝગઝગી જોડે છે, ને તગુલાના જલોત્સવમાં નરનારીઓ નિર્બંધપણે જળક્રીડામાં મગ્ન થાય છે. ઉત્સવ, તો જમીના. સાધુ, તો જમીના. સ્ત્રીઓ, તો જમીની. ચીરૂટ, તો જમીના. પગોડા, તો જમીના. નૃત્ય-પ્રત્યેક આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષ નૃત્યસંગીતની મૂર્તિ હોય, તો તે જમીમાં. કલા, તો આ દેશની. નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય ને પ્રકૃતિના નિત્યનવીન વિલાસ તો તે આ જમીના. નદીઓ, તો અલ્લદેશની. હજારો માધલનાં હરિયાળાં ગલીયા જેવાં, પવનમાં લહેરીઓ લેતાં આંખને દારતાં જેતર, તો આ નિસર્ગસમૃદ્ધ દેવપ્રિય દેશનાં: માણેક જેવાં રત્નો, તો મગોક ઈ. નાં. ચોખા, તો બંગાળી ઉપસાગરના પૂર્વ તટે લંબાયેલા આ અનોખા દેશના.

હવે ચાલો આ અનુપમ સ્વર્ણભૂમિ ઉપર એક વિહંગદષ્ટિ ફેરવી લઈએ, એક નાનકડા લેખમાં એની અવર્ણનીય વિવિધતાને જાંધવાનો પ્રયાસ કરી જોઈએ.

કોઈ પણ નિષ્પક્ષ પ્રવાસી તથા અજ્ઞાસી, જેને આ દેશનો હિંદથી વિચ્છેદ કરીને તેને બ્રિટિશ સદ્તનતના તોખા અંગ તરીકે ગોઠવાયેલો જોવામાં સ્વાર્થ નથી સમાયેલો અગર જેના ચિત્ત ઉપર કેટલાંક વર્ષોથી ખંતપૂર્વક ચલાવવામાં આવતા હિંદવિરોધી પ્રચારની ભ્રમમૂલક છાપ પહેલેથી પડેલી ન હોય, તે જોઈ ચક્રશે, કે સ્વાભાવિક રીતે અલ્લદેશ હિંદનું અંગ થવા, સુદૂર પૂર્વના દેશો સાથેના ભારતના સંબંધને સાંકળનાર કડી બનવા, સર્જાયેલો છે. તેનો ધર્મ હિંદનો, તેના રીતરિવાજ મનુ-સ્મૃતિ ઉપરથી ધટાવેલા, તેનાં ઇતિહાસપુરાણ હિંદમાંથી લીધેલાં, તેના રાજવંશનો દાવો કપિલવસ્તુના શાક્યવંશી હોવાનો, તેના લોકોમાં ભારતીય રક્તનું ઇતિહાસપ્રમાણિત મિશ્રણ, તેની માગધીજન્ય ભાષા, તેની દક્ષિણ-ભારતીય પ્રકારની ખીંડાક્ષરી લિપિ, તેની નદીઓનાં “ધરાવતી” જેવાં

તથા નગરોનાં અમરાપુરા, અરિમદનપુર (આવા), મિથિલા (મેઈટીલા), ઉસ્સા-ઝોરીસા (પેગુ), જયવતી (ઝેયાવાડી) જેવાં નામો. આ સમાનતાનાં, એકતાનાં પ્રમાણોની નામાવલીમાત્ર ગણાવવા એસતાં પણ એક આખો ગ્રંથ લરાય ! બુદ્ધ લગવાનના જન્મ પહેલાંથી ઉત્તર ભારતીય રાજવંશોની આણુ આ દેશમાં પ્રવર્તતી હતી, તે બ્રાહ્મણોને રાજદરબાર તેમ જ પ્રજામાં આચાર્યપદ, પંડિતપદ હતાં. આ દેશના ઇતિહાસો બ્રાહ્મણોને હાથે લખાયા હતા. આજે ય, દોઢ કરોડ જેટલી આ દેશની વસતિના દસમા ભાગ જેટલા ભારતીયો અહિં વસે છે-તે તે પેઢી દર પેઢીથી.

આ વિશાળ દેશ, લગલગ જર્મની જેટલા કદની આ ભૂમિ, માત્ર થોડાં વર્ષોથી પ્રવાસીઓને હાથે વાસ્તવિક કદર પામતી થઈ છે. હજી પણ એની સુંદરતા અને તેના અવર્ણનીય વિસ્તારનો ખ્યાલ થોડાકને જ છે, તે મુસાફરો રૂઢિ-નિર્મિત ભાગીએ ફરી આવીને એકાદ બે અઠવાડિયામાં દેશને જોઈ લીધો હોવાનો ભ્રમ સેવે છે. રંગૂનથી ઉપડીને માંડ્રે જઈ આવ્યા, તે ઇરાવતી નદીમાં થોડે સુધી જઈ આવ્યા, એટલે જમીંનેવાઈ ગયો, એવી ભ્રમણા હજી પ્રવર્તમાન છે; પરંતુ વાસ્તવમાં એવો ખ્યાલ આ સોહામણા દેશને ધોર અન્યાય કરે છે. જેમ જેમ નવી રેલ્વેઓ જાંધાતી જાય છે, નવા રસ્તા ધડાતા જાય છે તે નવાં રથજો ખુલતાં જાય છે તેમ તેમ અવનવી અદ્ભુતતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જોણે મોલમીન અને એને ફરતું સેંકડો માછલોતું નંદનવન નિહાળ્યું હશે, તે પોતાને ધન્યજીવન માનતો હશે. અહો, એ અનંત ડુંગરમાળા-લીલીછંબ હરિયાળીથી આચ્છાદિત, હજારો આકૃતિઓ રચતી એની તૂકો, એ તૂકોને માથે મણિમય મુકુટ શા શોભતા પગોડા, એ મનોરમ, આંખોને ઠેક કરી લેતા વિપુલ જલશશિઓ તે પ્રવાહો, એ મહાકાય સાલ્વીન નદીના વિશાળ વક્ષઃસ્થળ ઉપર

નાચતી નાવડીઓ, એ નાળૂક ધરો ને એ રંગીલાં ગ્રામ્યજનો
—એ ખૂબી તો બસ બ્રહ્મદેશની જ, અને પગોડા ! ચાંદીયોનો
પહાડની ધસ ઉપર ઊડી ખીણ ઉપર અદ્ધરપદ્ધર જુલતી મોટી
ગોળ શિલાની ટોચ ઉપર રચેલો પગોડા—કંઈ દેવી શક્તિ
સહીઓ ચર્ચા એ ગોળ શિલાને ખીણમાં ગળડતાં રોકી રહી
હશે ? સાલ્વીનની ઉપર વહેલા જાઓ, ને જુઓ એના અનેક
ધોધ, વમળો, આકરા દોળાવ ને પર્વત કંદરાઓમાં ડહોળાતાં
એનાં ઝંનૂતી જળનાં મનોહર તાંડવ. મોલમીન જળમાર્ગે જાઓ—
ને નિહાળો એ અનુપમ કુદરતની શોભા—આંખો ભરીભરીને
જોઈ લેજો. એવાં દ્રશ્ય દેવદુર્લભ છે.

ઉત્તરનાં વશીકરણ

એ રણિયામણા દક્ષિણ પ્રદેશની જાદુભરી ભૂમિ. પરંતુ
ઉત્તરની મોહતી, ઉત્તરનાં વશીકરણ, ઉત્તરની ભૂરડી એને પણ
ટપી જાય એવી છે. એની ઈર્દ્રજળ આગળ પેલા ઋષિમુનિઓ-
ને લોભાવતી અપ્સરાઓનાં પ્રલોભન પાણી તો ભરે, પરંતુ
ખાંડ પણ ખાય. વીતરાળીને અનુરાગી બનાવે, માનવ શરીરના
સૌન્દર્યમાં રાચનારને કુદરતની લબ્ધ સુંદરતાનો ગુલામ કરી દે,
એવી એની મીઠી જુલમગારી છે. રંગૂન અને એનાં નિકટ-
વર્તી સર્વપરિચિત સ્થળોનાં આકર્ષણોની તો વાતે અહિં
કરવાને અવકાશ નથી. સામાન્યતઃ અપરિચિત હોય તેવાં
સ્થળોના નિર્દેશ માટે પણ આ લેખમયોદામાં ક્યાં પૂરણું સ્થળ
છે ? એટલે વિશ્વવિખ્યાત શ્વેડગો ને સુલે પગોડાઓ, રાયલ,
ઠાકાર્ઠન ને હૂલોગાનાં સ્વર્ગસમ સરોવરો, પેશુનો શ્વેમોડો,
સીરીયમની ખૂબીઓ એટલાંતી તો નોંધ સરખી માંડ લઈ
શકીશું. બ્રહ્મદેશ એટલો વિશાળ ને એવો ક્ષણેક્ષણે નવતા દર્શાવતી
રમણીયતાથી સભર ભરેલો છે, કે પ્રત્યેક પ્રકારની પસંદગીને
રોચક વસ્તુ એમાં સુલભ છે. એની નવસતા અપરંપાર છે;

એક જુઓ ને બીજું બૂલો-ને જોતાં પાર ન આવે, ચિત્ત
ધરાય નહિ. શું લેખક શું કવિ, શું ચિત્રકાર શું ફોટોગ્રાફર
શું સ્વપ્નદ્રષ્ટા શું સરવાળા-બાદબાકીમય મનોદશાવાળો
વણિક-દરેકને માટે તેમાં અખૂદ ખજાના છે. અનેક સ્મૃતિશીષ
બનેલાં પાટનગરોનાં ખંડેરો, સેંકડો, હજારો, લાખો જુહા
પગોડા, નિખિડ જંગલો, લબ્ય ભયાનક રમણીયતાની મૂર્તિઓ
સમી પહાડી કંદરાઓ, સાગર જેવી ધીરગંભીર વિશાળ
નદીઓ, અસંખ્ય ઝરણાં, અગણિત જળાશયો-અને તે સાથે
રત્નો તથા ધાતુઓની ખાણો, તેલના કુવા, સાગવાન લાકડું,
ચોખ્ખા, લાખ, કપુર ઈત્યાદિ વ્યાપારી દ્રવ્યો : એ બધું અહિં છે,
માનવજાતિની વિવિધતા તો આ દેશ જેવી બીજે કયાંય ન
મળે. ભરતખંડના અત્યેક આંતરના રહેવાસીઓ, અને પ્રાચીન
દુનિયાના દરેક દેશના પ્રતિનિધિઓનો શંભુમેળા અહાદેશનાં
નગરોમાં જોટલા ને જેવા પચરંગી પ્રમાણમાં છે, તેટલો ધરતી-
ના બીજા કોઈ પણ રથજ ઉપર ન હોઈ શકે. વળી સ્વયં
અહાદેશની જ જાતો જુઓ ! તેના બીતરમાં એવી ડઝનબંધ
જાતિઓ વસે છે કે જેમની હયાતીની હજી કાંઈને ખબર નથી.
અને એવી જ અજાણ્ય એની વનચરસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ છે. હાથીની
તો આ જૂમિ. ઇન્દ્રના વાહન તરીકે, વિખ્યાત શ્વેત હાથી અહા-
દેશનાં જંગલોમાં ધૂમે છે. સિંહ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ બીજું
કોઈ પ્રાણી હશે કે જે એ વનરાજીઓ ને પર્વતમાળાઓમાં
ઉપલબ્ધ ન હોય. પંખીઓ પણ અનેકરંગી. ઉત્તરમાં હિમાચલ-
ની તળેટી તથા આસામ, ચીન અને તિબેટને જોડીને સૂતેલી
પહાડચુંખલાની સીમા, તે પૂર્વે યદને છેક દક્ષિણ સુધી ચીન
અને સાયંમ વગેરે પ્રદેશોના સંપર્કમાં લાંબાતી ટેલોય મરગી
સુધી પથરાય છે. એ વિસ્તારમાં આબોહવાની તેજ જ
વનરપતિ ને પ્રાણીઓની વિવિધતા ભરતખંડ કરતાં જરાય
ઉતરે એવી નથી.

જાતિઓ અને ભાષાઓ

એવી ખૂબીઓથી પ્રચુર એવા આ દેશની સર્વોત્તમ વિશિષ્ટતા ઉપર ઇશારો કર્યા પ્રમાણે તેની માનવજાતિઓની વિવિધતાની છે. ખુદ જમીમાં પેઢી દર પેઢી વસી રહેલા ગુજરાતીઓ પણ જાણીને આશ્ચર્ય પામશે કે આ દેશમાં લગભગ ૧૫૦ ભાષાઓ બોલાય છે ! અને હજી એ ગણતરી અધૂરી હોવાનું માનવાને કારણે મળ્યા કરે છે. હજી હમણાં ૧૯૩૫ના નવેમ્બર મહિનામાં જ શાન પ્રદેશના પહાડોની ગુફાઓમાં સર્વથા અપરિચિત જાતિનાં ચિહ્નો મળ્યાથી સંશોધનપ્રિય જગતમાં મોટી ઉત્સાહપાચક થઈ હતી; ને હજી એવી કુટલી ય શોધો કરવાની સરહદનાં નિખિડ વનોમાં બાકી હશે ! અરવુ. જે જાતિઓ ને કબીલાઓ અત્યાર સુધી જાણમાં છે, તેમને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે : (૧) તીબેટીજર્મન (૨) મોં અને (૩) ટાઇમીના.

પ્રથમ વિભાગમાં જેને આપણે જર્મીઝ જાત કહીએ છીએ તે સર્વથી વધારે મોટી સંખ્યામાં છે, તે ઉપરાંત તેમાં આરાકાની, કચીન, ચીન વગેરે છે, પરંતુ જર્મીઝનું તેમાં પ્રભુત્વ છે. જાતિને હિસાબે જર્મીઝને તીબેટી વર્ગમાં મૂકવી પડે છે, કારણ કે આ લેખના આરંભમાં દર્શાવ્યું તેમ, આર્ય સંસ્કૃતિથી ઓતપ્રોત છતાં એ જાતિની રચનાની ભૂમિકા તીબેટી 'ક્યુ' કબીલા છે. મિશ્રણોના બીજા પ્રવાહ એ મધ્યપિન્ડુમાં લળ્યા છે, તેથી શાસ્ત્રીય પરિભાષા તેમજ વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ પણ એને તીબેટી કહી શકાય. એ તીબેટી સ્વરૂપમાં તેની આ પ્રદેશમાં હયાતી લગભગ બે હજાર વર્ષ જેટલી ગણવામાં આવી છે. તેના મિશ્રણે જર્મીઝ જાતિનું રૂપ પકડ્યે તો હજાર વર્ષ પણ નથી થયાં પરંતુ બીજરૂપે તેણે ઉપર્યુકત સમય અવશ્ય અહિં વીતાવ્યો છે. તીબેટથી ભૂખ્યા, અનેક પ્રકારનાં સંકેટોથી

હડસેલાયલા ટાળાં હજારો વધી ચયાં ચોતરફ પ્રયાણ કરતાં જ રહેલાં છે. ક્યુઓ અહમદેશની સીમાની ઉપર વિસ્તરેલા પહાડો ઉપર પહોંચ્યા, ને માંડ ઠરી દામ ચયા, ત્યાં પાછળથી બીજી લહરી આવી, ને એમને અંદરના પ્રદેશમાં ઉતરવાની ફરજ તેણે પાડી. એની પાછળ ત્રીજી, એની પાછળ ચોથી—એમ નિરંતર પ્રયાણલહરીઓ ચાલી. પાછળ આવે તે આગળનીને બીતરમાં ધકેલે. એ ક્રમ આજ પર્યન્ત ચાલુ છે. આજે પણ ટેટલાક કબીલા આ દેશની સીમા પર સૂતેલા પર્વતો સુધી હમણાં જ પહોંચ્યા છે, ટેટલા ય લગભગ નજીક આવ્યા છે, ને ટાણુ જલ્દી ટેટલા ય હજી એ રાહે પ્રયાણ કરી રહેલા છે. આમ બમીઝ જાતિના મિત્રણનો ક્રમ હજી ચાલુ છે. તીબેટી, ચીના, શાન, આર્ય દ્રાવિડ, અરબી ઇસ્લામિ તેમાં મોજૂદ છે, ને હજી એ તરવો વધારે પ્રમાણમાં ઉમેરાતાં જાય છે, ને નવાં પણ ભેળાતાં દેખાય છે. એ વર્ગમાં બીજો સમૂહ આરાકાનીઓનો. માત્ર અકાઉંદ્રયાં વંશથી આરાકાન આ દેશનું અંગ બન્યો છે. તે પહેલાં તે સ્વતંત્ર હતો. તેની જનતામાં વિશેષ લાગ આસામ બંગાળાના વતનીઓ, અરબો, હિંદના મોગલ રાહેનસાહના અસંખ્ય સિપાહીઓ, બ્રાહ્મણો, બીહો, પોર્ટુગીઝ ઇત્યાદિનાં રક્તનાં મિશ્રણ છે, ચીન—કચીન વગેરે જાતો કુંગરાળ પ્રદેશમાં વસનારી હોઈ તેમની નસોમાં ચીનાઈ તરવ પ્રધાનપદે છે.

બમીઝ જાતિ તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં અમુક સંજોગોમાં આવી હતી. તેમની ઉત્પત્તિ અને તેમનો વિકાસ ઉત્તરમાં થયો હતો. પરંતુ દક્ષિણમાં તલાઈન્મો જાતિ પ્રબળ હતી. એનો સમાવેશ બીજા વર્ગમાં થાય છે. એ સમૂહ, એટલે આ દેશની ટેટલીક અસલી કામોમાં દક્ષિણ ભારતના તલંગ ઇસ્લામિ પ્રદેશથી આવેલા હિન્દુ આર્ય તેમજ દ્રવિડોનો સમાવેશ. વળી તેમાં શ્યામી લોકોનો સંબંધ પણ ઠીક જોડાયેલો. એ જાતિની સંસ્કૃતિ સુંદર, કલામય ને હિત્ય કલાની હતી. તેનું સ્વરૂપ

ભારતીય સંસ્કૃતિથી થોડું જ વેગળું હતું, આ જનસમૂહ સાથે ઉપયુક્ત ઉત્તરદેશી કળીલાના વિકાસનું સંઘર્ષણ થયું. આ સંઘર્ષણની સાદમારી પ્રાયઃ હળવર ખારસો વર્ષ સુધી ચાલી હતી. અને તે કેવી ખૂબ્તવાર, કેવી ઝનૂની ! તગાઉના શક્યવંશી સામ્રાજ્યમાં ફૂલી ફાલી પગલાર ચણેલી રૂઝુ જાતિ આતોના સંમિશ્રણ વડે અતિ ઝનૂની બની હતી. અરિમદનપુર (ખમાન)માં મહારાજા અનેરાધા(અથવા અનાવાયા)ના પંચ દુષ્ક્રાંત એ દંગલ જોર પકડતું ગયું. તલાઇઓના મોરમાં થયેા અને પેગુમાં હતા. સારી સ્વર્ણભૂમિના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આ લયાનક જીવનસંગ્રામ જામ્યો. ઘડીમાં વિજયશ્રી એક પક્ષે ઝોક લે, ને ઘડીમાં બીજે પક્ષે. સદસ વર્ષનાં આ અવિરત તાંડવે અનેક રાજ્યોની ઉચલપાચલ જોઇ, અનેક પાટનગરોની ચડતીપડતી દેખી. તગાઉ પગાન. આવા, અમરાપુરા, શ્રવેઓ, ટોંગુ, પ્રોમ, પેગુ-એ બધાં જગ્યાં ને આંધ્રમ્યાં. વંશપરંપરા આ ઘોર સંહાર જિતયો; ને તે ત્યારે જ શાંત્યો, કે ન્યારે છેલ્લા રાજકુલના સ્થાપક અલાઉદ્દિન ઉફે અલોક્રાના લોખંડી પંજાએ તલાઈ જાતિનું નિકંદન કાઢી તેનું ઉન્મૂલન કર્યું, અમ્મા તેમને સ્થામના આશ્રિતબનાવી દીધા. ને યાં-ગો અર્થાત “યુદ્ધના અંત” ની સ્થાપના કરી એ જ એ યાં-ગો છે, જેને અંગ્રેજોએ પોતાની સ્વાભાવિક અપભ્રંશપ્રિયતા અનુસાર રંગૂનને નામે પ્રખ્યાત કર્યું છે, ને જેના ઉપર શ્રવેડગોના સુવર્ણરાશિ મુકુટરૂપે વિરાજે છે, અને આ દંગલ દરમ્યાન બોલે સરહદી શાન આક્રમણો ચર્તા હતા, તેમની સામે રક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા માંથી પ્રોમમાં ‘બર્મીઝ’ જાતિનો જન્મ થયો હતો, અને જેનું મથક લગભગ હસો વર્ષ સુધી ટોંગુમાં હતું. એ જન્મ આજથી લગભગ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર થયો હતો. તે પહેલાં બર્મીઝ નામની કોઈ જાતિ અસ્તિત્વમાં નહોતી.

અન્ય અનેક પ્રવાહો

એક તરફથી આ જીવનસંગ્રામની ત્રમઝટ જોલી રહી હતી

તે દરમ્યાન, ઉપર ધશારો કર્યો તેમ, બીજી તરફ અનેક હિલચાલો, અનેક પ્રયાણ, આક્રમણ ને પલાયનના પ્રવાહો આમથી તેમ રેલાતા, આગડતા મળી જતા ને વિખૂટા પડતા હતા. ખાસ કરીને તેમાં સૌથી વધારે પ્રગળ અસર શાન કબીલાઓની હતી. ઉત્તરમાં તેમનું નિવાસસ્થાન સરહદી કુંગરાઓની-ચીનના યુનાન પ્રાન્તની-સીમાની હીતરમાં ત્યાંથી તેમણે પગપેસારો માંડેલો. એ ઉત્તર અહમદશને તેણે લગભગ આરપાર વીધી નાખ્યો. અમુક સમય સુધી, લગભગ ચતાબ્દીઓ સુધી, પગાનની તળપદે રાજસત્તાને પરાસ્ત કરીને તેણે પોતાની દુહાઈ ફેરવી હતી, ને રણસંઘ્રામોનાં ડાકલાંથી આસ્માન ગાજી રહ્યું હતું. પરંતુ અંતે એમના આક્રમણના પ્રતીકારરૂપે સંગઠિત થયેલી બમીઝ જાતિની સંખ્યા તેમ જ સંસ્કૃતિના બળે તેમને પાછા હઠાવ્યા હતા; અને આજે તેઓ પર્વતવાસી શાન ઠકરાતોની મર્યાદામાં સમાઈ ગયેલા દેખાંય છે. તે ઉપરાંત ચીંદવીન નદીના ઉત્તર ભાગના તટે, અને આસામમાં પણ એ જાતિની હયાતી એક અગર બીજા નામે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શાન લોકોની ભરતીઓટ ઉપરાંત ને નાની હિલચાલો હતી તેમાં અહમદશના પશ્ચિમ કિનારે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ઉતરી આવતી ચીન અને પૂઠની સરહદે પણ એ જ દિશામાં પ્રયાણ કરતી કરીન જાતો નોંધવા યોગ્ય છે, તેમનાં સ્થાન મૂળ ચિનહિલ્સ અને કચીન હિલ્સમાં હતાં, પરંતુ કાળે કરીને તેઓ ક્રમશઃ તળેટીઓમાં પણ ફેલાઈ ગયા છે. છતાં શાન રાજ્યોમાં એમની વસતિ વધારે પ્રમાણમાં છે; હજી પણ એ અને બીજા અનેક નાનામોટા કબીલાઓની હિલચાલોનાં વમળ ડહોળાઈ રહેલાં છે, ને તેમાંથી કવચિત્ કવચિત્ આજ પર્યંત અપરિચિત એવી કોઈ માનવજાતિનો સમૂહ દૃષ્ટિએ તરી આવે છે. આ પ્રવાહો પ્રતિપ્રવાહો, અને વમળો નિરંતર ધુમરીઓ ખાય છે, ને સાથોસાથ અથડામણ અને મિશ્રણ પણ વધતાં જાય છે. અહમદશમાં અવશિષ્ટ તલાઈ-મોં બમીઝમાં લુપ્ત થઈ ગયા

છે. આરાકાનીઓ છેલ્લા દોઢસો'ક વર્ષો થયાં એ જ માર્ગે ગતિ કરી રહ્યા છે, ને થોડાં જ વર્ષોમાં એમનું નિરાણું અસ્તિત્વ મટી જવા સંભવ છે. શાનો, કરીનો અને ચીના, જે બધા ચીનાના પિતરાઇઓ જેવા છે, તેમની ખીચડી બનીને એક તરફ પકાતી જાય છે. કરેન જાતિની સુંદર, બહાદુર કોમ, જે લગભગ આખી હિસાઇ થઇ ગઈ છે, તે જો એકપક્ષે એંગ્લો-અર્મીઝની વર્ણસંકરતામાં તો બીજે પક્ષે અર્મીઝના સર્વપાયક હિંદુમાં ધીમે ધીમે લોપ થતી જાય છે. જ્યારે આ કમ સવિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગતિ કરશે ત્યારે આ દેશની મુખ્ય વતની જાતિઓમાં અર્મીઝ, એંગ્લો-અર્મન અને શાન રહેશે. અને તેમની કાયા પણ આજે છે તેના કરતાં અકલ્પ્ય પ્રમાણમાં પલટાઇ ગયેલી હશે. કારણ કે ખાસ કરીને પહેલાં બે વર્ગોમાં હિંદી અને ચીના રકતનાં “ઇન્ફેક્શન”નાં સ્રોત પ્રબલતા ધારણ કરતા જાય છે. કહો કેવી અદ્ભુત આ માનવ-ઘડતરની લીલા ! પુરાણપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મદેશ સિવાય બીજે ક્યાંય એના દર્શનનો સંભવ હોય ખરો ?

સમય-સાધનની આવશ્યકતા

અને આટલા પચરંગી દેશને નીરખવો હોય તો અવશ્ય સમય ને સાધન જોઈએ. ટેનાસરીમ જિલ્લા અને મોલમીનની મોહિનીની ઝાંખી આપણે કરી ગયા. “ડેટ્ટા” યાને ઇરાવતી નદીનાં અનેક મુખોમાં તણાઇ આવતી માટીના જમાવમાંથી ધડામેલી રંચૂલની ઉત્તર-દક્ષિણે પથરાયેલી સોનાના કટકા જેવી ભોયની અવર્ણનીય સુંદરતા અને ઇરાવતીને ઉપરવાસ થોડે સુધીના પ્રદેશની ખૂબીઓ તો લગભગ સાર્વજનિક સંપત્તિ બની ગયેલી છે. પણ થોડાંક વર્ષો થયાં માંડલે-મેઘોને ભૂલાવે એવા કલ્હાની પહાડી સુંદરતાનો પરિચય આગંતુકોને થવા લાગ્યો છે. રેલ્વે ટ્રેનમાં થતી અચડામણનો અનેકગણો બદલો આપે એવી એ કુંગરની મુસાફરી રમણાય છે. અને ખુદ કલ્હા ! એની સહુતર કુંગરમાળાઓ તોફાને ચઢેલા મહાસાગરની

તરંગશ્રેણીઓ જેવી લબ્ધ છતાં આદ્લાદક દેખાય છે. એનાં મનોહર પાર્શ્વનાં વન, એની ફળફૂલની વિવિધતા ને વિપુલતા, એની હાડપિંજરમાંથી માનવી બનાવે એવી ખુશતુમા આબોહવા ! શાન મુલકનો એ સોહામણો જાંબર. એ...ને દષ્ટિ લંબાય ત્યાં સુધી પથરાયેલાં લીલાં મેઘનો ને વૃક્ષરાજીઓ, એના કુંગરાની તૂકો ને સુરમ્ય ખીણો, એના ચિત્તાકર્ષક દોળાવો ને એની સામાહિક "ગુજરીઓ" માં એકત્રયતા આસપાસનાં અનેક ગામોના રહેવાંસીઓના અહેરામહેરા, પોશાક, રીતરિવાજ તથા સર-સાંભાળેની મનને મુગ્ધ કરનારી વિશિષ્ટતાઓ ! ગળામાં પિત્તળની હાંસડીઓ ખડકીને બળ્બે વેંત જેટલાં લાંબાં ગળાંવાળા પગલું સ્ત્રીઓ, પગની ઘૂંટીથી સાથળ સુધી કલ્સાના થોકે ભરનારી અંછડ પગવાળી "જે" સુંદરીઓ, અત્યંત કુતૂહલપોષક જિસવો અને તહેવારો, પંદર વર્ષના છોકરાને પંચોતર વર્ષની નવોદા સાથે પરણાવતા "ગાઉટો" લોક, લગ્નને નામે જેને ત્રાસ છે ને તેથી કરી આજે જેનાં અડધો ડઝન કુટુંબો માંડ હયાત છે એવા વિચિત્ર બાન્યો લોક, એ અને એવી અપરંપાર વિચિત્રતાઓનું એ, સરહદી મયક અદ્વિતીય સંગ્રહસ્થાન છે.

ઇલે સરોવરનું સૌંદર્ય

પરંતુ એ તો હજી સ્વર્ગનો દરવાજો માત્ર છે. એની પશ્ચ પેલી પાર વિસ્તરેલું પેલું ઇલે સરોવર જોયું છે ? એના રક્ષિત શા સ્વચ્છ જળમાં અરીસા જેવાં સુરેખ પદ્મોડો અને વનરાજીઓનાં પ્રતિબિમ્બ નીરખીને તમે પાગલ બન્યા છો ? એની શીતળ છાતી ઉપર સદૈવ વસતાં માનવીઓનાં જીવન-વ્યવહાર વિશે સાંભળ્યું-વાંચ્યું છે ? લાંબી સર્પ જેવી નૌકાઓમાં બેસીને ખાણીમાં નાખેલા એક પગનો દહેસાં તરીકે ઉપયોગ કરતા અપળતાથી સર્વ રચણે ફરી વળવાની એમની આશ્રય-જનક કલા વિશે તમે કશું જાણ્યું છે ? પશુ કલો અને તેની પડોશના શાન પદ્મોડોમાં જ નંદનવન સમાઈ જતું નથી. ટોંછ

તેની હરીદાષ કરે છે. દક્ષિણ શાનસમૂહોનું એ પાટનગર. કાશ્મીર, હિમાલય અને વિલાયતમાં જોવામાં આવતી વનરપતિની અપાર સમૃદ્ધિની ગોદમાં લપાયેલું એ રત્ન છે. એ લોખલભ ! એ મોગ નાછા માનવજાતિના સર્વભક્ષી કર્કશ સમ્ભગમથી હજી પણ બચવા પામેલાં એ દેવદેવીઓ, અપ્સરાઓ અને પરીઓનાં પ્યારાં કીડાંગણો! નદીમાર્ગે, રેલ્વે રસ્તે, કે કાચીપાકી સડકોની સતત વધ્યે જતી જાળગૂંથણી વાટે, જ્યાં જાઓ ત્યાં કુદરત સોજે કળાએ ખીલી રહી છે. બ્રહ્મદેશ બૌદ્ધ છે, છતાં તેને તત્ત્વામીન(ઈન્દ્ર)ની આધિપત્ય તીચેની રૂવ-દેવાંગનાઓની સૃષ્ટિમાં અપરિમિત શ્રદ્ધા છે. પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક જળાશય, હરેક કુંજ, હરેક કુંગર ઉપર કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ વિદેહ આત્માની આણુ હોવાનું તેઓ માને છે. દેશભરમાં, ગામે ગામે, વને વને, વૃક્ષે વૃક્ષે નાનકડાં લાકડાનાં સુંદર ધર ટાંગેલાં હોય છે, અને તે એ સ્થળના “ના” (પરી; અપ્સરા કે કાષ્ઠ વીર યા વીરાંગનાના વિદેહ આત્મા)ને અર્પણ કરેલાં હોય છે. ત્યાં રોજ ધૂપ દીપ પુષ્પાદિ ચઢે છે, ને કાષ્ઠ એનું અપમાન કરતું નથી. એમની આ અતીવ સુંદર કલ્પના તેમને વનરપતિ તથા નિસર્ગની અન્ય સંપત્તિ પ્રત્યે સવિશેષ અનુકંપા-શીલ ને વિનમ્ર બતાવે છે. એવાં ધર-“નાત્સર્ધ” રંગૂન જેવા વીસમી સદીના વેગથી ઘેરાયેલા શહેરની આસપાસનાં વૃક્ષો ઉપર હજી પણ નજરે પડે છે.

કલાની વાત કરી, ટોંજની નોંધ લીધી. હવે લાસ્યોને યાદ કરો. અને એ અધુન સર્વોચ્ચ સુંદર છે. લાસ્યોમાં રેલ્વેનું ટર્મિનસ છે. ત્યાંથી પેલી ઇન્જિનેરો કળાની અભયખી સમા ગોટીક તરફ જવાની ગાડી પકડો. આહ ! જમીનની સપાટીથી આઠસો ફીટ ઊંડી ખીણમાં નદી ધસી આવે છે, ને પથ્થરને તોડી ભૂગર્ભમાં અદશ્ય થાય છે. એ ગુફાથી ૮૦૦ ફીટ

હાથે વિશાળ પુલ છે. એ જંગી પુલ ખીણની તળેટીમાંથી કરોળિયાની નાજુક બળ જેવો બાસે છે. ત્યાંથી ગાડી પકડીને આવે તો આવે મેમ્બો. એ બમાંની સરકારનું હિનાળાનું પાટનગર. અંગપ્રત્યંગે મનોહર એવા મેમ્બો પહાડ અને તેનું નગર, તેનાં સરોવર, ત્યાંથી વિસ્તરેલાં દર્યો, તેનો સર્પાકારે નીચે હિતરતો મોટર રસ્તો—એ સ્વપ્ન સમું અલૌકિક છે. ને એની તળેટીથી ત્રીસ માઇલે પહોંચેશો માંડલે ! બ્રહ્મદેશનું અંતિમ પાટનગર ! રાજ્ય માંડોને બંધાવેલો એક ચોરસ માઇલનો રાજગઢ, એની અંદરના મહેલો, એ મહેલોના અનેકરંગી ઝગમગતા શણગાર, એનાં સિંહાસનો, એનાં સંગ્રહસ્થાન, એ ગઢને ફરતી વિશાળ ખાઈ—એ વસ્તુઓને જિહ્વા હોય, તો કેટકેટલી ઉચ્છ્વસાયેલો, ખટખટો, પરાક્રમે અને સમૃદ્ધિની તેઓ સાક્ષી પૂરે ! અને ત્યાંથી થોડે દૂર બર્મીઝ બનતની ધર્મ પરની આસ્થાના ધીર્તિસ્તંભ શો બોલો છે માંડલે કુંગર—એને ચાર પડખે પત્થર. બંધ પગચિયાંની હારો નખસીખ લાંબાય છે. થોડે થોડે અંતરે વિશાળ હોબંધ એંગાનો, બુદ્ધની પ્રચંડ પ્રતિમાઓ, સાધુઓના મઠ, અતીવ સુંદર બર્મીઝ કારીગરીના નમૂના, તે ટાય ઉપર મૂર્તિઓ તે પગોડાની લરમાર ! એનાં તે વર્ણન ચર્ચ શકે ? માંડલે શહેરની બીજી તરફ આવ્યો આરાકાન પગોડા, જેમાં બ્રહ્મદેશની પ્રાચીનતમ બુદ્ધમૂર્તિ ‘મહામુનિ’ બર્મીઝ ભોક આરાકાનમાંથી ઉપાડી લાવ્યા છે તે વિરાજે છે.

પ્રત્યક્ષમૂર્તિ ઇતિહાસ

અને આસપાસનો પ્રદેશ એટલે ઇતિહાસની પ્રત્યક્ષમૂર્તિ—અમરાપુરા, આવા, ... ! ત્યાં ધરાવતી વહે છે. એની સામે પાર આવ્યો સગાઈનો પહાડ, જે આખો સુવર્ણમંડિત સ્તૂપોથી છવાયેલો છે, તે જેમાં હજારો બિખ્ખુઓ વાસ કરે છે. ત્યાં મણીપુરી “પૌના” બ્રાહ્મણોનું પણ મથક છે, તે રામલીલાના

હિસવો થાય છે. ઇરાવતી માતાનું નિષ્કલંક વક્તવ્યજી હમરો ખડેરાનાં પ્રતિબિમ્બને ઝીલે છે, ગર્ભ ગુજરી સમૃદ્ધિ માટે એને આશ્વાસન આપે છે. ને ત્યાંથી પગાન દૂર નથી. પગાન, જે ૧૧મી સદીમાં આ દેશનું ગૌરવવન્તું પાટનગર હતું ને જેની નૈસર્ગિક સંપત્તિ તથા ખડેરાની ભવ્યતા દેશભરમાં અદ્વિતીય છે. માણેકની ખાણો માટે સુવિખ્યાત મોગોક પણ દૂર નથી. વળી છેલ્લા રાજકુળના આદિ પુરુષ વીર અલાઉદ્દીયાની જન્મભૂમિ સ્વેચ્છા રેલ્વે સડક ઉપર જ છે. ત્યાંથી ચાલીને છેક ચીનની સરહદ ઉપર ડાકિયાં કરતું મીચીની વિચારચરત અદાથી ઊંચું ઊંચું સરહદની પેલી પાર પથરાયેલાં નિર્જન નિર્ણિત અરણ્યોના ગુપ્ત ભેદોને ઊકેલવામાં મૂંઝાયું છે. એ અરણ્યોથી છવાયેલી પર્વતની કતારો બ્રહ્મદેશની સીમાનો ચીન અને તિબેટ સાથે ભેટા કરાવે છે. હજીય ત્યાં કોઈ પણ “મુઘરેલા” માનવીનો પદસંચાર થયો નથી. ત્યાં પચીસ પચીસ હજાર શીટ જાયાં અથળ માર્યા આરમાન સાથે ટક્કર ઝીસે છે, અને એ જ એ રથજી છે કે જ્યાં તોફાની, નિરંકુશ, સ્વચ્છંદી માણી અને નમાઘખા નદીઓ કલ્સેલથી ભેટે છે, ને એ સંગમમાંથી ઇરાવતીનો પ્રચંડ વહેતો સાગર છુલવાટ કરતો આખા બ્રહ્મદેશને સળંગ એ લાગમાં ઠાપતો અદ્ભુત શક્તિથી ધર્યો ગય છે.

કુદરત દેવીની સંપૂર્ણ કૃપાથી પ્રપુલ્કિત બ્રહ્મદેશ એશિયા-ખંડનું અમૂલ્ય રત્ન છે. આરે માસ એ સુંદર છે, સાંગોપાંગ સુરેખ છે. એ જેવો સુંદર છે તેવો જ વ્યાપારી દ્રવ્યોથી સમૃદ્ધ છે. એનું ઇમારતી લાકડું વિલાયતમાં પણ અનેરું રથાન ભોગવે છે. એનાં ફેરાસીન પેટ્રોલ વગેરે તેજો દુનિયા-ભરમાં વપરાય છે. એના ચોખા તો હિંદમાં ધરેધરે જાણીતા છે, એની લાખની ને ચાંદીની કારીગરી પ્રખ્યાત કચ્છી ચાંદી-કામને બૂલાવે તેવી છે. એના લોઢાનાં આંગળાંમાં સ્વાભાવિક

કલા છે. ત્યાંના લોકો આનંદી, વિલાસી ને અતિથિસત્કારપરાયણ છે. ત્યાંની ભૂમિ જરાક ખોતરતાં કાચું સોનું આપે એવી રસાળ છે. સુધરેલી ઢાળના વેપાર, સટાખોરી, પરદેશો સાથેની હરીફાઈ અને અન્ય વીસમી સદીની કુટિલતાઓ એ લોકોનું હીર ચૂસી રહી છે, કેમ કે આજે એનો વેપારઉદ્યોગ સર્વથા પરદેશીઓ ભોગવી રહેલા છે, ને એની કુદરતી સમૃદ્ધિ વિદેશી કંપનીઓની ખેડીમાં બંધાઈ છે, છતાં 'અહમદેશ આપણે માટે હમેશાં અદ્ભુત રંગે રંગાયેલો હતો, છે, ને રહેશે. ત્યાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા તથા પ્રતિભા એવી સુદૃઢ છે, કે તેને સત્વ રીતે મહાગુજરાતનો એક પ્રાન્ત કહેવાની આપણે હામ બીડીએ છીએ:

ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત

બ્રન્ટનની મુલાકાતે

૨૦ મી ફેબ્રુ. પોંડીચરીમાંની મારી રૂમમાંના મોટા ગોળ ટેબલે બેસીને આ લખું છું ત્યારે ટેબલ પર મારી સામે એક વિઝિટિંગ કાર્ડ પડ્યું છે. તેની પર હાથે લખેલા સરનામાંની પહેલાં વંચાઈ જતું છાપેલું નામ છે : PAUL BRUNTON. એમની આજ બપોરની ૧૧ થી રાત્રી સુધીના દોઢ કલાકની મારી મુલાકાતનું એ પરિણામ. ... આજે સવારે અંશુ-લાલની રૂમ પર ગયો ત્યારે તેમણે મોકેસપ્લેંકફ્રીટ ' ંહેર ધ્રજ સાયન્સ ગોઈંગમાં અંશુપાત કરવાનો પ્રયાસ કરતા મને, પોતે ફેંક લખતા હતા તેની વચ્ચે જ વાત સાંભરી આવતાં કહેલું : " પોલ બ્રન્ટન આવ્યા છે. " હું : " એમ ? બનશે તો મળશું. " અં : " હા, કાલે દર્શન પછી તો જવાના છે. " હું : " ત્યારે તો આજે જ જવું જોઈએ. " અં : " હા. " ... પછી તેમણે આગળ લખવા માંડ્યું ને મેં મારા હાથમાંની ચોપડી અનિચ્છાએ ('અનિચ્છાએ' કેમ કે એ ઉપલક્ષ નજર નાંખતાં સમજાય તેવી નહોતી; ને, ફરીથી હાથમાં આવે કે ન આવે, તેથી પણ 'અનિચ્છાએ' અને સખેદ) ટેબલ પર એને ઠેકાણે મૂકી, પછી, પ્રણામ-વિધિનો વખત પાસે આવતો હતો તેથી રૂમના નીચા ચોકમાં જિભો ને ચોકમાં ચઢીને મંડપમાં જતાં નરનારીઓનું નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. ... થોડી વારમાં, ડાબી પાસથી એક સાહેબ આવ્યા : સાદામાં સાદા ઢાટપાટલુન, રાખોડી રંગની નેકટાઈ,

માથે સોલા હેટ; મોં લંબગોળ, નાક ઘાટીકું ને પટુકરણ, જૂરી
 ગોડાલુમય આંખો, અને જાણે દળાયલે લમણે સવિશેષ આગળ
 તરી આવતું ઊંચું તેજરવી લલાટ. “ આ જ પોલ અન્ટન હશે
 ને ? ” મેં મનને સવાલ કર્યો, એમની સાવ નાની શી અબ્બિ
 થી રમણ મહર્ષિ વિશેના એક અંચમાં જોએલી, તેના સંસ્કાર
 સ્મૃતિઓ તાત્કાલ કરવા મથતાં મથતાં. જવાબ મળ્યો. “ લાગે
 છે તો એ જ. ” પછી તેઓ મંડપમાં જઈ ગોઠવાયા ને મેં
 પણ મારી જગ્યા લીધી. પ્રણામવિધિ બાદ અમે સત્કારખંડ
 પાસે, છેક બહારદયા ઓટલા પર ઊભા હતા ત્યારે, અંબુલાઈ-
 ને મેં યાદ આપવાથી, એ જ સાહેબ ત્યાં આવ્યા ત્યારે
 એમની સાથે વાત કરી મુલાકાતનો વખત મેળવી લીધો: એક
 વાગે. ... એ પ્રમાણે અમે એમના હોટેલ પર એક ને સવાની
 વચ્ચે પહોંચ્યા. મને બીક હતી કે આવા પ્રખ્યાત અને સમર્થ
 અંચકારને મળવા, તેઓ કાસે તો જવાના હોઈ વખત ઓછો
 છે માટે, અહીંના તથા અહીં આવેલા સંખ્યાબંધ માણસો
 એમની પાસે બેઠા હશે ને અમને તેઓ માંડ દસેક મિનિટ
 આપી શકશે. પણ એ બીક ખોટી પડી. અસલ વારાના હોટેલને
 પહેલે માળે, આગલા સર્વસામાન્ય ખંડમાં, નીચેના રસ્તાની
 સામે પાંચ ગર્જતા સાગરના સાન્નિધ્યે, તેઓ એકલા જેવા
 બેઠા હતા. “ એકલા જેવા ” ક્રમ કે હોટેલમાં જ રહેનારું બે
 યુરોપી બાહ્યો એમની સાથે વાત કરતાં હતાં તેઓ અમને
 આવ્યા જાણી અદશ્ય થયાં. દરિયા બાજુની ગેલેરીમાં જવાના
 બે બાર વચ્ચેની ભીંત પાસેની જૂની-જૂની ડેકચેર પર પોતે,
 ઝાંઝાળાણુનો વિધિ થઈ રહેતાં, બેઠા; એમના જમણા હાથની
 એવી જ પુરાતન નેતરની ખુરસી પર બેસવા મને સૂચવ્યું, જે
 સૂચનાનો અમલ મેં આજાર માની, મારાવાળી ખુરસી એમની
 વધુ નજીક હતી તે જરા આઘી લઈ તથા વાંકમાં ગોઠવી,
 કર્યો; મારે જમણે હાથે થોડેક દૂર અંબુલાઈ બેઠા. ... ખાસ
 તંત્રીપણાની સ્થળ સાબિતી તરીકે મેં ‘ માનસી ’નો પાંચો

અંક તેમના હાથમાં મૂક્યો. એનું જરા ઊતરતી કાટિનું રૂપરંગ પણ તેમણે વખાણ્યું એટલે મેં કહી દીધું કે પહેલા ચાર અંકો તો આથી યે રૂડાંરૂપાળા હતા, પણ કાટકસરના પ્રયાસમાં એ બધું નષ્ટ થઈને આ કૃશતા આવી છે. તેમણે ત્રેમાસિકના નામનો અર્થ પૂછતાં મેં એ સમજાવ્યો; તેમ જ, સવાલના જવાબમાં, એનાં પાનાં કેવાં કયાં લખાણોથી વિભાગપંચકે ભરીએ છીએ તે પણ ટૂંકામાં વર્ણવ્યું. આ બધું તેમને ગમ્યું. પછી તુર્ત મેં કહ્યું કે અંથોદારા તો આપણી ઓળખાણ બે વર્ષ જેટલી જૂની છે કેમ કે ૧૯૩૫થી તમારું લખેલું જે જે મળે તે વાંચું છું, એટલું જ નહિ, એ અંથોનું વસ્તુ પણ મારા વાચકોના ચરણમાં ધરું છું. પછી, એમના 'સીક્રેટ પાથ'નો વાસ્તવિકમાં ઉલ્લેખ કરેલો તેની વાત મેં કરતાં જ તેમણે ધ્રુવ દર્શાવી કે મારે એટલા લાગતું કાતણ ('કટિંગ') એમને મોકલવું. મેં હા કહી. એ જ રીતે, 'એક ચિંતનીય પ્રયોગ'વાળી નોંધ વિશે પણ મેં એમને ખબર આપ્યા કે દયાલબાગવાળા સર સાહેબજી મહારાજ વિશે મેં તમારા 'એ સીક્રેટ ઇન્ડિયા' પરથી થોડું લખ્યું છે. એ પરથી પોતે કહે "હા, એ પ્રકરણ વાંચીને જ લૉડ વિલિંગ્ડનને એમનો પહેલો પરિચય થયો. ને તેમણે મહારાજને નાઇટહૂડ બક્ષ્યું." સર સાહેબજી જેવા એક ગુરુપદવીના પુરુષ નાઇટહૂડ જેવી દુ-પવી વસ્તુનો સ્વીકાર કરે એ બ્લન્ટનસાહેબને પણ સહેલાઈથી નહોતું સમજતું. હું કહેવાનો હતો કે એ સ્વીકાર બહુ સારી વસ્તુ અમારી નજરે નીવડી કેમ કે એ પ્રસંગને અનુલક્ષીને જ હું નોંધ લખી શક્યો અને ગુજરાતીમાં દયાલબાગના અનન્ય પ્રયોગ વિશે પહેલી (ને અત્યાર સુધીમાં એકમાત્ર) વાર લખી શકાયું. ત્યાં ઔપચારિક આશ્રમ નથી પણ ઉદ્યોગ-ધંધાનાં કામો થાય છે એ હકીકત પર ધ્યાન બેઠી તેમણે ઉમેર્યું કે મહારાજના ગયા પછી એનું શું થશે તે નનનને, કેમ કે એવી શક્તિઓવાળા બીજે કોઈ ત્યાં લાગતો નથી. ... ઉપલા

નામદહ્નિવાળા બનાવની નુકતેચિની તમારા ‘એ હમિંટ ધન
 ધ હિમાલયજ’માં છે એમ મેં કહેતાં તેમણે મેં એ વાંચી હશે એમ
 પૂછ્યું. હું: “ મોરટ ઓફ ઇટ. ” હજી પૂરી નથી કરી, કેમ કે
 અંચમાં તેમણે પ્રતાપગદ જવા તેહરી-ગઢવાલ છોડ્યું, ત્યાં
 મારે પણ, આજથી એ અઠવાડિયાં પર, જાવનગર છોડવા વખત
 થયેલો ...વચ્ચે બીજી થોડી વાતો પછી મેં પૂછ્યું કે તમારા
 ‘એ મેસેજ ક્રીમ અરુણાચલ’ની પ્રતિકૂળ ટીકા ઘણી થયાનું
 સાંભળ્યું છે, એ સાચું? ” અ: “ યસ, નો લંડન પેપર લુડ
 રીબ્યુ ઇટ; ઇટિઝ ધ લોરટ સક્સેસફૂલ ઓફ માઇ બુક્સ. ”
 ઓછી સફળ, એટલે વેચાણની દૃષ્ટિએ. બાકી એના પૂર્વાર્ધમાં
 તેમણે આજકાલના પાશ્ચાત્ય સમાજની કહેવાતી ‘ નવી નીતિ ’
 વગેરેની વિકૃતમાનસ જાવનાઓને એવી તો સંયમી નિર્દયતાથી
 સબોટી છે કે એ અંચનો વિરોધ થયો ન હોત કે એને ઉવેખ-
 વાનો ડોળ ધસાયો ન હોત, તો જ આપણને નવાઈ લાગત.
 અરુણાચલ વિશેની એ ચોપડીને લગતી અમારી વાત પરથી
 અમે તત્તરથ શ્રી રમણ મહર્ષિ વિશે પણ ટૂટલીક વાત કરી:
 (૧) તેમની પદ્ધતિ પ્રાચીન ઋષિઓ જેવી છે-અધું તમારી મેજે
 સ્વાનુભૂતિથી જાણો; અધ્યાત્મજ્ઞાનને તેઓ (બીજા કેટલાકના
 અત્યારના આવશ્યક પ્રયાસોની ન-જેમ) શુદ્ધિગમ્ય કરતા નથી;
 (૨) ત્યાંના આશ્રમનું બધું અહીંના આશ્રમ કરતાં જુદું છે-
 એમાં ચઢે કે ઊતરે કોણ એ નથી જોવાનું, પણ જુદું ખરું જ;
 (૩) તમે અહાથી ત્યાં જશો, એટલે બંને જગ્યાએ મળીને
 દક્ષિણ ભારતના બંને મહાગુરુઓનો લાભ તમને મળ્યો
 સમજજો. પૂછતાં મને સંકેત તો થતો જ હતો, છતાં અહીંથી
 ત્યાં જવાનું દેનબાકું-ચર્કનું પૂછ્યું; એની એમને ખબર નહોતી
 એટલે અટકળે રાત્ર-૪ રૂપિયા એમ કહ્યું, જે સુધાયું અંબુભાઈએ:
 “ નો, ટુ-ફોર ઓર સો. ” ... આજના હિંદુઓના જીવનમાં
 જીવતી અધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે એની ચર્ચા તીકળતાં મેં
 સૂચ્યું કે વેદાંત વિશેની માયાપાદવાળી જાવનાના જૂલભયાં

અર્થોએ અને એવી અલુસમણુ સમજણે અમને બગાડ્યા છે. આ પરથી તેમણે એ સંબંધી મહર્ષિનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું: જગત મિથ્યા છે એ પ્રકારની મનોવૃત્તિ-એવો ભાસ કે ભ્રમ-સાધકજીવનના શરૂઆતના ભાગમાં આવશ્યક તથા હેતુસાધક હોઈને તેના વિકાસની એ એક તબક્ક છે, એટલું જ; બાકી, એને જ એક વાર દિવ્ય ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર હૃદયમાં થાય એટલે તે ઇન્દ્રિયગોચર બાહ્ય જગતને તેમ જ ભાવો-વિચારોના આન્તરજગતને પણ એ ત્રણેથી ઉચ્ચતર જગતના અનુભવને પ્રકાશે જુએ છે-એ ત્રણેને મિથ્યા તરીકે નહિ પણ સાપેક્ષતાએ સત્ય વસ્તુઓને સ્વરૂપે, સ્થળકાળમાં થએલા બદલાના જ આવિર્ભાવ લેજે, જુએ જાણે તે અનુભવે છે. આપું જ કંઈક 'કલ્યાણ કલ્પતરુ' ના વેદાંત-અંકમાં વાંચેલું મને યાદ આવ્યું ને એ બધું વિચારવા જેવું છે.... અનિષ્ટનું મૂળ શું; આસુરી સંપત્તિ પહેલપ્રથમ આવી ક્યાંથી; શું પ્રભુએ જ એને પોતાનો ઉચ્ચતર ઊંડો હેતુ સાધવા રચી; એમ હોય તો પણ માણસે પોતે માણસપણાના ભાનવાળો તે છે, પંડમાં અસુરતા એને અનુભવાય છે, ત્યાં લગી તો એની સામે લડવું જ ને; એક વધુ મહાયુદ્ધ બધું કરીને ચશે જ; ને એમાં પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિનો વિનાશ થવાનો ને; એવો ભય આજે છે છતાં, ત્યાં અધ્યાત્મ-વિષયમાં પહેલાંના કરતાં લોહો રસ વધારે લે છે, સાષ્ટકીકલ રીચર્સ વગેરેને કારણે, પુનર્ન-મવાદનો પણ સિદ્ધાંત તરીકે દૈવે અગાઉના કરતાં વધુ માણસો સ્વીકાર કરે છે: આ પ્રશ્નોની તથા એમાંથી એક પછી એક પુલ્કે જતા હતા એ સંખ્યાબંધ ઉપપ્રશ્નોની ચર્ચા પછી એમનું કાર્ડ અને સરનામું લઈ અમે છૂટા પડ્યા.

નવીનપુરનો યાત્રી

૧

એ આશ્રમ કેવો હશે ? અને ત્યાંના સાધકો કેવા હશે ? સાધકો કેટલા બધા ભારેખમ થઈને ફરતા હશે ? વહેલી સવારથી મોડી રાત લગી ગાંભીર્યનાં પૂતળાં બનીને જ આશ્રમમાં કે એની બહાર વિચરતા હશે ને એ લોકો તો ? કોઈ વળી આગળ વધેલા હશે એ તો સમાધિના ઘેનમાં જ દિવસો નિર્મમતાં હશે, વેરાન શા કંપાઈડના એકાદ ઝાડ હેઠળ કે પછી અર્ધી ઉજડ જેવી પોતપોતાની કોટડીમાં. એવાઓ તો ખાવા-પીવા માટે પણ આશ્રમના એક ભાગમાંથી બીજામાં અધ-મીચેલી આંખે જતા હશે-નદણે કોઈ નિદ્રાચર ? આલ્યો, નિશાચરના સહોદર જેવો.

ખાતા શું હશે ? સફા બાખરી અને બાજનાં પાંદડાં જ ને ? ચોગના સાધકોથી બીજી કોઈ ચીજને અડાય જ શાનું ? છેક એવું નહિ હોય તો પણ, સાંભળ્યા પ્રમાણે, રસોઈમાં મસાલો તો વપરાતો નથી, મસાલો નહિ ? એકલું મીઠું જ ? એવાં, ઘળ-શાક (જે એ વાનીઓની હરતી ત્યાં હોય તો), મોંમાં શેં જતાં હશે ?

એવા માણસો કોઈ પણ જાતના આનંદપ્રમોદમાં તો સમજે જ શું ? ત્યાં કાવ્ય, સંગીત ને બીજી કલાઓ પોષાતી

૧. બંધમાં ચાલવાના રોગનો રોગી-‘સોમનામ્બુસિરઠ.’

હોવાનું કહેવાય છે પણ એમાં ય એક તરેહના દૈવી ધુમ્મસ સિવાય બીજું શું હશે ? જોએ લેખક છે તેઓ પણ આખો દહાડો યોગ જ લખ લખ કરતા હોવા જોઈએ, બીજું એમને આવડે પણ શું ? એ બહારસિંદ્રાને નામરૂપમય જગતના બીજા જ્ઞાનપ્રકારોમાં રસ જ ક્યાંથી રહ્યો હોય ? કેટલા સંકુચિત ને દયાપાત્ર !

વિજ્ઞાનમય ચેતના^૧; ભગવાનની દિવ્ય શક્તિ^૨; એવું પૃથ્વી પર અવતરણ : ભગીરથના ગંગાવતરણને પણ નાનું કહેવરાવે તેવા એ ચેતનાવતરણનો પ્રયોગ ચોવીસે કલાક જે આશ્રમમાં ચાલે છે તેમાં તો ઉપર કહ્યા તેવા જ, આપણી ‘અવીચીન’ દૃષ્ટિને અવગુણી ગુણે ભરેલા લાગે તેવા માણસો, તેવાં કામો, તેવું વાતાવરણ જ હોય ને ? એ આશ્રમને જોવા ગયા તો શું, ન ગયા તો ચે શું ?

તમે તમારા ગામમાં એકા એવાએવા વિચારે પીડાતા હો છતાં જો વિચારપારની ભૂમિકાનાં બજો કેંક એવું કરે કે એકાદ મધુરે ગળસકે તમને વહી જનારી ટ્રેન આવીને ઉભી રહે આ નવીનપુર^૩ સ્ટેશને, અને, તમને લેવા આવેલ સાધક ઉસડે તમારી ઊંધને, તો તમે શું શું અવનવું જુઓ છો ? શું શું કહ્યું—અણકહ્યું નથી જોતા ?

સૌથી પહેલું તો એ કે એ સાધક સૂકા સમડા જેવા નથી; પ્રલંબ દેશી સ્હોલું એમનું મુખ તેજસ્વી છે અને તમને સ્મિતભયો આવકાર આપે છે. બીજું

૧. આ બંને મટિના વધારે પરિચિત રાખ્દો આ પ્રમાણે : માહેશ્વરી, મદારાશ્રિ, પરાશ્રિ.

૨. નવીનપુર=પોંડીચેરી. લામિલ ‘પુદ’ (=નવું) નું ફેરિએ ‘પોંડી’ અને અંગ્રેજીએ ‘પોંડી’ ક્યું; અને લામિલ ‘ચેરી’ એટલે અક્ષરશઃ તો નવું ગામ કે સહેર બદારનો સ્થાન; અર્થા. પુર.

તમે એ જુઓ છો કે મજૂર કે રિક્ષાવાળા સાથે વાત કરવામાં ને કામ પાડવામાં નથી તેઓ ભગવદ્ભક્તિએ નીમળતા કાચાપોચા ભિર્મિલ માણસ અને નથી વૈરાગ્યે વ્યવહાર-શ-ય બેદરકાર કે તોછડા બનાવેલા માણસ. આપણી જ દુનિયાના કોઈ પણ સમસ્યારણુ વૃત્તિ-શક્તિવાળાં મનુષ્યપ્રાણી જેવા સૌમ્ય, સચેત અને કાર્યકુશળ તમે તેમને દેખો છો; અને એ દેખવું તમારે હૈયે હાશ કરાવે છે કે હું કોઈ અસ્પર્શ્ય દેવોની ભૂમિમાં નથી આવી પડ્યો, સમાધિપીડિત ઋષિવર્યો વચ્ચે નથી રહેવાનો, પણ મારી જેવા મનુષ્યકોટિના જીવોની વચ્ચે જ મહિનો સુખેથી રહી શકવાનો છું.

.. રોશનેથી છતારે. ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં રિક્ષા ગામ વીંધતી હોય છે ત્યારે જરા જરા વારે તમે ધરો પર કે બ્રૂડો પર પ્રકાશનો એક પટો પડતો, પડતો ને સરકતો, જુઓ છો. પહેલાં લાગે છે કે વીજળી, માથે થોડાં વાદળો છે તેમાંથી ચૂતી વીજળી; પછી મનને પૂછો છો કે વીજળી આમ જરાક પણ રિયર ચતાં વળી ક્યારથી શીખી ? આ પ્રકાશ જ્યાં હોય તો એક-એ સેકન્ડ ભિન્નો કાં રહે ? પણ અવલોકનશક્તિને થોડી વધુ તસદી આપો એટલે તમે શોધ કરો છો કે એ તો છે જમણી પાસના દરિયાકાંઠાની દીવાદાંડીમાંના રિયર દીપકમાંથી મંત્રરચનાવડે ફરતો, ફરતો ફરતો ફેલાતો, ફેલાતો અને ખસતો, પ્રકાશપાટ. આમ જ, કેટલીક વસ્તુઓનો પહેલો, ઉપલક્રિયો, ઉતાવળિયો દેખાવ માણસને ધણી વાર છેતરે છે. આ આશ્રમ વિશે પણ કેટલા બધાને એવું બ-ધું છે !

૩

છતારે પહોંચ્યા, તમારી તાત્કાલિક જરૂરોની જરાખર ગોઠવણુ કરી, તમારા સાથી રજા લે છે. થોડી વાર પછી, હજી અજવાળું થયું ન થયું હોય ત્યાં, તેઓ તમારા સાધક-

મિત્રને લઈને આવે છે. “ હો કે ? ” એમ બહારથી સંભળાય છે. તમે જવાબ દઈ શકતા નથી કેમકે તમે એ સ્વરની દિલ-બરીથી લેવાઈ ગયા હો છો. આ હેતુ ને આ મીઠાશ યોગના સાધકમાં ? અને તેય, હજી તો કદી એકમેકનાં મુખ પણ જોયાં નથી ત્યાં જ ? ... પ્રશ્ન પ્રશ્નને ઠેકાણે રહે છે; તેઓ અંદર આવી ગયા છે; તમારાથી થોડું હસીને નમસ્કાર થઈ જાય છે. તમારું ગભરાયલું હસવું કદાચ થોડું કૃત્રિમે હોય; તેમનું હસવું કુદરતનું જ બાળક છે, મધુર અને સાત્ત્વિક.

ખેરઆદિયત પુછાઈ રહે, જે જોઈતું કરતું હોય તેનો વધારે વિગતે વિચાર થઈ રહે, અને થોડી પરચુરણ વાતચિત પણ થઈ જાય, એટલે મિત્ર પાછા સ્વસ્થાને પરવરે છે અને સાથી તમને લઈ જાય છે બોજનાલયે, શીરામણી કરાવવા.

શીરામણીમાં, (ખાઈ થકો તો) આખો નાનો ‘ઘોડ’ ‘ઘેડ’ નો, સોનેરી ફળું અને ધ્વજાનુસાર ગરમ દૂધ કે ગરમા-ગરમ ફોરકો^૧ મળે છે; સાડાઅગિયારે આવશો ત્યારે ઘેડ જોઈએ તો તે, ફળાં, મીઠું દહીં, લાત, શાક અથવા દાળ (ખેમાંથી જેનો વારો હોય તે એક); અને રાતે ફરી ઘેડ, દાળશાક જે હોય તે, રૂઢ. ત્રણ વખત ખાંડ લઈ શકાય.

૧. એ આપણા ‘ ફોરકો ’નો પિતરાઈ ભાઈ થાય; રજે એનો, સ્વાદે પણ એનો જ.

૨. આ લેખમાં આશ્રમ જતાં જેમનો હલ્લેખ ‘ યોગિની ’ તરીકે કર્યો છે, તે આશ્રમનાં કર્મકૌશલવંત નિયામિકાએ આશ્રમના એકેએક નાનામોટા અંગનું બચસાવતું જે સર્વોત્તમી દષ્ટિથી ગોઠવ્યું છે તેનો લાભ આશ્રમના અત્યમય કોશને નામ રસોડાને મને જ એ સમજાય તેવું છે. આ કથનનાં બિચાર દર્શાવે જોઈએ. જે ગાયનું દૂધ વપરાય છે તેમની દાઢરી તપાસ વારંવાર થાય છે; એ દહોવાય ત્યારે એક સાધક દાળર દોય છે ને આંચળ પર નૂડે એવું કે દોય તો એ રકે એવું દૂધ લેવાતું નથી. આશ્રમની જ બેઠીમાં

તમારા નામની ચિટ્ટી ચોઢેલ દાખડામાંથી. અને રાતના ભોજનમાં કાઈ વાર જરા મિઠાઇ પણ હોય. ઘોળા શેતર પાપડ પણ દાખ વાર મળે; રસોઈ બધી અચ્છી તરેહથી રાંધેલી; અને મસાલામાં, મરચાંબરચાંતું નામ નહિ, પણ મીઠા ઉપરાંત મરી ખરાં; ધાણા-જીરું ખરું; હળદર પણ વપરાય છે. મતલબ, બધા ખોરાક લનવાસી તપસ્વીનો નહિ પણ સાસ્ત્રિક ધૌષ્ટિક ખોરાકના ચઢાનાર શહેરીઓને બાવે તેવો હોય છે.

સામટાં માણસ જમતાં હોય ત્યારે બીજે હોતી જ નથી તેવી નમૂનેદાર શાંતિ વચ્ચે તમે જમી શકો છો. પીરસવાને અંગે બંને પક્ષો બીજે જે ઘોંઘાટ કરે છે તે તો હોય જ શાનો ? દરેકની માળા પીરસાયેલી જ કબાટમાં તૈયાર હોય છે. એ યાળી દરેક જણ પોતપોતાના નામવાળી ચિટ્ટી કબાટના ખાનાને ચોઢી હોય તે વાંચીવાંચી લઈ લે. પછી, રંગીન બાતીગળ ટાઇલ્સથી શોભતી જમીન પરનાં સ્વચ્છ નાનાં પાયરણાં પર બેસી જમ. ત્યાં માળા મૂકવાનું, નીચી પૌલિશદાર ટીપાઈ જેવું, સફેદ હમાલ ઓછાડેલું રટ્ટલ હોય. એની પર યાળા મૂકી, અમચાથી જમી લે. ચોરડા વચ્ચેના કુળમાંથી જાતે પાણીનું એનેમલનું ટબલર ભરી લે. જમી રહ્યા પછી પોતેજ યાળા વગેરે બહાર સાધકો જ ધોતા હોય ત્યાં મૂકી આવે અને કુંડી પરના નળે

શાસ્ત્રીયતાથી તૈયાર થએલી ખેડનો સંગ્રહ જંતુનારાક કેમિકલ ચેપર પર થાય છે. બનરમાંથી આણી કેજાને પ્રમેનેટ ઓફ પોટાશથી ધોવામાં આવે છે. પંજબના ધડ ને સ્થાનિક ઓખા એમાંનાં રાક્ષિ-પ્રદ તત્ત્વો કાયમ રહે તેમ ફેતરાં સાથેના વપરાય છે. શાક છીનવામાં નકાસો કાલગ્યય ન થાય માટે છરીઓ આપણી જેવી નાની નાદિ પણ બંગાળા ને મદ્રાસી ઢબની, લાકડાના પાટિયામાં બેસાડેલી મોટી નડી મજબૂત વબેલી હોય છે ને એની પર બે હાથે હડપથી છીનવાય છે. અને છેલ્લું: શીરા જેવું મિઠાણ પણ કોઈ કોઈ વાર હોય છે; કારણ, પૂણ્યોગના સાન્નિધ્યમાં સ્વાદેન્દ્રિયનો ઘાત કરવાનું લખ્યું નથી પણ એને પ્રમુખીત્યમે વિનિયોગ લખ્યો છે.

દાઘ ધોધ, ફૂલઝાડે શોભતા એ 'વિલો એરામે'માંથી અનિચ્છાએ બહાર નીકળી, પોતાને ઠેકાણે ચાલ્યો જાય.

૪

આશ્રમમાં જન્મ્યો. છથીએ વધુ કુટની ઊંચાઈની દિવાલો વચ્ચેનું એ લીલા ને સફેદ રંગનું, મોટું અને સ્વચ્છ, સીમેન્ટ કોંક્રીટની અઘતન પદ્ધતિએ બાંધેલું મજબૂત, સુધડ, વિશાળ ધારીકું મકાન છે: જોષ્ટતી બધી સમવડોવાળું, એક માળનું ઊંચીનીચી અનેક અમાસીઓવાળું, તમને એક ગુજરાતી 'મેધદૂત'ના અર્પણકાવ્યની મોઢક પંક્તિઓ યાદ અપાવે તેવું:

... .. અમૃત ગગનનાં

ત્રીલતી ત્યાં અમાસી;

એવાં નભને અદારી, ઉદધિ નિરખતાં

ધામ આતિથ્યશોભ્યાં.

ત્યાં જો ચંદ્રથી સવતાં ગગનનાં અમૃત ત્રીલતી એવી અમાસીઓ છે, તો ચન્દ્ર અને ગગનની પારથી સવતાં અમૃતો ને ત્રીલતી સૂક્ષ્મ શક્તિઓ પણ છે; ઉદધિને સદૈવ યોગીના રયિર્મયી અને આહ્વાદયી નિરખતાં એ ધામનું આતિથ્ય અને આકર્ષણ બીજા દયા ય કરતાં વધુ તો, જે જે અવતારી વ્યક્તિઓ માનવજાતિના દળરો વર્ષના જથ્થામલા ઇતિહાસમાં અશ્વરશઃ અશ્રુતપૂર્વ, અદૃષ્ટપૂર્વ, અજૂતપૂર્વ કાર્ય એ જાતિના ઉચ્ચતમ, વારતવિક્રમ વારતવિક કદ્યાણને માટે કરે છે, તેમાં રહેલાં છે, એ કાર્ય કાંઈ આગસા યોગની રીતે માત્ર કુંપમા-શૈલીના પૌરાણિક આશ્રમમાં કરવાનું ના હોય-દારણ, એ માત્ર એકાંગી યોગ હતો અને આ છે પૂજ્યોગ; જૂના યોગ તો અટકતા, બદલાં બદલે તો, વ્યક્તિની ચેતનાને મનમુ પારની એકાદ બે, મુદાજતે ગીજ જેવી, ભૂમિકાનાં સંવેદન કરાવીને. પણ એ સર્વનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોનું સંયોગીકરણ કરનાર આ અભિનવ યોગના અભિલાષ એ છે કે વિગ્રહ કરેલી વ્યક્તિગત ચેતનાને

છિધ્વીરોહણ તો કરાવવું જ, પણ, એમ કરી એ ચેતનામાં એવું બળ પ્રગટાવવું કે મનસૂ પારની મહાશક્તિચાળા વિજ્ઞાનમય ચેતનાનું (' સુપ્રામેટલ કોન્સયસ્નેસ ') નું અવતરણ થાય વિજ્ઞાન મય ભૂમિકામાંથી, વ્યક્તિની તેમ જ વિશ્વની મનોમય ભૂમિકામાં અને ત્યાંથી પ્રાણુમય ભૂમિકામાં, અને ત્યાંથી અન્નમય ભૂમિકામાં —હા, ખરે જ, આપણી આ 'જડ' અને નહર પૃથ્વી પર, આપણાં વનો, પર્વતો ને નદીઓમાં, સર્વ પ્રાણીઓમાં, આ આપણાં શરીરોમાં, આ આપણા સર્વ ચિત્તવ્યાપારોમાં, આ આપણા સકળ સંસારવ્યવહારોમાં, આ આપણાં ધરોમાં અને રસ્તાઓમાં, આપણી દુકાનો ઓફિસો અને બેંકોમાં સુદાં । ...ન્યાં ભગવાનની પરમ ચેતનાને આમ સર્વમાં વસાવવાનો ઉચ્ચગ્રાહ સેવાતો હોય ત્યાં ભગવાનની યોગમાયારૂપ પ્રકૃતિનું એક પણ અંગ ઉવેખાય જ કેમ ? એ અંગ હમણાં ક્ષુદ્ર હોય તો એને ઉદાત્ત કરવું, મેલું હોય તો ચોખ્ખું કરવું, વિનાશી ભાવોમાં ને વિચારોમાં જ ગૂંચવાયું પડ્યું રહેલું હોય તો એને અવિનાશિત્વને પંથે વાળવું, ચંદ રોજની વાસનાઓને વશ હોય તો એને અનલહકની અભીક્ષા લાળી દોરવું—આ બધું કળૂલ છે. નથી કળૂલ તે નામરૂપની ઉપેક્ષા, એનો સર્વથા અસ્વીકાર, એને મિથ્યા મલિન અને નાશપાત્ર કહેનારો તમોશુશ્ર્મંડિત માયાવાદ.

પ

ત્યારે, આશ્રમમાં જઈએ.

આશ્રમનું જીવું લંબચોરસ પ્રવેશદ્વાર સાગનાં બે મોટાં ભારે અને પોલિશદાર બારણાંથી ઢંકાયેલું છે. તમે એની પાસે પહોંચીને બારને એની પરના ચક્રચક્રતા પિત્તળના દાયાવડે પકડી સહેજ હેલો એટલે અંદર બિભેલો સાષક દારપાળ એ દુર્ત જ ઉઘાડે છે અને તમે અંદર આવી ગયા એટલે

એને પાછું ધીમે રહીને વાસે છે. અંદરની પર્યટન સાથે દૂંડી પગથી-ખંને પાસે ઝાડપાને શીતળ અને શોભિતા બગીચાવાળી-વટાવીને બે પગથિયાં ચઢે ત્યાં એ ઓસરીમાં ડાબી પાસે છે દાદર. પણ તમારે તો જમણે હાથે વળવાનું છે. એ દિશામાં બે ડગલાં દીધાં ન દીધાં ત્યાં તો ડાબે હાથ આવે સ્વાગતખંડનું દાર. એમાં અંદર જશે ત્યારે જશે કે કનિયર કેટલું જરૂરપૂરતું જ છે, ક્યાટમાંનાં પૂર્ણયોગ વિશેનાં પુરતોની સંખ્યાખંધ વેચાણ માટેની પ્રતો કેટલી કાળજીથી ગોઠવેલી છે, ભીંતો કેવાં નયનમનોહર ચિત્ર સુશોભિત છે, ખંડમાં કેવી તો અવસ્થા કેંક યાંત્રિ છેવાઈ છે. એ બધું અંદર જાઓ ત્યારે; પણ બહાર બિંબેબિંબે પણ તમે જુઓ છો કલામય રંગરેખાવાળી જમીનપરના સ્ટેંડ ઉપર ગોઠવેલી આશ્રમના અધિષ્ઠાતા યોગીરાજની ખુદાં નયને ધ્યાનસ્થ દશાની મોટી છબિ-જે નયો સામાન્ય છબિ અને નયો માત્ર છબિ. એમાંથી, છેક જડસા ન હો તમે તો અનુભવી શકશો કે, તેજનાં સૌમ્ય કિરણો રકુરે છે અને નગદ પ્રેરકતાનાં આદોલનો વણા કરે છે. એ સાધન દ્વારા ઇશની આરાધના જેમનું દિલ માગતું હોય તેવાં ઋણુભાવી સાધક-સાધિકા ત્યાં સવારસાંજ ઘુંટણીએ પડી શિર ઢાળે છે કે પાલવ પાથરે છે. ... મૂર્તિપૂજા ! હશે; કે, નહિ હોય. જે અમૂર્ત ને અમર તરવ છે બનેમાં,-મૂર્તિમાં અને પૂજકમાં,-તેને સાધીને એકતાર કરનારી જ ન્યારે છે એ નમનક્રિયા, ત્યારે આપણે ખીજ કદી પંચાત શીદ કરવી ? આપણે હૈયે જામેલા અનેકાનેક યરને જો દોષક દહાડો ખરવા દઈશું તો, આપણો પણ એવા ધન્ય મૂર્તિપૂજકો થયા વિના થોડો જ આરો આવવાનો છે ?

૬

સ્વાગતખંડ અને ધ્યાનશાળાની વચ્ચેની તબીયત નગપાઓ દ્વે આપણું લક્ષ બેસે છે: અંધાલપ અને વાચનાસચની

મનોમય સૃષ્ટિ; બંને ચોકમાંની પ્રાણી-વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ; સાધકોની રૂમોમાંની મનુષ્યસૃષ્ટિ; વર્કશોપની યંત્રસૃષ્ટિ.

મુખ્ય અંચાલયમાં ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના અને બીજા અંચો છે. ઉપરાંત, આશ્રમમાં જ રચાયેલું કેટલુંક હજી અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય અને શાસ્ત્રીય વાદ્મય ટાઇપ કરેલાં પાનાંની સરસ રીતે બાંધેલી ચોપડીઓમાં જાળવ્યું છે જેનો લાભ એ વિષયના અધિકારી જનો લઈ શકે છે. પાછળના એક નાના ખંડમાં બંગાળી ગુજરાતી અંચોનાં કપાટ છે. અભ્યાસીને શાંતિથી કામ કરવાની વિશેષ સગવડો પણ ત્યાં જ. એ બેની વચ્ચેના વાચનખંડમાં વર્તમાન-પત્રો અને બીજાં સામયિકા-અભ્યાસવિષયક તેમ જ સર્વસામાન્ય-હોય છે.

ચોકમાંના રંગરંગના ફૂલરોપ જોઈને, કાચના એક પાણી-ભર્યા કપાટમાં રમ્યા કરતી આંગળી-આંગળી જેવડી રૂપેરી ને સોનેરી માછલીઓ જોઈને, બીંતમાંના એક પિંજરમાંના કિલકિલ કરતા પંખીઓ જોઈને, હજીપુટ અને ત્રિરંગી-પીળું, કાળું, ઘોળું-એક ધીરું ને મીઠું ‘આંકિ’ કરી આનંદ લેતું-દેતું માર્ગર-કુલનું પણ સંતાન જોઈને, આપણને એમ થાય કે પૂર્ણયોગની સાધનાના આશ્રમમાં એ સર્વ રચાને છે, કેમ કે અત્રમય, રથૂલ પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામતા પુરુષના એક પણ સચેતન મનો-રંજક સ્વરૂપને અહીં વીસરવામાં આવ્યું નથી.

આ સુવિશાળ મહાલય પણ દોઢસો સાધકોના વસવાટ માટે તો નાનું પડે, એટલે તેમનામાંના ધણાને માટે એ સિવાયનાં મકાનો લગ્ગે કે વેચાતાં હાલ એમાં દરેકને એકેકી રૂમ આપવામાં આવી હોય છે. રૂમ એમ બહાર હોય કે અહીં અંદર, પણ તેનું વાતાવરણ શાંતિદાયક અને રાચક હોવાનું; ટેબલખુરસીઓ વગેરે જરૂરજોગું; ખાટલાને પાટી કે કમાન નહિ, પાટિયું-પણ મચ્છરદાની ખરી કેમ કે મચ્છરનો ઉપદ્રવ અહીં મારો છે; બીંતે હાથરંજક ચિત્રો ને દોષ રૂમમાં તો કપાટનાં

ખારણાં પર પણ તમે મોટાં મોટાં બહુરંગી પુલવેલ વગેરે જુઓ; પુરતોડા તે લખવાનાં સાધન-સ્ટેશનરી વગેરે દરેકને એની જરૂર પ્રમાણે પહેલી તારીખે રીતસર એક નાનો જેવો જાણે સમારંભ પોછને વહેંચી આપવામાં આવે છે; જમવાનું જેઓ રમ પર મગાવતા હોય તેમને એ માટેનો ટ્રિફ્ટન-કેરીઅર; આ પીવાની મનાઈ નથી એટલે એની સામગ્રી પણ જેમને જોઈએ તેમને સ્કાર હોય, આવી એ રમો છે-કલામય અને વ્યવસ્થિત, દરેક સંસ્કારી માણસને આ જમાનામાં આવશ્યક એવી બધી સોઈ સગવડવાળી.

વર્કશોપમાં આશ્રમને લગતાં નાનાંમોટાં સુતારી કુદારી વગેરે કામો થતાં હોય છે.

૭

નરજાતિ, નારીજાતિ, નાન્યતર જાતિ: એ ત્રણે પ્રકારનાં સાધકો અહીં છે. ખીજ દૃષ્ટિએ જુઓ તો, તેમાં ધર્મિક માણસો છે તેમ કોઈ જ રૂઢિગત ધર્મમાં નહિ માનનારાં પણ છે. ત્રીજ દૃષ્ટિએ, તેમનામાં ધણાં દિંદુ છે તેમ કોઈ કોઈ પારસી, ખસલાખી, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પણ છે. દૃષ્ટિ ચોથી થ્યો તો, સાધકોમાં જુદીજાણી વિદ્વાન તે વિચારક તમને મળે, કવિ, ચિત્રકાર કે સંગીતજ્ઞ મળે, તેમ પ્રાયમિક શાળાનું જ જ્ઞાન પામેલાં કે પછી કોલેજનું મોટું પણ નહિ જોએલાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ મળે. આમ સાધકોના વર્ગો અને બેદો જુદીજુદી દૃષ્ટિએ લસે પાડીએ, પણ એ સર્વ નાનાવિધ મજ્જિગણને પરોવી દેવું સૂત્ર તો એક જ છે: પૂર્ણયોગની સાધના કરવાની એમની આંતરિક તૈયારી. આશ્રમના નિયામકોએ તેમનામાં એવી તૈયારી જોઈ છે અને તેથી જ બદારની દુનિયાનાં કાટલાંતો ઉપયોગ કરવો વજીને, એ દરેકને સાધક તરીકે રવીકરવામાં આજ્યા છે.

એવો સ્વીકાર શક્ય અને ત્યાર પહેલાં બહારની દુનિયામાં
 'વસનારને વહાલું એવું' થયું એ દુનિયામાં પોતાની પાછળ
 મૂકીને જ અહીં આગળ આવવાનું હોય છે. દુનિયા જેમને
 પતિપત્ની ગણે તેમનો જન્મનો સ્વીકાર થયો હોય તો પણ અહીં
 તેઓ કેવળ સહસાધકનો જ સંબંધ રાખી શકે-ખીંતે કશો પણ
 નહિ; કેમ કે, અહીં દાખલ થવા પછી જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય
 એ રહે છે કે, પૂર્ણયોગની વિશિષ્ટ અને સાદી લાગતી પણ
 કપરી પ્રક્રિયાઓદ્વારા એકેએક સાધકે જે સાચો સંબંધ
 રાખવાનો છે તે હૃદયરથ જનાર્દનની સાથે, એની વિરાટ ચેતના
 સાથે, એના પરમ અને ચરમ સ્વરૂપ સાથે પણ, સાધકે એ
 ધ્યેયને એક વાર કબૂલ રાખ્યું એટલે એના-એ ધ્યેયના-સિવાયનું
 જે કે પણ તેના બહારના કે અંદરના જીવનમાં હોય તે
 એની સાધનામાં નડતરરૂપ થવાનું જ, તેને ભગવાનના ભગવાન-
 પણાનો અનુભવ કરતાં રોકવાનું જ, ઠાઠ વાર એવી રકાવટ
 ઉપરાંત એનામાંના અશુદ્ધ તત્ત્વોને હથેલાવી આણીને એને
 હેરાન કરવાનું જ. આવી રિયતિ હોય ત્યાં કાણ કેનો પતિ
 રહી શકે અને કાણ કેની પત્ની ? અને છતાં, શુદ્ધ મનુષ્યતાના
 પાયા પર રચાયલું એવું-વાસના રહિત છતાં સૂક્ષ્મ પ્રેમવાળું,
 એકમેકના આત્માને આત્માએ કરીને આત્મા ખાતર જ ચલાનારું.
 -જીવન એ જન્મે (' પતિ ' અને ' પત્ની ') અહીં
 જીવી શકે છે બંધે જીવે છે. એ જ ન્યાયે, પતિની તૈયારી
 હોય તેનો સ્વીકાર થયો હોય ને બિનતૈયાર પત્નીનો ન થયો
 હોય ત્યારે સાધક પતિ અને એનાં મદદગારો અસાધક
 પત્નીના બાહ્યાન્તર જીવનનું કલ્યાણ આટલે દૂરથી પણ વાંછી
 અને કરી શકે છે.

૧. આ વાત અશક્ય લાગશે, પણ ક્યાં સુધી ? એવો પ્રેમ
 કેવલવામાં સહેજે ન સમજાય તેવી અહીં મળતી અમુક મદદથી અનલ
 હોઈએ ત્યાં સુધી.

દુ-યવી સંબંધોને જો એ રીતે પાછળ મૂકવાના હોય તો દુ-યવી દોલતની પણ એ જ ગતિ કરવાની હોય એ દેખીતું છે. એ કાં તો બધી આશ્રમને અર્પી દેવાની, નહિ તો સક્રિય એટલી એમ અર્પણ કરવી અને બાકીની પરથી પોતાનો કાયમનો હકદાવો છોડી દેને આશ્રમમાં આજીવન સખ્ય લેખે જોડાવાનું. એમ જોડાનારનું ભરણપોષણ આશ્રમ કરે છે, જેથી કરી એ વિષયમાં તદ્દન નિર્મિત બનીને : સાધક આશ્રમનું પારમાર્થિક ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં તથા એને સોંપાય એ આશ્રમના વ્યાવહારિક કાર્યમાં એકચિત્ત થઈ શકે.

અને, વાત વિરોધાભાસી લાગે છતાં છે સત્યમૂલક કે સામાન્ય અર્થના કુટુંબસંબંધો વિનાના આ દોહસો માણસો પોતે સર્વ જાણે એક જ કુટુંબના અંગ હોય તેવી રીતે રહે છે-સંપત્તી, સારિવકલાવે અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી. તેમનામાં દેખાતો એકરાગ તમે બીજો થોડા પ્રમાણમાં જ જોશો. સાધકોમાંથી સમાનશીતો હોય તેમનું સખ્ય વધારે ગાઢ બને એ તો કુદરતી છે, પરંતુ એ સિવાયના હોય તે કાઈ કાંઈના વિરોધી ખારીજા કે સ્વાર્થીલા માલૂમ પડતા નથી. આખી ય સંસ્થા સંસ્કારી વ્યક્તિઓની વસાહતના નમૂનારૂપ છે. તેમણે અધ્યાત્મજીવન સ્વીકાર્યું છે પણ એવા જીવન સાથે જોડાય છે એ શુષ્કતા કે કૃત્રિમ ગાંભીર્યનો લેશ તેમનામાં નથી. ચાંત આનંદ તો સૌમાં હોય જ, પણ પ્રસંગોપાત્ત નિર્દોષ મસ્કરી અને ખડખડ હાસ્ય પણ અહા અજાણી વસ્તુઓ નથી.

૮

સવારના સવાદસ. તમે ધ્યાનશાળાની બહારની ઓસરીમાં સાદડી પર બેસા છો. તમારી સામે અંદરની ઓસરી છે અને પાછળ ચોક છે.

અંદરની ઓસરીમાં જમણે દાણે રશમી વસ્ત્ર ઓજાડેલો બાજક છે. વસ્ત્ર બદામી રંગનું છે અને તેમાં થોડું ફૂકું ફૂકું

રાતાપીળા રંગનું ભરત છે-કિનારીએ તથા વચ્ચે એનું
‘ઓઠી’ગણુ છે કિનખાબથી મટેલું. ખાજની બંને ખાલુ નાનાં
નીનાં સ્ટૂલ પર ફૂલપાત્રોમાં કમળ, ગુલાબ, ચપો અને જસમાઈન
ગોઠવ્યા છે. એક નાનું ધૂપદાન પણ બધે સુગંધ પ્રસારે છે.

સાધકો, સાધિકાઓ અને રમ મામેલા આગંતુકો ધીમે
પગલે, ગંભીર મુખમુદ્રાએ, શાંત ચિત્તે એક પછી એક આવીને
ઓસંરીઓમાં ગોઠવાય છે. ઘોડાં ચોકમાં પણ બેસે છે. હજી
બધા ધ્યાનમગ્ન નથી પણ કેટલાકે તો નેત્રો ખીડી, પરિવેષન
બૂલી, જુદી જૂમિકામાં વિકરતાં ચેતનાને અચંચલ, સ્થિર કે
શાંત કરતાં યત્ન ગયાં છે.

સાડાદસમાં પાંચ. ઉપર મેડીનાં બાર ઉધડવા-દેવાનો અવાજ.
અંતેવાસી સાધકસાધિકા ડાબે હાથે આવેલી સીમેન્ટ-કોંક્રીટની,
જાજમ બિછાવેલી સીડીએથી ઊતરતાં દેખાય છે. પ્રસન્નચિત્ત
અને સસ્મિત વદને તેઓ ખાજ નજીકનાં પોતપોતાનાં સ્થાન લે છે.

૯

સાડા દસ. યોગિની ઉતર્યાં

દેહયષ્ટિ જાંચી, સીધી, સુકુમાર. અને ગૌરવર્ણા મુખજટા;
ઓમાં માધુર્ય વધારે છે કે સંયમ વધારે છે? ... બંનેનો સુહાગી
સંવાદ છે. નયનોમાં અતાગ ગદનતા, અપાર્થિવ તેજ. નાક તીક્ષ્ણ
અને ઘાટીલું-કુદરત ઉત્કટ રસવૃત્તિવાળાં જ મનુષ્યોને બદ્ધે છે
તેવું, નેતૃત્વના અલૌકિક ગુણે ગુણવન્તાને જ બદ્ધે છે તેવું.

સ્તોત્રસંબોધિતા મહાસક્તીની જેમ આ ‘યોગજો યોગસ-
બૂતે’ પણ છે ‘નાનાલંકારબૂધિતે.’ અત્યંત રસિકતાથી પરિધાન
કયું છે તેમણે રેશમી અને કસબી પટકૂળ; લલાટે અને મસ્તક
ફરેતો એવો જ સુશોભિત રંગે ધારણ કરી દેહશોભાને પૂર્ણતા
અર્પી છે. પૂર્ણયોગમાં એ સિવાય ખીલું કેં કેમ હોય? જે
પૂર્ણયોગ ભગવાનની ચેતનાનું પ્રાકટ્ય અને સ્થાપન સ્પૂર્ણતા

પણ અણુએ અણુમાં વાંછે છે, જેમાં 'સત્યમ્' અને 'શિવમ્' જોટલું જ માન 'સુન્દરમ્' ને છે-અને તે, અંગત આસક્તિ-પૂર્વક નહિ પણ ભગવત્સ્વરૂપના આવિર્ભાવ લેખે-તેના એક સાધનાપ્રસંગે, તેના સિદ્ધસ્વરૂપિણીને માટે, ખીજું કંઈ કેમ હોય ?

—એવાં એ યોગિની ભિતર્યાં અને ફૂલ પડતાં હોય તેવે પગલે બાજઠે જઈ બિરાજ્યાં. એમને આખ્યા જાણી અધ્યાની સાધકો અને ખીજા ધ્યાનમાં પરોવાવા માંડે ત્યાર પહેલાં તેા નિમીસિત નમને તેઓ થયાં છે 'ધ્યાનાવરિયતતદ્વગતેન મનસા.'

૧૦

દલે ધ્યાનશાળા એક આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળા બની જાય છે. ક્યાંથી એ પૂછશે માં, પણ ક્યાંકથી નવું તરવ એના વાતાવરણમાં પ્રવેશ્યું છે અને એને પહોંચે છે.

કાંઈ વિદ્યુત્પ્રવાહ ? કાંઈ અગમ્ય વહેણ ? સ્વલોકના તેજકણ ? સુરગંગાની ઝીણી શી સેર ? પરમ શાંતિનાં અચૂક એંધાણ ? નિશ્ચલ નીરવતાનાં અવર્યં આદિલન ?

પ્રશ્નો પ્રશ્નો જ રહેવાના. ઉત્તરમાં "ન-જાને ન-જાને" જ કહેવાવાનું. હોવાનું કંઈક પ્રશ્નોમાં સૂચવ્યું છે તેવું, અનુભવાવાનું કંઈક ત્યાં કહ્યા જેવું.

એવું એ નવું તરવ વાતાવરણમાં આરતે આરતે વહે છે. આમ અને તેમ પસરે છે; ખૂંટે છે ને સહેરાય છે; ક્યાંક આણું સરકતું તો ક્યાંક ગાદું વિસ્તરતું અનુભવાય છે. અને તેની એવી ક્રિયા, એ ચલનવલન, પોતાના પ્રભાવે કરીને તમારી બાજ ચેતનાને ભેટાં હોય છે. તમારી આંતરિક તૈયારીના પ્રમાણમાં અંતરતમ ચેતના પરનાં પડોનું ભેદન એ દણોએ આણું કે વધુ, ટીવ કે ઉત્કટ યત્ન હોય છે; તે ચેતનાને વિશુદ્ધ અને તેજસ્વી કરે છે. વિસ્તારે છે, બંધી લે છે.

અને તેથી, ધ્યાનલીન એકે હૃદય એ વીશેક મિનિટમાં ત્યાંથી કશું કે શુભ કે સૌમ્ય કે શાન્ત લીધા વિના ઊઠતું નથી. જેસની વેળા જેની તૈયારી યોગી હોય તેની હવે વધે છે તે વધેલી હોય તેની આગળ વધે છે-અગ્રીપ્સા સાચી અને ધડાયેલી હોય તો જ અલગતા.

સાંજના ધ્યાનપ્રસંગે સંચારના કરતાં થોડો દરમિયર હોય છે પણ બાકીનો પ્રયોગ તો એ જ. પરંતુ જાને ધ્યાનપ્રયોગ અત્રેનાં સાધકોની સાધનાતું એક અંગ; સાધનાનાં બીજાં અંગો પણ હોવાં જોઈએ જલ્દે છે. પણ એમાં દષ્ટિપાત કરવાનો આપણો અસાધકોનો અધિકાર નથી. આપણે જો અહીં આવીને, અગાઉ અણુપ્રીછેલો એવો સહેજસાજે ખરો આધ્યાત્મિક અનુભવ પામી શક્યા હોઈશું તો આપણાં હૃદયે શ્રદ્ધા-અંધ કે કાચીપોચી શ્રદ્ધા નહિ, ચોક્કી શ્રદ્ધા નહિ, પણ નગદમાં નગદ શ્રદ્ધા, અર્થશૂન્ય જગતને જેવું પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે તેવી જ પ્રત્યક્ષ આંતરચક્ષુએ ચેતનાને દેખાડેલી, જાંડી અનુભવાવેલી, શ્રદ્ધા-ઊગવાની છે કે ભગવદ્વિજ્ઞાનુસાર યોગીશજ્ઞ અને યોગિનીએ જે અનન્યસાધારણ સાધનાકાર્યનાં મંડાણ કાઢ્યાં છે આ આશ્રમે (અને, સૂક્ષ્મભાવે છતાં સધન ને સચોટ ભાવે જગતમાં અન્યત્ર પણ) તેનો ધન્ય પ્રભાવ જગતજીવનની પળેપળે પડે છે; અને વર્ષો વીતશે ને શતકો પહેશે તેમતેમ તે સદસ્રધા ખૂદજ અનતો વિસ્તરવાનો છે, વિસ્તરવાનો છે.

સંસ્કારી જીવો

દરથ પહેલું

સ્થળ : એક સંસ્કારપોષક કલબ

સમય : સાંજના સાત પંખી

[રાહોર ખદાર એક સરથામ રસ્તા ઉપરના સાધારણ મકાનના ત્રીજા માળ ઉપર “ સંસ્કારપોષક કલબ ” એવું પાટિયું નજરે પડે છે. એ રૂમની આંદર બેચાર ખુરશીઓ, એક ગોળ ટેબલ, એક પુસ્તકોનું કબાટ વગેરે છે. ... ઈન્દુકાન્ત સંસ્થા તરફથી ચાલતા માસિકના તંત્રી છે. ... તેની ઉંમર ૩૦થી ૩૫ વર્ષની હોય શકે, તેવું દુબળું શરીર અને ઝીણી આંખો ઉપર લગાવેલ જિયાં નંબરનાં ચરમા તેઓ તંત્રી છે તે બતાવવા પૂરતાં છે. તેઓ અત્યારે એકાદ પુસ્તક ઉપર વિવેચન લખી રહ્યા છે. ત્યાં ઉપાડે માંધે, લેધા ને કંઢીમાં ઋષિ આવે છે. તેની ઉંમર ૩૨ વર્ષની છે ... આવીને તુરત તે બેસે છે. ...]

ઋષિ:—ક્યા ઇન્દુભાઈ ! પંખી પેલા માસિકના તંત્રીને શો જવાબ આપ્યો ?

ઈન્દુ:—(પુસ્તકમાંથી જિંચું માથું કરી તેની રહામું બેઠ રહે છે) એ જ વિચારમાં છું. ...

ઋષિ:—વિચાર ક્યાં કરશો તો જાતના જશો. હું જો તમારી જગ્યાએ હઉં તો કચારનું તડ ને ફૂડ કરી નાખ્યું હોય.

ઈન્દુ:—પત્રકારિત અને તંત્રીની જવાબદારીની વચ્ચે તમે માથું મારો એ અત્યારે નકામું છે. બાકી આટલાં વર્ષોથી મહેં મારું સર્વસ્વ આ ધંધામાં ખચ્યું છતાં તમારી જેટલી દિગ્ભ્રમત મારામાં નથી. ... હવે તો હું એવું માનવા લાગ્યો

હું કે જીવનમાં ધણીયે ક્ષણો એવી આવે છે જ્યારે ખામશા સર્થ
જેસી રહીએ તો જરૂર જગત આપણી તરફ માનની દૃષ્ટિએ જીવે.

ઋષિ:—પરંતુ તમારો બેડો તલસ્પર્શી અભ્યાસ, નૂતન
દૃષ્ટિ અને શુદ્ધ વિવેચન છતાં આમ ડરી જશો તો પ્રવાહી
શૈલીને બદલે તમારી લેખિની પાંજિયના ભારથી દબાઈ, સરલતા
કે અખંડિત ભાષાપ્રવાહ દર્શાવી નહિ શકે. હમણાં હમણાં તો
ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિવેચન માત્ર Sugar-coated quinine
pills જેવું લાગે છે. અને ઇન્દુભાઈ ! આવું ખામશું જગત
આપણે નથી જોઈતું. ખરું કહું, ઇન્દુભાઈ ! શિક્ષણ અને
સંસ્કાર એ બે ઝેરી સર્પો છે—તેની જેવડી ચુડમાં આવી મનુષ્ય
પાંગળો બન્યો છે—લાચાર બન્યો છે.

ઈન્દુ:—(રહેજ આશ્ચર્ય પામીને) શિક્ષણ અને સંસ્કાર-
ની ચુડ ! ઋષિ ! સંસ્કારચોપક સંસ્થાના અગ્રગણ્ય સભ્ય
આમ 'જેકિલ અને હાઇડ'ની જેમ દ્વિમુખી હશે એ તો
આજે જ જાણ્યું ! તમારે તો સહનશક્તિ, ધૈર્ય અને સમન્વય
એ ત્રણે ગુણો કેળવવા જોઈએ. તમારું આદર્શ ચારિત્ર્ય જોઈ
ખાલ-માનસ ઉપર ન ભૂંસાય એવી છાપ પડવી જોઈએ ! તમારો
શબ્દશબ્દ ખાલકોને નવી પ્રેરણા, નવું ધ્યેય-નવો માર્ગ
પ્રદર્શિત કરતો હોવો જોઈએ. આ ત્રણે ગુણો વિનાનું તમારું
ચારિત્ર્ય જરૂર આ સંસ્થાને આડે માર્ગે દોરી-અર્ધે રસ્તે
ભાંગીને ભૂકી બનાવી દેશે.

ઋષિ:—(શાંતિથી) એ ત્રણે ગુણો આપણી નાલાયકી,
નબળાઈ અને ડરપોકપણાના ચોપક છે.

ઈન્દુ:—જે તંત્રીએ સમાજને ચોંકાવવા, સાહિત્યની આખી
આલમને આડે રસ્તે દોરવા આપણી વિરુદ્ધ લખ્યું, તેને જવાબ
આપવાથી વાત આગળ વધે; એ સાહિત્યસમ્રાટના અંજયા
સહુ મારી વધુ મસ્કરી કરે અને વગોવે—એ કરતાં તો ઋષિ !

આપણે શુદ્ધ સંસ્કારોને પોષીએ છીએ અને નૂનન માનસ પદ્ધતિ-સર બાલ-માનસને ઘડવા સમર્થ છીએ, એ અત્યારે મૌન સેવી, કરી બતાવવું જોઈએ.

ઋષિ:—આવો બાહ્યાડંબર ! સત્ય વસ્તુ જગત સમક્ષ મૂકતાં ડરવું શા માટે ?

ઇન્દુ:—જગતને સત્ય રુચિકર નથી. મહત્ત્વાકાંક્ષારૂપી હાઉથી અંબળયેલું જગત શિષ્ટ ધર્મંડીઓ અને લોકપ્રોત્તીઓના ત્રાસથી મૂંઝાય છે-ગૂંગળાય છે. બિચારું સત્ય એનાં રૂપસ્વરૂપમાં બહાર પડે તો કાંઈ માનવા તૈયાર નથી. માણસના જીવનના ચલુતરનો પાયો મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉપર જ હોય છે, પરંતુ જે જીવનમાં નથી-જે કદી પોતે મેળવવાનો જ નથી, તે વસ્તુઓ કદીને માત્ર દિશાસો દેતો એ ધ્યેયને પોષે છે.

ઋષિ:—(અધવચ) તો એ પોપણુ ઝેરી છે. અર્ધ જૂત-કાળમાં, અર્ધાંથી રહેજ વધારે સાંપ્રતકાળમાં અને તેથી પણ વિશેષ લવિષ્યકાળમાં રાચતો માનવ, ઘડીબર પોતાની જાતને-પોતાના જીવનધ્યેયને, લવિષ્યથી દૂર જ કરે તો ?

ઇન્દુ:—(શાંતિથી) તો શું ?

ઋષિ:—તો શું ? તો માનવ પાંગળો, રસ્તે લિપ્ત માગતો, લિપ્તારી જેવો-રડતો-રઝગતો દેખાશે.

ઇન્દુ:—એ હશે ! પરંતુ વર્તમાનપત્રો અને માસિકોથી હવે તો હું ત્રાસી ગયો છું. ...લોકહૃદય કબજે કરવાની લાલસા મારામાં નથી.

ઋષિ:—લાલસા ! લોકહૃદય કબજે કરવાની લાલસા ! ઇન્દુભાઈ ! એ શક્તિ જ અસાધારણ હોય !

ઇન્દુ:—(કંટાળાને) તો મારામાં એ શક્તિ નથી. બસ.

ઋષિ:—(પ્રવચકની જેમ ગંભીરતાથી) આમ કંટાળવું

અને માસિક ચલાવવું એ બંને નહિ બને. તંત્રીઓ આવા લાગણીવશ પ્રાણીઓ હોય તો માસિક બધાં કરુણાપ્રધાન જ બને.

ઈન્દુઃ—(અધવચ) અને જીવનનો મુખ્ય સૂર પણ કરુણા જ છે ને !

ઋષિઃ—(હસતાં) એ તમારા.

ઈન્દુઃ—હા ... અમારા ... તમારી જેવા દરેક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા મનુષ્યોનાં હૃદય એવાં બનેલાં હોય છે કે દરેક વસ્તુને ઉપરથી જોઈ-માત્ર મૌન સેવી કે એચાર શબ્દો બોલી તે વિશે વિચાર પણ કરવા વખત મેળવી શકતાં નથી. પરંતુ ત્રમથી દુઃખેલી વેધકદષ્ટિ, તમારો જોડોનો અનુભવ અને હસમુખો સ્વભાવ સ્થામાને એવાં મુગ્ધ કરે છે કે તમે બોલ્યા એટલે પ્રભુ બોલ્યા. એમાં અર્ધસત્ય હોય કે વિરોધાભાસ હોય છતાં સહુ દોરવાય છે.

ઋષિઃ—(હસતાં) મહારાં બહુ વખાણુ કર્યાં તંત્રીરાજ ! પણ ત્હમે બૂલ્યા. તે દિવસ કોઈ બાળા ઉપર બળાત્કાર કર્યોના સમાચાર મારા હિતશત્રુઓએ પ્રગટ કરી મને જાહેર પ્રજા સમક્ષ ઓછો હલકો પાડ્યો હતો ? દેશોદ્ધારના કૃત્યમાંથી પૈસા જમી જવા માટે, જોડી ખજારો જહાર પાડી પ્રતાપને ઓછો વગોવ્યો હતો ? સ્ત્રીઓ સાથે નૃત્ય અને સંગીતમાં અશ્વિન રસથી ભાગ લે છે. એટલે કેત્રા કેત્રા ઉપનામેનાં ગિરુદો આપ્યાં હતાં ? પણ તે માટે કરી જવું એ આપણું સૂત્ર નથી ... લાગણી-વશ મનુષ્યો આવી કરી કર્યાં તો સહેર છોડી ભાગી જાય. અને કર્યાં તો “ જદનામી યઈ, જદનામી યઈ ” એ વિચારમાં ગાંડા જેવો બની જાય; પરંતુ શાંતિ જાળવી “ એ છાપાવાળા સખ બકતે હે ” એમ માની મન મજબૂત કરો તો જ જીવન જીવવાની કલા સમજાય.

ઈન્દુઃ—તમારી જેવી જીવનની કલા ન-સમજતા મારી

જેવા નબળા-પોચા મનુષ્યનો લાલ લાઇ ફેટલાએ હરામીએ સાધુમાં હમણાં હમણાં ખપે છે, ફેટલાએ અંગત સ્વાર્થથી ખદખદતા માત્ર કીર્તિતૃષ્ણા છીપાવવા દેશના આદર્શ રચનાની પૂજાય છે, અને સ્ત્રીઓની સાથે સ્ત્રીમય બનેલ ફેટલાએ પરમાર્થનાં પૂતળાં તરીકે પૂજનીય થઈ પડ્યા છે.

ઋષિ:—ધન્દુ ! આ સૂત્રો આપણી સંસ્થાના અનેકને લાગુ પડે તેવું છે, માટે આપું તારા લખાણમાં કોઇ સ્થળે લખી મારતો નહિ.

[પ્રતાપ આવે છે...તેની ઉંમર સુધી ૨૫ વર્ષની હોય શકે. તેના હલનચલનમાં ગોરવ છે. ખાદીની ઠફૂની અને લેંધામાં સજ્જ થયેલ છે.]

પ્રતાપ:—(હસતાં) શું ચાલે છે ? કોઇની નિંદા અને ક્યાં તો કોઇ નવી બાજી.

ઋષિ:—નિંદા અને બાજી વિના કોઇનો ઉદ્ધાર સંભાળ્યો છે ? (એક ખુરશી ઉપર બેસે છે).

ધન્દુ:—(મઝાકમાં) નિંદા અને બાજીના આગ્રગુરુ તરીકે આપણે કવિબાઇને ગણીશું તો જરૂર આપણી સંસ્થા...

પ્રતાપ:—(અધવચ) ફોતલ પામશે.

ધન્દુ:—અને પ્રતાપ ! આ કવિબાઇ, જે કોઈ દેશી રાજ્યના દિવાન તરીકે નીમાવા લાગ્યશાળી થાય તો જરૂર એ રાજ્યના ચક્કો ઘણી જ ઝડપથી ફરે.

પ્રતાપ:—અને જે દેશની આઝાદીના મેદાનમાં જઈ બીજા રહે તો સ્વરાજ્ય ક્ષણમાં લાવે.

ધન્દુ:—અને ઘડીકમાં લેનિન, મુસોલિની, દિટ્લર કે ડી'વેલેરાની જેમ “dictator” થઈ પડે,

ઋષિ:—ગંદુ મરકરી ન કરો. આ હૃદય કોઇનું રાગિત લેવા તૈયાર નથી. પરવચનાને હું પાપ માનું છું.

ઈન્દુઃ—કોઈકે એ હૃદયનું સ્વામિત્વ તો લીધું છે ને ?

પ્રતાપઃ—કસાબહેન પ્રતિ ...

ઝડપિઃ—બસ કરો... મસ્કરીને પણ હદ હોય છે.

પ્રતાપઃ—(વાત બદલતાં) કપિભાઈ ! સાચું કહું ? જેલ-માંથી છૂટ્યો પછી બધું મને શુષ્ક લાગે છે. ત્યાં તો એવી મઝા હતી ?

ઈન્દુઃ—જેલ અને પાછી મહેલ જેવી મઝા ! બંને વિરોધી તરવો !

ઝડપિઃ—મહેલના વિલાસી વાતાવરણમાં જેમ જીવનની અનેકવિધ મઝાઓ લૂંટાય છે તેમ અહિં પણ પૂર્ણયોગની સિદ્ધિનાં સ્વપ્નાં ધડીબર સત્ય થયાં કે શું એ ભ્રમમાં મહાલતા તમે નરી પ્રેરણાના ધોધ ઝીલતા હતા—સાચું કે નહિ ?

પ્રતાપઃ—એ વળી તને કાણે કહ્યું ?

ઈન્દુઃ—મહે' કહ્યું. તે' દિવસ તે નહોતું કહ્યું કે આમ બહારથી રહેવાય તો જીવન જુદું જ દેખાય !

ઝડપિઃ—બહારનું ! ઉહ ! બહારનું અત્યારની સંસ્કૃતિને રોધક છે. ખરું કહું, ખરી મઝા બહારથી થવામાં નથી, કહેવ-ડાવવામાં છે. અને સાચું કહું તો એ કહેવાતા બહારથીએ જ જગતને તારે છે.

ઈન્દુઃ—પછી આ પાર કે પેલે પાર.

પ્રતાપઃ—કપિ ! પરદા પછી વ્યભિચારને છૂટ છે, પણ એ છૂપો. રહેજ આકર્ષક બની, દેસની બહાર પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ સ્ત્રીઓને એવી તો આંછ દેવી કે તેઓ આપણી ઉપર મુગ્ધ થઈ ઉપર પડતી આવે.

ઈન્દુઃ—તું શું એમ માને છે કે સ્ત્રીઓ તમારા બાહ્ય-ક'બરથી અગ્રાત હોય છે ? તો પ્રતાપ ! એ સ્ત્રીઓ આમ

મોહાંધ કરી તમને બનાવે છે અને તમે લડુ થઈ તેની પાછળ
હવે ચાલતા જાવ છો !

ઋષિ:—સ્ત્રીઓને સમજવા માટે ફટફટલી તપશ્ચર્યા કરવી
પડશે !

પ્રતાપ:—પણ ઋષિ ! બાહ્યાડંબર વિના જગત ચાલી
શકે ખરું ?

ઋષિ:—કલ્પનામાં વિહરતા લેખકો માને તે કરતાં ઘણી જ
સારી રીતે, કારણ કે તેઓના લખાણમાં પણ બાહ્યાડંબર વિના
ખીણું શું હોય છે ?

ઈન્દુ:—જેવું હોય તેવું લખીએ તો જગત છંછેડાય. અમને
હાંકી મૂકે. એ દુર્ગુણો અને વિપર્યાય માનસ પ્રતિ તો આંખ-
મીંચામણા જ સારાં.

પ્રતાપ:—સ્વતંત્રતાના યુગમાં સહુ સ્વતંત્ર. વિચારસ્વા-
તંત્ર્ય-કર્મસ્વાતંત્ર્ય-ધર્મસ્વાતંત્ર્ય-અમને તો કાલે તેમ ફરવાના
અને સ્ત્રીઓ સાથે લાગી....

ઈન્દુ:—તો પછી હું તમારી મંડળીમાં લાગવા માગતો નથી.

ઋષિ:—હવે જાઓ રહે વેદીયા ! સ્ત્રીઓ સાથે લાગવાની
વાત આવી ત્યાં શરમાઈ કેમ ગયો !

ઈન્દુ:—(તિરસ્કારથી) તમારું મંડળ શું વામીઓનું
મંડળ છે ? તો હું તેનો સભ્ય નથી ... મારે નથી ગલાવતું તમારું
માસિક. હું જોઉં છું ત્યાં સુધી જોણી સ્ત્રીઓ જ્યારે પુરુષના
માર્ગમાં કંટક સમાન વેરાવા લાગી ત્યારે આવી અંધ ઉશ્કે-
રણીઓને મારે બાળુ ફેલાવી, તેઓની જીવન-શક્તિને આડે
માર્ગે દોરી, અનુકરણ-આંગણ અનુકરણથી મોહિનીને જન્મવાની
તક આપી. એ મોહિનીની રદાએ નાન નૃત્ય કરી લ્યો
અને આજેથી અર્ધ-દુઝ બાવનાઓની વિચારશ્રેણીનો ગજગજાટ

સૂણી લ્યો. સ્ત્રીઓને રમકડાંની જેમ રમાડતાં યાદ રાખજો કે એ જડ વસ્તુમાં જ્યારે ચેતનની ચિનગારી ઝળકશે ત્યારે પહેલી એ તમને જ બાળશે.

ઋષિ:—પણુ ઇન્દુ ! આપણને કાવે તે આપણી પ્રથા—આપણી જિજ્ઞાસાને પોતે તે આપણો ધર્મ—અને આપણી ચારિત્ર્યની નળનાદિતે દોકે એ આપણો આદર્શ.

પ્રતાપ:—(માનસહ) રાષ્ટ્રખ્યાતિ મેળવવી હોય તો આવું આવું કરવું પડે. ધણાએ સ્વાંગધારી આજે પૂજાય છે. અને સ્વાંગ ન ધારે તે ગાયલા થઈ હડફેટે આવી ભોંત સાથે ભટકાય છે.

ઈન્દુ:—(વ્યંગમાં ઋષિ રહાસું જોઈ) ધણાએ એ પૂજાને માટે આવુર થઈ, ભસ્મ ચોળી, ત્રિપુંડ કરી વાટ જોતા જોતા છે.

ઋષિ:—(તોરમાં) પણ પૂજાય છે એટલું જ નહિ; એનો શબ્દે શબ્દે ઝીલવા જગત તૈયાર છે. ઇન્દુભાઈ ! જગતને બનાવી શકે તે મહાપુરુષ...ગાડી બધા વામનશ્રીઓ.

ઈન્દુ:—(ક્રોધમાં) આવતી કાલે તેઓનું શું થશે તેની તેઓને પરવા છે ?

ઋષિ:—(શાંતિથી) ના, શા માટે રાખે ? ગર્ભ કાલનો વિચાર કરે તે મૂર્ખ. આવતી કાલનો વિચાર કરે તે મોટો મૂર્ખ—મૂર્ખશિરોગણી.

ઈન્દુ:—(ઉસ્કેરાઈને) તો આવતી કાલે જગત તને ધૂત્કારશે...એની ચિમ્માંસાને બાળી દેશે—જડે તો એના શબને પણ શહેરના ચોકમાં લાવી તેની ઉપર ઘૂંકશે.

ઋષિ:—(શાંતિથી) પણ ઇન્દુ. એ કલા જ અનોખી છે. એનો માર્ગ જ એવો છે કે કાવે તે પૂજાય. અને પાણું કેમ કાવવું એમાં જોટલી કલા છે તેટલી તમારી કલાના અવતરણમાં નથી.

[અશ્વિન બે બાળાઓ સાથે આવે છે. તેની હમર ૨૫ થી ૨૭ ની હોઈ શકે. તેની ચાલવાની મોઢિની અને કપડાં પહેરવાની વિશિષ્ટતા-સ્દામાને મુગ્ધ કરવા બસ છે.

કલા એક યુવતી. તે વિધવા છે છતાં વિધવા હોય તેવું એક પણ ચિહ્ન તેના શરીર ઉપર નથી. તેની હમર પણ ૨૮ ની છે. તેની આંખમાં ચમક છે, તેના અલનમાં ગૌરવ છે. તેના પોષાકમાં નૂતન દબળી છાય છે.

કુસુમ એક દુઃખી સ્ત્રી છે. તેના પતિએ તેને છોડી બીજા સાથે થા માંડ્યું એટલે સ્વેચ્છ ૨૨૨૭'દી બની અને હવે આ આશ્રમના સભ્ય બની બહાર પડવાના કોડ રોવે છે.]

અશ્વિન:—શું ચાલે છે ? કેમ પ્રતાપ, કેમ (બેસે છે.)
કવિરાજ !

કલા:—પછી પ્રભાકર રોડને મળ્યા.?

ઋષિ:—(ગજ્યોગજ્યો થઇ) પ્રભાકર રોડ રૂપિયા આપવાની દા પાડે છે...પણ...

કુસુમ:—પણ શું ?

ઋષિ:—પણ એટલું જ કે એની મૂખાંધએને આપણે પોષતી પડશે.

કલા:—(આશ્ચર્ય પામતી હોય તેમ) મૂખાંધ ! પ્રભાકર શું મૂખ છે ? કુસુમ ! ઋષિભાઈ, કોઈ નવી જ રીતે માનવપરીક્ષા કરતા લાગે છે !

અશ્વિન:—કેમ કહ્યા બહેન ! પ્રભાકર તો બી. એ. છે-ખરું કે નહિ !

કલા:—એટલું જ નહિ પરંતુ દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય બાગ લે છે.

કુસુમ:—ભાગ લેવો એ એક વાત છે અને છૂટે દાથે તમારે તમારે કોઈ પણ સંરથાને મદદ લોકેએ ત્યારે આપના તત્પર રહેવું એ જુદી વાત છે.

અશ્વિન:—ઘણી એ સંસ્થાઓ એના પૈસે જ ચાલતી હશે.

કલા:—આ બધી શું મૂખર્ષ છે !

ઋષિ:—(શાંતિથી) હા. ...

ધન્વંત્રી:—(બ્યંગમાં) તમારી જેવા જ્યાં ધૂતારા હોય ત્યાં રહામાની લાયકાતને પણ મૂખર્ષ છે એમ ઠોકી બેસાડો.

ઋષિ:—એ ખુશામત અને પ્રતિજ્ઞાના શોખિન ભાષતી સાથે કાવકાષ્ઠથી વર્તવું પડશે; સંસ્થાની ઉદ્દઘાટન ક્રિયા પણ એઓથીના શુભ હરતે જ કરાવવી પડશે. અને પૈસાના રહેજ પણ લોભ વિના માત્ર લોકહિતની ખાતર આપણે આ સંસ્થા ચલાવવી છે એમ બહાર લાપણુ કલા બહેન ! આપને આપવું પડશે...અને સંસ્થાના સેક્રેટરી તરીકે રીતસર આગંતણુ આપી તેને મળવું જોઈશે...

અશ્વિન:—વારું. બધું સફળ થઈ જશે, પરંતુ એક પ્રશ્ન રહે છે

કલા:—હવે શું બાકી રહ્યું...?

અશ્વિન:—સંસ્થાના કાયદા કાનૂન ઋષિભાઈ બનાવે એમ હું સૂચન કરું છું.

ઋષિ:—વારું, એ પણ હું અને ધન્વંત્રીભાઈ તૈયાર કરી રહ્યા છીએ.

કલા:—(બિબી ચમને) ત્યારે કાલે ઋષિભાઈ તબમે સહજ ઘેર આવી જજો ને, આપણે એ વિષે વાત કરીશું. ચાલ કુસુમ.

ધન્વંત્રી:—પરંતુ મારે ઘણીયે બાબતમાં વિરોધ છે.

કુસુમ:—(રહેજ હસતાં) તો તમે પણ આવજો કવિરાજ !

[કલા અને કુસુમ બચ છે. અશ્વિન, ઋષિ, ધન્વંત્રી વગેરે તેની સલામો બોલ રહે છે. પણ દરેકના મુખ ઉપર જુદા જુદા ભાવો તરવરી રહે છે.]

પડદા ઢળે છે

દશ્ય બીજું

સ્થળ:-પ્રભાકરનું મકાન.

સમય:-રજવારનો.

[પ્રભાકરની ઉમર ૩૫ વર્ષની છે. બીજું ધોતીયું અને ખમીસ પહેરી એક આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો એક મોટા હોલમાં એ તે દિવસનું છાપું વાંચી રહ્યો છે. તેના જમણા હાથ તરફ રેડિયો છે. તેમાંથી મુંબઈમાં કોઈ હસ્તાદ ગાય છે તે સાંભળી રહ્યો છે. એકાએક છાપું નીચે મૂકી હોલમાં આંટા મારે છે.]

પ્રભાકર:-(વિચારમાં બિભો રહે છે) આ શું? (આખ માંએ છે) ગઈ કાલનું સ્વપ્ન! એણે શું માગ્યું? સત્તાનો નિશા!! મહારી ઉપર સ્વામિત્વ! (પાછો ફરે છે) ધડીભર એ આપું તો? તો શું? એ જરૂર મહારી બને! નૂતન નારી કહેવડાવવાનું માન ધરાવતી સ્ત્રીને પૈસો, વૈભવ, વિલાસ, સુવાની, મોટર, ગાડી, અને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો સ્ત્રેષ્ઠમાં લગ્નની હા પાડે...અને ધડીભર મળેલું સ્વામિત્વ પછી જૂંટવી લેતાં ક્યાં નથી આવડતું?

[પાછો ફરે છે ત્યાં કલા આવે છે. તેની છટાથી પ્રભાકર રહેજ હસે છે.]

ઓહો! કલા કુમારી! આપ અહીં કેમ આવ્યા? હું તમારે ત્યાં જ આવવાનો વિચાર કરતો હતો...એસો, રામા! આ લાવ તો.

કલા:-(એક ખુરશી ઉપર બેસે છે) આપ અમારી જેવાં ગરીબને ઘેર આવો તે શોભે? પૈસાદાર લોકોની લાયકાત એને ત્યાં ગરીબ બેઠા ફાડે તેમાં વધે છે.....અને તેઓની પ્રતિષ્ઠા પૈસા ઉપર જ હોય છે...જો એ પ્રતિષ્ઠાને ગણિતની દ્રષ્ટિએ જુઓ અને તેમાંથી પૈસો બાદ કરો તો પાછળ મોટું મોંક જ રહે છે...પણ આપ તો Graduate છો...અને.....

પ્રભાકર:-આપ આપ કહી મહારી મશ્કરી ન કરો...કલા-

કુમારી...તહામરી પ્રતિભા ક્યાં અને અમ્હારો પૈસો ક્યાં ? પરંતુ સાચું કહું ? માહું તો નહિં લાગે ને ?

કલાઃ—તમે જે કહો તે માટે મ્હને માહું લાગે જ નહિં...
(રામો આ લાવે છે)

પ્રભાકરઃ—(આ આપતાં) પરંતુ યોગ્ય પતિ વિનાની એ પ્રતિભા રહેજ અખી પડે છે...માફ કરજો...પણ આ તો મ્હને લાગે છે તે કહું છું. ...

કલાઃ—(આ ટેબલ ઉપર મૂકતાં) અમારી કલ્પના મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે...

પ્રભાકરઃ—વારુ, વારુ સમજ્યો...મ્હારે તમને પૈસા આપવાના છે તે તો જૂલી જ ગયો...(ટેબલના ખાનામાંથી એક બુક કાઢે છે અને એકની ઉપર સહી કરે છે; એક આપીને) આમાં જેટલા રૂપિયા ભરવા હોય તેટલા ભરી દ્યો.

કલા—(ત્હેની સહામું જોઈ રહે છે) આપ જ ભરો... આપની ખુશીની વાત છે...

પ્રભાકરઃ—આ આ ટાઢી પડી જશે...ભરો દશ હજાર, પંદર હજાર, વીસ. કાવે તે...મ્હને વાંધો નથી...આવી એક સંસ્થાની જરૂર હતી...અને તમે જ્યારે એ સંસ્થાનું કામ માથે લીધું છે ત્યારે જરૂર ફરોહ મળશે...(એકમીં અંદર વીસ હજાર ભરીને કલા એકી છે ત્યાં ટેબલ ઉપર મૂકે છે)

કલાઃ—(આ પીવે છે) આપની આ ઉદારતા અને છતાં નમ્રતા માટે અમે આભારી છીએ.

પ્રભાકરઃ—આવો જોટા વિવેક ન કરો. મ્હેં મ્હારી ફરજ બજાવી છે.

[એક ચિત્રકાર આવે છે...તેની પાસે બ્રુદાં બ્રુદાં ચિત્રો છે.]

પ્રભાકરઃ—આપનું નામ ?

કલા:—ક્યાં કપિ અહિં ક્યાંથી !

પ્રભાકર:—આવો કપિભાઈ ! હું ધારતો હતો કે કલા કુમારીની સાથે તમે પણ આવશો ! એસો... શાંત થાઓ... પાન લ્યો...(પાનની તારક ધરે છે.) (કલા પ્રભાકર રહામું નોઈ રહે છે)

કપિ:—હું પાન નથી ખાતો... પરંતુ કલા બહેન ! આજનું ભાપણુ આપવાની ઇન્દુકાન્ત ના પાડે છે... અને હવે શું કરવું ? તમને તો શોધી શોધીને ચાક્યો... બાલ-ગંદિરમાં જઈ આવ્યો, મહિલા વિદ્યાલયમાં જઈ આવ્યો, અનાયા-અગમાં જઈ આવ્યો... પણ છેવટે યાદ આવ્યું કે તમારે આજે પ્રભાકર શેઠને મળવાનું છે...

કલા—તે એમાં શું ?

પ્રભાકર:—તે ભાપણુ હું આપીશ ખસ...

(કલા અને કપિ એક બીજાની રેહામું નોઈ રહે છે)

પ્રભાકર:—પરંતુ ઇન્દુકાન્તને વાંધો શો આવ્યો ?

કપિ:—એ જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે...(તેને આવતો નોઈ) પૂછો આ આવે...

(ઇન્દુકાન્ત આવે છે)

પ્રભાકર:—ક્યાં તંત્રીરાજ ! આ કપિભાઈ શું કહે છે !

ઇન્દુકાન્ત:—જે કહે છે તે સત્ય જ કહે છે...જ્યાં સુધી મહને મહારો આ વર્ષનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી હું તે કામ કરવા હવે માગતો નથી.

કપિ:—તમારા પેટમાં ચોપડીઓના પાનાં બાળા તેની રાખ પીઓ તો તમારું પેટ ભરાશે... તદ્દન ધૂતારા...

કલા:—કપિ આમ ગુસ્સે ન થાઓ...જેણે જીવનમાં બધું એની ઉપર જ છોડી દીધું—જેણે એને માટે બેખ લીધો એના પેટનો ખાડો પૂરવો એ દરેક શહેરીની ફરજ છે.

ઋષિ:—પરંતુ પૂછો એને...એક તો આપણી સંસ્થાના કાયદા વિરુદ્ધ એ પરણેલ છે...અને પાછું તે દિવસ તેઓએ શું સંચયન કર્યું હતું તે માદ છે ? મ્હને દરેક હોકરે હોકરે પાંચ રૂપિયા વધારો મળેલો જોઈએ...ભાઈ સાહેબ ! સંયમ રાખી શકે નહિ અને અત્યારે વધારો માગવા આવે છે...આવા આર્થિક મંદીના વખતમાં પ્રત્યેક ઉપર તો કાળૂ જોઈએ કે લીંગરની લીંગર વધારના જવી જોઈએ...

પ્રભાકર:—દરિદ્રનારાયણ લાગવાનને હતુમાનની જેમ પૂંછડું હશે

કલા:—વારુ...પણ ઈન્દુકાન્તને આ વિશે...(અધાં હસે છે)

ઈન્દુકાન્ત:—(કોધમાં) વારુ...હું આજથી આપની સંસ્થાનો સભ્ય નથી અને આવતી કાલથી તમારી સંસ્થાની દરેક પોલ બહાર પાડીશ; પછી જ તમને ખબર પડશે કે ઈન્દુ એટલે કેણ ?
(જવાને પાછો ફરે છે)

કલા:—જિભા રહો ઈન્દુકાન્ત ! આમ બાળકની જેમ જતા રહો એ નથી સારું કરતા... તેનો કંઈ તોડ કાઢીએ.

ઋષિ:—જવા હો ને એ વેદિયાને...

પ્રભાકર:—તે એને કેટલું પ્રભોશન આપવાનું છે ?

ઋષિ:—પાંચ રૂપિયા...

પ્રભાકર:—જાઓ...મારા તરફથી તેમને પાંચ રૂપિયા પ્રભોશન હું આપું છું...જસ તંત્રીરાજ...

કલા:—કેટલા વાગ્યા ?

પ્રભાકર:—દશ. આપણે જશું ને ત્યારે ભાણુમાં...! શાકર ! મોટર લાવજો...

ઈન્દુ:—ચાલો ત્યારે ભાણુમાં

(અધા મોટરમાં જાય છે...)

પડદો ઢળે છે

દશ્ય ત્રીજું

સ્થળ : કલાનું મકાન

સમય : સાંજના-ચાર.

[કલાનું મકાન સાધારણ છે. બહારના ખંડને એ દિવાનખાના તરીકે વાપરે છે : અંદરના ખંડને રસોડા તરીકે. દિવાનખાનાના એક ખૂણામાં એક રોકન્ડહેન્ડ ટાઇપ-રાઇટર ઉપર કલા કંઈ છાપી રહી છે ત્યાં કુસુમ આવે છે.]

કુસુમ:—શું ટાઇપ કરે છે ?

કલા:—(કાગળ કાઢી લઈ) રહેજ. ... એ તો એક ક્ષ્મને કાગળ લખતી હતી ... વારુ ... પછી તને કેમ રહ્યું હતું ?

કુસુમ:—બહુ જ સારું ... પરંતુ

કલા:—તારા પતિને કોઈ છૂટાછેડા આપ્યા ?

કુસુમ:—હા.

કલા:—પછી ભવિષ્યનો માર્ગ શો પસંદ કર્યો ? તારો છોકરો ક્યાં ગયો ?

કુસુમ:—એની સાથે ... એ વિશે મહેં દશ વિચાર નથી કર્યો ! બાકી તું શું રમત રમી રહી છે તે જાણી શકાતું નથી.

કલા:—સ્વતંત્ર સ્ત્રી થઈ દુનિયા જોવી ને પ્રખ્યાત થવું તે.

કુસુમ:—પરંતુ તે માટે તારી પ્રેરણા ત્રીજવા દેશા પુરુષો માંડા યયા તેનું તને લાગે છે ? તું કોણ ? તારી આબરુ કેવી ? આ બધા ઉપર તું પાણી ફેરવવા માગે છે !

કલા:—હું કોણ ? (હસે છે) હું પુરુષ રહામે વેર લેવા જન્મેલ કોકણ બસ... !

કુસુમ:—અને મ્હારે પણ હવે એ જ કરવું રહ્યું...

કલા:—એ માટે આજે તું ક્યાં ગઈ હતી ?

કુસુમ:—કુલ્લાઈને લાં.

કલા:—કપિને ત્યાં નહિ ? તું હવે એને ચાહે છે ?

કુસુમ:—હું કોઈને ચાહતી નથી.

કલા:—તેં જ છૂટાછેડા કેમ ન માગ્યા ?

કુસુમ:—આર્થ નારી એ કરી શકે ખરી ? તું કુંવારી છે, ભણેલી છે; પણ દુનિયાનું કહેવાતું કહાપણુ હજી તારામાં નથી એટલે શું કહું ?

કલા:—હું કુંવારી...ભણેલી...મ્હારો પ્રશ્ન હજી એક કાચાકાચો જ છે.

કુસુમ:—તેં શો વિચાર કર્યો ? તું કપિને ચાહે છે ?

કુસુમ:—એ એક જ મ્હને એવો લાગે છે કે જે ભલ્-ભલા મહારથીઓને પણ મહાત કરવા શક્તિમાન હોય...ખીખ બધા પેટબળ્યા ભિખારી જેવા છે.

કુસુમ:—તારાથી તોખા...

કલા:—મ્હારું જીવન હું કોઈ પાસે જાહેર નથી કરી શકતી...પણ કુસુમ ! તું મારી માની જણી બહેન જેવી છો તે કહું છું.

કુસુમ:—કલા...આ તને શું ચાય છે ?

કલા:—(રડતાં) કુસુમ હું કુંવારી નથી...વિધવા છું... વિધવા થયેલ છું...

કુસુમ:—(આશ્ચર્ય) એટલે ?

કલા:—હું અનાયાથમમાં હતી...માતાપિતાના મૃત્યુ પછી અમે ભાઈબહેન ત્યાં સાથે રહેતાં.

કુસુમ:—તમારે ભાઈ પણ છે ?

કલા:—હા...અને મ્હને એ આશ્રમનો અધ્યાયક ફેસ-લાવીને નહસાડી ગયો... અમે બંને પરણ્યાં...

કુસુમ:—(આશ્ચર્ય) હેં. ... આકામના અધ્યાપકો આવા નીચ હોય છે ?

કલા:—પરજ્યા પછીનું જીવન બહુ જ ઝેરી છે...એ અધ્યાપક ન સમજ્યા કે હું જીવતા પતિને માગતી હતી... પૂતળાને નહિ...એ પ્રેમભય જીવનમાં પ્રેમની તલ્લીનતા ચાહતી હતી... વિષયતૃપ્તિ નહિ.... અને પછી...

કુસુમ:—કેમ અટકી ગઈ. મહેને કહેવામાં રહેજ પશુ અચકાતી નહિ...

કલા:—પછી ? પછી એક દિવસ એણે મહેને પૂરી રાખી... એક દિવસ મારી... એમ દુઃખમાં દિવસ પસાર કરવા લાગી... ત્યાં સત્યાગ્રહની લડતમાં તે જેલમાં ગયા અને જ્યારે સાંજનું કે તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે. ત્યારે અહિં આવીને છાનીમાની રહી છું... મ્હારું આ જીવન કોઈ નથી જાણતું ... એક જણ સિવાય...

કુસુમ:—એ તમારા ભાઈ...તેઓ ક્યાં છે ?

કલા:—એક દિવસ અચાનક એ ભાઈને મહેં જોયો... પ્રજાકર શેઠને ત્યાં...બિચારો... ચિત્રકાર થઈ ત્યાં આવ્યો હતો...

કુસુમ:—તેં એને જોલાવ્યો કેમ નહિ...?

કલા:—હું એને જોલાવું ને મ્હારું આખું યે જીવન ઉપાડું પડી જાય તો ? મ્હારું મન ધણું જાણ્યું...પણ ન જોલી ચકી...

કુસુમ:—કલા... આ કરતાં તો જે દાણે લગ્નમાં કંઈ સ્વપ્ન ન જતાય... તદ્દન નિરર્થક છે એવું લાગે ત્યારે એને તોડી નાખવું...

કલા:—એવાં નિરર્થક લગ્નને પછી ચક્ષાઆ કરવું એમાં જરૂર આપણી મૂખીઈ જ છે...અને મહેં એ મૂખીઈ પણ કરી... લગ્ન એટલે શું ?

કુસુમ:—સગવડનો સંબંધ. ... અને મ્હારે તો સત્ય પણ બન્યું. ... મ્હારો પ્રશ્ન પણ તમારી સાથે જ મળતો આવે છે ને ? પરંતુ એક વખત ઠોકર ખાધા પછી હવે સાચવીને ચાલજો...

કુસુમ:—તારું બાહ્ય સૌન્દર્ય અને ટાપડીપ ઉપર. તેઓમાં તને જીતવાની ફરિયાદ ચાલે છે... તેનું તને જ્ઞાન છે ? માત્ર સંસ્કાર અને સ્ત્રી-સન્માનના આપ નીચે “ કલા ..મ્હારી...ના મ્હારી ” એની મારામારી છે....

કલા:—હાડી મરે: હું કંઈ તેઓના સંસ્કારો ઉપર જીવું છું !

કુસુમ:—તું ! તું તારું સૌન્દર્ય, વિદ્યા અને આહુત્યજીવી ઉપર નાચી રહી છે...

કલા:—પરંતુ એ નૃત્ય પાછળની ભાવના તને નહિ સમજાય.

કુસુમ:—તારે મનુકાન્ત !

કલા:—(મ્હોં જગાડી) મૂળો મૂક એના વેદિયાપણા ઉપર...એની માસે વ્યક્તિત્વ નથી...તદ્વન મામકાંગણો છે...

કુસુમ:—પરંતુ એ શુદ્ધ દેહમાંથી પ્રચંડ આત્મા બહુ બહા શત્રુઓને હંધાવે એવી શક્તિ ધરાવે છે...જે કે હમણાં તેની સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તેઓમાં કંઈ વિચિત્રતા આવી ગઈ છે એ સાચું...

કલા:—અને એનાં છોકરાંને એને મોસાળ મોકલી દીધાં તેવું શું ?

કુસુમ:—(ગંભીર)એ પણ સાચું...એની શક્તિ અમાપ છે.

કલા:—(હસતી) સમજી...પણ એ અમાપ શક્તિ મારી શક્તિહીનતા જોવા ટેવાયતી બુદ્ધિને એવી તો આંજ દે છે કે એ તદ્વન જડ બની જાય છે...અને પછી એ જોવાનો વખત જ ક્યાંથી આવે ?

કુસુમ:—ત્યારે પ્રભાકર...

હસા:—એની તેજસ્વી આંખો, બોલવાની દબ, અને સ્દામા ઉપર છાપ પાડે તેવું વ્યક્તિત્વ...પરંતુ તેની અવિશ્વાસુ દષ્ટિ મદને ખૂંચે છે ..

કુસુમ:—તદને તો દરેકમાં દુગુણુજ નજરે ચડે છે. બાકી તદને જ્યાં અવિશ્વાસુ દષ્ટિ લાગી ત્યાં મદને એનું લખખું, ગ્રેરણાવિનાનું જીવન સુનાં વગડામાં ચીંચીયારી પાડતી ચીજરી જેવું લાગ્યું...

હસા:—એ હશે...પણ એક ચિત્રકાર ઉપર એણે દરેક ઉપકાર...હું નથી બૂલી શકતી...

કુસુમ:—ચિત્રકારને અને તારે શું? એ ઉપકારને અત્યારે શું કામ સંભારે છે?

(નિઃશ્વાસ નાખીને)

હસા:—એ ચિત્રકારને તું નહિ ઓળખે...

કુસુમ:—મદારે ત્હારી જેમ આખી દુનિયાને નથી ઓળખતી.. તું તો રાજ્યની રાણી થવા સુર્જાઈ છે...

હસા:—રાજ્યની રાણી? રાજ્યની રાણી એટલે તો પાંચત્ર માંની ગેના ..એ સ્વતંત્ર બેઠી ન શકે...અને મદારે તો છે સત્તાનો, સ્વતંત્રતાનો મોદ...

(ઋણિ આવે છે)

ઋણિ:—હજાબહેન નગરકાર! કુસુમ બહેન નમસ્કાર!

હસા:—ક્યાં ઋણિવર્ષ! હી નવાજૂની!

ઋણિ —નવામાં તમે અને જૂનામાં આખુંયે જગન.

[કુસુમ દસે છે...ઋણિની સ્દામે માનની દષ્ટિએ જુને છે]

હસા:—પછી આગ્રમમાંથી ચોરી કરનાર ચોર પકડાયો!

ઋણિ:—દછ પકડાયો નથી... પોલિસમાં વાત મૂકવાનો વિચાર છે...

કુસુમ:—પોલિસ તમને એમ ચોર પકડી આપશે ? એ તો ગયું જે હતું તે...ત્યારે શા માટે એન્કમાં નહિ રાખતાં ત્યાંની તિજોરીમાં રાખ્યા. ?

કલા:—એ વાત પોલિસમાં નહિ મૂકતાં બીનું જ સંકેતો... નહિ તો...

(ઉદાસ થઈને)

ઋષિ:—એ પણ ઠીક છે...

કુસુમ:—વારુ ઋષિભાઈ ગર્ધકાલના કલાબ્દેનના લાખણમાં તમે કેમ નહોતા ? ક્યાં ગયા હતા ? આમ ઉદાસ કેમ છો ?

ઋષિ:—હું ઉદાસ થવા સમર્થો છું... મ્હારે અને આનંદને દુશ્મનાવટ છે...

કલા:—સખીરી વિના એ જીવન જીવી શકે તેમ નથી... આવડી મોટી સંસ્થાની ધૂરા હાથમાં લીધી ત્યારે જે કામદા ક્યાં તેને ભંગ કરવા પણ હવે તેઓ તૈયાર છે...

ઋષિ:—કલાબ્દેન ! મારું કરજો... પણ હું એક પ્રશ્ન પૂછું...?

કલા:—પ્રશ્નીયી...

ઋષિ:—તમારી જેવી સંસ્કારી સ્ત્રીનું નામ ગમે તે મવાલીની સાથે જોડાયેલું સાંભળું છું ત્યારે મારું મગજ કામ નથી કરી શકતું... જાણે એ મવાલીનું ખૂન કરી નાખું ? એવી વૃત્તિ થઈ જાય છે...

કલા:—મારું નામ ગમે તેની સાથે જોડાય તેમાં તમારે શું ?

ઋષિ:—મ્હારે શું ? કલાબ્દેન ! ત્હમારું આખું આસ્તિત્વ જાણું છું... ધારું તો ક્ષણમાં તમારી ફજોતી કરી મૂકું...

કલા:—(હસતી) મ્હારું આસ્તિત્વ ! હા... તે તો સહુ જાણે છે...કુસુમ, ઋષિભાઈ કંઈ ચીડાઈને આવ્યા લાગ્યા છે...

ઋષિ:—એ બનાવવાની વાત આજ ન કરે... માત્ર

તમારાં સ્મિત ઉપર અને વાણીથી સ્થામાને મુગ્ધ કરવાની મોદિની ઉપર તહમે આજકાલ શી સંતાકુકડી રમો છો તે આ ઋષિયી અમર્યું નથી... કેટલાયે યુવાન અને વૃદ્ધ તમારી પાછળ ગાંડા બન્યા છે... કોલેજીયનો ધેરથી લાવેલ રૂપિયા તમારી મોજશોખને સતોપવામાં વાપરી દેવાદાર બન્યા છે... આંધળાઓ સ્દમબળ્યા નદિ કે અદિ તે કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ સાથે રગત ખેલવાની છે.

કલા:—(શાંતિથી) ઋષિ ! એ તેઓની મૂર્ખાઈ નથી ! હું ક્યાં તેઓને ખોલાવું છું... ?

ઋષિ:—દશે ..પરંતુ સ્થામાને માત્ર આકર્ષી તેને ચોતાયી દબાયેલો જોવા કોડ સેવતી સ્ત્રી એ માટે પહેલી જવાબદાર છે...

કલા:—ક્યાં ગયું તમારું સ્ત્રી-સન્માન !

ઋષિ:—કલા બહેન ! સ્ત્રી-સન્માન એટલે શું ! પુરુષોની વિષમતૃપ્તા છીપાવવા યોજેલી રસવૃત્તિ...

કલા:—જરા શાંત થાઓ...કુસુમ આ મૂકતો...

(કુસુમ આ મૂકવા જાય છે)

ઋષિ:—કુસુમ બહેન ! આ હું નથી પીતો...પછી પ્રભાકર શેઠને ચોરીની વાત કરી ?

કલા:—એ તો બધું સમજાઈ ગયું...એમણે ચોપડા મગાવ્યા હતા... અને...

ઋષિ:—વારુ...વારુ...તારે...(બોલી નથી રકતો)...

કલા:—ગસ...જાવ છો ..

ઋષિ:—...હા... (ઋષિ જાય છે...)

કુસુમ:—આજ કંઈ નવી જ ધૂનમાં લાગ્યો...

કલા:—તું ન સમજી...હું પ્રભાકર સાથે પરભૂતા છપ્પું છું એ તે જાણે છે...પણ રપટ કેમ કહી શકે ?

કુસુમ:—એટલે ? એ તને પરભૂતા છપ્પા રાખે છે !

કલા:—આ બધી વાત જ અનોખી છે... મદને પરણવા ધણા ઇચ્છા રાખે છે... પણ હું જ જૂઠી છું કે કોઈને પરણી શક્તી નથી... વારુ. પણ કોણ આપ્યું... ?

(બહાર મોટરનું હોર્ન સંભળાય છે)

કુસુમ:—(જિભી થઈ ખારીમાંથી જુને છે) પ્રભાકર... એ કેમ આવ્યા ?

કલા:—આજે અમે શીખ ધર્મ અનુસાર લગ્ન કરવાનાં છીએ... કોઈને કહેતી નહિ...

કુસુમ:—ત્યારે તો ગં. સ્વ. મરી અ. સૌ. કહેવાયો ?

કલા:—અને તું પણ થોડા દિવસમાં મારી માફક જ... ઇન્કુ:

કુસુમ:—તમને આ બધી વાત કોણ કહી જાય છે... હું જાઉં ત્યારે... ?

કલા:—ના... તારી જરૂર પડશે...

(પ્રભાકર આવે છે... કુસુમ અંદરની ઓરડીમાં જાય છે)

પ્રભાકર:—ચાલો... બધું તૈયાર છે... હું એ ધર્મગ્રંથને મળ્યો હતો... તેઓએ હા પાડી છે... અને અત્યારનો વખત આપ્યો છે... પણ સાક્ષી તરીકે કોને લેશું ?

કલા:—તેની ગેહવણુ મહેં કરી રાખી છે... કુસુમ... ચાલો...

પ્રભાકર:—તમારી જેટલું દોઢાંદણિયું મહારામા નહિ... કુસુમ બહેન ! અમે બન્ને લગ્નગ્રંથીની જોડાઈએ તેમાં સાક્ષી તરીકે આવશો ને ?

કુસુમ:—જરૂર...

કલા:—પછી તમે પેલી વાતનું શું કયું ? તમારા પિતાશ્રીએ તમને જુદા ક્યાં ? શું આપ્યું ?

(કુસુમ કલા રહામું જોઈ રહે છે)

પ્રભાકર:—(બહાર નીકળતાં) તેર લાખ...અને હવે મ્હારે કે મ્હારાં છોકરાંને એના પૈસા ઉપર હક્ક નહિ...

કલા:—તમે જે કરો તેમાં ખામી હોય...ચાલો...

[પ્રભાકર; કલા અને કુસુમ બધ છે...અંદર મોદમાં કલા આતી હોય છે...“આજ જીવનતાં નૃત્ય...” કુસુમ કલાની જાંડાઈ માંખી નહિ સકવાથી રૂધાઈને બેસી રહે છે...પ્રભાકરનું ધ્યાન ગોટરના સ્ત્રીઅર્ચન ઉપર છે]
પડદો દબો છે

દશ્ય ચોથું

સ્થળ: ઇન્દુડું મકાન.

સમય: સવારના આડ.

(મકાનની બહાર ગાડનમાં બેસી ઇન્દુ “કલાપીનો કેકારવ” વાંચી રહ્યો છે ત્યાં કપિ આવે છે)

ઈન્દુ:—(ચોપડી બંધ કરી) આવ, આવ, કપિ .. ! આજ તો કાંઈ અત્યારમાં ? વધામણી લઈને આવ્યો છે કે શું ?

કપિ:—વધામણી વળી ચાની ?

ઈન્દુ:—નાહ ! જતણે ખજાર જ ન હોય, ગામ આખાની ખખર રાખનારને અને કલાની તો ખાસ ખજાર રાખનારને તેના લગ્ન થયાં એ ખજાર ન હોય એમ બને ?

કપિ:—હું આ અદનાડિયું પુના ગયો હતો...એટલે એ વિષે કંઈ ખજાર નથી..., અને યદ્ય ગયાં એ સાથે જ ખજાર નથી... હમારે થયાં ?

ઈન્દુ:—ગયા સોમવારે... આજે આપણને ગાડન પાટીમાં જોલાવ્યાં છે...

(કપિ હસે છે)

ઈન્દુ:—કેમ દસતું આવે છે ?

ઋષિ:—કાંઈ નહિ, એ તો લગ્ન થઈ ગયાં એમ...ને !

ધન્વં:—પણ તેમાં હસવા જેવું શું છે ?

ઋષિ:—હસવા જેવું શું નથી ?

ધન્વં:—હસવા જેવું કશું નથી, કલા અને પ્રભાકર પરસ્પર રોહથી જોડાય અને લગ્ન કરી જીવનભર એક પીળાનાં થઈ રહે તેમાં વળી તને હાસ્યાસ્પદ શું લાગે છે ?

ઋષિ:—આ જે તું કહે છે તે પણ હસવા જેવું લાગે છે અને જે થયું તે પણ હસવા જેવું લાગે છે. તને એમ લાગે છે કે કલા રોહથી જોડાય છે ?

ધન્વં:—એમાં વળી શંકા કરવા જેવું શું છે ? કલા જેવી સંસ્કારી સ્ત્રી રોહથી જ લગ્ન કરે એમ હું માનું છું.

ઋષિ:—ધન્વ, તું ખત્તા ખાય છે, કલાને અને પ્રભાકરને જોડનાર રોહ નથી, પણ પૈસો છે. અને રોહ ? રોહ જેટલું નળનું શું છે ? એ તે વળી સ્ત્રી પુરુષને કેમ જોડી શકે ? જાણતો નથી, પોતાના સાથી કે મિત્રનો પૈસો, કીર્તિ કે દરજ્જો જતાં, રોહ ખીજી જ દાણે વૂટી પડે છે... એ વળી જોડતો તો શું ?

ધન્વં:—પણ એવો રોહ તે રોહ જ નથી.

ઋષિ:—એવો કે તેવો રોહ જ નથી એમ કહે.

ધન્વં:—પણ ઋષિ ! કલા તો પ્રભાકરને ખરોખર રોહ કરે છે.

ઋષિ:—(હસે છે) રોહ ? એ તો પ્રભાકર તેને અધારે થોડીયેક સત્તા ચલાવવા દે છે...અને સત્તા ચલાવવી કલાને ગમે છે...અને એ જીદ સંતોષવા કલા પરણી છે...આકી

ધન્વં:—એટલે ? હું તો જરૂર માનું છું કે કલા અને પ્રભાકર પરસ્પર રોહથી જોડાયાં છે...

ઋષિ:—(થોડું દસી) લલે ! એવા આશ્વાસક જમખા રહેતું જ્યાંને ગમે છે ..તે તુચ્છે રહે.

(કુસુમ આવે છે)

આવો કુસુમ બહેન ! મુખારકગાદી ...આ ઈન્દુભાઈ તમારી જ રાહ જુવે છે...ત્યારે હું જઈશ...

કુસુમ:—ઋષિભાઈ ! સાંજના ગાર્ડનપાટીમાં આવવાના ને!

ઋષિ:—આવવા ગહેનત કરીશ...

(જાય છે)

કુસુમ:—બિચારા ઋષિભાઈ !

ઈન્દુ:—કલાને મેળવવાની નિષ્ફળતાએ એની સ્નેહમાંથી એ ઝડા બિચારી દીધી છે... હું માનું છું ત્યાંસુધી આવું પરિણામ સારું નહિ આવે...

કુસુમ:—(બિચી યકને) આપણે આપણી વાત ઉપર આવો ને ? પછી બેકરાંને પાછાં ક્યારે બોલાવશો ?

ઈન્દુ:—(બિચો યાય છે) કાગળ લખ્યો છે...આગળે થોડા દિવસમાં...પણ.

કુસુમ:—(ચાલતાં) શું ?

ઈન્દુ:—(ચાલતાં) પછી તું એને સાચવી રાખીશ !

કુસુમ:—(દસતી) તદારમાં અવિશ્વાસ છે ?

ઈન્દુ:—તદારમાં અવિશ્વાસ ! કુસુમ તું તો મારું સંકેત રતન છે.....

કુસુમ:—આમ જ પુરવો સ્ત્રીને ચલાવે છે...

(બંને ગૃહમાં જાય છે.)

પડો દો છે.

દરય પાંચમું

રથળી: પ્રજાકરના નવા બંગલાની ગાડીન. સમય: રાતના સાડાસાત...

[ગાડીમાં ઈલેક્ટ્રીકના દીવા થઈ ગયા છે...છતાં કલા આજે અહિં બેઠી છે. કલાનો આજે અહેસાસ પડી ગયો છે...એ નિરાશ થઈ એક આરામચેર ઉપર પડી આસપાસ નોંચા કરે છે.]

કલા:—(બિભી થઈ) હું જ મૂર્ખા ! સ્વતંત્રતાના મોહમાં મહેં દેહ અને આત્માનું સમર્પણ કરી દીધું (શિયાળનું રૂદ્ધ સંભળાય છે) અત્યારમાં શિયાળનું રૂદ્ધ ! મહારાં રૂદ્ધ કરતાં આ રૂદ્ધ કેટલું જીવંત લાગે છે ? (આકાશમાં બિગત તારા રહામું નોંધ)...આ તેજના પિંડુઓ મહારી મસ્કરી કરે, હસ્યા કરે, દોડ્યા કરે...અને આ માનવના હૃદયમાં પ્રેમની ચિનગારી પણ ન ફૂટે...કેવું જીવન ? મહેં જ મહોતને નહોતરું ને !

(કુસુમ અને ઇન્દુ આવે છે)

આવ કુસુમ ! આવો ઇન્દુભાઈ ! અત્યારે ક્યાંથી બૂલાં પડ્યાં ?

ઇન્દુ:—ફરવા ગયાં છતાં તે થયું ચાલો જરી જઈ આવીએ...

કુસુમ:—તારું મુખ કેમ પડી ગયું છે ?

કલા:—(ખુરશી દેખાડી) બેસો ને...

ઇન્દુ:—કેમ કુસુમ ! કલા જોઈને પરણ્યા પછી આમ ગંભીર થઈ ગયાં એમ નથી લાગતું ?

કુસુમ:—હું પણ એ જ વિચાર કરું છું...

કલા:—મહારા કરતાં તમે સુખી છો...

કુસુમ:—અમે તો ગરીબ...અમારી અને તમારી તુલના જ ક્યાંથી થાય !

કલા:—હું પણ કોઈ ગરીબને પરણી હોત તો સારું હતું...

ઈન્દુ:—પ્રભાકર બાઈમાં શી ખાગી છે ? પૈસો છે, રૂપ છે, વિદ્યા છે...આથી વિશેષ તમારે શું જોઈએ ?

કુસુમ:—એ માનતી હતી તે કરતાં કંઈ વિશેષ જોઈએ હશે...

કલા:—અને એટલે જ હું એને ચાહી શકતી નથી. એની પૌરુષતા મને ખૂંચે છે.

ઈન્દુ:—પુરુષ પોતાની પૌરુષતા બતાવે એ પણ તમને ખૂંચે ? અજબ ! પહેલાંની ઈતિહાસની વીરાંગનાઓ એ માટે મરી પડતી... પ્રાણ સમર્પણ કરતી... તે પૌરુષતાને વરતી... પુરુષને નહિ... દ્રૌપદી અને અર્જુન, રામ અને સીતા...

કલા:—એ ગમે તે હોય. મને અહિં નથી ગમતું... અહિં તો પિંજર છે.

કુસુમ:—ખૂદન ! આવું પગલું ભરતાં પહેલાં વિચાર કરજો... જોટલી આબરૂ, જોટલી કીર્તિ અત્યારે તેં મેળવ્યાં 'તે બધાં તું તારી ધૂનના વેગમાં રહેજોમાં ગુમાવીશ... અને જગત તને ધૂતકારશે...

ઈન્દુ:—ચાલ કુસુમ આપણે મોકું ચરો...

કલા:—આવળો... બન્ને... કદી કદી આમ આવો તો મને ગમે...

(બન્ને જાય છે...)

કેવલ સુખી ! કેવી હૃદયની નિર્મળતા ! કેવી માનદ્રષ્ટિ ! અને પેણો કાષિ ! મારે માટે એણે કેટલું કયું ? સંરચા ઉઘાડી... મને સેક્રેટરી બનાવી, બહાર પ્રવૃત્તિમાં બહાર પડતી કરી... અને મહેં જ એને દગો દીધો ? હું જ મૂર્ખ છું... (જામી થઈ બહાર નીકળવા માટે જાય છે) હા... પણ એ તો (રહામેથી કાષિ સાધુના વેશમાં આવે છે)

હાણ ?

ઋષિ:—એ તો હું...

કલા:—અહો હો ! ઋષિ ! તું તો ઓળખાયો પણ નહિ... મહેને તો કાલે પ્રતાપે વાત કરી કે ઋષિ તો સંન્યાસી થઈ ગૂમ થઈ ગયો છે...

ઋષિ:—એ જ રસ્તો જાણી હતો... હવે મહેને મોહ નથી...

કલા:—મહેને પાણી એવું એવું થઈ આવે છે.

ઋષિ:—તેં મહેને છેતર્યો... દગો દીધો...

કલા:—(નરમ જની તેનો હાથ પકડી) મહારી બૂલ થઈ... ઋષિ... તું મહેને દગો નહિ દેને... ? ચાલ... આપણે નહાસી જઈએ...

ઋષિ:—ના... એ નહિ જને... જાકી મહારાથી તને થયેલ પુત્રની વાત જાહેર જનતા નથી જાણતી... અને નહિ જાણે પરંતુ હવે તું ભટક મા... આ શરીર ઉપર ભરમ ઓળા ત્યારથી સ્નેહને પણ મહેં જાણીને તેની રાખ અંગે ઓળા છે.

કલા:—ઋષિ ! હજી માન, સમય અનુકૂળ છે.

ઋષિ:—હવે મહારે મન જીવન અને મૃત્યુ સરખાં છે... ત્હમને નહસાડી મૂકવાના આરોપ નીચે આવી મહારે પોલિસના હાથમાં નથી આવવું... મહારી પાછળ પોલિસ દરે છે...

કલા:—કારણ ?

ઋષિ:—પ્રતાપે સંરચાની પોલ જહાર પાડી હોય એવો મહેને જાય છે...

કલા:—એ તારી બૂલ છે... આજથી પોલિસ નહિ દરે...

ઋષિ:—કારણ ?

કલા:—પોલિસ અમલદારને એ જાણતમાં રકમગતી દીધું છે ..

ઋષિ:—હું એ જોવા આવ્યો હતો કે તું સુખી તો છે ને ?

કલા:—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા...

ઋષિ:—ચારું... ત્યારે હું જાણું... ફરી મળશું કાંઈક વાર.

કલા:—ભલા યદ્ય અહિં આવતા નહિ. એ જો જાણશે તો મ્હારી અને ત્હારી જાણેની ઝાટકણી કાઢશે...

ઋષિ:—ત્હારાં સુખની વચ્ચે આવી ત્હને દુઃખો કરવા હું નથી માગતો...પરંતુ મગજનું સમતોલપણું ચુમાળ્યા વિના શાંતિથી રહેજે તો સુખી યદ્ય...

(જાય છે)

કલા:—(જોની આંખમાંથી આંસુ સરી પડે છે) મ્હારી ભૂલ યદ્ય... માત્ર સત્તાકાદાની તૃપ્તિ છીપાવવા મ્હેં પ્રભાકરને પસંદ કર્યો...મ્હારું મન જાને પતિ માનવા તૈયાર નથી...હું જ મૂર્ખા !

[પ્રભાકરને આવતો જોઈ અટકે છે...એણે કાટપેન્ટ પહેર્યો છે... સુખ ઉપર સખ્તાઈ છે...કઠોરતા છે...હાયમાં ટેનીસનું રેકેટ છે]

પ્રભાકર:—કલા ! જાહ મોડે સુધી ગાર્ડનમાં ફરવાની મ્હેં ના નથી પાડી ?

કલા:—અમે ગમે ત્યાં જોસીએ તેમાં તમારે શું ?

પ્રભાકર:—કલા ! તું શું એમ મનજો છે કે મ્હારી નિર્જાતા ઉપર ત્હેં સત્તા જમાવી છે ? તો તું જૂલો છે.

કલા:—મ્હારી ત્યાં જ ભૂલ યદ્ય...

પ્રભાકર:—હું જાણું છું...ઓઝોને પુરુષની નિર્જાતા ગમે છે...પુરુષ ઉપર સામ્રાજ્ય મોગવતું છે...અને પુરુષો પણ એ રક્ષમજો છે...થોડો વખત એ નિર્જાતા પ્રદર્શિત કરી સ્ત્રીઓને જીતે છે...અને પછી પૌરુષતા બતાવી હું પુરુષ છું તેનું ભાન કરાવે છે...

કલા:—એનાથી હું અગાળી હતી...પરંતુ એ પૌરુષતા સ્ત્રીઓ ઉપર ચોક્કીપ્હેરો મૂકવાથી નથી આવતી...મ્હને તો હમે સોનાના પિંજરમાં પૂરી છે...મ્હારે નથી રહેવું અર્હિ...

પ્રભાકર:—તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા દેવામાં મ્હને બિલકુલ વાંધો નથી...પણ...વાંચ આ છાપું... (તે દિવસનું છાપું આપે છે...કલા વાંચે છે...એની આંખ જડવત્ અક્ષરો સ્હામે ઠરી રહે છે)

શું વાંચું ? એ ચિત્રકારને પ્હેલાં જોયો ત્યારથી મ્હને હારો બેઠ શોધવાની તમન્ના જાગેલી...

કલા:—(રડી પડે છે) પણ એનું મૃત્યુ...મોટર નીચે...ભાઈ...હું શું કરું ?

પ્રભાકર:—શાંત થા...એ બિચારો સુખી થયો...અને હવે તું પણ હારા મનમાનતા પતિની સાથે જઈ સુખી થા...

કલા:—મ્હારે નથી જવું...

પ્રભાકર:—પેસો સંન્યાસી થઈ તારી માળા જપે છે...જી.

કલા:—નાથ ! જીવનરસને લ્હેજતથી પીતા મ્હને ન આવશ્યો...

પ્રભાકર:—કલા ! શંકા એ પ્રેમનું અને જીવનનું સમ-શાન છે...અને એ શંકામાં ને શંકામાં તહે પેલા અધ્યાપકને ગ્રમાવ્યો-હું જાણું છું એ જોલમાં નથી મર્યો...પણ...

કલા:—પણ શું ?

પ્રભાકર:—ઋષિના હાથથી એનું ખૂન થયું છે...

કલા:—હવે હવે થઈ...મૃતકાળને...એ બિહામણા મૃત-કાળને એ લશ્મમાંથી બોલો ન કરો...હું મ્હારું સર્વસ્વ...મ્હારા પ્રાણ, તમારે ચરણે મૂકું છું...

(કલા પ્રભાકરને છાતી સરખી વળગી પડે છે પ્રભાકર તેને ચુંબન દે છે.)

પ્રભાકર:—હું તને એવા નીચ માણસોના હાથમાંથી
છોડાવવા માગતો હતો... અને તે માટેની જ આ રમત હતી...
કલા..... (પીચ્છું ચુંબન દે છે)

કલા:—નાથ ! સ્ત્રી હારી અને પુરુષ જીત્યો...

(પરાજિત કલા પરાજયનો સ્વીકાર કરતી હોય તેમ
આંખ મીંચી દે છે... ચંદ્રી તારાનો વરસાદ વરસાવે છે...
બંને જણાં બંગલા પ્રતિ જાય છે...)

પડદો ઢળે છે

અનંત વિશ્વની યાત્રાએ

૧

દેવદર્શન અર્થે યાત્રા કરવી હોય તો પગે મુસાફરી કરવી જોઈએ. ગામડાની સામાન્ય મુસાફરી માટે ગાડાં અથવા ઘોડાઓનો વાહન તરીકે ઉપયોગ કરી શકીએ. શહેરોમાં ઘોડાગાડી ઉપરાંત મોટરોની સગવડ મળી શકે છે. પણ એક ગામથી બીજા ગામ સુધી અથવા દેશના એક વિભાગથી બીજા વિભાગ સુધી પર્પટન આદરવું હોય તો હાથી, જાંટ વગેરેનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. આજકાલ જ્યાં રસ્તા સારા અને બાંધેલા છે ત્યાં મોટરોનો ઉપયોગ વિશેષે કરીને ચાલે છે. પણ જ્યાં મોટરથી કામ ન પડી શકે તેવું હોય ત્યાં રેલ્વે ટ્રેનો આપણી મદદ આવે છે અને જળપ્રદેશમાં વહાણ અથવા આગમોટથી આપણે મુસાફરીના કાર્યક્રમ ચલાવી શકીએ છીએ. પણ આ થઈ આપણી હેઠળમાં હેઠલી ખૂબ જડપી અને સલામતીભરી પૃથ્વી ઉપરની મુસાફરીની સગવડ. આ બધાં વાહન કરતાંય વધુ જડપી આપણે મુસાફરી કરવી હોય તો ? પૃથ્વીને બદલે વિશ્વની યાત્રાએ નીકળવું હોય તો ? વિશ્વમાં ચંદ્ર, સૂરજ, તારા, નિહારિકા, બ્રહ્માંડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે એટલે આપણે વીસમી સદીના દેવી રમ્ય, એરોપ્લેનનો આશરો લીધે જ છૂટકો. પણ મુસાફરો વહી જઈ એરોપ્લેન કેટલી જડપી ઊડી શકે ? સામાન્ય રીતે કલાકના ૧૨૦ માઈલ. આપણી ખૂબ જડપી ટ્રેન કલાકના બહુ બહુ તો

૬૦ માઇલની ગતિ રાખી શકે છે. એટલે જળરચના વિચારનું એકીકરણ કરી મુસાફરી કરવી હોય તો એરોપ્લેન દીક ઉપયોગી થઈ પડશે. અત્યારસુધીમાં એરોપ્લેન કલાકના ૪૦૭ માઇલની એટલે કે એક સેકન્ડે ૦-૧૧૩ માઇલની ઝડપે ઉડાવી શકાયું છે. આપણને આ ઝડપ જાહેર મોટી લાગે છે પણ આપણે આટલી ઝડપથી જીંદગી તો પરિણામ શું આવે તે જાણી લેવા જેવું છે. વૈજ્ઞાનિકોએ ગણતરી કરી છે કે કલાકે ૬૦ માઇલની ઝડપથી (પૃથ્વીનું આકર્ષણબળ પ્લાનમાં ન લેતાં) એક્સપ્રેસ ટ્રેનદ્વારા ચંદ્ર સુધી પહોંચતાં સહેજે છ માસ વહી જાય, (ચંદ્રનું પૃથ્વીથી અંતર ૨૩૮, ૮૫૭ માઇલ) જ્યારે સૂર્યને પહોંચતાં લગભગ ૧૭૫ વર્ષ જોઈએ. (સૂર્યનું પૃથ્વીથી અંતર ૬૨, ૮૭૦, ૦૦૦ માઇલ) આપણા ઉપર વર્ણવેલા અતિ ઝડપી એરોપ્લેનની મદદથી આપણને ચંદ્ર ઉપર પહોંચતાં લગભગ ૨૪૩ દિવસ લાગશે, જ્યારે સૂર્યને પહોંચતાં લગભગ ૨૬ વર્ષ લાગશે. આપણે આયુષ્ય માંડ પચાસ-સાઠ વર્ષનું છે. સૂર્ય ઉપર જઈ પૃથ્વી ઉપર પાછા આવતાં સહેજે આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય એટલે આ જીવનખર્ચ જરા મોંઘો પડે તેમ છે. વળી આપણે સૂર્યની જ યાત્રા કરવા નીકળ્યા નથી. અવકાશમાં પણ જમણું આદરવું છે એટલે હવે પ્રશ્ન થશે કે સહેજે વિશ્વનાં દર્શન કરવા માટે આથી પણ વધુ ઝડપે આપણે જઈ શકીએ ખરા ? અત્યાર સુધીમાં બેંદ્રકની ગોળાનો વેગ વધુમાં વધુ સેકન્ડે ૩ માઇલ જેટલો નોંધાયો છે. પવનથી પણ વધુ ઝડપથી ધૂટતી આ ગોળી ભલે અસાવધ શિકારની જીવનકલા સંકેલી લે પણ તે આપણા ઉપયોગમાં નહિં આવે. વળી સેકન્ડે ૪-૬ માઇલના વેગથી પૃથ્વીને સમાંતર રહી ધૂટતી ગોળી સાથે આપણે મુસાફરી કરવા ધારીએ તો આપણી સઘળી યાત્રા પૃથ્વી ફરતા અવિરત આંટા મારવામાં જ સમાઈ જશે. પૃથ્વીના આકર્ષણ બળથી ખેંચાઈને ઉપરુક્ત ગોળી પૃથ્વીથી દૂર ન જતાં પૃથ્વીની

અખંડ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગશે, આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે પૃથ્વીના આકર્ષણબળની ચૂંટમાંથી છૂટી દૂર-સૂદૂર જીડવા માટે ભારે વેગવાળી ગોળીની જરૂર છે. વૈજ્ઞાનિકો નવી કરામત શોધી કાઢી અંદકની ગોળીનો વેગ એક સેકન્ડે લગભગ ૭ માઇલ જેટલો કરી આપે અથવા એક સેકન્ડે ૭ માઇલની ઝડપથી જીડતું રોકેટ રચી આપે તો તેની મદદથી પણ આપણા નિકટના પડોશી ચંદ્રને પહોંચતાં લગભગ એ દિવસ વહી જશે (સામાન્ય સમય ૧૦ કલાક જેટલો લાગશે પણ પૃથ્વીનું ગોળી ઉપરનું આકર્ષણબળ ધ્યાનમાં લેતાં ઉપર જેટલો સમય કઠી શકાય) એમ કલ્પવામાં આવ્યું છે. આટલું હોવા છતાં ય આ ગતિ પ્રમાણમાં ખૂબ ધીમી છે. પૃથ્વી ઉપર બેઠાબેઠા આપણે એક સેકન્ડે ૧૮ માઇલની ઝડપથી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરીએ છીએ. આ આપણાથી અનુભવાતી (!) ઉદામાં ઉઠી મોટી ઝડપ છે. આપણે આથી વધુ ગતિ સંપાદન કરી શકીએ કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. આ ઝડપે પણ પૃથ્વીને સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતાં એક વર્ષ લાગે છે. આપણું આયુષ્ય નાતું છે અને વિચાર તો અનંતની યાત્રાનો છે માટે આટલી નાની ગતિથી જીડતું આપણને નહિં પાલવે. કાચખાની પીઠે ચઢી સમુદ્ર તરી ઉતરવા નીકળ્યા હોઇએ તેના જેવું જ્યાં સાહસ જ આ લાગે છે. ત્યારે શું કર્યું ? વિચારના ઘોડા દોડાવતાં માલુમ પડે છે કે મોટામાં મોટી ગતિ જ્ઞાન પ્રકાશની છે અને તેથી જ મોટી ઝડપ જોઈતી હોય તો તે મનની છે. મનની ઝડપ આપણા કાર્મ માટે નિષ્ક્રિય જેવી હોવાથી આપણે તો પ્રકાશની પાંખે ચઢી અનંતની યાત્રાએ વિચરવું રહ્યું. પ્રકાશનો વેગ પણ ઠીક ઠીક છે. (૧ સેકન્ડે ૧૮૬, ૨૮૫ માઇલ) જેટલે ખીજ કાર્મ મોટી ગતિના અભાવે પ્રકાશની ગતિએ પ્રવાસ કરતાં યાત્રામાં તેમ જ સમયમાં આપણને રાહત પણ ઠીક મળશે. ચાલો ત્યારે એ જ રથે ચઢી ઉઠીએ આરંભીએ.

પ્રકાશનો વેગ એક સેકન્ડે ૧૮૬,૨૮૫ માઇલનો છે એ આપણે જાણે ગયા અત્યારસુધી વિચારેલી આપણી બધી શક્ય ગતિઓ કરતાં આ ગતિ ઘણી જ મોટી છે; પૃથ્વીની ચારે બાજુએ એક આંટો મારી હોય તો લગભગ ૨૫,૨૦૦ માઇલની મુસાફરી થાય. પ્રકાશના વેગથી પૃથ્વી ફરતી પ્રદક્ષિણા કરવા મારી હોય તો એક સેકન્ડમાં પૃથ્વી ફરતાં ૭ ચક્કર મારી શકાશે. આટલી ઝડપથી આપણે સફર ખેડવાના હોવાથી જરૂરી બાજતોની પહેંચેથી ચોકસાઈ કરી લેવા જેવી છે. પ્રથમ તો આકાશી પદાર્થો-જ્યોતિષો (Heavenly bodies) આપણી પાસે થઈ ખૂબ જલ્દી પસાર થઈ જવાના એટલે કે એકસપ્રેસ ટ્રેનમાં બેઠાબેઠા ચોંછટસમેનની ઓરડીનું જેટલું નિરીક્ષણ થઈ શકે તેટલું જ નિરીક્ષણ આપણે અવકાશરિયત જ્યોતિષોનું કરી શકીશું; માટે આ જ્યોતિષોની પૂરેપૂરી વિગત જાણવા માટે આપણી પાસે દૂરબીન વગેરેની સગવડ પણ જોઈશે કે જેથી મુસાફરી કરતાં કરતાં આપણે ધણું જાણી લઈએ. અને બીજું ક્યાં ક્યાં થઈ આગે કૃત્ત જલરી રાખીશું તેનો રખપટ ખ્યાલ-પ્રકાશની ગતિએ વિચરતાં શું શું જોવાની આશા રાખી શકાય તે પણ-વિચારી લઈએ. પ્રતિદર્શન અને દેશદર્શન એ મુસાફરીનાં ખાસ અંગો છે. આપણે ક્યાં જ ઉતરવાના નથી એટલે દેશદર્શન બરાબર કરી નહિ શકીએ. પ્રતિદર્શનમાં પણ કેટલીક નાની વિગતો જેવી કે આકાશી પદાર્થોનું ઉષ્ણતામાન, ત્યાં છવસષ્ટિ દોષ શકે કે કેમ એવી બાજતો પણ આપણે સગજ સંકીર્ણ નહિ. સમજી શકીશું માત્ર જ્યોતિષોનાં જોવામાં આવનાં ઉત્ક્રાંતિઓ જાણવી.

હવે માટે થી થી તૈયારી કરવી જોઈએ એ બધી વાતની પંચાતમાં ન પડતાં આપણે દરે આપણે ગગનપંથ નક્કી કરી

લઘુએ. આપણે પૃથ્વી ઉપરથી ઉપડી ચંદ્રલોક તરફ જઈ, ત્યાંથી સૂર્ય, પછી બુધ, શુક્ર, મધ્ય ગ્રહો, મંગળ, ગુરુ, શનિ, કુરેનસ, નેપ્ચ્યુન, પ્લુટો દ્વિતીએ જોતાંજોતાં અવકાશમાં વિહાર કરીશું. આકાશમાં તારાઓ ગમે તેમ વેરાયેલા પડ્યા છે એટલે આપણે આપણી પાસેમાં પાસેના તારા ઉપર વહેલા જઈ ત્યાંથી આધેના તારા ઉપર પછીથી જઈશું. પૃથ્વીથી તારાઓના અંતરના અનુક્રમે આપણે એક પછી બીજા તરફ મુસાફરી કરીશું. એટલે કે જાણે આપણે આ બધા તારાઓ એક જ રસ્તા ઉપર આવેલા હોય તેમ કદપી લઈ પયમવાણુ કરીશું. તારાઓનાં જે અંતર ગણીશું તે બધાંય પૃથ્વીથી તે તે તારાઓનાં અંતર હશે.

મુસાફરીએ ઉપડતાં જ ૧૩ સેકન્ડે ($=\frac{1}{45}$) આપણે ચંદ્ર ઉપર જઈ પહોંચીશું. ચંદ્રનો વ્યાસ માત્ર ૨૧૬૩ માઇલ છે એટલે ચંદ્રપૃષ્ઠ પસાર કરતાં આપણને $\frac{1}{45}$ સેકન્ડ $= 0.0111$ સેકન્ડ મળશે. કોઈ વસ્તુની છાપ આંખના 'રેટિના' પટ ઉપર સેકન્ડના ૮ મા ભાગ જેટલી રહે તો જ આપણને તે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આ હિસાબે આપણાં ચર્મચક્ષુથી આટલા (૦.૦૧૧૭ સેકન્ડ) સમયમાં જાણે જ કે જેઈ શકાય પણ જોવાની ઇતેજારી રાખનાર પ્રવાસી પહેલેથી સાવધાન થઈ બેઠો હોય તો તે ચંદ્રની ઊજળા બાજુ ઉપર જિયાનીચા પુષ્કળ પર્વતો જોઈ શકશે. પર્વતશિખરોના ચંદ્રની સપાટી ઉપર પડતા સુંદર પડછાયા પણ જોઈ શકશે. ચંદ્ર ઉપર વાતાવરણ નથી એટલે, તેમ જ બાજુબાજુનો અવકાશ અંધકારભર્યો છે એટલે પ્રવાસી ચંદ્ર આગળ પહોંચતાં આખા ય આકાશમાં ઘેળે દહાડે તારાઓ જોઈ શકશે. આપણે ચંદ્ર ઉપર થોભવાના નથી એટલે હિંચુતામાન અને જનશ્યાન્ના પ્રશ્ન અહીં ઊઠતા જ નથી. ચંદ્ર પછી તરત જ આપણે ૮ મિ. ૧૭ સેકન્ડની મુસાફરી ખેડી સૂર્ય ઉપર જઈ પહોંચીશું. દૂરબીનની મદદથી જોતાં સૂર્યનાં લાખો માઇલના વિસ્તારમાં આવેલાં કલકોની (Sun-spots) વિધ-

વિષ ક્રમ-કદમ નિહાળી શકીશું. સૂર્યનો વ્યાસ ૮૬૪,૦૦૦ માઇલનો છે એટલે સૂર્યની સપાટી પસાર કરતાં આપણને લગભગ ૪૩ સેકન્ડ જેટલો સમય મળશે, એટલે નરી આંખે અને પાસેથી જોવા ઇચ્છનારે આટલા ટૂંકા સમયમાં સૂર્યને જોઇ લેવા રહ્યો. સૂર્યની સપાટી ઉપરનું વાતાવરણ ૬૦૦૦° સેન્ટીગ્રેડ જેટલું છે પણ સૂર્યને ૪૩ સેકન્ડ જેટલા જ સમયમાં આપણે પસાર કરી દેતા હોવાથી બળી જવાની ધારતી વિના સહી-સલામત આગળ ધપી શકીશું. [આપણી આ મુસાફરીમાં આપણે ઠંડ-તાપથી સંપૂર્ણ રીતે રક્ષાએલા તેમ જ બુખ વગેરેના પ્રશ્ન સંબંધે ચિંતામુક્ત છીએ એમ કદાચી લીધેલું છે.] સૂર્ય પછી વાયુમય બુધને^૧ જોઇ આપણું તેજસ્વી વિમાન શુક્ર પાસે મધ્યે પસાર થાય છે શુક્ર ઉપર વાદળો જોઇ શકાશે એટલું જ માત્ર. શુક્ર હોવા બાદ આપણે મધ્ય ગ્રહોની (મધ્ય ગ્રહો, Asteroids લગભગ ૧૨૦૦ જેટલા છે) વચ્ચેમાં થઇ મંગળ ઉપર જઈ પડીશું. મંગળની સેવા કરતા બે નાનકડા ચંદ્ર અને મંગળના રતાર પડતા ૬ બુધાગ ઉપાર આવેલી નિધાનીઓ (નહેરો) જોવા બાદ આપણે સૂર્યમાળાના સૌથી મોટા ગ્રહ બુધરૂપિ સુધી જઈ પહોંચીએ છીએ. બુધરૂપિ પૃથ્વી કરતાં ૩૨૦ ગણો મોટો છે. એ બુધરૂપિ પાસે થઇ

૧. અર્વાચીન મત પ્રમાણે બુધ વાયુમય નથી. ત્યાંની ભૂમિ ચંદ્રના સરખી જ જ્વાળામુખીઓની રાખની બનેલી છે. શુક્રની આસપાસ કાર્બોનિક વાયુનાં બાદે વાદળો વિંટાયેલાં છે. મંગળની ભૂમિ તામ્રવર્ણી લોહભરમયી પથરાયેલી છે. ત્યાં વાયુઓ નહિ જેવા જ છે. બુધરૂપિ, શનિ, શુક્રેનક અને નેપ્ચ્યુનમાં વાતાવરણ ઢાઈફ્રોજન, હીલીયમ, મીથેન અને એમિનિઆનાં રચાયેલાં છે. -જી. ઈ.

[આ ટીપ અમારા વિજ્ઞાનવિશ્વમના તફવિદ્ ડૉ. બદ્રમુખ ક. વૈદે, દેખ તપાસવા એમને અમે રન્ડ કરતાં, ઇમેરી છે. ઉપરાંત, લખાણ મુદ્રણ તેવા કેટલાક ફેરફાર પણ કરી આપ્યા છે.]

—સંચાલક ‘માનસી’

પસાર થતાં માત્ર અર્ધો સેકન્ડ લાગશે. ગુરુ (ગૃહસ્પતિ) ઉપર જેવા લાયક વસ્તુઓમાં તેના દસ ઉપગ્રહો છે, જેમાંના કોઈ ને કોઈ ઉપગ્રહનું બૃહસ્પતિની છાયાથી પ્રદલ્ય ચાલતું જ હશે. ગુરુ ઉપરના વાતાવરણમાં તરતાં વાદળો જેમ આપણે ગુરુ કરતાં પણ ઠરી ગયેલા અને ગુરુ કરતાં મહેજ નાના પણ ભારે રવાખવાળા પ્રહરણ પાસે જઈ પહોંચીશું શનિદેવ પાંચડી પહેરી ખૂબ શોભે છે. શનિને નવ ઉપગ્રહ છે. દ્વરથી જેતાં શનિદેવની નવ ચંદ્રોથી શોભાયમાન પાંચડી ખૂબ આદરણીય લાગે છે એટલું જ નહિ પણ શનિ વટાવી દીધા બાદ પણ પાંચ વળી પાંચડી જેવાનું મન થઈ આવે તેવું એ સુંદર દ્રશ્ય છે. પણ એ આનંદ ક્ષણિક છે. થોડો સમય હવાઈ માર્ગે ચાલ્યા બાદ આપણે ચાર ચંદ્રવાળા ખૂબ ઠંડા પડી ગયેલા પ્રહરણસ (પ્રગપતિ) પાસે આવી પહોંચીએ છીએ. યુરેનસની સલામી લીધા બાદ નેપ્ચ્યુન (વરુણ) આપણી દૃષ્ટિનું લક્ષ્ય બને છે. નેપ્ચ્યુનને એક જ ચંદ્ર છે. કદાચ એને પણ પૃથ્વીના ક્રિસ્ટલો માદક 'એકથન્દ્રઃ તમો દ્વન્તિ...' વધુ યોગ્ય લાગ્યું હશે. નેપ્ચ્યુન ઉપરની ઠંડીમાં રહેવાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં કરતાં ઠંડી ઉરાડનાર સૂર્ય તરફ નજર નાખીશું તો તે એક તારા જેવો દેખાશે. પૃથ્વીથી ઊડી નેપ્ચ્યુન સુધી આવતાં આપણને લગભગ ચાર કલાક લાગશે. [નેપ્ચ્યુનનું સૂર્યથી અંતર = $(30.27) \times (૯૨,૮૭૦,૦૦૦)$ માઇલ નેપ્ચ્યુન પસાર કરી બાદ આપણે સૂર્યમંડળના છેલ્લા સાવ ઠરી ગયેલા નાનકડા પ્રહરણ ઉપર જઈ પહોંચીશું. પ્લુટો સૂર્યથી એટલો બધો છેટે છે કે ત્યાંથી જેતાં સૂર્ય એક નાનકડો તારો જ દેખાય છે. પ્લુટો સુધી પહોંચતાં આપણા રથને સાડાપાંચ કલાક લાગશે. (સૂર્યથી પ્લુટોનું અંતર = $૪૦ \times ૯૨,૮૭૦,૦૦૦$ માઇલ) આપણે મહેતે એક પછી એક પસાર કરતા જઈએ છીએ પણ કદી કદી ક્યાંક હાઉં કરી વહી જતા ખરતા તારા અને ધૂમકેતુઓ પણ ભેટી જવાના. આમ આપણને આખી

સૂર્યમાળાના છેલ્લા ગ્રહ સુધી પહોંચતાં માત્ર સાડાપાંચ કલાક લાગશે. કેવડી નાની સંખ્યા! પણ ખરી મજા તો હવે જ શરૂ થાય છે. સૂર્યની પાસે બુધ છે; શુક્ર તેથી સહેજ દૂર છે; પૃથ્વી, મંગળ, વગેરે તેથી પ્રમાણમાં ટૂંક દૂર પણ પ્લુટો તો ખૂબ ખૂબ દૂર છે. જોટલો બધો દૂર છે કે નેપચ્યુન પછી પ્લુટોએ પહોંચતાં લગભગ દોઢ કલાક વધી જાય છે જ્યારે સૂર્યથી નીકળી બુધ, શુક્ર, મંગળને પસાર કરતા કરતા પૃથ્વી ઉપર આવીએ ત્યારે (સૂર્યકિરણને) માત્ર મિ. ૮, સે. ૧૩ જ લાગે છે.

પ્લુટો છોડ્યા બાદ આપણે આપણી સૌથી પાસેના તારા તરફ જવા ઉપડીશું. દક્ષિણાગ્રાસમાં નરહરંગના ખે તારા પ્રકાશ છે. તેમાંનો જમણી બાજુનો તારો (A centaurus વિજય (!) આપણી ખૂબ પાસે છે. આપણાથી તે ૪.૩૫ પ્રકાશવર્ષ જેટલો છે. સેકડે ૧૮૬,૨૮૫ માઇલની ઝડપથી પ્રકાશ ૪.૩૫ વર્ષ સુધી ચાલ્યા કરે અને જેટલો થંધ કાપે, તેટલો તે દૂર છે. અવકાશના અંધકારને બેદતા આપણે ૪.૩૫ વર્ષે ત્યાં જઈ પહોંચીશું. અહીંથી આગળ ઉપડ્યા બાદ ૮.૮૧ વર્ષે આપણે આકાશમાં સૌથી વધુ પ્રકાશિત નીલારંગના લુખ્ધક (Serius) તારા ઉપર જઈ પહોંચીશું. પહેલાં તો આપણે આ હિસાબ રાખતા પણ હવે તો વર્ષના આંકડા ચઢવા લાગ્યા. વ્યાધની નિહારિકા (Nebula) મનોહર દરમ રજૂ કરે છે. કવિઓની કાવ્યકલ્પના જેવા રંગ બદલતી આ નિહારિકા તેજસ્વી અને રંગબેરંગી છે. લુખ્ધકને નિહાળવા અર્ધો મિનિટ જેટલો સમય મળે છે તમને પ્રશ્ન થશે કે આ બધું આપણે જોઈએ છીએ પણ પૃથ્વી ઉપરનાં આપણાં મિત્રવત્તોને આ બધું કેવી રીતે સમજવીશું? મારો નમ્ર મત છે કે આપણે આપણી સાથે વીસમી સદીનો છેલ્લી દળનો ૧૮૮૬ સેકડે એક છબિ લેતો સીનેકેમેરા લઈ લેવો. પછી પૃથ્વી ઉપર બધી શીદમ નિરાંતે બતાવી શકીશું. વ્યાધ(લુખ્ધક)ને 'છોડી

આગળ વધતાં ૧૦.૮૬ વર્ષે આપણે પ્રોસ્યન (Procyon-
Canis minor માં) અને ૧૧ વર્ષે હંસ (Cygnus)
ઉપર જઈ પહોંચીશું. આકાશગંગામાં પોતાના મૃદુ પિચ્છ ભીજ-
વતાં હંસને જોયા બાદ આપણે ૧૪.૧૭ વર્ષે પુરાણપ્રખ્યાત
માતૃપિતૃમક્ત્ર શ્રવણ (Altair) પાસે જઈ પહોંચીશું પૃથ્વી
ઉપરથી જોતાં શ્રવણ આકાશગંગાને કાંઠે જોઈએ. લાગે છે પણ
આપણે શ્રવણ સુધી પહોંચ્યા બાદ આકાશગંગા દૂર દૂર સરકતી
લાગે છે-જાણે કે શ્રવણની ભક્તિની વધુ કસોટી કરતા માગતી
હોય, અહીંથી જોતાં આકાશગંગાને સામે કાંઠે દેખાતો અભિજિત
અથવા દશરથ (Vega) ખૂબ ચમકતો લાગે છે. તારાઓ
જોવામાં ચૂંચાએલા આપણે પાછું વાળીને જોવાની તરફી
પણ લેતા નથી. અને જોઈએ તો ? સધળે તારા જ તારા
દેખાય છે. આપણું સૂર્યમંડળ લગભગ અદૃશ્ય થવા આવ્યું
છે. પૃથ્વીનું તો નામનિશાન પણ દેખાતું નથી. હવે અંદ્રની પ્રિય
પત્ની રક્તાંગી રોહિણી (Aldebaran) સુધી પહોંચતાં
આપણને ૨૧.૭૩ વર્ષ લાગશે. આમ પહેલા વર્ગના કેટલાક
તારાઓ સુધી જવામાં જ આપણાં એકવીસ વર્ષ વહી ગયાં.
નરી આંખે જોતાં આકાશમાં ૬૦૦૦ જેટલા તારા દેખાય છે
પણ જેમ જેમ જાંચા જઈએ છીએ તેમ તેમ અસંખ્ય તારક-
દળ પોતાના ઇતિહાસનાં પૃથ્થ જોડી આપણને નિમંત્રણ
પાઠવે છે. પહેલા વર્ગના તારાઓમાંના અક્ષરદૃષ્ય (Capella),
અભિજિત (Vega) અને રક્તિ (Arcturus) ને પહોંચતાં
અતુકમે ૨૭,૨૭.૧૩ અને ૩૪ વર્ષ લાગશે. આટલા વર્ષની
મહેનત બાદ તો યાક પણ લાગવા મારે. આમ છતાં યાંકનું
ઔષધ મેળવવા, યાકના દુઃખમાંથી નિવૃત્ત થએલા તપસ્વી
ધ્રુવ (Pole Star) સુધી જવા માટે આપણે ૪૬.૫૫ વર્ષની
ચક્રવટભરી મુસાફરી કરવી પડશે. જગત કહે છે કે ધ્રુવ
અચળ છે પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ધ્રુવ એક અંશના (= ૧°)

ગણા મોટા તારા અને તારકમંડળો જોયાં. વળી આપણે જોયું કે આવા મોટા રાક્ષસી તારાઓ પણ પેલી પ્રચંડ કદવાળી નિહારિકાઓ આગળ કંઈ ગણતરીમાં નથી. આકાશમાં પથરાયેલા અનંત વિશ્વમાં અનંત નાની મોટી નિહારિકાઓ ઘૂમે છે. અનંત તારકો જંધાય છે અને અનેકો લય પામે છે. આવા આ વિશ્વમાં આપણો સૂર્ય સમુદ્રમાંના જળખિંદુ જેવો લાગે છે જ્યારે પૃથ્વી તો આ વિશ્વના હિસાબે એક પરમાણુથી પણ ઘણી ઘણી નાની છે. અહાંડ આવું વિશાળ છે. એટલે વિશ્વની આવી જ વિશાળતાનો કેંક ખ્યાલ કરી સર્વ શોકના પ્રતિનિધિ વ્યાસે ગીતામાં ગાયું હશે કે

નાતં ન મમ્યં ન પુનસ્તવાદિ ।

પદ્યામિ વિશ્વેશ્વરવિશ્વરૂપ ॥ ૧૬॥૨-૨૨

जनन्तवीर्यामितधिकमस्तवम् ।

सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥* ૪૦॥૨-૨૨

સંહર્ષિથંથો

આદ્યાર્યાગ્રા, વિશાલ ભારત ફેલો. '૭૬. પૃ. ૨૦૦,

Astronomy (Young) Vol. I

by H. R. Hinks.

The Sun, Earth and Stars by W. M. Smart.

નક્ષત્રવિજ્ઞાન (મરાઠી) વે. બા. કેતકર.

સાધકની દષ્ટિએ

૧

મની મુખકાંતિ મેં જોઈ છે, એ કાંતિના સહસ્રાંશ સાથે પણ સ્પર્ધા કરી શકે એવી કાંતિ હું ક્યાં શોધું !

માની હૃદયવિશાળતા મેં અનુભવી છે. એ વિસ્તારના નકશામાં અખિલ પૃથ્વીને એક પૂરા બિંદુનું સ્થાન પણ હું કેમ કરીને આપી શકું ! એ વિશાળતાને હું ક્યાં શબ્દો વડે વર્ણવું !

માની આંખોનાં તેજ મેં અનુભવ્યાં છે. એ તેજના કિરણ આગળ આંદાસરજનાં તેજ બિચારાં બાપડાં છે. એ તેજની મારા પર પડેલી છાપનો અન્યને કેમ કરી હું અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી શકું !

જગતની વિસ્મયકારી વસ્તુઓમાં ત્રણ સૌથી વિશેષ અદ્ભુત વસ્તુઓ તે માનાં મુખ, હૃદય અને નયન.

૨

કાવ્યકં જેનો અંશ છે

એવા પ્રભુ તે શ્રી અરવિંદ.

૧. આ દૂંધા દૂંધા અગ્ને એકદંત ગદ્યમંડિત પૂર્ણચેતના એક સાધકની સ્વતંત્ર રચનાઓ છે. જેઓ (ખણખોદપ્રિય નહિ પણ) ખરા સહુદય વાચકો તરીકે એ વાંચશે તેમની એ યોગ વિશેની ભ્રમણા આ કમરાઃ છપાનાર લખાણોથી દૂર થશે એવી અમારી ખાતરી છે. એ જ કારણે, એનું પ્રકાશન-સાધન 'માનસી' બને છે એ ધરનાને અમે મોહું સદ્ગુણ્ય લેખીએ છીએ.-સંચાલક 'માનસી'

તેજનો દિમાલય

એમનો અંગલૂછ્યો મેલ.

ત્યાં હીરાપ્રવાળાની શી કિંમત ?

દાનેશ્વરી મેઘરાજ

મહાપ્રતાપી સૂર્યરાજ

અમૃત ઝરતો અંદર

એ એમના આગ્રાકિત નોકરો.

ત્યાં મહાસસ્તનતોના મહારાજાઓની શી ગણના ?

શ્રી અરવિંદની આંખમાંથી વરસતી શક્તિનું એક ફેારું અને અકબર, અશોક ને સિકંદરની દુન્યવી સત્તાનો સરવાળોઃ બે વચ્ચે સરખામણીને કંઈ રચાન નથી. એક અનંત મહાસાગર. બીજી તેની એક આખી જલકણીએ ખરી કે નહિ એ સવાલ.

શ્રી અરવિંદની સરખામણી માટે શ્રી અરવિંદ વિના બીજા સર્વ શબ્દો નિર્માલ્ય છે.

આટલું સુરમા પછી ભૂત જીવનના અરવિંદ ધોય અને અત્યારના પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી અરવિંદને એક સગજવાની ઠાઠ જૂલ કરશે ખરા ?

૩

તમે બમા પાંડીચેરીમાં બેમા મળી શું કરો છો ?

ખેતી કરીએ છીએ. દળ પકડીએ છીએ.

ખરેખત !

ત્યારે શું ખોટું ?

શેની ખેતી કરો છો ?

માનવક્ષેત્રમાં બિગી શકે એવાં શિવ સુંદર મંગળમય તત્ત્વોની.

એમ !

હા, એમ. તમે જેને અમારી સાધના કહો છો તે આ ખેતીનું ખીલું નામ.

તમે તે માટે પાંડિત્યેરી કેમ પસંદ કર્યું ?

ત્યાં એક સર્વાત્ર અપ્રતિમ અનુભવી કાબેલ ખેડૂન છે. આ ધંધામાં તે અમને અચળી ઇતિ સુધી પાવરધા કરે છે. અને અમારી મહેનતનો જ પાક બિતરે તે સધળો અમારે પાસવે બંધાવી રાજ થાય છે.

૪

ગિરધરલાલ, તમે પાંડિત્યેરી રહી ગયા ત્યાર પહેલાં કોઈ માનવ દેહની પૂજા કરવામાં માનતા ન હતા એ ખરું કે ?

હા; અને હજી પણ નથી માનતો.

ત્યારે હવે વેવલા યજ્ઞ શ્રી અર્ચિદ અને મીરા માના ચરણ-સ્પર્શ કેમ કરો છો ?

ખરું છે. હું તે બહુ સક્રિયભાવથી કરું છું. પણ હું વેવલા નથી બન્યો એની મને ખાતરી છે.

એટલે !

એટલે એમ કે હું માનવના મર્ત્યમાંસના લોચાનો અનુરાગી નથી બન્યો. જ્યારે હું શ્રી અર્ચિદ તથા મીરા માના ચરણસ્પર્શ કરું છું ત્યારે મારી જાતને ધન્ય ધન્ય માનું છું. એવું કારણ એ છે કે હું અનુભવથી જાણું છું કે હું જે ચરણને સ્પર્શું છું તે ચરણ સ્પૃહ માનવના માંસ જેવા માંસના લોચાના નથી બન્યા, કારણ કે હું જાણું છું કે તે અમર દિવ્ય તત્ત્વોની બનેલી મારા હૈયા સુધી પૂર્ણાનંદ વહેવડાવનારી અપ્રતિમ નીકા છે.

ત્યારે હજી પણ તમે માનવ દેહની પૂજા કરવામાં માનતા નથી ?

ના. એથી વધારે. હવે તો હું એમ માનું છું કે માનવ-
દેહની માનવ પૂજા કરે એ દૃશ્ય અતિ ગંદું છે; પણ થી અર-
વિંદની વાત જુદી છે. હું જાણું છું કે એ માનવ નથી. એ
સિદ્ધગણુવંદ Superman છે. એમનો દેહ સામાન્ય માણસના
દેહ જેવો મર્ત્ય નથી, જડ નથી. એ દેહ અજબ, અકલ્પ્ય અને
ચેતનાવંતો અને ચેતનાપ્રદ છે. એમના ચરણોનો જ્યારે જ્યારે
હું સ્પર્શ કરું છું ત્યારે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના ગાયેલા 'તદ્ ધામ
પરમં મમ 'વાળા પરમધામને સ્પર્શવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો
હઉં છું. માનવ દેહની પૂજા કરવામાં હું માનતો ન હતો, માનતો
નથી. પણ નવચેતના બક્ષી શકે એવા પગની, દરેક નવસ્પર્શ
નવી નવચેતના બક્ષી શકે એવા Superman ના પગની પૂજા
કરવામાં મને વાધો ન હતો અને હવે તો મુદ્દલ રહ્યો નથી.

પણ કેમ ખાતરી થાય કે તમે જમમાં નથી ?

હા; એ વાત જરા અધરી છે. તમને એમ લાગે કે એ
બાબતમાં હું જમમાં છું ત્યાં સુધી તમારે એ વાત ન માનવી.
'Wait and see' ની નીતિના કાયદા અને ગેરકાયદા બંને
છે. આ બાબતમાં તમારી નીતિ તમને શું પડે એ બધાં છે એ
જોવું રહ્યું.

૫

ગિરધરલાલ, તમારા જેવા ગૂજરાતમાં હોત તો અમને
કેટલા કામ લાગત ! તમે અહીં આવી બેઠા એ ગૂજરાતને ખોટ છે.

તમે એમ શું કામ માનો છો ? કેટલાક ગુજરાતીઓ
ધર્માર્થે આફ્રિકા જઈ વસ્યા છે તે ગૂજરાતને ખોટ ખરી કે
નહિ ? એ બાબતમાં આર્યસમાજીઓને, દક્ષિણામૂર્તિ ભવનવાળા-
ઓને કે ચરોતર કેળવણી મંડળવાળાઓને શું કહેવાનું છે. તે
તમે તેમને કદી પૂછી જોવું છે ?

ત્યારે એમ શું કામ માને છે કે કેવળ દ્રવ્યાર્થે પરદેશ ખેડતા સાધારણ સંસ્કારવાળા જનનીબન્યા જનનીપુત્ર જ રહ્યા છે તો પરમેશ્વરે જેને વિશેષ શક્તિઓ આપી શોભાવ્યા છે તેમના દિલમાંથી જનની માટેનો પ્રેમ જૂંસાઈ જશે ?

અખિલ જગતને બાથમાં લઈ તેની સાચી ભગવદ્દાસીનુસાર સેવા કરવાના જેને કોડ છે અને પરમ વસ્તુની પ્રાપ્તિના સાધન વડે અખિલ જગતના સર્વ કૂટ પ્રશ્નો હોડવાની જેને હોંશ છે તે જ્યારે તેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતાના દેહને, માટીમાંથી પોતાનો દેહ બંધાયો છે તે જનની જન્મભૂમિને તરછોડે, તેની સેવા ન કરે એ કદી બનમાબોગ છે ?

જે જગતને બેટશે તે પોતાના ધરને બૂલશે. એમ કલ્પવામાં અક્ષલ છે કે અક્ષલનો અભાવ ?

હા, પણ તમે માનતા હો કે અમે સંન્યાસીઓ છીએ, જન્મ-ત્યાગીઓ છીએ તો બૂલ થાય છે.

એ બૂલ સુધારો અને યાદ રાખો કે જગ પર આધ્યાત્મ-શાસન ચક્ર ચલાવી શકે એવા એક પરમ યોગીના અમે આત્મ-વંશજો છીએ. જનક અને અમ્બતશત્રુના નવા નમૂના પૂરા પાડી જગમાં રહી જગનો સર્વતોમુખી ઉદ્ધાર કરવાના કોડલમાં જમરસિંકો છીએ.

અમે જમને નહિ તરછોડીએ; નહિ તરછોડીએ; નહિ તરછોડીએ. તો બોલ ગૂંજરાત તને કેમ કરીને તરછોડીશું ? તું જગ-બહાર છે ?

૬

દેહ તેજોમય, પ્રાણ હંદોમય, મન આનંદમય થાય એ મારી માગણી છે. કારણ પૃથ્વી પર દેવ અવતારવા છે. સમતા-યુક્ત મુક્ત દિવ્ય વ્યવસ્થા રચાપવી છે. આનંદની હેલી વરસાવવી છે.

હે નાય, પૃથ્વી પરથી પશુતા ભૂંસવી છે. અવ્યવસ્થા ટાળવી છે. દુઃખદારિદ્ર્ય ફેડવાં છે. સદાને માટે નામનિશાન શોધ્યું જડે નહિ એવી રીતે.

મારી માગણી કબૂલ કર. કારણ તારો સંકલ્પ એ જ મારી માગણી છે. તારી પ્રેરણા એ જ મારું જોર છે. તારો વિજય એ જ મારા આતંદની અવધિ છે. મારા જીવનનું સાર્યકથ છે.

લોકસાહિત્ય વિશે મ. ન. દ્વિ.

વળી આપણા લોકોમાં ચાલતી નાની નાની અભણ જેવી કવિતાઓ જેમાં ધણી મર્મ, અને ઊંડો અનુભવ રહેલો હોય છે, ખેતી કરતાં, વાવતાં, રાંધતાં, ચાલતાં, પરણતાં, પ્રેમ કરતાં, અનેક પ્રસંગે ગામડાંમાં લોકો જે ગીત, રાસ, ફુલો આદિ મોટે બોલે છે, તેનો પણ સવેળા સંગ્રહ થવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. એમાં આપણા દેરાનો ઈતિહાસ, આપણા લોકનો અનુભવ, ધણી સારી રીતે જમી [જમી] રહેલો છે. [આ વિષય] કોઈ ખતી પુરવે હાથ ધરવા નેવો છે, એમાં મહેનતનું જ કામ છે, ને તે મહેનત સર્વ રીતે સફલ થવાનો સંભવ છે.

[એપ્રિલ ૧૯૯૫]

—સુદર્શન

‘ રણપિંગલ ’

અને ‘ નાટ્યપ્રકાશ ’ માંથી

૧. ‘ રણપિંગલ ’ ની પ્રસ્તાવનામાંથી

છંદ:શાસ્ત્રના પૂર્વાચાર્યો

છંદ:શાસ્ત્રના મૂળ યોજક કોણ અને એ ક્યારે અને ક્યાં યોજાયું એ હજી સ્પષ્ટપણે જાણવામાં આવ્યું નથી. આપણા મહર્ષિયો તેને વેદનું અંગ માને છે અને વેદ-રચના બહુધા છંદોમય છે તેથી તે વેદકાળથી પહેલાં હશે એમ કહી શકાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ શાસ્ત્રની પરંપરા જોવા જઈએ છિયે તો તેના મુખ્ય આચાર્ય મહાદેવ છે. તેમની પાસેથી દેવતાના પતિ ઇન્દ્રદેવ શીખેલા છે. ઇન્દ્ર પાસેથી અયતન મુનિ શીખ્યા અને તેમની પાસેથી બૃહસ્પતિએ, બૃહસ્પતિ પાસેથી મંડુક્યક્રમણિએ છંદોજ્ઞાન મેળવ્યું છે. મંડુક્ય પાસેથી સૈતવ ઋષિએ અને સૈતવ પાસેથી યાસ્ક મુનિએ અને તેમની પાસેથી પિંગલાચાર્ય-એ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું છે. અને તેમની પાસેથી અન્યાચાર્યોએ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. એ પ્રમાણે શ્રીમાન રામાનુજાચાર્યના શુરુ, છંદ:સૂત્ર પરની પોતાની યાદવપ્રકાશ નામની રીકામાં જણાવે છે.

પિંગલાચાર્ય

આ ઉપરથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે, પિંગલાચાર્ય

૧. એ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા કરવામાં પરવાનગી આપ્યા બદલ અમે
૨. કનૈયાલાલ રણછોડભાઈ દવેના કણ્ઠી છીએ.—કન્યાલાલકે ‘માનસી’

પહેલાંના ગમે તે હંદ:શાસ્ત્રકારો હોય પરંતુ તેમના અંથો પિંગલ મુનિના અંથ જેટલા આ દેશમાં પ્રવર્ત્યા નથી. લૌકિક હંદ અને વૈદિક હંદનું વિવરણ પ્રાચીન આચાર્યોમાં જેવું મહર્ષિ પિંગલે કર્યું છે તેવું અન્યાચાર્યો કરેલું નથી; તેથી તેમને હંદ:શાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક માન્યા છે. પિંગલમુનિ કોણ હતા, ક્યારે અને ક્યાં થઈ ગયા અને તેમને હંદ:શાસ્ત્ર શા માટે બનાવવું પડ્યું એ સંબંધમાં એક દંતકથા ચાલે છે તે બાંચનારને રમૂજ આપશે એમ જણી અત્ર આપિયે છિયે.

શેષનાગનું ખીણું નામ પિંગલનાગ છે. એ પિંગલનાગ પોતા પર ફેટલી પૃથ્વી રહી છે તે જોવાની ઇચ્છા થતાં સ્વરૂપાન્તરે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈ સૃષ્ટિ પર તેનું સૌંદર્ય જોતાજોતા વિચરવા લાગ્યા. આ વાત ગરુડના જાણુવામાં આવતાં તેમને તેમની સાથે પ્રસિદ્ધ વૈર હોતાં તેને મારી ખાવાની ઇચ્છાથી તેની પૂઠ પકડી. બ્રાહ્મણના રૂપમાં નાગ આગળ અને ગરુડ પાછળ, એમ દોડવા લાગ્યા. ગરુડ છેક પાસે આવી ગયો અને તે તરત જ મારી ખાશે એવું જ્યારે તેને જાણાયું ત્યારે તે ઊભો રહ્યો અને મોતમાંથી બચવા માટે કંઈ ઉપાય સૂઝી આવ્યો હોય એમ ડાળ કરી કરી ગરુડને વિનવવા લાગ્યો કે હે નાગારિ ! હું કવિ છું, મારું કૌશલ્ય જુઓ. જે હું એક વખત લખીશ તે ફરીને લખીશ નહિ. લખાઈ ગયેલ અંક ફરી આપના જેવામાં આવે તો મને સુખેથી ખાઈ જવો. ગરુડને આ વાત રુચી તેથી તેમ કરવા તેણે પિંગલને સૂચના કરી. એટલે બ્રાહ્મણના વેશમાં રહેલા પિંગલનાગે એક અક્ષરથી આરંભી જીવીશ અક્ષર પર્યંતના પ્રસ્તારમાં જેટલા જેટલા ભેદ થતા હતા તે સઘળા લખતો જઈ છેવટ સમુદ્રના કિનારા પાસે તે જઈ પહોંચ્યો. દરિયો પાસે છે અને તે માર્ગે ગરુડના પંજમાંથી બચી જવાશે એમ તેને નહી જાણાયાથી છેવટે એક વૃત્ત કરી પાણીમાં પેટી ગયો. જળમાં પેસતાં નાગ જે હેલું વૃત્ત જોયો તે વૃત્ત એટલા માટે જુજંગમયાત નામે ઓળખાય છે.

કેટલાએક એમ કહે છે કે, લૌકિક ઇંદ્રિયાશ્રવણ મૂળ પ્રવર્તક પિંગલાચાર્ય કહેવાય છે. એમનાં બીજાં નામ પિંગલ-નાગ, પિંગલમુનિ છે. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, વેદના^૧ મદ્વાભાષ્યના રચનાર પતંજલિ હતા, તેનું બીજું નામ પિંગલાચાર્ય હતું. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, પિંગલ નાગનો ઉપાસક કોઈ સમર્થ જ્ઞાનિ ધરાવનાર બ્રાહ્મણ હતા, તેણે શંભુ નામના પોતાના ગુરુ પાસેથી એ શાસ્ત્ર શીખી પોતાના ઉપાસક દેવની પ્રશસ્તિ માટે ઇંદ્રિયાશ્રવણ [પિંગલનું નામ આપ્યું છે, તે ત્યારથી તે નામ જગત્માં પ્રવર્ત્યું છે. વળી કેટલાક એમ કહે છે કે પિંગલ એ નામ કલ્પિત છે. એ નામનો કોઈ મનુષ્ય નથી થઈ ગયો, પરંતુ (પિંગલ, ગ=ગુરુ, લ=લઘુ) ગુરુ લઘુના પિંગલ નેમાં વ્યાખ્યાન છે એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. જમે તેમ હો; તોપણ એ પિંગલસૂત્ર પછી ઇંદ્રિયાશ્રવણ પર ‘જે જે’ ગ્રંથો રચાયા છે તે સંખ્યા સામાન્ય રીતે પિંગલ નામે જાણખાય છે તેથી એમ તો કલ્પના થાય છે કે એ નામ તેના નામના કોઈ ઇંદ્રિયાશ્રવણ પરથી પ્રવર્ત્યું હોય વા સૂત્ર-ગ્રંથકારે ગૂઢાર્થદર્શક પિંગલ એવું તેને નામ આપ્યું હોય અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ થઈ હોય એમ માની લેવામાં કશું બાધકારક નથી. તત્ત્વ (તાક) વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગરાજને કેટલાક પિંગલ તરીકે માને છે એ યોગ્ય નથી. પિંગલ અને નાગરાજ એ વિભિન્ન હોવા જોઈએ. પણ નાગકુળ અને તાકકુળ એક જ હોય તો એ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ તેનો મૂળ પુરુષ એ નામે થયો હોય તે પિંગલાચાર્ય હોય એમ સંભવે ખરું. *

૧ અહીં ‘વ્યાકરણના’ એમ જોઈએ.—સં. ‘મા.’

* તાક વંશના રાજાઓ કાશ્મિર, સિંધ અને પંજાબ પર બહુ વખતમાં રાજ ચલાવી ગયા છે. તેમાં કાશ્મિરના રાજાઓ તો નાગના પૂજકો પણ હતા તેથી પિંગલને એ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ માનવામાં આવે તો એ ગ્રંથ એ દેશમાં પેહોલાં રચાયા હોય એમ માની શકાય.

‘ રણપિંગલ ’ શા માટે ?

ગીર્વાણ વાણીમાં અને ભાષામાં [હિંદીમાં] પિંગલાચાર્ય આદિ ધણા આચાર્યો અને કવિઓએ હંદ:શાસ્ત્ર વિષે ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે, તો આ ગ્રંથની શી અગત્ય હતી, એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, તો તેના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું જોઈએ, કે આપણી માતૃભાષા સાંપ્રત કાળમાં ગૂઝરાતી છે; એટલે અન્ય ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથો એ ભાષા જોત્તનારને એક સરખા ઉપયોગી નથી. વળી ગૂઝર ગિરામાં જે થોડા પણ ગ્રંથ રચાયા છે, તેથી હંદ:શાસ્ત્રનું આદ્યોપાન્ત યથાવિધિ યાન થતું નથી; તેમજ તે અપૂર્ણ હોવાના કારણસર બહુ ઉપયોગી થતા નથી. અને પ્રાચીન આચાર્યોએ જે સૂત્ર દ્વારા સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે, તે જેમાં તે ગ્રંથ પછીના વિદ્વાનોએ અનેકવિધ વિવૃત્તિ કરી વૃદ્ધિ કરી છે, તે સઘળું એક પરથી જાણી શકાય એમ ન હોવાથી હંદ:શાસ્ત્રના પ્રવર્તક પિંગલાચાર્યથી આરંભી આજ સુધી યજ્ઞ ગયેલા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને વજ્રભાષાના કવિના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો પરથી હંદ:શાસ્ત્રસારના દોહનરૂપ એક ગ્રંથ હોય, તો આ શાસ્ત્રના નિજાસુતે બહુ લાભ થાય, એવું સમજી આ હંદોગ્રંથ લખવાનો મને ઉત્સાહ થયો છે. અને હંદ:શાસ્ત્રના ગ્રંથોને પિંગલ એવું નામ આપવાનો પ્રયા પૂર્વથી પ્રચલિત તે લોપવો મને યોગ્ય ન લાગતાથી મેં પણ આ ગ્રંથને રણપિંગલ એવું નામ આપેલ છે.^૧

૨. વૈદિક છંદો : ગાયત્રી

મુખ્ય વૈદિક છંદ ૨૧ છે; આ છંદને વાગ્ય ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમના સાતને આઘસપ્તક... ... સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

૧. કર્તાની એકસઠની વયે (સને ૧૮૯૮ માં) લખાયેલી એ આખી પ્રસ્તાવના એમની પરિપક્વ લેખનીના ગદ્યલખાણના નમૂના તરીકે પણ વિચારવા જેની છે-સંચાલક ‘ માનસી ’

આઘ સમક્રમાં ગાયત્રી, વિષ્ણુક, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ અને જગતી એવા ૭ છંદ છે. તે પ્રત્યેકના નીચે આપેલા આઠ આઠ પ્રકાર ચાલ છે: આર્ષ, દૈવી, આસુરી, પ્રાણપત્ય, યાજુષી, સામ્ની, આર્યી, બ્રાહ્મી. એટલે કે, આઠ પ્રકારની ગાયત્રી, આઠ પ્રકારના વિષ્ણુક, [વગેરે]. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલ સાત પ્રકારના ગાયત્રી આદિ છંદ અને તે પ્રત્યેકના ચતા આઠ પ્રકારથી... છપ્પન જાતના વૈદિક છંદ બને છે. XXXમહર્ષિ પિંગલાચાર્યે પિંગલસૂત્રમાં ઉપર જણાવેલા આઘ સમક્રના છંદના છપ્પન પ્રકાર કહેલા છે તે મહીધરપ્રભૂતિ વેદના બ્રાહ્મ કરનારાઓએ સ્વીકાર્યા છે.

પ્રત્યેક છંદના દેવતા, સ્વર, વર્ણ, ગોત્ર અને અક્ષર-પ્રમાણ નક્કી કરાયેલું છે તે છંદવાર વિસ્તાર સમેત જતાવવામાં આવશેXXX,.....

ગાયત્રી

આઘ સમવર્ગની સંજ્ઞાના સાત છંદમાં આ છંદ પહેલો છે. દૈવતાની સ્તુતિ, ગાન અને પ્રકાશ કરવા માટે એ છંદ વાપરવામાં આવે છે માટે એને ગાયત્રી કહે છે. (ગાયત્રી ગાયતે સ્તુતિ-કર્મણા) વળી કેટલાક બ્રાહ્મણમંથના બનાવનારા મહર્ષિઓ કહે છે કે ‘ ગાયત્રી મુલાદુદપત્તદિતિ ’ અર્થાત્ વેદનું આદિ ગાન કરનારા બ્રહ્માના મુખમાંથી એ ઉત્પન્ન થઈ માટે એ ગાયત્રી કહેવાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે એ “ સંસારમાં વૃથા પડ્યા કરેા નહિ; તેનો નાશ કરવા અર્થે માત્ર ઋષિ જ સ્મરણ કરેા, હું તમારું પાલન કરીશ. ” એમ ગાઇને પાલન કરે છે માટે ગાયત્રી કહેવાય છે.

આ છંદનું ગોત્ર અગ્નિવેશ્ય છે; વર્ણ સ્વે [સ્વે] ન છે, સ્વર પદ્મ છે; અને દેવતા અગ્નિ છે. ” [કર્તા સાર પછી ગાયત્રીના દૈવી, સામ્ની, બ્રાહ્મી, આર્ષ અને બીજા ચાર, એમ આઠ પિંગલોક્ત છંદોનિયમે થયેલા ભેદ; તથા બીજે પ્રકારે એટલે કે પાઠ પરત્વે થયેલા ‘ ત્રિપાદ ત્રિષ્ટુપ વિરાટ ગાયત્રી ’ ‘ પદપંક્તિ ગાયત્રી ’ છત્યાદિ ૧૭ ભેદોનાં નામ આપી, એ રીતે

રચાતી પ્રત્યેક ગાયત્રીના મૂળ મંત્ર (ઉદાહરણ તરીકે) અક્ષરપ્રમાણ, મંત્રાર્થ વગેરે આપ્યું છે. તેમાંનો એક નમૂનો નીચે ઉતાર્યો છે.]

૧૬. આર્ષ ગાયત્રી-૨૪ અક્ષર

એવિશ વર્ણની બણો,
આર્ષ ગાયત્રી પ્રમાણે,
રણપિંગલની રીતે. ૧

પાદરચના જે,
આઠના ત્રણ વા,
છ છના ચાર તે,
લાવીને કરજો. ૨

[ઉદા.] તત્ત્વવિતુર્વરુણમ્
મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ
ધियो યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ૧ ॥

ય૦ સં૦ ૩૦ જ૦ ૨, કં.

અર્થ—સધળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર, પ્રકાશમાન, એવા જે સૂર્યનારાયણ તેના ઉત્તમ તેજસ્વું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. એ તેજ અમારી જીવિતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં પ્રેરે છે.

મહેલોમાંની પ્રાચીન નાટકશાળા

['નાટ્યપ્રકાશ'ના પ્રવેશકમાંથી : પૃ. ૬૩, ૬૪]

[નાટકનો] પ્રયોગ કરવા માટે અથવા રૂપક લજવી બતાવવા માટે, રૂપક [નાટક] રચાતા હતા એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે. ધણુ પ્રાચીન સમયમાં પણ પ્રયોગ થતા હતા એ આપણા જોવામાં આવ્યું. ભરતે પણ પ્રયોગ કરી બતાવ્યાનું જણાય છે. પ્રથમ કોઈ કલા કે વિદ્યાનો સારો પ્રચાર થાય અને તે સંપૂર્ણતા ઉપર પહોંચે ત્યાર પછી તેને લગતા નિયમ થાય છે. ભરતના પહેલાં ધણું રૂપક રચાઈને તેના પ્રયોગ થતા હશે. ત્યાર પછી તેણે નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું હોવું જોઈએ.

અર્વાચીન કાલમાં જેમ સાર્વજનિક નાટકશાલા હોય છે અને મૂલ્ય લઈને પ્રયોગ કરી જતાવે છે તેમ પ્રાચીન કાલમાં હશે કે નહિ તેનો નિશ્ચય થતો નથી. ધણું કરીને તો રાજાઓના આશ્રયથી અને તેમની મોહોલાતોમાં પ્રયોગ કરી જતાવવામાં આવતા હતા. નૃત્તશાળા વિષે લખતાં શાર્દૂલકે, પુષ્પપ્રકરશોભિત, નાનાચિત્રાનસંપન્ન, રત્નસ્તંભવિભૂષિત, વિશાળ અને રમણીય એવી નૃત્તશાળા હોવી જોઈએ. વળી નૃત્તમંડપની રચના કરવા વિષે એમ કહે છે કે, કુશલ પુરુષે સગભૂમિ ઉપર નૃત્તમંડપ રચવો; તેની લંબાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૩ હસ્ત^૧ અને પહોળાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૧૫ હસ્ત એવો મંડપ વારતુશાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે રચવો. તેમાં સોનેરી રંગથી ચિત્ર ચિતરવાં, પટ, વસ્ત્ર અને (વિતાન) ચંદરવાથી યુક્ત કરવો. પુષ્પના સમુદાયથી સુશોભિત કરવો તેમાં મુગંધિવાળા અગર, કપૂર આદિના ધૂપ, તથા દીપથી મનોહર ધાપ એમ કરવું.

નૃત્તશાલા અથવા મંડપના સભા બેસવાના ભાગમાં મધ્ય સ્થાને રત્નકાચનશૂપિત રમ્ય સિંહાસન રાખી તે ઉપર સભાપતિ (સભાપતિ વિશેષે કરીને રાજા જ હોય છે.) બિરાજે, તેની ડાબી બાજુએ સ્ત્રી વર્ગ બેસે; જમણી બાજુએ પ્રધાન અને તેની પછાડે, કાશાધિકારી, તથા કણ્ઠાધિપતિ બેસે, તેની પાસે લોક તથા વેદનિપુણુ વિદ્વાન હોય તે બેસે, તેની જોડે રસિક અને સર્વ રીતિમાં ચતુર કવિયો બેસે, પછી જ્યોતિષિક, વૈદ્ય, મંત્રિયોનું બીજું મંડલ જમણી બાજુએ પ્રધાન પછી બેસે. પછી સૈન્યમાન્ય અને બીજા જે હોય તે બેસે. વિલાસી અને વિલાસીની અંતઃપુરવાસીની બાજુએ હાથમાં ચારુચામર ધારી

૧. ૮ અણુનો એક રજ, ૮ રજનો એક વાલ, ૮ વાલની એક લીલા, ૮ લીલાની એક ચૂકા, ૮ ચૂકાનો એક યવ, ૮ યવનું એક અંગુલ, અને ૨૪ અંગુલનો એક હસ્ત.

અત્રે રૂપયૌવનસંભૂત એવી તથા સ્વકંકણુનો ઝમકાર થઈ રહેલો એવી રાગની ડાબી બાજુએ રહે તથા તેમની જોડે બીજો પરિવાર પણ રહે આ પ્રમાણે બેસવાની બધી ગોઠવણુ વેત્ર-ધારી કરે. સંરક્ષણ માટે હથિયારધારિયો યોગરદમ ખડા રહે.

પછી સાગી બાજુએ નેપથ્યમાંથી મુખ્યજન આવી સભાને પુણે વધાવી પોતાનું કાર્ય પ્રારંભે.

સ્ત્રી : એક દષ્ટિબિન્દુ

સીએનો સ્વભાવ છે કે સંપદામાં વળગતાં રેણુ ને આપદામાં પતિને છોડી દેવા, તેઓ વિજ્ઞાના અળકારાની પેઠે સાહસ કરે છે, અતિ તીર્ક્ષ્ણ શસ્ત્રની પેઠે વચન વાપરે છે તથા વૈર રાખે છે, ગરુડના વેગની પેઠે અધીરી ઉતાવળી, વાચુની પેઠે અચ્ચલ ને અતિવિધની પેઠે પરિણામે ધાતકી થાય છે;—એ સૌ દોષરહિત, આ રામ ! તારી સ્ત્રી છે.

[‘રામજાનકી દર્શન’]

—નર્મદ

નિકષ

રા. રમણલાલની વિચારસૃષ્ટિ

જીવન અને સાહિત્ય

કર્તા

રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ

સુપ્રસિદ્ધ તેરેક નવલકથાઓના લેખક શ્રી રમણલાલ વસન્ત-
લાલ દેસાઈના 'અભ્યાસ અને ચિંતનના પરિણામરૂપ' આ
'જીવન અને સાહિત્ય' નામનો તેમનો લેખસંગ્રહ છે. આ
ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિથી સાહિત્યના એક વધુ ક્ષેત્રમાં આપણે એમની
'સૌન્દર્યવાણી-સત્યનાણી'ના વિભાવનું દર્શન કરીએ છીએ.
નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, કવિ અને હવે...હવે છેલ્લે વિવેચક,
જીવનના ને સાહિત્યના, એવા રમણલાલ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

'ઓગણીસમી સદીના અર્ધ' ભાગ સુધી જીવંત 'પણ
રાજકીય ઝંઝાવાતોથી અરુપ્ત, છતાં પોતાની ગરબીઓથી
ગુજરાતનું હૃદય જીતનાર કવિ દયારામ; 'ઓગણીસમી સદીના
મંથનમાં જ રમણાણુ કરી રહેલો' નાગરત્વનો પ્રતિનિધિ કવિ
નર્મદ-મહાકવિ નહિ પણ મહાપુરુષ નર્મદ; તેનાથી ચાર જ
વરસે નાના નવલરામ-વિચારક અને શિક્ષક; તે જ સદીના
ચતુર્થ પાદમાં 'એક મથાર્થ કવિની માફક પોતાના અંતરાત્મા-
માંથી ઊડતા મધુર નાદને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી' કેકારવ
રેલાવનાર ગઝલવિખ્યાત કલાપી; અને એ જ એંસી-પંચાસી
વરસના ગાળામાં ગુર્જર સાહિત્યે જન્માવેલા યુગવિધાયકો
ગોવર્ધનરામ નાનાલાલ તથા ગાંધી; એ સૌ વિષેના લેખોએ

અથવા ઉલ્લેખોએ પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોક્યો છે; એટલે ઓગણીસમી સદીના હિંદની કથા ‘ભારેલો અગ્નિ’ના લેખક-ને અંદરખાનેથી ઓળખવાનો અભિલાષ પૂરવા સારુ આ પુસ્તક વાંચનાર નિરાશ નહિ થાય એટલું જ નહિ, પરંતુ કલાકારનું ચિદાકાશ કેટકેટલાં વિચારચિત્રોથી ઉભરાય છે, ને એના મનોમંથનનો કેટલો ભાગ પ્રગટ કલામય મૂર્તિ ધારણ કરે છે તે પણ સમજાશે. કલ્યાણીની કથાના સમયનું કલેવર ધડવા માટે જ નહિ, પણ એક યા ધીમ પ્રસંગસર કર્તાએ ગૂજરાતની, હિંદની અને પૂર્વપશ્ચિમની ઓગણીસમી સદીને પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અલગત સજીવ કરી છે. એમણે એનું વિચારધન પણ પોતાનું કરી લીધું લાગે છે. એ સદી વિષે એમણે અનેક રીતે સમભાવ સાધ્યો છે. એ સમભાવ પશ્ચિમના સાહિત્યની-વીસમી સદીના તેના નવીનતર સાહિત્યની ચઢતી મહત્તા સ્વીકારવામાં વચ્ચે આવતો નથી જ.

કાવ્યસંમલ ‘નિહારિકા’ના કવિએ આ ગ્રંથના અગ્રજેષ્ઠમાં માનવજીવન અને તેની એક સ્પષ્ટ સિદ્ધિ સાહિત્યનો સંબંધ વિચારી એ બંનેને ઉત્તર કરવાની સમજ આપવા માટે, આકાશ-ગંગામાંની એક નિહારિકામાંથી જન્મેલી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. આ વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસસિદ્ધ તેમ જ વિશાલગામી કલ્પનાસિદ્ધ વિચારનું આકલન કરવા માટે કિલંપિતા નો દોષ વહોરી લઇને પણ તેઓ મનોરમ, અર્થવાહી સ્પષ્ટ યોજે છે:

અસ્પષ્ટ વસ્તુની બનેલી નિહારિકા જેમ ચકાવો ફરતી તારાઓને ફેંકતી વેરતી રહે છે, તેમ અસ્પષ્ટ માનવજીવન ધૂમરીઓ ફરતું, વમળો રચતું, કંઈકંઈ પ્રકાશબિંદુઓ વેરતું ચાલ્યું જાય છે. કોઈ તેજબિંદુ લગ્નની સંસ્થા બને છે, કોઈ બિંદુ કાચદાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, કોઈ બિંદુમાંથી રાજ્યભાવના ખીલી નીકળે છે, અને

કોઈ બિંદુ ધર્મ કે કળાના સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. આ સઘળાં તેજ-
બિંદુઓ નક્ષત્રમંડળોની માફક પોતપોતાને સ્થાને રહી પરસ્પર
ઘસઘસ બની ... સમગ્ર માનવજીવનને રૂપાણું ને હેતુભય બનાવે છે.

‘ભારેલો અગ્નિ’ લખતાં પહેલાંના-‘સંયુક્તા’ નાટક
લખ્યું ત્યારના-રમણલાલ ઇતિહાસદર્શી છે, સંસ્કૃતિઓના એકી-
કરણમાં માનનારા છે. એ એકીકરણ કુદરતી ક્રમે તો થાય છે જ
પરંતુ સ્વેચ્છાબળથી જલદી થાય છે, એમ માને છે; છતાં એ
સ્વદેશાભિમાની છે અને સ્વસંસ્કૃતિ-આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યે સંપૂર્ણ
સન્માન વા અભિમાન ધરાવે છે. અને ધણું કરીને આથી જ
એમની ઉમેદ એવી છે કે વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, કોમ,
રાષ્ટ્ર એમ ઉત્તરોત્તર આત્મભાનના વિકાસદ્વારા વિશ્વબંધુત્વની
ભાવના સિદ્ધ થાય. .

કાર્વિનમણીત ઉત્ક્રાન્તિના સિદ્ધાંતના એક વાં ખીજ
જીવનક્ષેત્રમાં વર્ત્તાઓઈ લાગુ પાડેલાં આ સઘળાં રૂપાન્તરો માત્ર
છે. બેઠ ગણીએ તો એટલો જ છે કે જે વસ્તુને કેટલાક જીવન-
સંચામરૂપે જુએ છે, તેને ખીજ કેટલાકની માફક રમણલાલ
પણ જીવનસહકારરૂપે જુએ છે. આ રીતે સૌનું સારું સળણું
તરવ શોધવાની ને પોતાની વિચારસૃષ્ટિમાં ઘટાવવાની તેમની
વૃત્તિ, eclectic વૃત્તિ, જ-મેલી છે.-‘વર્તમાન ગુજરાતનો પ્રથમ
સ્વપ્રદ્રશ visionary’ તે નર્મદ. તેણે ‘જય જય ગરવી
ગુજરાત’માં ઘડેલા અણીશુદ્ધ ગુજરાતની અસ્મિતામૂર્તિ પ્રેમશૌર્ય-
અંકિત જ્વજ ફરકાવતી ઊભી કરી. એક પ્રેરણાપ્રદીપ ક્ષણે
અવિષ્યદ્રશ નાનાલાલે અવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી:

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પહાંના

દોંડી ભારત છે.

ને હસ્ય ગોલાધની દૈવી સંપત્તિ

નજીકના અવિષ્યમાં તે તોળશે.

વર્ષો પહેલાં રમણુલાલે સાનંદાશ્રય વાંચ્યો ત્યારે આ ઉદ્દગાર માત્ર સુંદર અભિલાષરૂપ લાગ્યો. પછી 'ગાંધી યુગની આગાહી આપતા નાનકડા નર્મદ સરખા મુનશી આવ્યા.' એમણે 'ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ'ની અસ્મિતાનું દર્શન કરાવ્યું. બાદ ગાંધીજીએ આવી ઉદ્દેશ્ય કર્યો કે 'હિંદુ' સ્વાતંત્ર્ય એ જગદુદ્ધારનો જ એક મહાપ્રયોગ છે.' છેલ્લે રમણુલાલે કવિ નર્મદનું એક અસ્મિતાભર્યું વાક્ય 'આપણે ગુજરાતી' લઈ એ શીર્ષક હેઠળ લખ્યું:

ગુજરાતમાંથી જોડી અળગા પડેલા ગુજરાતના દુકાડાઓ ગુજરાતના ચંદ્રકો છે. ન્યાંથી ન્યાંથી એ ચંદ્રકો પ્રકાશ વેરે છે, શીતળતા વહાવે છે અને ગુજરાતના દેશાસાગરને ઉછાળે ચઢાવે છે. (પૃ. ૧૦૭)

આગળ આલતાં એક જ પુષ્પસૃષ્ટિનાં અંજો જેવા પ્રાન્ત-લેદ માટે લખે છે:

શુભાખ મોઝરાને હસે, ચંપો બકુલને ચૂંથી નાખે, જુઈ જાળને પીંખી નાખે તો બગીચો વેરાન બની નય-એટલું જ નહિ, શુભાખ, ચંપો ને જુઈ પણ પછી જીવતાં ન રહે. (પૃ. ૧૧૧)

પોતાના કરેલા વિચારના સમર્થન માટે એ વૈજ્ઞાનિક પુરાવો કલ્પનાગમ્ય રીતે ઘટાવે છે, તેમ ઐતિહાસિક પુરાવો પણ રજૂ કરે છે. શિવાજીના પૂર્વજ ઇડરગઢના શુદાદિત્યને, સિદ્ધરાજની દક્ષિણાત્મ માતાને, કરણધેલાના આશ્રયદાતા રામદેવને, ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ રાજવી, જન્મે દક્ષિણી એવા ગાયક-વાડને, ભાડારકર, રાનડે, તિલક અને ગાંધીગુરુ ગોખલે, એ સૌને સંભારી રમણુલાલનું ભાવનાશાળી હૃદય આશિષ બાળે છે:

જગદુદ્ધારના મહાકાર્યમાં ગુજરાત સફળ થાઓ.

૨

પરંતુ એ ત્રદાળુ હૃદયમાં જોડે જોડે દુ-દયુદ્ધ મચતું હોતું જોઈએ. ઓગણીસમી સદીના વિદેશીય વિચારકોના, યા એમના

વિચારોને પચાવીને દિન્દુત્વને, દિન્દીત્વને, અનુકૂલ રૂપ આપનાર ગાંધીજી જેવાના વિચારો રમણુલાલે સારી પેઠે અપનાવ્યા છે; તેમને વિષે બારે ઉત્સાહ તથા આદરના ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે; છતાં ગાંધીવાદથી વિરોધી સૂર કાઢનાર વાદ સર્વથા અનિષ્ટ છે એમ એમનાથી બારપૂર્વક કહેવાતું નથી. આવે પ્રસંગે એ પ્રશ્નવાચક ઉદ્દગાર કાઢી અટકી જાય છે. તત્ત્વતઃ રમણુલાલની જીવન તરફની દૃષ્ટિ ઇતિહાસપૂત, વિદ્યાનપૂત પ્રશ્નક-નિરીક્ષકની છે. 'હશે સત્ય આ કે હશે સત્ય પેલું?' એવો સવાલ એ કવચિત્ત્વ કવચિત્ત્વ પૂછે છે—સંતાપિત બહેબાકળા આંખે નહિ, પણ ધીર ગંભીર આંખે. 'ટાગોર અને નાનાલાલ ઓગણીસમી સદીનાં મંચનોત્તુ' નવનીત પામી શક્યા એટલે તેમની વાણી, તેમની કલ્પના અને તેમની રચનામાં જે પરિપાક દેખાય' તેથી અધિક સંપૂર્ણપણે, અધિક સખળપણે, ગાંધીજીમાં એ સદી પ્રત્યેનો હિંદનો પ્રત્યાઘાત આવિષ્કાર પામ્યો ન હોત તો રમણુલાલ ધીરગંભીર હોવાને બદલે સ્પષ્ટપણે વ્યાકુલ વિચારક હોત. વધારે નહિ તો, ટેનિસનની કવિતામાંના *Tenno Voices* ની માફક તેમના મનઆકાશમાં એ સૂર ઉઠતા હોત.

હિંદુમુસ્લીમ એકથ વિષે મુસ્લીમ ગુર્જર સાહિત્યમંડળ સમક્ષ બોલતાં એમણે કહેલું કે,

હિંદુ મુસ્લીમ જગડા મને બંડકાવતા નથી. એ ક્ષણિક છમકલાં હબર વર્ષના ઇતિહાસને મિથ્યા કરી શકે એમ નથી.

પરંતુ આ દેખીતી સુદૃઢ અદ્ધા સર્વદા અચળ નથી. ગુર્જર વિચારપ્રવાહમાં નવલરામની ધીરગંભીર વિચાર નહીં વિષે લખતાં રમણુલાલે એમની જ વિચારસરણીને લાગુ પાડી શકાય એવું પ્રાસ્તાવિક રૂપક યોજ્યું છે.

શું ખરું ?

જરણ પૂરને કહે છે : આ નિરર્થક 'ધુમરીઓ ખાતા નિષ્ફળ જળ-જંજાવાત ! તારો ઉપયોગ શો ?.....

પૂર કહે છે : એ નિર્માલ્ય પાંગળા કરણ, તું જ મારી ગતિને અવરોધે છે.

પૂર શાંત પડે છે. કરણ નાનકડો લીસોટો મટી ગંભીર નદ બને છે. કરણે પ્રગતિને જન્મ આપ્યો—ગતિને દિશાસૂચન કયું. પૂરે પ્રગતિને એમ આપ્યું, વિશાલતા આપી, વૈવિધ્ય આપ્યું. હવે પાણી આખા પૂરની સીમાને હુબાકતાં નથી, સુંદર કરાડો, કિનારાઓ, ક્ષેત્રો, બાકાં અને રસાળ મેદાનો ખુલ્લાં બનાવી કરણની મૂળ ગતિને અનુલક્ષી ખીરગંભીર પાણી વહાં બચે છે.

શું સાચું ? કરણ, પૂર કે શાન્ત નદી ?

ઘડીકમાં એક પાસ તો ઘડીકમાં ખીજી પાસ દળતાં છતાં પોતાની તટસ્થિતિ જાળવવા મયનારની, સત્યનું અજ્ઞેયત્વ સ્વીકારનાર agnostic ની, સૈદ્ધાન્તિક બેદો જુલાવી સુલેહશાંતિનો ખોધ કરનાર નવજીવનવિધાયકની આ જીવનદષ્ટિ છે.

કલાકારની જીવનદષ્ટિ પણ ઘણી વાર આવી જ હોય છે. કલાકૃતિ રચી તેનાથી અગ્રગેય થઈ પોતે પોતાની કૃતિની સમાલોચના કરે ને બને તેમ, રમણલાલની નવલકથાઓમાં પણ સ્થળે સ્થળે વેરાચેલી લેખકની ટીકાઓમાં સર્વદા એક જ દષ્ટિ-ચિંત્ન નથી રહેતું; પરંતુ ઉપરિચિત વસ્તુ પર દળવો કે કડવો કટાક્ષ છવાઈ રહે છે. તેનું મૂળ આ ગંભીર ઔગોસ્થિક વૃત્તિ છે—દષ્ટિકોણ બદલી કાઢતી કલાકારની વૃત્તિ છે, અગંભીર રમૂજ વૃત્તિ નથી. ‘જયંત’માં આવતા શિક્ષકને ઓછામાં લેખવતાં લખાણ ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધનારે ‘સંસ્કારની પરખ’ જેવા નવલરામાદિ શિક્ષકોની ત્રણ પાનાં બરેલી પ્રશંસા વાંચવી જોઈએ. ‘શું ખરું ?’ એ પ્રશ્ન તેને અવશ્ય સ્ફુરશે.

લોકજીવનને—જાહેર જીવનને નીરખતા છતાં, તેને ઉન્નત કરવાના મનોરથ સેવતા છતાં, તે જીવનથી બહુધા અરપૃષ્ટ એવા કુલીન રમણલાલ, ‘કુટુંબરત’ રમણલાલ, સારી રાજપદવીને પામેલા રમણલાલ, આવી કાંઈ જાની, કાંઈ ઉધાડી, પ્રશ્નકવૃત્તિ

કેળવે એ સમજી શકાય છે. 'વાર્તાસાહિત્ય માગતી જનતાને આવા પ્રયત્નો બહુ ઓછા ગમે એ હું જાણું છું.'—એ શબ્દો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખનાર જીવનમીર્સિક, આ પુસ્તકમાં જ સાહિત્ય અને સંગીતને લોકગમ્ય બનાવવાની હિમાયત કરે છે, અતિશાસ્ત્રીયતાને દસનોય બનાવે છે; મહાપુરુષોને નહિ, તેમના મહાપુરુષત્વને નમન કરવાનું કહે છે. 'સાહિત્ય એ જે સમાજજીવનનું નવનીત હોય તો સાહિત્યથી અમીરાત ધારણ ન કરાય' 'એવું' સિદ્ધાંતકથન કરે છે. સાહિત્યમાં અધાધુધી ન ફેલાય તેટલા માટે એ કહે છે :

સમ્રાટો, સ્વામીઓ અને સિદ્ધહસ્તો ઉભરાય એમાં આનંદ પામવા સરખું છે; પરંતુ તે માત્ર એક શર્તે : તે એ કે બધા ય સમ્રાટો ગાદી ન માગે તો; બધા ય સ્વામીઓ ચરણસ્પર્શ ન માગે તો; અને બધા ય સિદ્ધહસ્તો પોતપોતાના મઠ ઊભા ન કરે તો.

અને નાગરત્વનો પ્રતિનિધિ જે એકાદ સમ્રાટ રહે તેણે 'વ્યક્તિનું સમગ્ર બળ સંસ્થામાં રેડી તેને સામાજિક બનાવી વ્યક્તિ તરીકે હુમ યદ જવું.'

૩

જેમ કલાના કલ્પનમાં, કલામૂર્તિના ધડતરમાં, બને તેટલા સુરેષ સમન્વયના રમણલાલ કર્તા છે, તેમ વિચારસૃષ્ટિમાં પણ પોતાના ચિંતનવિગયો, લોકસંગ્રહનાં વિવિધ ક્ષેત્રો, લોકગમ્ય કરવા એમણે નવલકથાની કલા હસ્તગત કરી છે. તે કલા વાસ્તવદર્શન કરવું અને કલ્પનારોચક રહેવું એવો દ્વિવિધ સમન્વય સાધવા મથે છે. તેવી જ રીતે વૈજ્ઞાનિક વાસ્તવિકતાના

૧. પણ તો પણ, અમીરાત ધારણ કરવી કેણે? સમાજ-જીવને ? જે માખણ નથી પણ છાયા છે તેણે ? સાહિત્યનું નવનીતપણું જ એને આપોઆપ, કુદરતી રીતે જ અમીરાત ધારણ કરાવી દેતું નથી શું ?

—સંવાદક 'માનસી'

પાયા ઉપર પોતાના આદર્શોનું કલ્પનામંદિર એ રચે છે. સમન્વય કરનાર નિબંધલેખનમાં એ દૃષ્ટિબિંદુઓનો સંઘટ્ટ ન જમાવી શકે, ને તેથી હાસ્ય પણ ન જમાવી શકે, સિવાય કે તમે એ સમન્વય-યત્નને જ હસવા તૈયાર હો. ખાનગી વાર્તાલાપમાં રમણલાલ હસી-હસાવી શક્તા હશે. કવિપદ્મો ગિથ્યા અભિલાષ સેવનારનું કે બહુ સોડોપકાકરનું ધમંડ ચિતરીને અગર વિવિધગુણ પાત્રોને પરસ્પર સંપર્કમાં લાવીને નવલકથાકાર રમણલાલ હાસ્ય-નર્મ હાસ્ય ઉપજાવે છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં રચજે રચજે પ્રગટ થનાર પ્રશંસક-વિવેચક કે ભાવનાશીલ ઉદ્ધારક બાગ્યેજ હસતા કે હસાવતા લાગે છે.

તો પણ, ભાષારચનામાં બહુ વૈવિધ્યનો અભાવ છતાં પણ, કલ્પનાના રંગે રંગાએલી, ભાવનારસથી ભીંજાએલી એમની વાણીનો એકધારો, કવચિત્ એકતાન, પણ બહુધા અસ્ખલિત પ્રવાહ રાચક તો નીવડે છે જ. જે તેમની માફક આદર્શોના પૂજકની દિશામાં તમે ઢળતા હો તો જરૂર તેમના વિચારપૂરમાં તમે તણાયા જાઓ. એમનો ભાષારસીમાં પણ ઉપર કહેલાં ઝરણું, પૂર ને શાન્ત નદની વિવિધતા સંપિડે છે; તથા 'શું સારું ?' એ પ્રશ્ન કવચિત્ વાચકને ગૂંચવે પણ છે.

પોતે લીધેલો મુદ્દો સિદ્ધ કરવા ખાતર વાચક અંગત જાણ એવા ઐતિહાસિક પ્રકાર તો એ કે'કે છે. એ દૃષ્ટિએ એમની સંયોજનશક્તિ ભારે છે. છતાં આદર્શપ્રેમ કે સિદ્ધાંત-પ્રેમના આવેશ વખતે સાધ્ય અર્થને પ્રતિકૂળ હોય એવી વાસ્તવિક હકીકત અપ્રકાશિત રહી પણ જાય છે. 'સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ સજીવ છે એ પુરવાર કરવા માટે નર્મદનું સાહિત્ય નર્મદના જીવન સાથે' સરખાવવાનો પ્રયત્ન પૃ. ૧૮૩ ઉપર કર્યો છે તે પાંગળો લાગે છે, અસ્થાને લાગે છે. એ પ્રયત્ન કરતી વખતે 'નવલદૃષ્ટિ'ના પ્રશંસક પોતે જ

નર્મદાશંકરને અનુલક્ષીને નવજ્ઞરામે કરેલું ‘મુધારાનું’ ઇતિહાસ-રૂપ વિવેચન’ ભૂલી જાય છે.

રમણલાલ દોષોનું દર્શન નથી જ કરતા એમ છે જ નહિ. છતાં મુખ્યત્વે દોષ વિષે માત્ર રાખવું; આ દોષદર્શન કરી એ દોષ માનવસુલભ સમજી તેને ભૂલી જવાનું ઔદાર્ય દાખવવું; જીવન અને સાહિત્યના ઇતિહાસ દરમિયાન જન્મેલી વ્યક્તિઓ તથા કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી વિવેચકે લવિષ્યમાં થનાર પરિપૂર્ણતાના સ્વતઃકલ્પિત પરિપૂર્ણતાના અવતાર માટે એવાં સમર્થ તરવેનો સંગ્રહ કરવો કે જે જીવનપોષક હોઈ સાહિત્યપોષક નીવડે અને સાહિત્યપોષક હોઈ જીવનપોષક નીવડે-આવી રીતનું લક્ષણ એમની વિવેચનાનું છે. દયારામના જીવનનો વિચાર કરતાં રમણલાલ, ‘પૂર્ણિમા’ ના રચનાર રમણલાલ, પતિતાને પથ્થર મારનાર ચાહુદીઓને ઇશુ ખ્રિસ્તે સંભળાવેલાં વચનની યાદ આપે છે. સમજાવભાર્યા રમણલાલ કલાપીના જીવન સંબંધી વારતવદર્શનની વાળખી અપેક્ષા રાખે છે, માનવતાના-વાસ્તવિકતાના દર્શનમાંથી જ સમજાવ જન્મે છે માટે. સમજાવપૂર્ણ વાચક ‘પોતાના સામાન્ય લાગતા અનુભવોમાં કવિએ દર્શાવેલી અલૌકિકતા નિહાળી પોતાના હૃદયને વધારે વિદ્રસિત કરી શકે છે. કવિતા જનસમાજનું પ્રતિબિમ્બ આ રીતે બની રહે છે.’ કબૂલ. વિકાસવાદ કબૂલ. પ્રતિબિમ્બત્વ પણ કબૂલ. પરંતુ ‘જીવનના એક પ્રતિબિમ્બ તરીકે સાહિત્યે ગણાવું’ હોય તો જીવનને સ્પષ્ટ કરે એવી સ્વચ્છતા પણ તેણે સેવવી જોઈએ. પ્રજાના પ્રતિનિધાનનો હક સાહિત્યે રાખવો હોય તો પ્રજાજીવનના સ્થિરઅસ્થિર ધડકારા સાહિત્યે ઝીલવા જોઈએ.’ એ કથન કબૂલ થઈ શકતું નથી. એ સ્વચ્છતા તે શું ? ‘દર્પણમાં મુખ જોનાર સદા ય મુખને સગારતો રહે છે.’ તેથી સાહિત્યદર્પણ સહેતુકે સ્વચ્છ રહે છે કે એની સ્વચ્છતા સ્વયંસિદ્ધ છે ? સ્થિર અસ્થિર ધડકારા ન ઝીલનારું પણ સાહિત્ય હોય છે ખરું ? જીવનનું

સાહિત્ય પ્રતિબિમ્બ છે.' એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી ' માટે સાહિત્યે ઉચ્ચ હોવું જોઈએ ' એવો ઉપસિદ્ધાન્ત ઉપભવીએ તો મૂળ સિદ્ધાન્ત સમજવામાં આપણી ભૂલ જ કહેવાય. ઉચ્ચ સાહિત્ય, આદર્શ સાહિત્ય, તેવા જ ઉચ્ચ વા આદર્શ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ કહો. અગર એમ કહો કે કલા-સાહિત્ય જીવનને ઉચ્ચતર કરવાનાં સાધનો છે; અને જેમ અમુક બુદ્ધિગમ્ય વાણીપ્રકાર તેમ આ દૃષ્ટનાગમ્ય, હૃદયગમ્ય વાણીપ્રકાર પણ જીવનને ઉપકારક છે. રૂપબળમાં વિચારબળને ગૂંચવીને કલુષિત કરવું ઇષ્ટ નથી. પોતાના નવીનતર કથનનું સમર્થન કરવા માટે તે કોઈ પુરાતન કથનમાંથી ફલિત થાય છે એવું પુરવાર કરવું આવશ્યક નથી.

૪

નવીનતાનાં સમર્થ તત્ત્વોને આવકારવા સદા તૈયાર રહેનાર વિવેચક રમણલાલ પ્રજ્ઞાલિકાભંગમાત્રને આવકારતા નથી. શૃંગારરસના આલંબનવિભાવ, તરીકે રાધાકૃષ્ણને જ સ્વીકારવામાં અપૂર્ણતા હતી તે નર્મદે; મટાડી. શાન્તરસનાં શક્તિ-વૈરાગ્યમય કાવ્યોમાંજ ભારાઈ, રહેલી :આત્મલક્ષી: કવિતાને નર્મદાદિએ સારો અવકાશ આપ્યો; : ત્યાંથી ટૂંકાંડીને સુંદર અને ઉમાશંકર સુધીના સાહિત્યકારોનાં સબલ નવીન તત્ત્વો આવકારતા છતાં રસશાસ્ત્રની પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકાને સજીવન કરવાની અગત્ય રમણલાલ સ્વીકારે છે.

તે વગર આપણું વર્તમાન વિવેચન અસ્પષ્ટ અને આધાર વગરનું બની બચ એવો ભય રહે છે.... વર્તમાન વિવેચનનું સમઘા-વલોકન અને પ્રાચીન રસશાસ્ત્રનું ભાવ-અનુભાવ વિગેરે ખંડ-અવલોકન મળીને આપણે વધારે સારો વિવેચનપદ્ધતિ ઉપભવી રાખીએ.... સુંદર ઝીણવટભર્યો નામિકાલેટ દયારાગની ગરબીઓમાંથી સરસ વાચન ઉપભવી શકે એમ છે.

‘ બહારથી મોડો આવતો, ઠંડીમાં થરથરતો ‘ શંકિત હૃદય ’-
તો કવિ પત્નીને કેવી નાયિકા ગણવી તેનો ચર્ચા કરે છે એ
હાસ્યરસિક પ્રસંગ અને દયારામની સમીક્ષા વચ્ચે વરસોતું
અંતર છે, એ બધાં વરસો સુધી રસશાસ્ત્ર પ્રત્યે પક્ષપાત
રાખનાર વિવેચક બતાવે છે કે ગાંધીસાહિત્ય રસભયુત છે:
‘ ત્યાગમૂર્તિ ’માં કરુણ રસ છે. અસહકારનું આહવાન કરતો
કોઈ પણ લેખ વીરરસનો ભરેલો છે. અહિંસા અને પ્રેમની
ફિલસૂફી સમગ્રવતા લેખમાં ચાંતરસ છે. અને ... ગાંધી સાહિત્યમાં
નથી સંગ્રામ, ખીલત્સ કે રોદ્ર. આ ત્રણ રસ વગર લાખો
હૃદયને સ્પર્શનાર સાહિત્યકાર અળેડ ગણાવો જોઈએ. ’

પોતે પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ નવલકથાઓએ-એ
સર્વેએ આપેલી લોકપ્રિયતાએ હવે એમને વ્યાખ્યાનોના ક્ષેત્રમાં
દેખાં છે પરંતુ આ વ્યાખ્યાનો પાછળની તૈયારી લાંબી છે-
વ્યાખ્યાનો લખીને ગોઠવવા આપેલા સમયથી લાંબી છે.
માનવહિતચિન્તક રમણલાલ નવલકાર રમણલાલથી ઊંમરે નાના
નથી. ‘ સપાઞ્વિન્ય ’ના તંત્રીએ એમને નવલકથા લખતા ન
ક્યાં હોત તો એમણે ‘ હૃદયનાથ ’ને બદલે વ્યાયામપ્રચાર
પર નિર્બંધ લખ્યા હોત; ને તેવું જ બીજા સુધારા વિષે. કવિતા-
નો તેમનો પ્રેમ, એ પ્રેમપ્રેરિત અભ્યાસ પણ તેવો જ જૂનો
છે. રાષ્ટ્રઆતમાં નવલનાં પ્રકરણોને મથાળે કલાપી અને નાના-
લાલની કાવ્યપંક્તિઓ દર્શાવે છે. ‘ દિવ્યચક્ષુ ’ આવતાં જૂનાં
નવાં કાવ્યો કથામાં જ વણાઈ જાય છે, જેમ નવલિકાકાર યંતાં
તેમની નવલકથાનાં પ્રકરણો, કદાચ માસિક પ્રકાશન માટે લખવાનું
હોવાથી, નવલિકારૂપ બની જાય છે તેમ. સમન્વયધટિત સત્ય
તેમ જ સૌંદર્યનીપલ્લવવા માટે રમણલાલ સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહ્યા
છે. જીવનતત્ત્વની તેમની શોધ અટકે તો એ પ્રયત્ન અટકે.

માટે એમની કલા, સર્વતોમુખી કલા, વિકાસમયન કરતી
જ રહેશે. આ અંથ પ્રસિદ્ધ પામે છે તેનો અર્થ જો એટલો હોય

કે રમણુલાલની જીવન અને માહિત્યની મીમાંસા પરિપૂર્ણ થઈ છે ને લલિત્યનાં સધળાં કથનમાં કે સર્જનમાં કશું નવીનતર, શોભનતર નહિ આવે, તો હું નિરાશ થઈશ. ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત અપનાવનારના વિચાર અને કલા જાને સદા ઉત્ક્રાંતિ સાધતાં રહ્યાં છે. 'દિવ્યચક્ષુ' યા 'આમલક્ષ્મી'—ગેદસવર્ધી' ને બેનેટના period novel ની દિશામાં જવા મથતા 'આમલક્ષ્મી' કરતાં વધારે ચઢતી કલાકૃતિ નહિ આવે એવું નહિ. તેમનું જીવનદર્શન પણ નહિ વિકસે એમ નહિ. પરંતુ એ ઉત્ક્રાંતિવાદ એ જ એક સાચું છે કે નિરવધિ સનાતન જીવનસાગરમાં માનવી અને માનવ-સૃષ્ટિ બુદ્ધશુદ્ધ માત્ર છે ?

પ્રજ્ઞરાય મુકુન્દરાય દેસાઈ

પૃથ્વી-તેનો ઇતિહાસ અને હવામાન

(૧) પૃથ્વીનો ઇતિહાસ : યરાવંત ગુલાબભાઈ નાયક;
(ફોર્મર્સ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ રૂ. ૦-૧૨-૦)

(૨) હવામાનશાસ્ત્ર અને ગુજરાતની આબોહવા : ડૉ.
હીમભાઈ નીમ્બાભાઈ દેસાઈ અને, રા. સા. મુકુન્દ વી. ઉનાકર;
(ફોર્મર્સ ગુજરાતી સભા; મુંબઈ; રૂ. ૧)

૧

વરુણચક્ર સવિતાની અગ્નિવરસતી વાયુજ્વાલાઓમાંથી જ્યારે બે અબજ વર્ષ પૂર્વે વસુંધરા અવતરી ત્યારથી તે વર્તમાન યુગ મુખીમાં એ ચંચળાએ જે જે અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં અને વિવિધ પરિધાનો સંજ્યાં એ સર્વનું સમયાનુક્રમે વર્ણન એટલે પૃથ્વીનો ઇતિહાસ. તમસ્સર્ગના દેહની ઉગ્ર સ્વરૂપે આવેલી આ કન્યાને અંતરિક્ષના દિગ્મય આવરણે શાંતિ આપી અને તેનું બાહ્યપટ પ્રમાણમાં ઠંડા પડેલા વાયુઓ નીચે અનુક્રમે પ્રવાહી અને પછી ધનસ્વરૂપે રચાઈ. ધન ક્ષેત્રફળનાં બિડાણોમાં મીઠા જળના સાગર વરયા જે કાળે કરી વરસાદથી ધોવાતી

અને ધસાતી ભૂમિના દ્વારેથી ખારા થયા. તે વખતે વાતાવરણ મુખ્યત્વે કરી નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુઓનું હતું— અત્યારનો ઍડિસિઝન (પ્રાણવાયુ) તેમાં ન હતો. વસુંધરાનું બાહ્યપટ આમ શાન્ત હતું છતાં ભૂતકાળનો સૂર્યદત્ત અગ્નિ તે તેણે ઉદરમાં જેવો ને તેવો જ સમાવ્યો હતો અને હજી પણ છે. ધરતીનાં જોડાણમાં એ અગ્નિ પથ્થરને પીગાળી તેના રસને ૧૫૦૦ ડીગ્રીએ અને છેક ગર્ભમાં ૨૦૦૦ ગાઉના સળંગ વિસ્તારમાં આવેલા લોખંડને ૪૦૦૦ ડીગ્રીએ તથા રાખવા સમર્થ નીવડ્યો છે. યુગયુગના વિસ્ફોટો, કાકાટોઆ કે કુજ્યામામાંથી આ અગ્નિ ધણીવાર પ્રગટી સપાટી ઉપર ઉકળતાં દ્રવ્યો ઠાલવતો અને શુભ રીતે ભૂમર્ભમાં મંચાર કરતાં ઉપરનાં પટાનું સમતોલપણ ખેંસવી મૂકી વિપ્લવકારી ક્રાંતિઓ કરી ચૂક્યો જેનાથી ઘાઇ ભૂસ્થળ રૂબરૂ અને કોઇનો ઉદાર થતો.

ભૂસ્તરવેત્તાઓ જેને ઍઝોઇક મહાયુગનો આકીર્ણન યુગ કહે છે તેનો અંત પૃથ્વીના જન્મ પછી લગભગ એક અબજ વર્ષે આવ્યો. તે વખતે વસુંધરાના પટ ઉપર ઠંડો પડતો સાગર, હુંગરિયાળ કે સપાટ જમીન અને રફટિકના ખડકો સિવાય બીજું કશું હતું નહિ. ત્યાર પછી પેલીઝોઝોઇક મહાયુગ અને કાર્બોનિફેરસ યુગના અંત સુધી પૃથ્વી ઉપર પ્રકળ વનસ્પતિ જાગી નીકળી જેનાથી ઉપર જણાવ્યો તે વાતાવરણનો કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુ લગભગ બધો શોષાઇ ગયો. આના બદલામાં વનસ્પતિ પ્રાણવાયુ આપવા લાગી અને તેનાથી એ યુગના અંતથી શરૂ થતું પ્રાણીજનન શક્ય બન્યું. આ રીતે વાતાવરણનો પ્રાણવાયુ પૃથ્વીને સૂર્યમાંથી ખીજી વાયુઓની માફક સીધો નહિ પણ વનસ્પતિની જીવનક્રિયામાંથી મળ્યો. પેલીઝોઝોઇક મહાયુગને અતિ વસુંધરા પોણા બે અબજ અને સાત દરોડ વર્ષની થઇ હતી. હવે પછી મેસોઝોઇક મહાયુગ તેર દરોડ વર્ષે આવ્યો. આ મહાયુગમાં અનેક પ્રકારનાં નાનાં

મોટાં ગ્રાહીઓ પૃથ્વી ઉપર ઉદ્ભવ્યાં અને વિકાસ પામ્યાં અને કેટલાંયે લય પામી ગયાં. તેના અંતકાળે પ્લાયોસીન યુગમાં મેનુષ્ય સરખા વાનરો પ્રકટ્યા. અર્વાચીન મહાયુગ માત્ર પાંચ કરોડ વર્ષ પહેલાં શરૂ થયો. આ મહાયુગના પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં ચાર કે પાંચ (પચીસથી પચાસ હજાર વર્ષના) નાના નાના દિમયુગો આવી ગયા. પૂર્વે જ્યાં સમશીતોષ્ણ હવા વ્યાપી રહેલ હોય ત્યાં પણ આ દિમયુગો વખતે સાકંથી ઝેંશી લાખ માઇલના વિસ્તારવાળા સેંકડો અને ડાઘ વખત હજારો પુટ ઊંચા હિમના થર બંધાઈ જતા. આવા છેવટના બે દિમ-યુગોની વચ્ચેના વખતનાં લગભગ એક લાખ વર્ષ પૂર્વેના મનુષ્યના અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે પૃથ્વીના છેવટના બે દિમપ્રલયોમાંથી તે-મનુષ્ય-જાતી શક્યો હતો.

૨

‘પૃથ્વીનો ઇતિહાસ’ એ ૧૧૦ પાનાંના નાના પુસ્તકમાં રા. યશવંત તાવડે આઠ વિભાગમાં મુખ્યત્વે કરીને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને તેની પ્રમાણમાં અર્વાચીન સ્થિતિ અને પરિવર્તનોનું વર્ણન કર્યું છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિશે કર્તાએ જુદા જુદા છ સિદ્ધાંતો આપી સર જેમ્સ જીન્સના ભરતીસિદ્ધાંતને સૌથી વધુ આધારભૂત ગણ્યો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૂર્યની પાસે જ્યારે ડાઘ બીજો મહાકાય તારો પસાર થઈ ગયો ત્યારે સૂર્યમાં પ્રચંડ ભરતી આવતાં દંડડપે જે જ્વાળા પથરાઈ તેમાંથી પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા એમ જણાય છે; છતાં જીન્સનો આ સિદ્ધાંત ખગોળશાસ્ત્રીઓમાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોથી સારી પેઢે ચર્ચામાં છે અને તેમાં મહત્વના ફેરફારો સૂચવાયા છે. આમાં સૌથી વધુ સત્કાર પામેલા લિટલ્ટનના મત પ્રમાણે, ગ્રહોની ઉત્પત્તિ પહેલાં, સૂર્ય આકાશમાં જણાતા અનેક બેવડા તારા (Binary star) સરખો હતો. ભૂતકાળનો આ સૂર્ય અને તેનો સાથી પરિભ્રમણ કરતા હતા ત્યારે એક

અચંડ તારો તેમના તરફ વેગથી આવતો હતો. આથી બંનેમાં વિલ્લવકારક બરતીઓ આવી અને એક જ્વાળાદંડથી તેઓ સંઘાત્ર ગયા. નવીન તારો સૂર્યની સાથીને અત્યંત વેગથી અચડાઓ જેને પરિણામે તેઓ બને અંતરિક્ષનાં પડોમાં જુદી જુદી દિશાઓમાં ગૂમ થઈ ગયા. સૂર્ય અને જ્વાળાદંડ, આ રાક્ષસી હોનારતમાંથી બચી ગયાં. દંડ સૂર્યની ફરતો ફરવા લાગ્યો અને ધર્ણુથી તેના ટુકડા થઈ જતાં તેમાંથી ગ્રહો નીપજ્યા. છન્સનો મૂળ સિદ્ધાંત નષ્ટ થવાનું કારણ એ હતું કે તેને આધારે ગણાતી ગ્રહોની સૂર્ય ફરતી ગતિ, હાલ છે તેના કરતાં, બહુ ઓછા વેગવાળી જણાતી હતી.

પુસ્તકના બીજા વિભાગોમાં, પૃથ્વીનાં મુખ્ય અંગો—હવા, પાણી, જમીન અને બીતર, પાષાણોનાં પ્રકાર, હવા અને પાણીથી જમીનમાં ચતા ફેરફારો, જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપ, ભૂસ્તર-પડોનું સ્થિતિપરિવર્તન, પૃથ્વીનું વય અને પૃથ્વીનું ભવિષ્ય એ વિષયો પરત્વેની મુખ્ય ઘટનાઓ સરળ અને ધણી વાર રસાળ શૈલીમાં આલેખવામાં આવી છે. સૂર્યમાળા, હવાના વાયુઓ, તેમનાં પ્રમાણ અને પરિસ્થિતિ, પૃથ્વીપટ ઉપર પાણી અને જમીનનાં ક્ષેત્રફળ, બીતરના પદાર્થો વગેરે અનેક બાબતો ચોક્કસાર્થથી મેળવેલા આંકડાઓ ટાંકી કર્તાં કાળજીપૂર્વક રજૂ કરી છે. પાષાણોના મૂળ પ્રકાર અને હવા તેમ જ વરસાદથી તેમાં ચતા ફેરફારો પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવાયા છે. જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપ કાંઈક વધુપડતા હંબાણથી વર્ણવાયાં હોય એમ જણાય છે. જુદી જુદી ઘટનાઓને આધારે પૃથ્વીનું વય જે રીતે અત્યારે આંકાય છે અને જે માર્ગે પૃથ્વી ભવિષ્યમાં જશે તે વિશે જે અટકળો વિચારશીલ તેમ જ બિનજવાબદાર વૈજ્ઞાનિકોએ આજ સુધી કરી છે, તે સર્વનો પુસ્તકના અંતિમ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

“ હવાનું વજન બધી દિશાઓમાં એકસરખું પડતું હોવાને લીધે, આપણને તેની ખજર પડતી નથી, પણ તે છે જ એ બાબત તો સિદ્ધ થાય છે. ” (પા. ૮) માત્ર બહારનું જ દબાણ હોત અને શરીરની અંદરની હવા સામું તેટલું જ બળ ન બતાવતી હોત તો, વિદ્યાર્થીઓને પ્રાથમિક વર્ગમાં બતાવવામાં આવતા, બહારની હવાના એકસરખા દબાણથી છુંદાઈ ગયેલા પતરાના ડાબા જેવી આપણા શરીરની સ્થિતિ થાત !

પુસ્તકને છેડે અપાયેલાં ચાર પરિશિષ્ટોમાં ખાસ કરીને ત્રીજું અને ચોથું ખ્યાન એવે તેવાં છે. ત્રીજામાં મેધની રચના વિશે કાલિદાસનો શું મત હતો તે ‘મેધદૂત’ના ૭ શ્લોકો ટાંપી બતાવાયું છે. આ સાથે ભડળી અને હિંદુપુરાણના અનામી વાયુસાસ્ત્રીઓના દોઢરા કે શ્લોકો આપ્યા હોત તો તે અસહના જ્ઞાનને અર્વાચીન સાથે સરખાવી શકાત. પારિભાષિક શબ્દોના ચોથા પરિશિષ્ટમાં કેટલાક અપરિચિત શબ્દો બજાવવાના મળે છે: ‘કાળવૈશાખી’ (Thunderstorm) ‘ઘોડાવેલ’ (Tidal-wave); પણ તે સાથે ‘ડ્રીધ બદ્ધ થર્મોમીટર’ એટલે Dry-bulb thermometer શા માટે ?

ભદ્રસુખ ક. વૈદ્ય

અયથાર્થ ભેદ

સાહિત્યમાં જે દોરોડકાક ભેદ જાવનાવાદ અને વારતવવાદ વચ્ચે પાડવામાં આવે છે, તે મને દુર્ભેશાં જરા સ્વૈચ્છીયારી અને અયથાર્થ લાગ્યો છે; એની મૂલ્યવત્તા નાટક અને કલ્પન (‘ફિક્શન’)ની રચનાઓને અંગે ગમે તે હોય, પણ કાવ્યના પ્રદેશમાં તો એ ભેદને કોઈ દરેકસરખું સ્થાન જ નથી.

[‘ધ ક્યુયર પોએટ્રી’] — ‘એ. જી.’ (શ્રી અરવિંદ)

બસો-પાંચ સો શબ્દોમાં

૧. રાજહત્યા^૧

ઈન્હું છું કે જેવા નિરતિશય હિતસાહચી ‘કમયોગી રાજેશ્વર’ સત્કારી હતી તેવાથી જ આને સત્કારી શકું; દિલગીર છું કે પરિમિત હિતસાહે જ આ વખતનો સત્કાર કરવો પડે છે. એ વખતે એવું બનેલું કે વીસમી સદીનું વાતાવરણ મારી આસપાસથી સરકાવી દધને, એ પાત્રો-પ્રસંગોએ દિવસો ને દિવસો લગી અને દસમી સદીમાં જ જીવાઓ હતો; આ વખતે, વીસમી સદી અને બૂલવાનું દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને જ બાણે વર્તવું હોય તેવી રીતે કેટલાંક પાત્રો (બહુ ઝાઝી વાર તો નહિ પણ) અમુક અમુક પ્રસંગે વર્ત્યાં છે. એ ગુનાનાં મુખ્ય ગુનેગાર છે આંખડ મહેતા, શાહન અને પ્રતાપમલ્લ; દેમતી અને બાણમતી; પંડિત રામચંદ્ર, પ્રહલાદનહેવ અને કેલહણદેવ. એકાદનમે પાને કુરાળ-મીમાંસા છે એ વાંચી અને યશું કે આ તે કાણુ ખોલે છે, આંખડ મહેતા કે કકલભાઈ કાદારી ? એની પછી તુર્ત આવતા પ્રકરણમાં જે જીવાનો જીહ્વાઓની ઝાટકણી કાઢે છે તેઓ કયાં બેસીને એ આનંદ લૂટે છે, વિક્રમી તેરમી સદીના પાટણમાં કે વીસમીનાં મુંબાઈઅમદાવાદમાં ? ‘બાણમતીના અનુભવનો નિતાર’ એ આખું પ્રકરણ બાણે આપણાં વર્તમાન પત્રોમાંના જે સવિશેષ પીળાંદમ્મક છે, તેમની કટારોમાંથી જિંચકી આણેલી ‘સમાજસીતમ’ની ભડબડતી ભદ્રીના તાપે તપેલું નથી લાગતું ? પંડિતજીનો દિગ્ગ-સત્ત્વસંરક્ષણને ખાતર બલિદાન આપવાનો-સ્વાતંત્ર્ય બોધ કેટલી તત્કાલીન પૌષ્ઠશાળાઓની દિવાલો વચ્ચે શક્ય હશે ? બાવનૃહસ્પતિ સામે જીહ્વાદ લડાવતી દેમતી જરા આજની અમદાવાદી, ‘ફલેપર’ નથી ?

૧. સુનીલાલ વ. શાહ; પ્રિન્સાપ્ત ઓફિસ, અમદાવાદ, ડા. ૧૯૧૧
 ‘પ્ર. બ.’ ના આહોકોને ૧૯૩૭ની ભેટ)

અને, અપભ્રંશ માતૃભાષાવાળા પેલા એ દેવરાજઓમાં શું ખરેખર જ, એ ભાષા રોજની ચક્ષુષી ભાષા તરીકે વપરાતી હારે એ વાહન દ્વારા, રાજ્ય વિરુદ્ધ પ્રગ્નનાં હિતો, મુરાજીપરંપરાની આવશ્યકતા વગેરે વિષયો પર, તમે અને હું કરી શકીએ તેવા વિવાદો કરવા જોટલી સંસ્કારિતા, બુદ્ધિ અને તર્કબળ હશે ખરાં ?

પણ એવાં પાનાં તો પૂરાં સાઠે^૧ નથી, આ પોણાચારસો પાનાંની નવલકથામાં. આ સાઘંત રસે ભરી કથા બિધડે છે, વિકસે છે અને ખીડાય છે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક વાતાવરણને જ ઝીલતી ઝીલતી. કથાસમય કુમારપાળના ઉત્તરાધિકારી અન્યપાળના શાસનકાળનો છે. તેણે જે ત્રણ જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે વર્ષો પાટણ અને જૈન પટણીઓ માટે કેવાં ત્રાસજનક હતાં અને તેને એવાં બનાવવામાં એ રાજાની હદખેહદની નાદાનીઓ વારંવાર કંઈ જાતનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેનો તાદ્દશ અને પ્રતીતિજનક ચિતાર કતી આપણને આપે છે. આમ અન્યપાળ એક રીતે વાર્તાતું કેન્દ્ર હોવા છતાં ખીજી રીતે એ એનો ખલ અથવા પ્રતિનાયક જાને છે કેમ કે ખરો નાયક તો છે પ્રતાપમસ્લ, કુમારપાળનો હૈદિત્ર. અને આ ખીજી રીતે જોતાં, પ્રતાપમસ્લ અને (અન્યપાળના દ્વારપાળ તથા ધાતક ખીજલની પુત્રી) દેવમતીની ઉપકથા એ જ જાણે ખરી કથા હોય એમ કટલીક વાર લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ બાળતમાં ખીજું ધ્યાન

૧. એ પચાસ સાઠ પાનાની એના પ્રકારની દસ્તીને પણ કદાચ વાજખી કરાવી શકાય, ને કોઈ વિવેચક કર્તાનો અચાવ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લખને જ બદાર પડે તો એમ છતાં અવલોકનના આરંભમાંની ટીકા થવા લીધી છે, તે એક સાવચવ રચનાતંત્ર-ઔર્જેનિક દોષ-દોષાનો જે સંસ્કાર કમંચોગી રાજેન્દ્ર પાદી રાકે છે, તે 'રાજદત્તા' પાદી રાકતી નથી, એ એની મર્યાદા દોષ આગલીનાથી આનું મિત્રત્વ દર્શાવવા, આ બધી રીતે એટલી જ બેચી કોટિની નથી એ સૂચવવા.

જેવે તેવું બિન્દુ એ છે કે પ્રતાપમલ્લનું પાત્ર પણ એકંદરે સારું આલેખાયું હોવા છતાં, દેવમતીના આલેખનમાં શાંત પ્રકાશે ભરી જે હિમદા સર્જકતા આપણે અનુભવીએ છીએ તે તો કાંઈ અતોખી જ વસ્તુ છે; અને આ બંને યુવાન પ્રેમીઓના પ્રેમનો વિકાસ કર્તાએ જે સૂક્ષ્મકળાથી નિરૂપ્યો છે તેમ જ એમની વચ્ચેના પ્રેમપ્રસંગો જે માનજનક સાત્વિકતાથી યોજ્યા અને વર્ણવ્યા છે, તેની જોડી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની બહાર આપણી થોડી જ નવલોમાં જણશે. સ્વરૂપવાન અને હિંમતવાન, હોંસીલી ચતુર અને આત્મભોગી એ દે'મતી' આપણા સાહિત્યનાં વિશેષ સ્મરણીય સ્ત્રીપાત્રોમાંનું એક ગણવા લાગે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. તે ઇતિહાસનું પાત્ર નથી એટલે બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં તો તેને સ્થાન નહોતું; પણ જેમને તેના બ્રહ્મા થવાનો યોગ સાંપડ્યો છે, તેમણે તેને જીવન અને ચિરંજીવતા એકી સાથે જ અર્પ્યાં છે. સાહિત્યની આ મુગ્ધકર સિદ્ધિ આપણી પાસે બોલાવે છે કે ઇતિહાસમાં અજયપાળની હત્યા થઈ તો બલે થઈ, કારણ એ હત્યા થઈ તો જ 'રાજહત્યા' લખાઈ; અને 'રાજહત્યા' લખાઈ તો જ સાહિત્યને દે'મતી મળી, સદાની મળી.

૨. નાગાં બાપાં

સને ૧૯૨૦-૨૫ની આસપાસ જેમણે સાહિત્યને સેવવા માંડ્યું, એ અરસામાં જેઓ સુલેખકો તરીકે પ્રકાશમાં આવતા થયા, તેમાંના કેટલાકનું એ સેવન હવે (અર્થાં પાંચથી દશ વર્ષમાં) અભિનિવેશરહિત બની મંદ કે અતિમંદ પડ્યું છે અને કાંઈકોઈ તો સાહિત્યસૃષ્ટિના પ્રકાશમાંથી નીસરી જઈ, એના હાથોગ્રાંથમાં લુપ્ત થયા છે; વધુમાં, જાણે ત્યાં જ રચાયાં થયાંના હોય તેવું લાગે છે. એમાંના કેટલાકને પૈસા પૈસા અને વધુ પૈસાનું ઘેલું લાગ્યું હોય, એ લાવી લઈમીનંદનોથી સરસ્વતીદેવી

રિસાય એ સમજી શકાય તેવું છે; અને સામાન્ય નોકરીધંધાથી સંતોષ માનનાર ખીજા કેટલાકે અનારોગ્યને લીધે, ખીજા અંગત કે કૌટુંબિક સંબંધોને કારણે અથવા તો જે ઓછામાં ઓછા ઉત્તેજન કે કદરની જરૂર એક વાર લેખક તરીકે સારો આરંભ કર્યા પછી હોય છે તેને અભાવે, સાહિત્યનો ત્યાગ હળવે હેઠે અથવા તિરસ્કારપૂર્વક અથવા અલિનવ અશુભિને લેખે વિવાદયોગ-પૂર્વક કર્યો છે. કોણ નીવડશે એમના શ્રી કૃષ્ણપરમાત્મા, ટાણુ કમયોગનો મહિમા એમની આગળ ગાંધને, “ ભિક્ષુ, જાગો અને ચંભો નહિ ધ્યેયસિદ્ધિ વિષુ ” એવું પ્રેરણાપૂર્ણ ઉદ્દેશોધન કરશે એમને, ટાણુ એમને નવતર કે વિશ્વરૂપદર્શન કરાવીને એમનો મોહનાશ અને રમૂતિલાલ પુનરપિ કરાવી આપશે, એ બધું તો અત્યારે કેં સમજાતું નથી. પરંતુ એટલું જોઈએ તો દિલને સાચો આનંદ યાય છે કે એમાંના કેટલાકની સાથે જ કારકિર્દી આરંભનાર પ્રસ્તુત નાટકકારની સર્ગશક્તિને ખીજાઓ જેવી ઓટ, આમને પણ પ્રતિકૂળતા ઓછી નડેલ નહિ છતાં, આવી નથી. વધુમાં, એમની સાહસિક સર્જકતા-હમેશાં નવા પ્રદેશ સર કરી નવનવા ઉન્મેષને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવતી રહી છે : તેમણે ‘ ધલાહાઓ ’માં લાખજહેનનો પ્રેમ પહેલી વાર ગાયો; તેમણે સાહિત્યમાંથી વસ્તુ, એકાંક નાટકોમાં લગભગ પહેલી વાર, અખા અને કરણ વિશેનાં નાટકોમાં લીધું; જે આગગાડીઓને ગુજરાત (અને હિંદ) ઓછામાં ઓછા ત્રણ જમાનાથી રોજરોજ વાપરે છે તેના હાંકેમો અને હાંકનારાઓની છુપી દુનિયાને છતી કરવાનો પહેલો જ પ્રયાસ કર્યો અને તેમાં માત્ર લેખક નહિ, સૂત્રધાર (‘ પ્રોડ્યુસર ’-એમની જ ટંકશાળમાં ટંકાયેલો શબ્દ) તેમ જ સમર્થ નટ તરીકે સફળતા અને લોકપ્રિયતા મેળવીને; અને હવે તેઓ આ નાટકમાં, આપણી આર્થ સંસ્કૃતિની એક લક્ષણિક શૈલી કે શરમ જેવી, લીખારીઓની દુનિયાના એક નાના પણ છાના

પ્રદેશને છતરાયો કરે છે, આપણી આશ્ચર્યપ્રદ સ્ત્રી આંખો સમક્ષ. આ અવનવી સંગ્રામિ મોટી, એક જુદા હોમનાં પણ જૂતા સહયોગી તરીકે, મારાં એમને દાર્દ્રિક અભિનંદન.

પ્રસ્તાવના નામે ' છોટા દયા ' એ કે ત્રણ વર્ષ પર હાથ-પ્રતમાં વાંચવાનો (ખરી રીતે કર્તાને સુમુખે સાંભળવાનો) લાભ મળ્યો હતો. પણ મને એ લાભ બરાબર લેતાં આવડ્યો નહિ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ, એમનું લખાણ સૂઝી જવાયલું હોઈને, હમણાં આ નાટક વાંચ્યું ત્યાં લગી તો મનમાં એમ જ હતું કે એમાં આખું ૫ કથાવસ્તુ દિગંબર બાવાઓની જમાતને લગતું છે. પણ નાટક વાંચતાં જણાયું કે એ બધા બાવાઓનાં નામ બદલેખાન ને પીરશાહ, મોજીરામ ને સાલીમરામ, જમ્મુ વિકું અને અડમંગો, એવાં એવાં જ નથી પણ તિલકકુમાર, નગરશેઠ, ' રાજશેઠ ' એવાં પણ છે. અને એ સૌ જો એક નહિ ને ખીજા પ્રકારના માગણ છે (કર્તા ' છોટા દયા 'માં ચાતુર્યપૂર્વક બતાવે છે કે જિનમાગણ માનવી વિશ્વકર્તાએ સર્જ્યો જ નથી.) તો એમનું દિગંબરપણું પણ આપણે વાચ્યાર્થમાં નહિ પણ વ્યંગ્યાર્થમાં જ લેવાનું છે. દૃષ્ટાંતોથી આ વાત સ્પષ્ટ કરીએ તો: મુઘીઓરની નમ્રતા પોતે પૈસાપાત્ર હોવા છતાં બાવાનો વેશ સમાજ પર વેર લેવાની લાલસા તથા કૃતિમાં રહેલી છે; નગરશેઠ અને એમના પુત્રની નમ્રતા એમના ધનદગલોને લજ્જે તેટલી સ્વસ્થ સંસ્કારિતામાં અને એવું છતાં ગોપી જેની સુશિક્ષિત સ્વતંત્રમિજ્જીવ કન્યાને વેર આણવાના ઠોડમાં રહેલી છે: અને તિલકના (પાલક પિતા નગરશેઠથી જુદા એવા) જનક પિતા દુરાચારી મદતની નમ્રતા પોતાનાં એવાં અપદ્મક્ષ્મણી છતાં શેઠિયાઓના પૈસા ધર્મને બહાને ઝાકાવ્યા કરવામાં રહેલી છે. પરંતુ સર્જનશીલ કર્તાની ખરી ખૂબી તો આ વાતમાં રહેલી

છે. કે મૂળે તાટક આખું હિદેશલક્ષી યાને સમાજને ચાળકાદ્ય હોવા છતાં, તેના એક પણ પાનામાં અત્યક્ષ બોધ કે ખુલ્લા પ્રચારકવેદાની ગંધ (આજકાલના કેટલાક કહેવાતા ' પ્રગતિ-શીલ ' પણ હકીકતે સાદિત્યશત્રુઓનાં લખાણમાં હોય છે તેવી) આપણને નથી આવતી. દૃશ્યેદશ્ય રસમય છે અને તેમાં 'યે' બીખારીઓના માળિયાવાળાં દશ્ય તો ફરીફરીને વાંચીએ તથા યાદ કર્યા કરીએ તેવાં તાદૃશ-વાસ્તવિક, છતાં વાસ્તવિકતાને નામે નરી શુષ્કતા કે જાડી રસિકતા પીરસનારા ખીજાઓ જેવાં લેણમાત્ર નહિ-રચાયાં છે. લગભગ દરેક બિખારી પાત્ર એની પોતાની એવી કેંક ને કેંક વિશેષતાવાળું છે, પણ હિત્તમ પાત્ર કયું એ વિષયમાં શ્રીધત્વ માટે તો મુર્ધાચોર બદેખાન અને એની પુત્રી વચ્ચે ગજગ્રાહ રમાય છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. તાટકતો અંત બદેખાનના મૃત્યુથી આવે છે એ અનિવાર્ય અને સ્વાભાવિક છે. સાથે એમ પણ ખરું કે એ "માત્ર કરુણાન્ત નથી કેમ કે એના મુખ્ય મદદનીશ માધવ અને ગાંધીનાં લગ્ન પણ અંતભાગનું જ સૂચન છે. એ બંને વચ્ચેના પ્રેમનો વિકાસ વધારે સમય લઇને તથા સ્થિરતાથી કર્યો હોત તો સારું એમ પણ જરા લાગે છે. પણ એ ખામી મુકાબલે નાની છે, વિવેચકે ખામી પણ બતાવવી જોઇએ એવી માન્યતાને આધારે જે વિવેચકો ખામીઓ શોધવા એસે તેમને વધારે સહેલાઈથી જડે તેવી છે. એ બાજુ આ અવલોકનમાં છેડવામાં આવી નથી એમ સમજીને તમે ' નાગા આવા ' વાંચશો, તો તમને ખાતરી થશે કે આટલાં થોડાં પાનામાં આટલું એકાગ્ર ને અર્થ-વાહી સર્જન સમકાલીનોનાંથી તો બીજા થોડાંએ જ કયું હશે અને રા. ભાષ અન્દવદને પોતે પણ અગાઉ કદાચ નહિ કયું હોય.

—વિ.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

સર્વ શિક્ષિતો માટે

૧ થી ૩. વ્યાપક ધર્મભાવના: આંધીજી (૧૪ આના) ;
જીવતા તહેવારો, આ. ૩ જી. ૬. બા. કાલેલકર (૨૧ આ.) ;
પાંચાંગને સ્મરણાંજલિ: સં. ચંકરલાલ દા. પરીજી (૩. બા;
ત્રણેના પ્ર. નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ). - ૪, ૫. પ્રભાતને
તપસ્વી અને કુંકુટ દીક્ષા: કવિ મોટાલાલ (૩. બા) ; ત્રિયા-
આગમન: 'કોલક' (૨ આ, બનેના પ્ર. સી. જમનાદાસની ઠં.
મુંબઈ)-૬. લેહી વિદ્યાબહેન મહિમહોત્સવ અગ્નિનંદનમંથ:
સં. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (લે. વિ. મ. સમારંભસમિતિ; ૩. ૧૧)
-૭. મેઘદૂત, ભાષાંતર: ત્રિજીવન બી. બાસ, રાજકોટ (૩. ૧).
-૮. હિંદુઓનું સમાજરચનારાસત્ર: લીલાધર જી. માંદવ, પુનાં
(૩. ૫). -૯. આપણો આહાર: કાન્તિલાલ જી. પંડયા (પ્રસ્થાન
કાર્યા, અમદાવાદ; ૩. ૧) -૧૦ રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનો કલ્પદેશ-
પ્રવાસ: સ્મરનાથ રં. ચૌતમ ભિક્ષે પારેખાન (૩. ૧). -૧૧ પહેરમી;
સ્વ. બોમ્બેશયંદ્ર જી. પાઠકજી. (શ્રી. જયમનગૌરી બો. પાઠકજી,
સુરત; ૩. બા). -૧૨. રસજીવન: ચરાવંત સ. પંડયા, ભાવનગર
(૩. બા). -૧૩ ઉષામાં ભિગેલું ચંપકલાલ દા. બાસ, બારા; (૩.
૧). -૧૪. રૂપલેખા: ભગવાનલાલ લ. માંકડ, રાજકોટ (૩. ૧). -૧૫
સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ: દરશાધ ત્રિવેદી (નૂતન શિક્ષણ કાર્યા. સુરત;
૩. બા). -૧૬ સુદ્ધિમ સ્મયનું સ્વેચ્છ: ઈમામુદ્દીન એસ. દરગાહ-
વાલા, નવસારી (૩. બા)

વિશેષજ્ઞો માટે

૧૭. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય: સ્વ. નરસિંહરાવ બો.
દિવેદિયા (ફોર્મ્સ ગ્રં. સત્તા, મુંબઈ; ૩. ૩). -૧૮. સુદ્ધચરિત:
ધર્માનંદ કોશંબી (જૈન સા. પ્ર. સમિતિ અમદાવાદ ૩. ૧). -૧૯
સુદ્ધૈતસિદ્ધાંતપ્રદીપ: સ્વ. મગનલાલ ગ. શાસ્ત્રી: સં. ગોવિંદ-
લાલ દ. બટ્ટ (વાલીલાલ ન. શાહ, મુંબઈ; ૩. ૧૧). -૨૦ ગુલાબી
પર્યાલોચન: શ્રી નાગજી સ્વામી (કલ્યાણજીભાઈ કા. શાહ, ધાકા;
૫ આ). -૨૧ હરસનદાસ મૂળજી: એ બાચોગ્રાફિકલ સ્ટુડી: બી.

એન. મોલીવાલા (ક. મૂ. સેન્ટેનરી સેલીબ્રેશન કમિટી, બોમ્બે; રૂ. ૧૧૧) ૨૨.-કલ્પા એક જીવનદર્શન (હિન્દી): કાકા કાલેલકર (સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, દોહડી; રૂ. ૦૧)

વિદ્યાર્થીઓ, બાળકો વગેરે

* ૨૩ થી ૨૭. ડી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મંદિરનાં: 'નવો આચાર, નવો વિચાર': હરભાઈ (રૂ. ૦૧૧); 'બંજાળની લોકકથાઓ': મોંધી બેન (૫ આ.); 'યજ્ઞન': ભા. ૨. 'ચંકર શાહ (૫ આ.); 'બાળ બેઠકણાં' ગીજીભાઈ (૫. આ.); 'વિજ્ઞાનના દ્રષ્ટાઓ. ભા. ૧': મોંધી બહેન (૫ આ.).-૨૮ ગદ્યપદ્યસંગ્રહ. '૩૮ ની મેટ્રિક પરીક્ષા માટે (એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૦૧).-૨૯. સાહિત્યકલ્પલોલ પુ. ૩, સં. આત્મારામ ના. જ્ઞાનસાહેબ (સી. જમનાદાસની કં. મુંબાઈ; ૧૦ આ.).-૩૦ સાહિત્યરત્ન ભા. ૩: સં. રમણલાલ ન. વઘીલ, મુંબાઈ રૂ. (૧-૨-૦).-૩૧-૩૨. નવલિકાપુષ્પો: માળા ૧ ને ૨ સં. રાંકરપ્રસાદ છ. રાવળ (જનરલ બુક ડીપો, મુંબાઈ; ૧૨ ને ૧૪ આ.).-૩૩ હિંદુસ્તાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: બાનુચંકર મા. મહેતા (સાકરલાલ ક. વહોરા. ભાવનગર. રૂ. ૦૧૧).-૩૪-૩૫. હાથીનું નાક, અલકા (બાલવિનોદ કાર્યા. મલાડ; કિંમત, બીજીની, ૩ આ.).-૩૬. સ્ત્રી. પૂર્તિ: 'જલખિંદુ': ધૂમકેતુ (રૂ. ૧૧૧) "અખિલ ત્રિવેણી: ગિરીરા ભટ્ટ (દ. મૂ. પ્ર. મંદિર ભાવનગર; રૂ. ૦૧૧) વસુ-ધરાનાં વહાલાં દવલાં' ઝવેરચંદ મેઘાણી (કૂલછાબ-એડ, રાણપુર), 'ડી-પુરુષ-મર્યાદા' કિ. મરાઠવાળા, (પ્રસ્થાન કાર્યા.) 'નવલચંચાવળી' (તારાણ): ન. દ્વા. પરીખ (નવજીવન પ્ર. મંદિર; અમદાવાદ; રૂ. બે.)

સાચો સ્વધર્મ

મનુષ્યે પોતાને વિદેહી જાણી સ્વધર્મનું ચિંતન રાખી પ્રસન્ન રેવું; દુઃખદ પ્રારબ્ધને ધીરજથી ભોગવી છૂટવું ને ઇચ્છિત પ્રારબ્ધને પ્રયત્ને પામી ભોગવવું;-પણ સ્વધર્મનું ઉલ્લંઘન કદાપિ કરવું નહિ.

['રામજનકી દર્શન ']

—નર્મદ

દવનિ

ભાષા અને સાહિત્ય

મધુદરી સમન્વયકાર

What with the laden atmosphere of our domestic difficulties, what with the currents of our social ideals and forces, what with the many-tongued voices of the religions which a multiform and party-coloured nation is singing into our ears, what with the constant upheavals of new and jarring worlds of political entities and non-entities rising within one's view whether he locates himself in one of the native states or in any place in British India, and, standing in the midst of all this, is simply tempted to wish, like Cowper, "for a lodge in some vast wilderness," or for a transmigration back into the body of some "quiet and retired Rishi of antiquity."

—ગોવર્ધનરામ ('સર', ભાગ-ત્રીજીની પ્રસ્તાવના)

૧. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવને 'ડૉક્ટર ઓફ લેટર્સ'ની માનવંત પદવી મળતાં, એ પ્રસંગ નિમિત્તે એમની સેવાઓનું સંક્ષેપે મૂલ્યાંકન લખી આપવાની પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રા. ત્રિવેદીને અમે કરેલી વિનંતિના શુભ પરિણામરૂપ આ નોંધ છે.—સં. 'માનસી'

ઉપર સૂચવાયો છે તેવો આખરી અભિલાષ આચાર્ય આનન્દશંકરે સેવ્યો નથી, પણ પોતાનું પર્યેપણ અક્ષણ ના થાય તેને માટે આવશ્યક એટલો સમગ્ર જીવનની ધમાલોનો સીધો સંપર્ક તેમણે ધ્વજીયો છે; પણ વિચારણા સમતોલ રહે તે માટે આશ્રમયોગ્ય સ્વભાવ તેમણે કેળવ્યો છે આ દૃષ્ટિએ પંડિત અને વિચારક તરીકે ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલના આનન્દ-શંકર અનુજ છે. ગોવર્ધનરામના દર્શનમાં પ્રેરક તત્ત્વ ઠલા છે; મણિલાલમાં વેદાન્તનું સ્થાન પ્રધાન છે; આનન્દશંકરની વિચારણામાં પ્રેરકચાલક તત્ત્વ કેળવણી છે.

જીવન એક અખંડ પદાર્થ હોઈ જીવન સુધારવા માટેની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ એક અખંડરૂપે એક બીજા સાથે જૂંધાએલી છે. તથાપિ એ સહુમાં કેળવણીને મુખ્ય ગણી, તેનું કારણ કે કેળવણી સમગ્ર જીવનને લક્ષીને પ્રવર્તે છે.”^૧ “અંગ્રેજી શિક્ષણ ગમે એટલું વધારશો, પણ ઉઘટે એક એવો મોટો પ્રભવર્ગ રહેશે કે જેને એપહોંચી શકવાનું નથી જ. એ વર્ગ ઉપર દેશહિતનો મુખ્ય આધાર હોવાથી એની ‘હૂપ મંડુકતા’ દુર કરવી-એની જ્ઞાનમર્યાદા વિસ્તારવી-એ આપણા વિદ્વાન-વર્ગનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય બંતે યથારાક્તિ કરવું, અને અન્યને કરવા તરફ પ્રેરવા એ આ પત્રનો બીજા હેતુ છે.”

ભારતની અંરકૃતિના સમગ્ર પારસાને અવલોકવો, ઐતિ-હાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ‘પરિશુદ્ધવો’, અને આપણી વર્તમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે વિદેશી વિચારોની સામે વા સાથે તેનો વિનિયોગ કરવો તથા એ દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પોતાના રોજના વ્યવસાયદારા અને પ્રજા સમક્ષ વસન્તદારા મૂકવી એ આચાર્ય આનન્દશંકરે પોતાના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય ગણ્યું છે એમ સમજાય છે. કોલેજમાં એમનાં વ્યાખ્યાનોથી અમે મુગ્ધ થતા; તેમની ખ્યાતિને લીધે અમે મુગ્ધ

૧. વસન્ત વર્ષ. ૩૪-૩.

૨. વસન્ત વર્ષ. ૧-૨.

યવા ઉત્સુક જ હતા; પણ વિદ્યાર્થીઓની સાગણીવશતાના ટકા બાદ કરીએ તો ય વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ચિરસ્થાયી છાપ તેમના શિક્ષણની પડતી કે પરીક્ષા ગૌણ વસ્તુ છે અને સરકાર એ જ અગત્યની વસ્તુ છે. એકાદ શબ્દની બ્યુત્પત્તિથી, ટેનિસના કે શેક્સપિયરના અવતરણથી, ઇતિહાસના ઉલ્લેખથી, વિચાર-પ્રવાહને વેગ કે નવી દિશા આપતા સૂચનથી, કે સૂક્ષ્મ સૌન્દર્ય અને રસના દર્શનવડે ક્ષવસાહેબ વિદ્યા જાણે સજીવ રાખતા, અને અમને જ્ઞાનની અગાધતાનો અપરોક્ષાનુભવ થતો. વસ્તુના મૂળમાં જવાની શક્તિથી, મર્મગ્રાહિતાથી આચાર્ય આનન્દશંકરની વિચારણામાં સજીવતા આવે છે. શું કેળવણીમાં કે શું કવિતામાં એમની વિચારણા સંકુચિત નથી થતી, વસ્તુથી વેગળી નથી જતી રહેતી, સમન્વય શોધી શકે છે, તે આ મર્મગ્રાહિતાને લીધે.

માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો વિચારમાં અને સિદ્ધાન્ત- (abstract thought) માં જ યઈ શકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ સંસ્થાઓ (institutions) રૂપે એને પરિણામ પામેલું બેવાની જરૂર છે: અને એક જ સત્યના આન્તર (subjective) અને બાહ્ય (objective) સ્વરૂપો છે. એ સત્યના અન્તરમાં તેમ જ એની પાર સત્યસ્વરૂપ તેજોમય અમૃતમય પરમાત્માનો નિવાસ છે: જીવ અને જમત્ ઉભયના અન્તરમાં અને બહાર એ જ છે, ઉક્ષમ એ રૂપ જ છે. એટલે

- (૧) સત્યરૂપ વિચાર (abstract thought) નું અને
- (૨) સત્યસ્વરૂપ સંસ્થાઓ (institutions) નું અવલોકન કરવું; અને
- (૩) ધર્મને એમના મધ્યબિન્દુસ્થાને રાખવો—એ વચનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કરે છે. ૧

પરંતુ આ મધુદર્શન જેટલું જ્ઞાનવર્ધક છે તેટલું ક્રિયા-પ્રેરક નથી; તેમાં સૌમ્યતા છે પણ જ્ઞેય નથી. તેમાં સાવધાનીનો

મન્ત્ર છે, પણ સ્પષ્ટ વેગીકું નેતૃત્વ નથી. આ મધુદર્શન જીવન્ત સર્વગ્રાહી વિચારણા માટે આવશ્યક છે અને તેનો સમન્વિત રિયલિટીમાં તેમના માનસમાં પરિપાક થયો છે, પણ પંડિતાઈની મર્યાદાઓં તોડી નાખી, સળંગ કલમખદ્ધ સર્વગ્રાહી સર્જનાત્મક હિંતેમના આત્મામાંથી સીધો જામતો હોય તેવો, દીકાની જે ભાવ્યની ઉપનીપજ જેવો નહીં) વિચારઅંત તેમણે આપ્યો નથી એ ગુજરાતની કમનસીબી છે.

પ્રગતિશીલતા (જે તેમના રાજકીય અને કેળવણી વિશેના વિચારોમાં સ્પષ્ટ જોષ શકાય છે) અને ગર્ભગ્રાહતા એ બન્નેની જેમ કલ્પના પણ તેમની પર્યેષણાનું જીવનતત્ત્વ છે. એ કલ્પના આપણી દૃષ્ટિનું પડળ દૂર કરે છે તો ફાઇ વખત સરસ્વતીચંદ્રમાં થાય છે તેમ, નરસિંહરાવના વિવેચનમાં થાય છે તેમ, ચતુરાઈનો આદર કરતી લાગે છે. ગીતા ઉપરના પ્રસિદ્ધ પ્રવચનમાં પરમતત્ત્વ કે પરમધર્મની જિજ્ઞાસામાં વિવાદની પૂર્વ જૂમિકા હોય છે તે અશુભનિવાદયોગમાં વિવાદ શબ્દની સહેતુકતા ખતાવી સમજાવ્યું છે, તથાપિ, ત્યાંજ, દરેક અધ્યાપને અન્તે આવતો યોગ શબ્દ બહા સાથેના યોગને અનુલક્ષે છે એમ તેમનું કહેવું નવતર લાગે છે પણ વારતવિક ભાગ્યે જ ગણી શકાશે.

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અંગેની તેમની અમુક સેવાઓ સવિશેષ યાદ રહેશે. આજના અગ્નિપોના ('ફાયર-ઇટર્સ' ના) જમાનામાં નાગરતા તે ન્યૂનતા ગણાય છે, પણ, આશા છે કે, એ એન ટૂંકજીવી છે; અને ગુજરાતી શીલે ગરમ ચચોચચી અને વિરોધમાં પણ આલિંગ્ય અને સમતોલતા દાખવવાનો જે ભાવ આનન્દશંકરદ્વારા કેળવ્યો છે તે ચળશે નહીં. તેમની શૈલીનાં ગુણગૌરવ, ગંભીરતા અને માધુર્ય, જ્ઞાનસંપત્તિ તેમ જ આ આલિંગ્યમાંથી આવ્યા છે એ નિઃસંદેહ છે.

ભક્ષભક્ષાને અભિગ્રાપ ફેરવવો પડે વા આપનાં સંકેત

યાય એવી આ વીશીમાં એમણે બૌદ્ધિક કેળવણીનો અભ્યાસ કર્યો અને તેની આવશ્યકતા દઢતાથી સમજાવી. તેમના સિદ્ધાંતમાં હૃદયની અને ચારિત્રની અવગણના નથી, પણ બુદ્ધિ વિના હૃદય આંધળું છે અને ચારિત્ર જડ છે. ચારિત્રની બાજુમાં ડૉ. ધ્રુવ ચોખ્ખા સોક્રેટિસના અનુયાયી છે. “નીતિ તે જ્ઞાન અને અનીતિ તે અજ્ઞાન. જ્ઞાનમાં નીતિ સમાઈ જાય, અને અનીતિ તે જ્ઞાનને અભાવે જ સંભવે.” આગલી વીશીમાં રાજકારણ કરતાં ધર્મનો વિષય મહત્ત્વનો હતો. આજે પ્રથમ ધર્મ અને નધર્મનો છે; ત્યારે ધર્મના સોધન-શુદ્ધકરણનો હતો; ખ્રિસ્તી ધર્મ સામે જ નહીં પણ હિન્દુ ધર્મની અંદર જ આર્યસમાજ, શ્રીલક્ષ્મણજીવાળેસાર સાર્ગોનો સુદ્ધ મરીતે પ્રતિકાર કરવાનો હતો. આજનો કેળવાયેલો શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ હિન્દુ ધર્મનું પ્રધાન, શુદ્ધ રૂપ સમજે છે અને તેનું ગોણુ યા અશુદ્ધ રૂપ નિભાવી લે છે. આ રીતિ ગાંધીજીની પ્રજાજન અસરને આભારી છે કે રાજકારણને ખંડણી છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. બંને હશે. પણ ગાંધીજીમાં જ આ વલણ દેખાય છે તે જનતાનું હૃદય સમજવા અને જીતવાના નિશ્ચયમાંથી ઊગતી સ્વાભાવિક બાંધછોડ છે....

ગુજરાતમાં આ આગામી વાતાવરણ માટે શિક્ષિત વર્ગને તૈયાર કરનાર ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ, મણિલાલ અને આનંદશંકર છે.

ધર્મ અને દર્શનના ચિન્તનમાં આચાર્ય આનંદશંકરની લાક્ષણિક પદ્ધતિમાં “પરદર્શન” અને “પરદર્શનની સંકલના” સરસ ઉદાહરણ છે. તે પદ્ધતિનો એક અંશ જે શ્રેય:સાધનમાં ઉપયોગી થાય એવી વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી લિખિત મત-તન્ત્રોની સંગતિ બતાવવી તે એક રીતે ગીતાબ્જનો છે. વિજ્ઞાનલક્ષિ, મધુસૂદનસરસ્વતી અને અસંભવ આદિએ પ્રણાલિકા

ને અનુસર્યા અને ડૉ. ધ્રુવે એ પદ્ધતિપ્રવાહને ગુજરાતમાં વહેતો રાખ્યો છે.

અત્યારે શંકર રામાનુજ વગેરે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમાંથી જુદા જુદા અંશે લઈ સર્વનો આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, અને એ રીતે એમનો અવિરોધ સાધી શકાય છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ પ્રતિપાદન કરવું કે તે તે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમાં મૂળ વસ્તુતઃ મતભેદ હતો જ નહિ, અને સર્વેએ બાણી ભેઈને દુકડા તૈયાર કર્યા હતા એવા ઉદ્દેશથી કે પાછળના જમાનાના લોક એ એકઠા કરી ગોઠવી લેશે-તો એ પ્રતિપાદન નિરાધાર અને ભ્રમભૂલક છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર, દરનો સંબંધી સમજવું. અત્યારે આપણે માથે આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આ આચાર્યોના વિરોધ રામાવવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેવું પૂર્વોક્ત વિજ્ઞાનલિપ્તિ વગેરે અન્યકારણે દર્શાવેલી સંગતિ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું.

તે પદ્ધતિનો ખીજો અંશ જે દર્શાવેલો, ગતતન્ત્રને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાં અને તેમની પરસ્પરલિપ્તતા અને ક્રમિક ઉત્પત્તિ વૈજ્ઞાનિકની હોય જોવી તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો પહેલા અંશની વિરુદ્ધ જાય છે; પણ તે બંનેની એકમેકને ઉપકારકતાનું આચાર્ય ધ્રુવનું મન્તવ્ય જોટલું ધ્યાન ખેંચે એવું ને લાક્ષણિક છે, તેટલું લાવિષ્યના ચિન્તક તેમજ ઉપદેશક ને માર્ગદર્શક પણ છે.

એ પૂર્વજોએ કરેલી (Logical) વિચારધટનાનો સંગતિને લેખ્યા વિના-ખાલ્યે એ જ સંગતિની મદદથી-એમના ઉત્પત્તિક્રમમાં પણ સંગતિ દર્શાવવા ચત્ન કરીએ તો એથી આપણે આપણા પૂર્વજોના કાર્યની અવગણના કરતા નથી, માત્ર એમના કાર્યની ન્યૂનતા પૂરીએ છીએ.

‘વામનાવતાર’ નામના એક લાક્ષણિક નિબંધમાં આનન્દશંકર કહે છે, “ધર્મ મનુષ્યને સહજ છે. અમુક અમુક વૃત્તિમાંથી ધ્રાન્તિ થઈને ધર્મ ઉત્પન્ન થયો નથી.” દેશકાલાદિ ઉપાધિઓથી ધર્મના આવિર્ભાવમાં વૈચિત્ર્ય આવે છે, પણ

તેથી ધર્મની સ્વભાવસિદ્ધતા નકારાતી નથી. ધર્મનું આવું નિદાન આપી હિન્દુધર્મની સર્વગ્રાહિતા સમજાવે છે:

કેળવણી પામેલા વર્ગના મેં એ વિભાગ ગણાવ્યા: એક કર્મકાંડથી તદ્દન વિરુદ્ધ, અને બીજે કર્મકાંડદ્વારા અને કર્મકાંડમાં ખરી ધાર્મિક સ્થિતિને અનુભવનારો. પૂર્વોક્ત 'વિભાગ ઘણું' કરી એના ખરા ધાર્મિક ભાવને લીધે જ કર્મકાંડ વિરુદ્ધ પડે છે, પરંતુ એમ કરવામાં અત્યાચાર થતો હોય એમ મને તો લાગે છે. સર્વેયા કર્મકાંડથી શૂન્ય કોઈ પણ ધર્મ નથી. ધર્મની ઘણી શક્તિ કર્મકાંડદ્વારા પકવ થાય છે. માત્ર, એમાં કેટલીક સાદાઈ અને કેટલીક ભવ્યતા આવશ્યક છે. સાદાઈ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે કર્મની સાથે જ ભક્તિ ઉપાસના-અને જ્ઞાનનો પણ આશ્રય કરવો-જેથી કર્મભાગ સ્વતઃ ઓછો થતો આવશે, અને જ્ઞાન શુદ્ધ અને નિર્બળ ન થઈ પડે એટલો કર્મનો ભેદતો ભાગ જ રહેશે. કોઈ કોઈ વાર ભવ્ય કર્મો પણ આચરવા ઠીક છે. સાધારણ પ્રજાના આચારમાં કર્મકાંડની સાદાઈ, તેમ જ કેટલેક મહાન પ્રસંગે અને રાજદિગે કરવાના યજ્ઞાદિકમાં ભવ્યતા-કલ્પયથી લક્ષિત આપણી પ્રાચીન ધર્મયોજના છે, અને એમાં મનુષ્યહૃદયના ઘણા સૂક્ષ્મનિરીક્ષણપૂર્વક વ્યવસ્થા થઈ હોય એમ લાગે છે.

હવે ત્યારે વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરત્વે ધર્મ પ્રતિ અનાદરનો પક્ષ બાદ કરતાં આપણા જનમંડળમાં ત્રણ વિચાર ચાલે છે:

(૧) 'પ્રાચીનો' નો,

(૨) 'નવીનો' નો,

(૩) ઇતિહાસદ્રષ્ટિથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને મનુષ્ય-સ્વભાવના બાંધારણનો વિચાર કરી, વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારનારાઓનો,

આ ત્રીજો વિચાર પ્રચલિત કરવાનો ઉપક્રમ 'સુદર્શન' ના આઠ દ્રષ્ટાએ કર્યો છે-અને એ વિચારને એની અસંખ્ય શાખા-પ્રશાખાઓમાં દૃષ્ટિગોચર કરવો એ એના ખરા અનુયાયીઓનું કર્તવ્ય છે."

આચાર્ય આનંદરાંડરની વિચારવ્યક્તિમાં જે પદ્ધતિ તરી આવે છે, એક પ્રવચનકાર કે ભાષ્યકારની અને ખીજી

કવિજનની. “વામનાવતાર”ની શરૂઆતમાં પ્રવચનકારની “અધિકાર અને અભેદ”માં લાખ્યકારની અને “એક અજવાળી રાત્રિ” જેવામાં કવિજનની રીતિ જણાય છે. આ રીતિઓ પરસ્પર વ્યવચિત્ર નથી પરંતુ પહેલીમાં અપૂર્વતા કે અમત્કાર આવે છે તો ચતુરાઈ કે કૃત્રિમતા પણ આવે છે, ત્યારે બીજી પદ્ધતિમાં પ્રસન્ન સાહિત્યકારનું લાવરૂપ લેતું, જીવનવ્યોમ સ્પર્શતું પર્યેપણ લિંગી આવે છે.

વિષયપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

૨

રજુછોડલાઈ-શતાબ્દી

નર્મદયુગના પ્રણેતા કવિ નર્મદાશંકર જ્યારે ચાર વર્ષની ઉમરના હતા ત્યારે^૧ જેમનો જન્મ થયો; ગોવર્ધનયુગના અધિષ્ઠાતા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’કાર જ્યારે ચાર વર્ષની ઉમરના હતા ત્યારે જેમનો પ્રથમ પ્રયત્ન^૨ પ્રગલ્ભો; અને પ્રવર્તમાન યુગના યુગપુરુષ ગાંધીજીની સાથે, એ સમયે જે અંત્યજ્નેદ્યાર કહેવાતો તે વિશે વિવાદ કરવા^૩ પણ જેઓ જીવ્યા. તે રજુછોડ-લાઈ ઉદયરામનો છપાશી વર્ષનો સુદીર્ઘ જીવનકાળ એ ત્રણે યુગને જાણે આસાનીયા માંથી લેતો નિરાતે પચરાયલો છે. એ દીર્ઘત્વ આપણું ધ્યાન સૌથી પહેલું ખેંચે છે કેમ કે સામાન્યતઃ વિદ્યાના ઉપાસકો માંદાં શરીર અને વહેલાં મોત માટે જાણીતા હોય છે અને એ દુઃસ્થિતિના રજુછોડલાઈ અપવાદ હતા; એ દીર્ઘત્વ આપણું વિશેષ ધ્યાન એટલા માટે ખેંચે છે કે એ વિરલ દીર્ઘાયુષિતાનો ઉપયોગ તેમણે વાસ્તવ્યનાં બહુવિધ અને બહુસંખ્ય ક્ષેત્રોની ખેડ કરવામાં કર્યો-અને તે પણ એમનો

૧. સને ૧૮૩૭માં (નવમી ઓગસ્ટ)

૨. ‘વિવિધોપદેસ’ (૧૮૫૬)

૩. જુઓ ‘ચેતન’માંથી કહેલો આ અંકની ‘મંદુપા’માંનો ઉવાસો.

વિદ્યાર્થી દેશકાળ વિચારતાં, તેઓ ત્યારની કીમતી કૌલેજ કેળવણી વિવ્રકુલ પામ્યા નહોતા એ લક્ષમાં લેતાં, એક સારા કૃષિકારને શોભતી કૃષણતાથી ક્યો; ઉપરાંત, પોતાના વ્યાવહારિક જીવનની મોટી જવાબદારીઓના ભાર પણ કર્તવ્યશુદ્ધિ અને કૌશલથી વહેતાં વહેતાં ક્યો. ગુજરાતના આવા એક અગ્રણી વાઙ્મયપુરુષની જન્મશતાબ્દી ઉજવવાની પ્રવૃત્તિ મુખાધર્મ તથા અન્યત્ર થઈ છે એ સર્વથા યોગ્ય છે. એમનું રમરણ આ નિમિત્તે તાજું કરવાની તથા તેમની કૃતિઓના પરિચય તાત્વિક, પણ એથી ધ વધુ તો ઐતિહાસિક, દૃષ્ટિએ સાધવાની તક ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતના સર્વે ખરી અખ્યાતી મનોવૃત્તિના વિદ્યા-પ્રેમીઓ લેશે જ એવી ઉમેદ રાખીએ.

કપરે દેશકાળ

રણુહોડભાઈનો દેશકાળ એટલે નેકદિલ જ્ઞાનપિપ્પાસુને માટે પૂરી મુસીબતનો કાળ. તેમની પહેલાં તેમના નામરાશિ રણુ હોડભાઈ ગિરધરભાઈએ ઓગણીસમી સદીના પહેલા ચરણમાં, જે અંગ્રેજ કેળવણીના અભાવે સવિશેષ ભાંગેલા ભર્યમાંના એક ભાંગેલા સોજનરની મદદથી પોતાનું આરંભનું અંગ્રેજી શીખવું^૧ પડેલું, તો તેમણે પોતે, માત્ર જની વયે નજાપા થતાં જન્મશૂંભિ મહુધામાં પ્રાથમિક લાણુતર પૂરું કરી, ૧૮૫૦ની આસપાસ નડિયાદ આવી, ત્યાંના એક આગેવાન કુટુંબના પુત્રોને અંગ્રેજી શીખવવા આવનાર શિક્ષક પાસેથી—એટલે કે ખીજને ઘેર અને ત્રીજે હાથે—એ ભાષા શીખવાનો પ્રયોગ કરવો પડેલો. એ પ્રયોગ એમના સરખા ઉત્સાહસંપન્ન નિઃશાસાપૂર્ણ કિશોરને હાથે પૂરી સફળતા પામ્યો હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. અને તેથી જ, યોગ્ય સમયે

૧. જુઓ દિ. જ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીકૃત 'ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો' પૃ. ૬.

(૧૮૫૭માં, પોતાની વીસતી વયે) તેઓ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા અમદાવાદ જઈ શક્યા.

એ વર્ષથી સરૂ કરતાં, રજુહોડખાઈની પ્રવૃત્તિમય કારકિર્દી ચાર કુદરતી વિભાગમાં વહેંચાય છે: ૧૮૫૭-૧૮૬૩, અમદાવાદ નિવાસ; ૧૮૬૩-૧૮૮૪, મુંબાઈનિવાસ; ૧૮૮૪-૧૯૦૪, ભુજ નિવાસ; ૧૯૦૪-૧૯૨૩, (મુખ્યત્વે મુંબાઈમાં જ) નિવૃત્તિ નિવાસ. સમયની દૃષ્ટિએ એ દરેક વિભાગ અણુમણી સંગ્રાહનો હોવા છતાં, તેમાંનો એક પણ વાક્યમદ્દષ્ટિએ વંધ્ય નહોતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

અમદાવાદનિવાસની મુખ્ય મુખ્ય સાંપ્રાપ્તિઓ એટલે નિઘાબ્યારાક મંડળીનું મંત્રીપદ, પ્રથમ પુસ્તક ' વિનિયોપદેશ ' ની પ્રસિદ્ધિ (૧૮૫૯), ' શુદ્ધિપ્રકાશ ' નું તંત્રીપદ અને તેમાં ' જય-કુંવરનો જય ' (૧૮૬૧) એ પોતાના પહેલા નાટકનું ક્રમિક પ્રકાશન (૧૮૬૨). ઉપરાંત, દલપતરામને કાળદોહનના સંગ્રહ તથા સંપાદનમાં મદદ કરેલી અને હોપ-વાચનગાળાની કમિટીના સંબંધ તરીકે કરજો બગતવેલી. અમદાવાદમાં જ, એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરની ઓફિસમાં દિસાળનીય તરીકેની નોકરીની સાથે-સાથ ઉપત્રી કેટલીક પ્રવૃત્તિ ચએલી.

મુંબાઈ અને ભુજ

અમદાવાદથી ગયા મુંબાઈ, ૧૮૬૩માં અને એક વેપારી પેટીના ત્યાના પ્રતિનિધિ તરીકે. ત્યાર પછીનું ત્રીજું એટલે ૧૮૬૫નું વર્ષ છે એમના પહેલા નાટકના મંચાકાર રૂપ નામે ' જયકુમારી-વિજય ' નું પ્રકાશનવર્ષ. ૧૮૬૭થી માટીને એકત્રીશથી ૫ વધુ વર્ષના (૧૮૮૪ સુધીના) મુંબાઈનિવાસનો વાક્યમિક ફાલ

૧. કવિ નર્મદાચંકર અને રજુહોડખાઈ ઉદયરામથી સર કરી, આજના આપણા ઉમાચંકર નેપી લગીના કેટલા વાક્યમયસેવકોની સામાન્ય જુદિ કે સુમેથા કે પ્રવિશાનું મુંબાઈ અ.મ. મદિયર બન્યું છે એ પ્રશ્ન રસિક અને સચિસ્તર અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે.

એટલે એક સ્વતંત્ર કૃતિ (' લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક); જે મહત્વનાં ભાષાંતર (' રાસમાળા ' એ ઇતિહાસગ્રંથનું, જેમાં એમનું કેટલુંક સ્વતંત્ર કાર્ય પણ છે; અને ' લઘુસિદ્ધાન્ત-કૌમુદી 'નું) અને જે હવે વિસરાયલાં જેવાં ભાષાંતરો (' બર્થોલ્ડની તાતો ' અને, ' લેમ્બ'સ ટેલ્સ' ને આધારરૂપે સેવતું, ' શેકસ્પીયર કથાસમાજ ' -જેમાં એમના મિત્રો સ્વ. હોટાલાલ સેવક-રામ તથા દિ. બ. મણિભાઈ જસલાઈએ પણ પોતપોતાનો હિસ્સો પુરાવ્યો છે.) પોતે મુંબાઈ આવ્યા એ પ્રસંગનું ખીન્નું-ત્રીન્નું વર્ષ એટલે, કેટલી થે વાર જોતજોતામાં વટોણિયે ચઢી જતી એ નગરીના એક ચાદગાર વંટોણિયાનું (' શેરમેનિયા ' નું) વર્ષ. રણુછોડભાઈએ પોતાની પેઢીને એ મહાતોશનના જોરે પણ પટકાવા દીધી નહિ. આ તેમની નમૂનેદાર બ્યવહારદક્ષતાએ વેપારી મંડળો બહાર પણ તેમની કીર્તિ પ્રસારી હોવી જોઈએ; અને તેથી જ એમને હવે, પોતે ગોંડલ પાલણપુર ઇડર વગેરે સંસ્થાનોના મુંબાઈના પ્રતિનિધિનીમાતા, રાજકાજમાં ભાગ લેતા થવાનો સુયોગ સાંપડ્યો.

જ્યારે રણુછોડભાઈ મુંબાઈમાં વસવાને પંદરસત્તર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, અને જ્યારે એમની રાજ્યનૈતિક કુનેહનાં પ્રજ્ઞ સારાં દૃષ્ટાંત આસપાસનાઓને મળતાં થયાં હશે, ત્યારે (એટલે કે ૧૮૮૦-૮૨માં) એમના ઇષ્ટ મિત્ર સ્વ. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર ક્યાં હતું એ જાણીને અહીં નોંધવાનાં સાધનસામગ્રી આ લખાય છે એ વખતે અમારી પાસે નથી. પરંતુ એટલું અનુમાન કરવામાં વાંધો નથી કે એ વેળા અને મિત્રો પડખો પડખ એકા દશે, અને હંમેશાં આરેક દિવાંતગિરીને તો ખીસામાં

૧. જુઓ પ્રો. ઠાકોરકૃત ' ઇતિહાસ-લિંગદર્શન' (પૃ. ૫૮, ૫૯);
 " દિ. બ. રણુછોડભાઈ હૃદયરામના તરજુમામાં કેટલીક વધુ વિગતો,
 દંતકથાઓ, વંશાવલીઓ, આદિ વિચારવા લાયક છે. "

સામયિકોમાં, પ્રાતિપરિપદ અને સાહિત્યપરિપદને પ્રમુખસ્થાનેથી-
આ બધાં વેરાયાં પડેલાં છૂટક લખાણોના સંગ્રહનું પ્રકાશન,
જે કોઈને આવી બાબતની ખેવના અને સાધન હોય, તેમણે આ
કામ જો વર્ષમાં જ કરવું જોઈએ, પછી એ નથી થવાનું.

અપૂર્ણ]

—વિ.

૩

૨૫. નરસિંહરાવ

નર્મદાશંકર ત્રેપન વર્ષ જીવ્યા; જોવર્ધનરામ બાવન વર્ષ
જીવ્યા; સ્વ. નરસિંહરાવ વાક્યમજીવન જ ત્રેપન વર્ષ
જીવ્યા; આમ, એમની વાક્યમજીવન કારકિર્દી જ દત્તી આપણા
એ પ્રત્યેક યુગપુરોના નિર્દોશી જેવડી, અને તેથી, ખુદ નર્મદ-
થી માંડી ઉમાશંકર સુધીના બહુસંખ્ય સર્જકો-ચિન્તકોના
બ્યક્તિત્વને કે કાર્યને કે એ બંનેને ઓળખવા તથા ઓળખા-
વવાનો વિરલ સુયોગ તેમને સાંપડ્યો.

૨૬. નરસિંહરાવે ઉત્તરકાળના કવિ નર્મદાશંકર જોડે એક
તો એક પણ 'સાક્ષાત્ પ્રસંગ' અનુભવ્યો હતો અને ત્યારની
એની 'અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન' ઇત્યાદિ

૧. ગતિકોમાંની અવસાનનોંધના અનુસંધાનમાં આ લખાણ
વાંચતું કેમ કે તૈયાર એ વખતે એ રીતે જ થયેલું. ('સહુત નરસિં-
હરાવ' એ સંસ્મરણરૂપે ૬૭ આગળ લખાયો ત્યારે તેથી આ
અંકમાં નથી.)

૨. ૧૮૮૩થી ૧૯૩૬. એમાંની પડેલી સાલમાં એમનું પડેલું
નોંધપાત્ર લખાણ 'ઉત્તરરામ'નું અવલોકન થયું; ને છેલ્લીમાં, આ
નોંધમાં અગ્રાહ જેનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે તે ગીત "હુખનો ...
શ્રીમિયો" રચાયું.

૩. આ તથા પછીની એ કવિકોમાંનાં વિધાનો તથા કેટલાક ચબ્દો
'રમરમમુકુર' વગેરે પ્રયોગમાંથી તેમ જ પ્રગટ (ને કોઈક અપ્રગટ
પાત્ર પાયાદાર) દર્શાવતો પરથી છે.

ગુણોએ તેમને મુગ્ધ કર્યા; જીવન્ત ગોવર્ધનરામની સામે જોડણી-
વિગમમાં 'અંડખોર વર્તન' પોતે કર્યા છતાં, તેમને સ્નેહભીના
મિત્ર જાણ્યા અને મૃત ગોવર્ધનરામને પદમાં 'ગંભીર મહો-
દાધનું' રૂપક આપ્યું તેમ ગદ્યમાં પણ લાક્ષણિક સ્મરણમુકુરે
દીધા; એજ રીતે, મણિલાલ નબુભાઈ જોડે જાહેરમાં પરસ્પર-
વિરોધ જે વાર થએલ છતાં અને દેનમાં મળ્યા ત્યારે મીઠાશથી
જ મળ્યા; તેઓ યુવાન રમણભાઈ અને યુવાન 'કાન્ત'ના તો
જાણે આરાધ્ય દેવ, એટલે એ સાક્ષરયુગે તેમને ઐતિહાસિક
અનેથી જલદ-નીલકંઠ અને મણિ-સીપવાળી શ્લોકરચનારૂપ
અર્ધ પોતપોતાનાં ઊઘડતા-ઊછળતા પ્રેમાદરપૂર્વક અપ્યો હતો.

જે પુરુષ નર્મદ-ગોવર્ધન-યુગોને વટાવીને સાંપ્રત યુગ સુધી
જીવે, તેમાંના એકની પછી પચાસ અને ધીજની પછી ત્રીસ
વર્ષ સુધી જીવે, એ બધો જ સમય બુદ્ધિને નિત્યસતેજ 'તેમ
હૃદયને પ્રકુદ્ગ અને હિમાવંત રાખીને જીવે, તે એ હિમપ
યુગધરોના તથા પોતાના ધણ અર્ચાચીન અનુગામીઓના કાર્યને
મૂલવવાનો લઢાવો પણ લઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે
સ્વર્ગરથે નહાનાલાલના કાર્યને 'યથાપ્રસંગ ચકારયું' કે સતકાર્યું,
'સાજીંદરાવની સુપ્રતિ'માં 'લલિત' અને સ્વ. બોગીન્દ્રરાવની
મીઠી મસ્કરી પણ કરી લીધી; 'વિલાસિકા'ના દયાળુ-નિર્દય
વિવેચક લેખે ખજારદારને સરાજે ચડાવ્યા; હાજમહમ્મદને હાથે
'સ્મરણસંકિર્તા'ની પ્રથમાવૃત્તિનાં અપૂર્વ રૂપરંગનો લાલ લીધો,
અને, તેમના નખરાળા ગનદર 'વીસમી સદી'ને મનભર
ખનાવી એમાં ગાંભીર પૂરવામાં સારો સાથ આપ્યો-પછીથી,
'ગુજરાત' અને 'નવચેતન'નાં પૃષ્ઠોને એમ જ ગૌરવાન્વિત
કર્યા; કનૈયાલાલ મુનશીને, એક પ્રખ્યાત હિપોદ્ધાત લખતાં,
પાત્રલેખનના વિગમમાં શેકરપીઅરના જાણે સહોદર અને
ડિકન્સથી પણ સવાળા કહી ગિરદાવ્યા, એમની 'આત્મા'થી
ગુજરાતે તો અદૃષ્ટપૂર્વ 'સ્મરણમુકુર' અજકાવ્યું, તથા, એમની

સાહિત્યસંસદને વાર્ષિક વખાણની દૃષ્ટિએ વારંવાર બીજવી આપી; અને—વિજયરાયના ‘ચેતને’ એમની પર વછોડેલાં વાગ્યાણો છતાં, એને એની કારકિર્દીના ‘ગુજરાત’કાસે પુનઃ પુનઃ પ્રેમથી નવરાખ્યો, ‘કૌમુદી’ના પહેલા જ અંકથી એના સાથી થવામાં લેક્ષમાને નાનમ માની નહિ બદકે એને રસપાંડિત્યની દીપ્તિથી શોભતું હતું, એમાંના “સાહિત્ય વિરુદ્ધ વાક્યમય”વાળા સુવિખ્યાત વિવાદો વખતે એ મર્દુગ ત્રેમાસિકનો સવિસ્તર અને વિદ્વતાપૂર્વક વિરોધ પોતાનાં માનીતાં ‘વસંત’પૃષ્ઠે ક્યોનું માન પણ તેને આપ્યું, એ જ પત્રને એના સ્થાપકના લાયમથી, ઘણા કઠણાદ્વુતરસિક સંલોગો વચ્ચે, આશ્ચર્યજનું સખેદ જોવા પણ જીખા-જેવટ, ગુજરાતી વાક્યમયમંદિરના એક નાના શા ગોખમાં ચઢેલું ‘માનસી’—પ્રાકટ્ય મુદ્દાં એમની ભાવભીની નિર્મળા દૃષ્ટિનો પ્રસાદ પામ્યું જ.

અને એમ જ તેમણે. જુદેજુદે વખતે, હૃદયના રંગથી છતાં વિવેકબુદ્ધિને મહેજે ડગવા દીધા વિના રવ. સૌ. સુમતિ-બદેન, ધનસુખલાલ મહેતા, બટુભાઈ ઉમરવાડિયા, ચન્દ્રવદન મહેતા, ભાનુશંકર વ્યાસ, સુંદરજી એટાઈ, રમણલાલ વકીલ અને ઉમાશંકર જોષી મુખીના, એકેકથી જુદી શક્તિવાળા સાહિત્યકારોની ગુણવંતી રચનાઓનું ગુણદર્શન કરવા-કરાવવામાં ન દીલ કરી, ન દીલપ રાખી; સાહિત્યપરીક્ષાનું પોતાનું કડક મોરખ મથારિયન બનતીને જ તેમણે એ દરેક પ્રસંગે, સત્વર સવિવેક સોતસાદ, ગુણીઓના ગુણોને જ પૂજન-રથાન માન્યા, વચનો કે એવો એદ જોવા સારુ થોભ્યા વિના.

એવા સાક્ષરોના સાક્ષર નરસિંદરાવ વિદેદ થતાં, એ જિંતી પદવીને પાત્ર વ્યક્તિ આપણી વચ્ચે તને એકાદથી વધુ રહે છે ખરી ?

—વિ.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

એ દર્શનનું રહસ્ય

પંદરમી ઓગસ્ટે શ્રી અરવિન્દની ફૂંકમી જળ્યાંતી હતી. વાયકાએ એ પ્રસંગને અંગે ડારીકડાક તથા ચાર લીટીઓ આ લખનારની જેમ કેટલાંક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોના સમાચાર-સંપ્રદમાં વાંચી દશે કે શ્રી અરવિન્દે એ દિવસે નિયમ પ્રમાણે દર્શન દીધાં; દર્શન લેનારની સંખ્યા દરદર હતી; દર્શન લેનાર કે બોલ્યા નહિ; તેમણે ‘મૂક આશીર્વાદ’ જ આપ્યા.

પ્રાણમય કોશની અને મન-બુદ્ધિને જ અધીન એવી સેંદરો માહીસારી વૃત્તિઓ જગાડનાર સમાચારોની વચ્ચે જાણે અસ્થિતિ લાવે, દૂંકામાં જ અને સાદાં કે ચમક-ધમકતાં મથાળાં વિના છપાયલાં એ કથનનું રહસ્ય આપણે થોડું ધણું પણ સમજી શકતા હોત તો કેવું આશ્ચર્ય!—તો આપણે જાણ્યું કે એ દર્શન માત્ર દર્શન નથી, વિરલ એક અનુભવ છે; એ મૌન એવું તો અદ્ભુત વચનામૃત છે જેની આગળ આપણી ગંભીર થોડો ગર્જતી વૈખરી પણ પાતળું પાણી છે.—તો આપણે પ્રીછત કે જે કોષ એ મૌનયુક્ત આશીર્વાદનાં અધિકારી બને છે તેઓ એ માનવેન્દ્રના^૧ હૃદયે જામેલી અઝૌકિદ શાન્તિનાં બોક્તા પણ બને છે; એમના પ્રસન્નગંભીર સ્મિતનો લદાવો પણ પામે છે; એ શક્તિનિધાનેથી નિત્ય વહતા દિવ્ય સ્રોતની શીકર પણ ગ્રીસે છે; એ પરિશુદ્ધ મદાકાયનાં દરતપાદના સંસ્પર્શની પણ હમેશના નિજ ત્રિવિધ તાપોથી અગગા બનીને જરાક પણ, ક્ષણવાર પણ, પોતપોતાની અદ્યક્ષધારણશક્તિના પ્રમાણમાં, અસત્ર અક્ષતનો આસ્વાદ લઈ શકે છે.

૧. ‘સુપરમેન’ના, ‘માનવેન્દ્ર’ છે વાદ્યમીડિ અને રા. બાર્થ ઈન્દુલાલ ગાંધીનો શબ્દ.

પેલા શુષ્ક સમાચાર આગ રસાદ્ર' હોવાને કારણે જ, શ્રી અરવિન્દ અને પૂજ્યયોગના વિષયોને આ અંકમાં અત્યાર પહેલાં કેટલાંક પૃષ્ઠો અપાયાં હોવા છતાં, એ ગ્રંથધી અહીં પૂર્વોક્ત વ્યવસ્થી નિમિત્તે થોડું વધુ લખતાં અમને કશો દુઃખાપના જરૂરની લાગતી નથી.

પરંતુ આ નોંધ સંસ્કારી ગુજરાતીઓની હીક સંખ્યાને દબે થોડાંધણાં પણ પરિચિત એવાં પ્રચલિત વિષયનાં સત્યોનું ચર્ચિતચર્ચણ કરવામાં રોકાઈ રહેશે તેવી બીજી વાચકો ન રાખે. એ સત્યો, અલગતા, વારંવાર અને જુદે જુદે રૂપે, જુદે-જુદી અધિકારી કલમે પણ, દશ રૂઝ થતાં રહેવાની મોટી અગત્ય તો દેખીતી છે. પરંતુ એ માટેનું ખરું સ્થાન તે આવી ટૂંકી અને સમયસંકેતથી દગ્ગાતાં દગ્ગાતાં, લખેલી નોંધ ન હોઈ શકે એ પણ વાચકો સ્વીકારશે અને તેથી જ, પોંડીચરીના શ્રી અરવિન્દ આશ્રમના બે સાધકશંકુઓએ 'માનસી'ને ગયા માર્ચમાં આત્મીય વાગે અપેલાં નવું મહત્વનાં મંગલચિહ્નો પરિચય વાચકોને આ વખતની વ્યવસ્થીને પ્રમંગે કરાવીને સંતોષ માનીશું.

જીવનનાર રમરમીય અને ઉપયોગપાત્ર એવી એ બેરોમાં પટેલું સ્થાન છે 'અનાગી' નું^૧. મોટાં સાડાગાદસો પાનાનો એ ગ્રંથ બીજાં કેટલાંક તેમ જ પ્રખ્યાત સંગીતવેત્તા રા. દિલીપકુમાર રાયનાં સ્વતઃસ્થિત લાગાંતરરૂપ તથા સંપાદિત પુસ્તક બંગાળી તથા અંગ્રેજી લખાણોથી ભરપૂર ભર્યો છે. એ લખાણો એટલે: રવિજાનૂ સરખા રસજની શુભાદિય પામેલાં, અને, શ્રી અરવિન્દ સરખા જગતનું અને જગતની કવિતાનું ભાગી

૧. પ્રકાશક ગુરુદાસ મહોપાધ્યાય એન્ડ સન્સ: ૨૦૩-૧-૧, કોન-
બોમ્બે રૂટીટ, કલકત્તા. કિંમત રૂ. ૩

સુવિશદતાએ જોઈને દેખાડનાર સિદ્ધ પુરુષ અને રસધિની પ્રશંસા પામેલાં શા. દિલીપકુમારનાં અધ્યાત્મજીવનવિષયક, જેટલાં સુરસિક તેટલાં જ વૈવિધ્યયુક્ત, તાજગીદાર અને પ્રેરણાવાહી કાવ્યો, સ્વતંત્ર તેમ જ ભાષાંતરરૂપ; ઉપરાંત, એ લખાણોનો અગ્રેજી વિભાગ એટલે શા. રોમે રોલાંન્ડ, પૂર્વાશ્રમે રોનલ્ડ નિફસન હતા તે શ્રી કૃષ્ણમંત્ર અલમૌડાનિવાસી યોગી શ્રી કૃષ્ણપ્રેમના અને શ્રી અરવિંદના પોતાના સંખ્યાબંધ પત્રો. એ પત્રધારામાં છે અખ્યાત્મનિરૂપણ, પણ એવાં ઘણાંખરાં નિરૂપણોની કિલ્લટતા વિનાનું એ છે-કારણ, એ તાર્કિક વિવાદો નથી પણ જાતે ઉત્કટતાથી અનુભવેલાં સત્યોનું સાદું અને સચોટ કથન છે; અને એ પત્રધારામાં છે કેટલુંક કાવ્યવિવેચન, જેને જગતની એવી સર્વેક્ષિત વિવેચનાની પહેલી પંક્તિમાં મૂકતાં આપણને સહેજે સંકોચ યવાનું કારણ નથી. આ હેસ્લી બાબતમાં વિશેષે કરી શ્રી અરવિંદના પત્રો અત્યંત લોતક અને વિસ્મયજનક છે. જે માણસો તેમને જગતવિમુખ શુદ્ધ વેદાંતી માની બેસા છે, તે સર્વને રોચન થાય, કે તમે લોક પહેલાં એ પત્રોમાં એના પૂજ્ય લેખકે બનાડે શો, એય. જી. વેલ્સ આના-તોલ ક્રાંસ, એ અર્વાનાં (જેવાં છે તેવાં) જીવનદર્શનો પરના ગમંગામી, અને અનેક રથાને વિનાદ કે મૃદુ કટાક્ષની છાંટ સહિત દર્શાવેલા, અભિપ્રાય વાંચો; આશ્રમવાસી કવિઓ દિલીપ-કુમાર અને અમલકિરણની કાવ્યરચનાનાં શ્રી અરવિંદે નિર્મળ દ્રષ્ટિથી, સુસૂક્ષ્મ યુદ્ધિથી, વિરલ ભાષાપ્રભુત્વથી કરેલાં શુભાગરીક્ષણ અને દોષસૂચન વાંચો—અને પછી જ પ્રમાણિકપણે જો તેમને જગતવિમુખ શુદ્ધ વેદાંતી કહી શકતા હો તે તેના કહેવાની ધૃષ્ટતા કરો.

૧. પ્રકાશક શ્રી મદનગોપાલ ગાડગદિયા: શ્રી અરવિંદ અંબાલા:

૪, હેયર રડ્રોટ, કલકત્તા: દરેકને રૂ. ૦.૧૧

અધિકાઓ જાને દિ'દી છે. 'યોગપ્રદીપ' અને 'શ્રી અર-
વિન્દ' ઓર ઉનકા યોગ'¹. એ જાને વિશે હવે પછી યથાશક્તિ
વિસ્તારે લખવાનું હોવાથી હમણાં એટલું જ કહીશું કે
તેમાંની પહેલી શ્રી અરવિન્દકૃત 'લાઘદ્રસ ઓન યોગ'નું વ્યાપાર
છે અને બીજામાં પૂર્ણયોગનું વિધાનાત્મક પાસું મુગ્ધ પદ્ધતિથી
નિરૂપનારાં તથા આપણા બુદ્ધિગંધુ અને આત્મશયુ 'મુસિકિત'
સમાજમાં એ યોગ વિશે ફેલાવણા લૌકિક ('પોપ્યુલર') શ્રમે
દૂર કરવાના સચળ પ્રયાસ કરનારાં સાતઆઠ લખાણુ છે.-વિં

ઉપ-ધ્વનિ

નવો ભેડણીકોશ¹

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ભેડણીકોશની આ નવી આવૃત્તિ એ
મૂળનું માત્ર ત્રીજી વારનું સંસ્કરણ નથી તેથી એને નવા ભેડણીકોશ
'તરીકે ઓળખવામાં કેં બેઠું' નથી. બાહ્ય સ્વરૂપે ભેતાં, દરેક પાનાનો
દેખાવ ફર્યો છે, પહેલાં કરતાં વધારે નયનાભિરામ થયો છે; અને
અંતઃસ્વરૂપે ભેતાં, રાખદસંખ્યા તો ગણ આવૃત્તિ કરતાં લગભગ
સગાઈ થઈ જ છે, પણ દબે તત્તરમ રાખદોની મૂળ લાપાનું સંદોષાક્ષરે
સૂચન પણ થયું છે: આ રીતે જે એક કરતાં વધારે પ્રકારની નવીનતા
પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં ઉમેરાઈ છે તેને લીધે કોશને નવો બનેલો કહી
સકાય. ઉપરાંત, કોશ જેવા અંગમાં એટલી ખામી કહેવાય તેવી જે
અપરિણિપ્તતા બીજી આવૃત્તિમાં અસામાન્ય સંભેગવશત્તાને કારણે
આવેલી તે પાનુ આવી નથી એ બેઠને આનંદ થાય છે: આવી
૨૨ પાનાંની કોશ-પૂરવાળી નથી અને ખાદસાં ૧૦ પાનાંનું શુદ્ધિ-
પત્રક પણ આપણે અદિ'સક ક્રોધ પ્રેરવા હાજર નથી.
અલબત્ત, આ અંગ આખરે તો દિ'દુસ્તાન દેશની પેદાશ છે
એની સાથે પૂરનાર બે પાનાંનું શુદ્ધિપત્રક તો આ આવૃત્તિમાં ય મોલદ
છે. એથીમાં એ પણ અદશ્ય થશે જ એવી આશા રાખીએ.

.. ૧૮૮૬ કુલદાસ ચત્રેડણીકોશ: ત્રીજી આવૃત્તિ, નવજીવન પ્ર.
મંદિર, ૧૯૨૨, કલકત્તા. કિંમત

વિદ્યાપીઠની કોશપ્રવૃત્તિએ દરકારી થ જોઈ સમયમાં—અને તે જ બળે સત્યાગદ્વલ્લભીને કારણે કાર્ય સિધ્ધિ બન્યા છતાં—આપણા વાઙ્મયજીવનમાં જે હિયું અને આવશ્યક સ્થાન લીધું છે તેનાં ઘણાં કારણ છે. પહેલું તે એ કે તેણે ભેડણીના પ્રશ્નોને ધરમૂળથી નવેસરથી વિચાર્યા, તેનાં પુરોગમીઓનાં સંશોધનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો, ‘ભેડણીના બહુમત’નું બિરુદ સ્વ. મહુભાઈ કાંઠાવાળાને હસ્તે પામેલી અનુક બીજી સંસ્થાની આવી એક આમલી પ્રવૃત્તિમાં ઉપલબ્ધિ સરળતાને પૂજવામાં આવેલ તે થય સ્વીકાર્યો નહિ અને પહેલી આવૃત્તિના ભારે જવાબદારીવાળા અવલકામતા (‘સ્પેડ-વર્ક’ ના) સર્વ મુખ્ય અંશોને અંગે તેને તા. ભાઈ વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ જેવા અસામાન્ય ચોક્કસાઈ અને કાળજીવાળા, ધીટ ભાવનાનિષ્ઠ ભાષા-સેવકની વિદ્વતાનો લાભ મળ્યો. બીજું એ કે ગયાં પંદરસત્તર વર્ષની જે દેશબ્યાપી રાષ્ટ્રોત્થાનની પ્રવૃત્તિનું ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક અંગ છે, તે પ્રવૃત્તિની મૂલ્યવાન પ્રતિષ્ઠાનો લાભ પણ એને સહેજે મળ્યો છે, તેનો તેણે સદુપયોગ કરી ભર્યો છે અને જે રીતે માત્ર વિદ્યા-સેવાની પ્રતિષ્ઠાવાળી સંસ્થાના આ પ્રકારના કાર્યો પ્રવૃત્તિના સંસ્કારરેવી તેમ જ સંસ્કારનાં પર્ગો પર જે અસર કદાચ બે ત્રણ દસકે પાડી હોત તે આ દાખલામાં દરકારી અંદર પડી રાહી છે. ત્રીજું ‘ચોધું’ એ કે ભેડણી-કોશ એકગ્રંથી છે અને કિંમતમાં કિંદ્રાયત છે. આ આદેશાર સુલક્ષણો-વાનો બીજા એક પણ કોશ ગુજરાતી ભાષામાં નહિ હોવાથી ‘સાથ’ ગુજરાતી ભેડણીકોશ’ સચિરોષ પ્રચરિત ઉપયોગી અને અર્થસભો આકરગ્રંથ બન્યો છે. વિદ્યાપીઠના જે બૃહદકોશનું સૂચન પ્રસ્તાવના-માં છે તે અસાધારણ વિલંબ વિના આપણી માતૃભાષામાં ઉમેરાઓ એવી ઉમેદ સાથે આ આવૃત્તિને સત્કારતાં અમને ધણો આનંદ થાય છે. ૧

‘વસન્ત’ પણ પુરસ્કારને પાંચે

અથા અંકનાં બધાં લખાણુ છાપખાને અથા પછી ‘વસન્ત’નો ત્રેમાસિક તરીકેનો પહેલો અંક (કાર્તિક-ચોષ ૧૯૩) દ્વારમાં આવ્યો હોઈ, જે કર્તવ્ય એ વળતે બળવી ન સકાયું તે દ્વંકમાં પણ પૂરી

૧. આ નોંધ સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ લખી છે. વિષયમાં ભતરી અવલોકન લખવાનો પ્રસંગ બીજી વાર સોધશું.—સં. ‘મા.’

દિલ્હરીથી બન્નવવાની વહેલામાં વહેલી તક લઈએ છીએ. તેમાં પહેલું તો એ કે ‘વસંત’ બંધ ન થડતાં ત્રિમાસિક તરીકે પણ ચાલુ તો રહે જ છે, એ ભેઈ-ભણીને, હાથા પત્રકારત્વના સર્વે પ્રેમીઓની જેમ અમને પણ ધણો આનંદ થયો છે અને એ વ્યક્ત કરતા ઈચ્છાએ છીએ કે ત્રિમાસિકરૂપના અકાગમાં, વિશેષ કરી બીજામાં (માધ્યમ '૯૩) એ પત્રની અસલ પ્રભુત્વની ખાદ આપે તેવાં ધર્મ, તત્ત્વચિન્તન, ઈતિહાસાદિનાં, આપણાં સંભેગસ્થિતિના પ્રમાણમાં પહેલી કે હાથી બીજી કોટિનાં કહેવાય તેવાં, જે લખાણો (તેની દમરોની વિવિધ અને અદ્વિતીય, સમતોલ વિચારમય અને સ્થિરદૃષ્ટિ તંત્રી-નેચો ઉપરાંત) દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં છે તે ચાલુ રહે અને વધે તથા જંયાવલોકનનું કાર્ય, પહેલા ‘માસિક માધુકરી’ આવતી એ પ્રકારનું કાર્ય પણ, ‘વસંત’ નિયમિતપણે તેમ જ વધતા પ્રમાણમાં કરતું રહે. નવા સ્વરૂપના એ જ પહેલા અંકમાં ‘વસંતે’ પોતાની પાંત્રીશાની વચમાં પહેલી જ વાર લેખકોને પુરસ્કાર આપવાના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર, પલ-ઠાવલા દેશકાળની મનોવૃત્તિ તથા જરૂરિયાત પારખીને, ક્યો છે. એ સ્વીકાર એક જે મર્યાદાબદ્ધનની વાડ વડે સિદ્ધાંતને સાંતિપૂર્વક ઘેરી લઈને થયો હોવા છતાં, અભિનંદનપાત્ર છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. એ સિદ્ધાંતસ્વીકારનો સૌથી મહત્ત્વનો અર્થ એ છે કે ‘વસંત’ જેનું માનનીય વિદ્યાસેવી પત્ર પણ દવે એ વિષયમાં બાહુના યમજીવીના જેટલો જ હક હુદ્દિના યમજીવીનો માન્ય રાખે છે., આ પરથી આપણે સમજીએ છીએ કે કુદરતે હાથના મનૂરને અજમય-પ્રાણમય કોશો સદિતને ઉત્પન્ન કર્યો છે, પણ નગજના મનૂરને તો માત્ર મનોમય કોશવાને. ઉત્પન્ન કર્યો છે એનું જે દહાડે સાબિત કરી શકાયો, તે જ દહાડે પ્રય કે ઇતર લખાણને નાટે વાજળી પુરસ્કારની આશા ઈચ્છા અને મદલુને ‘ચચાણ’ કરીને આપણે હીણી સંકીર્ણ. આ વિષયમાં બીજે વિવેક એ કરવાનો રહે છે કે ભેજાયુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ પ્રથમતઃ ધનલાભસાથી વિદ્યાસેવન કરતી હોય અથવા પ્રમાણબાહ્ય આર્થિક લાભના લાભે કરતી હોય તો, અલબત્ત, તેમના જેવાનીય વેચણિયા અને વેપારીએ ત્રિવેકમાં નથી. પરંતુ જે વચને કુદરતે અને કેળવણીએ, અમુક વર્ષોની કાર્યસિદ્ધિ અને સતીર્તિએ પણ, પ્રબલો સંસ્કાર-

૧. આ વિધાન ‘વસંત’ધરના રાખે “નિરપેક્ષ...સાહિત્યસેવાનો પ્રેમ” તથા “પુરસ્કાર માટે તેને આરવા” પરત્વે છે.

વારસો રક્ષવાની તથા એની જાવી સંસ્કારિતા પ્રગટાવવા અને પ્રચાર-
વાની શક્તિ બહાર છે તેની એ શક્તિનો ઘટતો લાભ પામ્યા પછી
તે સમજ પોતાનાં એ વર્ગનાં સીપુરુષોને મૂઠી ધાન માટે પણ
નિંદનીતર ઠળવવાને છે તે સમજાવે તો, અત્યંત માનપૂર્વક પણ
કહેનો પડશે—અનારી.

ખોટી જાહેરાતો ? ખિલ મોકલો

પુરસ્કારનો વિષય હાય પર છે તેટલામાં એ સંબંધી થોડું વધુ
કહી લઈએ.

કેટલાક માસ પર વડોદરાના એક જાણીતા માસિક પોતાની
પુરસ્કારયોજના માટે ઉપાડે બહાર ફરેલી. અમને આશા એ વખતે
હતી કે અમે એ માટે એને હાદિક અભિનંદન આપી શકીશું.
તેમ બની શકતું નથી એ માટે દિલગીર છીએ; કારણ, અમુક
લેખક કે લેખકોને તેણે (બધે ઉધરાણીઓ બાદ પણ) નાણાં ચૂકવ્યાં છે
એ જેમ હકીકત છે, તેમ, અમારા જણવામાં આવ્યું છે તે સાચું હોય
તો, ગયા એપ્રિલથી જુલાઈ દરમિયાન આ બાબતને અંગે એ સામયિકે
કેટલાક (કે પછી ઘણા) લેખકોને સળતા જ જવાનો આપેલા. એ
ભાઈજાને એટલું જ માફ આપવાની જરૂર નેહએ છીએ કે આપણે
લેખકોની શક્તિનો લાભ પામ્યા છતાં તેમને એમનો યોગ્ય આર્થિક
બદલો ખિલકુલ ન આપ્યો એ ને ‘ અન્યથેત્રે કૃતં પાપં ’ છે, તો
બદલો આપીશું એવું વચન આપીને એ પાળવાના અખાડા કરવા એ
‘ તીર્થસ્થે કૃતં પાપં ’ બને છે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે અગત્ય
મળેલી ઉપર્યુકત માહિતી ખોટી છે એવું ઘટતી દિશામાંથી પૂરી
પ્રામાણિકતાથી પ્રતીતિજનક રીતે અને સત્વર બહાર કરવામાં આવશે.

એક પ્રસિદ્ધ વાર્ષિકના ગયા દરોરાના અંકના લેખકોને નવી દરોરા
નજીક આવી છતાં—ઓછામાં ઓછું, આ લખાય છે ત્યાંમુખીમાં, બાદરવા
વદની સરઘાત મુખીમાં—એમનો હકસરનો, બહારાચલો પુરસ્કાર કેમ નહિ
મળ્યો હોય ? કે, થોડાને મોકલીને બાકીનાને ખાતલ રાખ્યા છે ? દરિ નહો.

‘ માનસી ’નું પુરસ્કારવત ઈશ્વરકૃપાથી કાયમ છે. સરતચૂક
જેવા કારણે જેમને અમારી કૂલપાંદડી મળી ન હોય તેમણે

વિનાસકેય અને રક્ષાનું આસન રાખી રાખીને, અમને સુરતને સરનામે પોતપોતાનાં બિંદુ મોકલવાં, એટલે, રક્ષા માનસીમંદિરના નિયમાનુસાર ભરી, નાણાં પહોંચતાં કરવા વ્યવસ્થા કરો.

૧૫મી પી. ઇ. એન. પરિષદ

આંતરરાષ્ટ્રીય વાહ્યમયસેવીઓના મંડળ પી. ઇ. એન. ફલગની પંદરમી પરિષદ બુનની તા. ૨૨મીથી ૨૫મીના દિવસોમાં, પેરિસ મુકામે, મંડળના ગયે વર્ષે સુઝાયલા પ્રમુખ, ફ્રેંચ કવિ અને નવલકાર રા. જુલે રેશેમોના પ્રમુખપદે, મળી હતી. પરિષદના મંગલારંભે, મંડળના એક આગવો પ્રમુખ, સાંપ્રત જગતના સૌથી બહીષ્કાર વાહ્યમય-પુરુષોમાંના એક, રા. એચ. જી. વેલ્સનો જે સંદેશ વાચવામાં આવ્યો હતો તે એ વિચારના આપણને સુપરિચિત, લોકકલ્યાણ-વિષયક ભાષનાવિદ્યાર અને સમ્પ્રદાયક્રિયા અંકિત હતો. પરિષદમાં ફ્રેંચ પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ આસરે સાદાત્રણસો લેખકો અને તંત્રીઓ હતા. આ હકીકત જાણવી આપે છે કે આસરના ભારે અનિશ્ચિતતા મોંઘવારી અને કાટકસરના સમયમાં પણ, મુકાળલે સારી કહેવાય તેવી સંખ્યાના વાહ્યમયસેવકો જેમ આવી, જગતની ભાવી સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ હિંદુત્વ અને સ્વાતંત્ર્યને લક્ષ્ય તરીકે સ્વાકારનારી પરિષદનું ગારવ સમજે છે, તેમ, તેઓ એ સ્થળે યમસમય અને પૈસાનો ખર્ચ કરીને નતે જવાના લાભો પણ સમજે છે. એ રીતે આ વર્ષે હિંદુના પ્રતિનિધિ તરીકે ડૉ. ડામોરના એક વખતના મંત્રી, તેમની સાથે દેશ-વિદેશોમાં ફરી સારકારિક અનુભવસંચય કરનાર, વક્તા અને કાવ્યવિવેચક ડૉ. આમીય ચક્રવર્તી, ડી. ફિલ. (એક-સ્કૉલ) ગયા હતા. પરિષદમાં તેમણે મંડળના હિંદુવિભાગનાં

૧. વિકલ્પે, આસન ભરેલું જનાવનું; તેમાં લેખકે લખાણુદીક ૩. એકથી ૩૦. પાંચની પોતાને યોગ્ય લાગે તે રક્ષા ભરી; એમ ભરાઈ આવેલ આંકડો સૂચનારૂપ ગત્રી, એમાં વધ કે ઘટની જરૂર હોય તો એ ફેરફાર મંદિર તરફથી કરી લેવામાં આવશે.

૨. એમને વિશે વિગતવાર માહિતી આ પત્રના ચાલુ (જીન) વર્ષના પહેલા અંકમાં (પૃ. ૧૭૭) આવી ગઈ છે. એમાં જ ૧૪મી પરિષદ વિશેની નોંધ પણ છે.

મંત્રોએ મોકલેલો ભાતમાવપોષક, શાંતિવાંધુ અને લેખકોના વાણી-
વિચારના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને પરિપદ ટેકવશે એવી આશા દર્શાવનારો
સંદેશો એક પ્રાસ્તાવિક ભાષણ સહિત વાંચ્યો હતો. યુરપના કેટલાક
દેશોમાં હવે લેખનસ્વાતંત્ર્ય જેવું કંઈ રહ્યું નથી તેની સામે તથા
જર્મની જેવા દેશો મધુરી જેવી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રજાના સાંસ્કારિક
વ્યક્તિત્વને ઊખેડવાના પ્રયત્નો કરે છે તેની સામે પરિપદમાં ઠરાવો
અને ચર્ચા થયાં હતાં; સ્પેનમાંની કઠણજનક સ્થિતિ સાથે સમભાવ
દર્શાવનારો તેમ જ ત્યાંના એક સગકાલીન, સમર્થ, સ્પેનની શ્રેષ્ઠ
સાંસ્કારિક પરંપરાનું પોષક જેવું કાર્ય હતું તે હવે ગાર્શિયા લોર્કાનો
ઘાત બજવાખોર પક્ષે, એ કવિ રાજકારણથી અલિપ્ત છતાં કર્યો, એ
માટે વિરોધ દર્શાવનારો ઠરાવ પણ થયો હતો. આપણે ત્યાં જેને
'અમલી' અથવા 'રચનાત્મક' કાર્ય કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારનો
એક બ્યાવહારિક ઠરાવ એ હતો કે દેશદેશનાં પી. ઇ. એન. કેન્દ્રોએ
બ્રિટાની અરસપરસ આપ-પ્રે કરવો અને એ રીતે મળેલ બ્રિટાને દરેક
કેન્દ્રે સ્થાનિક સંજોગોમાં પ્રચરિત અને પરિચિત કરવા. ઉપરાંત, પરિ-
પદના સભ્યોએ કવિતાનું ભવિષ્ય, વાજ્ઞેયપ્રચાર અને અર્વાચીન શૈલી
જેવા મહત્વના વિષયો પર પણ, નાનાં મોટાં ભૂમિમાં વહેંચાઈ
જઈને, વિચારનિનિમય તથા ઉપયોગી વિવાદ કર્યા હતા.

આવતીપરિપદ ઉડોસ્ટોવાકિયાના પાઠનગર પ્રાગખાતે મળનાર છે.

સાહનીસનું અંતરથ વાજ્ઞેય

એની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય અમદાવાદની સુજ્ઞાત સાહિત્ય-
સભાએ પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળને સોંપ્યું છે. પ્રાધ્યાપક તેમ જ
સુવિનયક તરીકે પ્રો. રાવળે દૂક સમયમાં જે કૃતિ પ્રાપ્ત કરી છે
તેનાથી વાચકો અનુભુ નથી એમની પાસેથી જે ધણું જીવ્યો
પંક્તિનાં હખાણેાની (અને તે લેખરૂપે તેમ અન્યરૂપે પણ) આપણને
આશા છે તેમાંનું જ એક પ્રસ્તુત વાર્ષિકાવલોકન નીવડશે એવી
સંપૂર્ણ આશા છે; અને એ કારણે મજબૂર સંસ્થાની ઈચ્છાનુસાર
તેની વતી તેમ અમારી તરફથી પણ સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને
વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે પોતાનાં પ્રકાશનો સમીક્ષકબધુને
બંગાસો નં. ૧૦, હીરાળાગઃ, એલિસબ્રિજઃ અમદાવાદ એ
સરનામે પ્રગટતાં વેંત જ મોકલવા કૃપા કરવી.

—વિ.

વાસરિકા

સ્વ. સર આ. રાહોબજી-મહારાજ

૧લી બુદ્ધાધ : એમનો ઉચ્ચગ્રાહ એવો છે કે “આજનો દયજબાગ આવડી કાલના દિંદની પહેલી નાની શી આવડતિ બને. અત્યારે અનેક રીતે પછાત અને પતિત એવો આ દેશ પોતાના વેપારઉદ્યોગથી માંડીને બધી ચ પ્રવૃત્તિઓના પાયા ત્રેરણા અને પ્રગતિલક્ષ્ય તરીકે યોગમાર્ગને સ્વીકારે.”... અઠવાડિયા પર, આ અત્રમય કોશની ભૂમિકામાંથી નીસરીને આનંદલોકમાં સ્વરૂપરૂપ ચએલા સર આનંદસ્વરૂપ સાહેબજી-મહારાજ વિશેની જે યોગી અવસાનનોંધો લેવામાં આવી છે, તેમાંની બધી એવી રીતે વર્તી છે કે એમના જીવનને તથા જીવનકાર્ય દયાજબાગને માત્ર ઉદ્યોગપક્ષ દોષ અને અધ્યાત્મપક્ષ લેણું કશું હોય જ નહિ. અમે પત્રકારો-માંના જેઓ છાપાંગરા કહેવાવાને પાત્ર વધુ અંશે હોય છે, તેમને બિચારાને ધણી વાર આમ કાણા બનતાં વાર લાગતી નથી. એ જોઈને પરિણામે તેઓ દેશ કે દુનિયાના આકાશમાં વિહરતાં ધણાં ચ માનવપંખીઓને એક જ પાંખે ઊડવાનો સમત્કાર કરતા જુએ છે, એથી આનંદ પામે છે અને એ ઉમરાતા આનંદના માર્યા, કલમે ચડ્યું લખી મારે છે. સ્વ. સાહેબજી-મહારાજના દાખલામાં પણ એવું બન્યું છે તેથી જ, એમની પ્રવૃત્તિનાં બંને પાસાં તરફ ધ્યાન ખેંચવા ઉપલેા ઉતારો કર્યો છે. જેમાંથી એ વાકયો લીધાં છે, તે “એક ચિંતનીય પ્રયોગ” નામે નોંધ પહેલા વર્ષના ‘માનસી’-વાચકોને અબજી નથી. ત્યાં વિગતવાર અને સ્પષ્ટતાથી સમભવવા ચત્ત કર્યો છે તેમ, સ્વર્ગરચની બધી ચ ઉદ્યોગવિષયક અને ઉદ્યોગ-વિકાસક પ્રવૃત્તિનું મૂળ એમના અધ્યાત્મ-આધારી જીવનદર્શનમાં જ હતું. મનુષ્યોના જીવનની સ્થૂળ બાજુનો વિકાસ માત્ર સ્થૂળ તરીકે નહિ, એના સ્થૂળપણાથી જ ઘેરાય રહી તથા એમાં જ ગોથાં ખાત્રા કરીને નહિ, પણ, બાહ્ય અને સ્થૂળની ઉત્પત્તિ જે આંતરમાંથી, જે સૂક્ષ્મમાંથી છે, બાહ્ય-સ્થૂળનું હોવું કે ટકવું જ ને આંતર-સૂક્ષ્મ વિના સર્વથા અશક્ય છે, તે વત્તવના જ્ઞાન તેમ જ અનુભવસાક્ષાત્કારને જ આધારે યવો જોઈએ એવી તેમના હૃદયની ઘણી પ્રતીતિ

હતી. આ કારણે જ દયાળવાયના લઘોમપરાયણે પણ આત્મચિન્તન વિના પોતપોતાનો દિવસ આરંભતા નથી કે એ વિના દિવસનો અંત આવવા દેતા નથી. નાઈટહુટની લલુતા એવા લોકોત્તર સાધુ-પુરુષમાં વળી ક્યાંથી જળી એમ જો કોઈને સવાલ થાય તો એનો જવાબ એટલો જ કે સર આનંદરવશ એવા ખરા કમંચોગીઓ એવી હયાધિ, પૂરેપૂરી અનાસક્તિથી, આપણ સંસારધેણાઓના મનમાં દાખલ થવી પણ અશક્ય એવી સંપૂર્ણ નિષ્કામ ભાવનાથી, પોતાના નામ સાથે જોડાવા દેતા હોય છે; અને તે, જે કાર્યમાં નિમિત્ત બનવા પોતે વિશ્વયોજનાનુસાર, તથા જે યોજનાની કાળ-ગણના પ્રમાણે તો કલાક જે કલાકના જ અવધિને માટે, દેહરૂપ ઓંવરકોટ ચઢાવ્યો હોય છે, તે કાર્યના જ હિતને માટે જોડાવા દેતા હોય છે.

કાલિદાસ-સ્મૃતિદિન

હમી : આજે આષાઠનો પ્રથમ દિવસ; અને, જે સિવાયની વિધિ કાલિદાસસંહિતાના કોઈ પણ મંડલમાં મળતી નથી, એટલે એમની જ્યંતી ઉજવવાનો કાલિદાસદિન પણ આજનો લેખાય છે. આ પ્રસંગને કાલિદાસે ગુજરાતી ભાષાનું ‘પલ્લવ’ કેટલું ‘બહુ’ હતું? જે વિચારવામાં વાપરવો, જે આજના વાસરિકાપૃષ્ઠ માટે લખિત લાગે છે. પણ જે કામ સહેલું નથી. તેણે પરાક્ષ રીતે આપણા કેટલા સાહિત્યકારોને મળ્યાં સૌએક વર્ષમાં ગ્રેરણા આપી હશે, તેનો ક્યાસ તો કોણ, કેવી રીતે, ક્યારે કઢી શકે? પણ તેમના કાવ્ય-નાટકોનાં ભાષાંતરો આપણી ભાષામાં કાણે કાણે હમેશાં જે બને તેટલું યાદ કરવાનું એટલું અશક્ય નથી... સૌથી પહેલું તો, અલગત, શાકુન્તલ : એનું સૌથી પહેલું ગુજરાતી કવિ નર્મદાચંદ્રે ‘સાર શાકુન્તલ’ નામથી હતું; પછીનાં પાંચ જે સાંભરે છે તે લગભગ કાલક્રમે જ આટલાં : ઝવેરીલાલ હમિયારાંકરનું, સ્વ. મગનભાઈ ચ. પટેલનું, પ્રો. કોટરનું, શ. ન્હાનાલાલદ્વૈત ‘સંસારણ’ અને રા. ભાઈ મનઃસુખ-લાલ ઝવેરીરચિત ‘સ્મૃતિભંરા’ બીજા બંને નાટકોને સ્વ. રણછોડ-ભાઈ લલિયરામે ઉતારેલાં ને જે ભાષાંતરો એમના નાટકો વિરોના લાક્ષણિક લક્ષણનાં સૂચક છે; પણ, આ વિષયમાં અભિપ્રાય આપવા-ને અધિકારી સૌ કોઈ હશે કે ‘પરકેમની પ્રસાદી’ (દિ. બ.

કેરાવલાલ મુવ) અને અપૂર્વ મનનિકાત્મક 'માલવિકાગ્નિગિત' (પ્રો. ઠાકોર), એ બંનેને વધારે જાંઘી સંસ્કૃત વિદ્વાનો લાભ મળ્યો છે ... 'મેઘદૂત'નું એક બાપાંતર સને ૧૮૬૧ના 'અકટોમ્પર'થી સર થઈ 'મુદર્થન'માં આવતું એ કોનું હતો? આપણા માનવંત 'સાહી'કાર ડાહ્યાભાઈસાહેબે આ વિષયમાં નેમિલા શિવલાલ ધનેશ્વર કે હરિ-દૃષ્ટ બળવંત બદ્દ, એ બેમાંથી એકનું તો એ નહિ હોય? (પ્રશ્ન એટલા માટે કે એ જમાનાના લેખકોને કીર્તિ-વિષયમાં નિરપૃથક્ રાખવા કે બનાવવામાં આવતા, એમનાં લખાણને એકસરખી છાપ 'મળેલું' મારીને.) બાકીનાં આપણાં 'મેઘદૂત' તો ઓછાંવધુ પ્રસિદ્ધ છે: નવલરામનું, બીમરાવનું, શ્રીલાલાનું, ન્દાનાલાલનું, 'વિહારી' નું, માસિક 'વીસમી સદી'માં સર જ મળેલું અને કટવાના ઢાળમાં લિતારેલું 'દિ. બ. મુવનું', અને દમણનાં મુલ્લામાં મુલનું પ્રગટેલું રા. લાઇ ત્રિભુવન વ્યાસનું. 'કુમારસંભવ' શુન્નરાત્રી ગદ્યમાં કોઈકનું કરેલું છે એટલી ખબર છે અને 'રધુ'નું એલું લાપાંતર, બધામાં, વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કાઢ્યું શાસી ખાસે કરાવેલું-એ કે, એના ૧૯૭૫ના રિપોર્ટની સરવૈયા યાદીમાં તો એ નથી; પણ બંનેનાં પદ્યાત્મક સુંદર લાપાંતર તો આપ્યાં છે ને આપરો આપણા એક સારા સમકાલીન સંસ્કૃતપ્રેમી રા. ભાઈ નાગરદાસ પંજ્યા. એ જમાના પર (૧૮૭૦માં) 'રધુ' ના બે સર્ગ પદ્યમાં એક શાસીજ રેવ.ધર મયાધરે લતાયાનું 'નવલ-મંથાવલિ' ના વાચકોને પરિચિત છે જ. આ પ્રકારનો છૂટક એક વધુ નમૂનો તે 'શુન્નરાત્રી' દિવાળીઅંકોમાંના એકમાંનો હૃદયંગમ 'અન્ન-વિલાપ' (કીલાબાઈ) 'રતિવિલાપ' એ સાપ્તાહિકના એવા જ એક અંકમાં 'વિવિત્તુ' એ આપેલું જિગ્મને સાંભરે છે એ ખરું કે ખોટું? ... 'ઋતુસંહાર' ? એ શંગરપ્રમાન રચનાને છેડવાની હિંમત તો નર્મદેવોતાનાં અનુકરણે માં કરી, એટલું જ ને ? ... શુન્નરાત્રી વિદ્વાનોની નોંધપાત્ર દોષ તેવી જિગ્મલપટ કાવિદાસીય વિદ્વતા તો પ્રો. ઠાકોરથી સર થઈ, દર્ત માટે એમનાથી જ પૂરી થતી હોઈ, એ બાબતમાં પણ, 'અનામિકા સાર્યવતી બબૂવ.' પૂર્વોક્ત મનનિકામાં 'ટિક્કટ ઓફ ધ ચક્રાન્તલા' માં, ત્રિ. વ્યાસના 'મેઘદૂત'ના હૃદયંગમમાં, ગયા 'શરદ' માં : આમ તેઓ એકેએ દોષે પડોગાય તેટલું પડોંગી વગ્ગા છે. કાલિ-

દાસના એમના સર્વાંગ અભ્યાસના પરિપાકરૂપ ગ્રંથ પણ આપણને બહેલોગોડો મળે તો કેવું સારું ! ... ઉપરાંત 'હુદરાન'માં ગઠિલે કરેલી કાલિદાસ-બલભૂતિની સરખામણી, 'વસંત'માં પ્રસાદી'નો વિચારણીય પ્રશ્ન, એવું 'વનમાળા'એ ('પ્રસાદી'કારે પોતે) 'ભુદ્ધિ-પ્રકાશ'માં કરેલું અવલોકન; 'વસંત'માં સ્વ. મગનલાલવાળા બાપાંતર અંગે-કેળી ? 'અનાય' હપનામધારી અમુક પારસી વિદ્વાનની ન ને ?-આવતી હતી તે તીખ્ખાંતીખ્ખા ચર્ચા; 'મુકુર'માં આરંભાઈ 'માનસી'માં પૂરો થયો તે પ્રો. ઝલાનો કાલિદાસ-સમય વિશેનો નિબંધ; આવું બધું પ્રકીર્ણ કર્યું પણ આ પ્રસંગે અજરૂર સંભારવું ઘટે. અને હા, કાલિદાસ અને બલભૂતિ વિશેનું નાટક પણ એ વર્ષ પર એક જાણીતા ગાસિકે છાપેલું. યાદ છે કે : 'કુમારસંભવ'ને એમાં હત્તમ કાલિદાસકૃતિ કહી છે. તે મત શ્રી અરવિંદનો પણ છે.... ઈતર પ્રાંતોની શી કથા ? રવિણાથના એ નિબંધ 'પ્રાચીન સાહિત્ય' માં; અવનીન્દ્ર નાથની મનોહર પુસ્તિકા રાકુંતલા; (આ બંને શુજરાતીમાં પણ લખ્ય છે) અને મરાઠીમાં પ્રો. મિરાશી કૃત 'કાલિદાસ'.

પુરસ્કારો: ખોટા ને ખરા

૧૦મી ઓગસ્ટ: પોતાના દીપોત્સવી ગ્રંથમાં મારા જ્ઞાન-સમૃદ્ધ અને પાંડિત્યપ્રચુર લેખો માટે તલસતાં સુખાઈનાં એ છાપાંને આઠેક દિવસ પર લખી પુછાવેલ (ને નવાળ અઠવાડિયામાં ગાગેલ) કે લેખકોને આપવાના પુરસ્કાર વિશેના તમારા નિયમો. ગોઠ્ઠશો. બંને મૂંગાં રહ્યાં છે; ખીનું કેટલાંક, ડાહ્યાણ વાપરી, મને નિમંત્રણ દેવાની બાબતમાં ન મૂંગાં રહ્યાં છે આ વરસે, કેમ કે હપલા જોના ન સવાલ પહોર એમને બારણે નંખાયલો. આપતા વર્ષથી, મારા પૂરતી તો, એવી અન્યાયી માગણીઓ બંધ ન થશે એવી બારણા રાખું છું. ... આ પ્રસંગે સામાન નોંધવું જોઈએ કે ગયે વર્ષે એકેક માસિક અને આસદિકે હપલાનીઓ કરાવ્યા પછી પણ નાખ્યાં ચૂક્યાં છે; આ પ્રસંગે સખેદ નોંધવું જોઈએ કે જાણીતા એક પુવાન તંત્રીના માનનીય એક વાર્ષિકે ('વિના પુરસ્કાર...' એ પ્રસિદ્ધ એક પંક્તિનું કાવ્ય છાપનારે) આજ દિ' લખી તો, આ બાબતમાં પોતે નહોત રીતે આપેલ વચન પાળ્યું તથી. એવા બધા ન લેખકો પ્રત્યે તેણે એવું વર્તન કર્યું હશે ? એને નફો કરવાની કુરસદ મળે

ત્યાં લગી પ્રેમ ભેટી રહ્યું છે કે લેખકો ભેટી રહે ? ... શાલેય સંગ્રહોમાં ભેળવે (રા. બાઈ સંગ્રહપ્રસાદ રાખે; રા. આત્મારામ ખાતસાહેબે) વાર્તા કે પ્રવાસવર્ણન લીધું છે તેમણે પણ આ બાબતમાં પેતાની ફરજ અદા કર્યાનું સ્વીકારતાં મને આનંદ થાય છે. ... એક વધુ વાત: રાજાબદીપસંગ જેવા ગ્રંથોમાં લખાણ આપીએ, તે એ વ્યક્તિ પ્રત્યેના પૂજ્યભાવે વિરોધન: આપેલું હોય, ત્યાં 'નિરપેક્ષ શ્રાદ્ધત્યસેવા' નો નિયમ રાખવો વધારે ઉચિત નથી ? બીજી ઘણી તેમ આ બાબતમાં પણ આપણા ગુરુપદે આપણે સ્થાપેલી પાઠ્યાત્મ પ્રત્યક્ષોનાં આ સંબંધી ચો વિવાદ હશે ?

પ્રો. ચાપેકરની પદ્યબદ્ધપૂર્તિ

૧૭મી: હમણાં 'દેસરી' મંગળતો: નથી; એટલે, નહિ તેા તેમાંથી ભર્યું હોત તે આજે આ વખતના 'ગુજરાતી'માંથી ભર્યું: પુનામાં હજવાપણી પ્રાધ્યાપક શ્રીકૃષ્ણપંત ચાપેકરની પદ્યબદ્ધપૂર્તિના સમાચાર. આજે અમે જાને પોતપોતાની માતૃ-ભાષાના પ્રાધ્યાપક હીએ એ પણ એક પ્રારબ્ધયોગ, પણ હું ગોકુળદાસ તેજપાલ દાહરૂદમાં બાંહે એસતો નિશાળિયો હતો અને તેઓ અમારા પ્રિય અને પૂજ્ય ચાપેકરમાસ્તર હતા, એ પચ્ચીસી પરના દિવસો કેમ ભૂલાય ? ... દ્વિતી સીનિયરમાં 'લેડી ઓફ ધ લેક' નો પાંચમો સર્મ; સિકરસ સુનિયરમાં દિંદુ ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો નિર-પત્તં અંગ્રેજી પુસ્તક 'સનાતન ધર્મ'; એના જ સીનિયરમાં કોઇક અંગ્રેજી પાઠ્ય પુસ્તક; રોવન્ય પ્રેપરેટરીમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ; મેટ્રિકમાં કોઇ વાર 'કરણીલા' ના ભાષાન્તરનો કલાક: નામોની આ હારમાળા જરા શુધ્ધ નથી લગે, પણ એ દરેક શીખવતી વખતે વિષયને કે વિષયમાત્રને તેઓ ને નિદતા અને સુચારુદર્શી, મર્મ-નર્મ અને ભાષા-પ્રશુલ્ભથી પોતાના દાયમાં અને અમારાં મનમાં રમતો કરી દેતા, તે સર્વ ગુણો બીજા કોઇ પણ એક શિક્ષક કે પ્રોફેસરમાં એક સાથે મેં નથી લેયા. ... નિયાળ હોવાથી એમનો સંપર્ક પત્રવ્યવહાર દ્વારા ચલ રહી ચક્ર્યો એ સદૃશાન્ત-હું પ્રીતિગત કે ઈન્ટરના વિદ્યાર્થી તરીકે કેમ પત્રો-અને તે પણ અંગ્રેજીમાં-લખતો. દોઢય એ તો સમગ્ર રાજ્ય તેવું છે; પણ તેઓ દરેકેદરેક પત્રનો હતર નિયમિત

પણે, ચિરંજીવપૂર્વક, જીવન અને સંસ્કારિતા અને સાહિત્યની અનેક-
વિધ રસમય ખીનાયી ભરપૂર હેય તેવા પત્રોમાં આપતા. ... થોડાં
વર્ષો બાદ પહેલી જ વાર પુને જવાનું થયું, તે એમના આતિથ્ય
અને સત્સંગનો લાભ લેવા જ. એ વખતે પર્વતી અમે સાથે ચઢ્યા
હતા અને સર્વેન્દ્રના ઓફ ઇન્ડિયા-સોસાયટીનું પ્રસિદ્ધ સેવામંદિર
જેવા જવાનું પણ એ એક જ વાર બન્યું. એ મુલાકાતનાં બે વધુ
(સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ અને અર્થોમાં) મીઠાં સ્મરણો: પત્રાવલીમાં, હું
જમી રાકું એથી ત્રણગણો શીરો અને પિત્તળની બે બરણીઓમાં
ભરાઈ આવેલો શેરડીનો રસ. ... વચ્ચે થોડાં વર્ષ પસાર. પછી, ગુજ-
રાતી ભાષાને સદ્ભાગ્યે પણ મારા વ્યવહારજીવનને દુર્ભાગ્યે, મેં
કાઢ્યું 'કીમ્બલી.' તેના કાર્યમાં મારતરસાહેબનો જે સહકાર એક
કરતાં વધુ વાર મળેલો, તે આ નોંધના કેટલાક વાચકોને પણ યાદ
હશે જ. ભગિનીભાષાઓ સાથે સહચાર સાધવાની સંગવડ (અને દેશન)
આજના નેટવર્ક ને દિવસોમાં હતી નહિ, તે દિવસોમાં એ પત્રે ત્રૈમાસિક
(૧૯૨૪-૨૬)તરીકે અને જુન ૧૯૩૫ સુધીના માસિક તરીકે જે થોડું ધણું
કાર્ય એ દિશામાં કયું, તેમાં જેમ ઉપલી રીતે પ્રત્યક્ષ મદદ મદારાષ્ટ્રના
એ સિદ્ધહરત સાક્ષરની હતી, તેમ ત્રૈરણા પણ લાંબાં વખતથી હતી.
પંડોરી પ્રાંતિએ તે એકમેકની ભાષા ખાસ, જાણવી નેઈએ એવા
તેમના સંદાગ્રહને વરા થઈને જ મેં છેક કોલેજકાળમાં (૧૯૧૫-
૧૬) મારા વાંકાટરડા બ્લ્યુ-બ્લેક બાળબોધ અક્ષરે એમને મરાઠી-
માં પત્રો લખેલા, જેમાં પોતે સાતી રાહીથી નાનામોટા બધા
સુધારા કરી મને પાછા મોકલતા. ... આર્યત્વ અને અર્વાચીનતાના
ઉત્તમશોનો પોતામાં મુહાળી સમન્વય સાધતા મહારાષ્ટ્રના એ
વન્દનીય વાહુમયપુરુષને માર્ક ડેવિડ્યુબ્બ ઇન્ડિયા કહીશું કે એમના
જીવન અને જીવનકાર્યને હાલ્ય પ્રાંતોની નવી પેઢી અનુકરણીય ગણો.

નર્મદ-જયંતી

૨૪મી : એ આજે છે. આપણામાંથી કેટલાને એ સાંભરી
હશે ? ... નર્મદનું સાકં મોટું સંપૂર્ણ ચરિત્ર હજી લખાયું નથી એ
હકીકત પર મેં એની પચાસમી પુણ્યતિથિનિમિત્તે ધ્યાન ખેંચ્યા
પહેલાં ૧૬ વર્ષે પ્રો. ઠાંભરે 'ઇતિહાસ-દિવસ' એ વ્યાખ્યાનમાં
એ જ વાત કહેલી એ હમણાં જ તાનું થયું, એ ચોપડીના અધ્યા-

પન માટે એનું ફરીથી અધ્યયન કરતાં. નર્મદના મરણની સળાબ્દી સને ૧૯૮૬માં આવશે, ત્યાંસુધીમાં તે જીવનચરિત્રનું કર્તવ્ય કોઈ જાનવરો એમ આશા રાખીએ. બાપી, આવતાં દિાડાં વધે' દરમ્યાન એટલું યાચ તેમ પણ આપણે સંતોષ માનવો લેઈએ કે: 'ગુજરાતી' પ્રેસ એનું 'ઉત્તર નર્મદચરિત્ર' તેમ જ નર્મકોસની નવી આવૃત્તિ બહાર પાડી દે; પ્રો. કાકોરનું સ્વતંત્ર જુદી બોધી તરીકે પ્રગટનારું 'સાવનમૂર્તિ' નર્મદ'-જેમ, ગુજ. સા. સભાનું નર્મગદ્યમંદિર પણ-આપણને અણુધટ્ટી ટીક વિના મળી જાય; અને હું ઉંક કાઢી નાંખવા લાયક નહિ એવો નિબંધ નર્મદના જીવનકવન પર લખી છાપું.

૭ીંથી વિદ્યાસેવાનો આશ્રય

રૂપમી : મરકરાઓને સોંધીસઢેલી મરકરીનો વિષય મળે તેણે જાન્યું છે કે જે ગાંધીજીનું 'દરિનનંબું' સ્વાવલંબી કેળવણીનું દિમાદતી છે, તે જ ગાંધીજીનું વિદ્યાપીઠ પ્રજા પાસે (ચિડા ને ધણા) વીસ દહાડર રૂપિયા (અને તે એક જ વર્ષમાં ખતમ કરવા માટે) માગવા બેઠું છે. ... પણ એ વિરોધને વિરોધાભાસ કરાવવાનું બીજાએ માટે રાખીને મારે તે એ માગણીનો પણ તાણવો છે; કારણ, લાંબા વખતથી દરેક કોલેજનો, દરેક વિદ્યાપોષક સંસ્થાનો યુનિવર્સિટીનો, દરેક નવા કેળવણીપ્રયોગકારનો તેમ મારા જેવાનો મારી નાની રીતે પણ અઃસરે ઢોઢ ઇસકાનો અનુભવ છે કે ઉચ્ચતર વિદ્યાસેવા આશ્રયદાતા વિના અસાધ્ય જ છે.

જેમ એક પણ પ્રોફેસર વગેરે માત્ર ફી પર ન ચાલે તેમ એક પણ લગ્ની ઠાકરિનું ત્રિમાસિક માત્ર લગાનમો-નલહેરાતો પર ન ચાલે અને એક પણ ખરો સાર્વાય મંચ એવી એકલાની વેચાણકિંમત દ્વારા 'સ્વાવલંબી' થવાની આશા ન રહે, અને આશ્રયદાતા લેતી કે માન્ય પામતી કોલેજોમાં જેમ માત્ર બહુવચવા માટે પ્રોફેસરોને વેતન દોષ છે, તેમ ત્રિમાસિક-તાંત્રીને, પોતાના નકામને એ આખો વખત આપતો રહે એ આવશ્યક દેઈ, માત્ર તાંત્રીપણાને માટે એના નિર્વાહજેનું મળતું જ લેઈએ. વાનિયાપણું એ અલગત એને યોમ્ય સ્થાને સારો જુલું છે; પણ આપણે તે વસ્તુની પ્રકૃતિગત મર્યાદાને વિવેકવિચાર કર્યા વિના એકેએક બાબતમાં એનું કરવા

નીકળશે કે એક પક્ષમાં વસ્તુ અને બીજામાં એતું વસ્તુ, તે એક
તદન બનાવટી સ્વાવર્ણન સ્વધવા જતાં કદાચ સંસ્કૃતિ પરજ
ધા કરી બેસશે.

લેખકસંઘ : સદ્ગત અને આગામી

૩૦મી : લેખકોના હક સ્વયંવવા માટે તેમની 'મંડળીઓ
મગવધી થતા લાભ'ની વાતો ફરી એક વાર ચર્ચા માંડી છે. જેમને
એવા આગલા પ્રયાસોનો અનુભવ છે તેમને હુંચે તે આ નવી
વાતોથી ઉત્સાહ વધુ છે તેમ નથી. હાજરો: એપ્રિલ ૧૯૩૬માં
-મુકામે લેખકસંઘ રચવાનો એક ખાસ પ્રયાસ થયેલો. વાર્ષિક
પ્રસંગે તે એ હતો કે એક માસિકવાળાની હક સંબંધી દાદાબીરીના
ત્રાસમાંથી એક યુવાન સાહિત્યકાર અને શિક્ષણકારને માટે રક્ષણ
મેળવવું. તે દહાડે દસબાર આગળવડતા લેખકો ત્યાં ભેગા થયેલા
ને સંધરચનાના પહેલા પગલા તરીકે સમિતિદ્વિતિઓ પણ
નીમાયણી. સભ્યોનાં કેટલાંક લવાજમો પણ ભેગાં થયેલાં જેનો ક્યાં
અને ક્યારે ઉપયોગ થયો તેનું સંશોધન પણ હવે તે કદાચ અશક્ય.
પૈસાના એ દાસ થયા તે પ્રજ્ઞાની વાત જ શી ? એ દુઃખદ પ્રસંગ
આજે સંભારી આપવો પડે છે એ માટે કે જેઓ આ બાબતમાં
ફરીથી શ્રદ્ધાતપ્તૃવંક શોરભેર અને શોરખકાર કરે છે તેમને
ઉત્સાહ મરી જઈને તેમને 'ઝોલુ' ક્યારે આવશે એ કોઈ કહી શકે
તેમ નથી.

આધ્યાત્મ આત્મલક્ષી જ ?

૩૧મી : ગયા સપ્તાહાન્તના 'લિટરેચર ઓફ ધ ડે' એ પાના
પર 'ધ ફિલોસોફિકલ એસેસ ઓફ થીયઝમ'નું અવલોકન હવે.
યોગાનુભવ ('મિરિટિક એક્સપીરિયન્સ') માત્ર આત્મલક્ષી હોઈ
તેની કિંમત ઓછી એવી મતલબના અંચકારના વિધાનનો પ્રતિવાદ
અવલોકનકારે બે સળંગ ફલીલોથી કર્યો છે એ ધ્યાન એવું છે:
(૧) અસલથી આજ સુધીના યોગીઓ-એ જુદેજુદા દેશકાળ
અને સંસ્કૃતિઓથી પોષાયા હતા છતાં-એ અનુભવનાં જે વર્ણન
આપે છે તે તત્વતઃ સરખાં હોય છે માટે અનુભવ વસ્તુલક્ષી
('ઓબ્જેક્ટિવ') હોવાનો સંભવ વધુ છે; (૨) વિદ્યારાત્રીઓના
('સાથેટિસ્ટસ'ના) નિર્ણયો કેટલીક વાર જતે દહાડે ફેરવવા

પણ છે તેણે અધ્યાત્મવિદ્યારાજના પ્રસ્તુત અંગ સંબંધી બનવું નથી અને એ કારણે પણ આધ્યાત્મિક અનુભવની વસ્તુ નિત્ય અને સર્વગત, સ્થાણુ અચ્છ અને સનાતન ગણવાને પાત્ર વધુ અંશે છે.

માર્કસવાદ અને સાહિત્ય

૧૨મી સપ્ટે : રાતના સાડા દસ. ... પરમ દિવસ બપોરે પહેલી વાર અને આજે અત્યારે બીજી વાર, ‘માર્કસીઝમ એડ લિટરેચર’ એ ચૌદમી એમરટના ‘ટા. લિટ્સપ્’ નો અગ્રણ્ય વાંચ્યો: વાંચ્યો, અને મનમાં થયું કે એ જે આપણા પેલા મેડકનું છુએ (લખે પ્રગતિવાદીઓ) માંના કોઈની નજરે ચડે, તો તેઓ બિચારા બેશુદ્ધ બની જવાના. કારણ, એમાં તો લેખના છેલ્લા ભાગમાં આવું આવું લખ્યું છે: કાલે માર્કસની વિશિષ્ટ-સમાજસત્તાવાદ-દષ્ટિએ ફ્રેંચ નવલકાર બાલ્ઝાક તરફ ‘પ્રત્યાપાતી’ હતો. છતાં માર્કસને એના કાર્ય પ્રત્યે ભારે શુભાશુભ રાગ હતો; લેનિનને પ્રિય હતા તે રશિયન સાહિત્યના શિષ્ટમાન્ય ગ્રંથકારો ન, નહિ કે કાલિને નામે યદાતદ્વા બકનાર નવલકાર કવિ-ગણો; ટ્રોટ્સ્કીએ ‘લિટરેચર એન્ડ રેવોલ્યુશન’ માં સ્વીકાર્યું છે કે બિનબોલ્શેવિસ્ટ કવિ પ્લોત્ક બોલ્શેવિસ્ટ કવિઓ કરતાં મહત્તર અને વધારે ગર્થવાદી હતો. ... આ તે બધું શું કહેવાય? આવું તે કેમ ખમાય? ફ્રાન્સ નથી શું આપણા નવલકારો, કકલભાઈઓ, ત્રિબુવનદાસો અને ભોળીલાલોની કે તેમણે ઉપલા ત્રણે મહાન યુરોપીઓની એકેક જાણી સામે રાખીને ધિક્કારપૂર્વક કકળતે હોય આમ ઉદ્ગાર કાઢવો? - *It is a Babel...* પણ એમના મહાગુરુઓ માર્કસીયાર્થે ઇત્યાદિ આમ અનલે એમને ફોરે તેમાં નવાઈ નથી. એ આચાર્યોએ અમુક આર્થિક-સામાજિક ભાવનાઓના પ્રચારના વોદમાં તણાતાં તણાતાં ભલે સાહિત્ય વિશે પણ કંઈ એવું-તેવું ન કહેવું આપણી સામે ધરવામાં આવે; પરંતુ ઉપરની વિગતો તો સ્પષ્ટપણે જતાવી આવે છે કે એ દરેકની બ્યક્તિગત રસદષ્ટિ તો સાજત હઈ, નિર્મળ અને તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી હતી અને તેથી સાહિત્યનો ઉપસોગ તેમણે એ સાફ સાહિત્ય દોવાને કારણે કર્યો નહિ કે કોઈ કપોલ કલ્પિત પ્રગતિવાદી કારણે ... પૂર્વોક્ત અગ્ર-લેખમાંથી એ જ વધુ બિંદુ ટપકાવવાની જગ્યા હવે રહી છે: (૧) સાહિત્ય-

નો વિચાર અને અભ્યાસ હાલની જેમ એના સામાજિક પરિવેશની દૃષ્ટિએ થાય તેમાં કંઈ ખોટું નથી બલકે એ યત્નો આપ્યા જ છે; (૨) માર્ક્સવાદી સાહિત્યવિવેચકો ધોતાનાં મતબદો એવી rigidity ને dogmatismથી રહુ કરે છે કે જે ધર્માન્ધાને તેઓ ધિક્કારે છે તેમના જ બહુ એલાઓ બન્યા હોય તેમ પક્ષાન્ધ બનીને વર્તે છે. આમ બેબેબેબે કાળા બનવાનું કોઈએ અશ્વલમંદીવાળું કારણ છે ખરું, કુદરતે આપણી પર મહેર કરીને બે આંખો (શરીરને તેમ ચિત્તનેય) આપી હોય છતાં ? ... છેલ્લું આઃ પ્રોલેટરિયન સાહિત્ય રચાવું જોઈએ બેરાક, પણ તે એક જ રારતેઃ એ સાહિત્ય પહેલું હોય અને પ્રોલેટરિયન પછી હોય તો જ; એમાં ધૂણાપાત્ર ઊર્મિદાસ્ય ન જોઈએ; ખુલ્લા પ્રચારકબેડા ન જોઈએ; રસાત્મક કૃતિની રચનાના જે વિશાળ સર્વસામાન્ય કાયદાકાનૂન સઘળી સંસ્કૃતિમંત પ્રભાઓના હાતમ સાહિત્યકારોએ પાળ્યા જ છે, તેનો ધ્વંસ હરગેજ ન જોઈએ.

—: ગુજરાતી પ્રગતિવાદ વિશે આ અઠવાડિયે જે લખણો ‘પ્રભાંધુ’ અને ‘જનમૂર્મિ’નાં વાસ્તવિક પૃષ્ઠો પર આપ્યાં છે તેમાં સૂચવાયકી મુશ્કેલીઓને જે પ્રગતિવાદીઓ વિચારે અને રહુ થએલા પ્રશ્નોના જે એકમાત્ર સાચા હાતરો તે સક્રિયપણે આપે, તો શી સ્થિતિ થશે ? આ થશેઃ પ્રગતિવાદે હિમ્મતભરે આપઘાત કરવો પડશે; કેમ કે પછી એના જુદા અસ્તિત્વ માટે કારણ રહેશે નહિ. પણ બાકીની દુનિયાથી જુદાઈ રાખવી, અને કળવવા “સાચા તો અમે જ, ખોટા ‘સી વમે જ’” નો નાપ જપવો, એની પર તો એ જીવે છે; એટલે એને સન્મતિ સૂઝવી રાકય નથી.

સ્વર્ગસ્થ માનસાંકરભાઈ^૧

Break, break, break,

At the foot of thy crags, o sea

૧. રા. રા. શ્રી માનસાંકર પીતાંજરદાસ મહેતા, ‘મેવાડના ગુહિલો’ ‘રાજ હબિલાસમ બહાદુર’ ‘અહનવરમંત્ર’ ‘નાગરો-ત્પત્તિ’ વગેરેના કર્તા.

But the tender grace of a day that is dead
Will never come back to me.

મારે મન બાવનગર હવે તો નહિ અધુરું નકાસું થઇ ગયું.
ત્યા જતા હવે તો નહિ પગ નહિ લપટે એવી લાગણી યાચ છે. ત્યાં
હજી સાથી મમતા રાખનાર મુરબ્બીઓ અને મદદગારો છે; મારે માથે
મુરબ્બીવટ કરનાર માચાણુ સમોપદ્રિયા છે; ચોડાક મિત્રો છે; અને ધણા
મારા હાથેને પોતાનાં નહીં કરી આપનાર સમભાવી યુવકબંધુઓ વગેરે
છે. આ સર્વ ત્યાં છે. તથી એક—પિતાતુલ્ય માનસાંકરભાઈ.

જેમણે હમેશા આવકાર આપ્યો હમજકાથી અને વીતકો સાંભળ્યાં
ધારજથી, જેમને વારંવાર મારા દુઃખે દુઃખી નેયા, ચિન્તતુર નેયા;
જેમણે સર્વ પ્રકારની માગી મદદ આપવા-અપાવવામાં કદી ન ઢીલ
નહી, ન સુસ્તી આણી; જેઓ શિખામણુ આપતા તે મિત્રભાવે જ
અને વ્યવહારશુરુ બનતા તે પણ આમજનના જ સૌહાર્દથી; જેનામાં
જ્ઞાનનું અભિમાન મને તો કદી ખોટું મિથે થ દેખાયું નથી; અને
જેમનો નિત્યસચેત જ્ઞાનસાશિ હું સરખાને માટે હતો જવંત એક
વિશ્વકોશ, તે મુરબ્બી નહિ એટલા મિત્ર અને મિત્ર નહિ એટલા
સ્વજન, તે માનસાંકરભાઈ જતાં મેં શું શું ખોયું છે એ તો આપતાં
વર્યો પતાવરો. એ ખોટ ખરી સાલવાની હવે પછી. હવે પછી જવ-
નમાં જ્યારે જ્યારે એવા પ્રસંગ આવશે જેવામાં એમની અખંડ
મમતાની દુર્લભ આવશ્યક છતાં મજરો નહિ, એમની સલાહ વિના
એકલતા અનુભવીશ, એમની વિશિષ્ટ વિદ્વતા અને જ્ઞાનવાર્તા ધર્યાં
બાવનગરમાં રોધી જટશે નહિ, ત્યારે એમનું સમરણ ફરીફરીને થવાનું
અને દુઃખતપ્ત કરવાનું; ત્યારે જ, તેઓ હવે હતા ન હતા થઇ ગયા
છે એ નક્કર હકીકત ખરેખરી હૃદયે વાગવાની.

મુરબ્બી શ્રી માનસાંકરભાઈ જતાં શુજરાતે એક ધીટ વિદ્વાન
અને નિષ્ઠાવંત સાપારોવક ખોળે છે અને સારાપૂરની નાગરજ્ઞાતિએ
એક સમજી વિચારશીલ અગ્રણી ખોળે છે. બાવનગરની વાક્યમયિક
અને રાજામયિક પ્રવૃત્તિઓને પાનુ એમના સરખા કરેલ કાર્યદક્ષ અને
અનુભવદક્ષ નેતાની ખોટ લાંબો સમય વર્તાયા કરવાની.

એ ધર્મનિષ્ઠ આત્માને પ્રચુના અક્ષરધામમાં પૂર્ણ શાન્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે એવી શ્રદ્ધા ધરી, આપણે આપણા માનવસહજ હૃદયને બંને તેટલું હળવું કરીએ; અને, કર્તવ્યભાનનો તથા વિદ્યાસેવાનો જે ઉચ્ચઆદ્ય તેમણે જીવનભર સેવ્યો, તેને યથારાક્ષિ ભજવા ચતનશીલ થઈએ.

સૂરત: ૨-૬-૩૭

—વિ.

નિરૂપપૂર્તિ : સહયોગીઓ

૧

ફોર આર્ટ્સ એન્યુઅલ (૧૯૩૬-૩૭) : કલકત્તેથી પ્રગટતા વાર્ષિકનો આ બીજો અંક છે. આ પ્રકારના ઉચ્ચતર માધ્યમ તથા કલાઓને સેવતા પ્રકારાનની હાલના સમયમાં અગત્ય સૂચવતાં તંત્રી આદિવચનમાં કહે છે કે ચોમેર બળવા અને લડાઈની વાતો ફેલાયકી છે તેવા વાતાવરણમાં તો ‘આર્ટ્સ ઓફ પીસ’ ચાને સાંતિથી પોષાતી અને એને પ્રેરતી કલાપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખસુત કરી જવું જોઈએ; કારણ, કશા ય સ્થાયી કે તૃપ્તિકર ક્ષેત્ર વિનાનો ચંત્રવાદ આખરે તો બારે હાનિકર્તા છે. એ હાનિથી બચવાનાં સાધનો તે આવાં પ્રકારોના. સખાણોમાં વધારે વિખ્યાત નામો આ ભેષમાં આવે છે; ‘કીમ્લિવ આર્ટ્સ’ (અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર); ‘લિટરેચર’ (પ્રભેન્દ્રનાથ સીલ); રવિબાબુનો ‘ક્રેગમેંટ ક્રોમ એ લેટર; ‘ઈન ડીફેન્સ ઓફ આર્ટ્સ’ (પ્રો. નિકોલસ શેરિક); ‘આન શેલી’ (સ્કાયલાઈ), (શ્રી અરવિંદ). શેલીના એ કાવ્યમાંના અમુક પાંચિત્ર તત્ત્વવાળા શ્લોકોને રચાને અપાર્થિવ તત્ત્વયુક્ત અમુક જે નવા શ્લોક રચીને એ મૂકવાની સૂચના એક શક્તિશાળી કવિજને કરેલ એ સૂચનાને એ લેખમાં લેખક નકારીને, તેનાં કારણો એમની ભગ્ય મેધાએ આપની આર્પદૃષ્ટિથી સૌથીમાં આપતાં કહે છે કે એવા ફેરફાર ઉચિત નથી કેમ કે એ કરીએ તો પછી કાવ્ય શેલી જેવો હતો તેવાનું રહે નહિ. બીજાં ઉદયેષ્યાત્ર સખાણો એટલે: ‘ધી આર્ટિસ્ટ-ધ ટ્રાઇસ-ગોર્ન’ (ગેડમ સોફિયા વાલિયા); ‘ધી ઈરથેટ, ૨૦૦૦ ઈયર્સ એગો’ (સુકુમાર દત્ત); ‘આર્ટ ઈન ઇન્ડિયા—એ ઇયર્સ સો’ (એ. સી. ગંધુલી), ‘વેસ્ટ આફ્રિકન નીચો આર્ટ’ (સુનીતિકુમાર

ચેટરછ) 'સંસ્કૃત ડ્રામા ઈન કેરળ' (રાજેન્દ્ર રાંકર). કાવ્યો આઠ છે. નલિની ગુપ્ત, હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, આર્જવ, અમલકિરણ વગેરેની એ રચનાઓમાં અસામાન્ય અધ્યાત્મલક્ષી વાનો દર્શાવે અને અનુભૂતિઓનાં આરોપન દૃષ્ટિએ પડે છે.

૨

'સદયોગીઓ' નિબાળ 'માનસી'નું આવશ્યક નિયમિત અને વિસ્તારથી 'આપવાનું' અને લેવું બેઠએ પણ અનેક કારણે તેને એ રીતે આપવાનું હમણાં હમણાં બનતું નથી. આ બાબતમાં આવતા અંકથી સુધરવાની આશા દર્શાવી, ગઈ દીપોત્સવીના આઠા પર હજી એ લખી રાકાયું નથી એવું જીતેલી વાન લેવાનું સ્વીકારી, કેટલાંક પત્રો વિશે ચોક્કસ સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ જ આવજાતે લખીએ છીએ.

નૂની સંસારસુધારાપ્રવૃત્તિ જેમાં પોતાની સ્થિતિ રાંત ન્યોતિ નવેસર લખવે છે તે 'ન્યોતિર્ધર' (અમદાવાદ); સુરત ત્રિહયો અને એની આસપાસનો પ્રદેશ મળીને બનતી 'પરશુરામ-ભૂમિ'ની લાક્ષણિક લક્ષણો બનવા ચોખ્ખતાપૂર્વક ચડાવું 'પૂર્ણ' (નવસારી); વિશેષ કરીને સિંધી વાક્યમયનો પણ સાથે બૃહદ્ગુજરાતના કેટલાક સંજ્ઞાસંપન્ન 'યુવાનોની કલમના સુરસિક સાદિત્યનો પરિચય કરાવનાર, માત્ર હંમેશા જીવનાર પણ એ કારણે ઉપેક્ષાપાત્ર નહિ એવું 'સુદિગ્ધી' (કરાંચી); એના મૂળસ્વરૂપ 'રમૂજ' ને અગે આગકાર આપી રાખીએ ત્યાર પહેલાં જ નવો અવતાર ધરનાર, રંગુન જેવા મોટા બૃહદ્ગુજરાતી માણના રસીલા સમાચાર આપવાને પતિસાદ પૂરા પાડનાર, ખં. 'જવાહરલાલ નેહરુનાં લક્ષ્યદેશ પ્રવાસનું' પહેલું ક્રમિક પ્રકાશન કર્યાનો જરા જીતનાર, 'નૂતન પ્રલોકદેશ અને રમૂજ' (રંગુન); હિંદુ સંસ્કારિતાનાં શ્રેષ્ઠત્વ-પોષક અંગેને વિકસાવવાના અભિલાષ સેવતું, શુદ્ધ અને ગારવાન્વિત સંસ્કૃતનું, ગુજરાતનું એ પ્રકારનું કદાચ એક જ સામયિક 'શુરુકુલ-સુદર્શન' (સુરત) અને, અગ્રપ્રદેશ વચ્ચેથી જ પ્રગટતું તથા એ કારણે આમજીવનના પ્રશ્નોનું માદિની પ્રચાર અર્થાં વગેરે કાર્ય વધારે ગારવાન્વિત તથા અસરકારક રીતે કરી શકતું 'આમસેવા' (કનાવા: તા. કચોલ); આ સર્વ નવા, સદયોગીઓને સત્કારતાં અને શુદ્ધીપા-યુષ્ઠ છંદનાં અમને આનંદ થાય છે.

સૂરતનાં બે સામયિકોને પણ ગયા ચરણમાં નવું વર્ષ લગ્યું છે: રાજકારણ ઉપરાંત બહુકે એની સાથે સાથે, 'લોકવાણી' પહેલેથી જ અભ્યાસ અને વિચારશીલતાવાળાં સાહિત્યપૃષ્ઠોને લીધે ધ્યાન ખેંચનારું કાર્ય કરતું રહ્યું છે; અને આજે 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' ચાલુ હોત તો પણ આપણે કહેવું પડત કે એની વિશિષ્ટ સેવાની પૂર્તિ કરનાર તરીકે સર્ગવં લેખી શકે તેવું રસિક તેહલું જ લેખી કાઢતું વાદ્યમય જે આપણને 'નૂતન શિક્ષણ'માંથી મળે છે તે અત્યંત છે સર્વથા અલભ્ય. ખંનેને એમનાં નવા વર્ષ માટે અભિનંદન આપી કવિબ્રમાં સવિશેષ ઉત્તતિ ઇચ્છીએ છીએ.

શિક્ષણસંસ્થાઓનાં ત્રણે પત્રો વિશે નિવિસ્તારથી લખવાની ઇચ્છાને સ્વચાલાવે રોકતી પડે છે: મુંબાઈની રો'ટજેવીયર્સ કોલેજના શુભરાતી મંડળ તરફથી પ્રગટતું વાર્ષિક 'રશ્મિ', મુંબાઈની ન્યુ ઈસ્ટ સ્કૂલનું 'ઉષા' અને પોરબંદરના કેળવણીખાતા તરફતું 'હનુમાન જર્નલ': ત્રણે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓની લાક્ષણિક ભૂમિએ અને વિચારોનાં નિદર્શક છે, ઉત્તેજનાદ છે અને દરેકમાંનાં કેટલાંક લખાણ વિદ્યાર્થીઆસમની બહાર પણ વંચાવાને પાત્ર છે.

મરાઠી: 'લોકશિક્ષણ' (પુના)ના બંને સંબંધણીય 'ડા. કેતકર' વિશેષાંકો વિશે; મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપત્રિકા (પુના)ના ૩૬મા અંકમાંનાં બાકરણપરિપદવિષયક લખાણો વિશે, તથા પ્રાન્તીય સાહિત્યોના પરસ્પરના પરિચય માટે ધણો આવકારક પ્રયાસ કરનાર ભારતીય સાહિત્યપરિપદના મરાઠી સુખમત્ર 'સિદ્ધાંત' વિશે હવે પછી લખવા ઉમેદ રાખીએ છીએ.

—વિ.

પ્રાશ્નિકા-પૂર્તિ

૧. મારી જીવનકથા જવાહરલાલ નેહરુ, (આ. બીજી): મહાદેવ ડ. દેસાઈ (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; રા. ૩).-૨. ઝાંઝનાનાં જળ: સોપાન (નૂતન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; રા. ૧).-૩. સ્નેહત્રિપુટી: બદ્ધકુમાર ચારિત્ર (જે ધણી મોજ કાર્યા. મુંબાઈ; રા. ૨૧).-૪. બેલવાળો: નાજરદાસ ઈ. પટેલ, મલાટ (૩ આના).-૫, ૬. પથિકનાં પુષ્પો: સુચ બીજે; પૂર્ણચોગની ભૂમિકાઓ: અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ; રા. ૧૧ અને ૧૧).

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગયા અંક પછી મલેલી નીચેની વિશેષ મદદનો આભારસદ સ્વીકાર કરીએ છીએ:

૧. શ. ને. ૧ બી. ધંડ્યા, બાવનગર	રૂ. ૨૫
૨. ,, મનમુખલાલ આત્મારામ મારુતર, મુંબાઈ	...	,,	૨૫
૩. જસ્ટિસ દરેસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા, મુંબાઈ	...	,,	૨૫
૪. દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, મુંબાઈ	...	,,	૨૦
૫. રા. નિધુતરાય મરાવંતપ્રસાદ દેસાઈ, બાવનગર	...	,,	૨૦
૬. ,, વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ, બાવનગર	...	,,	૨૦
૭. ,, હાટાલાલ કેરાવલ, મુંબાઈ	૧૦
૮. ,, દેવકરજી નેજુરી મોનલ	૧૦
૯. ,, સુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત, બરુચ	૧૦
૧૦. ,, એક બંધુ ' મુંબાઈ	૧૦

કુલ રૂ. ૧૭૫

૨. (૧) એ પોણાબસેં રૂપિયા મળવાથી, (૨) અચેત્ર ને મરાઠી સામયિકો વગેરે મળાવવાં જરૂરી છતાં તુર્ત માટે એ ખર્ચ બંધ કરવાથી, (૩) ગયા સાત માસમાં બે અંકોને બદલે એકનું જ બિલ થયું તેથી, અને (૪) નીચે કલમ ચોથીમાં નોંધી છે એ દુખીકતને કારણે, દાણ નથી લેતો. (એનું સૂચન ગતીકમાં કરેલ, તે) લેવા પડી નથી; અને, ગયા અંકમાં નોંધેલ રૂ. સાઠાબારસોના કરજમાંથી રૂ. બસોની રકમ ધીરનાર શુભેચ્છકોને પરત કરી શકાઈ છે.

૩. પરિણામે, આજની તારીખે પાંચ લેનોનું હેતુ નીચેની વિગતે 'માનસી' ને મળે છે.

ચાન નં. ૧	રૂ. ૨૦૦
" " ૨	,, ૨૦૦
" " ૩	,, ૨૦૦
" " ૪	,, ૩૦૦
" " ૫	,, ૧૫૦

કુલ રૂ. ૧,૦૫૦

૧. નામો પદોનાં રકમસૂચ્યા પ્રમાણે મોકલી, પછી અકાસદિ કરી મોકલ્યા છે.

એ લોનો ક્યારે બરપાઈ થશે ? એનો કોઈ બાગ બરાશે, તેા નવી લોનો લઈને જ ને ? આ પ્રશ્નો અમારી સતત ચિંતાના વિષય છે. જેમની મનોવૃત્તિ અને શક્તિ એ ચિંતામાં સક્રિયપણે અને સત્વર સહજાગી થવાની હોય તેમને બને તે નાની મોટી મદદ, યથાસંભવ, આપવા કે મેળવવાની વિનંતિ કરીએ છીએ.

૪. સંચાલક રા. વિજયરાય ક. વૈદ્યને ગયા જીનની તા. ૨૧ મીથી પ્રોફેસરશિપની જે આવક (માસિક રૂ. એકસોની) ચાલુ થઈ છે, તે આખી માનસીમંદિરમાં પ્રતિભાસ જમે કરવામાં આવે છે; અને મંદિર તરફથી એમને, એમની ગયાં બાર-તેર વર્ષની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ અગિના શિરસ્તા મુજબ, ખર્ચભેગ રૂ. પોણાસો દર માસે ઉપાડવા દેવામાં આવે છે.

૫. આ અંક ઘણો મોટો થયો. એ માટે ખીજું કશું નહિ પણ એક કરતાં વધુ પ્રકારની સંભેગવશતા જવાબદાર હતી. એ હવે ઓછી થતી આવતી હોય, બહેર કરતાં સંતોષ થાય છે કે આવતો અંકોંક હિસોબરની આખરે પ્રગટી શકે તેવી ગોઠવણુ થઈ છે.

૬. આ અંકના પૃ. ૪૮૬થી ૨૩૬ થતા લખાણમાં સંભેગ-વશાત્ કેટલીક ભૂલો રહી છે એ માટે દિલગીર છીએ.

લાખનગર તા. ૨૧-૬-૩૭

મંજૂષા

નવલવિશેષ

લેટિનમાં સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ

એનું નામ છે ‘ લિંગ્વા સંસ્કૃતા ’ (સંસ્કૃત ભાષા) અને એ મધ્યે વર્ષે રોમથી પ્રગટ થયું છે. કર્તાનું નામ છે શ્રીધર રેમ્પોલા દેલ તિન્દારો. તેઓ રોમની પોન્ટિફિકલ સેમિનરીમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક છે અને ત્યાંના પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે, લેટિન ત્યાંનું શિક્ષણવાદન હોઇ, એ ભાષામાં સંસ્કૃતનું આ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું છે. એ સુધ્ધ સંસ્કૃત અક્ષરોવાળું અને અદ્વિતર યોગ્ય કદાના પાઠો (વિદ્યાર્થો, શબ્દકોશ, મનોમત્તવાળા) સહિતનું હોવાને કારણે વ્યાકરણશાસ્ત્રની સારી રચનાનો પણ નમનો છે. મનોમત્તોમાં, લેટિનમાંથી સંસ્કૃતમાં તથા સંસ્કૃતમાંથી લેટિનમાં ભાષાંતર કરવા વાક્યો ને કંડિકાઓ બાંધારકરની સંસ્કૃત-પ્રવેશિકાઓની રીતે અપાયાં છે; અને સંસ્કૃત ઉતારા માટે ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ગાનપદ્મગ્યાત્ર, પંચતંત્ર અને કથાસરિત્સાગરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે — ત્રિવેણી : (ફેબ્રુ. ’૩૭) :

ભારતનો સાંસ્કારિક વારસો

શ્રી ગમકૃત પરમહંસની સ્તાપ્તીસમિતિએ (બેલૂરમઠ, કલકત્તા) એ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે, ‘ ધ કલ્ચરલ હેરિટેજ ઓફ ઇન્ડિયા ’ એ નામથી, ત્રણ મોટા મોટા સચિત્ર ભાગમાં

અને ત્રીસ રૂપિયાની કિંમતે (શરૂઆતમાં વીસ દતા એમ સાંભળ્યું છે.), મહત્વનો અંચ બદાર પાડ્યો છે. એમાંના માત્ર એક-ત્રીમ-ભાગને નમૂના તરીકે લઈ એ મૂલ્યવાન કાર્યોના પરિચય સાધવાનો પ્રયાસ કરીએ તો માલૂમ પડે છે કે એ ભાગમાં આ પાંચ વિભાગ છે: (૧) ' લેન્ડમાર્ક્સ ' અને ' ઈન્ડીઅન કલ્ચર '; (૨) ' ઇન્સ્ટીટ્યુશન-સ '; (૩) ' ધ પર્સુટ ઓફ સાયન્સ '; (૪) ' ધી આર્ટ્સ '; (૫) ' લિટરેચર ' આ છેલ્લા વિભાગનાં પાંચ લખાણો એટલે: (૧) ' સંસ્કૃત કાવ્ય-લિટરેચર ' (ડૉ. પી. સી. લાહિરી); (૨) ' ધ સંસ્કૃત ગ્રામા ' (ડૉ. એસ. કે. દે); (૩) ' ધ રિપરિમ્યુઅલ આઉટ-લુક ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર ' (ડૉ. પી. સી. ચક્રવર્તી); ' ધી ઓરિજિન ઓફ ગ્રામર ઓફ તામિલ લિટરેચર ' (સ્વામી વિપુલાનંદજી). બાકીના ચાર વિભાગોનાં ૩૧ લખાણ પછી તે તે વિષયના તદ્દવિદે ઉચ્ચ વિદ્યતાપૂર્વક, વિષયને સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ એટલે વધુમાં વધુ ન્યાય અપાય તેવી રીતે અને શિક્ષિતમાત્રને રસ પડે તેવી રીતે લખેલો છે. લેખોના મોટે ભાગે બંગાળી તથા થોડા યુક્તપ્રાંતી અને મરાઠી છે. પાનાં મોટાં સાતસો જેટલાં અને રંગીન તથા સાદાં મળીને આકર્ષક ચિત્રો સાઠથી વધુ વધુ છે.

પી. ઇ. એન. ૧૪મી પરિવદનો ઉવાલ

આ પુઠો ગ્રેમમાં જવાનાં છે એ દિવસોમાં જ, એ અહેવાલનો નજીસોક પાનાંનો મોટા કદનો અંચ નામે ' ફ્રાટી'નથ ઇન્ટર્નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ધ પી. ઇ. એન. ક્લબ્ઝ ' આવી પહોંચે છે. એને વિશે વિગતથી લખવાનું ભવિષ્ય પર રાખી અહીં એટલું જ કહીશું કે દુનિયાને ખીજે છેડે (દક્ષિણ અમેરિકાના આર્જેન્ટિના દેશમાં) બરાચર એક વર્ષ પર-૩૬ના સપ્ટેમ્બરના પૂર્વાર્ધમાં-ભરાયલા એ આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યસંમેલનના કાર્ય-કર્તાઓની અહેવાલ બદાર પાડવાની કાળજી અને ઝડપ આ

બાલુના એવા કાર્યકર્તાઓએ નમ્રભાવે અનુકરવા જેવી છે. પરિપક્વમાં થએલાં વ્યાખ્યાનો અને વિવાદોના વિષય આજના જીવનપ્રશ્નો સાથે જેમ સંપર્કવાળા છે, તેમ એ સર્વતુ બુદ્ધિ-વિષયક ધોરણે જોવી કક્ષાનું તેમજ ભાવો-વિચારો, આવી પ્રવૃત્તિને શોભાની રીતે, સજીવ અને તેજસ્વી છે.

રણુછોડભાઈ-શતાબ્દી

એક શબ્દચિત્ર

[ધી. ગ. મહેતા: 'ચેતન' ન્યુ.-ફ્રે. ૧૯૨૨; પૃ. ૩૭]

દેટલાંક લોક એવાં હોય છે જેમની હયાતી દુનિયા બૂલી જાય છે. તેમની હયાતીની દુનિયા પર અસર જ થતી નથી. કમાડે છોકરાઓના ઘરમાં અતિવૃદ્ધ ડેશી પેટે તેમનો વસવાટ જ શરીરથી ન હોય એવું મનાય છે. દાદ્યનિક જગતમાં કક્ષાપીનો વૃદ્ધ ટે'લિયો અને વર્ડઝવર્થનો 'લીય ગેધરર' અને ગુજરાતના સાહિત્યજગતમાં કચ્છના દિ. બ. અને 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક તથા ઔદ્યોગિક ઇતિહાસના કર્તા રણુછોડભાઈ ઉદયરાગ એવા જન્માય છે. રણુછોડભાઈ જૂના ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ સાક્ષર છે. સાંજે ચોપાટી ઉપર મીઠા પાઘડી પહેરી, લાકડી લઈ ઘણી વાર ફરવા આવે છે તે રણુછોડભાઈ. પેલાં બાળબોધમાં છપાયેલાં પુસ્તક છે તે એમનાં. એમની વૃદ્ધ આંખો ભૂતકાળમાં નેષ્ટ રહેતી જન્માય છે; એમનું શરીર વર્તમાન અને ભવિષ્યને સાંકળે છે. તેમની ધીર ગતિની સ્થિર ચાલ તેમનાં પુસ્તકો પેઠે જૂના જમાનાની યાદ આપે છે. વર્તમાનમાં મચી રહે એટલું તેમનું હૃદય યુવાન નથી; યુવાનોની ટીકા કર્યે જાય એવું આધેડ વયનું એમનું મન નથી. એમની બુદ્ધિ વર્તમાન સિતિથી વિખૂટી પડેલી જન્માય છે. સંસારચાળા શેકરખીમરે કહ્યું છે કે વૃદ્ધાપો એટલે ફરી વારનું બાળપણ. આ વયોવૃદ્ધ સાક્ષરનું જીવન એ કમન સાચું પાડનું જન્માય છે. જગતનાં દૃષ્ટિમ બંધનોથી

હૂકું, બાળક જેવું એમનું હૃદય સિનેમા જેવા વિનોદમાં રસ લઈ શકે છે એટલું જ નહિ પણ ઘડીઘડીમાં ઉસ્કેરાઈ જાય છે. વીતી ગયેલા જમાનાના જૂના પુરુષોનો આ એક મુખ્ય ગુણ છે. રણછોડભાઈના સંબંધના એવા બે પ્રસંગો અહીં જણાવું છું.

૪. સ. ૧૯૧૬માં ગાંધીજી^૧ મુંબાઈમાં વસવાટ કર્યો. ગાંધીજીએ જહાર બિલા રહેલા જગતને ઘડીભર વિમાસણમાં પાડે એવાં કૃત્યોની પરંપરા. સાદું ગુજરાત એકીટથે ગાંધીના મતની રાહ જોતું: સંસારસુધારા, ધાર્મિક, રાજકીય, સૌ ત્રિપથોમાં ગાંધીને પ્રમુખસ્થાન આપાતું. કોઈક પટેલ-ખિલો માટે મહેનત કરી રહેલાં ‘હિંદુસ્તાન’ જેવાં પત્રોના માલિકો ગમે તેમ ગાંધીની મદદ મેળવવા ઈતિજાર થતા. આ વખતે અંત્યજન્મ ગુજરાતમાં પૂરે રસે ચર્ચાતો હતો. એમ મનાતું કે ગાંધીના અભિપ્રાય ઉપર હિંદુ માન્યતાઓનું જીર્ણ, દેવદારી ખંડેર ટકી રહ્યું હતું. એમ કહેવાતું કે જીવાન ગુજરાત સમાજના જૂના રાજને ત્યજી દેવા એકપગે થઈ રહ્યું હતું. જૂના સંસ્કારોનાળા થઈાણ, નિઃસ્વાર્થ પુરુષો એમ માનતા કે સમાજની અવનતિ આવી પહોંચી છે. વયોવૃદ્ધ રણછોડભાઈ આ વસ્તુસ્થિતિથી દુઃખ પામ્યા. સમાજની પુનર્ધટનામાં એમને કષ્ટ અને દુઃખની ચીસો સંભળાઈ. શંક કુમુદની વહારે ધાતા માનચતુર પેઠે રણછોડભાઈ ચોપાટીના મકાનથી નીકળ્યા ને ગાંધી પાસે આવ્યા. ગાંધીજી જૂના ગુજરાતના વૃદ્ધ સાક્ષરને ઓળખ્યા ને એમનું સ્વાગત કર્યું. વિહ્વળતાવાળા રણછોડભાઈએ કહ્યું “હું લઢવા આવ્યો છું.” ગાંધીના અરસિક દેખાતા મોંના ખૂણામાં જરાક હસતું જણાયું. રણછોડભાઈએ અંત્યજન્મ છોડી દેવા ગાંધીને સમજાવ્યા. ગાંધીજી ચોડીક ચર્ચા કરી; એક તરફ રાજ્યનીતિ,

૧. ગાંધીજી, એ નામ જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં બધેઆમ મુદ્રાશીને વાંચવા વિનંતિ છે.—સં. ‘મમ.’

જેલ, આફ્રિકા ને મત્સ્યાગ્રહના પરિચયવાળા પ્રકૃતિશાંત, નહિ યુવાન નહિ વૃદ્ધ, એવા ગાંધી ધીરે ધીરે સાચવીને વિવેચી વાતો કરી રહ્યા હતા, બીજી બાજુ લાગણીઓને સહજ વશ થતા વૃદ્ધ રણુ-છોડભાઈ જોસભેર વાતો કર્યે જતા. પરિણામે રણુછોડભાઈનું મન લાગણીઓથી ઘેરાઈ ગયું ને રજા લીધા નિના જ તે ઊઠીને જતા રહ્યા.

આવો જ બીજો પ્રસંગ એક કોલેજની સભામાં રચાયો. સભામાં એક જ ગુજરાતી સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી દાનર હતી. એક સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીને ગુજરાતી ભાષામાં રસ લેતી જોઈ રણુછોડભાઈને એટલો આનંદ થયો કે એ વાત સંબંધી પાંચેક મિનિટ પહેાંચે, એટલું એમણે વિવેચન કરી નાંખ્યું. એ વૃદ્ધ પુરુષના હાવભાવ અને તેમની કરચલી પડેલી લિંગનયલી આંખો તેમની સરહદહૃદયતાનું સચોટ દર્શન હતું. 'એટિફ્ટ' વાળા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ આશ્ચર્ય પામી જોઈ રહ્યા. કોઈકે કોલાહલ કર્યો પણ રણુછોડભાઈ તો વિના સંકોચે પોતાના સરળ હૃદયનો ભાવ જણાવી ગયા. એમ લાગે છે કે એમના જમાના પછીના લોકોમાં આ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો.

આગ કોઈક અર્ધકાલ્પનિક વ્યક્તિ (' ગિયંકલ ફિગર ') સંસારથી દૂર પણ સંસારના સરોવરની પાળે બેસી દૂરના ભવિષ્ય-માં નીરખી રહે તેવા આ વૃદ્ધ પુરુષ નવીન ગુજરાતના જુવાન ગુજરાતીઓ ને ગુજરાતજોની સાચી ખોટી પ્રવૃત્તિઓના મોટા મહાસાગરની ઊંબો જોઈ રહેતા મને જણાયા.

‘ નાટ્યપ્રકાશ ’ વિશે મ. ન. દ્વિ.

[મણિલાલ ન. દ્વિવેદી: ‘ સુદર્શનગદ્યાવલિ’ પૃ. ૮૮૪]

નાટકોની હત્પત્તિ થી રીતે થઈ તથા નાટકની રચના કેવી રીતે થાય છે એ આદિ વિષયનું જ્ઞાન રા. રા. રણુછોડભાઈ હૃદયરામને પોતાના અંથો ગોજવાના દીર્ઘ પરિચયથી સારું

યથેષુ' છે, અને તેમને જ હાથે આ ગ્રંથ લખાયો એ બહુ સારી વાર્તા છે. સંસ્કૃતમાં 'દશરૂપક' નામનો ગ્રંથ છે અને ભરતમુનિનાં નાટ્યસૂત્રો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વનો આધાર લઈને આ ગ્રંથ યોજ્યો છે. અને એમાં રા. રણછોડભાઈ સારો વિજ્ઞાન પામ્યા છે. પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકર્તાએ અંગ્રેજીમાં જેને "યુનિટિઝ" કહે છે તે નિયમની સારી ચર્ચા કરી છે, અને ત્યાં તેમણે સર વોલ્ટર રોબિન્સન મતને અનુમોદન આપી શક્યતા ઉપર વધારે ભાર મૂકી યુનિટિને વળગી રહેવાના બંધનને ઝાઝો આદર કર્યો નથી તે યોગ્ય છે. નાટક, કાવ્ય, કથા, સર્વમાં મુખ્ય વાત શક્યતા છે. શક્યતા સાથે ઔચિત્ય પણ જોઈએ; પરંતુ આજ-કાલના દેટલાક ટીકાકારો અમુક નાટકમાં અમુક યોજનાને હાથે અમુક કેમ નથી કર્યું એવી જે ટીકા કરે છે તે સમજ્યા વિનાની છે. શક્યતા સચવાતી હોય, વિશ્વનિયમાનુસાર દેશ-કાલ અને વસ્તુવિન્યાસ મથાર્ય હોય, તથા જે મુખ્ય વાત આખા લેખમાં પ્રતિપાદન કરવાની છે તે પરત્વે તે તે ભાગનું ઔચિત્ય સચવાતું હોય તો અમુક યોજના કેમ કરી ને અમુક ન કરી એ કહેવું એ ટીકાકારોનું કામ નથી. ... રા. રણછોડભાઈએ યોજેલી પ્રસ્તાવના તોર વિષય સર્વ લેખકોને વાંચવા યોગ્ય છે, એમાં એમણે ઘણો શોધ કરી ઉત્તમ બોધ સંગ્રહી છે. ગ્રંથની રચના તથા શૈલી પણ સુશ્લિષ્ટ અને સુંદર છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત શ્લોકનાં

૧. અહીં 'ક' સરતચૂકથી આવ્યો લાગે છે. ધનંજયના એ ગ્રંથનું નામ છે 'દશરૂપ' ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ સમાસ એમ 'ક' વિના જ રચાયો છે (જુઓ પ્રો. રોલ્ડરાય ૨. માંકડકૃત 'દાઈસ ઓફ સંસ્કૃત લામા' પૃ. ૨૮)—સં. 'મા.'

૨. બીરી રીતે, પ્રવેશકનો; પ્રસ્તાવના તો પહેલી જુદી છે. જેમાં શોધ તથા બોધ છે તે 'રૂપકનો પ્રચાર' નામે પ્રવેશક લેખે મૂકેલ નિગ્રંથ પ્રસ્તાવનાની પછી છે. સં. 'મા.'

ઉદાહરણોના જે મનહર આદિ છંદ કરવાની તેમની પદ્ધતિ છે તે જોઈએ તેવી રસાવદ નથી, એ વાત એમના જેવા રસિક લેખક સદજ માન્ય કરશે. “ તલ્લખદી ગૂજરાતી ” ના પ્રયાગો માનથી તળખદા શબ્દો માત્ર વાપરવાથી, રગ, તત્વ, શાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ વિદ્યામાનને બાલવૃદ્ધ પથિત વાચતા સાથે સમજાતું નથી તેવી કરી નાખવાનો ગંત્ર જાણનાર મહાપંડિતો આવે આશ્ચર્ય મરે નો તે દીક છે; રસજ્ઞ^૧, મર્મજ્ઞ, તત્વજ્ઞ, કવિઓએ પંડિતો-એ આ વિષયમાં અવશ્ય વિવેક કરવો જોઈએ. “ યદપિ નાટક એટલે લજવી બતાવવું, રૂપક એટલે રૂપણ, એ અર્થને વળગી રહીને રા. રણુછોડબાઈએ અંથ વિરતામો છે તે યોગ્ય છે, તથાપિ નાટકના વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ કરતાં તેનું મૂલ ખીજ જે રસ છે, તેનું પણ કાંઈક વિવેચન કરવું હતું. રૂપણમાં પણ રસોત્પત્તિ, રથાચિલાવ જમાવવો, વ્યગિચારી આદિથી પુષ્ટ કરવો, એ મુખ્ય હેતુ છે. રૂપણ પોતે તો અનુભાવનો એક વિભાગ ગણી શકાય તેમ છે. એટલે કાવ્યમાત્રમાં તેમ દરય કાવ્ય-નાટકમાં મુખ્ય નિદાન તો રસ જ છે, ને તેનો વિવેક અંથમાં જણાતો નથી, જેથી અંથમાં પૂર્ણતામાં કાંઈ ન્યૂન પડે છે. રસ શું ? મુખ્ય રસ કાણ ? રસનો અંગાંગિ લાવ કેવો છે ? ઇત્યાદિનો વિવેક નાટકના વિભાગ સમજનારને અતીવ આવશ્યક છે. અમને એમ લાગે છે કે રા. રણુછોડબાઈ રસ સંગ્રહે જુદો અંથ લખે છે તેથી તેમણે આ લેખમાં એ વિષયની ઉપેક્ષા કરી હશે.

સ્વ. ડૉ. કારીખસાદ જયસવાલ

૧

જાપાંમાં આવેલી અવસાનનોંધોમાંથી મળે નહિ તેવી કેટલીક સ્વ. ડૉ. કા. પ્ર. જયસવાલ વિશેની મહત્વની વિગતો

૧ આ ૧૧ શબ્દોને મુદ્રાપત્ત કર્યા છે અંગે; મૂળમાં તેમ નથી.
—સ. ‘ મા ’

પ્રમિદ્ધ પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ ૨૮. ચાલુલ સાહિત્યપત્રે એમને વિશે
 ‘વિશાલ ભારત’માં (સપ્ટે. ૩૭) લખેલા લેખમાંથી મળે
 છે: (૧) સ્વર્ગસ્થ શ્રીમંત પિતાના પુત્ર હતા તેથી ઑકસફર્ડમાં
 ઊંચી કેળવણી લઈ શકેલ તથા હિંદુ આબ્યા બાદ પણ લાંગા
 વખત સુધી ગુજરાત માટે વલખાં મારવાની જરૂર નહોતી
 તેથી ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી શકેલ; (૨) સ્વ. સ્યામજી કૃષ્ણ
 વર્મા, લાલા હરદયાલ વગેરેનો સંપર્ક પોતાને વિદેશોમાં થએલો
 તે એમની અસર હેઠળ પોતે પણ ઘણા ક્રાંતિકારી-સામ્યવાદી-
 વિચારો ધરાવતા, જે મનોવલન તેમણે હિંદુ આબ્યા બાદ
 જાહેર કરવું ઉચિત ધારેલ નહિ કેમ કે તેમના પ્રિય વિષય
 ઇતિહાસનાં દુર્લભ સાધનો સામ્રાજ્યવાદી અધિકારીઓ ઇત્યાદિ
 પાસે હતાં તે તેમના સહકારથી જ મળે તેમ હતાં; (૩) પરંતુ
 તેમના એવા વિચારો અધિકારીમંડલથી અજાણ્યા નહિ તેથી
 તેમને કાયદા તથા કેળવણી અંગેની ઊંચી સરકારી કે અર્ધ-
 સરકારી જગ્યાઓથી છેવટ લગી વંચિત રાખવામાં આવેલા;
 (૪) તેમણે પ્રસંગોપાત્ત હિંદુઓમાં પણ ગદ્યપદ્ય લખ્યાં છે.
 સદરદુ લેખમાં તેમના ઇતિહાસગ્રંથોનો પરિચય આપતી તથા
 તેમણે વાક્યમયસૃષ્ટિમાં બોગવેલી કેટલીક ઊંચી પદવીઓની યાદી
 આપી છે તે નીચે મુજબ; (૧) ‘મનુ એન્ડ યાજુવલ્કય’
 (૧૯૧૭); એની સમાલોચના કરતાં ફિટઝ્જેરલ્ડે કહ્યું છે:
 “ આ ગ્રંથે જ્ઞાનને મેષન, બ્યુહલર અને જોલીની સીમાથી પણ
 આગળ વધારી દીધું છે. ” (૨) ‘ હિંદુ-પૌલિટી ’ (૧૯૨૪);
 આ ગ્રંથને ભારતીય ઇતિહાસમાં ક્રાંતિ કરનાર કહીએ તો
 એ અત્યુક્તિ નથી. દેશ વિદેશનાં ઘણાં વિદ્યાપીડિમાં એ પાઠ્ય
 પુસ્તક છે. (૩) ‘ રાજ્યનીતિ-રત્નાકર ’ નું સંપાદન આ ગ્રંથ
 રાજસંસ્થા (રાજાઓ) અને હિંદુ રાજ્યનીતિ સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે: (૪) ધર્મશાસ્ત્ર અને કર્મકાંડ સંબંધી સંસ્કૃત હરન-
 લેખોના સૂચીપત્રનું સંપાદન. (૫) ખારવેલના હાથીગુપ્તવાળા

શિલાલેખની ઉકેલણી; ઉકેલવો અતિ મુશ્કેલ એવો એ લેખ એસાડતાં એમને દસ વર્ષ લાગેલાં. (૬) 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ઇ. સ. ૧૫૦-૩૫૦' (૧૯૩૦): લાંબા સમય સુધી એ કાળ-વિલાગ અંધકારપૂર્ણ મનાયો હતો. (૭) 'ઇમ્પારિયલ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' (૧૯૩૪): આમાં તેમણે ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦થી ૭૭૦ સુધીના હિંદના ઇતિહાસનું સરસ વિવેચન, 'મંજૂશ્રીમૂળ-કલ્પ' એ જૌદ્ધ ગ્રંથના આધારે, કર્યું છે અને કેટલીક ગૂંચો એ કાળવિલાગની ઊકેલી છે. (૮) 'ક્રોનોલોજી ઓફ હિસ્ટરી ઓફ નેપાલ' (૧૯૩૬): ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦થી ઇ. સ. ૮૮૦ સુધીનો નેપાળનો ઇતિહાસ ધણા અંધકારમાં હતો તે આ ગ્રંથમાં ઊકેલવાનો સળગ અને સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ ગ્રંથયાદી પરથી માલૂમ પડે છે કે જાન્યસવાલજી બીજાએ કાઢેલી કેડીએ કેડીએ ચાલ્યા જવું પસંદ કરતા નહોતા પણ તેમનો પ્રયત્ન હમેશાં નવા જ્ઞાનરાજ્યનો વિજય કરવાને માટે હતો.

ભારતના તેમ જ પશ્ચિમી વિદ્વાનોને એમનાં અન્વેષણો માટે ધણું માન હતું. ૧૯૩૦માં તેમને 'ગાયકવાડ સ્વર્ણજયંતી વ્યાખ્યાતા' તરીકે-અગાઉ એ ગૌરવ માત્ર કવિવર રવિનાથને જ પ્રાપ્ત થયેલું-પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. એ જ વર્ષમાં, પટનામાં ભરાયેલી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદનાં પોતે સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. ૧૯૩૧માં પટના-સંગ્રહરચાનના પ્રમુખ બન્યા અને છેવટ લગી રહ્યા. એમના સમયમાં સંગ્રહરચાનનો ધણો વિકાસ થયો હતો. ૧૯૩૩માં જાગલપુર મુકામે ભરાયેલા બિહારપ્રાંતીય સાહિત્યસમેલનના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે ૮૪ સિદ્ધોની હિંદી કવિતા વિશે સરસ વિવેચન કરેલું તથા ઇ. સ. ૮૦૦ના અરસામાં થયેલા એ કવિઓનો સ્વીકાર ડૉ. ઓક્સફોર્ડે (હિંદની બાયા-ઓના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકે) ત્યાર પછી કર્યો. એ જ વર્ષમાં

વડોદરામાં ભરાયલી સાતમી ગ્રામ્યવિદ્યાપરિષદના ૧ ડૉ. જાયસવાલ પ્રમુખ હતા. ૧૯૩૪માં અને ૧૯૩૬માં, એમ બે વાર તેઓ ભારતીય નિષ્કશાસ્ત્ર-સમિતિના પ્રમુખ હતા. ૧૯૩૫માં લંડનની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના નિર્મંત્રણથી તેમણે મૌર્યકાલીન સિદ્ધાંતો વિશે વ્યાખ્યાન આપેલું. એ માન મેળવનાર તેઓ પહેલા જ ભારતવાસી વિદ્વાન હતા.

૨

તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ પામેલા પંડિત હતા. તેમની શક્તિઓ ધણા જાગ્યા પ્રકારની અને વિશિષ્ટ હતી. ગ્રામીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે આવશ્યક એવું ચીની ભાષાનું જ્ઞાન તેમને હતું તેવું તેમના સમકાલીનોર્મા-યાં બીજા કાંઈને નહોતું. આ [કલકત્તા] યુનિવર્સિટીના ટાગોર 'લો લેકચરર' તરીકે તેમણે મનુ અને યાગવલ્કય વિશે આપેલાં વ્યાખ્યાનો તેમની અપૂર્વતાવાળી દૃષ્ટિ અને વિદ્વતાનાં સાક્ષી છે. તેઓ ઓકસફર્ડમાં ચીની ભાષાના ડેવીસ રફોલર હતા; 'હિંદુ પોલિટી' અને 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા: ઇ. સ. ૧૫૦થી ૩૫૦'ના કર્તા હતા; અને 'બિહાર એન્ડ ઓરિસા રીસર્ચ જર્નલ'ના તંત્રી હતા. આવાં વિવિધ સ્વરૂપે તેમણે આ દેશના ઇતિહાસાન્વેષણને કરેલી સેવાઓ અમૂલ્ય છે.... આ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૧૭માં રીતસરનો અનુસ્નાતક અભ્યાસવિભાગ ખોલાયો, તેની પણ પહેલાં તેમને સ્વ. સર આશુતોષ મુખરજીએ

૧. એ પ્રસંગના પ્રમુખવ્યાખ્યાનમાં તેમણે હિંદનો સળંગસૂત્ર ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિએ વિગતવાર રચનાની અગત્ય દર્શાવેલી. વળી પ્રસ્તુત લેખમાંથી જ જાણવામાં આવે છે તેમ, એવા ઇતિહાસ માટેની ચોજના તેમણે આંધ્રવિદ્યાપીઠને ૧૯૦૫ કરતાં તેના કુલનાયકે ચોતાનાં સાધનોની જાણપનો ઈલાજ કરેલ. આ જાખતમાં સ્વર્ગસ્થના જ શહેર પટનાની વિદ્યાપીઠે પણ તેમને સાથ આપ્યો નહોતો.

પુનિવર્સિટીના ઉચ્ચતર શિક્ષણનું કાર્ય કરવા પસંદ કર્યા હતા-
કલકત્તા રીવ્યુ (ઓગસ્ટ ' ૪૭)

“ એ નાગ, ભારશિવ અને વાકાટક રાજ-સમ્રાટોનો
ઇતિહાસ શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે લગભગ [૧૯૯૩] પહેલી
જ વાર લેખ્યો છે, જડેલાં સાધનો સંગ્રહાષ્ટને પડેલાં
ઢાંધને ય બરાબર બેસતાં નહોતાં, ઘણાખરા પુરાવિદો આ
રાજવંશોની ભૂલભૂલામણીમાં અટવાયા કરતા હતા. સાધન-
લગભગનો કેટલોક ભાગ આ કસાયેલ પુરાવિદે સત્તર આની લેકેલી
આપ્યો છે.... ” પ્રો. ઠાકોર (‘ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક ’નું
• પરિશિષ્ટ ખીચું).

ગ્રંથસ્થ સર્જન

પં. જવાહરલાલનો પ્રેમકટોરો

[રમેશનાથ રં. ગૌતમ: ‘જવાહર...પ્રવલેશ’માં પૃ. ૪૨]

હું દોઢ વાગે ચેંબરના મકાનની સીડી આગળ હાજર થઈ
ગયો. ધૂમ તડકો હોવા છતાં સેંકડો દર્શનાતુર લોકોની ભીડ
ત્યાં હતી. પગથિયા પાસે એક આધેડ વયની બ્લડી બહેન બેઠી
હતી. તેના હાથમાં વિખેરેલો ખાસ હતો. લોકો તેની છામચકરી
કરતા હતા. તે હિંદુસ્તાની ન જાણે ને લોકો ખર્ચો ન સમજે.
હું ગયો એટલે મારા તરફ ફરીને તેણે ફરિયાદ કરી. તેના કહેવાની
મનઝાજ હું સમજ્યો.... ...તે કહે કે હું લેપગાનની છું.
પંડિતજી લેપગાન આવ્યા ત્યારે તેમને મારે હાથે પાણીનો ખાલો
પાવા હું ધેલા જેવી તેમની પાછળ ગમી, પણ ભીડ અને કામના
દબાવુને લીધે તેમની પાસે જઈ શકી નહિ. આખો દિવસ હું
આથડી. મારે તેમને જળ પાવું જ છે. મારે મન તેઓ પૂજ્ય
છે. હું છેક લેપગાનથી એ મારે આવી છું ને આ વિખેરેલો ખાલો
લઈને બેઠી છું. મને થતો મળ્યો કે પંડિતજી ઉપર છે. તે આવે
ત્યાં મુઠ્ઠી હું કાઠિ ઉપાયે અડીથી નહિ ખમું. તમારાથી યાવ
તે કરો, પાણી પાછથ ત્યારે જ જીવીશ.હું વિચારમાં

પડી ગયો. મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું એટલે લોકો તરફ ફરીને એ
 બોલી “ જોયુંને, તમે બધા ખાણુ [ખાંડ] ખાઓ છો. આ ભાષ
 જરૂર મને મદદ કરશેકેકડી કરતા લોકને મેં વાર્યા,
 પણ એક મુસીગત હતી. વિઠોમાં બરફ હતો. જવાહરલાલનું
 ગળું હૃદયહાર ખરાબ થયું ગયું હતું. તે ઠંકું પાણી પીતા
 નહોતા; ને પીએ, તો ભારે જોખમ હતું. બાઈને ઘણું સમજાવી,
 પણ તે કહે “ તમે ગમે તેમ કરો, મારું પાણી તે જરૂર પીશે.
 મને ક્યા (પ્રભુ) જેવો વિશ્વાસ છે. હું અહીંથી હઠવાની નથી.
 ને તમે પ્રંડિતજીને કહેશોને, કે જળ સ્વીકારે ? ”
 એને શું કહી શકાય ? કલાક સુધી અમે ને એ બાઈ તડકામાં
 શેકાયાં. છેવટે જવાહરલાલ બિતર્યા. પગથિયે રાકીને મેં વાત
 વાત કરી. એની આંખમાં અમૃત હિભરાયાં. એક પળના વિશ્લંબ
 વગર ખાલો લઇને મોઢે માંજ્યો. પેલી બાઈ જોડેલા હાથે, હરખ-
 ઘેલી, પૂજ્યભાવ નીતરતી આંખે ને પુલકિત વદને જોઇ રહી.
 લોક ઘેલું બનીને જયકાર ગરજાવી બિડ્યું. પ્રેમના જોશ હિભરાયા.
 ધન્ય ઘડી, ધન્ય દહાડો ! જવાહરલાલ સડસડાટ ઝેર જેવું બરફનું
 પાણી ગટગટાવવા લાગ્યા. અડધે પહોંચ્યા, ને મારાથી ન રહેવાયું:
 “ પ્રંડિતજી, બસ; અજ રહેને દીનિયે. આપને ઇસ બુદ્ધિનકા મન
 રખ લિયા; અજ ગલાકો રાખાલિયે. રહને દીનિયે ” પણ એ
 તો જાણે ત્રણ લોકના પરમાનંદનો નિચોડ મહાકષ્ટે લાખ્યો હોય
 તેમ આંખ મીચીને ગટગટાવે જાય, પોણો ટંબજર ખાલી કરીને
 પાછું આપીને દસીને પૂછ્યું; “ બસ ? ઔર પિયું ? ” બાઈ તો
 ગદ્ગદિત થઇ ગઇ. એને જાણે સાત સ્વર્ગ મળ્યાં. તેણે અત્યંત
 કામળતાથી ખાલો લઇ લીધો, ને નમીને બાણુ પર ખસી ગઇ.
 કહો, આ જોઇને લોક પાગલ ન બને ? ને ન પુકારે “ જવાહર-
 લાલ ઝિન્દાબાદ ” ? સૂજેલા, પીડાતા ગળાને મારે જે વિષ
 સમાન હતું તે પીણાનો એણે “ રુચિ રુચિ બોગ ધરાયો. ”

ગ્રંથસ્થ ચિન્તન

નિષ્કામ રાજપદ

[સુગીતાલ વ. સાદઃ 'રાજહત્યા' પૃ. ૩૦૪]

“ પ્રતાપ ! સંકલ્પ વિકલ્પ ન કરીશ. મેં [રાહલ જોગીએ] જીવનમાં વેઠાવેલી, ધનની, કીર્તિની કે જીવનની કામના રાખ્યા વિના ચક્રાવલીના શત્રુઓને માર્યા છે, રાજ્યને આગાદ કર્યું છે અને પ્રજાને સુખી કરી છે. મારા અનેક શત્રુઓ હતા, તારો તો એક જ શત્રુ છે; પણ તે તારો અંગત શત્રુ ન હોવો જોઈએ. નિષ્કામ ક્ષત્રિયને કોઈની સાથે અંગત વૈર ન હોય. પાટણના રાજ્યની સખજતા તથા પ્રભુતાને અર્થે, પ્રજાનાં સુખશાંતિને અર્થે પ્રભાપીડક રાજાને શ્વસ કરવામાં પાપ શું ? દિંસા શી ? લાય શી ? ” પ્રતાપના મનમાં આ ઉત્તેજનાથી વધુ દિમ્બત આવી. કેદલુદેવ સમક્ષ રાજપદની નિર્મળતા સંબંધી કહેતી વખતે એ નિર્મળતાનું પ્રતાપના મનમાં જે મૂલ્ય હતું, તે મૂલ્ય હવે તેને વધી ગયેલું દેખાવા લાગ્યું. તેના મનનું વર્તુળ તેને પહેલાં કરતાં વધારે વિશાળ બનતું બાસ્યું. આર્થ સંસ્કૃતિના રાજપદની ભાવનાના ઉપકારો તેની સ્મૃતિમાં બિભરાયા, એ ઉપકારોની સમીપે અત્યારે થઈ રહેલી એ પદની પિડાના તેને અસહ્ય લાગવા માંડી. પોતે એ રાજપદનો જ એક છદ્મ અણુ હતો, પણ પોતે ય હજુ તેને પૂરવું નિર્મળ રાખી શક્યો નહોતો એવું તેને લાગવા માંડ્યું. કામનારહિત રાજપદ કેટલું નિર્મળ અને તેજસ્વી હોય, કેટલું ઉપકારક અને સંસ્કૃતિરક્ષક હોય, કેવું આર્થ અને ત્યાગપરાયણ મુમુક્ષુ તથા યુક્ત હોય, તેનો ખ્યાલ આવતાં તેનું વીરત્વ તેના અંતરને અપરિચિત પ્રકાશથી અજવાળા રહ્યું, “અને એ નિષ્કામ વીરત્વનો ગુરુમંત્ર રાહલ જોગી પાસેથી લઈ, તેણે આપેલા અંગરક્ષકોની સાથે ચક્રાવલીમાંથી નીકળી, બીજે દિવસે પ્રતાપ આલોર તરફ વિદાય થયો.

જાગૃત અને સુષ્મ મન (પૃ. ૩૪૮)

માણસનું જાગૃત મન જાણે સ્થૂળ દેહનો જ એક ભાગ હોય તેમ સદા પોતાનાં સુખદુઃખને જ સંવેદે છે અને એ સંવેદનાને આધારે મનુષ્ય તે મનની આગ્રાઓને વશ રહીને વર્તે છે. સુષ્મ મન તેથી બુદ્ધ પ્રકારનું છે. કેટલીક વાર જાગૃત મનની સંવેદનાથી નિરુદ્ધ જ સુષ્મ મન અગિયાર આપે છે. સુષ્મ મન ઉપર જન્મજન્માંતરના અનુભવોની, દૂર-દૂરનાં ભૂતકાળનાં સુખદુઃખની, વારસામાં મળેલી અને ઇંતર જનો પાસેથી અહણ કરેલી માન્યતાઓની, એવી કંઈ કંઈ અગોચર છાપો પડેલી હોય છે.^૧ તીવ્ર મંથનકાળે સુપ્ત ઉપરની એ અગોચર છાપો ઉપસી આવે છે; ત્યારે તે જાગૃતિમાં આવી જાય છે અને પોતે જ કરેલા એક કૃત્યની ખીજ જાણીને તેને જાન થવા લાગે છે. માણસને પોતાની બૂલો સમજાય છે, દોષોનું જાન થાય છે, પાપનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ગુમાવેલી તક માટે શોક થાય છે, આમ કયું હોત તો ઠીક હતું અને તેમ ન કયું હોત તો ઠીક હતું એવા વિચારો થાય છે, તે બધું કેટલીક વાર એ સુપ્ત મનની ક્ષણિક જાગૃતિના જ પરિણામરૂપ હોય છે. અંતરાત્માના અવાજ તરીકે પણ તે કેટલીક વાર જાણખાય છે.

સામયિકોમાંથી

મહિમાવન્ત સિંધ

[જનકરાય છે. બુધ: 'સુહિણી' ઓગસ્ટ '૩૭]

સિંધ ધણું ઘણું શકે એમ છે; ધણું ઘણું શકે એમ છે. જે પ્રદેશમાં મીઠો મહેરામણ બારે માસ પોતાનાં મીઠાં પાણીથી ધરતી

.૧. આ વાક્યનું સુદાધનત્વ મૂળમાં નથી પણ અહીં છાપતાં આપેલું છે.—સં. 'મા. '.

માતાને તૃપ્ત કરે છે, તે સિંધનો મધ્ય પ્રદેશ પુરાતન કાળથી જ મદાન સંસ્કૃતિ અને મદાન પ્રગ્નઓનું જિગમરધાન રહ્યો છે. તે જ પ્રદેશમાં તાજેતરમાં જ શોધાયેલાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળને સીમાડે પદોચ્ચતાં પ્રાણવાન પ્રગ્ન અને સંસ્કૃતિનાં અસ્થિઓ (મોઢનન્ને-ડેરા) આવેલાં છે. તે જ પ્રદેશમાં વેદકાળમાં સિંધુને કાંઠે ખેરીને સિંધુનાં જ ગુણગાન ગાતાં રતોત્રી આપણા ઋષિમુનિઓએ રચ્યાં છે. તે જ પ્રદેશ ઉપર મહાભારતકાળમાં રાગ્ન વ્યવસ્થનું રાજ્ય હતું. તે જ પ્રદેશમાં બૌદ્ધકાળમાં ભગવાન તથાગતના શિષ્યોએ પગપાળા મુસાફરી કરી અદિંસા અને સુવર્ણમય મધ્યમાર્ગનો બોધ કર્યો, જેનું સ્મૃતિચિન્હ, મીરપુરખાસ પાસેનો બૌદ્ધસ્તંભ, હજી પણ જળવાઈ રહ્યું છે. જાડીનો ઇતિહાસ તો સર્વવિદિત છે: દરારીઓનું આગમન, મદાન સિકંદરની સ્વારી, તેજે સિંધુકિનારે ઠેરઠેર ખેસાડેલાં યાજ્ઞાં, શક લોકોનું આગમન, ચિવરયાન(સેવાજી) આહ્વાણબાદ અને દેવળજંદરની જાહોજાણી, દાદિર અને ચચની મરગાયા, મુસલમાનોનો સિંધના અને દરવાજેથી ધોરા પણ મહમ પ્રવેશ... ..

પ્રગ્નસંધનું રચનાત્મક કાર્ય

જીનીવામાં આવેલી પ્રગ્નસંધની પુદ્ધિચિંત્રક સહકારિતાની સમિતિના સભ્ય મો.જાં અર્જેએ ફ્રાન્સમાં 'ધ મીનિંગ ઓફ ઓબ્જેક્ટ ઓફ ઇન્ટેલેક્ટ્યુઅલ ઇન્ટેનેશનલ ફ્રાન્સ-એપરેશન' વિશે ગઈ તા. ૨૯મી ડીસેમ્બરે આપેલા બાયબુના 'સીક્ષેન ડેલી ન્યુસ'ના (તા. ૩૦-૧૨-૭૬) ૪૫૫૫માંથી નીચેનાં બાણવાન્નેત્ર ચિન્હો તારવ્યાં છે.

૧. પુદ્ધતો અભાવ એ જ શાંતિ નથી-જેમ, શૂદ્ધતેજનો અભાવ એજ ઉત્તમ શૂદ્ધજીવન નથી. જતે દાખલામાં, શાંતિ કે શૂદ્ધજીવનની મપુરતા એ વિધાનાત્મક વસ્તુ દોવી નોંધએ, માત્ર નિરોધાત્મક નહિ.

૨. આ કારણે પ્રજાસંઘની પ્રવૃત્તિને જે રાજકીય સિવાયનાં પાસાં છે તે પણ ઉપયોગી બનકે વધારે વિચારવાળોગ છે. એમાં રાજ્યેરાજ્યના પ્રતિનિધિઓ રાજ્યપ્રકરણી દૃષ્ટિએ ભેગા મળે છે. તે તો જનતામાં યુદ્ધનો અભાવ કેમ સધાય, તેના ઉપાયો વિચારવા અને ચોજવા માટે; તેમાં તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં ધણી બાંધછોડ કરવાની, આપ-લે કરવાની, છૂટા મૂકવાની હોય છે.

૩. એ કાર્ય ધણું આવશ્યક અને હિતકર છે એમાં ના નહિ પણ પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર ભાષણારો અને સમજણ વધે તે માટે રાજકીય સિવાયનાં સામાજિક અને શુદ્ધિવિષયક ધણાં કાર્યો પ્રજાસંઘ કરે છે.

૪. પ્રજાત્વ અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ગયાં ૮૦-૯૦ વર્ષમાં ધણી આગળ આવી છે. તે અમુક અંશે હજી છે એ સાચું; પણ એ ભાવના આખરે તો એક કૃત્રિમ ભાવના છે એ વાત જ્યારે પ્રીસરાય છે ત્યારે તે વિધાતક અને બાધકર રૂપ પકડે છે. જગતનો વિચાર આપણે પ્રજાઓના કે રાષ્ટ્રોના સમૂહરૂપે નહિ પણ મનુષ્યજાતિના વિવિધ સભ્યોના સમુદાયને રૂપે કરવો જોઈએ. મનુષ્યની મનુષ્યતા પહેલી-ખીણું બધું પછી, એ જ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિનો માર્ગ છે.

૫. આ છેવટની મહાભાવનાથી પ્રેરાઈને પ્રજાસંઘ મૂડી-ગંજૂરીના આર્થિક તેમ જ જુદા જુદા ભૌતિક-શાસ્ત્રીય વિષયો માં-રાજકીયેતર વિષયોમાં-દેશદેશને લગતી માહિતી કેન્દ્રસ્થ કરવાનું તથા એનો પ્રચાર અભ્યાસીઓમાં કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. આ કાર્યની પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલો જાપાનનાં મુખ્ય પાનાંમાં ચબ્દ-પતાકા ('સ્ટ્રીમર-હેડલાઈન') દ્વારા ફરકતા હોતા નથી, છતાં એ કાર્ય છે ધણું રચનાત્મક અને જગદુબાપી તથા એની અગત્ય સમય

વીતતાં સમજશે. પ્રજાઓ જે જાગૃતોમાં પરસ્પરરિરોધી નથી, તેવું એ કાર્ય છે.

૬ પ્રજાસંઘ એનિસિનિધા અને મંચુરિયાનાં પ્રકરણોમાં નિષ્કૃળ ગયો એ ખરું, પણ મનુષ્યકૃત સર્વે વસ્તુઓમાં હોવાની જ એવી એ નિષ્કૃળતા છે. અને, પ્રજાસંઘ દળ તો બાહ્યા-વરથામાં છે એ જોતાં, એની રાજકીય સિદ્ધિઓ પણ આવી કેટલીક નિષ્કૃળતા પછી જ શક્ય બનવાની. એવો સુદ્ધિ આગળ જતાં જોતે તે માટે ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસ કરવામાં ખંતથી મંડી રહેનાર કોઈક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા જોઈએ અને પ્રજાસંઘ તેવી એક સંસ્થા છે જ.

મંદિરનો ઘંટનાદ : પુરવણી

૭. ઉપરનું ટાઈપમાં ગોઠવાયા પછી મદદની એક વધુ રકમ મળી છે : રૂ. ૨૦ (અંકે વીસ), ભાવનગરના સ્વ. માણેકલાલ મોજીલાલ મજુમુ ફંડમાંથી, દરરો રૂ. ૪૦૦ લાલ બા. મહેતા અને રા. શાંતિલાલ શુ. મહેતા, એ ફંડનો લાભ અમારી પ્રવૃત્તિને લાંબા વખત સુધી ઉત્સાહપૂર્વક આપ્યા બદલ અમે એ બંને શ્રેયસ્ક લાભ્યોના ખાસ ખાત્રી લીએ, શુદ્ધા છે કે, ' માનસી 'ને જરૂર પડે ત્યાંસુધી એ લાભ દરવર્ષે નિઃશંકપણે મળ્યા જ કરશે.

૮. એક વધુ લેાન (નં. ૧) પણ, રૂ. દોઢસોની, આ પૂરો પ્રેસમાં નય છે ત્યારે લીધી છે. એ સાથે કરજ પૂરા બારસોનું બને છે.

૯. ઉપરની કલમ ચોથીમાંની બાબતને અંગે એક નાનો ઉમેરોઃ જમ એ રો રૂપિયાની મુખ્ય આવક તેમ લેખો વગેરે માટે મળતી નાની રકમો પણ, અંગત ઉપયોગમાં નહિ લેવાતાં, ' માનસી 'ને જ નય છે; અને ઉપાડવાના પોલોસો તો કોઈ પણ સંબંધમાં પેલોસો જ રહે છે.

ભાવનગર તા. ૨૪-૬-૩૭

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

૧૫૦૦

ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહોરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની દાસ્ય અને દાજ્જરજવાળીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦

કેળાંવાળી અને ખીજ વાતો : (શ્રી. મસ્તકકીરની નવી
દાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને ૨૫૭ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને દસો. ૧—૦

રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦

સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૨—૦
છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામનમુકાદમનો અવ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮

ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (ગદ્ય કાલના ગૂજરાતની
સ્તેદ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦

સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. દિગ્મતલાલ અંબરિયાનું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦

સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય વેદનું વિદ્વાતપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮

નર્મદ શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અપાયેલી અંજલિઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦

નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ચિત્રાવલિ : (શ્રી કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંજાવર મથક

શુક સેલર્સ
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સિપલ ટ્રીટ
મુંબઈ નં. ૨

વર્ણાનુક્રમણી

અનંત વિશ્વની યાત્રાએ	૫૧૬	પ્રાપ્તિ-રીકાર-પૂર્તિ	૬૧૧
આત્મસમર્પણ	૩૮૬	બસો-પાંચસો શબ્દોમાં	૫૧૫
ઉપ-કવિ	૫૬૨	મગદેશ	૪૪૬
ઉપરકોટ	૩૯૨	લાલા અને સંપ્રદાય	૫૭૩
ઠેકભૂલદરી	૩૬૪	મંજૂષા	૬૧૪
મધ્યમ ચિન્તાન	૬૨૬	મંદિરનો પંદનાદ	૬૧૨
„ સર્ગન	૬૨૪	રખડોટભાઈ-રાતાબદી	૬૧૧
જૂના ગુજરાતી કુદા	૪૨૨	રખપિંજણ, નાદપ્રકાશ	૫૩૬
ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	૫૮૬	રમણલાલની વિચારસૂત્રિ	૫૪૭
ધ્વનિ	૫૭૩	વર્ણાનુક્રમણી	૬૩૨
જગત્ત્રયોષ	૬૧૪	વાતસ્યનો વિજય	૩૬૬
નવીનપુરનો યાત્રી	૪૭૧	વાસરિકા	૫૬૮
નિકષ	૫૪૭	સાધકની દૃષ્ટિએ	૫૩૩
નિકષપૂર્તિ	૬૦૬	સામયિકોમાંથી	૬૨૭
પૃથ્વી: ઇતિહાસ, હવામાન	૫૫૮	સંસ્કારી છવો	૪૮૬
પોલ ખનડનની મુલાકાતે	૪૬૬	સ્વ. ડૉ. કા. પ્ર. બપસવાલ	૬૨૦
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૫૭૧	પંડે સ્વ. માનસકેરભાઈ	૬૦૭

ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઍન્ડ પ્રૂડેન્શિયલ

એસ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

સ્થાપના ૧૯૧૩

પ્રમાર થયેલી થાપણ

રૂ. ૨,૧૮,૭૦૦

(કંપીટલ)

જિન્દગીના વિમાણું ફન્ડ

રૂ. ૬૪,૦૦,૦૦૦

પ્રમુખ :

સુર લલુભાઈ શામળદાસ નાઈટ

દશ વર્ષમાં ત્રણગણું બોનસ

દર વરસે દર હજારે આખી જિન્દગી ઉપર રૂ. ૨૨-૮-૦

હયાતીના વિમા ઉપર રૂ. ૧૮-૦-૦

ખાસ લાભો

૧. ૨૬ થયેલી-પોલિસીને ફરી ચાલુ કરવાની ખાસ સગવડ

૨. પોલિસી હોલ્ડર કાયમને માટે અપંગ થતાં જીવિધના પ્રીમિયમ માફ.

૩. એક્સ્ટેન્ડેડ એસ્યોરન્સ-પ્રકત પાંચ વર્ષ પ્રીમિયમ બરવાથી બીજાં પંદર વર્ષ સુધી પોલિસી ચાલુ રહે એવી યોજના.

૪. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર અઢી ટકા વટાવ.

નવાગીર વાડીઆ બી.ડી.ગ

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

એરથેનેડ રાડ, કોટ, મુંબઈ.

મેનેજર

INDUSTRIAL & PRUDENTIAL ASSCE
CO, LTD.

માનસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૨, ગ્રંથાંક ૪

ડીસેમ્બર ૧૯૭૬

આ ગ્રંથમાં

માનસાંકર મહેતા	•	ધનમુખલાલ મહેતા	•	કેશવરામ શાસ્ત્રી
પૂજાલાલ	•	મજરાય દેસાઈ	•	ગૌરીપ્રસાદ જાલા
માદરચણ	•	ગિરધરલાલ શેઠ	•	ગુલાબદાસ બોંકર
...	•	નાથાલાલ દવે	•	...

મા નં સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક
૨-૪

પૂર્ણસંખ્યા
૮

દિસેમ્બર ૧૯૩૭

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

૮. ભારતનો આત્મા

ભારતવર્ષ પર મને પ્રીતિ છે, તે હું ભજોજના અમુક ભાગની મૂર્તિરૂપ કહેં છું, તેથી નહિ, તેમ, આ ભૂમિમાં જન્મવાળું મારા ભાગ્યમાં હોવાને કારણે પણ નહિ; પરંતુ એટલા માટે કે ભારતે અનેક અધ્યાધુની ભરેલા યુગો વીની ગયા છતાં હજી પણ તેના મહાન પુત્રોની ન્યોતિર્મથ ચેતનામાંથી નીસરેલી પ્રાણવન્ત વાણીનું જ્વન ક્યું છે—સત્ય જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ બ્રહ્મ સત્ય છે, બ્રહ્મ જ્ઞાન છે, બ્રહ્મ અનંત છે; શાન્તાં શિવમદ્વૈતમ્ શાન્તિ_બ્રહ્મમાં છે, શિવ બ્રહ્મમાં છે, અને ભૂતમાત્રનું અદ્વૈત પણ.

ब्रह्मनिष्ठोमृदरथः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्यत्કर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥

શુદ્ધરથીએ પોતાનું જીવન બ્રહ્મનિષ્ઠ તરીકે ગાળવું, વસ્તુમાત્રના તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવામાં પરોવાવું અને જીવનનાં કર્મમાત્ર પરમાત્માને સમર્પણ કરવાં. આ રીતે આપણે ભણવા પામીએ છીએ કે ભારતવર્ષ અને ભારતવાસીઓ ને ખરેખર શોધે છે તે નારિતરૂપ શાંતિ નથી અથવા કોઈ યાંત્રિક રચના કે કૃત્રિમ યુક્તિ નથી, પણ, તેઓ 'શિવમ્'માં તથા 'અદ્વૈતમ્'માં રહેલી શાંતિને શોધે છે; વળી આપણે ભણવા પામીએ છીએ કે કર્મથી વિમુખ રહો એવી ભારતની એનાં સંતાનો પ્રત્યે આજ્ઞા નથી, પણ, જીવનના આધ્યાત્મિક રહસ્યના શુદ્ધજ્ઞાનપૂર્વક પ્રશુસાન્નિધે કર્મ કરવાની તેની આજ્ઞા છે; વધુમાં, આપણે ભણવા પામીએ છીએ કે ભારતમૈયાની આ સાચી પ્રાર્થના છે:

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्त्योमाद्

वर्णानेकाभिहितायो दधाति ।

विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः ,

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनयतु ॥

જે એક છે, જે સર્વે વર્ણભેદથી પર છે, જે વસ્તુમાત્રની સ્વાભાવિક જરૂરો પૂરી પાડે છે, જે પદાર્થમાત્રને સાધનત બરાબર સમજે છે, તે દેવાધિદેવ આપણુ સર્વને શુભ એવા જ્ઞાન વડે એકરૂપ કરો.

[રત્નન્દ્રનાથ ટાગોર : ' કલ્યાણ હેરિટેજ ઓફ ઇન્ડિયા ' પૃ. ૧]

વિષયદર્શન

વવ ૨

અધ્યાંક ૪

સર્જન અને નિબંધો.

આત્મસમર્પણ	૧૩૩
બે માનસી-કાવ્યો				
પૂનલાલ	૧૩૪
તને શું અરપું ? (કાવ્ય)				
'બાદરાયણ'	૧૩૫
અર્થાધ્યાન કાવ્ય				
નાથલાલ દવે	૧૩૬
મણિલાલચરિત્રની સામગ્રી				
સ્વ. માનસંકર પી. મહેતા	૧૪૧
સ્ત્રી-સામાનતાનો આચીન સંઘામ (નિબંધિકા)				
પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ યુ. જાલા	૧૫૫
નૃત્ય-અભિનય-કલા (વાર્ષિકાવલોકન)				
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૧૬૬
આગલી રાત્રે (નવલિકા)				
શુભાબદાસ ઝોકર	૧૭૬
સાધકની દૃષ્ટિએ : ૨ (પૂર્ણયોગિક અધ્યયન)				
ગિરધરલાલ શેઠ	૧૮૪
સહગત નરસિંહરાવ (સંસ્મરણ)				
વિજયરાય ક. વેદ	૧૯૬
સ્વ. કનૈયાલાલ વડીલ (વ્યક્તિત્વનિદર્શન)				
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૭૦૮

નિકષ

આચીન શુભરાત્રીનું માર્ગદર્શન (' અપભ્રંશપાઠાવલી ')				
કેશવરામ કા. રાજી	૭૨૧
નવીન જેતુ' રસિક (' નવલઅંબાવલી ')				
પ્રો. મનરાય યુ. દેસાઈ	૭૩૩

સાપના વારા

‘ સરયૂ ’

...

...

...

૭૪૫

આયુર્વેદમાં ચેતન

‘ મો. પ્ર. વૈદ્ય ’

...

...

...

૭૫૬

ખસો-પાંચસો-સાઠદોઢાં (૩ ટૂંકાં અવલોકન)

વિ.

...

...

...

૭૫૯

પરિચાયિકા : ૧, ૨ (૩૨ અંધપરિચય) વિ. ... ૭૬૪, ૭૭૧

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર (૨૩ પુસ્તકોની વિગતવાર પહોંચ) ૭૭૫

સહયોગીઓ (૨૧ સામયિકોની નોંધ) : વિ. ... ૭૭૬

દ્વનિ (અવસાનનોંધ; ધંટનાદ) : વિ. ... ૭૭૯

મંત્રુપા (વર્ણાનુક્રમણી) ... ૭૮૪

માનસી અયોગી; સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય ... લવાજમ (વાર્ષિક), રૂ. ૫; દેસાવર, રૂ. ૮), છટક, રૂ. ૧૧... શાખાઓ : (૧) સુખાધ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂરત, લોકવાણી મુદ્રણમંદિર, ચૌરા પુલ; (૩) ભરૂચ, શ. ગણપતરામ મ. ત્રિવેદી, સાંકડી શેરી; (૪) વડોદરા, પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ, શિયાપુરા; (૫) અમદાવાદ, ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ; (૬) કરાચી, નૂતન સાહિત્યભંડાર; (૭) રાજકોટ, ધ ન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન હોલ સામે; (૮) લામનગર, શ. રામચંદ્ર ઝોઝા, ઝોઝાનો ડહેલો; (૯) જૂનાગઢ, પ્રો. રાંકરલાલ ગ. રાણી, વણજારી વાવ; (૧૦) પોરબંદર, શ. જયેન્દ્રરાય મ. પાઠક, રામટેકરી રોડ.

હવે નવાં લવાજમ પાકે છે

અને એ વિશેની વિગતો આ અંકનાં છેવટના પૃષ્ઠોમાં (‘ મંદિરનો ધંટનાદ ’ એ નોંધમાં) છાપી છે. સર્વ આલોક-અંધુઓ એ વાંચીને તેમાંની સૂચનાનો વેળાસર અમલ કરવા કૃપા કરે. એ મ. ઓ. ત્યાં આપેલ ગ્રેસને સરનામે ભાવનગર મોકલવાના છે.

તંત્રીખાતાના બધા કામકાજ માટે, વધુ ખર્ચ અપાતાં સુધી, આ સરનામું વાપરવું : દરજી મહોલ્લો, નાનપરા; સૂરત.

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધૃધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ મુજેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશે તો મુકાબલે કાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

તમારા વીમાના તમામ
પ્રકારના કામકાજ માટે
અમારી પાસે જ આવજો.

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી,

પ્રમુખ : શેઠ મથુરાદાસ વિસનજી ખીમજી

જે. પી. એમ. એલ. એ.

—ન્યાં—

જિંદગી, આગ, મોટર, મરીન
અને ખીજ તમામ પ્રકારના
વીમાનું કામ સંતોષકારક
રીતે કરી આપવામાં આવે છે.

સદર જામીનગીરી, દાવાતી
તાત્કાલિક પતાવટ, અને
જીંદગીના વીમાના
ખિલકા નજીવા દર
એ
અમારી વિશિષ્ટતા છે.

એજન્સીની શરતો માટે મળે અગર લખો:—
ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબલ ઇન્સ્યુરન્સ કુંપની લી.
હેડ ઓફીસ : ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

તમારે બીજી વખત ત્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબં-
ધિતું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્સડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારનું સરનામું—‘ ‘ જીનક્રેમ ’ ’

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એફ

ઇન્ડિયા લીમિટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, બ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખબરો હીરા

હીરાની સળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
કુડા જોડીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અંગે ખાસ મોટા સ્ટોક તૈયાર કર્યો છે.

હીરાની સળી અને કુડા બેડી વસાવવી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી ખાસે હરહંમેશ રહેતી મૂકી છે. ઘસાય નહી, પીસાય નહી, કુટે નહી, તુટે નહી, હંમેશ પ્રકાશતા હીરાના દાગીના તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને શોભાવનાર, તેમજ તમારા કુટુંબની મહત્તા વધારનાર છે.

બહારગામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. ધી મોકલવામાં આવશે. કોઇપણ કારણસર પસંદ ન પડે તો એક અઠવાડિયા સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ચોખ્ખી ચાંદીની દરેક ચીજ કીંકારત બાવે મળશે.

સૂરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હીરાના વેપારી તથા ઝવેરી, ડાહ્યા, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક્ર હિન્દુ લોજ ક્ર

૨૧૫, કાલજાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : ૬૪૬૮.

ધી દિનિટી ટિંબર સિંડીકેટ

ઇમારતો લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૯.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

SINGLE IDE — *ays* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men, animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the Materia Medica, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PIN CESS STREET, OMBY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

પેન્શન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વીમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેન્શન' દર તથા માહને બાકીની મુદત મુધી આપવામાં આવે છે અને વીમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચૂકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ, મુંબઈ.

૬-૧૦, ડીનલેન ફોર્ટ; મુંબઈ.

—સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય અશક્ય છે—

“ યુ ની વર્સ લ ”

એક અપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાના દેકા માટેની પોતાની
લાયકાત પૂરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇન્જનિયરિયામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનીવર્સલ’-

ને જ આપો.

“યુનીવર્સલ,” જિંદગીના વીમા માટે ગરોળ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ મેળવે
તેવી યોજનાઓ સૂચવી શકે છે. તમારા વહાલાં બાળકોની
દેશવણી અને લગ્ન, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને વૃદ્ધા-
વર્યામાં ગુજરાન માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનીવર્સલ” ની પોલિસી લેવાયાં મળી શકશે.

હાલના વેપારી મંદીના સમયમાં “યુનીવર્સલ”ની એજન્સી
તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

લખો:—ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

—મેનેજિંગ એજન્ટસ:—

એમ. કાનઈ એન્ડ કં.

—સેડ ઓફીસ:—

યુનીવર્સલ બીલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ.

ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક

ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તથા ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન, વિવેચન અને પ્રકાશનનું કદ રાયલ ૮ પેજ, પંદર ફારમનું, પાનાં ૧૨ નું છે. સારા કાગળ, સુંદર છપાઈ, સચિત્ર પૃષ્ઠ છતાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩.

લેન્ડુ-માર્ચ ૧૯૩૮ના અંકમાં મુખ્યલખાણો : પારિતોષ સમારોહ (દિ. બ. કેરાવલાલ મુવ); કળીર સંપ્રદાય (પ્રો. બળવંત રાયઠાકોર); ગુજરાતની બૂરચનાની લપટિ (પ્રો. કાલાપેસી); બૈજાનિક રાષ્ટ્રસંમદ (મેસર્સ ચોપટલાલ શાહ, ભોળીલાલ પટવા).

૧ સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ ખુ. જાની,

૩૧૫ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર
વિકલબાર્થ રોડ, કેંગ્રેસ લેઇન, મુંબઈ નં. ૪.

૨ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૭.

નવા પ્રકાશનો] શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં [નવાં પ્રકાશનો

૧. હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ : કવિ મધુસૂદનચરિત્ર
(૨. સં. ૧૯૧૪) મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૨. જીવન અને ઉત્કાન્તિ: (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા.
બીમભાઈ લાલભાઈ દેશાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧
આકૃતિઓ. પારિમાણિક કાષ સાથે. પા. ૧૫૦ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૩. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨ જો: ગુર્જરવંશીય
ચાલુક્યવંશ પર્વતના. મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

૪. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લેખ: પ્રાચીન ગુર્જરી
ગુર્જરવંશ પર્વતના. મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૫. હવામાન: ગુજરાતની પરિસ્થિતિ: રા. રા. મુકન્દ હતાકર તથા રા.
બીમભાઈ ન. દેશાઈ પા. ૧૫૦ સચિત્ર, નકશાઓ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૬ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ: રા. યશવંત ગુ. નાયક પા. ૧૨૦ સચિત્ર:
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૭. કૃષ્ણકીડા કાવ્ય: (પ્રાચીન, હૃદય સ્કંધ પદ્યબંધ લાગવત)
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૮. ભૂગોળવિજ્ઞાન : (ગુજરાતનું, પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારી) :
ભોળીલાલ ગિ. મહેતા. (રૂ. ૧૧૧).

દરેકના રાયલ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃષ્ઠ.

શુકસેલરોને જરૂરિયાત લેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સમાનાં બીજાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીઓ અને ઈનામો માટે

અડધી દિંમતે મળશે.

પત્રવ્યવહાર કરવો:—૬૦ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું

શુકસેલર્સ: પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

ધી બોમ્બે ફો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ

સોસાયટી, લીમીટેડ.

ચેરમેન દિ. બ. યુનીલાલ મો. માંધી B. A. LL. B.
The Pioneer Co-operative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી જિંદગીના વિભો શા
માટે ઉતરાવશો ? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ ની નાની રકમ તેમજ મોટી રકમોના
વિમાની સગવડ.
- (૨) ચેર હોદ્દો ન હોવાથી પોલિસી હોદ્દોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની દેખરેખ અને
ગવર્નમેન્ટ સીલિટ.
- (૪) રૂ. ૧૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલિસી માટે
દાખલ તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધિઓ, ગામાંઠિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં કચળ સહગૃહસ્થો.

તેમજ છે એન્ટો—હિદાર સરતો.
બોમ્બે ફો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એન-સી લેવ.થી તમને ફાયદો થશે.
વધુ વિગત માટે લખો:—

યુનીલાલ ડી. બરશીવાલા
મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર.

૬, બેક્રે હાઉસ લેધન; હાટ, મુંબઈ.

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

- ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહેરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની હાસ્ય અને હાજરજવાબીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦
- કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકદ્વારની નવી
હાસ્યપ્રસાદી : ૧૨ વાર્તાઓ અને રમૂજ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦
- રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦
- સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૧—૦
- છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮
- ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (ગઇ કાલના ગૂજરાતની
રનેહ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦
- સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. હિમ્મતલાલ અંબારિયાનું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦
- સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય વેંવનું વિદ્વાતપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિતાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અપાપલી અંજલિઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ચિત્રાવલિ : (શ્રી કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઈંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી નૂતન અને જાણીતું ગંજાવર મથક

શુક સેલર્સ
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

ત્રિ-સેસ્ટ્રીટ
મુંબઈ નં. ૨

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

દરિયોઈ' શે પ્રત્યે માં. પ્રિયાના ઉદ્ગારો

[' જન્મસિદ્ધમ ' માં લોડ રિડેસે કરેલું અવતરણ]

આપણે—તમે અને હું—જૂના મિત્રો છીએ, જૂના પાડોશીઓ છીએ, જૂના પ્રેમીઓ તથા જૂના યોદ્ધાઓ છીએ; અને કપ્પશાયી થતાં લગી એવા જ રહેવાના. તમે લોકો સમયાનુસાર મારા પ્રતિનિધિ કે કુપ્રતિનિધિ બન્યા છો; મારી વાણીના બ્ધનિવર્ધક (' લાઉડ-સ્પીકર ') અથવા તો ટીકાકાર બન્યા છો; મારા ચારિત્રના શબ્દચિત્રકો પણ છો. આપણા રાજ્યતંત્રના કીલકરૂપ તમે, અને તમે છો મારા સરખાના પગરખામાં ખૂંચતા કાંકરા પણ. વળી તમે એક એવી સંરચા છો જેના વિના મારે ચાલે તેમ નથી—કે જે મારી પ્રતિજ્ઞા, મારા નામ અને મારા જાહેર જીવન સાથે અતૂટપણે જોડાયેલી છે. આવો, તમે સૌ નજીક ને નજીક આવો, મને ભીંસતા આવો. હું તમને કદી ચે વઢવા—લઢવાનો નથી. મળે તે ટૂંકડા મેળવો મારી પાસેથી—એમાંથી તમે આખા ને આખા રાટલા બનાવશો. પણ હવે તો મને જવા દો, જવા દો; કેમ કે મારે મારી ટ્રેન પકડવી છે—તમે જાણો જ છો ને, કે એક ફ્રેંચમેને પોતાની પેરિસની ટ્રેન ચૂકવી જ ન ધટે.

॥ १॥

સર્જન અને ચિંતનની અંતરેણી

બધી ૨ અંશાંક ૪

आत्मसमर्पण

આટલા થોડા સમયમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ યઈ જાય એ શક્ય નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ સમર્પણ એટલે પ્રકૃતિના એકેએક વિભાગમાં રહેલી 'અદ્' ની અંધીને કાપીને તે તે મુક્ત અંગને સમગ્રભાવે ભગવાનને અર્પણ કરવું. મન, પ્રાણ તથા અન્નમય-સારી રિક્-ચેતનાએ અને એ દરેક ભાગની એકેક પ્રવૃત્તિએ પણ એક ધણી એક, ઇર્દં ઇર્દં, પોતપોતાનું સમર્પણ પ્રશુને કરવાનું છે; દરેકે પોતાની આત્મારની કાર્યપ્રણાલી છોડી દેવાની છે અને ભગવાન બતાવે તે માર્ગ સ્વીકારવાનો છે. આ બધું એકી વખતે યઈ શકે નહિ જ. પરંતુ સરખાતથી સાધક પોતાની ચેતનામાં સમર્પણ કરવાનો પ્રધાન સંકલ્પ સ્થાપિત કરી શકે છે અને ધણીથી ડગલે ને પગલે, પોતાને જે રીત શક્ય જણાય તે દરેક રીતે એ સંકલ્પનો તે અમલ કરી શકે છે. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં પોતાનું સમર્પણ સંપૂર્ણ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવા તે પ્રયત્ન કરી શકે છે. એક દિશામાં, પ્રકૃતિના એક કરણમાં, આત્મસમર્પણ કરવામાં આવે તો તેથી બીજામાં તે કરવું વધારે સરળ યઈ જાય છે તથા અનિવાર્ય બને છે. પણ પ્રકૃતિના એક ભાગમાં કરેલું સમર્પણ અન્ય ભાગમાં રહેલી બંધનની અંધીઓને તોડી કે નરમ કરી શકતું નથી. સાધકનો પ્રધાન સંકલ્પ દંઢપણે સ્થાપિત થયા ધણી, અને એ સંકલ્પને જીવનના વ્યવહારમાં સરખાતની બદલાતી મને તથા આચારમાં પણ તેને ઉતારવામાં આવે ત્યાર ધણી પણ સાધકની વર્તમાન વ્યક્તિતા સાથે ઘણા જ ગાંઠ બંધનથી જઠડાયેલી અંધીઓને તથા પોતાને મનપસંદ માનસિક ધડતરોને ફેરફારી દેતાં ખાસ કરીને વધારે મુશ્કેલીઓ નડે છે.

અંખાલાલ પુરાણી

૧. શ્રી અરવિન્દકૃત ' બેસેસ ઓફ યોગ 'ના ' કૃષ્ણ-એનિપરેશન-મરેડર ' એ બીબલ વિભાગના પૃ. ૬૨-૧૩૫ ના આધારે,

ઐ માનસી-કાવ્યે

અભીષુ કવિને

: પૃથ્વી :

તને અમર કાવ્યગંધિર રચી મહી માનસી-
તણી સુખગ સત્યમૂર્તિ પધરાવવાના કવિ !
હરે સદ્બિલાપ છે ? વિદિત કિંતુ છે કે મસી-
મહી વિમલ શ્વેત સુંદર સરોજમાં જે છવિ
નિવાસ કરતી નિરંતર ન તે પદો માંડશે:
સુગંધ પરમાત્મપદ્મવરની સદા શ્વાસમાં
વહાંત મુખ જેહને તરત તેહ તો છાંડશે
વિગંધજર વાતતો લવ સમાગમે વાસમાં.
વૃથા શ્રમ જશે, મહે નહિજ મંગલા આવશે,
પરંતુ કવિ ! ભક્ત ! હોય અભિલાષ જાંચા ઉરે;
લખ સ્ફટિક શુભ અક્ષર અનંતમાં જે સ્ફુરે
બનાવ શુભ તેહનો નિલય; આપ દેવી તહીં
પ્રસન્ન મુખકાંતિપૂર્વક પધારીને લાવશે
અપૂર્વ રસસુરતા ચરણનૂપુરોની મહી
૩૧-૮-૩૫

માનસીને

પૃથ્વી

અભૌકિક સ્વરૂપિણી દુતિવિકારિણી માનસી !
કલા ચરદયંદ્રની અમલ આત્મસાવણમાં
પ્રકુલ પમરાવતી, અમરગંગના વહેનમાં
પતાં સ્નપિત દેનશીકરવડે રહેમાં હસી

સુપદ્મ કિરણાંશુલી પર રમાડતી ઉલ્લસીઃ
પ્રભાવસન ધુધ્યદેહ પર વિશ્વવિસ્તારમાં
પ્રકાશ લહરીવર્તુઃ સુભગ શુભ શ્રીકંઠમાં
સુહે સુમનમાળ નંદનવર્ણતસારે રસી;
કરે અતિમનોહર ગહનનાદવીણા, સ્વરે
અનંત-હિર વીંધનાર ઋતરાધિકા રાગતી,
પદે લસત તારકારજતધૂધરી જાળતી,
અપૂર્વ રસ-છંદના શ્વનિ જગાડતી અક્ષરે,
ધરે અરણ્ય માનસી કવિ-હિરે; કૃપાવર્ષણે
ભરે અમૃતસૂરતા વિલસતી મહોત્કર્ષણે

તા. ૮-૬-૩૫

પૂજાલાલ

તને શું અરધું ?

તને શું અરધું હવે ? સકલ વૈભવો વેડી
અસ્તિત્વ જન્યો, નવીન ધન પામવા ચક્રિ ના,
તને જ ધરવા હતાં સરવ ગીત મેં સંધર્મો,
અને કવિતપાંદડી તુજ લટે હતી ગૂંચવી.
પ્રકાશ તુજ માગતે હૃદયઝંખના દીપનો
સદૈવ અજવાળતો પ્રગટ જ્યોત રાખ્યો હતો.
કંઈક દિન તાહરા રટણમાં ગયા, ગીતના
પ્રલમ્બ લય સૌ રાગ્યા, કવિતપાંદડી ને બધી
વિલાપ ગર્ભ, પ્રાણુલીન યજ્ઞ ભૂમિદેવે પડી,
ન દીપ જલતો રહ્યો, પથ ભરેલ અંધારથી.
હવે તુજ હરે કહે શું પ્રગટી દયા ? દીનનો
અસલ ઉપદાસ કર કરવા અગર આજ તું
તમિસ્ર ધન ભેદતી મુજ સમીપ આવી ? ભલે,
મને ન પરવાહ; દુઃખ મુજ અર્પવાં કાંઈ ના.

ચાન્દ્રાચળ

અર્થપ્રધાન કાવ્ય

“વાંચો, કવિરાજ ! નવીન શું રચ્યું ?”
વડીલ બેઠા નિજ આસને, અને
મને કહ્યું કાવ્ય મુણાવવા નવું;
સારે “હશે કાવ્ય ?” વિચારીને મુઠા
આવી ધીરેથી નિજ ખંડમાંથી:
ત્યાં વાંચતો કાવ્ય મને નિહાળી,
હસી, અને એ નિજ તાત પાસે
બેસી ગઈ સાંભળવા કવિતા.

પ્રભાતનાં ઝાકળમાં બીંબાયલી
રસે ભરી ડોલરની કળાં મીઠી
હતી મુઠા. એ હસતી, અને મુઠું
એ હાથ મારા હૃદયે વસી જતું.
સ્વપ્નો અધૂરાં મુજ બિંદગીનાં
જગાવતી એ; સહુ કાપે મારાં
તપાસતી એ, કરતી પરીક્ષા,
ને એ મને એ ગમતું, અનેક
કાવ્યો તણી એ હતી પ્રેરનારી.
એ આવતાં મેં સવિશેષ ધ્યાન
સર ક્યું કાવ્ય—

૧૯

મેં આદ્યું અર્થપ્રધાન ગીત;
પૃથ્વી તણા ગૌરવવાહી છંદમાં
પ્રાસો તજીને, મતિભંગ સાધી,
વિરામનાં સ્થાન ઉચિત બેસવી,
જે મેં કરેલી રચના અપૂર્વ.
મૂલ્યમાં ભાવ અનેક મૂંઝી

ચાતુર્થી, શબ્દચમત્કૃતિથી,
નિષ્પત્તિ કીધી રસની અનેરી.
શબ્દો તણા શુદ્ધ, યથાપ્રમાણ
હચારકેરી ખૂબ રાખી કાળજી,
ધીરે ધીરે, ચેગ્ય અવાજ ફેરવી
વાંચી રહો છું પદપંક્તિઓ બધી.

૩૧

ને કાવ્યની સાંભળવા પ્રશંસા,
એની ખૂબીને રચના થકી જ્યાં
આશ્રયમાં મુગ્ધ બનેલ નેત્રની
રાખી અપેક્ષા, નવલી પ્રસન્નતા
—ના ભાવથી જોઈ રહી હશે સુધા
એવું વિચારી મુખ ફેરવું જરા—
ના હર્ષ, ના ભાવ કશો જ, આ શું ?
ઉત્સાસની ત્યાં નહિ એક રખા ?
કંટાળાને— હા !—કરી મુખ ત્રાંસું
ખાધું સુધાએ દળવે બગાસું. ૪૧

વડીલ તો કેંક વિચારમાં હતા.
અવાજ મારો નહિ આવતાં, એ
પૂરું થયું કાવ્ય હશે, ગણીને
થાકેલ સાહે “બસ ?” એમ બોલ્યા.

૪૫

હું ધૂંધવાયો મનમાં : નકામા
આવા જનો જે સમજે ન કાવ્યને,
જાણે ન કે શું રસ, છંદ, માત્રા;
પ્રીતિ નહિ શબ્દપ્રજ્જ્વલ મારું,
ચાતુર્થી, વા કાવ્ય—કલા તણા જે
સૌન્દર્યનો અર્થ જ ના પ્રમાણે;

એવા અવિદ્વજનપાસ શાને
લાખ્યો રચી કાવ્ય ? ૫૨

-અને જતાં જતાં
ત્યાં પીપળાના થડને જરાક,
વિચારમાં હું મુજ હસ્ત ટેકવી
ઊભો રહ્યો રાયભર્યો; કદિ હવે
સુધા કને હું નહિં કાવ્ય લાવું.
એને ન જો સાંભળવું ગમે તો
હા એ રહે શુષ્ક, અજાણ્ય, વંચિત;
અજૂર જેવી, કવિતાવિદોહી.
ને વૃદ્ધ તો શું સમજે ? રસેહરી
સુવાસ ઘેરી પદપંક્તિઓ તણી
એ કેમ માણી જ શકે ? ૬૩

મીઠો મૃદુ નૃપુરનો અવાજ
ગુંગ રહ્યો કાનમહિં, ફર્યો ત્યાં
દીડી સુધાને મુજ પાસ આવતી.
ઉત્સાહથી એ ડગ માંડતી હતી;
નેત્રે હવું હાસ્ય, અને હવું અભી:
તેજસ્વી ને મોહક મુખમાં કરી
ઊઠી અનેરી મમતા ભરી હતી.
આવી ઊભી એ, પળમાં બધાએ
મારા મનોભાવ લીધા વિચારી,
ને એ વહી; " રાય હવે જવા દો,
આજે યદ્ય બૂલ, ન સાંભળ્યું મેં
પૂરા રસે કાવ્ય તમારું તથા,
ગરસે યવાની શી જરૂર આવી ?

ને ભૂલ એ સાંભળનારની નથી
એમાં હશે બિલુપ ઠેંક કાવ્યની.” ૭૮

મને યમું બિલુપ તો હશે ખરે,
શબ્દો હશે કલિષ્ટ, હશે કદાપિ
કૃત્રિમ ભાવો, પણ છંદમાં તો,
ન હોય કે ભૂલ જ. એ વિચારતા,
ભૂલી ગયો રોષ હું; ને સુધાને
“શી શી હતી તો ભૂલ?” પૂછના ગયો
ત્યાં તો સુધા હેતભયાં અવાંળે
ઉત્સાહથી પ્રેરક બોલ બોલી-
“જે ગીત મારા મનની કથા કહે,
જે ગીત સૌના હૃદયે રમી રહે
ને જે તમારા ઉરથી સ્વયં વહે,
તેનું ન કાં કાવ્ય રચ્યો ?

૬૦

તેનું ન કાં કાવ્ય રચ્યું ? રચી શકું,
હું શું કદિ ? માનવના હૃદયે ભરી
અનન્ત કો સાગરની વિશાળતા;
ને ત્યાં નિરાશા, સુખદુઃખ, પ્રેમના,
આશા, ઉમંગો, તલસાટ, ઝંખના,
સ્વપ્નો, અપેક્ષા, જય ને પરાજય
કેરા તરંગો અનવધ નળગતા.
ત્યાં સૂસવે બીષણ રોદ્ર વાયુ,
ને ભાવ કેં કેં પછડાય ઉછળે-
એ સર્વ હું કેમ જ ગાઉં ગીતમાં ?
મારી કને શબ્દ નહિ, ન શક્તિ,
વિશાળ વા કામળ ચિત્ત એટલું
મારું ન, કે શું રહે પ્રકંપનું

રાખ્યા કરતા હતા. છતાં હું તેઓના બહુ પરિચયમાં આવ્યો નથી. જોડેલો મને પરિચય હોય, તે ઉપરથી સંસ્મરણોરૂપો કંઈક લખી મોકલવાનું મને 'કૌમુદી' પત્રના તંત્રી શ્રી વિજયરાય વારંવાર કહેતા હતા. પરંતુ મેં ઘણાં સંસ્મરણો વાંચ્યાં છે, તેમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતી બાપામાં લખાયેલાં સંસ્મરણોમાં લેખ્ય કરતાં લેખકની અદ્વંતા વિશેષ દેખાઈ આવે છે. તે જ કારણથી મેં તેઓની ઈચ્છા પૂરી પાડવાનો સ્વીકાર કર્યો નથી. અને તે કારણથી પણ આપને પણ આપે પૂછેલા પ્રશ્નોના જ સંક્ષેપમાં ઉત્તરો આપવા ઇચ્છું છું.

૪. ૨૧. મણિલાલભાઈ ઈ. સ. ૧૮૮૫માં જપારે સામળદાસ કોલેજ અહીં પ્રથમ ઉધડી ત્યારે રાજ્યાતમાં જ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર નીમાઈને આવ્યા હતા. તે સમયે પ્રિન્સીપાલ તરીકે વિલાપતથી એક્સકુટિવ યુનિવર્સિટીના ટ્રેજયર એટ ગનીયન સાહેબ, સાયન્સના પ્રોફેસર જમશેદજી માસ્તર સાહેબ, ઇતિહાસ અને તર્કશાસ્ત્રના પ્રોફેસર એંટી સાહેબ અને ગણિતના પ્રોફેસર હરજીર સાહેબ હતા.^૧

૬. ૪. સ. ૧૮૮૯ના પહેલા સત્રની આખરે તેઓ રાજીનામું આપી મુક્ત થયા, ત્યાર પછી ફરી બાવનગરમાં આવ્યા જ નથી. બાવનગરમાંથી ગયા પછી તેઓ રાજકોટના સુપ્રસિદ્ધ નાગર પૈથ બાવાબાઈ પાસે દવા કરાવતા રાજકોટ ગયા હતા; ત્યાં તેઓને ત્રણ ચાર માસ રહેવું પડ્યું હતું. તેઓએ કૃત્રિમ તાળવું કાઢી નાંખ્યું. આયુર્વેદાનુસાર ઉપચારો શરૂ કર્યા અને સધળો સડો દૂર થઈ, આખું તાળવું કુદરતી રીતે જ સંધાર્ષ ગયું. બિલકુલ ખોલી ચકાવું ન હતું; પરંતુ તેઓના દવાથી સમગ્ર ચકાવ, તેવું ખોલી ચકતા હતા. તે સિવાય શરીરનું સામાન્ય આરોગ્ય પણ સારી પેઠે સુધયું હતું.

૧. આની પછીની એક કવિતા ઘાટી દીધી છે.—સં. મા.

૭. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં અહીંના પ્રખ્યાત દિવાન સામળદાસ પરમાનંદદાસનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓને બે પુત્રો હતા. જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિઠ્ઠલદાસભાઈને મદારાજ સાહેબ તખ્તસિંહજીએ દિવાનની જગ્યા આપી; કનિષ્ઠ પુત્ર લલુભાઈ સાહેબને વસુકાલી અધિકારીની જગ્યા આપી. છતાં તેઓ મુંબઈની એન્ડ્રીન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા અને પ્રિવિયસની પરીક્ષા તેઓએ પસાર કરી હતી. (સ્વ. શામલદાસભાઈ મારા પિતાના સગા કાકા થતા હતા, તે 'સદજ નજીવા' હું.) સ્વ. શામલદાસભાઈનું સતત સ્મરણ રાખવા મદારાજ સાહેબ તખ્તસિંહજીએ શામળદાસ કોલેજ સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૮૮૫ના જાન્યુઆરી માસમાં સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજજી અહીં પધાર્યા હતા, તેઓને હાથે કોલેજ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. તે સમયે પ્રથમ એક પ્રિવિયસ વર્ગ ઉઘાડવા દેવાની મુંબઈની યુનિવર્સિટી તરફથી પરવાનગી મળી હતી. આરંભમાં માત્ર ૧૫-૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા હતા જેમાંનો હું પણ એક હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૬થી ત્રણ વર્ગો ઉઘાડવાની પરવાનગી મળી હતી.

૮. મારા સમજવા પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકેની પસંદગી રા. રા. શ્રી લલુભાઈ શામળદાસ મહેતાની હતી. તેઓ મણિલાલભાઈના ધણા પરિચયમાં હતા. તેઓને પુછાવશે તો ધણી અગત્યની હકીકતો પૂરી પાડશે; છતાં સ્વ. મનઃસુખરામભાઈની ભલામણ અને સ્વ. ગોવર્ધનભાઈની સંમતિ હશે જ એમ હું માનું છું.

૯. સ્વ. મણિલાલભાઈ અહીં આવ્યા પહેલાં મુંબઈની ગુજરાતી શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યાએ હતા. નામદાર ગાયકવાડ સરકાર સયાજીરાવે તેઓને પોતાના રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં ઊંચી જગ્યા આપવાના હેતુથી, તેઓ ઇ. સ. ૧૮૮૪ની આખરે વડોદરે રૂબરૂમાં મળવા બોલાવ્યા હતા. પરંતુ મણિલાલભાઈને જ્યારે અહીં પ્રોફેસરની જગ્યા મળી ત્યારે

તેઓએ ત્યાં જવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી, અને અહીંની જગ્યા સ્વીકારી હતી.

૧૦. અહીંયાં હું હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મારા મિત્રોએ એક નીતિજ્ઞાનદાય નામનું મંડળ સ્થાપ્યું હતું. હું તેમાં અમલગાર લેતો હતો. અગ્રે સમયે નીતિના લેખો સભામાં વાંચતા હતા અને નાનાં નાનાં પુસ્તકોરૂપે પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. સ્વ. મણિલાલભાઈ તે સમયે ઘણું કરીને પ્રિયંવદા નામનું માસિક પત્ર કાઢતા હતા. તેઓએ તે પત્રમાં અમારાં પુસ્તકોની સમાલોચના કરતાં અમને ઉત્તેજન મળે, તેવું લખતા હતા, ત્યારથી તેઓની સાથે મારે પરોક્ષ પરિચય થયો. ઇ. સ. ૧૮૮૩માં હું મુંબઈમાં ગયો હતો, ત્યારે હું તેઓને પ્રત્યક્ષ મળ્યો હતો; તે પ્રસંગે તેઓએ મારી ઉપર બહુ પ્રેમ દર્શાવી ઘણી ઉપયોગી સૂચના આપી હતી. ત્યાર પછી તો તેઓ બાવનગર પધાર્યા, ત્યારે જ તેઓની સાથે સમાગમમાં આવવાનું બન્યું હતું.

૧૧. મારા મિત્ર રા. રા. શ્રી પ્રભાશંકરજીરાશંકર અહીંના રાજ્યખર્ચખાતામાં આસીસ્ટન્ટ રાજ્યખર્ચખાતાના ઉપરી હતા; તેઓ પણ સ્વ. મણિલાલભાઈ સાથે પ્રથમથી સમાગમમાં આવ્યા હતા. મણિલાલભાઈ અહીં આવ્યા, ત્યારે પ્રભાશંકરભાઈએ તેઓને પોતાના એક બીજા મકાનમાં (બહાર રાણિકામાં) રહેવાથી સમવડતા કરી આપી હતી. ત્યાર પછી અહીંના નાગર-વાસમાં અહીંના તે સમયના રાજ્યોટખાતાના મુખ્ય વડીલ સ્વ. હરિલાલ સવાઈલાલ મહેતાના મકાનમાં તેઓ બાંહે રહેતા હતા. તેઓ અને તેઓના બાઈઓનાં મકાનો એક જ ડેહેલામાં આવ્યાં છે. ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૮૭માં અહીંની શાંતિમાં વિવાદ પ્રસંગ હતો, ત્યારે સ્વ. હરિલાલભાઈને મણિલાલભાઈને આપેલા મકાનની જરૂર પડી; તે જ કારણથી તેઓ તે મકાન ખાલી કરી ફરીથી સ્વ. પ્રભાશંકરભાઈના મકાનમાં રહેવા ગયા હતા. તે

સિવાય તે મકાન છોડવાનું ખીલું કંઈ પણ કારણ ન હતું. ત્યાર પછી તેઓ અહીં થોડું રહી શક્યા, અને ફરીથી સ્વ. હરિલાલભાઈના મકાનમાં રહેવાને પાછા આવ્યા ન હતા.

૧૨. અહીં રહ્યા તે દરમિયાન તેઓના ચારિત્ર્ય માટે ફરિયાદ કરવાને કોઈને કંઈ પણ કારણ મળ્યું નથી. બીલટું, તેઓનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હતું, એમ જ મનાવું હતું. વિદ્યાર્થીઓમાં, મિત્રોમાં અને અહીંના નાગર કાર્યભારીમંડળમાં તેઓ બહુ પ્રિય હતા; એટલું જ નહિ પણ તેઓની પ્રતિષ્ઠા પણ બહુ સારી હતી.

૧૩. તેઓ અહીં આવ્યા કે તુરત એડીન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અહીંના વિદ્યાર્થીઓ અને કોઈક નાગરગૃહસ્થોનું એક મિત્રમંડળ તેઓએ રચાવ્યું હતું. રા. રા. શ્રી લલુભાઈ સાહેબના મકાનમાં વખતોવખત તે મંડળની સલાહો બરાતી હતી, અને વિદ્યાના વિષયો ચર્ચાતા હતા. તે જ સમયમાં તે મંડળ તરફથી ધણું કરીને સ્વ. મણિલાલભાઈની સહીથી મુબઈની યુનિવર્સિટીને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતી બાયા દાખલ કરવાને એક અરજી પણ મોકલવામાં આવી હતી.

૧૪. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં અહીંના સુપ્રસિદ્ધ દિવાન ખૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝાએ વેદશાળાનું સ્થાપન કર્યું હતું. સ્વ. મણિલાલભાઈ અહીં આવ્યા પછી તે શાળાના અવરચાયક સંબંધી સૂચનાઓ કરવાને ગંગાભાઈ સાહેબ તેઓને બોલાવતા હતા. સ્વ. મણિલાલભાઈ વેદનો માત્ર અર્થરહિત મુખપાઠ કરાવવામાં આવે, તેથી કંઈ લાભ નથી એવા મતના હતા. તેઓની સાથે ગંગાભાઈ સાહેબે ચર્ચા કરી અને તેના મુખપાઠનો અભ્યાસ કરાવવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે તેની તેઓને ખાતરી કરી આપી. મને સ્મરણ છે કે, મણિલાલભાઈએ તે પ્રસંગની સઘળી હકીકત અમારી પાસે વર્ગમાં કહી સંભળાવી હતી, અને ગંગાભાઈ જેવા મદાન પ્રતિભાશાળી પુરુષના સમા-

ગમથી તેઓને પોતાને અત્યંત લાલ થયો છે, એમ તેઓ મુક્ત કંઠે સ્વીકારતા હતા. પાછળથી ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ગંગાબાઈ સાહેબની કૈવલ્યમુક્તિ થઈ ત્યાર પછી તેઓના સુપુત્ર સદગત વજલબાઈ સાહેબને પોતાના પિતાનું જન્મ ચરિત્ર લખાવવાની ઇચ્છા થઈ. ૨૧. મનઃસુખરામબાઈની લલામણી ૨૧. મણિલાલ-બાઈએ તે પુસ્તકનાં પ્રથમ પાંચ પ્રકરણો લખ્યાં છે. x x x x x અર્થાત્ અહીંના કાયબારી મંડલમાં ૨૧. મણિલાલબાઈ પ્રતિ અપૂર્વ માન હવે, તેમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

૧૫. તેઓ અહીં રહ્યા તે દરમિયાન તેઓએ ગુલાબસિંહ અને કાંતાનાં પુસ્તકો પૂરાં કર્યાં. તે સિવાય નારીપ્રતિષ્ઠા, અદ્વૈતીક્રમ અને મોનીક્રમ, ઇમીટેશન ઓવ રાંકર અને તર્કસંગ્રહની બેઠ બેઠલાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. સિદ્ધાન્તસારનો આરંભ અહીં જ કર્યો હતો. સાથે સાથે પ્રિયંવદા પત્ર તો ચલાવતા જ હતા.

૧૬. તેઓના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં

- ૧ રા. રા. શ્રી લલુભાઈ શામળદાસ મહેતા
- ૨ ' ' બ. ક. દોડાર
- ૩ ' ' ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા (સુરતવાળા)
- ૪ ' ' નારણદાસ ગામી (પાલીતાણાના સર ન્યાયાધીશ)

વગેરે હતા. ઘણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૮૯માં મદાતમા શ્રી ગાંધીજીએ પણ અહીંની કોલેજમાં એક સન અવધાસ કર્યો છે. તે પ્રસંગે તેઓના સંસ્કૃત પ્રોફેસર ૨૧. મણિલાલબાઈ હતા, તે પ્રસંગે તેઓને મણિલાલબાઈના જે સંસ્કારો થયા હશે, તે સ્પષ્ટ રીતે કહેશે, એમ હું માનું છું. તદુપરાંત અહીંના મારા કેટલાક નાતર મિત્રો પણ તેઓના શિષ્યો હતા. અને તેઓ સમગ્ર આ રાજ્યમાં બહુ ઊંચી જગ્યા મુખી ચલ્યા છે. ૨૧. જીવજીરામ સદાશીરામ દવે જેઓ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં જટિલ નામથી

પ્રસિદ્ધ છે તેઓ પણ તેઓના જ શિષ્ય હતા, અને લાડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબના પ્રાપ્તવેદ સેકેટરી તરીકે તેઓએ ધણી વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું.

૧૭. તેઓ અહીં સ્વ. હરિલાલભાઈના મકાનમાં રહ્યા હતા, તે દરમ્યાન તેઓના પિતાશ્રી, માતૃશ્રી, પત્ની, ભાઈ માધવલાલ અને તેઓના પુત્ર ઓછવલાલ આવી ગયા હતા અને લાંબી મુદ્દત સુધી સાથે રહ્યા હતા. તે દરમ્યાન પત્ની સાથે કંઈ પણ વિશેષ થયો ન હતો; પરંતુ સ્વ. મણિલાલભાઈનાં માતૃશ્રી તેઓની ઉપર કંઈક વિશેષ સખ્તાઈ રાખતાં હતાં, એમ જાણવામાં આવ્યું છે. તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે કે-મણિલાલભાઈ, માધવલાલ અને ઓછવલાલ, એ ત્રણે પુરુષો લાંબા હતા, ત્યારે તેઓના માતૃશ્રી અને પત્ની ઠીંગણાં હતાં. તેઓ અહીં રહ્યાં ત્યાં સુધી તેઓ સઘળાં સ્વ. હરિલાલભાઈનાં કુટુંબીઓ સાથે ખુબ હળીમળી ગયાં હતાં.

૧૮. હવે હું થોડાક મારા પોતાના અંગત અનુભવો પણ કહી દઉં.

(ક) સંસ્કૃતભાષા પ્રતિ મને સ્વાભાવિક રુચિ હતી. હાઈ-સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારથી જ વેદાન્તનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરનાં પુસ્તકો હું વાંચતો હતો; સ્વ. સાક્ષરવર્ધ મનઃસુખરામ ભાઈના લેખો તેમ જ પુસ્તકોએ તેમ જ સાધુપુરુષ કેશવલાલ હરિરામના 'આર્યધર્મપ્રકાશ'માં આવતા લેખો અને કવિતાઓએ મારી તે રુચિને સતેજ કરી હતી, તે જ કારણથી કોલેજમાં હું દાખલ થયો ત્યારે મારા સંસ્કૃતના અભ્યાસથી સ્વ. મણિલાલભાઈ મારી ઉપર ખુબ પ્રસન્ન રહેતા અને મારા તે અભ્યાસ વધારવાને મને ખુબ મદદ કરતા હતા. હું વખતોવખત તેઓને મકાને જતો હતો, ત્યાં તેઓ મારી સાથે મિત્ર તરીકે વર્તતા હતા. હું કેટલાંક કૌટુંબિક કારણોને લીધે કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરી શક્યો નહિ. જે કરી શક્યો હોત તો ખી.એ.ની પરીક્ષામાં

સંસ્કૃતભાષાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં તેઓ મને ખાસ મદદ આપશે, એમ વારંવાર કહેતા હતા. ત્રિવિધસના વર્ગમાં પહેલા જ વર્ષને અંતે ગૌરીશંકર ધનામની હરીશર્ષ કરાવવાને માટે કવિ કાલિદાસ નામનો સંસ્કૃત ભાષામાં નિબંધ લખવામાં આવ્યો. મારા નિબંધથી તેઓ બહુ ખુશી થયા હતા, અને તે ધનામ મને આપ્યું હતું. મારા મિત્ર બ. ક. ઠાકોરે પણ તે નિબંધ લખ્યો હતો, તેઓએ મને તે નિબંધ વંચાવ્યો હતો. ઠાકોરે તે નિબંધ મંદાકાંતાવૃત્તમાં લખ્યો હતો અને તે સમયે ઘણું કરીને મેઘદૂતનું કાવ્ય કૌલેજમાં ચાલતું હતું; તેમાંથી કેટલાંક ચરણો પણ પોતાના નિબંધમાં દાખલ કર્યાં હતાં, એમ મને સ્મરણ આવે છે. ત્યાર પછી ઠાકોર તો પુનામાં દક્ષિણ કૌલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયા, અને ત્યાર પછી તો તેઓ કેટલા બધા આગળ વધી ગયા છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે તેઓ વિશે વિશેષ લખવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

(ખ) મારા મિત્રવર્ગમાં પણ મને કોઇ કોઇ વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. કૌલેજમાં પણ ખાસ કરીને હોશકના વિષયમાં અને સંસ્કૃત વિષયમાં વખતો-વખત પ્રોફેસર સાહેબો સાથે વિવાદમાં ઉતરી જતો. ઘણું કરીને માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક ચાલતું હતું, તેમાંથી એક શ્લોક, જેનું મને હાલમાં સ્મરણ નથી; તેનો ભાવાર્થ સ્વ. મલ્લિલાલભાઈ સમજાવતા હતા. મેં તે શ્લોક ઉપર કલકતાના વિદ્વદ્વય જ્ઞાનન્દની ટીકા વાંચી હતી; તેઓએ વેદ-માંથી એક મંત્રનો આધાર લઇને તે શ્લોકનો ભાવાર્થ મલ્લિનાયની ટીકા કરતાં જુદો જ બતાવ્યો હતો. મેં તે પ્રમાણે ભાવાર્થ કયો અને તેના સ્મરણમાં વેદનો મૂળ મંત્ર અને તે ઉપર સાગજીમાર્પની ટીકાનો આધાર આપ્યો. સ્વ. મલ્લિલાલ-ભાઈએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવા અનેક યુક્તિઓ દલીલ સંભળાવી. ત્યાર પછી છમાસિક પરીક્ષામાં

તેઓએ તે સ્ત્રોત ઉપર વિવેચન કરવાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. મેં તે મહિનાયના ભાવાર્થનું ખંડન કર્યું અને જીવાનંદે આપેલ ભાવાર્થનું ફરી સમર્થન કર્યું. મણિલાલભાઈ મારો ઉત્તર વાંચી બહુ નાખુશ થયા અને વર્ગ વચ્ચે મને ઠપકા આપવા લાગ્યા. તે સમયે તો હું કંઈ બોલ્યો નહિં પણ પછી મારી પાસે જો જો આધારો હતા, તે લખને હું તેઓને મોકલે વંચાવવા ગયો. તેઓએ તે વાંચ્યા અને ફરી વિચાર કર્યો. છેવટે કહ્યું કે-‘મેં તમને અન્યાય કર્યો છે; તમે કહો છો તેવો ભાવાર્થ પણ થઈ શકે.’ આટલી બધી ઉદારતા કોઈક જ પ્રોફેસરમાં જોવામાં આવતી હતી.

(ગ) ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૮૬માં સંસ્કૃતની મોઢેની પરીક્ષા સ્વ. મણિલાલભાઈ તથા સ્વ. શ્રીધર ભાંડારકર લેતા હતા. તેઓ બન્ને પરીક્ષકો સાથેસાથ જ બેઠા હતા. સ્વ. શ્રીધર ભાંડારકર સાંદિયની અને સ્વ. મણિલાલભાઈ વ્યાકરણની પરીક્ષા લેતા હતા. પરીક્ષા આપવાનો મારો વારો આવ્યો. સ્વ. મણિલાલભાઈએ સ્વ. ભાંડારકર પાસે મારી બહુ પ્રશંસા કરી, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે-‘એમ છે તો મારે તેઓને સારી પેઠે ચકાસવા પડશે.’ મને અધરામાં અધરો સ્ત્રોત આવ્યો અને પાંચ પુસ્તકમાંથી અધરો ભાગ પૂછ્યો, છતાં તેઓ મારા ઉત્તરોથી સંતોષ પામ્યા. અને તુરત તેઓએ પોતાનો સંતોષ સ્વ. મણિલાલભાઈને જણાવ્યો. ત્યાર પછી વારો આવ્યો સ્વ. મણિલાલભાઈનો. તેઓ એક વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા લેતા હતા. મને જરા દૂર ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું. મણિલાલભાઈ પેલા વિદ્યાર્થીને કેટલાક ક્રિયાપદોનાં અઘતન ભૂતકાળ (Aorist) નાં રૂપો પૂછતા હતા. મેં તે સઘર્ષ યાદ રાખ્યાં. વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા પૂરી થઈ કે મને બોલાવ્યો. હું અઘતન ભૂતકાળમાં તદ્દન કાચો હતો એમ તેઓ જણતા હતા; એટલે તેઓએ તો ચરૂઆતથી જ તેના પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. સુભાગ્યે તેઓ પોતાની પાસે એક કાગળમાંથી જોઈ જોઈને જ

પ્રશ્નો પૂછતા હતા, તેથી પ્રથમના વિદ્યાર્થીને જે રૂપો પૂછ્યા હતા તે જ મને પૂછ્યાં. મને સધળાં રૂપો યાદ હતા, એટલે મેં જરા પણ વિલંબ કર્યા વિના ઉત્તરો આપવા માંડ્યા. તેઓ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને મને એકદમ પૂછ્યું કે અદ્યતન જૂતઝાળ ક્યારે તૈયાર કર્યો ? હું પરીક્ષાની તૈયારી કરવા એકાદ માસ અગાઉથી મુંબઈ આવ્યો હતો, તે તેઓ જાણતા હતા. મેં જવાબ આપ્યો: “ અહીં આવીને બીજું કયું છે શું ? ” તેઓ એમ સમજ્યા કે મુંબઈ આવીને મેં તે ભાગ તૈયાર કર્યો હતા.

ત્યારપછી જો કે તેઓએ બીજા ધણા પ્રશ્ન પૂછ્યા અને બીજા ટોણ પણ વિદ્યાર્થીના કરતાં લગભગ બમણો સમય મારા પરીક્ષા લેવામાં ટાંક્યો, છતાં પરિણામે તેઓના મુખ ઉપરના સ્મિતથી હું જાણી શક્યો કે તેઓ પ્રસન્ન થયા છે.

ત્યાર પછી બીજો કે ત્રીજો દિવસ હું તેઓને મળાને ગયો. ત્યાં તેઓને તેઓના મિત્રો ઘેરીને બેઠા હતા. તે સમયે શ્રીકૃત મહાજારીએ બાળવિવાદ અને દુરજીયાત વિધવાવિવાદની વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી હતી. સ્વ. મણિલાલભાઈએ પણ તેઓની સામે કુબેશ ઉઠાવી હતી. તે પ્રસંગમાં મહાજારીએ તેઓની ઉપર કંઈક અંગત ટીકા કરી હતી. તે ટીકા વાંચીને તેઓના મિત્રો કોપાયમાન થઈ ગયા હતા. અને પ્રત્યેક મિત્રે કંઈ ને કંઈ મહાજારીની વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રો લખી મોકલવા તેવો અભિપ્રાય આપતા હતા. મને પણ તેમાં સામેલ થવાને તેઓએ આમંત્ર કર્યો મારા વતી મણિલાલભાઈએ તેઓને જળાબ આપ્યો કે— “ તેઓનું આવી ચર્ચામાં ભાગ લેવાનું કામ નથી, તેઓ તો તેવી પ્રશ્નિતી જેમ અલગ રહે છે, તેમ જળગા જ રહે તે જ ઇચ્છે છે. ”

ત્યાર પછી તેઓએ મને પૂછ્યું કે તમે અદ્યતન જૂતઝાળને ભાગ ક્યારે તૈયાર કર્યો ? મેં કહ્યું કે ‘ આપે કર્યો તે રીતે મેં

તેવાર ક્યો હતો. ' તેઓ અને તેઓના મિત્ર પણ મારા જવાબથી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. અને મને તે જવાબનો કંઈ વધારે ખુલાસો કરવા આમદ કરવા લાગ્યા. ખરી હકીકત એ હતી કે તેઓને પોતાને પણ તે ભાગ કાચો હતો, અને તેથી જ કાગળમાં ઉતારી લાવેલાં તેનાં તે રૂપો સૌ વિદ્યાર્થીઓને પૂછતા હતા. હું મારા પ્રેફેસર મણિલાલભાઈની પ્રકૃતિથી તદ્દન વાકેફ હતો. તેથી સત્ય કહેવાથી તેઓને માહું નહિ જ લાગે, એમ હું જાણતો હતો. મેં કહ્યું કે ' આપને પણ તે ભાગ કાચો જ છે અને તેથી જ આપ કાગળમાં કેટલાંક રૂપો ઉતારી લાગ્યા હતા. તે રૂપો આપે મારી અગાઉ આવેલા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યાં હતાં, અને તેઓએ આપેલા જવાબો મેં યાદ રાખ્યા હતા. તે જ રૂપો આપે મને પૂછ્યાં, અને તેના તે જ પ્રમાણે જવાબો આપ્યા હતા. ' મણિલાલભાઈ મારા આવા ધૂટતાભરેલ જવાબથી જરા ગુરસે તો થયા, તેઓના મિત્રોને પણ કંઈક રમૂજ મળી; અને મને એકદમ કહી નાખ્યું કે—“ ત્યારે તો મેં તમને જે માફ આપ્યા છે તેમાં ઘટાડો કરવો પડશે. ” મેં કહ્યું કે—“ મેં જે જવાબ આપ્યો છે, તે પરીક્ષક મણિલાલભાઈને નહિ, પણ મારા હિપર સતત પ્રેમ અને કૃપા રાખનાર મણિલાલભાઈને આપ્યો છે. ” તેઓના મિત્રોએ પણ તેઓને ઠંડા પાડ્યા. તુરત તેઓ હસી પડ્યા. તેઓએ કહ્યું કે હું પણ તે ભાગમાં તેઓના નેટલો જ કાચો છું, પરંતુ આ પ્રસંગે મારે ગણ્યાવણું જોઈએ કે તેઓએ ત્યાર પછી કોલેજમાં નિમાયેલા સુનિષ્ણાત શાસ્ત્રીજી બાનુશંકરભાઈ પાસે સિદ્ધાંતકૌમુદીના તલરપર્શી અભ્યાસ કર્યો હતો.

(ધ) આપના વિષયમાં તેઓનો બહુ ઊંડો અભ્યાસ હતો. એક સમયે ઠાંઈ તૈલંગ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તેઓની પાસે તેઓને મકાને આવ્યા હતા. હું તે વખતે ત્યાં બેઠો હતો. પેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તૈલંગી સિવાય બીજી ઠાંઈ બાપા જાણતા ન હતા. તેઓએ તો સંસ્કૃતમાં જ વાતચીત કરવા માંડી. શરૂઆત તો

દેમકુશળતાથી યર્ષ, પણ તેમાંથી ન્યાયના ઢાંધ પ્રકરણ ઉપર ગંભીર ચર્ચા ઉપરિચિત યર્ષ. તેલંગી વિદ્વાનના મુખ્યમાંથી વાગધારા એટલા બધા વેગથી નીકળી હતી કે, તેમાંનો સાર પણ સમજાવે તે કઠિન 'હવું', છતાં મણિલાલભાઈ પણ તેઓને તેટલી જ કુશળતાથી જવાબ આપ્યે જતા હતા. ઉવટે તેલંગી વિદ્વાન પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવામાં સફળ થયા ન હતા, અને તેઓએ મણિલાલભાઈની બહુ પ્રશંસા કરી હતી. તેઓ તો રાજ્યમાંથી કંઈ આર્થિક સહાય લેવા આવ્યા હતા. મણિલાલભાઈએ તેઓને કાર્યભારીમંડળમાં ગ્રેણબા અને તેઓની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં સદાયશ્રુત થયા.

૧૯. પ્રિન્સીપાલ ગનીપત.સાહેબ તેઓના સંસ્કૃત તેમજ ઇંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વેદાન્તની તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના તત્ત્વજ્ઞાનની કુશળતાથી મોહિત થઈ ગયા હતા. તેઓ નિત્ય મણિલાલભાઈના સમયમાં અમારા વર્ગમાં આવીને બેસતા હતા અને અમારી જેમ તેઓ સંસ્કૃત મંથનું અધ્યયન કરતા હતા તથા મણિલાલભાઈ જે નોંધ કરાવતા હતા, તે સમગ્ર નોંધ કરી લેતા હતા. તેઓ વારંવાર રજા લેતા હતા તેથી તેઓ વચ્ચે એક વખત બોલાચાલી થઈ હતી. છતાં તેઓને પડતા મૂકી બીજા એક પ્રોફેસર સાહેબનો પમાર વધારવાની વાત તેઓના સાંભળવામાં આવી ત્યારે કોલેજના બોર્ડને તેઓએ બહુ સખ્ત ભાષામાં રિપોર્ટ કર્યો હતો. તે રિપોર્ટમાં તેઓએ મણિલાલભાઈના જ્ઞાનની બહુ સ્તુતિ કરી હતી. આખા યુરપ અને અમેરિકામાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલ ગઈ હતી. તેઓના જેવા કોલેજને બીજો પ્રોફેસર મળશે નહિ, એમ તેઓએ સ્પષ્ટ લખ્યું હતું. તેઓની રજા દરમિયાન જે જે પ્રોફેસરો આવી ગયા તેઓનું કામ તેઓને જિતકૃત્ત પસંદ આવ્યું ન હતું.

૨૦. મણિલાલભાઈની દવાતીમાં જ ગુજરાતના કેટલાક વિદ્વાનો તેઓની સામે થઈ ગયા હતા. ખર્ચ કારણ તો એ હતું

કે તે વિદ્વાનો ધણા સુધારક હતા. મણિલાલભાઈ વૈદિક ધર્મના પક્ષપાતી હતા, અને થીઓસોફિસ્ટ યથા પછી તે તેઓએ ગુજરાતમાં વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાને પોતાથી બનતું ક્યું હતું. એક વખતે એટલે ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪માં હું અને મારા મિત્રો મુંબઈ પરીક્ષા આપવા ગયા હતા. મુંબઈમાં સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના મકાનમાં હિતયાં હતા. તે જ પ્રસંગે ઉમરાવતીના પ્રસિદ્ધ આપંડે સાહેબ (હાલના દાદાસાહેબ) પણ ત્યાં જ હિતયાં હતા; તેઓ હરિપ્રસાદ દેસાઈના પરમ મિત્ર હતા. અમારી માગણીથી આપંડે સાહેબ અમને કવિશ્રી નર્મદાશંકરનાં દર્શન કરાવવાને લાઇ ગયા. કવિ નર્મદાશંકર પણ આપંડે ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. તેઓ સાથે વાતચિત ચાલતાં મણિલાલભાઈની વાત નીકળી. કવિશ્રીએ કહ્યું કે મારી પૂર્વાવસ્થાનો મેં બહુ દુરુપયોગ કર્યો છે. હવે મને મારું જ્ઞાન આવ્યું છે. હું ગુજરાતના યુવાનોને આડે માર્ગે જતાં અટકાવવાને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું પરંતુ મારો હિમર એટલી બધી જુદા થઇ ગયું કે હું તેમાં કંઈ સિદ્ધિ મેળવી શકીશ નહિ. મને મણિલાલની ધણી આચાર્ય છે. તેઓ મારું કામ ઉપાડી લેશે અને ધણે અંશે ફતેહ મેળવશે એ મારી આત્મી છે. ”

૨૧. તેઓના વિરોધીઓને તેઓને થયેલ બ્યાધિનું બદાનું મળ્યું હતું, અને બદાનાની ઝોથે રહી તેઓ તેઓની ઉપર સચોટ હુમલો કરવામાં ફાવી જતા હતા; પરંતુ મણિલાલભાઈ પોતાની બૂલો છુપાવવાને કદી પણ પ્રયત્ન કરતા ન હતા. “મેં એકાદ બે બૂલો કરી છે, અને પરમેશ્વરે મને તેના બદલામાં યથા શિક્ષા કરી છે, તે યોગ્ય જ ક્યું છે. બૂલનું ખરોખર પ્રાયશ્ચિત્ત તેવી શિક્ષાથી જ થઇ શકે ”—એમ તેઓને મેં ધણી વાર કહેતા સાંભળ્યા છે; છતાં તેઓ થીઓસોફિસ્ટ યથા, ફર્નલ ઓલ્ફોટ અને મેક્સ બ્લેવેટરકીના પ્રસંગમાં આવ્યા, ત્યાર પછી તેઓએ પોતાના આચારવિચાર એટલા બધા બદલાવી

નાખ્યા હતા કેન્દ્યાર પછીના મહિલાસભાએ જોનાર કદી એમ ન કહી શકે તેઓએ પૂર્વાવસ્થામાં મોટી બૂલો કરી હશે.

૨૨. ગુજરાતના વિદ્વાનોએ હજુ પણ તેઓની ખરાબર કદર પિછાની નથી. ડૉલેજમાંથી તેઓ મુક્ત થયા પછી એકાદ વખત હું તેઓને રૂબરૂમાં મળી શક્યો હતો પરંતુ 'ત્રિપવંદા'માં અને "વેદાંતસાર"ના તરજુમાના ભાગમાં હું વારંવાર 'સુદર્શન'માં લેખો મોકલતો હતો તે ઠારણથી મારા અને તેઓનો સંબંધ છેવટ સુધી અનુટ રહ્યો હતો. ત્રિપવંદામાં મેં દગ્ધસ્થવિવેકનું ભાષાંતર (સટિપ્પણ) પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યું હતું. તે ભાષાંતર તેઓને ખુબ પસંદ આવ્યું હતું. તે સંસ્થા તરફથી વર્ષમાં એટલે ૬. સ. ૧૮૯૦માં સૌથી સરસ લેખ લખનારને રૂપાનો ચંદ્રક આપવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. મને તે જ લેખ માટે સૌથી પ્રથમચંદ્રક મળ્યો છે. ત્યાર પછી સુદર્શનમાં વેદાંતસરતું મારું ભાષાંતર પણ તેઓએ પૂરેપૂરું પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨૩. હું ધારું છું કે આજે પૂણેલા સધળા પ્રશ્નોના જવાબો હિપર આવી ગયા છે. કદાચ કાંઈક ટાપકું પણ થયું હશે. આપને ગોગ્ય લાગે તેટલો ભાગ ગ્રહણ કરશો. પરંતુ તેઓના જીવનચરિત વિષે મારા પત્રથી કંઈ નધારે શોખ કરવાનો આપને માર્ગ મુજશે, તો પણ મને તેથી થોડો સંતોષ થશે નહિ.

લિ. રતે. માનશંકર ખીતાંબરદાસ મહેતાના
રતેહપૂર્વક પ્રણામ.

એક પ્રાચીન સંગ્રામ

આ જનો સમય પ્રચંડ સમાજવાદ અને પ્રચંડતર વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યવાદનો છે. સમાજવાદની હિમાયત ઘણી થાય છે, પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે થાય છે તેના કરતાં ઘણી ઓછી. બાળકને કમાન-ચાવીવાળું નવું રમકડું અપાવી દીધું હોય, અને તે જેમ એ રમકડાને કૌતુકથી અને નવીન પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ માટે સહેજે જન્મતી મમતાથી હૃદય સરસું ચાંપી રાખે: રાત્રે સૂતી વેળાયે પણ તેને પોતાની પાસે જ રાખીને સૂવે; તેમ, તેવી કેંઈ બાવનાથી આપણે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદને ઓવારીએ છીએ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભાવનામાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ભાવના તો સ્પષ્ટ રીતે સમાઈ જ નય છે. એટલે સમાજવાદની કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદની બેરીઓ વાગે છે તે સાથે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ પણ એમરે ગર્જી જાય છે; એટલું નહિ, સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીને પુરુષ જેટલા જ અને જેવા જ હોય, સ્ત્રીસમાનતા વગેરે અનેક રૂપોમાં આ વાદની હિમાયત અતિઊત્કટ રીતે થાય છે. આજે દિંદમાં-જે કે આ દુનિયાના બધા દેશોને લાગુ પડે તેવું છે, એક જર્મનીના અપવાદ સિવાય-જે કાંઈ પણ પુરુષ સ્ત્રી એટલે પુરુષનો અનુપંગ, સ્ત્રી એટલે પુરુષનું અર્ધાંગ (Better half કે worse half, આપારે એ કંઈ ચાલે તેમ નથી; સ્ત્રી તો Whole છે.) એવો મત જાહેરમાં (ઘરમાં તો કહેવાની દિંમત જ કેમ ચાલે?) બહાર પાડવાની એવકૂશી બતાવે તો તે દુનિયામાં સો વરસ-દિંદમાં પગીશેક તો સાચાં જ-મોડાં

જન્મ્યો છે એવું તેના ઉપર આજ આવે, અને તેની ઉપેક્ષા ને હાંસી કરવામાં આવે. ન છો સ્વાતન્ત્ર્યમર્દતિ ! ! !-આ ધોર વાક્ય તો સઠિને લાલ રંગના ચીથરાં જેવું આજના જમાનાને લડકાવનારું અને ઉશ્કેરનારું લાગે છે.

સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યની હિમાયતનું કાર્ય સ્ત્રીઓએ પોતે જ પોતાના હક્કોનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની ખુદ્ધિ ઉપાડી લીધું છે. જ્યાં ત્યાં, જમાનાઓ યથા સ્ત્રીને પુરુષે દાખી રાખી છે, પોતે જ બધી સત્તા ભોગવી છે, આપખુદી અને સ્વાર્થ-પરાયણતા દાખવી છે, એવા એવા સિંહનાદોથી (કે સિંહણનાદોથી? સમાનતાના જમાનામાં લખવામાં પણ બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.) ગગન ગાજી લેઠે છે. પુરુષે અત્યાર સુધી અન્યાયથી ખાઈપીને માતેલા થયેલા દૂસ્ત્રીનો ભાવ જ લગ્યો છે એમ આક્ષેપ પણ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનો પુરુષો સામેનો આ વિરોધ છેક એટલે સુધી પહોંચ્યો છે કે કેવળ હિતાહિતની કે હક્કની બાબતમાં નહિ, પણ ન્હાનીમોટી જે જે બાબતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે ભેદ-સાચો કે ખોટો-દેખાતો હોય તે બધીને ખૂણેખાંચરેથી વાળી ભેગી કરીને તેમાં પણ સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યની દૃષ્ટિએ સુધારોવધારો સૂચવવામાં આવે છે. થોડાં વરસ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં એક કોન્ફરન્સ ભરાઈ હતી. હું ધારું છે કે સહશિક્ષણ (Co-education) સંબંધે હતી. તેમાં એક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી-સભ્યે હાજરી આપી હતી. આ સ્ત્રી-સભ્યનો પુરુષભવિત સામેનો વિરોધ અસાધારણ હતો. સ્ત્રીસમાનતાની અતિમત્ર્યંડ ભાવનાથી દાઝી રહેલ આ સ્ત્રી-સભ્યે ભાષણ કરતાં કહ્યું કે જુઓ તો ખરા, પુરુષોની ભેદક-વૃત્તિ અને પોતાની ઉત્તમતા દર્શાવવાની અને જીવંત રાખવાની લાલસા છેક ક્યાં સુધી પહોંચી છે કે (ઇંગ્રેજી) બ્યાકરણમાં પુરુષે પોતા માટે He, Him, His એવાં વિવિધ-અને ઝાઝાં ૧-૩પો રાખ્યાં અને સ્ત્રીને તો ફક્ત She, Her, એવાં બે જ ૩૫ આપીને

વ. ૨ : ગ્રં. ૪ સ્ત્રી-સમાનતાનો એક પ્રાચીન સંગ્રામ

પતાવી દીધું; પોતાનો પુણ્યપ્રકાશ પુરુષો ઉપર ઢાલવવા માટે, અને તેમને સ્નાનમાં લાવી સ્ત્રીઓને પણ પુરુષો જેટલા હક્કો છે-હોવા જોઈએ-એમ લાન કરાવવા માટે એ બાઈએ એવો ઠરાવ મૂક્યો કે હવેથી ઇંગ્રેજ બ્લાકરજીમાં She, Her, અને સ્થાને She, Shim, Shis રૂપો દાખલ કરવા અને આ રીતે પુરુષોની એકલપેટાઈનો અન્ત આણવો.

પણ, લોકાક્રિત છે કે જગતમાં કંઈ પણ વસ્તુ સર્વથા નવીન નથી બનતી. There is nothing new under the sun. આ જ વિચાર બીજાઓ History repeats itself એવા શબ્દોમાં ચીતરે છે. આજની સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદની ઝુંબેશ પણ આ નિયમમાંથી મુક્ત નથી એમ લાગે છે. સંશોધન કરતાં જણાય છે કે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન આપણે ત્યાં તો-કવિની ભાષામાં કહીએ તો-‘ સુજનજૂનો ’ છે : આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક સમય એવો આવી ગયો જણાય છે કે તે વખતે સ્ત્રીસમાનતાવાદે ધોરરૂપ ધારણ કર્યું, ઝુંબેશ ચાલી, અને અન્તે સ્ત્રીસમાનતા જ નહિ પણ સ્ત્રીની ઉત્કૃષ્ટતા પણ (કંઈક વિલક્ષણ રીતે) સ્વીકારવી પડી. પેલી આંગ્રજલક્ષનાને ‘ મે ’ તદ્દન નવી અચિન્તિતપૂર્વ રીતે સ્ત્રીસમાનતા સ્થાપવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે અને તેનું માન મેળવ્યું છે ’ એવો મોઢ યથો હોય તો તે વ્યર્થ છે. તે તો ઇસવીસનના વીસમા સદ્માં (ઇંગ્રેજ) બ્લાકરજીમાં ફેરફાર કરાવી સ્ત્રીસમાનતા સ્થાપવાની હોંશ રાખે છે; પણ હિંદમાં તો, ઇસવીસન શરૂ થયો તે પહેલાં સેંકડો વર્ષ ઉપર આવું સ્ત્રીસમાનતાનું પ્રતિષ્ઠાપન થઈ ગયું છે; અને સ્ત્રીઓએ દૂરદૃષ્ટિ દાખવીને, આ સમાનતા સ્વીકારાઈ કે તરત તેને માટે ‘ લેજિસ્લેશન ’ પણ કરાવી લીધું.

આ ઐતિહાસિક મોરચાનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ સંશોધક કર્યો હોય એવું જણ્યું નથી. વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે સ્ત્રી-સમાનતા સ્થાપવા માટે ખેડાયેલા આ પ્રાચીન સંગ્રામનું સવિસ્તર

વર્ણન મળતું નથી. પણ જેવી રીતે પુરાતત્ત્વવિદો જોદકામ કરતાં કરતાં જે વસ્તુઓ હાથ આવે તે તે વસ્તુઓ ઉપરથી અનુમાન બાંધે છે; અને એ અનુમાનો ઉપરથી કલ્પનાદ્વારા સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરે છે; તેવી જ રીતે સ્ત્રીસમાનતાવાદ માટેની કુળેશ માટે જે જે પ્રમાણો છે તે પ્રમાણોનો આધાર લઇને આપણે પણ કલ્પનાદ્વારા સમગ્ર ચિત્ર ખડું કરવાનું છે.

x

x

x

ઉપનિષદ-કાળની સન્ધ્યા હતી. આર્યાવર્તમાં ચાતુર્વર્ણ્ય જામી રહ્યું હતું. સૌ પોતપોતાનાં કર્મ અને ધર્મ પાલ્યે જતા હતા. ગૃહસ્થોનાં આંગણમાં ‘ મવતિ, મિત્તાં દેહિ ’ એવા બ્રહ્મચર્ય-વ્રત પાળતા વિદ્યાર્થીઓના નાદ સંભળાતા હતા. વનમાં ગુરુઓ અને કુલપતિઓના આશ્રમો તપ, યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાયના આચરણથી દીપ્તિવાળા દેખાતા હતા. માતૃદેવો મવ । પિતૃદેવો મવ । ઇત્યાદિ સનાતન સંસ્કારગર્ભ વાક્યોનું સમાવર્તન સમયે ગુરુપારોથી ભાથું લઇ સ્નાતકો વ્યવહારયાત્રાએ પ્રયાણ કરતા હતા. કુટુંબો સંયુક્ત હતાં; કુટુંબના અધિપતિની આજ્ઞા સૌને શિરસાવન્ધ હતી. લૌકિક વ્યવહાર બધો સ્ત્રીઓને અધીન હતો. કુટુંબચક્રની નાભિ કુટુંબિની હતી. સૌને પરસ્પર મમત્વ-ભાવના હતી.

પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે પોતપોતાની મર્યાદાઓને અનુસરીને સમાનતા હતી; અને એ જાતિ(sex)ગત મર્યાદાઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ હર્ષભેર સ્વીકારી હતી. આ વસ્તુશિયતિ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પણ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. પુરુષને અકારાન્ત નામ (રામ, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ) આપવામાં આવ્યાં, તો સ્ત્રીને અકારાન્ત (રમા, રમા, ધોષા ઇત્યાદિ); પુરુષને હ્રસ્વ ઇકારાન્ત (હરિ, અગ્નિ ઇત્યાદિ), તો સ્ત્રીને દીર્ઘ ઇકારાન્ત (આત્રેયી, મૈત્રેયી.) હ્રસ્વ ઉકારાન્ત તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંને વચ્ચે વહેંચી દેવામાં આવ્યાં

વ. ૨ : અં. ૪ સ્ત્રી-સમાનતાનો એક પ્રાચીન સંગ્રામ

હતાં. આ સમાનતા આટલેથી જ નહોતી અટકતી; એ પદોનાં રૂપાખ્યાનો પણ જુદાં હતાં, અને એ રીતે વિશિષ્ટતાથી નીપજતી જિનતા છતાં સમાનતા જળવાઈ હતી. પુરુષ સ્ત્રી કરતાં જા્યો છે એવો ખ્યાલ કોઈને હતો નહિ.

પણ, કાળ કાળનું કામ કર્યે જાય છે. વખત જતાં આ શાન્તિમય રિયલિટીમાં વિદ્યુત્ત ઊભું થયું. તાત્કાલિક કારણુ શું હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ: કોઈ વ્યાકરણાચાર્ય અને તેની વ્યાકરણશાસ્ત્રનિપુણ ધર્મપત્ની વચ્ચે રમૂજભર્યો વિનોદ ચાલતો હોય તેમાં રમૂજપૂર્વક આ પ્રશ્ન છેડાયો હોય: વાત ચડે બરાબ ગમ્મ હોય અને હસવામાંથી ખસવા જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોય. કદાચ પેટનાં બળમાં ગામ બાળે એવું કંઈક થયું હોય તે પણ સંભવે. કારણુ ગમે તે હો, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કોઈક વ્યક્તિને આ બ્યવસ્થા સ્વીચ્છતિને હીલુપત પહોંચાડનારી અને તેથી અકળામણુ કરનારી લાગી; અને તેથી સ્ત્રીસમાનતા-ખરું જોતાં તો પુરુષોની સમાનતા ખૂંચવી લઈ સ્ત્રીમહત્તા-સ્થાપવાની ધગશ પ્રજ્વળી ઊડી. કોઈ પણ વિચાર એક વાર ધર કરીને જોસે તો પછી તેને દાખી દેવામાં બહુ કષ્ટ પડે છે; જેમ જેમ એ વિચાર સેવવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારે ઉત્કટ રૂપ લેતો જાય છે; અને અન્તે 'મારું કાં મરું' એ કક્ષાએ પહોંચે છે. આપણે કહી લઈએ કે શરૂઆતમાં તો આ વાદને અવકાશ મળ્યો નહિ હોય. સ્ત્રીઓએ પોતે જ એના તરફ લક્ષ નહિ આપ્યું હોય-કદાચ હસી પણ કાઢ્યો હોય. પણ ધ્યેયની પાછળ ગાંડાં થયેલા એમ કંઈ નિરાશ ઓછા જ થઈ જાય ! બકરીનો કુતરો કરી નાખવો હોય તો તે પણ ત્રણ વાર કલા કરવાથી થઈ જાય ! કોઈ પણ વાત જનતા સમક્ષ વારંવાર વારંવાર કલા કરવામાં આવે તો જનતા તેમાં માનતી થઈ જાય. તેમાં સ્વાર્થનો કંઈક અંશ હોય તો તેટલે અંશે સિદ્ધિ વહેલી મળે. સ્ત્રીવનો 'ઝડો જા્યો રાખવાની' વાત તો વારંવાર

સાંભળીને સ્ત્રીઓની વૃત્તિમાં ફેર પડ્યો હોય; આ નવા વાદ તરફની વિમુખતા વિલીન થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ત્યારે, સ્ત્રીઓએ આ વાદને અપનાવ્યો અને પોતાને માટે પુરુષો જેટલા નહિ-તે તો હતા જ-પણ જેવા હક્કો મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સૌએ પોતાના 'સ્વામી' (કેવો હોણુપત લગાડનારો શબ્દ!)ને આ નિશ્ચયનો ખ્યાલ આપવો, અને તેની કવળ સંમતિ નહિ, પણ સહકાર મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી એમ પણ વિચારી લીધું; (આ દર્શાવને લીધે બંધ બારણું કેટલા અને કેવા બૂઝો રચાયા હશે, કેટલી લડાઈ થઈ હશે એનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી).

પુરુષો તો શરૂથી જિઠ્ઠા આ 'સમાનતા'નું ભૂત ક્યાંથી આવ્યું-કાણે વળગાડ્યું? જેમ ગામ ઉપર કોઈ આફત આવી પડી હોય અને ચીંટેચીંટે માણસ ટોળે વળી આતુરતાથી સાચીખોટી વાતો સાંભળે; તેવી સ્થિતિ પુરુષો અનુભવવા લાગ્યા. પણ પહેલો આઘાત ઓસરી જતાં તેઓએ આવાં ટાપલાં સાંભળવાની ધસીને ના પાડી.

બસ, પુરુષોની આપખુદી અને સ્વાયંપરાયણતાનું આથી વધારે સચોટ દૃષ્ટાન્ત કયું હોય! સ્ત્રીઓએ કમર કસીને મોરચા માંડ્યા. તેઓએ એક કમિટી નીમી અને સ્ત્રીઓના સાયસાયે રહીને એ કમિટીએ આ લડત અન્ત સુધી લડવી એમ નિર્ણય થયો. આ નિર્ણય-અને આ આખી ચળવળ-ને લીધે સૌને જીવનમાં વિશેષ પડવા માંડ્યો. પુરુષો પોતાનાં વેદાધ્યયન કે યજ્ઞયાગાદિ પહેલાંની પેઠે સ્વસ્થતાથી ન કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવી ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યા. છેવટે, સ્ત્રીઓએ જાળકષુદ્ધિથી (કે સ્ત્રી-કુદ્ધિથી?) નકામો આ વિશેષ જિભો કર્યો છે તો તેઓની માગણી શી છે તે જાણવા અને, જની શકે તો, સમાધાન કરવા માટે આગ્રહી આચાર્યોની એક સમિતિ નીમાઈ. આ સમિતિએ સ્ત્રીસમિતિને વાટાઘાટ કરવાના ઉદ્દેશથી જોલાવી.

વ. ૨ : ગ્રં. ૪ સ્ત્રી-સમાનતાનો એક પ્રાચીન સંગ્રામ

‘સમાનતા’ નું એ પહેલું પગથિયું ! પૂરી મર્યાદાથી પણ ખરી ધગથથી સ્ત્રીઓએ પોતાનો સમાનતા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ જાણ્યો અને તે માટે માગણીઓ પણ કરી : પુરુષને જે અ-કારાન્ત રૂપ હોય તે સ્ત્રીને પણ હોવું જોઈએ. પુરુષને દ્વિ-કારાન્ત હોય તે સ્ત્રીને પણ હોવું જોઈએ. સ્ત્રી પુરુષની સમાનતા આણવા માટે આટલું તો થવું જ જોઈએ; તે ઉપરાંત સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે નામના રૂપાખ્યાનોમાં જે ભેદ રાખવામાં આવ્યો છે તે ટાળી નાખવો જોઈએ; કારણ કે, સ્ત્રીને પુરુષ જેવા પદાન્તો મળે તો (પણ જ્યાંસુધી રૂપાખ્યાનોમાં ભેદ રહેશે ત્યાંસુધી સ્ત્રીઓની દીણપતને ખ્યાલ ચાલુ જ રહેશે, વગેરે.

આચાર્યો તો આ સાંલણીને ઠંડાગાર થઈ ગયા, સ્ત્રીશક્તિનો આ પ્રચંડ જીવાળ કયા વક્તાનને ઉજાળ્યો તે તેઓ કળી શક્યા નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યા પછી ઉત્તર આપવાનું ઠરાવ્યું.

પુરુષોની સલામાં આ માગણીઓ વિશે ખૂબ ચર્ચા અને ઉત્કેષાટ ચર્ચા ત્રિવિધસૂત્રવાળાં લાપણો થયાં. ધણીખરા વક્તાઓનાં (મદમાર્ગાકથા ‘પીડિતો’ના અપવાદ સિવાય) આપણમાં સમાન સૂર એ હતો કે સ્ત્રીઓને બાળકની પેઠે સમજવી-પટાવી લેવી; એ માગણીઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ કંઈ દાનિ જેવું નથી; બીજાનું, આટલા દિવસ થયા ચાલી રહેલી અશાન્તિનો નિકાલ આવી જશે, એમ પણ કેટલાકે મત દર્શાવ્યો, પણ કેટલાક સંબે (‘ચલાચારી, નહિતર નિધુર, હોવા જોઈએ !’) પુરુષત્વના રક્ષણ માટે મેદાને પડ્યા. તેઓએ આવેશમાં આવી જઈને પોતાનું મનતપ્પ રજૂ કર્યું કે ‘સ્ત્રી-શક્તિના આ બિજા-ળાને પહેલી ને છેલ્લી વાર દાણી દેવો જ જોઈએ; જે એક વખત નમતું આપશે તો, બાજરવલાવ અને સ્ત્રી-સ્વલાવ સમાન દેવાથી, વધારે બેઠ્ઠી માગણીઓ આવશે અને તમારે એ સ્વીકારવી પડશે,’ ઇત્યાદિ. આ વિચારદર્શને સમાજનો ઉપર ઠીક અસર કરી તેથી તાત્કાલિક કંઈ નિર્ણય કરવાને બદલે, આચાર્યસમિતિને જ

એ કાર્ય સોંપાયું. આ આચાર્યસમિતિમાં કોઈ કૌટિલ્યાચાર્ય પણ આવી ગયો હોવો જોઈએ. તેણે કહ્યું કે “પુરુષ તે પુરુષ અને સ્ત્રી તે સ્ત્રી. સર્વથા સમાનતા હોઈ શકે જ નહિ, છતાં હું સૂચવું તે પ્રમાણે આપણે એ માગણીઓનો સ્વીકાર કરવો” તેણે મૂચવેલી માગણીઓ અને તે માટે રજૂ કરેલાં કારણો સાંને ગળે ઊતરી ગયાં.

તરત આચાર્યસમિતિએ સ્ત્રીસમિતિ સમક્ષ પોતાનો ઉત્તર જાહેર કર્યો : પુરુષ તે પુરુષ અને સ્ત્રી તે સ્ત્રી; બંને સમાન થઈ શકે નહિ; છતાં સ્ત્રીઓને નિરાશ ન કરવી એ હેતુથી અમે સ્ત્રીલિંગ માટે હ્રસ્વ ઇકારાન્ત (ગતિ, મતિ ૬૦)ની છૂટ આપીએ છીએ અને તે ઇકારાન્ત નામેની વ્યવસ્થા અમે સચવીએ છીએ તે પ્રમાણે થશે. આથી વધારે કંઈ પણ ચર્ચ શકે તેમ નથી.

સ્ત્રીસમિતિએ તત્કાળ પોતાનો અસંતોષ જાહેર કર્યો.

સ્ત્રીસભામાં જ્યારે આ ઉત્તર જાહેર થયો ત્યારે એમને પુરુષો ઉપર ક્રોધ અને વિરોધ ઊછળી નીકળ્યા. પુરુષોએ ધણી ‘ઉદારતા’ દર્શાવીને હ્રસ્વ ઇકારાન્ત આપ્યું તે માટે આભાર માનવામાં આવ્યો; પણ ચળવળ તો ચાલુ જ રહેશે એમ સા સ્ત્રીઓએ સ્પષ્ટ ઘોષણા કરી. એવામાં, પુરુષોની કૌટિલ્યનીતિને પાર પહોંચેલી એક ગૌરવચાળી સ્ત્રીએ (જેણે ‘કૌટિલ્યાચાર્ય’ નાં ધર્મપત્ની તો નહિ હોય ?) આગળ આવી મર્જના કરી કે : “પુરુષોએ કેવું ચાતુર્ય વાપરીને સ્ત્રીઓને છેતરા છે ! તેઓએ જે હ્રસ્વ ઇકારાન્ત નામેની છૂટ આપી છે તે ખરી સ્ત્રીનાં નામ જ નથી. એ તો બનાવટી સ્ત્રીલિંગ ઊભું કરીને સ્ત્રીઓને છેતરવાનો પ્રયાસ તેઓએ કર્યો છે. જેમ આજે એ ઇકારાન્તોને તેઓએ સ્ત્રીલિંગ આપ્યું છે તેમ, આ ચળવળ બંધ થતાં, એને પુલ્લિંગમાં ફેરવી નાખતાં તેઓને વાર નહિ લાગે માટે આપણે બહુ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.” આખી સભા પુરુષોના આ કાવનરાની સમજણ પડવાથી ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ; અને જ્યાંસુધી સમાન રૂપાખ્યાનો અને ‘સ્ત્રીવાચક ઇકારાન્ત પુલ્લિંગ’ ન મળે

વ. ૨ : ગ્રં. ૪ સ્ત્રી-સમાનતાનો એક પ્રાચીન સંભાષ

ત્યાંસુધી જંપીને ન બેસવાનું સૌએ પણ લીધું. ઉભરાતી લાગણી અને ક્રોધના આવેશમાંજ સભા વિસર્જન થઈ.

આચાર્યસમિતિની મૂંઝવણનો પાર રહ્યો નહિ. સ્ત્રીસમિતિ-એ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહી દીધું કે જ્યાં સુધી સમાન રૂપા-ખ્યાનો અને સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત પુલ્લિંગ નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી આ ચળવળ ચાલુ રહેશે અને પુરુષો જંપી શકશે નહિ. આ સાંભળતી વેળા, પોતાના કાન સાચું સાંભળે છે કે ખોટું એવો સંશય આચાર્યોને થઈ આવ્યો. ‘સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત પુલ્લિંગ !! આ તે શું થવા બેઠું છે !!’

વળતે દિવસ, પુરુષસભામાં દડતા કરતાં મગરાટ વધારે દેખાતો હતો. લાવણો થયાં; પણ પહેલાંની પેઠે આત્મવિશ્વાસમાંથી જન્મતી સ્વસ્થતા નહોતી; વિચારદર્શનમાં દડતા નહોતી. ધણાએ કંટાળી ગયેલા આત્માઓ ‘જેમ અને તેમ તરન આ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી જાય તેમ કરવું—સ્ત્રીઓની માગણીઓ બધી સ્વીકારી લેવી’ એમ પણ કહેવા લાગ્યા. (સદ્ધર્મચારિણીઓ ચળવળમાં વ્યથા હોવાથી, ત્રીજને દિવસ તેરસનો ‘પ્રદોષ’ અને ચોથને દિવસ શિવરાત્રિ ઉજવવાનો લાભ મળ્યો હોયો જોઈએ !) છેવટે આચાર્ય-સમિતિએ જ પુરુષ-સભા બોલાવ્યા વિના યોગ્ય રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ બનતી તરારએ લાવવો એમ નિર્ણય થયો.

આચાર્યોને ચર્ચા કરતાં જણાવું કે સ્ત્રી-દડક હવે એટલી સ્થિતિએ પહોંચી હતી કે તેઓની માગણીઓ સ્વીકાર્યા વિના આ વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. પદાન્તોનાં સમાન રૂપાખ્યાનો સ્ત્રીલિંગ માટે સ્વીકારવામાં બહુ મોટી મુશ્કેલી નહોતી, પણ સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત પુલ્લિંગ-આ તે કેમ સ્વીકારી શકાય ? સ્ત્રીઓ ગમે તેવી અને તેટલી દડક પકડે પણ કંઈ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો ભેદ તેથી ટળી જવાનો હતો ? સંજોગોના દબાવને લીધે પુરુષોએ દિશાનું જ્ઞાન શૂલી જવું ન

જ નોંધવું, વગેરે. આવી વિચારસરણિમાં સમિતિ ગૂંચવાઈ હતી; ત્યાં પેલા 'કૌટિલ્યાચાર્ય' પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી માર્ગ બતાવવાને ઊભા થયા. તેમણે કહ્યું કે "સ્ત્રીઓને બધાં યશ્વાખ્યાનો સમાન આપવાં ન જોઈએ. હ્રસ્વ હ કારાન્ત (ગતિ, મતિ ઇત્યાદિ) સ્ત્રીલિંગ આપણે આપવી, વળી હ્રસ્વ ઊ કારાન્તમાં પણ આ સ્વીકાર કરવો. આ છૂટથી સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્ત્રીત્વ બળવી શકશે અને સમાનતા પણ પામી શકશે. બીજા માગણી સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત પુલ્લિંગ વિશેની પણ તમે સ્વીકારી લેવાના હો. એમ જણાય છે, પણ મને લાગે છે કે અકારાન્ત આપવું એ પશ્ચિમ મહાપાતક સગાન છે. છતાં ય અકારાન્ત સ્વીકારીએ પણ તેને પુલ્લિંગમાં મૂકવું-એ કદી-કદી નહિ બની શકે. (અહિં પુરુષો-નું પુરુષત્વ ઠંડોળવાના હેતુથી 'કૌટિલ્યાચાર્યે' જરા આકરા શબ્દો વાપર્યા હતા !) મારે બંને પક્ષો નમતું મૂકે; અને સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત નપુંસકલિંગ સ્વીકારવું અને એવું પણ એક કરનાં વધારે પદ નહિ એક પણ એવું પદ સ્વીકારાય એટલે સ્ત્રીસમાનતાનો સ્વીકાર તો થઈ જ ગયો ને ? " તે પછી કયું પદ કયા અર્થમાં સ્વીકારવું તેની ચર્ચા થઈ. અનેક સામાન્યસ્ત્રી-વાચક પદો સૂચવાયા 'કૌટિલ્યાચાર્યે' પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી સૂચવ્યું કે સામાન્યસ્ત્રીવાચક પદ સ્વીકારવું તો તેમાં ધણે લાજ રહેશે. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેની સમાનતા પતિ-પત્નીના સંબંધ કરતાં બીજા કયા સંબંધમાં વધારે સચોટતાથી દર્શાવી શકાય ? અને દરેક પાત પોતાની ગૃહિણીને આ સમાનતાવાચક પદની બેટ આપીને રાજી કરી શકશે એટલે આ આખી ચળવળનો પણ આટલેથી જ અન્ત આવશે. પછી એ આચાર્યશ્રીએ કલિદાસ પદ 'પત્ની' ના અર્થમાં સ્વીકારવાની સૂચના કરી. પણ આથી તો ચળવળ યાન્ત થવાને બદલે ઊલટી ઊમટશે એમ ધણાને લાગ્યું તેથી એ સૂચના સ્વીકારાઈ નહિ. આખરે કલત્રમ્ (એ પણ બેધારી તલવારજ છે ને ?) પદનો સ્વીકાર થયો.

‘વ. ૨ : ગ્રં. ૪ સ્ત્રી-સમાનતાનો એક પ્રાચીન સંગ્રામ

ઉપરની રીતે માન્ય થયેલી માગણીની જાણ જ્યારે સ્ત્રી-સમિતિને થઈ ત્યારે તેઓએ કંઈક સંતોષ, કંઈક આશ્ચર્ય અને કંઈક ઉત્કૃષ્ટતાની લાગણી અનુભવી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ આટલાથી સંતોષ માની લેવાનું કહ્યું. પણ આખર સ્ફુટીને ! તેમાં ય વળી પુરુષો હળવે હળવે નમતું જ આપ્યે જતા હતા; એટલે દોરકું ખેંચવાની રમતમાં એક પક્ષ જેમ જેમ નળજો પડતો જાય તેમ તેમ બીજો પક્ષ વધારે અને વધારે ખેંચે એવી રિયતિ આવી હતી. સ્ત્રીઓએ આ ‘ટાંકણું’ ચૂકવું નહિ અને સ્ત્રીવાચક અકારાન્ત પુલ્લિંગ ‘મેળવવું’ જ એવો નિશ્ચય થયો.

આચાર્ય-સમિતિ મળી. સ્ત્રીઓની છદ્દ તરફ સૌને ધૂણા આવી; ક્રોધ બિપજ્યો. પણ સૌ કંટાળી ગયા હતા. એક સભ્ય ભાષણ કરતા હતા તેવામાં અધવચ જ ‘કૌટિલ્યાચાર્ય’ બોલ્યા અને ક્રોધથી ધ્રુવાક્રુષ્ટ થતા, ખેલવા લાગ્યા કે ‘આજ આટલા સમય થયા સ્ત્રીઓ આપણું માથું ખાધા જ કરે છે, હંદય વિદાર્યા જ કરે છે અને જપવા દેતી નથી તો હું કહું છું કે આપણે ‘પત્ની’ ના અર્થમાં જ ‘દાર’ પદ સ્વીકારવું અને તે પણ પુલ્લિંગમાં આટલું જ નહિ પણ (અપ ?) માનાર્ય બહુવચનમાં જ હમેશાં વપરાય એવો નિયમ બાંધી દેવો.’ એટલું કહી તે રોપના આવેશમાં જ ચાલ્યા ગયા.

નૃત્ય-અભિનય-કલા

વાર્ષિક વિહંગાવલોકન

અ મહાવાહની ગુજરાત સાહિત્યસભા દર વર્ષે સાહિત્યનું વાર્ષિક અવલોકન કરાવે છે. એ પ્રમાણે દરેક ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓનું વાર્ષિક અવલોકન કરાવવું એ આવકારપાત્ર તેમ જ આવશ્યક છે એમ તો સૌ કોઈ કબૂલ રાખશે જ. 'શરદ' વાર્ષિકમાં આ પ્રમાણેની લેખમાળા તેના ૧૯૯૨ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ પણ ખરી; પરંતુ સંજોગવાચાત 'શરદ' ની પ્રસિદ્ધિ આ વર્ષે થઈ શકી નહિ એટલે 'શરદ'માં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનું નૃત્ય-અભિનયકળાનું વાર્ષિક વિહંગાવલોકન 'માનસી'માં પ્રગટ થાય છે.

આવાં અવલોકનો નિયમિત પ્રગટ થતાં હોય તો જે જે ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓનો તેમાં ઉદ્દેશ્ય હોય તે તે ક્ષેત્રના કાર્યમાં વિકાસ થાય છે વા નહિ એની તુલના એ ક્ષેત્રનાં રસિકાં સારી રીતે કરી શકે એટલું જ નહિ પણ એ કાર્યમાં પણ વિકાસ સધાય, પરંતુ એવાં અવલોકનો કરવામાં વિધ્નો પણ ધણાં છે. આપણે ત્યાં માસિકો વગેરેમાં કમાણી નથી એટલે આવાં અવલોકનો લખનારને તેનો બદલો મળતો નથી, એટલું જ નહિ પણ લેખકને પોતાને સમય અને નાણાંનો ભોગ પણ આપવાનો રહે છે; અને છતાં એ અવલોકનો અમુક રીતે અધૂરાં રહેવાનાં. કારણો રુપિય છે. આ લેખકે અને તેટલા પણ મુંબઈના જ પ્રયોગો જોયા. સારા છતાં ન જ જોઈ શકાયા તે

વિશે એ જ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોદ્વારા અભિપ્રાય જાણી લેવાના મત્ન કર્યા છતાં એ માત્ર મુખ્ય પૂરતા જ. સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરેનું શું ? ધણી વતનાભિમાનીઓ માને છે એમ હું માનવાને તત્પર નથી કે લલિતકલાઓનો એકદશ્યુ ઈતરો (મોનોપોલી) મુખ્યએ જ રાખ્યો છે. અન્ય સ્થળોએ પણ એ જ દિશામાં સુંદર ચત્નો થાય છે અને તે સ્વાભાવિક પણ છે. એટલે આવાં અવલોકનો વધુ સંપૂર્ણ દશામાં ત્યારે લખાય જ્યારે કોઈ માસિકના સંચાલકો પહેલેથી જુદાં જુદાં સ્થળોએ જુદી જુદી વ્યક્તિને આ કાર્ય સોંપી દે અને પછી એ કૃદ્ધ છૂટા લેખો એક લેખમાં સમાવાય. પણ એવાં તો ધણાં જ સ્થળે અધૂરાં રહ્યાં છે અને કદાચ રહેશે એટલે એટલી સ્થળના માત્રથી અટકું છું.

આ સમાલોચના આશરે સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭ સુધીની છે. ઉપર જણાવી દેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે મુખ્યમાં ચયેલ અનેક પ્રયોગો આમાં રહી ગયા હશે કારણ કે બધે પહોંચી વળવા જેટલાં નાણાં અને સમય લેખક પાસે નહોતાં.

નૃત્ય : ધંધાર્થી

આ વિભાગમાં ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭માં કેપીટૉલમાં ચાર પાંચ દિવસ પ્રયોગો કરનાર સુપ્રસિદ્ધ નર્ત્તિકા લા મેરીનું નામ પ્રથમ મૂકતાં જરા પણ સંકોચ ચતો નથી. પ્રથમ ૧૯૨૮માં ન્યુયોર્કમાં એણે રંગભૂમિ ઉપર 'કલાસિકલ' નૃત્યકાર તરીકે પોતાનું નૃત્ય કરી બતાવ્યું ત્યારકેડે દુનિયાના લગભગ દરેક દેશમાં એણે પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરીને જોનારાંઓને મુગ્ધ કરી નાખ્યાં છે. સ્પેનીશ, હાવાઈઅન, મોરોકોના, ક્યુબાના, ચીનનાં, આરજેન્ટીનાના, મેક્સિકોના, હિંદુસ્થાનના, અરબસ્તાનના એમ લગભગ નૃત્યની વિશિષ્ટતા માટે પ્રખ્યાત ચયેલ દરેક દેશનાં નૃત્ય એ પોતાના પ્રયોગોના કાર્યક્રમમાં રજૂ કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ માત્ર અસ્પષ્ટ, આર્જા અનુકરણ જેવાં નહિ પણ

વિધાનકલાથી દીપી નીકળતાં નૃત્યો છે. એના મંડળમાં એ એકલી જ અને છતાં દરેક નૃત્ય પછી જોનારાંઓને ખીલું નૃત્ય જોવા માટે લાંબા સમયની રાહ જોવી નહોતી પડતી એવી એની વ્યવસ્થા ઉપર પ્રભુતા ! આવી વ્યવસ્થા, એક 'આઈટેમ' (ખાખત) પછી ખીજી 'આઈટેમ' (ખાખત), જાણે એકની અંદર ગુંથાયેલ ખીજી અને તેમાં ગુંથાયેલ ત્રીજી કડીની પરંપરા, એવું અત્યારસુધીમાં માત્ર હેગનબેકના જરમન સંરક્ષે મુંબઈગરાઓને ખતાવેલું અને તે સમયે પણ જોનારાંઓ હેરત પામી ગયેલાં એવું સ્મરણમાં છે. એ જ પ્રકારની કાર્યદક્ષતા-લા મેરીએ ખતાવેલી. ફેર માત્ર એટલો કે હેગનબેકના સંચાલકો પાસે અનેક મનુષ્યોની કામ કરનારી ફોજ અને લાં મેરી પોતે કેવળ એકલી !

લા મેરી, પાવલોવા વગેરે નૃત્યકારો પૂર્વના દેશોનાં નૃત્ય આટલી સરલતાથી અને છતાં વિધાનપૂર્ણ રીતે ખતાવી શક્યાં છે એથી ધણાંને આશ્ચર્ય થતું હશે. પરંતુ એ કલા સાધવા પાછળ એ કલાકારોએ ગાળેલ સમય, પરિશ્રમ, ઉત્સાહ અને ધૈર્યનો સહેજ પણ વિચાર કરીએ તો એ આશ્ચર્યને અવકાશ રહેતો નથી.

૧૯૩૭ના માર્ચમાં રશિયન 'બાલે એ' (નાટ્યરાસકે) પોતાના નૃત્યપ્રયોગો ખતાવેલા પણ પાવલોવા અને લા મેરીના નૃત્યની તુલનામાં એ મોળાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં રશિયન નૃત્યકારોનાં, આ કલા સાધ્ય કરવા પાછળનાં તપ એટલા બારે હોય છે કે એમનું 'Level', એમની જૂમિકા, સાધારણ હોઈ શકે જ નહિ.

૧૯૩૬ના ડીસેમ્બરમાં વિમલેન્ડુ બોએ પોતાના 'નટરાજ' નામના 'કલાસિકલ' નૃત્યનો પ્રયોગ ખતાવ્યો. આ સાહસિક ખંગાળી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો વતની છે અને પગપાળા દુનિયાનું પર્યટન કરવામાં તેણે બાર વર્ષ આપ્યાં છે. દોઢ-બે કલાક સુધી

સતત નૃત્ય કરવા જેટલું એણે પોતાના શરીરને કેળવેલું છે. શરીરના ઉપજા ભાગના અવયવો ઉપર એણે અદ્ભુત કાબૂ મેળવેલો જણાય છે. એની મુદ્રાઓ બધી જૂના કાલના શાસ્ત્ર-ધારે રચાયેલી છે અને હાથ, મુખ વગેરેની અભિનય પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ એણે ઘણી વિકસિત કરેલી જણાય છે. છતાં એના તાલના જ્ઞાન સંબંધી શંકા રહે છે. અર્વાચીન નૃત્યકલા શીખનારાંએને એની પાસેથી વિધાન કૌશલ્ય વિશે સારું જણવાનું મળે એ નિર્વિવાદ છે. એટલું પણ સામે કબૂલવું જોઈએ કે એ પોતે રંગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરે એ હલભલ અશક્ય લાગે છે.

૧૯૩૬ના નવેમ્બરમાં શિવરામ કરંચ અને તેમના પત્નીએ કનકડું ચક્રમાન-નૃત્ય બતાવ્યું. કેનેરાની-કનકડની જૂની-પ્રાચીન નૃત્યકલાને સજીવન કરવાનો આ પતિપત્નીનો આશય છે. એમના નૃત્યમાં કથકલીના અંશો સ્વાભાવિક રીતે આવે છે પણ એમનામાં હાથની મુદ્રાઓ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે અને પગનું કામ ઘણું વધારે-હલભલ કમક જેટલું છે. છતાં કથક જેટલું સુંદરમળ જણાતું નથી. આ નૃત્યોનો પ્રધાનચૂર વીરરસ લાગે છે. હજી કરંચ-યુગલના આ દિશાના પ્રયાસો આરંભદશામાં હોઈ અત્યારે એ સંબંધી ખાસ મત આપી શકાય તેમ નથી.

૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમાં મણિપુરી નૃત્યના નિષ્ણાત નૃત્યકાર નવકુમારસિંહે ‘કુંજરાસ’ યોજ્યો હતો જેમાં પોતે અને પોતાનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ લુદાં શુદ્ધ નૃત્ય કરી બતાવ્યાં હતાં. મણિપુરી વિધાનના પ્રશંસકો પ્રસન્ન થાય. એવું તેમાં ઘણું હતું. આખા ય કાર્યક્રમમાં નવકુમારનું પોતાનું ‘પ્રાર્થના-નૃત્ય’ અતિ સુંદર હતું. આ ભાવ મણિપુરીમાં ઉત્તમ રીતે બતાવી શકાય તેમ છે એ સત્ય આ નૃત્યે જાણે પુરવાર કર્યું હતું. બાકીનાંઓમાં એનાક્ષી રામરાવ, રમીલા શ્રોફ, પ્રવીણા મહેતા, માલવિકા મહેતા વગેરેએ પણ સરસ કામ કર્યું હતું. આ મથક મણિપુરી શિક્ષક Solo અને Doet સારાં થોડાં થકે છે

પણ જ્યાં group composition આવે છે ત્યાં સમૂહ-યોજના કલામય રહેતી નથી એમ જણાય છે.

૧૯૩૬ના સપ્ટેમ્બરમાં લીલાવતી અને ધનશ્યામે કથક નૃત્યપ્રયોગો કર્યા હતા. કથક નૃત્યવિધાનમાં રહેલ સુંદરતા અને કોમળતા તાદ્દશરીતે મુબંધમાં બતાવવાની ઘણી જરૂર છે કારણ કે જ્યારે મણિપુરી અને કથકલી વિધાયકોએ અહિં એમની કળાનાં વિવિધ સ્વરૂપો અનેકવેળા રજૂ કર્યાં છે ત્યારે કથક વિધાયકો એ પ્રમાણે પોતાની કળાનું આકર્ષક સ્વરૂપ બતાવી શક્યા નથી એવું મનમાં ખુંધા કરે છે. વસ્તુ-સંયોજન ઉપર કેંક વધુ લક્ષ આપીને અને તાલવિધાનને એકદમ પ્રધાનપદ નહિ આપીને જો ધનશ્યામ, લીલાવતી વગેરે કથકો પોતાના પ્રયોગો બતાવતાં થાય તો કથકનું સાચું મૂલ્ય અહિં સમજાય.

નૃત્ય : અધ-ધંધાર્થી

જેઓ પૂરેપૂરાં ધંધાર્થી જીવન નહિ ગાળતાં હોય છતાં આ કલાના ક્ષેત્રમાં જેઓ સતત જીવન ગાળતાં હોય તેમને આ વર્ગમાં ગણવાનું મેં વાનજી ધાર્યું છે એ વિભાગમાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬માં સુનિવર્સલ આર્ટ્સ સર્કલ તરફથી નટરાજ વશી અને એનાક્ષી રામરાવ, એ જ વર્ષના ઓક્ટોબરમાં જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સ તરફથી નટરાજ વશી અને કૃષ્ણકુમારી, તેજ માસમાં રોબર્ટ મની સ્કુલ તરફથી એનાક્ષી રામરાવ, વિદ્યાર્થીપરિષદના સમારંભ વેળાએ હરિત ચટ્ટોપાધ્યાય અને સુનલિની દેવી અને ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમાં રવીન્દ્રનાથ હાકુરના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ, પોતપોતાના નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં. આ સૌમાં રવીન્દ્રનાથની કૃતિને લઈને એમના શાંતિનિકેતન મંડળે લજ્જવેલ ચિત્રાગદા સૌથી વધુ લક્ષ્યે એ સ્વાભાવિક છે. અનેક કલાકારોના શિક્ષણથી તૈયાર થયેલ આ 'બાલે'એ (નાટ્ય-રાસકે) મુબંધનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સર્વાંગ

મણિપુરી નૃત્યથી વિભૂષિત આ 'ખાલે' સુંદર હતું, રમણીય હતું. પ્રકાશ-યોજના લગભગ ઉત્તમ પ્રકારની હતી અને ચિત્રાંગદા તેમ જ અર્જુનની નૃત્યકલા મણિપુરી વિધાનને જોય આપે તેવી હતી. છતાં એટલું કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે માત્ર મણિપુરી વિધાનના આશ્રયથી તૈયાર થયેલ 'ખાલે' એકવિધ (Monotonous) લાગે છે; એ ઊણુપ પૂરવી હોય તો અર્વાચીન નૃત્યકારોએ એ કલાવિધાનને કચક-કચકલી વગેરે વિધાન સાથે સંવિધાન કરવું જરૂરનું છે. 'ખાલે' માં વાપરવામાં આવેલ વસ્ત્રો આંખને આકર્ષે તેવાં લાગતાં હતાં છતાં વધુપડતી ભભકવાળાં (glamorous) અને લાસિત્યરહિત (ungraceful) હતાં. પરંતુ જંગાળી કલાકરો રંગના આકર્ષણમાં આ વસ્તુ ધણી વાર ભૂલી જાય છે.

આ સિવાય, જુદાજુદા ગ્રંથોએ જે વર્ગને અર્ધ-ધંધાયા કહેવામાં આવ્યો છે તે વર્ગમાં નટરાજ વર્ણી, એનાદી રામરાવ કૃષ્ણકુમારી અને હરિન ચટ્ટોપાધ્યાયે નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

નટરાજ વર્ણી જુદે જુદે સ્થળે જઈ ત્યાંનાં નિરનિરાળાં નૃત્યો જોવા હંમેશા આતુર રહે છે એ બહુ આશાજનક ચિન્હ ગણી શકાય. હમણાં એ જીવન નૃત્યકાર બનવા શરૂ થયેલ છે. પરિણામે એની નૃત્યકલામાં દિનપ્રતિદિન ધીમે ધીમે પશુ ચોક્કસ વિકાસ જોઈ શકાય છે. હજી એની પાસે જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઓરડે-રંદાનાં સાધનો નથી તેમ જ કમનસીબે એ યુજરાતી છે એટલે યુજરાતીઓનો મોટો ભાગ એની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીનવૃત્તિ સેવે છે. પરંતુ વર્ણીનામાં ધૈર્ય છે, અન્યની ઉદાસીનવૃત્તિ સહેવાની શક્તિ છે એટલે એનું ભવિષ્ય બિજાનું છે.

એનાદી રામરાવ પણ લગભગ એ જ રીતે પોતાની કલામાં વિકાસ સાધવાના યત્ન કરી રહી છે. આ બંને કલાકરો સંયોજન, વસ્તુવિધાન વગેરેમાં વધુ લક્ષ આપે તો તેઓ ધણું કરી શકે.

પુવીઆહ બહેનો એ કાલકા-ચિન્દાના શિષ્ય સુંદરદાસની સહાયતાથી રજૂ કરેલ કથક નૃત્ય-પ્રયોગો પણ પ્રમાણમાં સારા થયા હતા; જો કે એમાં પણ સંયોજનની કચાશ જણાતી હતી. પણ તાલીમથી એ બહેનો કથકવિધાન વધુ આકર્ષક બનાવી શકે ખરી.

હરિન ચટ્ટોપાધ્યાયની નૃત્યકલાની દિશાની પ્રવૃત્તિ ઉપર જણાવેલ બંને વ્યક્તિઓના પ્રમાણમાં બહુ નજીવી છે. છતાં બંગાળી છે એટલે આપણે ત્યાં એના કાર્યને વધુ પ્રસિદ્ધિ મળતી રહે છે. એ બંગાળી કળાકારે ‘ધ વિન્ડો’ નામક નાટક પણ ભજવેલું જેનું વસ્તુ “હવા ઉપર કર” મૂકવામાં આવે છે તે છે. અહિંના સગમતા પ્રત્નો છોડીને એમને આ વસ્તુ આપર-લેડમાંથી શોધવું પડ્યું એ આશ્ચર્યજનક છે.

નૃત્ય-બીનધંધાર્થી

આ વિભાગમાં એટલું તો જણાવવું જ જોઈએ કે અવ-લોકનના ગાળામાં વિકાસ કરતાં ચેતન વધુ જણાય છે, તાલીમ લેવાના પરિશ્રમને બદલે રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થવાના દોડ વધારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. લગભગ દોઢ-બે માસની તૈયારીથી રજૂ થયેલાં નૃત્યોમાં : સાહિત્યસંસદમાં ઓક્ટોબર ૧૯૩૬માં કરવામાં આવેલ ૧૯૩૭ના જન-પુરોહિતોમાં મોડર્ન સ્કુલના સમા-રંભમાં પ્રયોજવામાં આવેલ વગેરે નૃત્ય-પ્રયોગોનો સમાવેશ કરી શકાય.

એથી કેંક આગળ વધેલ નૃત્યપ્રયોગોમાં ફેલોશિપ સ્કુલ અને પ્યુપિલ્સ એન સ્કુલના કાર્યક્રમ ગણાવી શકાય. એ બંને સ્કુલોએ નાટકોમાં રવીન્દ્રનાયનાં જ પસંદ કર્યાં હતાં એ આપણા પ્રાન્તીય અભિમાનને જરા ખૂંચે તેવી વાત છે પણ જ્યાં સુધી ગુજરાતીઓ પરસ્પર તેજોદ્રેષમાંથી મુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ભિગતી નર્તિકાઓમાં મેધા યોધ અને રમિલા ઓફ જુદી જ તરી આવે છે, બંને શાસ્ત્રીય તાલીમ ચાલુપણે લે છે અને છાત્રવારે રંગભૂમિ ઉપર દેખા દેવાની તિરસ્કરણીય વૃત્તિને બદલે પૂરતી તૈયારી પછી જ રંગભૂમિ ઉપર આવવા જોડલો સંયમ સેવે છે એ બહુ આશાજનક છે.

કોવર્નટન સોસાયલ સર્વિસ લીગ તરફથી ચયેલ પ્રયોગોમાં 'ત્રામોત્સવ'નું સંયોજન ઠીક હતું પણ નૃત્યવિધાન કાચું હતું છતાં એ યત્ન આવકારપાત્ર તો હતો જ.

પણ એ જ કાર્યક્રમમાં એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ નજરે ચડ્યું હતું અને તે નૃત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રતિકૃતિનું^૧ આક્રમણ. ક્રીકેટની રમતના આરંભથી માંડીને જેટસમેન દાવ લે અને બોલર દડા ફેંકે ત્યાં સુધી બધી જ ક્રિયા નૃત્યમાં-એક નાની બાલિકા વીકેટ અને પીચની પૂજા કરી ત્યજ અને અંધાર એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં ત્રાજવાં લઇને આવે તે સુદ્ધા-ચયેલ ! નૃત્ય પણ એમેચ્યોર ઓરકેસ્ટ્રાની મદદથી સારી રીતે તાલબદ્ધ. આ નૃત્યમાં જાણીતા નૃત્યકારોનું બહુ સુંદર રીતે અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નૃત્યના યોજકો પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ આવી પ્રતિકૃતિઓમાં નહિ પણ સાચી મૌલિક કૃતિઓમાં કરે એમ સૌ કોઈ ઈચ્છે. છતાં પ્રતિકૃતિના એમના આ મૌલિક પ્રયોજન માટે એમને અભિનંદન.

આ લેખના આરંભમાં જ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે મુંબાઈ સિવાયનાં સ્થળોએ થતા સમારંભો વિશે ઉલ્લેખ થઈ શકે તેમ નથી એ ખેદજનક છે, કારણ કે અમદાવાદમાં નૃત્ય, ગરબા તેમજ એમેચ્યોર નાટકો સારા પ્રમાણમાં ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં ઘણો નિકાસ સધાયો છે એ નિર્નિવાદ છે. અત્રે એવા બે સમારંભોનાં નામસૂચન જ કરું છું :

૧. આ શબ્દ લેખકે 'ચેરડી'ના અર્થમાં વાપર્યો હતો ૧-સં. 'મા.'

ધણું કરી શકે-એ ચોગ્ય દિશામાં ચોગ્ય સહકારથી કાર્ય કરવામાં આવે તો.

નાટ્યપ્રયોગો

‘રંગભૂમિકા’ (Little theatres) ની યોજના આગળ વધારવામાં અને હમણાંની ધંધાર્થી રંગભૂમિને માર્ગસૂચન કરવામાં આવશ્યક એવા એમેચ્યોર નાટ્યપ્રયોગો પ્રમાણમાં ધણા જ ઓછા થયા છે એમ સંજેદ જણાવવું પડે છે. આધુનિક નાટ્યકારોનાં ત્રિઅંકી અને એકાંકી નાટકોમાંથી ચોગ્ય પસંદગીથી ચૂંટણી કરવામાં આવે તો જાહેર તો નહિ પણ થોડાં સારાં ભજવી શકાય તેવાં નાટકો તો જરૂર મળી રહે, છતાં ઇસ્માયલ કૉલેજમાં રમણલાલના ‘નવાજસાહેબની મુલાકાત’ એ સંવાદને ભજવી બતાવવામાં આવ્યો હતો એ નવા પ્રયોગો કરવાના આવશ્યક સાહસની જિણૂપ માત્ર દેખાડે છે.

કોર્નર્ટન સોશયલ સર્વિસ લીગ તરફથી ભજવાયેલ ‘ગુજરાતના નાથ’માંના પ્રવેશોને તથા અગાઉ બજાએ વાર ભજવાયેલ ‘આણુલ દે’ને મળેલ નિષ્ફળતા ઉપરથી વિચાર થાય છે કે એ રાજરાણીઓ, સતીઓ, બહારવટિયાઓ, એનાં અમુક ઉગ્ર અને વીરરસભર્યાં વાતાવરણ હમણાંના એમેચ્યોર નટ-નટીઓને માટે અને પ્રેક્ષકોને માટે અશક્ય તો નહિ હોય? એ જ મંડળ તરફથી ભજવાયેલ નાની નાટિકા “ચાર ગિતાની વચ્ચે”માં કુ. વિલા કાનૂગાએ પોતાની અભિનયકલાની નૈસર્ગિક શક્તિનો અઝોર ખ્યાલ આપ્યો હતો. ચંદ્રવદન મહેતા અને તેના મિત્રમંડળે ગયા ડીસેમ્બરમાં ‘આગગાડી’ ભજવી બતાવ્યું હતું. પ્રકાશ-યોજના સંપૂર્ણ કલામય રીતે નાનામાં નાની રંગ-ભૂમિ ઉપર પણ કે રીતે બતાવી શકાય તેનો દાખલો આ મશહૂર એમેચ્યોર ડીરેક્ટરે એ નાટકના પ્રકાશ-યોજનથી પૂરો પાડ્યો હતો. મુંબઈની મશહૂર એમેચ્યોર અભિનેત્રી સરલા દેસાઈ એમાં નાયિકા તરીકે કીર્તિવંત કામ કરી ગઈ હતી. એમેચ્યોર નાટકો

આવી સફલતાથી ભજવાય તો ધંધાર્થી રંગભૂમિને નવી દિશાઓ સૂચવાય, પણ આવાં 'One swallow does not make summer' એ ન્યાયે એકાદ સફલ રીતે ભજવાયેલ નાટકથી અથવા અમુક એક જ નાટ્યકારનાં એ ત્રણ નાટકો ભજવ્યાથી પ્રગતિ સાધવાના કોડ વ્યર્થ જ જવાના.

આ જ અભિનેત્રી સરલા દેસાઈએ બગિનીસમાજ તરફથી યોજેલ કાર્યક્રમમાં 'અભિદાન'માં તેમજ 'પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા'માં સરસ અંજનય બતાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત બીજાં નાટકમાં મુખ્ય નાયિકા તરીકે ઇન્દિરા મહેતાએ અને બીજા પાત્રમાં પ્રમોદા ગોસલાઆએ પણ સુંદર અંજનય રજૂ કર્યો હતો. 'અભિદાન'માં ત્રણ ગીતો કુ. નિરંજના દેસાઈએ ગાયાં હતાં અને ભવિષ્યમાં એ કલામાં એ સુવર્ણ કેટલી નિષ્ણાત થઈ શકી હોત તેના આગાહી કરી શકાય તેવી સુંદર રીતે તેણે તે રજૂ કર્યાં હતાં પણ એના અકાળે થયેલ મૃત્યુની અહિં સખેદ નોંધ લેવી પડે છે.

આ સિવાય આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રખ્યાત ગદ્યવી મેઘાણુંદ બેંગારે ૭૫ વર્ષ પૂરાં કર્યાં તે સમયે તેમને ૭૫ અંશરદો અર્પવાતું એક સંમેલન મુંબઈમાં થયું હતું તે પ્રસંગે તેમના પુત્ર મેરુભાએ દુદાઓ ગાઈ સંભળાવ્યા હતા. કાવસજી જહાંગીર દોલ જેવા અવાજ સંભળાવાની નજરે જોતાં ખરાબ દોલમાં પાંચ ઠેક ઉપલી ગેલેરીમાં બેઠેલા માણસો વિના મુશ્કેલીએ સાંભળી શકે એવો જતાં કર્ણપ્રિય એ અવાજ સાંભળીને આપણને આશ્ચર્ય તેમજ માનં ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. કમનસીબે, એ સાહિત્ય પ્રત્યેની ઉદારસીન વૃત્તિ વધતી જાય છે એને પરિણામે આવા ભુલંદ છાં મીઠા અવાજ નષ્ટ થઈ જશે.

આવી જાતનાં વિદગાવલોકનો જુદી જુદી દિશામાં થતી પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રતિવર્ષ લખાવાં જોઈએ અને તે પણ માત્ર મુંબાઈને જ સ્પર્શતાં નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતને સ્પર્શતાં. ધારે તો 'માનસી'કાર એટલી વ્યવસ્થા કરી શકે.

આગલી રાત્રે

ઉપેનના જીવનની આજે છેલ્લી રાત્રિ હતી. એ અનંત તારાખચિત આકાશ, ધૂંસીખોલીમાં પણ સુવાસ પસારી દેતાં એ મધુર કુસુમો, વોડરોના કર્કશ અવાજો, એ બધું જોવાસાંભળવાનું તેને માટે આ રાત્રિપૂરતું જ હતું. તેના દૂંઠા જીવનમાં અનુભવાયેલી સુમધુર ક્ષણોનો આનંદ કે વિપાદભય પળોનું અકથનીય હર્ષ આ રાત્રિપૂરતાં જ તેણે ભોગવી લેવાનાં હતાં.

પોતાની ખોલીના જાડા, ચોખંડા સળિયાની બહાર દૂર દૂર જોતો હોય તેમ ઉપેન બેસી રહ્યો હતો. સામે જ જોલની જખરદસ્ત દીવાલ દૃષ્ટિને અવરોધતી ઊભી હતી. પણ જાણે તેને પણ આરપાર વીધીને તેની નજર દૂરદૂર કેં નિહાળી રહી હોય તેમ દેખાતું હતું. પવન પુષ્પોની મધુર સુવાસ લાવીલાવી તેની આસપાસ પાયરતો હતો, પણ આજે ઉપેનનું ધ્યાન તે કશામાં નહોતું. તેના વિચારો તેના સમગ્ર જીવનને ઝડપી તેના મદતરના અને અમદતરના બનાવો આસપાસ ધૂમરી ખાતા હતા.

ઉપેનને હજી બાવીસ વર્ષ પણ પૂરાં નહોતાં થયાં. એટલાં વર્ષોમાં તો તેના જીવનમાં શું શું નહોતું બની ગયું? છેક બાળપણમાં તેના વિચારો તેને ધસડી ગયા. નાના ગામની નદી આસપાસ ત્યારે તેનું જીવન ગુંચાયેલું હતું. ખીજાં બાળકો ત્યારે શેરીઓમાં કે ગામના પાદર ક્ષોભ કરતાં હોય, જાત-જાતની રમતો રમતાં હોય ત્યારે - પોતે તો નદીકિનારે જઈને

એકલો બેઠો જ હોય. અત્યારે તો પોતાને પણ યાદ નહોતું કે પોતે ત્યાં બેઠો બેઠો એકલો શા વિચાર કરતો હશે. નદીનાં શાંત પાણીમાં એકાદ કાંકરી નાખી તેમાં શાંત વર્તુલો નિરખી રહેવાનો તેને અજબ શોખ હતો.

પણ તેને હવે લાગ્યું કે બીજાં નાનાં બાળકો સાથે ન બળવામાં, તેમની રમતોમાં ભાગ ન લેવામાં, તેનો સ્વભાવ જ કારણરૂપ હતો. તે અપમાન જરા પણ સહન કરી શકતો નહિ. તેનું મનધાર્યું ન ચાલે તો તે તુર્ત જ લડી પડતો. એવી રીતે લડવા જવામાં તેનાથી એક ઘણા જ મોટા છોકરાએ તેનું માથું લાંગી નાખ્યું હતું એ તેને યાદ આવ્યું. આવડા મોટા છોકરા સાથે પોતે લડી શક્યો એ વિચારે એ ધાતું દુઃખ પણ ભુલાવી દીધું હતું તે તે અત્યારે સહર્ષ યાદ કરી રહ્યો.

પછીનાં અમુક વર્ષો તો ઝડપથી વીત્યાં. બાળકમાંથી તે કિશોર બની ગયો. નાના ગામમાંથી તે કલકત્તા આવ્યો. ગામડાનો તેનો સુદૃઢ બાંધો અહિં શહેરના વિદ્યાર્થીઓમાં તેને સહેજે આધિપત્ય અપાવતો. તે ઘણા ઉપર હુકમ કરતો અને તે પળાવતો પણ. જરા પણ અપમાન થતાં તે હાથોહાથની મારામારી કરી બેસતો. દિવસો મોજથી પસાર ચતા હતાં.

તેના મૂળગત એકાંતપ્રિય સ્વભાવને અંગે તેને વાંચવા ખૂબ સમય મળતો હતો. અને એ સમયનો તે પૂરતો ઉપયોગ પણ કરતો હતો. પ્રેમલાપ્રેમલીની અર્થહીન વાતો વાંચવાનો એને કુદરતી જ કંટાળો હતો. એવી વાતો લોકો કેમ રસપૂર્વક વાંચી શકતા હશે તે તે અત્યારે પણ સમજી નહોતો શકતો. તેને તો વીરત્વની, જવાંમર્દીની જીવનની વિષમતાઓની વાતો વાંચવી ગમતી હતી.

કિશોર મટી યુવાન થયો અને નિશાળ છોડી કોલેજમાં આવ્યો. દેશનું વાતાવરણ ચારે તરફ ઉમ્મ હતું. બ્રિટિશ સરકાર

સામે ગાંધીએ જંગ મચાવ્યો હતો. બોઝ અને સેનગુમા, રોય અને દાસગુમા બંગાળને ચારે તરફથી ઊશ્કેરી રહ્યા હતા. દેશની જુવાનીને હાકલ પડી હતી. દરેક દિશામાં ઉન્માદનું વાતાવરણ પથરાઈ ગયું હતું. ઉપેનન્દ્ર સાથીદારોમાંથી ધણી તેમાં જોડાઈ ગયા હતા. ધણીઓનાં માથાં ઊંચી ગયાં હતાં, ધણી જેલમાં પૂરાયા હતા.

આ બધાંથી ઉપેન નહોતો હલ્યો તેવું નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાનો નાશ થવો જ જોઈએ તેમ તે નહોતો માનતો તેવું નહોતું. પણ ગાંધીની અહિંસાની અને ધર્મની, હૃદયપલટાની અને મૂંઝે મોઢે માર ખાઈ લેવાની વાતોમાં તેને કશો અર્થ નહોતો દેખાતો. કોલેજમાં આવ્યા પછી તો તેણે ક્રાંતિઓ વિષે અને ક્રાંતિકારીઓ વિષે ઘણુંઘણું વાંચ્યું હતું, પણ ક્યાં એ આવી મૂર્ખતાભરી વાતો સાંભળી નહોતી. આવતી કાલે ફાંસીએ ચડી જવાનો હોવા છતાં ગાંધીની એ અહિંસાની વાતો યાદ આવતાં તેના ચહેરા પર તિરસ્કારભર્યું એક આછું સ્મિત પથરાયું.

અને ગાંધી સામે રાગનાં તેને બીજાં કારણો પણ હતાં. જે લોકો કશા પણ અંગત સ્વાર્થ વિના પોતાનો જીવ દઈ દેતા હતા, અહિંસાની અને એવી પોચીપોચી વાતોમાં ન માનતાં જે લોકો ખૂનનો બદલો ખૂનથી વાળતા હતા તેમની ગાંધી હંમેશા ટીકા કરતા, તેમને માર્ગબૂલેલા કહેતા, તેમને વિષે સમભાવનો એક શબ્દ પણ નહોતો ઉચ્ચારતો.

“ એ ડોસાને આ માનસ ક્યાંથી સમજાય ? ” ઉપેને સળિયા સામે જોતાં જોતાં દાર્ત કચકચાવ્યા.

એ અરસામાં કોલેજોમાં પણ ખૂબ ખૂબ ચર્ચાઓ થતી. ગાંધી અને તેની અહિંસાના સખ્ત વખોડનાર તરીકે એ બધી ચર્ચાઓમાં ઉપેન તરી આવતો. “ પોતે કે ન કરવું હોય એટલે બીજાઓનો વાંક કાઢવો એ બધી જવાની સરસ રીત છે ” કહી તેના સાથીદારો તેના પક્ષ લેવા લાગ્યા હતા.

“કોણ વાત કરનાર હતો અને કોણ કામ કરનાર એ હવે ક્યાં છાતું રહ્યું છે ?” ઉપેને વિચાર્યું. “પણ એ નામદો વાતો જ કરે, નહિ તો ખીણું શું કરે ?”

પરંતુ તેના સમગ્ર જીવનને એક જીલ્લો જ દિશામાં ઓક આપનાર એક બનાવને તે રસપૂર્વક યાદ કરી રહ્યો.

તે સિનેમા જોવા ગયો હતો. ફ્રેંચ ક્રાંતિનું વાતાવરણ ઊંચું કરતી કોઈ ફિલ્મ બતાવાતી હતી. ઉપેન જોઈ હતો તે બેઠકની આજુબાજુ ધણી સોલ્જરો ગોઠવાયેલા હતા. ફ્રેંચ ક્રાંતિના નેતા-ઓનાં બાપણો, રાજારાણીના મોજશોખ, ચારે તરફના ભયંકર ભૂખમરાથી ત્રાસેલો, પીડિત ફ્રેંચ માનવસમાજ, એ બધાનાં અદ્ભુત આલેખન અને પ્રદર્શન ઉપેનને ઉશ્કેરી રહ્યાં. તેને રામે રામ દેશપ્રેમ ઉભારાઈ આવ્યો. કેંક કરી નાખવું જોઈએ તેવો તેને વિચાર આવ્યો. અને બહાર સરધસ નિકળ્યું હોય કે ગમે તેમ પણ એક પ્રચંડ નાદ ઊઠ્યો: “મહાત્મા ગાંધી કી જય.” અહિં ફિલ્મ પણ ખલાસ થવા આવી હતી. ઉપેનથી જુરસામાં ખૂમ મરાઈ ગઈ, “Down with the Britishers (બ્રિટિશોનો નાશ હો !)” તેની બાજુમાં જ બેઠેલા સોલ્જરની આંખ ફરી. તેણે તેને એક ધક્કો માર્યો. ઉપેન અહિંસાવાદી તો હતો જ નહિ. તેણે પેલાને એક મુક્કો માર્યો. પેલાએ સામો માર્યો. બે ત્રણ સોલ્જરો એકઠા મળી તેને મારવા લાગ્યા. ચિએટરમાં ધમાલ મચી રહી. ઉપેન ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મારથી તે ભોય થઈ ગયો હતો.

અને ત્યારથી તેનામાં ખુલસ બરાણું. ક્રોધ તેના અંગેઅંગમાં વ્યાપી ગયો. આ અપમાન બસલ હતું. તેનો બદલો વાળવો જોઈએ જ. અત્યારે પણ જ્યારે મૃત્યુને છ સાત ઠલાકની જ વાર હતી ત્યારે પણ એ પ્રસંગ યાદ આવતાં ઉપેન ક્રોધથી ધૂળ ઊઠ્યો. દિવસો મુઠી વેર લેવાના વિચાર તેને મૂકતા જ નહિ.

અને એ અપમાન કાષ્ટ વ્યક્તિ તરફથી થયેલું નહોતું. એ હિંદુ-સ્તાનમાંની બ્રિટિશ સત્તાના પ્રતિનિધિઓ તરફનું હતું. તે સત્તા નાબૂદ થયે જ એનો બદલો વળે. એ સત્તા નાબૂદ કરવી એ સહેલું કામ નહોતું. તેને માટે તો હજારોએ જાન ગુમાવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. પણ તે ગાંધીની રીતે નહિ. જાન સાટે જાન લેવા જોઈએ-એક નહિ અનેક.

એને એ જ વિચારમાં તે ધૂની જેવો જની ગયો. તેના હૃદયનો એકેએક ધબકાર વેર પુકારી રહ્યો. તેનું અપમાન એ તેનું એકનું નહોતું. શાસન ચલાવતી પ્રજાનું શાસિતો ઉપરનું એ અપમાન હતું. પોતા કરતાં તો હજારગણાં અપમાનો પોતાના અશિક્ષિત, ગરાબ દેશબાંધવોને સહન કરવા પડતાં હશે તે વિચારે તેની આગને વધારે પ્રજ્વલિત કરી.

અને કુદરતી રીતે જ તે ક્રાંતિકારી ચળવળ તરફ આકર્ષાયો, તેના હૃદયમાં જીહ્વા લાવોને સંતોષી શકે તેવી ચળવળ તે એક જ હતી. તેમાં ગાંધીની ધાર્મિક ઘેલછા કે અહિંસક વેવ-લાઈ નહોતી. તેમાં દુરમનને ત્રાસ ત્રાસ પુકરાવી દેવાની, વહેલામાં વહેલી તકે ભારત છોડી ચાલી જવાની ફરજ પાડવાની વાત હતી. એ ધ્યેય તત્કાલ સિદ્ધ થાય કે નહિ તેની તેને પરવા નહોતી. એને અંગે મૃત્યુને ભેટવું પડે તો તેની તેને ખીક નહોતી. પગલે પગલે અપમાનો સહન કરવા કરતાં બને એટલાનો નાશ કરી વીરત્વભર્યા મૃત્યુને કાં ન ભેટવું ?

જે જેને શોષે છે તે તેને મળી જાય છે. ઉપેનને પણ એવું એકાદ ક્રાંતિકારક મંડળ મળી ગયું. તેમાં દિલ દબને તે કામ કરવા મંડી પડ્યો. તેના સભ્યો વધારવા, તેને માટે હથિયારો મેળવવા, તે વિચારદશા જીવાનો અને જીવતીઓમાં ફેલાવવી એ એવું મહાકર્તવ્ય થઈ પડ્યું.

જતાં કોલેજમાં તો જતું જ પડ્યું. એના ઉદ્ધામવાદી વિચારો માટે કોલેજમાં ઉપેન જાણીતો હતો. એ ક્રાંતિવાદી

ચળવળમાં જ કામ કરવા માટે કોલેજ છોડી દે તો કુદરતી રીતે જ તેને વિષે શંકા આવે અને આખી વાત ન પકડાતી હોય તો એ પકડાઈ જાય. પણ ભણતરમાં દરે તેને રસ રહ્યો નહોતો. એક જ વિચાર તેના અંતરને ડારી ખાતો હતો અને તે વિચારને આચારનું મૂર્ત રૂપ આપવાની તે ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોતો હતો.

તો એ તેના હૃદયના તારોને કોઈ કામળ ભાવોએ હલાવ્યા નહોતા એમ નહોતું. રાત્રિના ત્રણના ડંકા યઈ ગયા હતા, દરેક પળ મૃત્યુને વધુ ને વધુ નજીક લાવતી હતી, છતાં એ સ્મૃતિએ ઉપેનને રામાય મયો.

કેવી સુંદર એ પ્રતિમા હતી ? તેનું નામ પણ કેટલું મમાર્થ હતું ? જાણે સૌંદર્યની પ્રતિમા જ ન હોય ! સંખ્યાસમયે તેની સાથે ફરવા ગયો હોય ત્યારે તેના વદન ઉપર પથરાઈ રહેતાં સુવર્ણ અને કુંકુમને ઉપેન રસપૂર્વક યાદ કરી રહ્યો. સુડોળ દેહલતા ઉપરનું તેનું સુંદર વદન અને સેંધામાં ભરેલું કુંકુમ તેને કેટલી આકર્ષક બનાવતાં હતાં ? તે કોલેજમાં અદ્વિતી ત્યાં પસાર થતી હોય ત્યારે કેટલી આંખો તેની સામે મંડાઈ રહેતી ? અને તેની વાણી પણ મનોહર હતી. ભક્ષાભક્ષા વિદ્યાર્થીને વાગ્યુદમાં તે હરાવી દેતી. તે વંદેમાતરમ્ ગાતી ત્યારે હૃદયના ઝીણામાં ઝીણા તાર હલમલી ઊડતા. એ માતાને માટે પ્રાણ અર્પણ કરી દેવાનો નવીન જુસ્સો ત્યારે ઉપેનમાં ફરી વળતો.

તેની સાથે ગાળેલી મધુર યજ્ઞોનો આનંદ ઉપેન ફરી ફરી અનુભવી રહ્યો. તેની સાથેનો પ્રથમ મેળાપ પણ કેવો અકરમાતથી થયો હતો ? ઉપેન અને એ ચાર મિત્રો કોલેજના વાચનાલયમાં બેઠા બેઠા ચર્ચા કરતા હતા. ઉપેનની જીભ એક વાર છૂટી થયા પછી કાળૂમાં રહેતી જ નહિ. અનેક દલીલો યઈ. ગરમાગરમી-માં જન્મે પક્ષો બોલવા લાગ્યા. અંતે વર્ગમાં જવાનો સમય થયો અને ચર્ચા અધૂરી મૂકવી પડી. વર્ગ પુરો થયા પછી ઉપેન

કોલેજમાંથી બહાર નીકળવા જતો હતો ત્યાં જ પ્રતિમા તેને સામે મળી.

“તમને અભિનંદન આપું છું.” પ્રતિમાએ ઉપેનને કહ્યું.

“શાના?” ઉપેને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

કોલેજના ચર્ચામંડળમાં બન્ને ભાગ લેતા હોવાથી બન્ને એક બીજાને દોઢે ઓળખતા હતાં પણ વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ આ પહેલો જ હતો.

“આજની ચર્ચામાંની તમારી સુંદર દલીલો માટે. હું ખાલુના જ ટેબલ ઉપર બેઠી હતી અને બધું સાંભળતી હતી.” પ્રતિમાએ કહ્યું.

“થેન્ક યુ.” ઉપેને કહ્યું.

એ રીતે થયેલી ઓળખાણ આગળ વધી. પ્રતિમાને ઉપેનમાં કેં અજબ આકર્ષણ લાગ્યું. તેના ધૂની સ્વભાવ છતાં પણ તેને તે બહુ જ ગમી ગયો. ઘણી યે વાર તે છટકી જતો છતાં કોઈ કોઈ વાર સાંજે તે ઉપેનને ઈડન ગાર્ડનમાં ફરવા લઈ જતો. ત્યાં તળાવમાં હોડીમાં બન્ને સાથે ઘણી વાર ફરતા. એવે પ્રસંગે કોઈ કોઈ વાર ઉપેન વાતે ચડતો તો ખૂબ ખૂબ વાતો કરતો, જાતજાતની વાતો કરતો; તો કોઈ કોઈ વાર કોઈ વિચારની ધૂનમાં તે સાવ શાંત બેસી રહેતો. આવે સગયે પ્રતિમા તેના મુખ સામું જોઈ રહેતી અને સ્વભાવના આ વિચિત્ર પસંદગી વિશે આશ્ચર્ય પામતી.

પોતા પ્રત્યેનું પ્રતિમાનું આકર્ષણ ઉપેનથી છાનું નહોતું રહ્યું. એક દિવસ બન્ને સાથે ફરવા ગયાં હશે ત્યાં પ્રતિમાએ મિસિસ બ્રાઉનિંગનાં પ્રજ્વલકાબ્યોની વાત કહાડી. ઉપેન પોતાના વિચારોની ધૂનમાં હતો. પણ એકીએ તો પ્રજ્વલકાબ્યોની અને પછી પ્રેમની અને જીવનમાં પ્રેમના સ્થાનની વાતો ક્યે જ રાખી.

ઓચિતી જ તેના સ્વરમાં કોઈ અનોખી કોમળતા ઉપેનને જણાઈ. તે પોતાની ધૂનમાંથી જંગી બિજો, તેણે પ્રતિમાની સામે જોયું. પ્રતિમાએ તેની આંખોમાં પોતાની આંખો ધરેલી. એ આંખોમાં અર્થનું આખું વિશ્વ છુપાયેલું હતું તે ઉપેન જોઈ શક્યો. તે આડીઅવળી વાતો કરવા લાગ્યો. પ્રતિમાના સ્વરમાં આવેલી નિરાશા પણ તેને અર્થસૂચક લાગી.

પણ ઉપેનને પ્રેમ માટે કે તેની નાની નાની ઘેલછાઓ માટે સમય નહોતો. તેનું ધ્યેય એને એ બધી વાતોમાં પડવા માટે મુક્તિ નહોતું આપતું. એ ધ્યેય સર્વગ્રાહી હતું, સર્વસ્વનો ભોગ માગતું હતું; પણ પ્રતિમાને એ બધી ક્યાંથી ખબર હોય ? તો તો આ ધૂની જીવાનને પોતાનો કરવા મથતી હતી, તેની ઉમ્મતા અને તેની વિચિત્રતા પ્રતિમાને ઉપેન તરફ વધારે આકર્ષતી. પોતે વદે માતરમ્ ગાતી હોય ત્યારે ઉપેનના ચહેરા ઉપર જે લાવો પથરાતા તે તો પ્રતિમાને મુગ્ધ કરી દેતા.

અને પ્રતિમા સાથેનો હેલ્લો પ્રસંગ તો ઉપેનને પૂરેપૂરો પાદ હતો. તે દિવસે પ્રતિમાના ખૂબ આચરણને વશ થઈ ઉપેન રાત્રે તેની સાથે ફરવા જવાનું કબૂલ રાખ્યું હતું.

રાત્રે બરાબર સાડાસાત વાગ્યે પ્રતિમાએ ઉપેનને તેના રૂમ પરથી બોલાવ્યો હતો. માઇલો ને માઇલો સુધી એ સોફા મોટરમાં આસ્થા ગર્વાં દર્તા અને અંતે નદીના તટ ઉપર મોટર બંધી રાખી હતી. બેએક કલાક નદીની રેતીમાં પ્રતિમા સાથે બેસવામાં તે દિવસે ઉપેન ગાળ્યા હતા.

વાતાવરણ આફલાફક હતું. ચંદ્રનો ચંદ્ર નદીના ચાંત પાણીને ઓર સૌંદર્ય અર્પીતો હતો. દરદર કર્પક ક્યાંક વહાણો અને હોડીઓ દેખાતાં હતાં. આજે ઉપેન મોજમાં હતો. તે ખૂબ વાતે ચર્ચો હતો અને પ્રતિમા તો એ ચંદ્રની ન્યોત્સનામાં સૌંદર્યભૂતિ જ લાગતી હતી. સરિતાનાં એ ચાંત પાણી, એ

મધુર, પ્રેરણાદાયિની જ્યોત્સ્ના, પ્રતિમાનાં નયનોત્તુ સૌંદર્ય અને તેનો મધુર કંઠરવ, બધાંએ ઉપેનને મુગ્ધ કરી દીધો. અત્યાર સુધી તેણે પ્રતિમાનો કે કોઈ પણ સ્ત્રીનો પ્રિય તરીકે વિચાર નહોતો કર્યો. તે પોતાની સૃષ્ટિમાં જ એટલો બધો વચ્ચેપચ્ચે રહેતો કે એવા વિચાર કરવાનો યોગ જ તેને પ્રાપ્ત નહોતો થતો; પણ આજે તો બધું જ જુદું હતું.

ઉપેનના હૃદયના બધા સુકોમળ તારો ઝલુઝળી ઊઠ્યા. તેની આંખોમાં નવીન તેજ પુરાયું. તેનો સ્વર પણ જરા ધ્રુજી ઊઠ્યો. પ્રતિમા તેનામાં ચતા આ બધા ફેરફારો જોઈ શકી. જેને માટે તે ઝંખતી હતી તે તેને હસ્તગત થતું હોય તેમ લાગ્યું. તેણે વાતને વધારે રસિક બનાવી. ઉપેન મૂંગોમૂંગો તેતું સૌંદર્ય પીતો હોય તેવી રીતે તેની સામે જ જોઈ તેની વાતો સાંભળી રહ્યો. વાતવાતમાં નજીવા જ કારણે પ્રતિમા તેના હાસ્યના મંજુલ રણકારથી ઉપેનને મુગ્ધ કરવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે શિખરમાં ફરકી જતા તેના ઓછો તેની દંતાવલિની સુરેખતા પ્રદર્શિત કરી જતા હતા. ચંદ્રનાં કિરણો તેની આંખોમાં પડતાં. તેના નૈસર્ગિક સૌંદર્યને અજબ આકર્ષણ અર્પતાં. ઓચિંતાં જ નદીની સપાટી પર દૂરદૂર આંખો બતાવી તે બોલી.

“ જુવો, પેલી હાડી પાણીમાં ચાલી જાય. તે કેટલી સુંદર લાગે છે ? ”

તેણે ચીંધેલી આંખોની દિશામાં ઉપેને નજર નાખી પણ તે કેં જોઈ શક્યો નહિ.

“ ક્યાં છે ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ જુવો, પેલી. અહોહો ! કેતું સુંદર દસ્ય છે ! ”

“ પણ મને કેમ દેખાતું નથી ? ” ઉપેને ફરી તે દિશામાં પ્રયત્ન કરી જોવા છતાં કેં ન દેખાતાં હતાં.

“ તમને કેમ નથી દેખાતું ? જુઓને પેલી રહી. ” કહી તે ઉપેનની જરા વધારે નજીક આવી.

તેની આંખનીની દિશામાં ખરાબર દેખાય તેટલા ખાતર ઉપેન જરા તેની વધારે નજીક આગ્યો. બન્ને એકબીજાની લગલગ લગોલગ આવી ગયાં. હવે ઉપેન તે દરમિયાન ખરાબર જોઈ શક્યો અને તે ખરેખર સુંદર હતું. ધીમે ધીમે અલસ ગતિથી ચંદ્રિકામાં સરી જતી હોય ના જાણે, તેવી તે હોડી સરિતાને પણ અજબ સુંદરતા અર્પતી હતી. ઉપેન અને પ્રતિમા તે જોઈ જ રહ્યાં.

“ કેટલું સુંદર છે ! ” પ્રતિમા સૌંદર્યદર્શનના આવેશથી બોલી.

“ હું તો એથી થે સુંદર છું, પ્રતિમા ! ” ઉપેન તેની સામે જોઈને બોલ્યો.

પ્રતિમા પ્રજ્વલ્યમુગ્ધ નયનોએ તેની સામે જોઈ રહી.

ઉપેને કદી ન અનુભવાયેલા લાવો અનુભવ્યા. પ્રતિમા તેની એટલી નજીક હતી, તેના તરફ અને એટલું આકર્ષણ થયું હતું કે એને પોતે શું કરે છે તેનું લાન થાય તે પહેલાં તો એણે પ્રતિમાની કટિને પોતાના હાથે વીંટી લઈ તેના ઓઢ ઉપર ચરચરીને એક ચુંગન કર્યું.

પ્રતિમાનો હાથ એના હાથને દબાવી રહ્યો.

પણ ખીજી જ પળે ઉપેનને લાન આવ્યું. પોતે શું કરી બેઠો હતો ? આવી આવી પ્રજ્વલ્યલીલાઓમાં પોતાથી કેમ પડાય ? હજી તો તેનું ખેંચ અપૂર્ણ હતું. તે સિદ્ધ કરવા માટે જરૂર પડે તો પ્રાણ પણ આપી દેવાનો હતો ત્યાં આવાં નાટકો કેમ લજવાય ? તેનું મન ફરી પાછું ચક્રોળે ચડ્યું. દુસ્મનનો નાશ કર્યા પહેલાં પોતા જેવા માણસો માટે

આવી નરમ, કોમળ, સુખમય જિંદગી હોય જ નહિ એમ તેને ખાતરી થઇ ગઇ. પોતાનું જાન બૂલી જવા માટે તેની આંખમાં ખિન્નતા ઉભરાઇ આવી. પ્રતિભાની કમર આસપાસથી તેણે પોતાનો હાથ ઝપાટાબેર ખેંચી લીધો અને તે પ્રતિભાથી જરા દૂર જઇને બેઠો.

પ્રતિભાથી આ બધા ફેરફારો સમજાયા નહિ. ઓચિંતું થું થયું ? તેના ઉપરનો એકેએક ભાવ જેને ઝંખી રહ્યો હતો તે વિનાકારણ પોતા પ્રત્યે આમ ઉદાસીન કેમ બન્યો હશે ? તેને કેં સમજ ન પડી. તેણે ઉપેનને ફરી પાછો આનાંદિત કરવાના, તેને વાતમાં પરોવવાના ખૂબખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બધા ય નિષ્ફળ ગયા. ઉપેન કોઇ વાતમાં રસ લઇ શક્યો જ નહિ.

એ પળની મધુરતા યાદ આવતાં ઉપેનની આંખમાં એક આંસુનું ટીપું આવી તેના ગાલ હીંજવી અદૃશ્ય થઇ ગયું.

પછીની વાત તો બધી તાજ જ હતી. ઢિંજલીમાં અત્યાચારો થયા હતા. સેનગુમાને હેરાન કર્યા હતા તેવી વાતો ફેલાઇ હતી. એના મંડળે આ બધું જોઇ, વિચારી નિશ્ચયો કરી લીધો હતા અને તેને અમલમાં મૂકવાનું કામ ઉપેનને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

ઉપેનનો દર્શ કર્યાંયે માતો ન હતો. જેને માટે વર્ષો થયાં તે ઝંખતો હતો તે પળ અતે આવી પહોંચી હતી. કામ ઘણું જ સાવચેતીપૂર્વક કરવાનું હતું. જરા પણ બૂલ થતાં અનેકના પ્રાણ જોખમાય અને બધી મહેનત નકામી જાય. હિસાબનો પણ અતિરેક ન થવો જોઇએ. એ બધી વસ્તુઓ લક્ષમાં લઇ ઉપેન સાવચેતીપૂર્વક બધી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. સારામાં સારા કપડાં સીવનારાની દુકાને તેણે એક બે સરસ સુટ તૈયાર કરાવ્યા.

અને તે યાદગાર દિવસે એકદમ યુરોપીય સ્વાંશમાં સજ્જ

થઈ, પાટલુનના જે ખીસામાં જે રિવોલ્વરો રાખી તે બંગાલની જેલખાતાના વડા (I. G. P.)ને મળવા તેની ઓફિસમાં ગયો. બનાવટી નામનું પોતે છાપેલું સુંદર કાડું તેણે તેની પાસે મોકલ્યું. જરૂરી કામ માટે પાંચ મિનિટ જ મળવું છે તેમ કહેવડાવ્યું. ત્યારે કાંઈને પણ મળવામાં વડા અધિકારીઓને ભય લાગતો. પોતાના ખાતાના નાના માણસને આ મળવા માગનાર માણસનો ચહેરો અને વર્તણૂક જોઈ આવવાનો આઈ. જી. પી.એ હુકમ આપ્યો. ઉપેન તો સિગારેટ પીતો પીતો દેખીતી શાંતિથી, બારી બહાર જોતો જોતો બેઠો હતો. તેની સામે જોતાં વિલાપતની રીતભાતના અને સંસ્કારના અતિ સંસર્ગમાં આવેલા કોઈક બંગાળી જુવાન જેવો તે લાગતો હતો. શંકાનું કશું કારણ પેલા અમલદારને જણાયું નહિ. સાહેબે તેને મુલાકાત આપવા અંદર બોલાવ્યો.

રોક-હેન્ડ કરી તે સાહેબની સામે ખુરશી પર બેઠો. કે અરજી બતાવવાની હતી કહી લાંબો લખેલો કાગળ તેણે સાહેબના હાથમાં મૂક્યો. તે કાગળ વાંચતો હતો ત્યાં જ ઉપેને ખીસામાંથી રિવોલ્વરો કાઢી અને પેલાની છાતી સામે ધરી કહ્યું :

“ જુવો. ”

પેલાએ જાન્યું જોયું અને ભયની કે ચેતવણીની ખૂબ પાડવા તેનું મુખ પહેળું થયું. તેમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર આવે તે પહેલાં ઉપેનની ગોળી તેની છાતી વીધી ચાલી ગઈ.

એ અવાજે બહાર બેઠેલો દરવાન દોડી આવ્યો. ઉપેને તેના પગ ઉપર ગોળી મારી અને તે ઓફિસમાંથી ભાગ્યો. દરવાન પાછળ દોડ્યો. ધમાચકડી મચી રહી. ઉપેને કેટલાક બારો કર્યા પણ એક તો પિસ્તોલ વાપરવાનું શિક્ષણ નહિ અને બીજી

દોડવાની ધમાલ; તેમાં કાંઈને કશી ઇજા ન થઈ. અંતે ઉપેન પકડાઈ ગયો.

પછી તો ઘણી ધરપકડો થઈ. એ કાવતરામાં સડોવાયેલા તરીકે 'કેટલાક દોષિત અને ઘણા નિર્દોષ જીવાનોને પકડવામાં આગ્યા. મુખ્ય ગુન્હેગાર તરીકે ઉપેનને ફાંસીની સજા થઈ. તેણે "થેન્ક યુ" કહી એ સજા વધાવી લીધી.

અને આજે એ સજાનો અમલ થવાને હવે થોડા કલાકોની જ વાર રહી.

રાત્રિના ચાર વાગી ગયા હતા. ઉપેન ખુબ જ યાકયો હતો. છેલ્લા થોડા દિવસો યથા વિચારમાં ને વિચારમાં તેને નિદ્રા પણ નહોતી આવી. તેને પોતાના કાર્ય માટે પસ્તાવો નહોતો થતો. જીવનની લાલસા કુદરતી જ જીવન જીવવાનો ભોજ તેને કરાવતી હતી, છતાં મૃત્યુથી તે બીહીતો નહોતો કે ગભરાતો નહોતો. તો એ જેમ જેમ એ અંતિમ દિવસ પાસે આવતો જતો હતો તેમ તેમ તેનું મગજ વધારે ને વધારે વિચારો કરતું. તે મનમાં તેની નાની જીવનકથા ફરવી જતો, તેના પ્રસંગો વિચારી જતો અને એમ નિદ્રા નહોતી આવતી.

આજે પણ અત્યાર સુધી તે સૂતો નહોતો. હવે તેને ખુબ યાક લાગ્યો હતો. છેલ્લા થોડા દિવસની અનિદ્રાપરથી તેને આરામ લેવા ટ્રેરી રહી હતી. નિદ્રા આવે તેમ તો નહોતું લાગતું પણ જરા યાક હિતારવા તે આડો થયો. તેના યાકેલા શરીરે તેનાં નવનોને નિદ્રામાં મીચી લીધાં. તેને જાતજાતનાં સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. અર્ધાં અર્ધાં કલાકે તે ઝગડીને જાગી જવા લાગ્યો. એમ ને એમ કલાક પસાર થઈ ગયો. છેલ્લું સ્વપ્ન તો ભયંકર હતું. ઉપેન ચમકીને બેઠો ઘસ ઘસે ત્યારે કોઈ અઘ્ય ભય તેને વીંટળાઈ રહ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું. ફરી પાછા એ ને

એ સ્થળને જોઈ સ્વપ્નને ભૂલી જવા તેણે આખી મીચી. થોડી વારમાં તો તે ધસધસાટ ઊઠી ગયો.

આ વખતે તેને એક સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે વ્યોમમાં સુંદર જ્યોત્સ્ના ખીલી છે. તે અને પ્રતિમા સરિતાના તટે એકબીજાને અટ્ટેલીને બેઠાં છે. પ્રતિમાની કેમળ આંગળીઓમાં પોતાની આંગળીઓ પરાવાયેલી છે. પ્રતિમા તેની 'કે' મસ્કરી કરે છે અને ખૂબ ખૂબ દસે છે. પહેલાં તો તેના એ હાસ્યથી પોતે ખીળાય છે, પણ તેના મધુર હાસ્યની અસર 'યધા વિના રહેતી નથી.

"જો હવે વધુ હસીશ તો 'હું' મારીશ હો, પ્રતિમા !" તે પોતાના મુખ ઉપર આવતા સ્મિતને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં કહે છે.

"લે માર ત્યાંરે." કહી પ્રતિમા તેના બળામાં હાથ પરાવી તેની સામું જોતી જોતી ખડખડાટ હસી પડે છે.

અને પોતે તેના પહેાળા યયેલા આંખને પોતાના આંખથી દાખી દે છે. પ્રતિમાનાં છૂટાં યવાનાં ફૂંફાં જોઈ પોતાને હસવું આવે છે. તેને તે છાડી દે છે, અને એક પ્રકુલ સ્મિત સહિત તેને નિરખી રહે છે.

અને એ સ્મિત તેના ચહેરા ઉપર પથરાએલું હૃદય ત્યાં જ વોડરની તેને ઉઠાડવાની ખૂમ પડી. કલાકમાં જ ફાંસીએ ચડી જનાર માણસને ધસધસાટ ઊઘતો અને ઊઘમાં ચે આવી રીતે હસતો જોઈ તેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

મુકરર સમયે ઉપેનને ફાંસીના દોરડા પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. તેના પગ ત્યાં જતાં જરીક ધુણી ઊઠ્યા. તેના હૃદયના ધબકારે જરીક વેગ પકડ્યો. માતાપિતાનો નિર્મળ, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ તેને માદ આવ્યો. જીવન સરસ હતું. તેમાં વિવાદ હતા, ગુલામી હતી, તો પ્રેમ અને તેની ખંધનમય મુક્તિ 'ચે ક્યાં

નહોતી ? અને પ્રતિમા ? પ્રતિમા જેવી ખીજ પ્રતિમા આ પૃથ્વી
સિવાય ખીજે ક્યાં મળે ? તેની આંખ જરાક બીની થઈ હોય
તાં એ નવાઈ નહિ.

પણ એ બધું અમુક પળે માટે જ બન્યું. તેણે જાનાઈ હત
અને ખુદીરામ-બોઝને યાદ કર્યા. ફરી પાછો કૃતકૃત્યતાનો સંતોષ
તેના મહેરા ઉપર ફરી વળ્યો.

“ આવે સમયે આવા વિચારો આવે તો મારી મદોઈ
લાગે. ” તેણે વિચાર્યું.

તે છલંગ મારી દોરડાવાળી જમ્યાએ ચડી ગયો. પ્રિયતમ
નવોદાને સુખે તે બાવથી તેણે એ દોરડાને સુખ્યું.

અને સરિતાતીરે પ્રતિમાને લીધેલ પેલા સુખનર્મ અને
જીવનની અંતિમ પળે મૃત્યુદાયી દોરડાને લીધેલ આ સુખનર્મ
રહેલા સામ્ય અને ભેદનો તે પૂરો વિચાર કરી રહે તે પહેલાં
તો ઉપેન હતો ન હતો થઈ ગયો.

ગિરધરલાલ રોઠ (પોંડોચેરી)

સાધકની દષ્ટિએ-૨

કે ધન્ય ધડીએ મોતીદાન દેવાનાં રાજા મહારાજાઓનાં ગળાં ખરાં. પણ રાજા, માગે તેને સૌને મુકી બરીને, આપ્યા કરવાનાં એમનાં ગળાં નહિ.

ચંદ્ર ને સૂરજ બે જખરા દાનેશ્વરી. પણ એમનાં ય દાન પરિમિત. પૃથ્વી સમસ્તને અવિરત દાનથી દબાવી નાંખવાનાં એમનાં ય ગળાં નહિ.

વીણુનાર વીણી ના શકે એટલાં દિવ્ય હાસ્ય-મોતી અવિરત વેર્ષાં જ કરે છે બે જણુ: શ્રી અરવિંદ ને મીરા મા.

એમનાં દર્શન કરવાં એટલે એક એક મોતીમાં દુન્યવી લખલખ મોતીમાળાનાં તેજ સમાય એવાં એમનાં હાસ્ય-મોતી પામવાં.

નિશ્ચ ખરીદાય ને વધે એટલું એ મોતીમૂલ્ય. તેથી કુતૂહલ-મિશ્ર લક્ષિતથી આવેલા પણ એકાદ મોતી પ્રાપ્ત થતાં અહીં લઈ બની જાય છે. અને ગમ્મકાલે સોનાની સેરનું ય ઠેકાણું નહોતું એને હૈયે મોતીમાળા પહેરવાના ઢાઢ જાગે છે.

સંતદર્શન ફેકટ નથી જતાં. આંતરપ્રકાશનાં એક બે મોતી મળી જાય તો જીવન-આખાનો ગુજારો નીકળી જાય. આવડત હોય તો લવિષ્યની પેટી સારુ પણ મૂકતા જવાય.

૨

વાધરીવાડે બીખ માગનાર અને રાજદરબારે બીખ

માગનાર બને છે તો લિખારી. પણ બનેના દિદારમાં આસમાન-જમીનનો ફેર. એક લિખારી છે એમ ઓળખતાં વાર ન લાગે. બીજો લિખારી છે, એમ માનવા મનને બહુ સમજાવવું પડે.

એક રીતે આખી દુનિયા લિખારી છે. સવારથી સાંજ સુધી ભીખ વગર એને બીજો ધંધો નથી. હોદા માટે, સુબન માટે અને અન્ય અનેક વસ્તુઓ માટે માલેતુખરો અને રસિક લોકો પણ ભીખ જ માગે છે.

પણ ગરીબ વાધરીવાડે વલ્યા હોવાથી જૂજ પામે છે. અમે પારિવેરી આવી બેઠા છીએ તે પણ લિખારીઓ તો છીએ જ. પણ સારે નસીબે રાજરાજેશ્વરનો દરબાર પકડ્યો છે, એટલે લિખારી છીએ તો પણ રાખના કુંવર જેવા લાગીએ છીએ. તે એટલે સુધી કે ફેટલાક એંટુ શાહુકારના છોકરાઓ પણ હવે અમારા જેવા લિખારી થવા લાગ્યા છે. લલેયાય, અમને એની ફિકર નથી. કારણ લિખારોની સંખ્યા વધતાં અમારી ભીખમાં કોરીનો પણ કાપ નથી પડવાનો એની અમને ગળા સુધી ખાતરી છે.

૩

ભોંયશીંગના દાણાની બે ફાડ એક માયકાગિલો પણ જેટલી સહેલાઈથી કરી શકે છે તેટલી સહેલાઈથી પ્રચંડ શક્તિ-માન જરાસંધ જેવાની જાંઘ ચીરી નાખનાર બીમનાં પરાક્રમ એકલું ભારતવર્ષ જ નહિ ગાય. જે જે દેશનાં ભુદિ અને હૃદય મરી પરવાર્યાં નહિ હોય તે સર્વ દેશ તે ગારો.

પણ ભીમ એ નરપરાક્રમનો ઉત્તમ નમૂનો નથી. એથી ઉત્તમ પરાક્રમો દાખવી ગયા છે વેદકાળના ઋષિઓ અને ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ જેવા નરપુંજવો.

કાળની જાંઘ ચીરી તેનાં અડધિયાં સાંધ્યાં ન સંધાય

એટલે અંતરે ઉત્તરદક્ષિણ ફેંકી તેઓ ઉત્તમ પુરુષ તરીકેની ખ્યાતિ પામી અમર થયા છે.

જેમ વનસ્પતિથી પશુ જુદું, જેમ પશુથી માનવ જુદો તેમ એ યુગપ્રવર્તક પુરુષોએ કરી નાખ્યા કાળ જુદા : વેદપૂર્વ અને વેદોત્તર, ગીતાપૂર્વ અને ગીતોત્તર.

આજ આપણા હૃદયોમાં જે પ્રચંડ કોલાહલ; જે પ્રચંડ આંતરયુદ્ધ જામ્યું છે તે સાર્થક ત્યારે કે આપણે પણ એવું કંઈક કરી જઈએ, આપણે પણ કાળને ફરી એક વાર સાર્થ સપ્રયોજન ચીરી જઈએ, ગીતાના ગરવા કાળથી આપણો કાળ સવાયો કરી મૂકીએ, અનેરા આત્મવિનયને ટાંકણે અમરાક્ષરી અનુભવસાહિત્ય દેરી જઈએ.

૪

સત્ય શબ્દ તો રોજ સૌને કાને કુટાય છે. મંદિરમાં પૂજારીઓ પૂજા રોજ બહુ ઠાંકથી કરે છે. પણ બોડાણા સાથે દારકાંધીયા ડાકોર નાસી આવ્યા અને પૂજારીઓને સવાવાલની વાળા લઈ પાછા જવું પડ્યું ત્યારે જ સમજાયું કે કેવળ મૂર્તિ-પૂજાની કિંમત સવાવાલ.

એમ પરમ સત્યનો પાછો એક અનુભવી પૂજારી પ્રકટશે ત્યારે સત્યની ઘોંઘાટભરી પૂજાની કિંમત અંકાઈ જશે - એક કોડી.

૫

વરસાદનું પહેલું પાણી ન ગ્રીતાય, ન ટાંકે વળાય. વહી જવા દેવું પડે. ગામડિયામાત્ર પાળતા આવે છે આ નિયમ.

ત્યારે, કવિપદના ઉમેદવારો, કવિતાનાં પહેલાં પાણી વહી જવા દેવાં પડે એ નિયમ પાળશો ખરા ?

શું કવિતા કે શું વર્ષો, પૃથ્વીને રસવતી કરતી દેવીઓ

નથી? પણ ખંતેને કોદવે-ધેડયા મન અને નળિયાંને આશરે લેવો પડે છે, પૃથ્વી પર અવતરવાં. ખંતેનાં પહેલાં પાણી મેલભર્યાં જ પૃથ્વી પર પડે છે.

સરસવતીનો વરસાદ તો વિશેષ અંશુમૂલો. માટે અને ઝીલવાનો બહુ સાવચેતીપૂર્વક કાદવ ઠરવા દેખ એનાં નીતર્યાં જલ પીવાનાં અને છૂટે હાથે પરખે માંડી સાને પીવડાવવાનાં. માટે જ જોવાનું કે એ વરસાદ કાદવપાત્રે નથી ઝીલાતો; ચાંદીની પરનાજો મૂકી સુવર્ણપાત્રે ઝીલાય છે.

કવિપદના ઉમેદવારો, ગામડિયા ઘેર ઘેર પાળે છે એ નિયમ પાળશે ખરા ?

૬

કવિઓ, તમારાં ગીતોં સ્વદેશ ને પરદેશ ઘેર ઘેર ગવાંતાં ચાપ એ જોવાનાં તમને કોડ છે ? તો ખેતી કરો, શેનાં ? તમારા મન-ખેતરની શેના વડે ? અવલ બકિતરસના સિંચે નથી. એ રસ લાવવો કયાંથી ? સમ્યક્દાનદના હિમશિખરમાંથી વહેતાં ઝરણાંમાંથી.

એટલું કરશે તો તમારાં ખેતરમાં એવાં ગીતોનો પોક ઉતરશે કે અખિલ વિશ્વ તે પર મુગ્ધ થશે. તમારા માલના રસની લિલેજત લેલા સંવાયાં નાણાં આપી તે વહોરવા વિશ્વ-બજારમાં સૌ કોઈ ચડસાચડસી કરશે.

તમારા કોડ પૂરા થશે અને સાથે સાથે એથી જગતનું સાહિત્યદારિદ્ર્ય શીટશે. કમમાં કમ, તે ધણું ઓછું તો થશે જ.

૭

કોઈ બૂલ ના કરશે કે દુકાળ પડે, પ્લેગ ફાટે કે ધરતીકંપ ચાપ ત્યારે જ કાળો ફેર વર્તાય. કાળો ફેર અનેક રીતે વર્તે. “ હમ્બરની મરણ ” જેવા અર્થહીન શબ્દોના ઢંગધડા વગરના વપરાશે કંઈ ઓછો ફેર વર્તાવ્યો નથી.

પ્રશ્નરચના એટલે શું એનું જોને અનુભવગમ્ય જ્ઞાન છે તેઓ એ મંગળમય તેજસ્વી શબ્દો તેના સામાન્ય હીન અર્થમાં સ્વપ્ને પણ વાપરતા નથી. તેઓ સદા સાવધ હોય છે.

પણ અન્ય સધળા પોતાની કંગાલ શક્તિ દાંકવા તેના સદા ઓછાડ તરીકે જ ઓછોવત્તો ઉપયોગ કરે છે.

દિવ્ય મંત્રોનો દુરુપયોગ કરવાથી માણસ જેટલો નીચે પડ્યો છે, જેટલો દુઃખી થયો છે તેટલો અન્ય કોઈ પણ હોનારતથી નથી થયો.

૮

પ્રાકૃતસંસ્કૃતના વેદ બૂલી જવા જેવા છે. વેદ સંસ્કૃતમાં હોય અને પ્રાકૃતમાં ન હોય એવું બોલનાર પોતાની બાલબુદ્ધિ જ પ્રકટ કરે છે. પ્રેરિત જ્ઞાન જે કોઈ રીતે જે કોઈ ભાષામાં અધિઓ પ્રગટ કરે તે રીત તે ભાષા વેદને સદા કબૂલ હોય છે.

વેદ મૌનમાં, હાસ્યમાં, સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં, સર્વમાં સરખી રીતે પ્રકટાવવાને અધિઓ સમર્થ છે. કચ્છના રજુમાં ખેતી ના થઈ શકે પણ કોઈ કચ્છી અધિપદ પામે તો કચ્છીઓની બોલીમાં જરૂર વેદ પ્રગટે.

વેદને કોઈ ભાષા પર, કોઈ કાળ પર કે કોઈ માનવ પર પક્ષપાત નથી. એને પક્ષપાત છે વેદરૂપી સિંહણ-દૂધ ઝીલી શકે એવા સુવર્ણપાત્ર પર.

સહગત નરસિંહરાવ^૧

રમરણના મુકુરમાં :

૫

“**ન**રસિંહરાવ જેવાને પણ આમ ‘ઉંચકનારો’ આ નવો લેખક વિજયરાય છે કેણુ?”—એ પ્રશ્ન પૂછનાર એ સાહિત્યકારોમાંના એકે, ત્યાર પછી વર્ષની અંદર, સાહિત્યસંસદ સ્થાપી અને ‘ગુજરાત’ કાઢ્યું. પ્રશ્ન વખતે તો એમને સ્વપ્ને ય દાનો ખ્યાલ હોય કે એમની જ સંસ્થા અને માસિક દ્વારા એ ઉંચકનાર અને ઉંચકાનાર, બંને એકેકની નિકટ આવવાના છે—મારા મુરખી અને સાચદિલ શુભેચ્છક તરીકે નરસિંહરાવ સદાનું માનવંત અને માયાળુ સ્થાન પામવાના છે.

‘ગુજરાત’માંની મારી પહેલા વર્ષની કામગીરીને અંગે હું જે ગાડીએ જોડાયલો એક ઘોડો હતો : ઉપતંત્રી હતો અને વ્યવસ્થાપક પણ હતો. એ બંને સ્વરૂપે મારે નરસિંહરાવના સંબંધમાં આવવાનું થતું : ‘રમરણમુકુર’ના હપતાની તારીખ પાસે આવે છે એમ યાદ આપવાનું હોય (મળીને કે લખીને); એનું લખાણ લેવા જવાનું હોય; કે એને અંગેની જાણ મારે કેંક કહેવાપૂછવાનું હોય. ‘ગુજરાત’ પ્રવૃત્તિને અંગે એમનો સીધો સંબંધ તો,

૧. અનુસંધાન બીજા વર્ષના બીજા અંકના પૃ. ૩૧૪થી. એ લેખના પહેલા અંકને અંતે કરેલી વિનંતિ ધ્યાનમાં રાખીને જ વાચકો આ લેખ પણ વાંચશે એવી આશા છે.

અલગત, અમારી સંસદના ત્રેરક ચાલક અને શાસક કુતુબાખની સાથે હતો. પણ મારે જે થોડુંક પણ નરસિંહરાવને મળવાનું થતું તેમાં ફેટલાક વખત સુધી, તેઓ અભાષ્યાઓ સાથે સ્વાભાવિકપણે રાખતા એ, અતઙાષ્ટ અનુલવેલી. એમનું એ વર્તન સમગ્રય તેવું છે : એક તો હું નવોસવો અને તેમાં વળી એમની પર ત્રણ ત્રણ વાર હુમલા કરનાર 'એતન'નો સહતંત્રી, વળી, 'એતન' હજી જીવતું હતું એટલે ૧૯૨૪માં એ મૂઆ પછી તેમણે એ વિષયમાં જે નિશ્ચિંતતા અનુભવી હશે, તે ૧૯૨૨માં ક્યાંથી હોય ?

એમ એક તરફથી 'એતન' બંધ પડ્યું; બીજી તરફથી તેમણે સ્વાનુભવે જોયું કે દીકાકાર વિજયરાય જેટલો 'હિઝાબો' છે તેટલો જ વ્યક્તિ વિજયરાય શાંત અને વિનયી છે; ત્રીજી તરફથી, 'શુજરાત'ને ઉત્તમ અને નિયમિત બનાવવા હું કેવા કારમા ઉભાગરા ખેંચું છું એનાં કથાનકો પણ તેમને પહેંચિતાં એમ માનવાને કારણ છે; અને ચોથી તરફથી, 'શુજરાત'માં વારંવાર આવતાં એ મારાં અવલોકનો અને બીજાં લખાણો પરથી એમને ખાતરી થઈ હશે કે હું રસિક વિચારશીલ બિનહુમલાખોર લખાણુ પણ કરી શકું છું અને એ તેમના વાચનને, આદરને પણ, પાત્ર અને તેવું ધણી વખત હોય છે. આ નવી પરિસ્થિતિમાં પેલી અતઙાષ્ટ અદૃશ્ય મુઠ્ઠા અને

૧. જે કે એ વખતે મારે માથે તો તેઓ શાસકપણું ઠાં તો કરતા નહિ અથવા એવી કલાપૂર્વક કરતા કે વર્તાય નહિ. અમે બંનેના પરસ્પરસંબંધનો એ સૌથી વિમલ, સૌથી હજીવલ અને સૌથી સુખદ સમય હતો. ફરીથી એ આબો નહિ અને હવે આવવાનો પણ નહિ.

૨. આ છેલ્લું વિધાન, તેમણે કોઈકને મોંએ કહેલા અને ફરતા ફરતા મને પહેંચિલા શબ્દો "વિ. એની હમરના ધણાખરા લેખકો કરતાં વધુ સાદું લખે છે" એને આધારે કરેલું છે. મારું કાર્ય તેમના સરખા કડક પરીક્ષકનું આણું પ્રમાણપત્ર પામવાથી, મોટા પગારની નોકરી કરવાને બદલે સાહિત્યને એક ક્ષાને લગ્ન કરવાથી હું અજામણો જે નિકટના મુરબ્બીઓને ચએલો, તેમની કડવાશ કમી થઈ હતી.

એનું સ્થાન કોમલ સહજાવે લીધું હતું. હવે તેઓ લખાણ કે મૂક આપવા બેઠે મારી પાસે માસિકની ઓફિસમાં આવતા, જે સૂચના વગેરે આપવાનું હોય તે એમની લાક્ષણિક ચોક્કસાઈથી આપતા અને કેટલીક વાર, અમને દુર્લભ હોય તેવી જાણ કર્યાથી મેળવવી તેની માહિતી પણ આપી જતા. એવી જ એક મુલાકાત વેળા તેમણે, નં. ૨૦-૨૨ બેકહાઉસ લેનની જે વખતે અમારી ઓફિસનો સ્વામિ સમ્પવવામાં આવ્યો હતો તેમાં ૧૯૨૩ના જુન કે જુલાઈની એક સાંજે, મારી સાંકડી અને વીજળીની મદદથી પરાણે પ્રકાશિત બતાવેલી ક્રાંતીના ખારમાં બેઠીને, 'કાન્ત' સ્વર્ગવાસી યવાના માદા સમાચાર મને આપ્યા હતા.

૬

'સ્મરણમુકુર'ના એવી રીતે અપાવણા અને છપાવણા લેખાંકો માટે રા. મુનશીએ એમને નમૂનો તો લોડ મોર્લીફ્ટ રિફ્રેશન્સનો સૂચ્યો હતો. પણ શેલીવર્ડરથેનાં વધુએમાં સફળ અનુકરણ કરનાર નરસિંહરાવ મોર્લીફ્ટ અનુકરણ ભાગ્યે જ કરી શકે તેમ હતા. બે કે ત્રણ જ પાનામાં પોતાના સહજીવી સાક્ષરનું ચિત્ર નિષ્કામભાવી વૃત્તિથી, ગુણદોષને યથારમાન બેસાડતી છતાં દોષ પર ભાર નહિ મૂકતી પદ્ધતિથી, સુરેખ અને પ્રાણુવંત શૈલીમાં દોરવાતી એ સમર્થ શબ્દસ્વામીની શક્તિ આપણા સ્મરણમુકુરમાં નહોતી. એ કાર્ય માટેનું તેમનું દષ્ટિબિન્દુ અને પદ્ધતિ, બને જુદાં હતાં. અને તેથી જ બીજી બધીખરી બાબતોમાં વિકટોરિયન ભાવનાઓને. બજારનાર નરસિંહરાવ સ્મરણમુકુર માં કેટલી જે વાર નવતર જયોજિયનની સત્યપ્રિયતા અને નિખાલસતાથી, વધુપડતા આત્મભાનથી, પોતાના વિષયનું ચિત્ર દોરતા આપણને દેખાય છે. એ લેખમાળાની સામેની ટીકાઓએ તેવામાં સ્વ. મહાભાઈના 'સાહિત્ય'ને પુષ્કળ ખોરાક પૂરો પાડેલો; 'ગુજરાતી' પણ પોતાની શૈલિય રીતે વાગ્યાણો વઝોડ્યે જઈ; અને નરસિંહરાવના જ એક સમાનકક્ષ સાક્ષરવર્ધે 'નિન્દક'

તખલ્લુસથી અમને એક લાંબું ચર્યાત્મક ચર્યાપત્ર મોકલેલું-
જેને અમે “ વાર્તાનાં માસિકમાં ચર્યાપત્ર હોય નહિ ” એવા
ખચાવની ઢાલ આડી ધરીને રફીપણના ભાવને પમાડ્યું હતું.

૭

સંસદના પ્રારંભદિનોમાં રા. મુનશીની ‘ એમ્બર ’ એ
એમ્બર કરતાં ‘ સેલ ’ (cell) કહેવાવાને પાત્ર વધુ અંશે હતી.
(એના કરતાં વધુ જગ્યા તો તેમને, તેઓ દસકા પછી કેદખાને
પુરાયા ત્યારે, બિજાપુર-જેલમાં પણ મળી હશે.) પણ એનું-
લીલાંઉવાળી ગાંધી કંપનીની હારમાં, એની પછી ત્રીજા કે ચોથા,
જરા અંદર પડતા, મકાનના બીજા માળની એ એક જ ખારી-
વાળી કોટડીનું-નાનું ક્ષેત્રફળ એની ઐતિહાસિકતાની આડે આવી
શકે તેમ નથી.

એ સ્થળે એવામાં જે ઇતિહાસ રચાયો તેની હર્ષયુક્ત
લાતમાં શોકની થોડી છાંટ પડેલી છે. હર્ષ એટલા માટે કે તે
દહાડે અમારી નવી સંસ્થાનું જે નામકરણ થયું, તેમાં ‘ સાહિત્ય ’
શબ્દની સાથે જોડવા માટે અમને ‘ સભા ’ કે ‘ સમાજ ’
કે ‘ સમિતિ ’ જેવો ચવાચલો નહિ પણ ‘ સંસદ ’ સરખો
અપૂર્વ શબ્દ રામાયણને આધારે સાંપડ્યો; અને શોક એટલા માટે
કે સંસ્થા માટે એ શબ્દ પહેલો કાણે સૂચ્યો તેની મારામારી,
જે એ દહાડે શરૂ થયેલી તે, આજે પણ નરસિંહરાવ જીવતા હોય
અને એ વાતની કળે તો ચાલે; અને, જે દિ’ તે દિ’ સુરસદનમાં પણ રા.
મનહરરામ અને ન. બો. દી. ભેગા થશે, ત્યારે ચાલવાની છે એવી
મારી ખાતરી છે. એ વખતે જો હું પણ ત્યાં પહોંચી ગયો
હોઈશ તો, રા. મનહરરામ માટે મને કદીયે પ્રેમભાવ ઉભરાઈ
શક્યો નથી એ સાદી સીધી જાણીતી હકીકત છતાં, મારે મારી
સાક્ષી તો, ઇન્દ્રદેવની એ અદાલતમાં એમને જ પક્ષે આપવી પડશે
એમ કહેવું જોઈએ.

૮

‘ રમરણુમુકુર ’ના પહેલા જ લેખાકને માટે અમારે એક
 છબિ (ન. આવે વળતે વાપરતા એ જ ક્રિયાપદ વાપરું છું.)
 પેદા કરવાની હતી. ખરી રીતે એ ફરજ બળવવામાં અમારે
 સૌથી વધુ જરૂર એમના પોતાના સહકારની હતી; કેમ કે
 ‘ મંમા ’-ની એ છબિ તેમણે જ અમને પોતાની પાસેથી પૂરા
 પાડવાની હતી. છબિ એ રીતે અમને વાપરવા દેવાનું પોતે
 ખુશીથી સ્વીકાર્યું; પણ એવી શરતે કે એ મોટી અને રંગીન
 હોવાથી એને એના મૂળસ્થાનકિથી ખસેડવાની નથી-એ તો
 એમ જ બની શકે કે અમારા ચિત્રકાર એમને ત્યાં જઈને એની
 નકલ કરી લે અને એ નકલ પરથી જ અમારે પ્લોક કરાવી
 લેવાનો, એ પ્રમાણે કરવાનું હતું અને માર્યની એક નમતી બપોરે
 રા. સુંદરરાવ ગોરક્ષકર અને હું ગયા વાંદરા ખાતેના પ્રસિદ્ધ બ્લુ
 બંગલે. અમારી આશા તો હતી ‘ મંમા ’નું મોટું, કલેવર-કદનું
 (‘ લાઇફ-સાર્થક ’) તૈલચિત્ર જોવાની; પણ આ તો નીકળ્યો
 સાધારણ ચાલુ ફોટોગ્રાફ-અંદર રંગ પૂરેલા એવો ખરો પણ ૨x૧૧
 ફુટ જેટલા કદનો; અને તેથી, થોડી તકલીફ વેઠીને પણ, નરસિંહરાવ
 પોતે જ ‘ ગુજરાત ’ કાર્યાલય સુધી ઉપાડીને આણી શક્યા હોત
 તેવડો. પણ આ અમારો સ્વતંત્ર અને નિખાલસ અભિપ્રાય, હમેશાં
 જ પોતાના સ્વતંત્ર અને નિખાલસ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવાનો
 આગ્રહ સેવનાર અને તેણે આચરણ પણ કરનાર અમારા એ
 માનનીય યજમાન પાસે વ્યક્ત કરાય તેમ હતું નહિ. એટલે ચિત્રકારે
 પોતાનું નકલનું કામ કરી લેતાં, ચાને ધનસાફ આપી (ચા એ
 દહાડે ત્યાં પીધેલી જ ને ? બરાબર યાદ નથી.) અમે મુંબાઈ પાછા
 ફર્યા. ટ્રેનમાં જ રા. ગોરક્ષકરે એવી મતલબની ફરિયાદ કરેલી
 કે ફોટો સહેલાઈથી મુંબાઈ લાવી શકાયો હોત, આમ તો મારા
 બે કલાક નાહકના બગડ્યા વગર, તેમના જેવા ‘ કમર્સિયલ
 આર્ટિસ્ટ ’ તો એમ જ કહે-એમને ક્યાંથી ખબર કે એ રીતે

એમની દાઢી બળવાથી મારે તો તાપણું થયું હતું—આ નિમિત્તે મેં બ્લ્યુ બંગલાની મારી પહેલી જ યાત્રા (જે બંગલાનાં કલ્પનાચિત્રો મેં ન. ની કવિતાઓ વાંચતાં વારંવાર મનમાં ને મનમાં દોરેલાં, જેનાં દર્શનની છેક ઓલેજકાળથી મને લાગેલી પ્લાસ આમ અનાપાસે આટલે વર્ષો પણ આખરે છીથી હતી, તેની પહેલી જ યાત્રા) કરી હતી; કરી હતી, અને બંગલાના આસપાસના તથા અંદરના ભાગોનું—હિંચાણમાં આવેલ બૂરો સાદો બંગલો; સમુદ્રના સાન્નિધ્યે એને મળતાં ગૌરવ અને રમણીયતા; મુખ્ય ખંડમાં ચોપાસ ગોઠવાયલાં પુષ્કળ જૂનાંનવાં માનત્રેરક પુસ્તકોનું જાણે અપમિત્રિત અદ્ભુતરસિક દર્શન, એ સર્વનું—માનસિક ગોખણ હું ખુદ એ ફરિયાદની જ પળે, આનંદપૂર્વક કર્યો જતો હતો—અવિધ્યનાં મારાં કવિતાવાચન કલ્પનાવિહારો અને સંસ્મરણલેખનના પ્રસંગોએ લક્ષિતાવધી અને કાળજીપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવા માટે.

૯

થોડી અતિશયોક્તિ કરીને એમ કહી શકાય કે સંસદ અને 'ગુજરાત'નું બહુ કરવાને ખાતર મેં માત્ર માયું આપવાનું બાકી રાખ્યું હતું—એ સિવાયનું બહુ જ ક્યું હતું. તબિયતની ઉપેક્ષા અગાઉ કરતાં પણ વધુ કરીને; રાત કે દિવસ જોયાં

૧. અહીં, 'કરી રહ્યો હતો' એવો દવે તો વગરવિચારે પરમ પ્રચલિત બનાવાયેલો શબ્દપ્રયોગ નથી કર્યો, કેમ કે ન. ને એ ક્યતો નહોતો; બીજું, જે પ્રયોગ કર્યો છે તેનાથી સ્પષ્ટ યાદ છે કે આ પ્રયોગ જ (જેમ, અને મળતો આવે છે તેવા બીજા સંદર્ભમાં, 'કર્યો કરતો હતો' એ પ્રયોગ) ગુજરાતીને માટે સાત્ક્રમ અને સ્વાભાવિક છે. 'કરી રહ્યો હતો'માં કરવાની ક્રિયા પૂરી થયાનો ભાવ છે, પણ આપણે અહીં દર્શાવવાનો છે તે તો એ ક્રિયા ચાલુ હોવાનો ભાવ. આ વાત સ્વયંસિદ્ધ હોવા છતાં વર્તમાનને મારી એનું ભૂત કરી નાંખવાની પ્રવૃત્તિમાં આપણા સરખા કદર અદિસંગે રા. માટે દાયકાદનો

વિના ચિત્રો અને ચિત્રકારો માટે, લેખો માટે કે બીજી ત્રીજી સામગ્રી માટે જ્યાં જ્યાં રજીસ્ટ્રેશન પડે ત્યાં રજીસ્ટ્રેશન, પહેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય તો ફરીફરી રજીસ્ટ્રેશન અને એ રીતે, પ્રાવિયસમાં ગોખેલા ભર્તૃહરિના રત્નૈર્મહાદૈરતુર્ધુ ન દેવા પ્રારબ્ધમુક્તમજ્જના ન પરિત્તમન્તિ” એ શ્લોકમાં ગાયો છે તેવો આદર્શીય ઉત્તમજ્જન કરવા મથાને; કુટુંબસુખ જેવું કશું પે જીવનમાથી ટાળી દઈને; આમ સર્વ રીતે હું સંસદનો અને સંસદ મારો એમ એકેક સાથે અતૂટ ‘તાદાત્મ્ય’ (ત્યારના મારા કનુભાષનો જ એ સમયે મારે કાજ વારંવાર વાપરેલ છે આ શબ્દ.) સાધ્યું અને માણ્યું હતું.

એવો અનન્ય સંસદભક્ત સંસદને તજવાનો છે એવી વાત ફેલાતાં મુંબાઈના સાહિત્યસેવીઓમાં છોટો શો પણ હાહાકાર વર્તી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. એ ત્યાગનાં કારણો તથા એની ગુણદોષપરીક્ષા તો, મારું ય વળી ‘અડધે રસ્તે’ કોષક દહાડો લખાશે તો તેમાં જ નોંધવાં પ્રસ્તુત છે. અહીં એટલું કહેવું બસ યશે કે એ ત્યાગ થતો અટકાવવા માટે બીજા બે મુરખી-ઓએ, કોષકે એમને સાચક કરેલ સૂચના ઉપાડી લખે, તો સ્વ. નરસિંહરાવે (મારી જાણુ પ્રમાણે) સ્વયંજૂ ઊર્મિથી, નેકદિલ પ્રયાસ કર્યો હતો. એ પ્રસંગ આજે લગભગ સાડાતેર વર્ષે પણ મારા મનમાં તાજે ને તાજે છે.

રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીનો વિશાળ કમિટીરૂમ; વચ્ચે એક અસલ જમાનાતું જખરદરત ગોળ ટેબલ; એની પર સાંકેક વર્ષે પરનાં ‘એન્થ્રોપોલોજી’ ની પ્રાપ્ત છે; હું ઊંધું ઘાલીને

૧. એ વખતે અમારી સાહિત્યસંસદ મુકાબલે નવી હતી અને નવોદાની જેમ કે કેકેડ સેવતી, તેમાંના એક એ હતો કે આપણા અવા-ચીન સાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના ઇતિહાસનું સર્જન કર્યું. એ માટેની પ્રાથમિક તૈયારી તરીકે જૂની સરકારી અંધયાદીમાંથી અંધોનાં નામ તારવવા એ લાઈબ્રેરીમાં મને મોકલવામાં આવતો પણ સંસદનાં ધણાં

એમાંથી જરૂરી માહિતી વીણતો અને કાગળમાં ઉતારી લેતો હોઈ છું.

થોડી વારે કોઈનાં ભારે પગલાંનો અવાજ જમણી પાસથી સંભળાય છે. આવનાર આગળ વધીને મારી સામેની ખુરશીએ જાય છે. આ જમાનાને ‘વેદવારાની’ લાગે તેવી જડા ચામડાની મોટી બેગ ટેબલ પર મૂકે છે. મારાથી જિંચું નેવાય છે. બેસો થાઉં છું. રિમત કરી નરસિંહરાવજીએ નમસ્કાર કરું છું. મને જોતાં જ—

“કાશુ, વિજયરાય ?”

“હા હા.”

“બેસો.” પોતે બેસે એટલે હું બેસું છું.

“મારે તમને એક વાત કહેવી છે.”

“હા હા, બાલે” શું કહેવાના છે એ થોડુંક સમજતો, નીચું જોઈ જાઉં છું.

“તમે ‘ગુજરાત’ છોડવાના છો એ ખરી વાત ?”

“હા હા, હવે એક મહિનામાં જ.”

“શા માટે ? કોઈ રીતે સમાધાન થાય તેમ નથી ?”

“મને નથી લાગતું.”

“જરાબર વિચાર કરી જુઓ, શાંતિથી. તમને આવી જગ્યા બીજી ક્યાં મળશે ?”

“હા, એ ખરું; પણ મારું મન માનતું નથી. બીજું તો શું કહું ?...”

“તો તમારી મરજી.” જરા રહીને “પણ એટલી તો ખાતરી રાખો કે આ કહું છું તે તમારે માટે મને ખરેખર

કામોની જેમ એ સર્જન પણ ખરી રીતે તો અધૂરે ગયું—સિવાય કે નર્મદ, અને નવલરામ ‘વિશે’ એકાદાં અંગે શા. ભાષા જ્યોતીન્દ્રે જે કેટલાંક પ્રકરણો લખેલાં તે પ્રતિ પ્રતિ રીતે સામયિકાદિમાં છપાયાં અને છપાશે.

લાગે છે તેથી જ. કશી સ્વાર્થદષ્ટિ નથી. બિલકુલ, તમે જાણો છો કે તમારા 'ચેતન'નું भारी તરફનું જે 'ઔદિટ્યુક' હતું, તે સંભારે તો—”

હું નીચું ધાલી દઉં છું. પછી ગળગળા સાથે “મને ક્યાં ખબર નથી? એ બધું છતાં આપની મમતા હવે તો મારા પર એવી છે કે—”

“ના ના, એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ મુંઝારો નહિ. અને મારી વાત શાંત મનથી વિચારશો. તમે ‘ગુજરાત’માં ચાલુ રહેશો તો મને આનંદ થશે.”

વધુ બોલાય તેમ હતું નહિ એટલે હું તેમની રજા લઈને ભારે હિંમે લાખજેરી છોડી ગયો.

—અપૂર્ણ

સ્વ. કનૈયાલાલ વકીલ

રવિવાર તા. ૨૧મી નવેમ્બર, ૧૯૩૭ના દિવસની સવાર. હું ૨૧. કનૈયાલાલ વકીલને ત્યાં ગયો. અમારા 'સર્કલ' - (મંડળ)માં કનૈયાલાલ ગણુભાઈને નામે જ ઓળખાતા. પારણામાં પગ મૂકતાં મેં માદ્રી બહેનને જોયાં. "ગણુભાઈ છે કે?" - ના ઉત્તરમાં "આવો, છે. સૂતા છે"નો ઉત્તર મળ્યો. હું અંદર ગયો.

આવા અનેક રવિવારોએ હું કનૈયાલાલને ત્યાં જતો અને કલાકો ને કલાકો ગાળતો. તે દિવસે પણ એ જ આશયથી હું ત્યાં ગયેલો પણ તે દિવસે આવનારમાં એમના પ્રચંડ દારૂને બદલે મેં તેમને ખાટલામાં સૂતેલા જોયા. તેમને આગલે દિવસે જ તાવ ચઢ્યો હતો. છતાં ય, ખાટલામાં સૂતે સૂતે એમણે મને બેસવાનો આમંત્ર કર્યો અને નૃત્ય, કોન્સર્ટો, વગેરે વિષય સંબંધી વાત કરતાં કરતાં કનૈયાલાલ, માદ્રી બહેન અને મેં કલાક-દોઢ કલાક ગાળ્યો. આવા રવિવારોની પરંપરામાં તે રવિવાર છેલ્લો જ હતો એવો વિચાર સરખો ય અમારા ત્રણમાંથી ફાઇને આવ્યો નહિ.

x

x

x

સ્વ. કનૈયાલાલનો જન્મ આગરે ઇ. સ. ૧૮૮૭માં. એ મારાથી ત્રણ વર્ષે મોટા. એમના દાદા તે સ્વ. નાનાભાઈ દરિદ્રાસ, મુંબઈની હાઇકોર્ટના પહેલા દિંદી જડજ. પિતા ૨૧. દરદેવરામ નાનાભાઈ બારિસ્ટર થયેલા, વકીલ બંધુ શ્રી. કપિલરામ 'ઈન્ડિયન ક્રેમીસ્ટ' તરીકે સારા ય દિંદુસ્તાનમાં મશહૂર છે. નાનાભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી ધણી ત્રણ મુઠ્ઠી એમના પુત્રો સંયુક્ત કુટુંબ તરીકે નેપીઅનસી રોડ ઉપર રહેતા હતા. એ

બંગલામાં કનૈયાલાલે મેટ્રિક સુધી જીવન વ્યતીત કરેલું ત્યાર પછી એ કુટુંબ છૂટું પડ્યું અને કપિલરામ, કનૈયાલાલ વગેરે સાંતાક્રુઝમાં રહેવા આવ્યા. આશરે ૧૯૧૧-૧૨માં કનૈયાલાલ એલફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા. બી. એ.માં તેમને ઔચિત્ક વિષય સાહિત્ય-અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ-હતો. ત્યારકે એલૂગેલ. બી. થયા અને સોલિસિટર થવાના ઉદ્દેશથી આર્ટિકલ્સ ક્લાર્ક થયા.

તે અગાઉ અમુક વર્ષ પહેલાં વરસોવા (અંધેરી પાસે) હવા-ફર ગયેલા ત્યાંથી તેમને 'ફાઇલેરીઆ'નો રોગ લાગ્યું પડેલો તે તે વેળાએ વધી ગયો અને 'ઓપરેશન' માટે તેઓ છઠ્ઠાંક ગયા. ત્યાં આશરે બે વર્ષ રહ્યા અને તે સમય તેમણે જુદી જુદી ચિત્રકારાની ક્લબોમાં સભ્ય થઈ, તેમના નિકટ પરિચયમાં આવી એ વિષયમાં જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. પાછા આવીને બીજાં સર્વ ક્ષેત્રો છોડી દઈ 'એંજે કોનિકલ'માં કલાવિવેચક તરીકેનું જીવન તેમણે શરૂ કર્યું અને અંત સુધી એ જીવન જ એમણે ગાળ્યું. વયમાં મુરોપમાં થયેલ સંગીતપરિપક્વતા એમણે હાજરી આપેલી.

x

x

x

હોક બાદ્યકાળથી કનૈયાલાલના વિચારોમાં અમુક પ્રકારની મૌલિકતા જણાતી હતી પણ સાથે સાથે આકળો સ્વભાવ અને એ માલિક વિચારો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા જોઈતી બાબત ઉપરની પ્રભુતાનો અભાવ એ એને લઈને એમના એ માલિક વિચારો એમના પરિચયમાં આવનારાઓને હાસ્યજનક લાગતા. આવાં પરિણામથી એ વધારે અકળાતા અને વર્તેનું પ્રમાણ્ય ખોઈ બેસતા. વાચનનો એમને અપરિમિત શોખ, પણ એમાં ય એમનું દૃષ્ટિબિંદુ બીજાઓના દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન જુદું. જે અતેક કળાઓના વિવેચક તરીકે એમણે પાછળથી કીર્તિ સંપાદન કરેલી તે સર્વ કલાઓનું Practical (વ્યાવહારિક) જ્ઞાન એમનું ધણું ઓછું-Theoretical (સૈદ્ધાંતિક) ધણું વધારે.

આથી વધારે લાંબા સમય સુધી એમનાં સાચાં, ઉચ્ચ ઉદ્દેશને અવલંબીને લખાયેલાં વિવેચનોને એના ખરા મૂલ્યે સ્વીકારવા ધણું થોડા માણસો તૈયાર થતા.

x

x

x

જે આકળા સ્વભાવને કનૈયાલાલે પાછળથી સારી રીતે કાળૂમાં લીધેલો તે સ્વભાવને લીધે એમને એમના બાહ્યકાળમાં તેમ જ યુવાવસ્થામાં ઘણું સદન કરવું પડેલું. શાળા તેમ જ કોલેજના જીવનમાં તેમણે ઘણી સાહમારીઓ કરેલી. ટેનિસકોર્ટ ઉપર ટેનિસના રેકેટે પણ મારામારી કરેલી. એલિફન્ટન કોલેજના એમના જીવન દરમિયાન ત્યાંની 'શેક્સ્પીરીયન સોસાયટી' અને એવી બીજી એક બે સોસાયટીમાં મંત્રી તરીકે તેમ જ સભાસદ તરીકે તેમણે અનેક બાબતો કરેલાં, જેમાં બીજાં શબ્દોને અભાવે જિહ્વાવડે લટાઇઓ કરેલી. એમના આ સમયના જીવનમાંતો એક અંગત પ્રસંગ પણ જણાવી દઉં : મારા જીવનમાં હું એક જ શારીરિક લટાઇમાં ઉતરેલો અને તેમાં મારા દરીફ કનૈયાલાલ વડીલ દતા । હું અને કનૈયાલાલ બંને ત્રીસમા વર્ગની ક્લિટમાં રમી શકીએ એવા બેલાડીઓ સામસામી દીમમાંથી રમતા દતા. સમય આશરે ૧૯૧૦-૧૧ની સાલનો હતો. શા માટે અમે લડ્યા તે હવે સ્મરણમાં નથી પણ એટલું તો હું હજી કહી શકું છું કે અમે સામસામા ત્રણત્રણ ચાર-ચાર મુક્કા લગાવી કાઢેલા. એને પરિણામે અમારી વચ્ચે ૭-આઠ મહિના અબોલા રહેલા. આ ઐતિહાસિક અને મારા જીવનના તો એક પૂરા દંડયુદ્ધનું સ્મરણ અમે પછીથી ઘણી વાર કરેલું અને યોગ્ય તાલીમ લીધી હોત તો અમે બે નામકિત 'બાકસરો' થઈ શક્યા હોત કે નહિ એ વિશે ચર્ચા કરેલી.

x

x

x

એ કોલેજમાં એમને પ્રથમ શ્રી. સૈયદ અબ્દુલ્લા બેલવી જેડે મેત્રી થઈ અને બેલવીએ પોતાના મિત્ર શ્રી. વૈકુંઠ લાલુ-

ભાષ મહેતાનો એમને પરિચય કરાવ્યો. આ ત્રિપુટીની મૈત્રી દિનપ્રતિદિન ગાઢતર થતી ગયેલી અને આ મણિકા તુલ્યો ત્યાં સુધી અખંડ રહેલી. જેમ જેમ એમનું જીવનકાર્ય આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ એમના જીવનમાં ખીજાં અનેક નવાં મિત્રા પ્રવેશ્યા હશે છતાં એકથી અને વૈકુંઠભાષની સાથેના એમનો સંબંધ એવો ને એવો રહ્યો હતો. આ મૈત્રીને લીધે એમને ૨૫. સર લક્ષ્મીભાષ શામળદાસનાં સર્વ કુટુંબીજનો જોડે પણ બહુ સારો સંબંધ હતો. ખાસ કરીને સર લક્ષ્મીભાષનાં પુત્રી ૨૫. સુમતિ તો એમને “અમારા વિચિત્ર ભાષ” તરીકે જ સંબોધતાં. એ ‘વિચિત્ર ભાષ’ એટલા બધાં ‘વિચિત્ર’ ન હતા પણ મૌલિક વિચારક હતા એ સત્ય જાણવા જેટલો સમય ૨૫. સુમતિ જીવ્યાં નહિ, નહિ તો એમને ખૂબ જ આનંદ થાત.

x

x

x

કનૈયાલાલ ૧૯૧૯માં ‘મંગ ઇન્ડિયા’ ના ઉપતંત્રી તરીકે રહ્યા પણ તેમને ત્યાં બહુ રુચતું હોય એમ જણાતું નહિ. કોઈ પણ પ્રકારની નોકરશાહી એમના માનસને માટે અસહ્ય હતી. સંકુચિત દૃષ્ટિનાં એ શત્રુ હતા. અને એ તંત્રમાં નોકરશાહી અને સંકુચિત દૃષ્ટિ લેલય હતાં અને આજ પણ છે એટલે કનૈયાલાલ ત્યાં અસ્વસ્થ તો હતા જ એટલામાં વિધિએ એમના જીવનની બાજુ હાથમાં લીધી. કાંઈ વર્ષો પહેલાં વરસોવામાં એમને ફાઇ-લેરીઆનો રોગ લાગ્ય પડેલો તેણે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પરિણામે એમને ઓપરેશન માટે ઈંગ્લેન્ડ જવું પડ્યું. તે વેળા કનૈયાલાલ એલએલ. બી. પણ ચર્ચ ગયેલા અને એમણે સોલિસિટર માટે આર્ટિકલ્સ નોંધાવેલા. એમનાં કુટુંબીજનોનાં વિચાર એવો ખરો કે ઓપરેશન પછી ત્યાં એ બારિસ્ટર થાય. પણ વિધિની રમત જુદી હતી. કનૈયાલાલનું આજન્મ બળવાખોર માનસ તે વખતની વર્તમાન સ્થિતિ એમ ને એમ કબૂલી લે એમ હવું નહિ. રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં પણ આવાં માનસવાળાઓને

અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે. ઈંગ્લાંડમાં ઓપરેશન પછી તન્નિયન સુધારતાં સુધારતાં કનૈયાલાલે, આરંભમાં માત્ર સમય વ્યતીત કરવા લુદી લુદી ચિત્રકારોની ક્લબોમાં સભ્ય તરીકે જોડાઈ એમના સંબંધમાં આવવા માંડ્યું. સ્વતંત્ર કલાવિવેચક તરીકેના જીવનની આ પહેલી નિયમબદ્ધ તાલીમ.

x

x

x

તે સમય એવો હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનના કલાજગતમાં એક પ્રકારની અરાજકતા વ્યાપી રહી હતી. વાતાવરણમાં હિંદાસીનતા હતી. એક તરફથી જૂના વિચારવાળાઓ પશ્ચિમના નામથી ભડકતા હતા. બીજી તરફથી કેટલાક કહેવાતા વિદેશી દિંદીભિત્રો દિંદી કળાને અને કલાકારોને જે માર્ગ દાખવતા તે માર્ગે તેઓ અધ્યયનથી પ્રયાણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો જતા હતા. દિંદી કલા Mystical (અગમ્યવાદી) અને Magical (જાદુઈ) છે અને રહેતી જોડાએ એવો સમમૂલક મંત્ર એ પશ્ચિમના નિદાનો દિંદી કલાકારોને બજાવતા હતા. કેટલાકો જીવનની ગાંઠનવતા બૂલી જવાનો માર્ગ એ કળા છે એમ ભાવણે આપતા હતા. રાત્ત્યહારી દોરમાં કાર્ય કરતા નેતાઓ કળાની બારાદશ્યે પશુ ભવસા વિના કલાના સંસ્કૃતિ ધર્મ પગા દતા. તે સમયે કનૈયાલાલ ઈંગ્લાંડના પ્રગતિવાદી અનેક કળાકારોના નિકટ પરિચયમાં આગ્યા. એમના જીવનમાં ત્યાં સુધી જે જાવનાઓ અરપટ રૂપે એમને મૂંઝવતી હતી તે જાવનાઓએ ચોક્કસ રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. કલાકારોના સદાસથી જાતની અપૂર્ણતા દૂર થવા માંડી અને પોતાનું કાર્યદોર એમને સ્પષ્ટપણે જણાવા માંડ્યું. બારિસ્ટર થયા વિના કનૈયાલાલ ઈંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા અને 'બોંબે ફોનિક્સ' માં જોડાઈ કલાવિવેચક થયા.

x

x

x

પ્રારંભકાળમાં એમનો માર્ગ સરલ ન હતો. એમને ધણી મુશ્કેલીઓ નહી. બંગાળ-મંગળ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠસંપન્ન માનવું

હવું-આખા હિંદના કલાવિધાયકની પદવી એમને કાયમની પોતાની કરવી હતી. મુજરાતી કળાકારો શાંતિનિકેતનના કલા-કેંદ્રના પ્રમાણપત્ર ઉપર જીવતા હતા. હિંદના કલાકારોને હિંદમાં જ સ્થાન ન હતું તો જગતમાં તો ક્યાંથી જ હોય? અમલદારોના આશ્રયથી, એમની સંકુચિત મનોદશાથી પોષાતી કળા પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે સાધી શકે? ચિત્ર અને શિલ્પની આ દશા હતી. નૃત્યકળાને તો સુધારકોએ મૃતપ્રાય કરી નાખી હતી. પરદેશી યુવતીઓનાં નૃત્ય જોનાર અને વખાણનાર દેશી નૃત્યનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવાને પણ તૈયાર નહોતો. ન્યાં ત્યાં દંભ, સ્વાયં અને ખુશામત દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આવા જમાનામાં કનૈયાલાલે Knight of the Round Tableની પેઠે એક નહિ પણ અનેક દિશામાં આ સર્વની સામા પોતાની સન્મુખ Holy Grailનું vision રાખીને વિષમ યુદ્ધ આદ્યું.

×

×

×

આ યુદ્ધને પરિણામે હિંદી કળાનો કેટલો વિચાળ વિકાસ સધાયો, જુદી જુદી લલિતકલાઓનાં ચતવત્ શરીરમાં કેવાં ચેતનનાં પૂર આવ્યાં એ સધળું કહેવાને માટે એક લેખ નહિ પણ એક પુસ્તકની જરૂર છે એટલે આ કલાના શહીદ વિષમ મુશ્કેલીઓ, અને પ્રચંડ વિરોધનો સામનો કરીને મેળવેલા બે ત્રણ વિજયનો માત્ર નામનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માનવો પડશે.

સર જે. જે. રકુલ ઓફ આર્ટ ઉપર અમુક અમલદારોની ખુશગી જીતરી. તેને બંધ કરવાનો વિચાર સેક્રેટરિયટમાં શરૂ થયો. આ રકુલ આખા મુંબાઈ ઇલાકામાં એક માત્ર સ્થળ હતું જ્યાં આ ઇલાકાના કલાલોકો શિક્ષણ લઈ શકે. છતાં કલા જેવા કુલ્લક વિષયને ગંભીરાર્થથી લઈ સરકાર સામે ઝુંબેશ ચલાવવા કાંઈ નવરું ન હતું. કનૈયાલાલે તે કાર્ય ઉપાડી લીધું. અને સતત પ્રયાસ, અયાગ પરિશ્રમ અને અપરિમિત ઉત્સાહથી એ કાર્યમાં એમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. કલાની જાળા સજીવન રહી શકી.

એ જ પ્રમાણે દિલ્હીનાં નવાં સરકારી મકાનોમાં ચિત્રકામ કરવાને માટે ઠેક ઈજ્જાડથી ચિત્રકારોને રોકવામાં આવેલ. દિલ્હી ચિત્રકારોને ત્યાં રયાન જ ન હતું. “Prix de Delhi.” ની હડત આ વિષયમાં રસ લેનારના હૃદયમાં હજી તાજી જ છે. એમાં પણ એમને વિજય મળ્યો અને દિલ્હી ચિત્રકારોને પોતાની કલા બતાવવાનો અવસર સાંપડ્યો. એલિફન્ટાની ગુફામાં ત્રિમૂર્તિને થયેલ ઇમનના પરિણામે કનૈયાલાલે શરૂ કરેલ ચળવળનાં પરિણામ તો હજી આવે છે. લંડનખાતે ભરાઈ ગયેલ દિલ્હી ચિત્રકળાનાં પ્રદર્શનોમાં કનૈયાલાલે કેવો કીમતી ભાગ ભજવ્યો હતો તે ગુજરાતી ચિત્રકારો સારી રીતે કહી શકશે.

x

x

x

પણ આ તો કનૈયાલાલના સતાવધાનના બે ત્રણ મજૂકા થયા. ચિત્ર અને શિલ્પ ઉપરાંત નૃત્ય, સંગીત, અભિનય, દ્વિંમ તેમ જ હાથકારીગરીના કુશરોના ઉત્કર્ષને માટે પણ એમણે એટલા જ પ્રયાસ કર્યા હતા, કલાના રક્ષણ અને ઉત્કર્ષ માટે એમણે સરકાર સામે સખ્ત યુદ્ધો આદર્યા હતા છતાં દિલ્હી નામ પડ્યું એટલે સારું એવું એકપક્ષીય સૂત્ર સ્વીકારવા એ તૈયાર ન હતો અને ગમે તેવા પ્રતિભાશાળી નામની એમને પરવાદ ન હતી. હેનલ, ડા. આનંદકુમાર સ્વામી, વગેરે રથાપિત કીર્તિશાળી વ્યક્તિઓના સિદ્ધાંતોની સામે એમણે અનેક વેળા મોરચા માંડેલા. રવીન્દ્રનાથની રકુલના ‘બાલે’ મુંબાઈમાં પ્રથમ ભજવાયા ત્યારે બંગાળના અને ખાસ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય ઠવિવર રવીન્દ્રનાથના નામમાત્રથી મુગ્ધ થનાર પ્રેક્ષકો ગાંઝ થઈ ગયા અને એ બાલે-એ મણિપુરી નૃત્યવિધાનથી બીજું કોઈ નૃત્ય ચડ્યું હોઈ શકે જ નહિ એ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય સર્વસ્વીકૃત થવા લાગ્યો. મદાન નૃત્યદાર ઉદયચંદ્રે પોતાનાં ચિત્તાકર્ષક નૃત્યોથી મુંબઈ-અમદાવાદને દિવાના બનાવો દીધા અને એ દિવાનાપણામાં આપણા કોઈ સાક્ષરો, કોઈ ગામડિયો નિંદગીમાં

પહેલી વાર એરોપ્લેન ઊડતું જોઈને જેવા ઉદ્ગારો કાઢે તેવા ઉદ્ગારો લેખો દ્વારા કાઢવા મંડી ગયા !

પણ કનૈયાલાલે તટસ્થવૃત્તિથી એની રસમીમાંસા કરી. રવીન્દ્રનાથના બાલેમાં અનેક પ્રકારની ઊણપ ખતાવી; જે પાછળથી એ મહાકવિવરે પણ કનૈયાલાલ પાસે કબૂલી હતી. પોતાનાં નૃત્યો કેવળ શુદ્ધ હિંદી નૃત્ય છે એવો દાવો એ મશ-હૂર નૃત્યકારે પ્રથમ કરેલો પણ પાછળથી કનૈયાલાલનાં વિવેચનોથી એને એ બદલવો પડેલો. આ સંબંધમાં એક ખીખે પ્રસંગ પણ છે : છેલ્લી વખત ઉદયશંકર અહિં આવ્યો તે વેળા એણે એક નૃત્ય પ્રથમ રજૂ કર્યું. કનૈયાલાલે એ નૃત્ય અપરિપકવ છે એમ વિવેચન કર્યું. પ્રત્યક્ષ મુલાકાતે ઉદયશંકરે એવું કબૂલ્યું કે એને પરિપકવ કરી શકાય એટલાં રીહર્સલ કરવાનો સમય ન હતો. એ નૃત્ય એણે પાછળથી કાર્યક્રમમાંથી પાછું ખેંચી લીધેલું. આ બધાં વિવેચનોમાં prejudice (પૂર્વગ્રહ) ન હતો પણ માત્ર to aim for the highestનો (ઉચ્ચતમ લક્ષ્ય રાખવાનો) ઉદ્દેશ હતો. જેમ ઊગતા કલાકાર તેમ કનૈયાલાલનું વિવેચન ઉત્સાહ આપનાર વધારે. એવા કલાકારોને ડામવાથી એમની શક્તિઓનો હાસ યષ્ટ જાય એમ એ માનતા પણ જેમ કળાકાર પોતાની કળામાં આગળ વધતો જાય તેમ આ કળાવિવેચક પોતાની સમીક્ષામાં વધારે કડક ચતો જતો હતો અને તે પણ તે કલાકાર અર્ધે માર્ગે સંતોષ માનીને આટલી ન જાય એટલા માટે જ.

x

x

x

સતત પંદર-સત્તર વર્ષના 'એંબે કોનિકલ' ના કલાવિવેચક તરીકેનાં એમનાં લખાણો ઉપરાંત તેમણે " At Ajanta ", " Art for Women ", " Rock-cut temples around Bombay " એ પુસ્તકો લખેલ. જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં એમણે આદિવચનો લખ્યાં હતાં. Gorgeous quarterly 'શ્પમ' ના

સહતંત્રી તરીકે એમણે કામ કરેલું અને પોતાના તંત્રીપદે 'દષ્ટિ' નામક માસિક અંગ્રેજીમાં કાઢેલું. તે સિવાય " મોશન-પિક્ચર સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા "ના એ પહેલા પ્રમુખ થયેલા. યુનિવર્સલ આર્ટ્સ લીગના એ પ્રમુખ હતા. આટલું જાણે બસ ન હોય તે પ્રમાણે અનેક ટ્રાન્સર્ટમાં એમણે સલાહ આપેલી. સૂરતમાં ઇ. સ. ૧૯૨૯માં હાયકારીગીરીનું પ્રદર્શન એમણે બરાવેલું અને ત્યાંની હુતર કારીગરીનો scientific survey કરીને તેનું નાનું કેટલોગ પણ પ્રસિદ્ધ કરેલું. સુપ્રસિદ્ધ શ્રી નૃત્યકાર મેનકા (શ્રીતી સોખે) ન્યારથી નૃત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી ત્યારથી કનૈયાલાલ એના મિત્ર, ફિલસૂફ અને માર્ગદર્શક હતા. એનાં નૃત્યોની કનૈયાલાલ બહુ કડક સમીક્ષા કરતા અને એ જ રીતે મેનકાના વિકાસના માર્ગ એમણે સરળ કરેલ. માદામ પાવલોવાએ પોતાના રાધાકૃષ્ણના નૃત્યમાં આ કલા-વિવેચકની ઘણી સલાહ લીધેલી. એ નૃત્યનાં રીઠસંલો વેળા કનૈયાલાલ કલાકો ને કલાક ત્યાં બેસતા અને હિંદી અને પશ્ચિમના નૃત્યની કેટલીક મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ અને શારીરિક વળાંકો વિષે એમણે એ અદ્વિતીય નર્તિકા સાથે ચર્ચા કરેલી.

x

x

x

કનૈયાલાલ લલિતકલાઓ સંબંધી ઊત્તમ ભાવનાઓ સેવના હતા. એમને પ્રાતિક તે શું પણ સમસ્ત હિંદની ગર્વાદા પણ માન્ય ન હતી. સર્વ લલિતકલાઓ સર્વદેશીય છે, art is universal એ એમની માન્યતા હતી. ભાવનાભર્યા કનૈયાલાલ માત્ર ભાવનાઓ રજૂ કરીને સંતોષ નહોતા માનતા પણ વ્યવહારમાં એ બધી ભાવનાઓ કેવી રીતે શક્ય બને તે જાણવા જેટલા અને તે રીતે પ્રયાસ કરવા તત્પર થાય તેટલા વાસ્તવદર્શી હતા. " I believe in information and full data " એ વાક્ય એ હંમેશ બોલતા. જેમ પાવલોવા, મેનકા વગેરે આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ સંપાદન કરેલ કલાકારો કનૈયાલાલને

મળતાં તેમ નાનામાં નાનાં, ઊગતાં કલાકારોને માટે પણ તેમનાં ગૃહદ્વાર સદા ખુલ્લાં રહેતાં. આ સર્વની સાથે એઓ સમજી શકે એટલી સપાટી ઉપર રહીને કનૈયાલાલ વાતો કરતા, શિખામણ આપતા, માર્ગશૂચન કરતા. કલાકારોમાં ખરેખર કલા પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રેચ્છા હોય, એ કલા પાછળ સરકરોશીની તમન્ના હોય તો કનૈયાલાલ એમને જોષ્ઠએ તેટલી સહાયતા આપવા સદા તત્પર રહેતા; પણ એ કલાકર્મા નૃત્યકાર, એ મહિનામાં સંગીતકાર, છ મહિનામાં ચિત્રકાર કે શિલ્પી થવાનાં સપનાં સેવતાં યુવક-યુવતીઓ તેમની પાસે જતાં તો તેઓ તેમને સાફ કહી દેતા કે એ માર્ગ એમને માટે નથી.

કલા પાછળ કેટલી તપશ્ચર્યાની જરૂર છે એ બતાવવા કનૈયાલાલ ઘણી વાર અનેક ઉદાહરણો આપતા, પાવલોવા એક વેળા હિંદુસ્તાન આવી ત્યારે રાતે બાર વાગ્યે ‘ મોલ ’ ઉપર ઊતરી હતી. ઊતર્યા પછી પોનાનાં બીજાં માથુસોને ઉતારા ઉપર મોઢાસવાની ગોઠવણ કર્યા કેડે એણે પોતાના મેનેજરને કહ્યું: “આપણે જે થીએટરમાં આવતી કાલથી નૃત્ય રજૂ કરવાનાં છીએ તે થીએટર અત્યારે ઉઘડી શકશે. મારે પ્રકાશયોજના વગેરે જોષ્ઠ લેવું છે અને રાત્રિનું ત્યાનું કેવું વાતાવરણ હોય છે તે જાણી લેવું છે.” તે સમયે પાવલોવા થીએટર ઉપર ગઇ અને ત્યાં એક કલાક રહી । ક્રાંસનો જગવિખ્યાત શિલ્પી રોડીન પચાસ વર્ષની વયે, એમ બોલેલો કે “ આટલે સમયે, આટલી તપશ્ચર્યા પછી હવે મને એમ જણાય છે કે મારાં સપના હું અલ્પશિ પણ પત્યરમાં ઉતારી શકવા સમર્થ થયો છું.” આ જ સંબંધમાં આ લેખકના અનુભવનો એક દાખલો ટાંકું: ગોહરજાનના પ્રખ્યાત તખ્તચી ખાંસાહેબ સીદીક મીયાને મેં એક વેળા પ્રશ્ન પૂછેલો: “ ખાંસાહેબ, તમે માત્ર તખ્તો કેમ શીખ્યાં ? બીજું પણ સાથે શીખવું હતું ને । ” ઉત્તરમાં જવાબ મળ્યો: “ દુરુશેઠ ! કયા વ્યાત કર રહે

હો ! ખાલી તબલાં સીખનેકે લીધે એક ઉમર કાશી નહિ હય તો દસરી કોઇ ચીજ સીખનેકે લીધે કહાસે વખત લીધા જાય ?”

આખ ઉઘાડીને મીઁચીએ તેટલા સમયમાં કલાકાર યવાનાં સપનાં સેવનારાં યુવક-યુવતીઓને સ્વ. કનૈયાલાલનો સ્વભાવ આકળો લાગે, ઉત્સાહભંગ કરનાર લાગે, એમાં શી નવાઈ ?

x

x

x

કનૈયાલાલ અને હું—અમે પિતરાઇ એટલે લંગોટિયા દોસ્ત. મારાં પાત્રોમાં મેં કનૈયાલાલનું પાત્ર મૂકેલું અને તે પાત્રને એમની અનેક વિચિત્રતાઓના અતિશયોક્તિભર્યા લાવેથી વિભૂષિત કરેલ તે તેમની અનુભવિથી. વયમાં, સંયોગવશાત્ અમે એકેકને બહુ ઝોછા મળતા. છેલ્લાં ૭-સાત વર્ષમાં અમે ઘણું મળતા. અનેક રવિવારે હું એસંટ રોડ ઉપર આવેલ પોદ્દાર ખેંઠાકસમાં જતો અને ત્યાં કનૈયાલાલ અને માદ્રીબહેન જોડે ગરખાં મારતો. ગરખાંના વિષયને મર્યાદા ન હતી. કનૈયાલાલ મને તેવા સમયે કલાવિવેચક પણ આખરે તો મૂરતના એટલે ગમે તેવા ગંભીર વિષયને પણ અત્ય સમય માટે હાસ્યરસિક દ્રષ્ટિથી જોવો અને અટ્ટહાસ્ય કરવું એ એમનો જન્મસિદ્ધ હક્ક ! ગુજરાતના ગરખાં એ નૃત્યનો એક પ્રકાર, એ સત્ય અત્મારે સર્વરસીકાર્ય યદ્ય ગણું છે પણ એના ઉત્પાદક કનૈયાલાલ. એ વિષય પરત્વે અમે ઘણી વાતો કરેલી.

નૃત્ય વિશે એમની માન્યતા એ હતી કે કોઈ પણ એક પ્રકારનું નૃત્ય, પછી તે કયક હો કે કયકલી હો કે મણિપુરી હો, હાલની રંગભૂમિ માટે સંપૂર્ણ બંધબેસતું નહિ યદ્ય પડે. પણ એમાંના વિશિષ્ટ ગુણની તારવણી કરીને, મુલગ સંયોજન કરીને, તેને રંગભૂમિ ઉપર લાવવામાં આવે તો જ એ નૃત્ય આહલાદક થાય. પરદેશની એ જ કલાની વિશિષ્ટતાઓ સ્વીકાર્ય હોય તે લેવામાં એમને કશો વાંધો લાગતો નહિ.

પાંચેક માસ ઉપર અમારે ગુજરાતી એમેચ્યોર રંગભૂમિ વિશે વાત નીકળેલી. મને એમણે ગુજરાતીમાં લખાયેલ નાટકો જોઈ જવા અને તેમાંથી કેટલાં 'સ્ટેજેબલ' છે તે વિશે એમનું ધ્યાન ખેંચવા કહેલું. એમનો વિચાર એમેચ્યોર રંગભૂમિને માટેના મળી શકતાં તમામ નાટકોનો Scientific Study કરાવવાનો હતો. આ પ્રમાણે દરેકે દરેક કલાના વિકાસાર્થે અત્યંત પરિશ્રમ, બીધમતપશ્ચર્યા અને અથાગ ઉત્સાહીની આવશ્યકતા કનૈયાલાલ વારંવાર બતાવતા. તપ અને તાલીમના આવા એમના આગ્રહથી મેનકા જેવા કલાકાર પણ કોઈક વાર ફરિયાદ કરતાં પણ કનૈયાલાલ દૃઢ રહેતા અને મેનકાની કલાના વિકાસમાં એમનો દિસ્સો નાનો-સૂનો નથી.

માદ્રીબહેન શિલ્પની નવી કૃતિ તૈયાર કરતાં હોય તો તેને વિશે જ અમારે ચર્ચા થતી; પરંતુ એક વિષયને જ વળગી રહેવાને અમે બંધાયેલ ન હતાં. તે વિષય ઉપરથી જોડી અમે બીજો જતાં અને ત્યાંથી ત્રીજો. કનૈયાલાલના વાર્તાલાપમાં એમનાં લખાણો કરતાં ઘણી clarity (વિશદતા) હતી, pithiness (સંક્ષિપ્તતા) હતી. એમની મદત્તા ન સમજવામાં આપણા સાહિત્યકારોએ મોટી ભૂલ કરી છે. એને પરિણામે એમના સહકારથી જે અનેક રચનાત્મક કાર્યો સુંદર રીતે થઈ શક્યાં હોત તે આજે એમ ને એમ પડ્યા છે. ખાલી લલકલપાં શબ્દો, આકાશી યોજનાઓ અને પરસ્પરની ઇર્ષ્યાથી કાર્યોનો આરંભ કરનાર પોતાનું લક્ષ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? પણ કદાચ એમને લક્ષ્ય જ નહિ હોય !

x

x

x

ગુરુવાર તા. ૨૫-૧૧-૧૯૮૭ની રાતે આશરે નવ વાગ્યા હતા. કનૈયાલાલના ખંડમાં અંધકાર હતો. ઘેરી દુઃખદાયક શાંતિમાં યત્કિંચિત્ત વિશ્વ પણ ન પડે તેવી ગતિથી નર્સ તે ખંડમાં ફરતી હતી. આગલા ખંડમાં નષ્ટ થતી જતી આશાને

ટકાવી રાખવા મથતા કનૈયાલાલના વડીલ બંધુ કપિલરામ બેઠા હતા. બંને ખંડના વચલા દ્વારમાં મૃત્યુની ગાદતર થતી જતી છાયા વિખેરી નાખવા અશક્ત બનીને હતાશ થયેલ માદ્રીબહેન બિલાં હતાં. થોડી વારે માદ્રીબહેન અંદર ગયાં. હું બીડીને બારણા આગળ બિભો રહ્યો. પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી જાગૃત થતા કનૈયાલાલનો મૃત્યુદેશે અવાજ મારે કાને પહોંચો: “All my dreams are shattered. A new chapter will have to be begun.” કનૈયાલાલના મુખમાંથી મેં એ શબ્દો ઉવટના સાંભળ્યા. મૃત્યુની છાયા વધારે ઘેરાતી ગઈ અને આખરે તેણે પોતાનું કાર્ય શુક્રવારે મધ્યાહને પૂર્ણ કરી દીધું. કનૈયાલાલનો આત્મા પરમ શાંતિ પામ્યો.

x

x

x

પણ-પણ એમનાં અધૂરાં રહેલ સ્વપ્નોનું શું? જે લક્ષ્ય-પ્રાપ્તિ અર્થે તેમણે પોતાના આખા જીવનની કુરબાની કરી હતી તેનું શું? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે: જે અનેક જિગતાં અને પ્રૌઢ કલાકારોએ કનૈયાલાલના જીવનમાંથી ગ્રેરણા પ્રાપ્ત કરેલી છે તે કલાકારોએ એ અધૂરાં રહેલ સ્વપ્ન પૂર્ણ કરવા, ભગીરથ તપ-અર્થા આદરવી રહી!

નિકષ

પ્રાચીન ગૂજરાતીનું માર્ગદર્શન

અપભ્રંશ પાઠાવલી—સમ્પાદક શ્રી મધુસૂદન ત્રિ. મોદી,
પ્રકાશક શ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, આસિ. સેકે., ગૂજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, ભદ્ર-અમદાવાદ, કાર્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૪+૧૫૬+૧૫૬, ૩મી
આઠ પેજ, કીમત ત્રણ રૂપિયા, ૧૯૩૫.

પ્રતિવર્તિતીયોના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃતેતર જૂની ભાષાઓને
દાખલ કરવામાં આવ્યા પછી એ જૂની ભાષાઓના અભ્યા-
સમાં વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળતા થાય, તેવી જાતના પ્રયત્નો
અન્યાન્ય વિદ્વાનો તરફથી થતા આવ્યા છે. આ પૂર્વે પાલી
અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વગેરે એક વખતની સર્વસ્વીકૃત લોક-
ભાષાઓ અને સાહિત્યભાષાઓનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામાં
સુવિધા થાય તેવા કેટલાક મહત્વના અન્યો પ્રસિદ્ધ થયા છે.
મુખ્યત્વે આ દિશામાં પ્રાચાત્ય વિદ્વાનોનો ફાળો વિશેષ છે. એ
વરતુ સોપકાર ભાવે સ્વીકારવી જોઈએ કે વિદેશી વિદ્વાનોએજ
હિન્દમાં આવી જૂની ભાષાઓમાં સંશોધન અને તેને અંગે
અનેક અપ્રાપ્ય અને અમૂલ્ય અધોના સમ્પાદનના કાર્યો હાથ
લાધા. એ વિદ્વાનોએ આર્યની આદિ ઝગવેદકાલીન વૈદિક
ભાષાથી માંડી વૃક્ષનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છેક હિન્દની
અર્વાચીન બોલીઓ સુધીનાં તદ્દગત તત્વોનો આવિષ્કાર કરી
જગતભરના વિદ્વાનોને પૂર્વની ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવા-
માં જરાયે કષ્ટ ન પડે તેવા સત્પ્રયત્નો કર્યા છે, અને હજી

પણુ અવિરત કરે છે. એ દ્રષ્ટિએ હિન્દ પર એ વિદ્વાનોનું ઝણુ અપાર છે. એતેજ ચીલે ચીલે મુખ્યત્વે ચાલી આજે આપણા હિન્દી વિદ્વાનો સંશોધનનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. બેશક આપણે હિન્દીયો હોવાથી આપણી ભાષાને સમજી લેવામાં આપણને વધુ સૌકર્ય છે અને તેથી તેઓ કરતાં ઘણું દરજ્જે સુંદર કાર્ય કરવાની આપણામાં શક્તિ છે; છતાં જે ઉત્સાહ અને વેગ આપણામાં હોવો જોઈએ, તે વિદેશી વિદ્વાનો અને તેમાં પણ ખાસ કરી જર્મન વિદ્વાનોમાં છે, તેવો તો તેઓની તુલનાએ આપણામાં ઘણોજ અલ્પ છે. નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિએ જોતાં આ વરતુ હિન્દીયોને જરૂર શરમાવે તેવો છે. આપણા સમર્થ પ્રોફેસરો પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારી સ્થિતિ ધરાવતા હોવા છતાં, તેમની પાસેથી જેવું ધારવામાં આવે તેવું કાર્ય આપવામાં 7 સારી રીતે પછાત રહે છે. સંશોધન-કાર્ય કરનારાઓને ઉત્તેજન આપનારી સંસ્થાઓ હિન્દમાં મોજૂદ હોવા છતાં તેનો આપણા હિન્દી વિદ્વાનો બહુજ ઓછો લાભ લિયે છે. આ વરતુ દેશાભિમાનની દ્રષ્ટિએ પણ નિન્દ છે.

થોડા દાયકા થયાં યુનિવર્સિટી તરફથી યોજવામાં આવેલાં અન્યાન્ય ભાષણોમાં આપણા અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોની આ દિશામાં મહેનત શરૂ થઈ છે; અને તેને પરિણામે સદ્ગત ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકર જેવા વિદ્વાનો પાસેથી ભાષાશાસ્ત્રીય સંશોધનોનો આપણને લાભ મળતો રહ્યો છે. આ દિશામાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો ફાળો પણ હવે સારો મળતો આવે છે અને ભાષાશાસ્ત્રને લગતા એક પછી એક સારા ગ્રન્થો મળવાની શરૂઆત થઈ છે; આમ છતાંયે ડૉ. ટેરિસટોરી અને ડૉ. ગ્રિયર્સન કે ડૉ. ટર્નર જેવાઓનાં સંશોધનોને તો હજીયે પહોંચી શકાયું નથી. ડૉ. ટેરિસટોરીયે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (જેને હું મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા કહું છું, તેનું) વ્યાકરણ આપ્યું. પછી એના જોડાતું તેજ ભાષાનું રજુટ વ્યાકરણ તો

શું, પણ તેનાથી ઉતરતી ફાટીનુંચે વ્યાકરણ હજી સૂધી આપણને મળ્યું નથી. ડૉ. ગ્રિઅસનની 'સિંગ્લિસ્ટિક સર્વે' એક ઇન્ડિઆની કે ડૉ. ટર્નરના નેપાલી શબ્દકોશની દરોળમાં બિત્તી શકે તેવા અન્યો તૈયાર કરતાં તો હજી બીજા કેટલા દાયકા વ્યતીત થશે, તે કહી શકાય તેમ નથી.

ગૂજરાતી વગેરે આધુનિક ભાષીયો જેમાંથી આવિષ્કાર પામી છે, એ અપભ્રંશ ભાષાના માર્ગદર્શક મૂળ તેમજ પરિચયાત્મક નિબંધો અને અન્યો પણ સૌથી પ્રથમ યુરોપેજ આપણને આપ્યા છે. પશ્ચિત-પ્રકાશક શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ અને કેટલાયે ઉપયોગી કાવ્યઅન્યો પ્રસિદ્ધ કરવાનું સૌથી પ્રથમ ગાન જર્મની બિહાવી જાય છે. ગૂજરાતી, અને મારવાડીનો અભ્યાસ કરવાને માટે આપણે એ જર્મન વિદ્વાનોના અન્યોનોજ મુખ્યત્વે આશ્રય કરવાનો છે; એમના દ્વારાજ આપણે આપણી આ તથા ભાષાઓના કમિક વિકાસનું જ્ઞાન મેળવવા શક્તિમાન થઈએ છીએ.

આવા સંલોભોમાં આપણે એક ગૂજરાતી વિદ્વાન 'અપભ્રંશપાઠવલી' જેવો માર્ગદર્શક અન્ય હિન્દ સમક્ષ રજૂ કરે છે, તે આપણે ગૂજરાતગોને તો ખરેખર એક ગાન લેવા જેવો વિષય છે. સાહિત્ય તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીયોને ઉજ્જવળ માર્ગદર્શન કરાવવામાં આ અન્યની ઉપયોગિતા આ અન્યના પ્રકાશન પૂર્વેજ પૂરવાર થઈ ચૂકી છે, એ જોતાં ખરેખર સાનંદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ અન્યના "નિવેદન"માં શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પરિખ લખે છે કે—

ખુશી થવા જેવું એ છે કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે આગમચ્છ અર્ધમાગધીમાં બી. એ.ના વર્ગ માટે તે એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે.

મુખ્યાંધ યુનિવર્સિટીએ આ પગલું ભર્યું છે, તેને અન્યાય યુનિવર્સિટીયો પણ અનુસરશે, એમાં જરાયે શંકાને સ્થાન નથી.

‘આ સાથે મુખ્યાઇ મુનિવસિંટીયે, આ પાઠારલી મુખ્યત્વે ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે રચાયેલી હોવાથી ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં તાત્કાલિક સ્થાન આપવાની અનિવાર્યતા જરૂર અભ્યાસક્રમે જણાશે. એટલું તો નિષ્પક્ષપાત રીતે સ્વીકારવું જોઈએ કે અત્યારસુધી સિદ્ધહેમમાંથી અપભ્રંશ વિભાગનો મુખ્યત્વે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેનાથી આગળ વધી આ અને આવાજ સંગ્રહો બી. એ. અને એમ. :એ.માં અભ્યાસક્રમમાં લેવામાં આવે તો તેથી વ્યાકરણ અને ભાષાના અભ્યાસનો ઐતિહાસિક સાતત્ય સાથે અભ્યાસ ચર્તા ગૂજરાતીની અને અપભ્રંશની સાચી કળા વધુ સારી રીતે સંધાશે.

એ તો હવે સર્વસ્વીકૃત થઈ પડ્યું છે કે અપભ્રંશ ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના તેમાંથી ઊતરી આવેલી દેશભાષાઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાહની જરાયે શક્યતા નથી. ‘અપભ્રંશપાઠાવલી’ના સમ્પાદક શ્રી મોદીના શબ્દોમાં કહ્યું તો— ‘ગૂજરાતી રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીનો મૂળગત સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે; સંસ્કૃતે તો આ બંધીય અર્વાચીન દેશી ભાષાઓને ઝોપ અને અલંકારો આપ્યા છે; એટલે કે ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા ખરી, પરંતુ તેની ચિકિત્સા, તેના આત્માની ઝોળખ તો અપભ્રંશના અભ્યાસથી થઈ શકે.’ (અ. પા., ઉપો., પૃ. ૯.)

શ્રી. મોદી ગૂજરાતીનો વિષય ચર્ચવા બેઠા હોવાથી ઊપર માત્ર ગૂજરાતીનો મુખ્યત્વે ઉલ્લેખ કરે છે; પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે ગૂજરાતી, અર્વાચીન મહારાષ્ટ્રી, રાજસ્થાની (જેમાં મારવાડી, મેવાડી વગેરે બોલાયોનો સમાવેશ થાય છે તે) હિંદી અને જંગલો ભાષાઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં અપભ્રંશના જ્ઞાન વિના એક ડગલું પણ આગળ વધી શકાય તેમ નથી.

શ્રી. મોદીનો આ ગ્રન્થ પંચરંગી છે. પંચરંગી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે એમણે એમના પાંચેલા પાંચે વિભાગો પાંચ

લિખિત પ્રકારના રંગ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. એમણે પોતાના આ ગ્રન્થમાં ઉપોદ્ધાત, અપભ્રંશ વ્યાકરણ, કાવ્ય-સંગ્રહ, વિસ્તૃત ટીકા અને શબ્દકોશ એમ જે પાંચ વિભાગ ધાર્યા છે, તે પાંચે વિભાગમાંથી વિદ્યાર્થી પાંચ લિખિત વસ્તુ મેળવી લિયે છે; આ વાતનો સાક્ષાત્કાર તે પાંચે વિભાગોમાં અન્તર્ગત થતા વિષયોથી સમજમાં આવશે.

(૧) ઉપોદ્ધાતમાં એમણે ‘ અપભ્રંશ ’ એ નામ અને તેના સ્વરૂપનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પરિચય આપ્યો છે; તે સાથે ચારણી ભાષાના મૂળ સ્વરૂપે રહેલી, અપભ્રંશમાંથીજ સ્ત્રીધો અવતાર પામેલી ‘ અવહત્ત ’ ભાષાનો ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ખુદ ‘ અપભ્રંશ ’ એ શબ્દ પ્રચારમાં કેવી રીતે અને ક્યારે આવ્યો એ બતાવતાં શ્રી. મોહી લખે છે કે—

‘ અપભ્રંશ ’ ની અર્થવ્યાપ્તિ વિશે પ્રાચીન સમયથી જ લિખિત મત દૃષ્ટિગોચર થતા આવે છે. જૂનામાં જૂનો અપભ્રંશ શબ્દનો પ્રયોગ આપણને પતંજલિના વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં મળે છે. તેમાં તો સંસ્કૃતના હિસાબે જે કોઈ ભાષાપ્રકાર હોય, તેને અપભ્રંશ તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. પતંજલિ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ની આસપાસ પ્રવર્તમાન થયા એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. ચારણી ભાષા (આસરે ઈ. સ. છઠ્ઠો સૈકા) અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અપભ્રંશની અર્થવ્યાપ્તિ પર ઝાઝો પ્રકાર પાડતો નથી. અપભ્રંશના અર્થ પર દણ્ડીનાં વચન (આસરે ઈ. સ. સાતમો સૈકા) ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યેના અભિનિવેશવાળા વંશકરણ અને આલંકારિકનો મત પણ તેણે નોંધ્યો છે; અને અપભ્રંશ નામે રૂઢ ભાષાનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંસ્કૃતથી જે કોઈ લિખિત ભાષા હોય તે અપભ્રંશ, એ પહેલો અર્થ; અને આબીર ઈત્યાદિની ભાષા કાવ્યોમાં વપરાઈ હોય તે અપભ્રંશ, એ બીજો અર્થ... ચારણીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેના મતે તો દેશવિશેષ કરીને જે અનેક ભાષાઓ હોય, તે અપભ્રંશને નામે ઓળખવી... બારમા સૈકાના વાગ્બટનો અભિપ્રાય દણ્ડી અને રુદ્રટના અભિપ્રાયની વચ્ચેનો

છ...તેને મતે તો કોઈ પણ દેશ્ય ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપે પહોંચી હોય, એટલે કે સાહિત્યમાં વપરાઈ હોય, તેને અપભ્રંશ કહેવી, ખીજને નહીં.... આગળ-પાછળના પૂરાવા પરથી એમ આપણે કહી શકીએ કે કેટલાક નજીવા અપવાદો બાદ કરતાં, હેમચંદ્રે જે ભાષાની ચર્ચા સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે, તે ભાષાને અપભ્રંશ સમજવી.

(ઉપો. પૃ. ૯-૧૧)

શ્રી મોદીયે અપભ્રંશના દેશવિભાગે જે અનેક ભેદો માનવામાં આવે છે તે વિશેના અન્યાન્ય વિદ્વાનોના મતનો ઉલ્લેખ કરી કેટલાક વિદ્વાનો હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશને 'શૌરસેન અપભ્રંશ' માને છે, તે મતની પણ સમીક્ષા આપી છે. હું અહીં ઉમેરું છું કે ડૉ. પીશલ અને ડૉ. ગ્રિઅર્સન વગેરેના મતને અનુસરી ડૉ. ટેરિસ્ટરીયે પણ ગૂજરાતી-મારવાઠીના ઉદ્ભવમરૂપ અપભ્રંશને શૌરસેન અપભ્રંશ માન્યો છે:

That Gujarati and Marwari are derived from a single stock, the Caurasena Apabhramsha, has long been recognised.

(Vide: Ind. Anti, 1914., pp. 22)

આ જાતના પૂર્વગ્રહનું તાર્કિક કારણ ચર્ચા શ્રી. મોદીયે એ પક્ષનું પ્રયાજની રીતે ખંડન કરી એવો સ્વતંત્ર મત સ્થાપ્યો છે કે:—

પરંતુ આ અભિપ્રાય એટલો પ્રયાજની નથી, શૌરસેની અસર જેવી લાગતી અસર, કેટલાંક વિચિત્ર રૂપો એ બધી દેશ્ય ભાષાની અસર છે; ન્યારે સ્વરચક્રિયામાં તો અપભ્રંશ એટલે બાગે આદર્શ મહારાષ્ટ્રીને જ અનુસરે છે. ન્યારે આદર્શ અપભ્રંશનું બાકીનું ઘડતર તો શૌરસેનીય નહિ અને મહારાષ્ટ્રી પણ નહિ એવી ત્રીજી કોઈ અજ્ઞાત પ્રાકૃતમાંથી હોય એમ લાગે છે. (ઉપો. પૃ. ૧૯)

આ જાતનું તદ્દન સ્વતંત્ર મતનિર્દર્શન આ ક્ષેત્રમાં એક નવીજ ભાત પાડે છે; અને શ્રી. મોદી ગતાનુગતિક ન્યાયે

ચાલતે ગાડે ચઢી બેસનાર વ્યક્તિ નથી, તેવું આમાંથી પ્રતીત થાય છે. સંશોધનના વિષયમાં આવીજ રીતે સ્પષ્ટ નિર્દર્શક થવાની આપણા સંશોધકોને જરૂર છે.

ચારણી ભાષાના મૂળ સ્વરૂપે રહેલી, અને અપભ્રંશના સ્વરૂપને ટકાવવાનો યત્ન કરનારી, અપભ્રંશનાંજ વિકૃત સ્વરૂપે રહેનારી ‘અવહત્ય’ ભાષાનો ખુલાસો આપનારા ગૂજરાતી વિદ્વાનોમાં કદાચ શ્રી. મોદી પ્રથમજ હશે. એમનો એ ભાષાનો અભ્યાસ પણ માર્મિક છે. શ્રીધરનો રણુમણ ૭-૬, ત્રિભુવન દીપક પ્રમુખનો કેટલોક ભાગ, શાલિસુરિના વિરાટ પર્વ (અપ્રસિદ્ધ)નો કેટલોક ભાગ આ ‘અવહત્ય’ના નમૂના રજૂ કરે છે.

(૨) શ્રી મોદીયે બીજા ‘અપભ્રંશ વ્યાકરણ’ ત્રિભાગમાં વર્ણમાળા, સ્વરવિકાર, અસંયુક્ત વ્યંજનવિકાર અને સંયુક્ત વ્યંજનવિકાર એ ચારની ઝીણવટભરી ચર્ચા ‘સ્પર્શના’ પણ વિસ્તારથી આપી છે. ખુશી થવા જેવું એ છે કે જેટલાં જેટલાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે, તે પાઠાવલીમાંના “કાવ્યસંગ્રહ” માંથીજ આપ્યાં છે, અને તે રીતે અભ્યાસકને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવાની સરળતા કરી બતાવી છે. વર્ણમાળામાં એમણે અપભ્રંશમાં વપરાતા સ્વર અને વ્યંજનોની ઝીણવટભરી ચર્ચા કરી છે. અપભ્રંશમાં ફકાર અને ઓકાર ધ્વનિ પણ છે; એનાં ઉદાહરણો: જતિષ, તુરંતિષ (૧, ૨૧), નિજદેવિ, અવરંદેવિ (૧ ૪૬), ઘરે કરે, (૩, ૧૮૨; ૨, ૧૨૬), હુમયહો (૩, ૫૭)

સિદ્ધદેવમાં શ્લોક ૮-૪-૩૨૯ ના લુણ્ણ, સુહુ વગેરેમાં નોંધાયો છે, પણ પાઠાવલીમાંના એક પણ કાવ્યમાં એ નથી, એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. અનુસ્વાર કિંવા ત્રિજ ઉચ્ચારણ અને અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારનું કહેવાતું કામલ ઉચ્ચારણ પણ શ્રી. મોદીની નજરમાંથી છટક્યાં નથી. સિદ્ધરેહિં વગેરેમાં ‘એકમાત્રિક અનુસ્વાર છે’ એમ શ્રી. મોદી માને છે;

ત્યાં હું એટલો સુધારો સૂચવવા માગું છું કે તેજ શુદ્ધ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે. વેદક્ષાળથી અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ નિરનિરાળાં છે. દહિં, મહું વગેરેમાં આવતું તે ઉચ્ચારણ સ્વતન્ત્ર સાનુનાસિક છે, નહીં કે અનુસ્વારનું કામલ કે એકમાત્રિક ઉચ્ચારણ.

દર્પની વાત છે કે વર્ણો પૂર્વે ડા. ટેરિસ્ટોરીને આ બે ભિન્ન ઉચ્ચારણોની પ્રતીતિ થયેલી તે તેમણે નોંધી છે:

In Old Western Rajasthani MSS. no distinction is made between anunasika and anusvara; the bindu being employed for both cases alike.....it is highly probable that the bindu represents anunasika throughout, except of course in tatsamas, where it stands for anusvara or the various class nasals.

(Vide. Ind. Anti. 1914, pp. 62-63.)

ગેરક અપભ્રંશમાં કેટલોક સ્થળે તત્સમેતર શબ્દોમાં પણ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણને સ્થાને અનુસ્વાર સં, તં જેવામાં વિકલ્પે કવચિત્ જોવા માગી શકાય છે.

શ્રી. મોદીએ સ્વરવિહારમાં હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ, દીર્ઘ સ્વરનું હ્રસ્વીકરણ, હ્રસ્વ સ્વરનું સાનુસ્વારત્વ અને તેવી જ બીજી કેટલીયે પ્રક્રિયા સોદાહરણ સ્પષ્ટ કરી છે. અસંયુક્ત વ્યંજન, વિહારમાં સ્વરીભવન, મહાપ્રાણીકરણ, ગાવપ્રક્રિયા, સોભ્યવ્યંજન-વિધાન, ઉપરાંત જુદા જુદા વ્યંજનોના ખાસ ફેરફારો જે થાય છે, તે વિગત રીતે નોંધ્યાં છે. વ્યંજનદ્વિભાવ, વ્યત્પથ અને સમપ્રસારણ પણ નજરમાંથી જટકવા નથી દીધાં.

એમણે આપેલી રૂપરચના નામ, સર્વનામ અને ક્રિયાપદોના રૂપાખ્યાનો રજૂ કરે છે, જે અપભ્રંશના પ્રાયમિક અભ્યાસી-યોને જૂનાં વ્યાકરણોના અભ્યાસ કર્યા વિનાજ વિશક્તિ અને કાળના રૂપાખ્યાનોના પરિચય કરવાની અનુકૂળતા આપવા

પર્યાપ્ત છે. એમણે ઉવટ કૃદન્તવિચાર આપી અપભ્રંશમાં લિખ લિખ કૃદન્તોના જે અનેક પ્રત્યયો છે, તે બધાને એકમિત કરી ઉદાહરણોથી સ્ફુટ કર્યા છે.

(૩) આ પછી પાદાવલીનો કાવ્યસંગ્રહ આવે છે, જેમાં જુદાં જુદાં ૧૪ ઉદરણો આપવામાં આવ્યાં છે. આ ઉદરણો અનુક્રમે (૧) ચતુર્મુખ સ્વયમ્ભૂત પઉમ=ચરિય, (૨) તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયમ્ભૂતે અપૂર્ણ પઉમ=ચરિયમાં કરેલો ભમેરા, (૩) ચતુર્મુખ સ્વયમ્ભૂત હરિવંશપુરાણ (૪) તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયમ્ભૂતે અપૂર્ણ હરિવંશપુરાણમાં કરેલો ભમેરા, (૫) પુષ્પદન્તનું હરિવંશપુરાણ, (૬) ધનપાળની ભવિસ્યત-કલા, (૭) જોષ્ઠદુનો પરમાત્મપ્રકાશ, (૮) જોષ્ઠદુનો દોહા-પાઠિક, (૯) જોષ્ઠદુનો સાવધાચાર (શ્રાવકાચાર), (૧૦) ઉદ્યોતનની કુવલ્લયમાળા (અપ્રસિદ્ધ), (૧૧) કાલિદાસનું ત્રિક્રમેર્વશીય-અપભ્રંશ વિભાગ, (૧૨) કાણ્દનો દોહાકોશ, (૧૩) સારદનો દોહાકોશ અને (૧૪) જુદા જુદા ૭ કાવ્ય-ખણ્ડ (જેમાં આનન્દવર્ધનના ધ્વન્યાલોક માંહેનો ભારે અર્થાનું સ્થાન યદ્ય પડેલો મહુ મહુ સ્તિ મળંતિયદ્યો એ ચરણથી શરૂ થતો દોહરો છે.) : આ ૧૪ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી ૭ અપ્રસિદ્ધ હાથ પ્રતોમાંથી પહેલીનું વાર સંશોધાઇ બહાર પડે છે. શ્રી મોદીએ સમુચિત પાદાન્તરો ઉપરંત પ્રત્યેક કાવ્યખણ્ડની સંસ્કૃત છાયા પોતેજ રચીને આપી છે. અપભ્રંશના અભ્યાસકેને અર્થગ્રહણ કરવામાં આ છાયાઓ ભારે મદદગાર થાય તેમ છે; તે સાથે શ્રી મોદીનો અપભ્રંશ ઉપર કેટલો અસાધારણ કાળ છે, તે આમાંથી સમજાય છે. પસન્દ કરેલાં ઉદરણોમાંનાં કેટલાંક કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સારાં છે, તો કેટલાંક ઉપદેશાત્મક હોઈ નીતીને દૃષ્ટિએ પણ સારાં છે.

(૪) આ કાવ્યખણ્ડોની, ચતુર્થ વિભાગમાં આપવામાં આવેલી ટિપ્પણમાં પ્રત્યેક ઉદરણની ટીકામાં ૧. કવિ અને

તેનું જીવન. ૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ, ૩. પદરચના (જેમાં દરેક ખણ્ડ-
માં વપરાયેલા જન્દોનું સ્ફુટ વિવેચન સહસ્રણુ આપવામાં
આવ્યું છે.) અને, કાવ્યખણ્ડમાંના નોંધવાલાયક અને કઠિન
શબ્દોની ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યુત્પત્તિ અને સમજૂતી આપવામાં
આવી છે. ખણ્ડોની ભાષામાં જ્યાં જ્યાં વૈચિત્ર્ય જણાયું છે,
તે સ્થળ જર્તા ન કરતાં તેના બિપર સ્વતન્ત્ર વિવેચન પણ
કરવામાં આવ્યું છે. એવા ઉદ્ધરણમાં મૂળ પ્રતિગાં ૧૫૫ કડવાં
“માગધિકા ભાષા”માં છે, તેવો મૂળ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો
છે. ૧૧મા કડવામાં ઢક્કા માલકઢવર્ય એમ લખવામાં આવ્યું
છે. શ્રી મોદીયે આ સ્થળે ઢક્કી ભાષાના સ્વરૂપનો પરિચય
આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કાણ્ડ અને સરહના દોહાકોશની ભાષા
ચાલુ અપભ્રંશ કરતાં જરા જુદી પડે છે. પ્રો. પાંડોળી
અને તેને અનુસરી કેટલાક વિદ્વાનો તેને બૌદ્ધ અપભ્રંશ કહેવા
પ્રેરાય છે; પણ તે ભ્રમ છે અને એ સામાન્ય તત્કાલીન લોક-
બોલીની છાંટ પામેલો પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ છે. એવા પ્રો. મુનીતિ
કુમાર ચેટરજીના મત સાથે મળતાં થઇ શ્રી. મોદીયે સ્વકીય
મતમણ્ડન કર્યું છે. આ દોહાકોશ બૌદ્ધ તન્ત્ર અને યોગને
લગતો છે, એટલે મૂળ ગ્રન્થકારે તેમાં તાન્ત્રિક વિષયને અનુરૂપ
શુદ્ધ પરિભાષા યોજી છે. શ્રી મોદીયે ત્યાં વપરાયેલા પારિભાષિક
શબ્દોનું સ્ફુટ રીતે વિવેચન આપ્યું છે.

(૫) પાંચમા અને છેલ્લા વિભાગમાં શબ્દકોશ આપવામાં
આવ્યો છે આવશ્યક સ્થળે મૂળ અપભ્રંશ શબ્દમાંથી ગૂજરાતી,
હિંદી, મરાઠી, બંગાલી વગેરે ભાષાના શબ્દો બિતરી આવ્યા છે,
તે તે ત્યાં ત્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી
બિતરી આવેલા અપભ્રંશ શબ્દોની નજીકમાં તે તે સંસ્કૃત શબ્દ
આપવામાં આવ્યો છે; અને દેશ શબ્દ નજીક કૌંસમાં ‘દેશ્ય’
એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત તે તે શબ્દ
કાવ્યખણ્ડોમાં ક્યાં ક્યાં પ્રયોજાયેલો છે તે બતાવવા પ્રથમ
ઉદ્ધરણનો આંક અને લીટીનો આંક યોજેલ છે. |

અત્યારે આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા કાવ્યગ્રન્થોમાં શબ્દ-કોશની પદ્ધતિજ નથી. પરંતુ આ પદ્ધતિ અપનાવવાની ધણીજ જરૂર છે. એ પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શબ્દોનો પ્રયોગ કેટલો જૂનો છે, તે જાણવામાં ભારે ઉપકારક થાય છે. અત્યાર સુધી આપણે એમ જાણીએ છીએ કે ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ બહુ તો શામળ શરૂ કર્યો; અને એક વિદ્વાને શામળ વિશે લખતાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો પણ છે કે ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ શામળથી છે; પણ રણમલ્લ જીન્દ અને કાન્હડદે પ્રખ્યાત જોનારાને ખાત્રી થાય છે કે ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ પન્દરમા અને સોળમા શતકમાં પણ થયો છે; ‘સમર રાસુ’ (સં, ૧૩૭૭) નામના એક રાસમાં ફારસી શબ્દો દેખાય છે, એ ઉપરાંત પન્દરમા સૈકાનો સન્દેશક રાસ તો એક મુસ્લિમ કવિએજ રચેલો છે. અને તે પણ પન્દરમા શતકનું કાવ્ય છે. આ રજૈદ આવા શબ્દકોશ આપી શકે.

*શ્રાણ, *આવ, હમ્પાહ, હમ્મહ, હમ્મા, *અમ, ઓત્પર, *અયર, *કેમ, કોદલ, કોપલ, *કુંવ, *સહ, *સપ્પર, *સરહ, *સાર, *ગામ, *ગુંપ, *ઘર, *ઘોલ, ચડપાસ, *ચહ, *ચન્દ, *ચાલીસ, *ચાવલ, જુક્, ચોપ્પહ, *છ, *છમ્પય, *ઘાર, *જગદ, *જમ, *જા, *જાણ, *જાલ, જુક્સ, જુતય, જુવાળ, જેઠું, *જેમ, જોક્લ, જોગિ, *ક્ષદ્ધ, જલક, ઠાહર, *ઢાલ, હોહ. ઢુર્ક, તટ, તળ, તુરન્ત, તુટ, તુહું, *તેમ, તેરહ, *તો, *તોહ, ઘક્ક, *પંગ, *પા, દદિ, દીવ, *દીસ, *દે *દેવલ, *ધણ, *ધન્ધ, *ધુણ, *નીગર, નોવલી, પદ્ધ, પજોલિ, પવ્વાલ, પટ્ટણ, પટ્ટવ, *પડ, *પન્ય, પક્ષાણ, *પસાય, પાશ્ક, *પાય, *પાસ, *પાદાણ, પિટ્ટ, *પીલ, પુત, પેવલ, પોટલ, પિટ્ટ, ફુલ, *ફેટ, મદ્ધ, મદ્ધાર, મજ્જ, વપ્પ, વપ્પુહટ, વારહ, મહિર, મુહ, *વે, વોહ, મદ્દિ, *મહ, મમમર, *માહ, *માવ, મુવ્વાલહ, મુંકિળી, મુલ્લ, *મોલી, *મ, મદ્લહ મહહ, મરર, મગ, મદ્ધર, મટી, *મહ, મળ્ણ, મંહવ, *મર, *મસાળ, *માણ, માણુવ, *માય, મુક્ક, મુદ્દિ, મેલ, *મેહ, મોકલહ, *મોર,

નવીન જેવું રસિક

નવલક્ષ્યાવલિ : તારણુ કાદનાર:-નરહરિ દ્વારકાવાસ પરીખ.
[નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. ૩૮. ૨]

કેટલાંક પુસ્તકો ફરીને પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે પણ નવીન પ્રકાશન જેવાં રસિક લાગે છે. એનાં પુસ્તકોમાં આકર્ષક શૈલીથી કોઈની રસિકતા જળવાઈ રહે છે; કોઈમાં મૂળજૂત વિષયોની ચર્ચા હોય છે, તો કોઈમાં એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા હોય છે કે જે હજી પણ અશુદ્ધિકલ્પા જનસમાજ આગળ ખડા હોય. આ ત્રણે કારણસર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથમાળાનો આ પાંચમો અંક રસિક તથા ઉપયોગી છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૮માં, પોતાના જીવનના દેહા વર્ષમાં નવલ-રામે ' રસિક પાંડિત્યના પરિપાકરૂપ ' કુસુમમાળાના કર્તા, તરુણ નિબંધકાર મિ. નરસિંહરાવને જોડણી વિષે થોડી સલાહ આપી હતી:

આપણું એકય કોઈ પણ પ્રકારનું તૂટી માઝોમાંહે વિરોધ ન વધે એવા ધોરણ ઉપર જ અમે સધળા સંસારવ્યવહારી સવાલોનો સિદ્ધાંત બાંધીએ છીએ, અને તેમાં જ અમારી સમગ્ર પ્રમાણે છેવટે સિદ્ધિ રહેલી છે. એને પછી સંરક્ષક મત કહો કે સમાધાનીનો મત કહો.

આ સમાધાનીનો મત આજના દિવસના જાહેરજીવનનો પ્રધાન સૂર છે. તેથી જ જાવનાથી ત્રેરાઈને પચાસ કે વધારે વરષ પર લખેલા 'દિલ્હુસ્તાનમાં એક લાખા' 'એક લિપિ' વગેરે લેખો અત્યારના નાગરીપ્રચારિણી સમાના જમાનામાં, કિશોરલાલ મશરૂવાળા દેવનાગરી-ગુજરાતી ઉપરથી હિંદુમુસલ લિપિ ઉપજાવે છે ને જવાદરલાલ નહેરુ રામન લિપિની દિમાયત છોડી દેવનાગરી ને ઉરદુની તરફદારી કરે છે તે જમાનામાં, ખરેખર ઉપયોગી નાચન

પૂરું પાડે છે. 'દેશી કારીગરોને- ઉત્તેજન', 'લમસરા' 'નાતવરા' ને વરઘોડા, એ લેખોના વિચારોની અગત્ય હતી જેવી ને તેવી જ છે; તે પ્રમાણે નવલરામની તાદશ ચિંતાર દોરતી કલ્પનોત્તેજ કલમ, તીક્ષ્ણ કટાક્ષભરી, સુધારા માટે સંપૂર્ણ ઉત્સાહભરી, પૂરવેગમાં વહેતી જણાય છે. 'સ્વદેશને ન ચાહવો એ સૃષ્ટિના નિયમ વિરુદ્ધ છે' એ કથન જેમાં છે તે 'અરો દેશાભિમાન' વાંચતાં નવલરામ આજ એમના અવસાનને પચાસ વરસ થવા આવ્યા છતાં, સાક્ષરયુગ, નાનાલાલયુગ ને ગાંધીયુગ આવી ગયા છતાં, હજી આપણી નજીક જ લાગે છે. 'આપદાદાનો ધંધો'માં આપેલા વિચારોની જ પુનરુક્તિ ગાંધીજીએ કરી છે. કેળવણી વિષે આચાર્ય આનંદ-શંકરે થોડા સમય પર જણાવેલા વિચાર નાચેના અવતરણથી માત્ર શૈલીમાં જ ભિન્ન છે.

'કેળવણીમાં દેવળ વ્યવહારબુદ્ધિ ઉપર જ લક્ષ રાખવાથી આપણા દેશને કેટલાં બધાં નુકસાન થયાં છે ... ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ કે નિશાળોમાં કવિતાના રાગડાનું શું કામ છે? ઇતિહાસ ભૂગોળનું શું કામ છે? વ્યાકરણનું શું કામ?... જાતી કેળવણી (Liberal Education) ઉપર અભાવ રાખી "ઉપયોગ, ઉપયોગ" એવો જે કેટલાક હાલ પોકાર ઉઠાવે છે તે. દેશને જંગલી કરી નાખનારી વાણિયાર્થ બુદ્ધિનું જ ખીન્ન રૂપે બોલવું છે.'

જેમ ઇતિહાસના લાંબા ગાળા પર નજર ઠરે તેમ વૈષમ્ય કરતાં સામ્યનાં તત્ત્વ વધારે દેખાય છે. લવિષ્યનો કોષ્ટ પ્રતિહાસ-લેખક નર્મદથી ગાંધી સુધીના સમયનો એક યુગ બનાવે તો નવાઈ નહિ. આવી એકતાનું દર્શન કરતાં વૈવિધ્ય નજર બહાર ન રહે તેની ચેતવણી નવલરામે 'મનના વિચાર'માં આપી છે.

એક જમાનાના માણસોમાં વિચારોનો પ્રવાહ બહુ જ વિવિધ રીતે વહેતો હોય છે તે સમુદ્રજળ અને મચ્છના વાહનનું રૂપક લખાણમાં લંગાણથી સમજાવ્યું છે. પછી આગળ એમાં જ કહે છે.

‘ જો દેશકેળવણી દેશાભિમાનને ઉત્તેજક હોય તો હાલ કરતાં વધારે જળરદસ્ત અને સાચું દેશાભિમાન આપણા દેશના અગ્રણીઓમાં આવે એમાં કોઈ શક નથી ... વિદ્યાર્થી તેમ જ શાસ્ત્રમાં અને ઉપયોગી કળાઓ તથા રાજનીતિમાં આર્યો એકલા હતા એમ જ્યારે શાળાઓમાં શીખનારો ત્યારે નિશ્ચય જે દેશાભિમાની પુરુષો નીવડશે તેને મુકામલે જોઈએ તો હાલના આપણા દાદાભાઈ તથા રાનડે પણ દેશદ્રોહી જ લાગશે. ’

ભવિષ્યના એકધારા એકસરખા વિકાસક્રમ માટે અસાધારણ આત્મવિશ્વાસ હોય એમ યોગાએલાં આ વચનો ઉપરથી અત્રે નવલરામની ‘ આર્ષદ્દિષ્ટિનો પરિચય ’ થાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. નર્મદાશંકર, નવલરામ આદિ પીઠ પુરુષોએ ઇંગ્લંડમાંથી પડતો ઓગણીસમી સદીના વિચારપ્રવાહોનો ધોધ પોતાના માથા પર ઝીક્યો. ભણેલાઓના મસ્તકમાં ભરાઈ રહેલો એ પ્રવાહ ગોવર્ધનરામ, ગાંધીજી, વગેરેના ભગીરથ પ્રયત્નોથી સંશોધિત સ્વરૂપે જનસમૂહમાં પથરાતો આવ્યો છે. ઓગણીસમી સદીની ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો તથા વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીનો સમીક્ષા કરનાર સમકાલીનો પણ હતા—પરદેશમાં તેમ જ સ્વદેશમાં. પોતા પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર એ વિચારમંચનનું નવનીત આપણા મહાપુરુષો પામ્યા છે અંગ્રેજી અમલ પછી ભગભગ એક જ જાતની ઇતિહાસવટના સર્વ ક્ષેત્રોમાં બધા પ્રાન્તોમાં છે. દરેક પ્રાન્તના મહાપુરુષોની તત્કાલીન પુસ્તકો અને સંસ્થાઓદ્વારા યએલી અસર વિશે વિગતસર સંશોધનનો હજી અપેક્ષા છે. એક વિદ્યાપીઠના પ્રકાશનમાં પ્રસ્તાવનારૂપે આવું સંશોધન આવશ્યક ગણાવું જોઈએ.

૨

મુખ્યત્વે પુસ્તકોનું વિવેચન લખનારના લેખો ધણી વાર વિવેચન-વિષય પુસ્તકોની મર્યાદાથી બંધાઈ જાય છે. વિશિષ્ટ શૈલી વિના, પ્રસ્તુત પુસ્તકની હદ ઓળંગી જીવનવિવેચન કે

સિદ્ધાંતવિવેચનના ક્ષેત્રમાં સ્વૈરવિહાર કર્યા વિના, એ લેખો ચિરંજીવ બનતા નથી; ને બને છે ત્યારે પણ ખાસ અભ્યાસીઓના વાચનના વિષય તરીકે જ. પ્રેમાનંદ કે નર્મદ ઉપરનાં વિવેચનો બાદ કરીએ તો બાકીનાં સાહિત્યવિવેચનો નવલરામના સિદ્ધાંતોના સંશોધન માટે જ અગત્યના જણાય છે. 'કુસુમમાળા' ને 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપર લખાણથી વિવેચન એ નથી લખી શક્યા એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. ગુર્જર સાહિત્યે એવા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો ૧૮૮૫ના અરસામાં ને વધારે સંખ્યામાં ઉપજાવ્યા હોત તો નવલરામ જેવા વિવેચકને ઘણી સરસ તક મળી હોત. 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિષેની ઘણીખરી સમાલોચનાઓને જાણે નવલરામ દિશાસૂચન કરતા ન ગયા હોય એમ નીચેનાં એમનાં ૧૮૮૭નાં વાક્યો પરથી લાગે છે:

હાલ કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં પ્રગટ થાય છે કે તે ખાસ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને જ યોગ્ય છે. જેમકે મિ. ત્રિપાઠીકૃત સરસ્વતીચંદ્ર. એ નવલવાર્તા જેવી સ્વચ્છિદ્ધિજન્ય તેવી જ પંડિતાઈભરેલી, અને પંડિતાઈભરેલી તેટલી જ રસમય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાએલી નામાથી નોંધેલો સાથે એનો મુકાબલો કરી શકાય એમ છે. અને એ ઠરણુધેલો છે તે કરતા પણ કેટલીક બાબતોમાં બહુ ચડિયાતો છે. અલબત્ત, એમાં કેટલાક ગંભીર દોષો પણ છે.

'પુસ્તકપરીક્ષાના જ એક ત્રિમાસિક ગ્રંથનો સમય આપણા દેશમાં આવ્યો છે' એમ અનેક વાર લખનાર વિવેચકનો આદર્શ 'એડિનબરો રિવ્યુ' હોય એમ લાગે છે. 'કવિ જીવન'માં નર્મદના વાંચેલાં 'કવિજીવન' (જેહસનકૃત Lives of Poets ?) આદિ પુસ્તકો ગણાવીને ઉમેરું છે કે 'એડિનબરો રિવ્યુ'નાં તો ૩૦-૪૦ વૉલ્યુમો કવિએ ખરીદ જ કરી રાખેલાં હતાં 'શાળાપત્ર'ના તંત્રીને ટૂર્નિંગ કૉલેજોમાં શાં શાં પુસ્તકો તથા સામયિકો વાંચવાની તક હતી તે પણ જાણુવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે.

બારે રાધિકા બલા કહેવાને બદલે અંચ સાદો હોય તો ખખડાવીને કહેવું કે સારો છે; અને નકારો હોય તો સારમ રાખ્યા વિના બેલાસક થોડા ચાખખા લગાવવા.

નરી જોહસનપદ્ધતિથી તથા જોકૈપદ્ધતિથી નવલરામ આગળ બપ છે: પૃથક્કરણ કરી સારાંનરસાં તત્ત્વની પરખ કરાવે છે; સિધ્ધાંતકથન કરી માર્ગદર્શન કરે છે; કૃતિ તથા કર્તાને ઐતિહાસિક અને સામાજિક ઘટનારૂપે જુએ છે; લોકને ઉપકારક નીવડવામાં પુસ્તકની સાર્યકતા સમજે છે, પરંતુ સીધો સીધો નીતિ-બોધ નહિ, પણ ‘આપોઆપ ફલિત થતો ઇસપની કથા જોવો’ નીતિબોધ જરૂરી સમજે છે; પુરાણ રસવિવેચન પણ સધળે સફળતાથી અજમાવે છે. આ સધળું છતાં એમની વિવેચનપદ્ધતિનું ખરું તત્ત્વ એમનાં રીતસરનાં (formal) વિવેચનોમાં—‘અમે’ શબ્દના ભારવાળાં વિવેચનોમાં અણછત્તું રહ્યું છે, તે ‘મનના વિચાર’માં પ્રગટ થાય છે. શામળની ‘ખડલહરી’ તથા પ્રેમાર્નવની ‘અખંડ લહરી’ ની અને એ બંનેની માનસઘટનાની અર્થા ત્માં આપી છે. તેમાં જથ્થાત્મ છે કે એમને મતે અંધરસની નિષ્પત્તિમાં વાચક-વિવેચક કેન્દ્રસ્થાને બિરાજે છે.

વાચન દરમીઆન યએલા રવાનુલલે impressionકની આપલે કે અર્થા પણ પોતાના સમયના કેળવાયેલા સમાજમાં થતી હોય એમ કોઈ પુસ્તક થા લેખની અસર કલ્પનાની મદદથી એ પ્રત્યક્ષ કરે છે. જીવન અને સાહિત્યની અર્થા કરનારી, સમાજને ધડા લેવા લાયક પુરુષોની કોઈ કલ્પ હોય, અને તેને તથા લોકસમાજને સાકળનારી કડી તે વિવેચક હોય એમ ફલપતરામે કરેલી જનાવરની બ્યુત્પત્તિ સંબંધી નવલરામ લખે છે:

તે દિવસે આ બુદ્ધિપ્રકાર અમલાવાદમાં વંચાયું તે દિવસે વિદ્વાનવર્ગમાં બધે હસાહસ ચાલી રહી... રાજવાળા તો માણસને સંસ્કૃત કરાવનાર લાંબા લાંબા સરકાર બતાવે છે. પણ ફલપતરામે તો એક કલમના ઝપાટામાં જનાવરને સંસ્કૃત કરી નાખ્યું!

અનેક વખતે જેને માટે આદરપૂર્ણ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તેનો જ વખત આવ્યે નવલરામ યોગ્ય ઉપદાસ-પથુ-કરી શકે છે. એટલું જ નહિ, એમનામાં પોતાની જાત પ્રત્યે પણ હસવાની શક્તિ છે. નવલરામના બુદ્ધિજન્ય હાસ્યરસનું સ્વરૂપ 'ઝોથારિયો હડકવા' માં અને 'અકબર ખીરખલ' માં બરાબર પ્રગટ થાય છે. શું હોયું જોઈએ એનો એમની બુદ્ધિએ સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાંધેલો હોય છે, એટલે એ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવિવેચના ગર્ભમાં જલદી ઉતરી જાય છે, ને વિરૂપતા માત્ર પરખી કાઢે છે. એમની કથના અવિષ્યમાં સચોટ નજર નાખી શકે છે. એમના બાવનાશીલ હૃદયમાં સારાખોટા પ્રત્યે યોગ્ય લાગણી પણ તરત જન્મે છે. બુદ્ધિ, કથના અને લાગણીનું બુદ્ધિપ્રધાન સંમિશ્રણ એ એમના વિવેચનોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. .

૩

નાટકનવલકથાનાં વિવેચનો નવલરામે લખ્યાં છે; મહીપત-રામકૃત ચરિત્રપ્રાંશોની ચર્ચા કરી છે; પાઠસંશોધનની રીત, ખોલીભેદ, 'ધરખુણિયા' શબ્દ, સંસ્કૃતમય 'શૈલી', બાપાન્તરનો આદર્શ, રૂપકપ્રાંશી, હાસ્યરસમાં અસંભવિતપથુ-એવા એવા વિષયો પર એમણે સાર્થક પણ સ્પષ્ટ ને જોરદાર દિશાસૂચક લખાણો કર્યાં છે. તે સૌ બુદ્ધિને ઉત્તેજિત કરે એવાં છે. તો પણ તેમનાં વિવેચનોનો મુખ્ય ભાગ તો કાવ્યવિવેચન છે. જે કે કાલક્રમે નવલરામ આપણા આઘ વિવેચક નથી, નર્મદા-શંકર છે; તો પણ સ્વતંત્ર વાચન અને વિચારથી એમણે પોતાના સિદ્ધાંતો ઘડવા મથન કર્યાં હયું છે.

ખ. સ. ૧૮૬૭માં, સુરત ટ્રેનિંગ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર નીમાયા અને 'મૉક ડૉક્ટર'નું વેશાન્તર 'ભટ્ટનું ભોપાળું' પ્રગટ કર્યું તે સાલમાં, પોતાની એકત્રીસ વર્ષની વયે 'કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા' પર લખતાં નવલરામે જણાવ્યું હતું કે આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું માપ નાનું અને

અશાસ્ત્રીય છે; અને સારા રાગને, ઝડઝમકના તડાકાને, બાપાની શુદ્ધતા અને મિઠાશને, નીતિના બાપણને કે ફક્ત લાગણીને—એવા એકાદ અંગને કવિતાનું માપ મણુતા તરેહતરેહવાર એક-દેશી વિચારો ચાલે છે. ત્યારે એમને એમ લાગતું હતું કે તેત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષના નર્મદાશંકરની ‘જોડે બેસવાનો કંઈ દાવો કરી શકે એવો’ માત્ર પ્રેમાનંદ જ હતો; કારણ કે,

વાક્યના જોડે જોડ પ્રયોજનવાળા ... ઝડઝમકનાં ભૂખણુ ધરેલા તથાપિ તે અંગના જ અવશ્ય હોય એમ જણાય, નિરર્પક વિસ્તાર નહિ કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર ચેતવણી હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિદ્વાનને એક ચબ્દ પણ હમેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગળ શાસ્ત્રનો પણ એક નિયમ ખસેડો નહિ એવી અર્થગૌરવ અને અંજનાયુક્ત કવિતા આપણી શ્રાવ્યમાં નથી જ એવી જતની રાસત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે પ્રારંભ કીધો છે.

ત્રીસ વરસ પછી નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં કોઈ જૂના કવિ સાથે સરખામણીની વાત કરી નથી. ફક્ત નર્મદલપતની શૈલીનો ભેદ બતાવ્યો છે, ને આ ‘શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય છે. તે પોતપોતાને રચેલે ઉત્તમ જ છે’ એમ કહ્યું છે. તે જ સાલમાં ‘કવિજીવન’ માં નર્મદકવિતાના પ્રકાશનનો ઇતિહાસ આપ્યા પછી નવલરામ લખે છે :

સને ૧૮૫૮-૫૯થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ પડ્યો હતો... તેવી (કાર્તિ) બીજા થોડા જ કવિની આટલા થોડા વખતમાં પ્રકાશી હશે.

નર્મદ કવિતાની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદાશંકરનું મહત્ત્વ તેના ‘સમય-મૂર્તિત્વ’માં સમાર્પ જાય છે.

નવલરામને મન કવિતા બાબત નિરપેક્ષ સિદ્ધાંત ન હતો એમ નહિ:

કાળકાળનાં કાવ્ય બુદ્ધિ જ. તો પણ બધા કાળમાં સામાન્ય રીતે જ ને માન્ય થાય તે ઉત્તમ કાવ્ય—universal કાવ્ય.

એક 'stage' નાં (સમયનાં) કાવ્ય કરતાં એમાં જનપ્રિયપણું
ઓછું. પણ કુલ જનપ્રિયપણું વધારે. પ્રેમાનંદ કરતાં ચામળ
એના વખતમાં વધારે જનપ્રિય હતો, હાલનાં કાળમાં કાંઈક છે
અને થશે. પણ થોડા વખતમાં ફૂંચશે. નામ તો નહિ ભૂંસાય
.....પણ પ્રેમાનંદ તો ઉપલા રસિકોમાં વંચાશે. He will be
a classic. સાધારણ લોકો નામ પણ ભૂલી જશે. (પૃ. ૨૮૪)

રસશાસ્ત્રનો નવો સિદ્ધાંત બાંધવાની જરૂર સમજાવ્યા પછી
એ જ નોંધમાં લખે છે:

‘કુદરતને સુધારવી’ એમ જે બેકન કહે છે અને એરિસ્ટોટલની
નકલ એ બે વિચારનું લગ્ન થવું ભેદબે. આર્થવિચાર બેકનને મળતો
છે, અને હું કોન્જરવેટીવને તે અનુકૂળ પડે છે. કેવો યોગ? મારા
સંબંધમાં અને બેકનના સંબંધમાં ‘યુટીલીટી’ના આચાર્ય તે ખરા
રસશાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે અને તેનો લાભ લઈ અર્થબુદ્ધિશૂન્ય હિંદુ-
સ્તાન અર્થબુદ્ધિયુક્ત રસશાસ્ત્ર નવા જમાનાને સાર રમે કાંઈક
કવિતા ખરી (બેકનની અર્થબુદ્ધિની?) કુદરતમાં છે, એમ બતાવવું
આ જમાનાના નવા રસશાસ્ત્રનું કામ છે. અને તેને માટે કુદરતની
હદ વધારવી પડશે. બેકન કરતાં પણ વધારે ઝીણી રીતે કુદરતને
બેવી ભેદબે.

અન્યત્ર પૃ. ૧૯ ઉપર દૈવી, માનુષી અને આસુરી એવો
કવનવિવેક કરી રેનોલ્ડને ત્રીજા વર્ગમાં મૂકનાર નવલરામ શું
અહીં ‘realism’ અને ‘reality’ નો વિવેક કરવા મથે
છે? : શું એ realismની અર્થાદિઓ બાંધવા મથે છે? જે
વિવેક ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્યમીમાંસકોએ ૧૮૭૮ પછી ઘણો મોડો
કર્યો તે આર્યતત્ત્વવિદ્યાના જાણકાર નવલરામે શું એટલો વહેલો
કર્યો હશે? અને છતાં, ફજની સાલમાં ‘કવિ નર્મદાચંકરની
કવિતા’ માં આપેલી કવિતાની વ્યાખ્યા કુદરત અથવા માયાનું
પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા’ એ ફેરવવાની જરૂર ઉભી થતી
નથી; કારણ કે પ્રગટ ન કરવાનાં હેતુથી એ જ સાલમાં નોંધેલા
‘કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો’માં કહે છે:

ને માયાના સ્વરૂપમાં કાંઈ ફેર માલૂમ પડે તો તે ફેર ખતાવવાનું કામ કવિનું છે ખરું. એ ફેર સાથે ચિત્ર પાડ્યું એટલે જાયામાં જીવું કાલ્ય થઈ ચૂક્યું. અને એ સમયે સૌંદર્યદર્શી (કવિ) અને તત્ત્વદર્શી એકરૂપ થઈ ગયા.'

ચિત્રણશક્તિને આ રીતે કવિત્વની કસોટી ગણનાર નવલરામ કવિતામાં લાગણીનું-જુરસાનું passionનું*નું સ્થાન ઓછું અગત્યનું ગણતા નથી.'

'જુરસો, સાચા અંતઃકરણનો જુરસો-જીભરાતો ઊછળતો જુરસો, જે પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં તસ્લીન થઈ ગયેલો છે, એવો સ્વયંઘ્રકાશ સાચા દિલનો જુરસો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષે કરીને સંગીતકવિતાનો તો અવશ્ય આત્મા જ છે.' (પૃ. ૧૦૧). પિંગળશાસ્ત્રના નિયમનું પાલન 'શાસ્ત્રીય' કવિતાનું અંગ છે તેમ કહેનારે સ્વીકાર્યું છે કે,

જેમ સાધારણ લોકથી બેઠતાં ને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણ નિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઉભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક જ પિંગળનિયમ રહેલા છે ખરે, ને એ પિંગળનિયમ સ્વાભાવિક નહિ હોય તો પછી એ શાસ્ત્ર જ રોડું? અને એને માન્ય પણ કોણ કરે? (પૃ. ૨૫૮).

આવું જ કવિતાના શાસ્ત્ર વિષે સમજીએ તો નર્મદાશંકરની કવિતાની નવલરામે કહ્યેલી શાસ્ત્રીયતા યથાર્થ સમગ્રાય, જે કે 'હજારી નવલરામે તેવો અર્થ ન પણ ક્યો હોય.

જૂના કવિઓની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. જૂની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિત છે એમ હું નથી કહેતો. કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાય જ નહિ..... પ્રેમાનંદનું સઘળાં સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રનું સ્વયંજિએ શોધેલું સત્ય તે શાસ્ત્ર.

શાસ્ત્રીયતા અને સ્વાભાવિકતા વચ્ચે અત્યંત વિરોધ નવલરામ કહ્યેલા નથી.

* પરંતુ, 'રસ એટલે નેરસો' એમ પૃ. ૧૦૨ ન પર કહ્યું છે.

શાસ્ત્રની સ્વાભાવિકતા-સ્વીકારવામાં તેની મર્યાદાનો પણ સ્વીકાર છે. અને તેવી એક મર્યાદા તે કવિનું વ્યક્તિત્વ છે. જીવન અને કવનનો સજીવ સંબંધ સમજાવવા નવલરામે અકબર અને ખીરખલની સમસ્યાપૂર્તિની કથા યોજી છે. માનસિક, અભુક્ષ્યજન, વિષ્ણુસ્વામી અને તોડરમલની સમસ્યાપૂર્તિની મર્યાદા રવજીવનનિર્મિત છે, એમ બતાવી એ કથામાં પંડિત જગન્નાથ નિર્ણય આપે છે:-

ખીરખલ જેને એમાનો એક અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણીજટાથી દર્શાવ્યો માટે એ જ કવિ. એની જ વાણી શારદાપ્રેરિત.

આ રીતે જે કથામાં નર્મદની માફક નવલરામ પણ પરાનુભવરસિક કાવ્ય ઉત્તમ ક્રોધિનું ઠરાવે છે તેનાથી વરસેક પહેલાં 'મનના વિચાર'માં નોંધ્યું છે:

શામળ અનુભવ ઉપરથી સંભારીને લખતો હોય એમ જણાય છે એ કવિ ચોતાનું કર્તાપણું કદી બૂલતો નથી. પ્રેમાર્નવ વિષયવશ થઈ નય છે.

શામળ ખીન લોકના વિચારમાં વધારે જોતરતો જણાય છે ... શામળ objective કહેવાય ? લહરી કવિઓ objective હોય કે હું અણું હું કે objective and subjective બંને લહરી જ હોઈ શકે, પણ objective આત્મદર્શી અને subjective જીવદર્શી એ જ ફેર. આત્મામાં પિંડબદ્ધ છે. અને તે સધળી શક્તિઓ જેતામાં યથાયોગ્ય કેળવાયેલી છે તે objective; અને તેમાંની એક શક્તિ જ જેની કેળવાયેલી છે તે subjective.

ઓબ્જેક્ટિવ કવિતાના પ્રકાર મહાખ્યાનના મહત્ત્વનું-મૈથલનું સ્થાપન કરતી જોક્સનકૃત મિલ્ટનચરિત જેવી ઇંગ્લેંડની સાહિત્ય-ચર્યાઓનો આ ઉદ્દગારમાં પડ્યો પડે છે. નવલરામના માનસના એકાંતમાં ઊઠતો એ પડ્યો સ્પષ્ટરીતે આર્યવિદ્યાના ધ્વનિના ભળવાથી

ધેરા થએલો છે. મહાખ્યાનકવિનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકારી તેના વિના રાષ્ટ્રીયત્વ અપૂર્ણ રહેતું હોય તેમ નવલરામ કહે છે :

નહું civilization શરૂ કરતું છે. પ્રથમ તો કવિ બેઠાવ્યે. તે શુદ્ધરૂપ હોઈ શકે ? જાણે બેઠાવ્યે છે વેદનો પ્રથમ કાળ શરૂ થવા ઉપર છે.

શુદ્ધરાતને મહાકવિ હોય એવી ભાવના 'કાન્ત', નાનાલાલ, રમણલાલ વગેરેએ પથુ દર્શાવી છે. દેશી પિંગળમાં પણ, કવિતા ને સંગીત-નો વિવેક નવલરામે કર્યો છે. તે પર નરસિંહરાવે આપણું ખાસ લક્ષ દોર્યું છે. નવલરામ આદિએ શરૂ કરેલી કાવ્યવ્યર્થાઓનો સિત્તેર વરસે સરવાળો કરતા હોય તેમ રમણલાલ 'દયારામ' વિષેના નિબંધમાં લખે છે :

કવિતા એ માત્ર રાગ, આલાપ કે શુંજન (ડોલન) નથી; કવિતા એ માત્ર ભૂમિ નથી; કવિતા એ માત્ર ચિન્તાન નથી; કવિતા એ માત્ર સુંદર રાખ્તાકૃતિ નથી : અને છતાં તે એ સધતું છે.

નવલરામ જીવતા હોત તો આ શબ્દો સાંભળી 'બરાબર' 'બરાબર' એમ કહી માયું હલાવત, પણ જરા વધારે જીવ્યા હોત તો ઇંગ્લેન્ડની Eighteen-pietiesનાં આદેશન એમને હલાવત કે કેમ એ વિચારવા જોવો પ્રશ્ન છે, કારણકે મુનશી કૈનાલાલના આવતા સુધી આપણે એનાથી અરપૂટ રહ્યા હતા.

નવલરામને દેખાયું કે

આપણે દેશ હાલ ઉગમણા અને આયમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર યથા પડતું છે. અને ન્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી ત્યાં સુધી આપણે એ મતાંતરક્ષમા નહિં રાખીશું, તો પ્રત્યક્ષરૂપે તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવો જ પેસનાર છે.

પાંચ પંદર વરસમાં સમાધાન થઈ જશે એમ કહ્યું હોય તો તે બૂલ જ ગણાય. અલગત, મતાંતરક્ષમા હંમેશા આવશ્યક છે. પણ ઉગમણા અને આયમણા સુધારાનું રણક્ષેત્ર હિંદ માત્ર નથી.

સને ૧૮૪૬માં વેનિટિ ફેરના કર્તા વાસ્તવદર્શી કહેવાતા થૅકરેએ
અધમ સ્વાયે ને ભીરુતાભર્યો સિવિલિયન જો, સેડ્ડે ઉપજાવ્યો;
'Never the twain shall meet' કહેનાર કિશ્કિંગ
સદીના અંતમાં હિંદી જીવનની કથાઓ લખી; આયરીશમેન
ચીટ્સે હિંદી ટાગોરના કાવ્યનો પ્રવેશક લખ્યો; ઓગણીસમી
સદીના યુરોપ ઉપર બુદ્ધિસામ્રાજ્ય ભોગવનાર જર્મનીના તત્ત્વ-
જ્ઞોએ હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરીને જ નંવીત જીવનદર્શન
કરાવેલું. આયમણી જાણુ રચાતા ઇતિહાસવિવેચનના અંથોમાં
ઉગમણા સુધારાના સંપર્કનો સ્વીકાર ક્યારનો થયવા લાગ્યો
છે. 'સુધારા'નું રણક્ષેત્ર જગત સમરત છે; અને સંઘટ્ટ અને
સમાધાન એ માત્ર દૃષ્ટિભેદ છે; અને જો દૃષ્ટિભેદ માત્ર નથી તો
તે બંનેની અવિરત પરંપરા એ જીવનનિયમ છે. આ જોઈ
શકવા માટે નવસરામનું જીવન લંબાવું જોઈતું હતું.

પ્રજરાય મુકુંદરાય દેસાઈ

સાપના ભારા

શિસ્તિ-વિહાર મહાબલેશ્વર

તા. ૨૨-૫-૩૭

અર્થ લેવાતી બહેન,

તે દિવસે હું તને બેલાડપીબર ઉપર મૂકવા આવેલી ને તે મારા હાથમાંથી "સાપના ભારા" ખૂંટી લઇ, તારી બેગમાં મૂકી દીધેલું ત્યારે મને જરા રીસ તો ચઢી હતી. પણ પછી યુનુ. કે નાં સારું જ થયું. તું સ્ટીમર ઉપર કે પ્રવાસ દરમિયાન કોઇ શાત પળોમાં એ વાંચી નાંખશે. અહિં આંખોને, દાંડેજની ધમાલમાં પડ્યા પછી ત્હને આવી નિરાંત કંઈ મળવાની હતી, ? ને મારું ધારણું ખરું પડ્યું. તે તથા દિવસમાં જ એ વાંચી નાંખ્યું, એટલું જ નહિ પણ તારા પહેલા જ પત્રમાં પોટું સમંધ્યા પોસ્ટ કરેલો તેમાં એ વાંચી તારા મન ઉપર કેવી છાપ થડી તે તે આટલી વિગતે લખ્યું તેથી મને તો બહુ જ આનંદ થયો. અહિં આંખોને મહેં ચે ચાર પાંચ દિવસમાં પૂરું કયું ને મહેં થયું કે હુમે પાંચ સાત પાનાં ચિતરી નાખું ને ત્હને મોકલું.

આપા પુસ્તક ઉપર યુજસતી ભાષાના કલમખાળે ને વિદ્વાન વિવેચનકારો લખ્યા વિના રહેવાના નથી. મહેં આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે હજી સુધી કેમ કોઇએ કંઈ લખ્યું નથી ? એ ગમે તેમ હોય; પણ મદારા મન ઉપર એને વિશે કેવા સંસ્કાર પડ્યા તે, વાંચી તું કદાચ વધારે વિચાર કરે, ને મદારી માંદકું તારી - *first impressions* ફેરવે તો ચે અસ. બળવંત-રાય દોઢાર કે રામનારાયણ પાઠક, વિનયરાય કે નવલરામ ત્રિવેદીની ખેડે-વિવેચનની કલા સૌને સાંધ્ય નથી હોતી, . પણ રાજ-કારણમાં જેને *man in the street* કહેછે, તેવા સાદિત્યના ચે સાધારણ વાચકનું દષ્ટિગિન્દુ નાંખી દેવા જેકું નથી દોઢું.

વસ્તુતઃ એ જ સૌથી અગત્યનું ગણાવું જોઈએ એમ મદારી ખરી કે ખોટી-માન્યતા છે.

કાલે રાત્રે લગભગ બાર વાગે પુસ્તક પૂરું કરીને હું સ્તી ત્યારે મ્હને યે First impression ત્હારા જેવી જ પડેલી. "How disappointing" ને જરા કચવાટ પણ થયેતો. પણ આજે રહવારે ઉઠી રામનારાયણ પાઠકનો 'પરિચય' વાંચ્યો, હું બહુ ખરું પુસ્તકોના આવો 'પરિચય' એ જોતો 'નિવેદન' ને 'પ્રસ્તાવના' પુસ્તક, પૂરું કરી રહ્યા પછી જ વાંચું છું. પુસ્તક વાંચ્યા પહેલાં વાંચીએ તો એમાં બહુ સમજણ પડતી નથી, કારણ એમાં એ પુસ્તકના વિષય સંબંધી વિવેચન હોય તે, એ વાંચ્યા પહેલાં કેવી રીતે સમજાય-કે એના ગુણદોષ દેખાય ? મ્હને તો હમેશાં જોયું કે આવો 'આદિચરિત્ર' ને 'પ્રસ્તાવનાઓ' સૌથી છેલ્લાં વાંચ્યાથી એની વધુ સારી કદર થાય છે. મ્હને તો ઘણી વાર એમ પણ થયેલું કે લોકો આવો પરિચયો પુસ્તકને છેડે કેમ નહિ ડાપતા હોય ? જો એમ કરે તો એ વધુ વંચાય પણ વિશેષ તો લાભ એ થાય કે ત્હારા જેવાં ઉતાવળિયાં લોકો જે પુસ્તકનો આવો, એક રીતે સૌથી અગત્યનો ભાગ, વાંચતાં જ નથી કે ઉપરઉપરથી જોઈ જાય છે તે કંઈક વધુ સમજાયી ને ; ખ્યાનથી એ વાંચે, ને પુસ્તકની કંઈક ખૂબીઓ જે એમને દ્રષ્ટિગોચર ન થઈ હોય તે કાઈકના કરાવ્યાથી એ જુએ તો એમનું વધારે સાર્થક થાય. પણ આવો નવો ચીજો તો ચંદ્રવદન જેવો કાષ્ટ. 'અકમ' ગણાતો લેખક પાડે ત્યારે ને ?

વળી પાછું આ 'અપ્રસ્તુત' લખાઈ ગયું. એ વાંગી ત્હારા મુખ ઉપરનો કંટાળો આટલો દરેકથી એ જાણે હું રપટ જોઈ રાકું છું. એટલે હવે તો મુખ્ય મુદ્દા ઉપર જ આવું.

એક રીતે તો આ નાટકો સંબંધી જેટલું કહેવા જેવું હતું તેટલું દુઃકમાં રામનારાયણબાઈએ એમના પરિચયમાં કરી દીધું છે; ને તે એકંદરે બહુ અચ્છી રીતે કહ્યું છે: એના ગુણો ને

મર્યાદાઓ-મર્યાદાઓ કરતાં ગુણો વધારે સારી રીતે-ગતાવ્યાં છે. એટલે 'બીજી' તો શું લખવાનું હોય ? પણ તોયે, ૧૯૯૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આપણા સાહિત્યમાં આ નાટકોનો સંગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે જુદી જ ભાત પાડે છે અને ઇંગ્રેજ સાહિત્યના આ વિભાગની સરખામણીમાં, કંઈક હજી નહિ જેવા જ ખેડાવણા આપણા નાટક-સાહિત્યમાં એક અગત્યનો ઉમેરો છે. એટલે એની કંઈક વધુ વિગતવાર સમાલોચના કરવાનું મન થાય છે.

આ સંગ્રહની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ-જે બીજાં નાટકોથી એને બિન્ન પાડે છે તે-તો ઉપલબ્ધિ આ વાંચનારને યે તરત દેખાઈ આવે એવી છે. ખેડાનાં ૧૧ નાટકોમાંથી ૮ નાટકો ગામડાનાં ને ગ્રામજીવનનાં છે (બાકીનાં કાં તો શહેરનાં કે અસ્પષ્ટ back-ground પરનાં છે) અને એ આડેમાં બાપા ગામડાની છે. એ કદાચ દેાષકોઈને ન ગમે-જો કે એ સમજવાની મુશ્કેલી ખાસ પડે તેવું નથી. સદજ અવ્યાસથી સાધારણ વાચક પણ એનાથી દેવાઈ જાય છે અને એના હાર્દમાં પૂરા ઉતર્યા પછી તો એનું ઓચિત્ય, મીઠાશ, સચોટપણું સવિશેષ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ આ પુસ્તકમાં વપરાયેલી બાપા એની સફળતાનું એક ન છૂટું પાડી શકાય તેવું અંગ છે. જો ઉમાશંકર એને 'સુધારી' હોત તો એની ખૂબી તદ્દન મરી જ જાત.... જો બાપા તદ્દન ગામડામાં તો નહિ પણ લગભગ ગામડું કહી શકાય એવા એક ઊગતા શહેરમાં જ્યતીત થયેલું; ને અંબા, દોલતરામ ને નંદુ, જીવી, ભીખી ને રધુ, હેતી, કચરો ને હીરી-એમની ઉક્તિઓ વાંચતાં વાંચતાં એવી મીઠી, તળપદી બાપા સાંજબ્યાનાં ગોળાં પહેલાંનાં સ્મરણો જાગૃત થયાં. તેથી પણ કદાચ મૃદુને એમ લાગતું હોય. પણ બાપા વિશેની ફરિયાદ ત્હારા પત્રમાં નથી એટલે ત્હારા જંબી "શહેરની સુંદરી"ને યે એ મુશ્કેલી નડી નહિ હોય એમ માની લઉં-છું.

બીજી એક વિશિષ્ટતા ત્હેં તરત જોઈ લીધી હશે છે:

✓ મધ્યમાં લગભગ એક સરખું જ આવે છે ને તેથી monotony જેવું લાગે છે. એવું જરા પૃથક્કરણ કરીએ. સંમદનાં ૧૧ નાટકોમાંથી સાત કે આઠ સ્પષ્ટ રીતે કરુણાત છે અથવા કરુણ રસથી રંગાયેલાં છે. કૃત એકનો જ અંત સુખી છે એમ કહી શકાયઃ બાકીનાં તો જે વર્ગમાં મૃત્યુ હોય તેમાં મૃત્યુઃ જો કે એમાંથી Pathosનું તર્ર માવ નથી એમ નહિ. લેખકના કરુણ રસ તરફના આ પક્ષપાતને એમના અનુભવ સાથે કે માનસિક જીવન સાથે કેટલો સંબંધ હશે એ તો હું કે તું-કે એમના નિકટ પરિચય વિનાનું કાર્પએ-શું કહી શકે? પણ સાદિત્વના મારા અદ્ય અભ્યાસમાં એ મહે એક વાત જોઈ છે-જે જે, તું મદને ntsbury કે Edmund Gosse કહીને ચીંટી છે તો તારી વાત છે 1-✓ The Tragedy lends itself more than any other form of literature to a really artistic treatment. ✓ જીવનમાં મોટે ભાગે સુખ કરતાં દુઃખ અને કરુણતા વિશેષ પ્રમાણમાં છે, અને લેખકે પોતે નજરે જોયેલું જીવન તાદરા ચીતર્યું છે. આ દ્રશ્યકલ ઉપરાંત, લેખકનો Tragic તરફનો પક્ષપાત ઉપલા કારણસર તો નહિ હોય... મદને માદ છે ત્યાં સુધી તો જ્યારે જ્યારે આપણે કાર્પ સિનેમા જોઈ આગળ છીએ ત્યારે musical comedy ને Force ફાકે 'ખાતું પીધું ને મઝા કરી' એવી સુખાંત વસ્તુસંકલના કરતાં, જિંદગીનાં Problems ચર્ચાતાં ને કરુણ રસની આછી કે ઘેરી છાયાવાળાં Pictures આપજોને વધારે ગમે છે, મદને અત્યારે નામ તો માદ નથી આવતાં-તારી માફક દુઃખથી રાખતી દેહરા તો વળી એ એ કહી શકત-પણ ખીજ અનેક Films જુઓ મધ્ય ૭નાં 'East-lynn' કે 'Crime and Punishment' તે તું જે દજ જુઓ નહિ હોય.

✓ સાવના બારા 'સંમદનું પ્રથમ નાટક, જેના ઉપરાંત પુસ્તકનું નામ રાખ્યું છે તે- 'બારણે દેહરા, ' અને છા ને

અંશે 'ઉડણુ ચરકલડી' : આ ત્રણ નાટકોનું સૌંદર્ય-દર્શન રામનારાયણભાષણે, કંઈક વિસ્તારથી અને ઉચિત અવનરણો સાથે એમના 'પરિચય' માં સરસ રીતે કરાવ્યું છે. એટલે એને માટે બહુ લખવાનું રહેતું નથી. મધુરીએ પણ એ વાંચ્યાં ને એને એ બહુ ગમ્યાં.

~~પ્રેમની~~ વેવાણના શબ્દો :

"... અને આ અમારો વેલો દસ પંદર પેઢીયા પેલા સંગ-રનો છે તે તમારી દીકરીને લીધે હવે મૂળમાંથી જવા બેઠો ..."
(પાનું ૧૨)

—અને નાટકને અંતે તદ્દન અંશુધારી રીતે પ્રકટ થતું રહ્યું :

What superb irony

આરણુ ટકારા 'માં નંદુ ગોરાણીનું' પાત્રાલેખન સરસ છે ને એનો અંત પણ બહુ કલાત્મક છે. નવલિકાક્ષેત્રમાં ધૂમકેતુની કા-કિતમ કૃતિની સાથે આ નાટક ગર્વપૂર્વક ઊભું રહી શકે એવું છે.

~~પ્રેમણુ~~ "ઉડણુચરકલડી" પૂરું કરતાં રહને રહેજ અસંતોષ રહી ગયો. ઉમાશંકર-પોતાની બહેનપણીએને એક પછી એક પરણી જતી જોઈ, અંશુપૂરાયતા કાઝી આંસું સારતી ચંદણી જેવું રમણીય પાત્ર સરજ્યું : એની, છત્રીની ને વાલીની મીઠી મૈત્રી ચીતરી : અણુર કેશુનો અને ચંદણીનો નાનકડો પણ સુંદર-એમના છવનનો પહેલો ને છેલ્લો-પ્રેમપ્રસંગ એક સિદ્ધહરત કલાકારની પીંછીયા આલેખ્યો : ને એ જ અણુવરના વૃદ્ધ બાપ સાથે ચંદણીનો વિવાહ નક્કી કરી વધાઈ ખાતો આવતા એનાં બાપનો સંતોષ ને આનંદ દેખાડી Pathetic irony કરણુ કટાક્ષની સીમા આણી. પણ એ સમાચાર ચંદણી-અને છત્રી, જાણે કાંઈ સાધારણ વાત હોય તેમ આટલી શાંતિથી-કદાચ કંઈ અબ્યક્ત આનંદથી-સાંભળે છે અને સ્વીકારી લે છે એ તદ્દને

જરા અસ્વાભાવિક ન લાગ્યું ? હા-આવા સંયોગોમાં શહેરની કોઈ બલોલી ઊઠકરી બળવો ઉઠાવે ને બાપે નહીં કરેલો આવો વિવાદ નાકબૂત કરે-એટલી આશા આપણે ગામડાની ચંદણી પાસે કદાચ ન રાખીએ. પણ આવા ગામડામાં કદાચ રોજ બનતા, પણ-તદન મૂર્ખાઈભર્યા વિવાદ સામે પોતાનો વિરોધ કે અણગમો સરખો, શબ્દથી, વર્તનથી કે સૂચનમાત્રથી જે એમાંથી કોઈ ન બતાવે એ મદને તો બહુ ખૂંચ્યું. મધુરીથી તો ન રહેવાયું. “બહુ”, આવું સરસ નાટક લખ્યું; પણ આટલી ક્ષતિ ઉમાચંકરને કેમ નહિ જણાઈ હોય ? હું એમને ઓળખતી હોત તો તો એ સુધારી લેવાનું એમને જરૂર લખતું.”

✓ એક-જીવનનાં દુઃખો આલેખતા ‘એતરને ખોળે’ એ નાટકમાં રધુનો બીખી માટેનો ફૂળો પ્રેમઃ હિંદુ સંસારમાં વટુની સ્થિતિઃ અને એમાંથી છૂટવા અનેક વટુઓની માફક બીખીએ લીધેલો-ફૂલો પૂરવાનો એકપૂરો માર્ગઃ આ બધું સારી રીતે લખાયું છે.] આ સંમદનાં ૧૧ નાટકોમાં ફક્ત આ એક જ કંઈક મુખી અંત-ગાથું કદી ચકાવ એવું છે. પણ બીખીના વાણનો હૃદય-પલ્લે બહુ abrupt લાગે છે, તે-એ ભાગ જરા વધુ વિકસાવ્યો હોત તો ન લાગત. અને અંત વધારે કલાભર્યો સદમ્મ બનાવી શકાત.

✓ હિંદુ સંસારમાં પુત્રીનો જન્મ એટલે જાણે પથરો અવનર્થો-એ માન્યતા હજીયે પૂરી લુપ્ત નથી થઈ. એ રૂઢ માન્યતા ‘સદ્યા’-નો વિષય છે. આપણે ત્યાં બાળકનો દવે બહુ ઓછાં ઘર્યાં છે ને શહેરોમાં વીસ, બાવીસ કે પચીસ વર્ષની અનેક કુમારિકાઓ આજે પોતાનું જીવન પોતાની રીતે છૂટી રહી છે. એ જમાનામાં પારંતીના શબ્દોઃ

“ ... આ મારા પુત્રમીઆની ગદિનાની ધાવળી છે. જુઓ, એનું નહીં દોં નિદમારે ત્યાં દિકરો અવતરે તો ...” (પાનું ૭૫) અને કંઠમાની, દોડી આનાકાની રહી એમાં સંમતિ

ઘોડીયામાં સમો થયેલાં સાંભળ્યા છે પણ બાળકના જન્મ પહેલાંયે આવા વિવાહો નહીં થાય એ ત્હને કદાચ વિચિત્ર લાગ્યું હશે. પણ એવાં સમોયે થાય છે એ મ્હારી નજરે નોંધેલી વાત છે. મ્હારી એક દુરની સગી-પિત્રાઈ બહેનનો વિવાહ એવી જ રીતે, જન્મ પહેલાં નહીં થયેલો. અને આજે અમારી સાતિમાં કળેકાના એક આદર્શ નમૂના તરીકે એ યુગલ હજીએ જીવતું જમતું મોજુદ છે ... નાટકના અંતભાગમાં આવતું “દીકરી દીવો ધરતું તેજ” એ મીઠું ને કવિત્વભર્યું ગીત અમને તો બહુ જ ગમ્યું. ... ઉમાશંકર નાટકકાર તરીકે બહાર આવ્યા તે પહેલાં કવિ તરીકે સાહિત્યના આકાશમાં પ્રકટયા હતા એ તો ત્હને ખબર છે. ... મધુરી તો કહે: “આછી-સુચિત-કટાક્ષ સિવાય બીજી કંઈ ખાસ અમતૃતિ વિનાના આ નાટકમાં એ ગીત, રેતીના રણમાં લીલોતરીલગાં ન્હાના Oasis સમું છે.”

હું... વચ્ચે પાછું કંઈ અપ્રસ્તુત પૂછી લઉં? ત્હં ઉમાશંકરને ગાતા સાંભળ્યા છે? મ્હેં ત્રણ વર્ષો ઉપર એક કવિ-સંમેલનમાં ‘ગાતા’ સાંભળેલા. ને એક બહેનપણીને ઘેર એ આવેલા ત્યારે અમે બહુ આગ્રહથી એમના પોતાના કાવ્યસંગ્રહથી એક બે ગીતો એમની પાસે ગવરાવેલાં. એમનો કંઈ કોઈક જોવો તો ન કહી શકાય. પણ પોતાની જ બે ત્રણ કૃતિઓ એમણે પોતાની જ મીઠી હસકથી અમને ગાઈ સંભળાવેલી; એ પણ કરુણરસથી ભરેલી હતી ને ગવાયાથી એતું હાઈ વધુ સરસ રીતે સમજાવ્યું-એવું ઝાંખું ઝાંખું યાદ છે.

જનરાતનો-ગઈ હિંદુભરનો ખેડૂત ગળા સુધી દેવામાં હોયો છે ને દિવસે દિવસે વધારે ડૂંચતો જાય છે, ને શાહુકારના બાળ જોડણું પણ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી; દ્રોષ વર્ષ સારો પાક થાય તો દિમ કે અતિવૃષ્ટિ જેવી કુદરતી આફતો એ પાકતું નિકંદન કાઢે છે. ને કદાચ ખેડૂતને સહજાગે એમાંથી જે બચે તો એ પાન એની કોડી સુધી પહોંચતું નથી; એના લહેણ પેટ એ સીધું

વાણિયાને ઘેર જ સિધાવે છે. આંદકીકતો દિંદી અર્થસાચના નવાસવા નિસાળાઆને થે હવે તો સામાન્ય સત્રો જેવી મુખ-પાઠે થઈ ગઈ છે. એમનું બહુ સચોટ આલેખન 'કડલા'માં લેખકે કર્યું છે.

થોડી મકાઈ માટે લોભી વાણીઆને પીગળાવવા હેતીયામ જે સિદ્ધતથી ફરીની 'એટ' એને ધરાવે છે તે : અને-સંતાન માટે તલસતી નિઃસંતાન વાણિયજી રવભાવથી નહિ પણ અનેક દુઃખિયા-ઓના નીસાસા લઈ હૃદયદીન થઈ ગયેલા એના પતિના વર્ગોના સદ-વાસથી અને કેવળ એ ધરના વાતાવરણની અસરથી જ, અકસ્માત નજરે પડેલાં હેતીમાનીનાં કડલાને અનાજ પેટે-એ વિચાર પણ પૂરા આવે તે પહેલાં જ જાણે-ગીરો મૂકવાનું સૂચન કરે છે તે : આ જે વસ્તુઓનું નિરૂપણ બહુ જ સમર્થ રીતે ઉમાઈકરે કર્યું છે. ને, પછી સોનીને ઘેર જનતોં પ્રસંગ—કડલાં જતાં હેતીના અસર, અકથ્ય મનોવેદના, વાણિયાની લગભગ ન માની ચકાવ તેવી અમાનુષતા, અને સોનીની માનવતા-આ સૌનું આલેખન કાંઈ પણ ઉત્તમ કલાકારની કલમને જેળ આપે એવું છે.— and, altogether, in this play of 19 pages, you have a perfect little masterpiece.

Theme-વિષય ગમે તેવો સારો હોય પણ એનું Ex-
citation સારું ન હોય તો એ મરો જાય છે એનાં દર્શાત 'પડ્યા' અને 'ગાજરની પીપુડી'માં આપણને મળી રહે છે. એકમાં, મામાય 'નાટક' જોવા જાય છે ત્યારે હોકરાઓ ચહેરની એક ચાલીમાં 'નાટક' કરે છે અને કદપનામાં ધણું ધણું કરી નાખે છે. પણ એ બધાની ગૂંચળી બહુ સારી નથી. મદને તો ઉતારાગિયું ને અસંબંધ લખાણુ લાગ્યું. બીજામાં, 'કદક કરી નાંખ્યું' એવો ઉત્સાહવાળા યુવાનો એમ થઈ, અનેક બરીબરી અર્થદર્શક વાતો કરે છે અને આપણી પી છૂટા પડે છે. નથી એમાં કંઈ વસ્તુ-સંકલના કે નથી કંઈ ખાસ પાત્રનું સારું આલેખન. કાંઈ કાંઈ ટેકાણું

Clever conversation ચમકારા કરે છે. પણ કાવ્યનું-અને નાટકનું પણ-એક અગત્યનું અંગ-ચમત્કૃતિ-તે કોઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી. 'પડધા'ને તો જો લેખક નવેસરથી લખે તો વધારે સુગ્રિહૃ ગૂંચણીથી ને સહેજ વિકાસથી સરસ બનાવી શકે. પણ 'ગાજરની પીપુડી' માટે તો એટલું પણ કહી શકાય તેમ નથી. એકંદરે, આ પુસ્તકમાંથી એને ખાતલ રાખ્યું હોત તો એનું મૂલ્ય જરાયે ઘટત નહિ. આજના કાલેજિયનોમાં મળી આવતી એક Typની સામે કટાક્ષ-ચિત્ર તરીકે એ ઠીક છે. પણ નાટકોના આ સંગ્રહમાં તો એ અસ્થાને જ લાગે છે.

'દુર્ગા' વાંચીને તો મધુરી ગમગીન બની ગઈ. તેને ખજર છેનો? -એનો લાઈ હરનાથના જેવો જ વેદીયો, આદર્શવાદી, હતો. ને વસંતલાબીની દશા તો જોઈ જાય એવી ન હતી. એ તો છેવટે લાઈ કુદરત આગળ હાર્યા ને બધું રરતે પડ્યું. નહિ તો શું થાત એ પ્રશ્ન જાણે લાબીની ત્રણ ચાર વર્ષની એ દોહલી જિંદગી મધુરીને સાંભરી આવી, ને મ્હને કહે "સરખું દુર્ગાની દશા ખરેખર દયાપાત્ર છે. મ્હારી નજર આગળ જાણે મ્હને એનું જ જીવન જીવાતું જોયું છે. હરનાથ જેવાને પરણીને જિયારી કાઈ આશાલસની જિંદગી ખર્યાદ કરવાનો શો હક છે?" વાત તો સાવ સાચી ... પણ નાટક તરીકે એ બહુ સફળ છે. આદર્શ અને Human nature એ બે વચ્ચેનું સનાતન યુદ્ધ નાટકકારે બહુ સંરસ રીતે ચીતર્યું છે. ને બિહારીનો પ્રસંગ વચ્ચે વણી દઈ એને ઓર બહલાવ્યું છે ... સંતોષ એટલો જ છે કે આવા આદર્શવાદીઓ-છેલ્લી લડત વખતે કાઈ 'કોઈ પાક્યા હશે પણ હવે તો-આપણે ત્યાં હવે દીરો સંજો શોધવા જઈએ તો યે જડત મુશ્કેલ છે. એટલે જ હિમાચંદરે એમને 'હરનાથ'દ્વારા અમર કરી નાખ્યા તે સારું કર્યું. એકંદરે આ સંગ્રહનાં ૧૧ નાટકોમાંનું આ એક ઉત્તમ કહી શકાય. તેમાંયે દુર્ગાનું પાત્રોલેખન!

It is so intensely human ! and for that very reason, great !

‘દેડના દેડ ભંગી’ ને એમના પરિચયનાં ફક્ત સવાબે લીટીમાં પતાવી દઇને રામનારાયણલાલએ એને અન્યાય કર્યો છે. ‘સાપના લીરામાં’ જેમ વિધવાશ્રવણની એક બાલુને લેખકે સ્પર્શી છે, તેમ આ નાટકમાં અરપૂર્યતાના પ્રશ્નને ટૂંકરૂપે લીધો છે. ‘અરપૂર્ય’ એટલે દેડભંગી, એમ આપણે તો બધાને ભેગા એક વર્ગમાં ગ્રુપીએ છીએ. પણ ગામડાઓમાં ઊંચવણી જે તિરસ્કાર દેડવર્ગ તરફ જતાવે છે, તેવો જ તિરસ્કાર દેડવર્ગ ભંગીઓને પોતાનાથી એટલા જ ઉતરતા ગણી એમની તરફ જતાવે છે એ ત્વને ખચર હતી ? ગદું તો એ વાત આ નાટક વાંચીને જ જાણી. પ્રાણીઓ એમકારનો દંભ, જમાનાઓથી પોતાની તરફના ઊંચ વર્ણના વર્તનથી એ અરપૂર્યોના મનમાં ઊડા મૂળ ધાલી બેઠેલ Inferiority complex, અને એ જ Complexથી પીડાતા પણ દેડોમાંયે ભગત ગણાતા, વાલીયાની ભંગીઓ તરફના Superiority complex-આ બધું તો ઉમાશંકરે બહુ જ સરસ રીતે ચીતવ્યું છે. પણ મંદિરના માયા ઉપર મોનાના કળશ સમે, આ ન્દાના નાટકનો ઉત્તમ ભાગ તો એનું ત્રીજું દશ્ય-ને તેમણે એનો અંત છે... In the last few lines—they are almost a poem—in prose—the dramatic rises to wonderful heights. મધુરી તો એના ઉપર ફિદા થઇ ગઇ. ને કહે “It’s a master stroke”... આનાથી કંઈક જુદા પ્રસંગે, પણ કરુણરસનો આવો અવધિ દેખીને જ મદાકવિ ભવભૂતિએ આ અમર પંક્તિ ઉચ્ચારી દશે:

अपि प्राप्ता रोदित्यपि दलति यज्ञस्य हृदयं ।

ઉપરનાં ઘણાંખરાં નાટકોમાં આવતાં સાક્ષાત કે સૂચિત પાત્રોને એક નવા જ પાત્રની આસપાસ ભેગાં કરી, એક અનેરી

જાતનો સાહિત્ય-પ્રયોગ 'વિરાટ જનતા'માં લેખકે કર્યો છે. આ પ્રયોગ જોટલો કૌતુકમય અને અપૂર્વ છે તેટલો જ સફળ-કોણ જાણે કૃમ-મદને તો ન લાગ્યો. It is an original idea marred by a not perfect execution. દુષ્પિયાની સેવા કરવા નીકળેલા ભણેશરીને એ લોકો સમજી શકતાં નથી, અને સાચી નિબંધાચી બહુ કરવા જતાં ઉલટી એ એમની કુસેવા કરે છે: આ વિરોધ બહુ સરસ રીતે બતાવાયો છે. અને છતાં એમાં 'કંઈક' ક્યાંય લાગે છે. ભણેશરીનાં કાર્યોમાં motivation નથી; સંપૂર્ણ હેતુ જડતો નથી. પરિણામે એક ઉત્તમ કલાપ્રદર્શન જોઈને બહાર નીકળતે નીકળતે, દ્વાર પાસે જ છેલ્લું ચિત્ર નજરે પડે: જેમાં કોઈ મહાન ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો ચિત્રકાર લગભગ સફળ થતો કર્યો હોય પણ Just the Final Touch આપવાનો રહી ગયો હોય ને જે આજી અસંતોષની છાપ મન ઉપર રહી જાય એવું જ કંઈક થાય છે. અને તેથી જ, મહે' શર્યાતમાં કહ્યું તેમ, પુસ્તક પૂરું કરી રહ્યા પછી "How disappointing" એવી ન પડવી જોઈતી છાપ મન ઉપર રહી જાય છે, એમ તો નહિ હોય ?

x

x

x

બાપ રે! સવાચાર ચઢ ગયા ! લખતે લખતે કંઈ ભાન જ ન રહ્યું. કાલે સહવારે સાંત વાગ્યામાં તો અમારે પ્રતાપગદ તરફ દૂર કરવાની છે. વહેલાં બિડી તૈયાર નહિ થઈ જમએ તો વળી મહોટી બહેન સહવારના પ્હોરમાં બે સંભળાવશે. એટલે હવે તો સુધ જાઉં.

... પંજું, ઠીક યાદ આંબું—ગયા અઠવાડીયામાં જ મુ'બામથી બાપએ 'શ્રાવણી મેળો'—ઉમારાં કરતો નવલિકાસંમદ—મોકલેલો મળ્યો. મહે' એમને. લખ્યું છે તે એક નકલ ત્હને મોકલશે. તે ત્હને વેનીસમાં—પૂરોપ છોડતાં પહેલાં જ મળશે. એટલે સ્ટીમર

ઉપર વાંચી નાંખજો. મહેં તો એ ત્રણ દિવસમાં જ વાંચી નાંખ્યું. કવિ અને નાટકકાર હવે નવલિકાકાર તરીકે ઝળકે છે. મુને તો એ વાંચીને લાગ્યું કે નાટકો કરતાં પણ જવા દે. નહિ તો પાર જ નહિ આવે. બનશે તો બીજા પત્રમાં એને વિશે કંઈ ચીતરી કાઢીશ. ને નહિ તો ૨૧મી જુન હવે ક્યાં આઘી છે ! આપણે કોલેજમાં મળીશું ને બહુ પેટકરીને વાતો કરવાની છે ત્યારે તે બેગી એની ને એના લેખકની આટકણી જેટલી કાઢવી હશે તેટલી કાઢીશું.

અમેલી બહેનને ને શીરીન બહેનને મારી, સલામ કહેજો.

લી. સરયૂનાં રનેહરમરણ

આયુર્વેદમાં ચેતન

વૈદ્યોનું વાર્ષિક: ગ્રંથ પહેલો. તંત્રી પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય; મુંબાઈ, (૩. ૪).

ગુજરાતમાં સુધુષિ દશામાં પડેલ આયુર્વેદને ધીમે ધીમે ચેતન પ્રાપ્ત થતું જાય છે. વૈદ્યકદ્વયતરુ, આરોગ્ય, આરોગ્યદર્પણ, આરોગ્યસિન્ધુ, આયુર્વેદવિજ્ઞાન, ધન્વંતરી આદિ સામયિકો જનસમાજની ધણી વર્ષથી સેવા કરતાં આવ્યાં છે અને તેમણે આયુર્વેદ પ્રતિ દૃષ્ટિ આકર્ષી છે. આ રીતે સમાજનો આયુર્વેદ પ્રતિ અનુરાગ ઉત્પન્ન થયા પછી ચિન્તન અને મનન કરનારા વૈદ્યો પણ સારી સંખ્યામાં થવા માંડ્યા છે પરંતુ તેમના મનન-શીલ લેખો દ્વારા આયુર્વેદીય વિષયોને ચર્ચાતું એક પણ નિષ્પક્ષપાત સામયિક ગુજરાતીમાં હમણાં સુધી માલૂમ પડતું ન હતું; તેમ જ, પોતાના પ્રાન્તની બહારના આયુર્વેદના વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિની ઝાંખી કરાવનાર સામયિકની ગુજરાતી ભાષામાં હિજ્જ પ હતી.

શ્રીયુત ડૉ. પોપટ પ્રમુરભટ્ટ કુટુંબ આયુર્વેદની સેવાઓ માટે વર્ષોથી જણીતું છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં સરકાર સાથે આયુ-

વેદ સંબંધે ઝગડો લીએ ચતાં, તે વેળાએ આયુર્વેદનો બચાવ કરી આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટેનો ડૉ. પોપટનો આત્મભોગ ધણાઓની દૃષ્ટિ સમીપ હજી તાજે જ છે. તેમણે સાર કરેલી આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ એ ક્ષાત્રિની પ્રથમ જ સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના સ્નાતકો ગુજરાત તેમજ મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાન્તોમાં દ્રવ્ય તેમ જ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આયુર્વેદના લુપ્તપાય ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્નશીલ થયા છે. આયુર્વેદ પ્રવૃત્તિ અંગેના પ્રયાસોની દ્વારમાળામાં યોગ્ય પિતાના યોગ્ય પુત્ર શ્રીયુત પ્રતાપકુમાર તરફથી એક નવો મથકો ઉમેરવાનો પ્રયત્ન પ્રસ્તુત મહત્વના વાર્ષિક દ્વારા થયો છે. આ રીતે ઉપર બતાવેલી ખોટ પૂરવાનો પ્રયાસ થતો જોઈ આનંદ થાય છે.

આખા અન્યની ગૂંથણી સુંદર છે તેમ જ લેખો પણ મનન-શીલ અને વિદ્વતાપૂર્ણ છે. અને તેમાં ઇતરપ્રાન્તીય ભાષામાં લખાયેલા કેટલાક લેખોનાં ભાષાન્તર સાદર કરવામાં આવ્યાં છે તે ધણાં ઉપયોગી છે. અને ગુજરાતી ભાષામાંના આયુર્વેદ-વિષયક સાહિત્યમાં આવશ્યક વધારા તરીકે લેખી શકાય. ઇતરપ્રાન્તીય ભાષાથી અજાત ગુજરાતી વેદોને આ ભાષાન્તરો આયુર્વેદ સંબંધમાં જ્ઞાનપદ તેમજ કાર્ય કરવાની દિશાનાં સૂચક થઈ પડશે.

જે સમયે બીજી ચિકિત્સાપદ્ધતિ.રાજ્યાશ્રયને યોગે સારી પ્રગતિ સાધે જાય છે તે સમયે રાજ્યના તથા તેની કેળવણી પામેલા આપણા જ બંધુઓના સતત અને પ્રચંડ વિરોધના વાતાવરણમાં આયુર્વેદીય ચિકિત્સાપદ્ધતિની પ્રગતિ સાધવા યત્ન કરી તેની પ્રતિષ્ઠાના પુનઃ સંસ્થાપન સારુ આ સામયિકે રજૂ થયેલ પ્રયાસ આદર્યો છે, તે આવકારલાયક છે.

ઉપર કહ્યું તેમ બીજાં સારાં આયુર્વેદી પત્રો છે જ, પરંતુ આ વાર્ષિક આ વિષયમાં એક નવી જ જાત પાડે છે. આમાં કરવામાં આવ્યું છે તેમ આખા વર્ષ દરમિયાન વાચન,

ચિન્તન, મનન અને પ્રત્યક્ષ દર્શન વિશેના સંશોધિત થએલા વિચારો આવી રીતે પ્રતિવર્ષ એક પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થાય એ સર્વથા ઇષ્ટ છે. જૂના સંશોધકો તેમ જ નવા વિચારકોને પોતાના અનુભવો સંકલિત કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું તેમ જ તેનો સંગ્રહ કરી સુરક્ષિત કરવાનું સાધન આ વાર્ષિકરૂપે શરૂ કરવા માટે શ્રીયુગ પ્રતાપકુમારને અમારા અભિનન્દન છે.

આયુર્વેદ કોઈ પણ ચિકિત્સાપ્રણાલીનો રૂપ કે ઇર્ષ્યા કરતો નથી. તેનું તો સૂત્ર જ છે કે:

તદેવ યુક્તં મૈષજ્યં યદારોગ્યાય કલ્પતે ।

તે છતાં વિદ્વાન તંત્રીજીને એક સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે છે કે એલોપથી, હોમિયોપથી या તો બીજી કોઈ પણ પ્રણાલીમાં સિદ્ધ થયેલાં દ્રવ્યોનું આયુર્વેદમાં આવિષ્કરણ કરવા કોઈ પણ વાંધો ન હોવા છતાં, એવું ન થવું જોઈએ કે આયુર્વેદીય ચિકિત્સાના ઓછા હેઠળ, બીજી પ્રણાલીની જ પદ્ધતિથી ચિકિત્સા કરવા વૈદ્યો દોરવાઈ જાય. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ લેખોનું બંધારણ ગોઠાવવા તથા લેખોની પસંદગી કરવા ખાસ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. તે કાર્ય માટે બીજી પ્રણાલીઓમાં વપરાતાં અનુભવસિદ્ધ દ્રવ્યોને એના અસલ રૂપે જોમ ને તેમ જ વાપરવાની પદ્ધતિ શરૂઆતમાં કોઈક અખત્યાર કરે તો પણ એકલા તેના ગુણોનું વર્ણન ન કરતાં તેનું ગુણુદોષવિવેચન થવું જોઈએ; સાથે સાથે જ તેને મળતા ગુણુનાં દ્રવ્યો આયુર્વેદમાંથી શોધી, તે પ્રયોગોના અનુભવો પણ જો આવા સામયિક પત્રમાં અચ્ચિ તે આયુર્વેદની વધુ સારો સેવા થયેલી ગણાશે. પરિણામે સંશોધનશક્તિના અભાવરૂપ જે ઊણપ આપણા વૈદ્યોમાં છે તે દૂર કરવામાં વૈદ્યોને પ્રયત્નવાન બનાવવાનો યથા આ સામયિક સાધી શકશે એવી અમારો ખાતરી છે.

અંતમાં શ્રીયુગ પ્રતાપકુમાર પોતાના ઉદ્દેશોમાં જણાવે છે

તેમ અમે પણ હચ્છીએ છીએ કે આ વાર્ષિક એક એવું પ્રકાશન થાય કે જેને માટે ગુજરાત પોતાને ગૌરવાન્વિત માને અને ડાઘ પણ જાતના વાડા ન સ્વીકારતાં ચર્ચાઓની બન્ને બાજુ યથાર્થિત રજૂ કરી સાસ્ત્રીય લેખકોનું વિદારરક્ષણ એ બની રહે; આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ સાધવા કટિબદ્ધ થયેલાં નરનારીઓને પુનિત ગંગા સમ નિર્મળ જ્ઞાનચારિત્રું પાન કરાવતું રહે; પ્રાન્તભેદ, દેશભેદ તેમ જ ભાષાભેદ છુટાવી અન્ય દેશો અને પ્રાંતોનું સરસ અને સંગીન હોય તે ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી વૈદ્યો સમક્ષ ધરી, તેમને ચેતનવંતા બનાવી, તેમનામાં જ્ઞાનપિપાસા જાગૃત કરી તે તૃપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થાય, અને આયુર્વેદની જૂની પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃ સંસ્થાપન કરી છતર પ્રજ્ઞાલીઓની અપેક્ષાએ આયુર્વેદને ઉચ્ચ કક્ષાએ રચાવે.

આ અન્ય ખાસ કરી વૈદ્યોને ઉપયોગી થઈ પડશે. એના અદ્વૈતો સંગ્રહ કરી તેમાંના લેખોનું વાચન તથા મનન કરી, એ સર્વનો પોતાના વ્યવસાયમાં ઉપયોગ કરવા વૈદ્યોને તેમ જ આયુર્વેદના અભ્યાસીઓને અમારી ભક્ષામણ છે.

ચા. પ્ર. વૈદ્ય

અસો-પાંચસો શબ્દોમાં

અર્થ અને અર્થકાર : પુ. ૬, ૭, ૮ (ગુજ. વર્તી. સોસાયટી, અમદાવાદ; દરેકનો રૂ. ૧)

“ અસૂરું સારું, ન-કદી નહારું. ” ૧ એ ન્યાયે, આમલાં બે વર્ષનાં પુસ્તકો વિશે થોડુંક પણ વિગતે હજી નથી લખી શકાયું, તો નવું પુસ્તક આ નવેંજરમાં આપણને મળે છે એ પ્રસંગે, ત્રણે વિશે એકરેફું લખવાની તક લેતાં આનંદ માય છે.

૧. “ બેટર હટ થેન નેવર ” તો નેવેતેલા ગુજરાતી અવતાર

૨ એકરેફું એકસાથે, એ શબ્દ કાઠિયાવાડનો પ્રાંતિક દોવાને

શબ્દકોશ વગેરે સંબંધી અંકાયલા ગયા વર્ષના પુસ્તકોમાંના મુદતબંધી કાર્યક્રમોમાંનું જે કેટલુંક અન્યત્ર થાય છે કે થવામાં છે, તેની નોંધ લખને આ વર્ષે નવીન 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'ની ગદ્યવાકાંક્ષી લાગે તેવી છતાં સર્વાંશે આવશ્યક યોજના રજૂ કરવામાં આવી છે. સોસાયટીએ અગાઉ માત્ર મુદ્યકાક્ષીન ગુજરાતી વાહ્યમનો પ્રતિદાસ રચાવવાની યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરી, ઘણું કરી એના પેટાવિષયોના લેખકો પણ નિર્ધારિતા. એ યોજના નવી યોજનામાં સમાવી લેવાશે એવી આશા રાખીએ. સોસાયટીને જેઓ સર્વસંગ્રહમાં સાથ આપી શકે તેમાંના ઠેકાણાનાં નામો પણ યોજનાને અંગે સૂચવાયાં છે. તેમનો તથા ખીજા સર્વનો પૂરતો સાથ મળતાં, સંપૂર્ણપણે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એ અંચને પ્રકાશાયતો આપણે જોઈ અને વાપરી શકીએ તેવો સુદ્ધિ આશુવાનું હવે ગુજરાતના વિદ્યા-વ્યાસંગીઓ અને દ્રવ્યસંગીઓને માથે આવે છે એ દેખીતું છે.

ચરિત્રાવલીની પદ્ધતિ પહેલાં પાંચ વર્ષ કરતાં આ ત્રણ વર્ષમાં, જાણે કે અજાણે, બદલાઈને સુધરી છે. એમાં લેખકોનો સમાવેશ જે દૃષ્ટિએ અગાઉ થતો એ આજ રહી હોત તો, વખત જતાં, કાગળ પર કલમ ગાંડી રાકનાર દરકોઈ જગત મગત કે દારિયો ચરિત્રાવલીમાં પેસી શકશે એમ લાગવા માંડ્યું હતું. એ ભય હવેના પુસ્તકોમાં કમી થતો જોઈ સંતોષ થાય છે. જઠા—સાતમા વર્ષમાં વિદેહ અને વિદ્યમાન અંચકારોને લુદ્ધલુદ્ધ મૂકવામાં આવેલા એ પદ્ધતિ આઠમામાં પણ આજ રહી હોત તો સારું હતું; આઠમા પુસ્તકમાં જને પ્રકારોને ભેગા લીધા હોવાથી અને (સર્વઆતની અનુક્રમણિકામાં) અમૃતલાલ પદિયારથી માંડીને ઘણા સદ્ગત અંચકારોનાં નામ આગળ 'સ્વ.'ને બદલે 'શ્રી.'

કારણે કે ગમે તેમ, 'સાથ' જોડણીકોરા 'માં' નથી. 'એકરોડું'માં પરગણપણું કેંક વધારે છે, તેમ વારદરાંકિતા પણ વધુ હોવાથી, એ વાપર્યાં છે.

હોવાથી, નીચે કેટલાંક નામને વળી 'સ્વ.' લાગ્યો હોવાથી, પુસ્તક વાપરવા માંડનાર યુવાન વિદ્યાર્થી પાના પરની યાદી જોઈને તો પઢિયાર, અંબાલાલ સાકરલાલ વગેરેને હજી આ પૃથ્વીતલે વસતા જ કદાચ માની લેશે. 'ખીલુ', અનુક્રમણીની એ યાદીમાં હોવી જોઈએ પણ છે નહિ એવી ચરિત્રરેખાઓ ખુદ પુસ્તકમાં મોજૂદ છે. આ જાને જૂલો નાની છે, પણ સામાન્ય પુસ્તક માટે જ નાનો; આવા આકર્ષકોમાં એ જરા મોટી બની જતી હોઈ, એના વાપરનારને એકથી વધારે રીતે અગવડમાં મુકનારી હોઈ, એ અટકાવવા જરાક વધુ પાકી શાસ્ત્રીયતાની જ જરૂર હોઈ, એની તરફ ધ્યાન ખેંચવાની છૂટ લીધી છે. એક વધુ સૂચના: ભોળાનાથ સારાલાઈ સંબંધી વધુ માહિતી મેળવવી હોય તેમને એ માટે દીપમાં બે ગ્રંથોના નામરૂપે અનુદ્ધક્ષણ અપાયાં છે, તેમ, મન:સુખરામની અતિદંડી ચરિત્રરેખા વિશે એમના અવસાન બાદ 'સમાલોચક'માં આવેલા ચરિત્રક લાણી ધ્યાન દોરવાની જરૂર હતી. હવે પછી કવિ દલપતરામ, દુર્ગારામ મહેતાજી, ગોવર્ધનરાગ, મ. ન. દિ. 'કાન્ત' વગેરેની-અને છેક અછડતી નહિ એવી-રેખાઓ ચરિત્રાવલીમાં દોરાશે એમ હજીએ.

છઠ્ઠા પુસ્તકમાં છે તે જૂનાં 'ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો' (ભોળીલાલ સાંકેસરા) મધ્યકાલીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે અને તેમાં અને સાતમામાં મળીને છે તે નવલરામ પંડ્યા (મંજુલાલ મળમુદાર), ભોળીન્દ્રરાવ (શાંતિલાલ તોલાટ), રણજિતરામ, 'ગુજરાતી ભાષાવિપવક પ્રકીર્ણ' લેખસંગ્રહ, અર્ચાચીન વાહમયના ને ભાષાના અભ્યાસીઓને, અન્યથા વધુ-ઓછી દુર્લભ એવી સામગ્રી સુલભ કરી આપે છે-જેમ આગલા એક વર્ષમાં (ચોથામાં), હાલના કેળવણીના પાપા ગુજરાતમાં નંખાયા ત્યારનાં મહત્વનાં ઇતિહાસસાધન દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના મૂલ્યવાન સહકારથી મળ્યાં હતાં. એ પ્રકારનું કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ કે અદ્યપ્રસિદ્ધ (સ્વ. નરસિંહરાવની ડાયરીઓમાંથી ઉતારા; સ્વ. કાન્તની પહેલી અલભ્યવત્ પુસ્તિકા 'ગુજરાતનું કૃષ્ણ'; દુર્ગારામ-

ચરિત્રમાંના ગદ્યનમૂના (પોતાના દફતરમાંના); મહીપતરામે વિલા-
યતથી લખેલા અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં ત્યારે છપાયેલા તે પત્રો, ૨૧.
રણુછોડભાઈના 'નાટ્યપ્રકાશ'નો પ્રવેશક, ભાષણકર નાનાભાઈની
'અનુભવનોંધ'માંથી ઉતારા વગેરે ઘણું) દજી આપી શકાય. એ તથા
અત્યારે પણ શ્રમપૂર્વક કર્તવ્યબુદ્ધિથી ચાલ છે તે સઘળું ઘણું
ઉપયોગી કાર્ય 'અંધ અને અંધકાર' કરતું રહ્યું એવી શુભેચ્છા
સાથે વિરમીશું.

સોસાયટીનો નવો ગુચ્છ^૧

દર્શનશાસ્ત્રોથી ગાંડીને દૂધ-ધી અને લીંણ મુધીના વિષયોનો
સમાવેશ ગુજરાત વર્તીકયુક્તર સોસાયટીના આ વર્ષના અંધગુચ્છમાં
થયો છે. એ વિષયવૈવિધ્ય વાચકવૈવિધ્ય અને વાચકસંખ્યાને
પણ આકર્ષશે એવી ઉમેદ રાખીએ. આ વખતના ગુચ્છમાં પ્રાચીન
ભારત અને મધ્યકાલીન ગુજરાત વિશેના પ્રતિનિધિત્વને અનુક્રમે
'દાર્શનિક કોશ, ખં. ૧' (સ્વ. છોટાલાલ ન. બદ્; ૩૮. ૧) અને
'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રજપૂત ઇતિહાસ, ભા. ૧' (દુર્ગાશંકર
કે. શાસ્ત્રી; ૩. ૧) સાચવે છે, તો અર્વાચીન અને સમકાલીન
ગુજરાત વિશે એવી જ ફરજ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન
ખં. ૩' (હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ; ૩૧. ૧) તથા 'અંધ
અને અંધકાર પુ. ૮' (હી. ત્રિ. પારેખ; ૩૧. ૧) બગાડે છે.
સંસ્થાના ભાષાંતરાદર્શને 'પ્લેટોનું આદર્શ નગર, ભા. ૧'
(પ્રાણજીવન ત્રિ. પાઠક; ૩. ૧) ઉજ્જવલ રાખે છે, તેમ જ
અંધપ્રકારમાં નીતિશાસ્ત્ર (પ્રહ્લાદભાઈ આ. કુવ; ૩. ૧૧૧)
અને કેળવણીવિષયક 'ટરફેજ અને તેના માણસો' (અમૃતલાલ
ચુ. મોહી; ૩૧. ૦-૧૦-૦) પણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનનું
ક્ષેત્ર એકલા (છતાં મુસમર્થ) સ્વ. નરસિંહરાવ 'મનોમુકુર,

૧. આ પ્રાયમિક નોંધ પરિચયપૂરતી લખી છે. કેટલીક વિગતે એક
જે અંધો વિશે આ અંકમાં અન્યત્ર અને બીજા કેટલાક પર દબે પછી
અવલોકનો આપવા ધારણા રાખી છે.

અ. ૩ 'માં' રીતે સંભાળી લે છે, તો આંતરપ્રાંતીય કહેવાય તેવું ઉપયોગી સંગ્રહકાર્ય 'ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલા ફાળો' માં (ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી; શ. ૦૧) યથેતું જોઈએ છીએ. અને એ નવ અંગ્રાંચિકાઓના વાચનમનનથી મનોમય કોશને અજીર્ણ થઈ જાય તેમ હોય, તો અન્ન-પ્રાણ-મય કોશોત્તી મદદથી અનુપાન જેવું કેંક પૂરું પાડવાની જવાબદારી 'પ્રજાજીવનની દૃષ્ટિએ દુધ અને ઘી'માં (ડૉ. દરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ ર. ૦-૨-૦) તથા 'હીંણ અને તેની જાતનાં ફળો'માં (મગનલાલ ગજ્જર; ર. ૦૧) તેના વિદ્વાન લેખકોએ ઉઠાવી લીધી છે. સોઆપરીના ૧૯૩૬ના વર્ષવર્ષાંતમાં તેનાં ફૂટો, પુસ્તકાલય, પુસ્તકો વગેરે વિશેની પૂરેપૂરી વિગતો હંમેશ માફક આપવામાં આવી છે.

સીલેકશન્સ ફ્રોમ ફ્લાસિકલ ગુજરાતી

ચિટ્દેવચર: ભાગ ત્રીજો; ડૉ. એચ અ. સો. તારાપોરવાળા (યુનિ. ઓફ કલકત્તા)

પ્રાચીન કાવ્યભાષા હવે પૈસા ખર્ચતાં પણ મળવી અશક્ય-વત્ છે અને બૃહત્કાવ્યકોહનના પણ દરે બધા ભાગ અગ્નરમાં નથી. એ ગ્રંથો ગ્રંથાગ્રયમાંથી મેળવીને પણ એ સર્વને સાવ-ત કે મોટે ભાગે જેમણે વાંચ્યા હોય તેવા વિદ્યમાન પ્રાધ્યાપકો અને બીજા અભ્યાસીઓ ગણાવવા માટે કદાચ એક જ હાયાનાં આંગળાં જમ્મ થાય. આવા સમયમાં, અતિમેંઘા નહિ એવા ત્રણ ગ્રંથમાં આપણા મધ્યકાલીન કવિઓમાંથી વિવેકપૂર્વક અને વિરતૃતરૂપે ચર્ચેલી

૧. આ 'પ્રાધ્યાપક' શબ્દ 'પ્રોફેસર'ના પર્ચાલ તરીકે પ્રો. આપેકરે યોજ્યો છે અને અમને સ્વીકાર્ય લાગે છે. અધ્યાપનતું-શીખવવાનું-કાર્ય તો નિશ્ચયોમાં સિદ્ધિ પશ્ચ કહે છે, જેમ કોલેજોમાં પ્રોફેસરો કહે છે; એટલે 'અધ્યાપક,' શબ્દ તો એ જને વર્ગના વિદ્યાર્થેવકોને માટે વાપરવામાં બાધ જણાતો નથી. પરંતુ પ્રોફેસરોના કાર્યમાં અધ્યાપન ઉપરાંત જે પ્રકૃષ્ટતા રહી છે, (આ વિધાન એ જાગૃતના સિદ્ધાંત પરતો કરીએ છીએ; વ્યવહાર અત્યારે, દુઃખદ પ્રમાણમાં, જુદો છે.) તે દર્શાવવા પ્રાધ્યાપક વધારે ઉચિત લાગે છે.

વીણણીની જે જરૂર હતી તે પૂરાં બાર (૩ વધુ) વર્ષોના તપને અંતે ડો. તારપોરવાળાએ પૂરી પાડી છે. આ ત્રીજા ભાગમાં ૧૭-૧૮-૧૯ની સદીઓના ત્રેવીસ મુખ્ય કવિઓની (જેમાંના નાકર અને નરહરિ તો, જલ્દી જૂઠા પડીને, સોળમીને બદલે સત્તરમીમાં આવી ચડ્યા છે.) કૃતિઓમાંથી ઉતારા લીધા છે. દરેક કવિને તેના મહત્વાનુસાર પૂરતી જગ્યા આપેલી હોવાથી કૃતિઓમાંની મુખ્યમુખ્યનો અને એ રીતે કવિની પ્રતિનિધિરૂપ સર્વ કૃતિઓનો સંતોષજનક પરિચય આપણે પામી શકીએ છીએ. આપણા મધ્યકાલીન કવિઓ પ્રત્યે, તેઓ આજ-કાલના નથી એ કારણે જેમને સૂઝ ન હોય તેમણે જે ઓછા સમયમાં પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં તેમના વિશિષ્ટ કાર્યની પિછાન કરવી હોય તેમને માટે આ સંગ્રહો કરતાં વધારે સારી સુમન-માલા મળવી શક્ય નથી. જૂના કવિઓનો અભ્યાસ આપણું ભાષાભાષાણ વધારવાને પણ ઘણું ઉપયોગી છે એ આ વિષયના સર્વપ્રથમ અન્વેષક કવિ નર્મદાસંકરના અભિપ્રાયની યાદ આપણા ઊગતા અને ઊગેલ જતાં દજી અમર્યા-દી સર્વ લેખકોને પણ આ પ્રસંગે આપવી યોગ્ય લાગે છે. તેઓ અને સર્વ અભ્યાસીઓ આ મૂલ્યવાન અત્યુપયોગી કાર્ય માટે સંગ્રાહકના ને પ્રકાશક-સંસ્થાના ઘણા ઋણી બન્યા છે.

પરિચાલિકા: ૨

સર્વે શિક્ષિતો માટે

૧. અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ખં. ૨, ૩: હીરા-લાલ ત્રિ. પારેખ (ગુજ. વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ, દરેકનો રૂ. ૧).—૧૯૩૫થી પ્રકાશિત થયેલો સારૂ યજ્ઞેલો આ આકરમય આ વર્ષના ત્રીજા ખંડ સાથે પૂર્ણાદિતિ પામી, એ દ્વારા યતા આંગણી ચીંધાના પુણ્યકર્તવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. આજના કેટલાક અભ્યાસીઓને જે સાધનસામગ્રીની અછૂપછૂનદિ દોષ, જેસુધારકો વગેરેનાં તેઓ માત્ર નામ અજ્ઞતા દરો તે સર્વના લાભાર્થે આ બંને ખંડોમાં મળીને પોખાબસોથી બસો મયોમાંથી, ઉપરાંત કેટલાંક અદ્વેવાલો-સામયિકોમાંથી પણ,

સંખ્યાબંધ પ્રસ્તુત ઉતારા થયા છે અને એ સર્વને જોડનાર અકોડરૂપે કર્તાએ જરૂરી ઉપયોગી વિવેચન પણુ તેમની સાદી સીધી નિરાડખર શૈલીમાં કર્યું છે. એ રીતે બીજા ખંડમાં ૧૮૫૮-૧૯૦૭ના ગુજરાતની સર્વ મુખ્ય સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ તથા નરનાયકોનો અને ત્રીજામાં ૧૯૦૮થી ૧૯૩૫નાં એવાં જ સંસ્કારોપક બબેનો રેખાત્મક ચિતાર આપણને આવી જાય છે. અંચસૂચીઓ વધુ અભ્યાસ માટે તથા વર્ણાનુક્રમણી અંચના સહજસાધ્ય ઉપયોગ માટે કીમતી સાધનો છે. કર્તા પોતે અથવા આ વિષયનો બીજે કોઈ રંગો આ રેખાઓને સત્વર ધટ્ટ બનાવે તથા ચમકતા રંગોએ શોભાવે એમ કોણ નહિ ઇચ્છે?

૨. ઉપામાં ઊગેલાં: ચંપકલાલ ડા. બ્યાસ, બ્યાર; (૨. ૧). —સોનેટ્સ, ખંડકાવ્યો વગેરે નાનાંગીટાં ૪૬ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ વાંચતાં એ કારણે આનંદ યાય છે: હમણાંના સમયમાં ‘નૂતનવાણી’ કહેવાવા લાગ્યા છે તે કાવ્યવિષયોમાંથી કવિતા નહ મઈ નથી, કેમ કે સંગ્રહમાં ને કેટલાંક સુપદો છે અને થોડાં કાવ્યો છે તેના વિષયો પ્રકૃતિમાંથી, દાંપત્યપ્રેમ કે મિત્રસ્નેહના પ્રસંગોમાંથી લીધા છે; બીજા, બધી રચનાઓ (પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ) ‘જીવતા જીવનના પડછાયા’ ૩૫, એટલે કે નિષ્ણાવંત, દોષને, વિભાવનામાં અને વિધાનમાં જન્યતાનો ગુણ છે. જોડા મિત્રભાવનું ઘોતક ‘ફોટા’ અને રામસીતાના અમોઘપણે પ્રેરણાવાહી જીવનને આવંજતું મનોહર ‘અદ્વૈત’—અને સોનેટો—એ વિભાગનાં એક કાવ્યો છે, તેમ ઉર્વશીવિષયક ‘રાધ કે વરદાન’ ખંડકાવ્યોમાં સૌથી સારું છે. ‘ગુલાબ’ ‘ચેર’ ‘પ્રેમની રીત’ વગેરે બીજાં છે સાત પણુ આજન્મ કવિહૃદયના મધુરકોમલ ઉદ્ગાર છે. વિદ્યાર્થીદરાની આ રચનાઓમાંનું કાવ્યત્વ સંગ્રહના ઉપોદ્ધાત લેખક પ્રો. વિમ્લપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીનો સવિતેક સમવાવ પામી શક્યું છે. એ હકીકત કર્તાના વિકાસ માટે સારી આરા આપે છે.

૩. ગુજ. સાહિત્યસભાની કાર્યવહી.—૧૯૩૬-૩૭. (અમદાવાદ; ૨. બાા.—દિલગીર બીએ, પણ પહેલે કોળીએ જ ને માખી આવે છે તેને પ્રતાપે એક નાનું સરજી પણુ વગન ચઈ જવા દેવું પડે છે. અહીં અંચની કિંમત લખવા એ માત્ર ઉઘાડીએ ત્યાં ‘મૂલ્ય’ને બદલે ‘મૂલ્ય’ વંચાય છે. અત્યારની આપણી સૌથી માનનીય વિદ્યાસેવી સંસ્થાઓમાંની એક આવી નાની લાગતી પણુ આગત્યની જાગતમાં વધુ ચીવટ રાખે તો સારું એમ દરેક વિદ્યારેમી ઇચ્છશે. ખાસ કરી, કાવ્ય ગુજરાતી ભાષાજ્ઞાનવાળા કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં પણુ આવા અયોનો

ઉપયોગ દ્વેષ પદેલાં કરતાં વધુ થનારો, તેમની પાસે બાપાશુદ્ધિનો બને તેટલો સારો નમૂનો—> આ અંથ ખીબં ઘણાંખરાં પૃથો પર બને છે, બેસાક-૧૯૫૨ કરવો એ આપણી ફરજ છે. એટલું માખીના માનમાં. પથ પોષક અને મીઠી બેન્જનસાગરીનો આસ્વાદ લેવો રાત્રી કરીએ ત્યાં આનંદપૂર્વક અનુભવીએ છીએ કે અહીં અંથનો આશરો અર્થો બામ બરીને છત્રીસની સાલના અંથરથ વાદ્યમયની વ્યાપક અને તલસ્પર્શી ૧૨૫મીશા પ્રો. ડાહરરાય માંકડ કરે છે; સર્વસામાન્ય સાહિત્યવિવેચન અને કવિ-પરિચય આપણને પ્રો. અનંતરાયરાવજીના લક્ષ્મીદાસ અને રામતોલ 'દર્શનિકાનો કવિ'માં, પ્રો. દાવરના ફિરદોસી અને હિરાન વિરોના રસિક વ્યાખ્યાનમાં, અને સદ્ગત આદિરિશ કવિ 'એ. ઇ.' વિરોના સંસ્મરણાત્મક મુદ્દામલમાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનમાં મળે છે. રા. વિજયલાલ મુવનાં વિજ્ઞાનવિષયક બે વ્યાખ્યાનોમાંનું 'ગુજરાતનું ભૂસ્તર' વધારે મદદસ્પર છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ગુજરાતી જળસ્થળ દાલના કરતાં ફેટલાં બધાં જુદાં દતાં તેને વિશે તેમાં પદેલી જ વારર વિસ્તારથી લખાતું આપણે આપણી માતૃભાષામાં વાંચીએ છીએ. ખીબ ધ્યાન યેચવા નેવાં લખાણો એટલે રા. નારાયણ પ્રો. ખરેનું 'સંગીતમાં રસ નિષ્પત્તિનાં સાધનો' તથા રાજનિતિમાં અન્દક સ્તીકારતાં રા. અન્દ્રવદન મહેતાએ નેમના લાક્ષણિક, અને અમ સરખાને તોજરા પ્રિયકર, બહુલપ્રિયપણાથી રંગભૂમિ વિશે કાઢેલા ગગનમાં મનનીય બહે આચાર્યીય લદ્દમારે.

૧. એને વિશે વિસ્તારથી લખવાની જરૂર છે. એ ૧૯૩૮ના એકાદ અંકના પ્વનિખંડમાં લખવા ઈચ્છા રાખી છે.

૨. ત્યાર પછી, (૧) 'નવચેતન'ના ગણ મોડા માસના અંકમાં રા. અમૃત વસંતની લેખમાળામાં; (૨) ફોબર્સ-સુભા પ્રકાશિત ગુજરાતની પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાં; (૩) એ જ સંસ્થાના ત્રિમાસિકના ચતુર્થ અંક (પ્ર. ૨, અ. ૪) માંના પ્રો. કાલાપેરીના લેખમાં તો નારાયણ સહિત વધુ આક-૫' ઉપર: આ મુખ્ય લખાણો બાજવામાં છે. ફેટલો: લક્ષ્મી રા. રત્ન-મહિરાવના 'પ્રચલન'રૂપસરસ્વતી વિરોના લેખમાં અને રા. ન્દાનાલાલ કવિદત્ત દલપતરાયજીનાં સારઆતર્તા પાનામાં પળું છે. આખો વિષય દછ વધુ રોધારો એ જુદી વાત પળું ઉપરનાં સર્વ લખાણો દ્વારા બે ભજવામાં આવે છે તેનાથી થતા 'મુશ્કિલિત ગુજરાતીઓ પળું અભવધા દોવાની ખાલવી રાખી રાણ. તેમને બહીતા કરવા, તર્તમાનપ્રેરેએ ઉપારૂઠ નવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ ફરતી કરવાનું કર્તવ્ય બલવધું બેઠિએ.

૪. રૂપલેખાઃ લગવાનલાલ લ. માંકડ, સજ્જોટ (૩. ૧). રસિક વિદ્વાનોએ સત્કારેલી 'રૂપલીલા'ના કવિનો આ નવો સંગ્રહ છે. સ્વ. 'કાન્ત', રા. ન્હાનાલાલ અને લલિતજીની પછી થોડા જ કવિઓને સહજ બની છે તેવી ભાવની સુકુમારતા અને સ્વરમાધુર્ય આ સોએક જિમ્મીઓમાં છે. ઘણાંખરાં ગીતો રાગમાં છે અને દરેકનો રાગ સાથે આપ્યો છે. અર્ધા જ પાનાની લાક્ષણિક પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે કે આ કાવ્યકૂટો "સુગંધી દરો તો એના અનેક શાહક એની કદર કરો નહિતર—" પણ અમને એ વાક્ય પૂરું કરવું ગમતું નથી; કેમ કે છોડી દીધેલા ભાગમાં સૂચવાયેલી વિચાર અમંગળ જ નહિ, અકારણ છે; આ મનોહર કૂટોમાંનાં કેટલાક—'તારે કંઠે' અને બીજાં ઘણાં—તો એટલાં સુભગપણે માદક સુગંધવાળાં છે કે શાહકભરો તેની તરફ આકર્ષાયા વિના રહે જ નહિ, જે કાંઈને પરિચિત વિષયો પરના છતાં તાજગીદાર કાવ્યોનો રસાસ્વાદ લેવો હોય તેઓ આ નાની નિરાડખર પુસ્તિકા વાચ્યા વિના, એમાંનાં હૃદયંગમ ગીતો પુનઃપુનરપિ લલકાર્યા વિના રહી જ કેમ શકે ?

૫. લેડી વિદ્યાળહેન—મહિમહોત્સવઅભિનંદનમંથઃ હીરા-લાલ ત્રિ. પારેખ (લે. વિ. મ. મ. સમારંભની સમિતિ, અમદાવાદ; ૩, ૧૧૧).—સર્વસામાન્ય વિષયો પરતું કોઈ કોઈ લખાણ ('સુન્દર-મૂ'ના કાવ્ય જેવું, રા. નંદનાય દીક્ષિત અને રા. ગુટલાલ મુવતા લેખો જેવું) સાથે બીજાં સામાન્ય. પણ આ ગ્રંથનું ખરું મહત્ત્વ ગ્રંથવિષયને અપાયેલી માનાંજલિ તથા વાવાજલિનાં લખાણોને લીધે તથા તેમણે પોતે બીજા ખંડમાં લખેલાં તેમનાં નિકટના સ્વજનો સ્નેહીઓ વગેરેનાં "સ્મૃતિચિત્રો"ને લીધે છે. એ ચિત્રોવાળો આખો જ બીજો ખંડ અર્વાચીન ગુજરાતી સંસ્કારિતાના એક ગૌરવાન્વિત પ્રકરણને કાયમી રૂપ આપતો હોય આજે તેમ ઇતિહાસકાર માટે પણ એનું મૂલ્ય મોટું છે. ગ્રંથવિષયક સંખ્યાબંધ ચિત્રો ઉપરાંત, લેખમથાળે લેખકની છબિ, એ વિશેષતા એક ગ્રંથની અંદર અહીં પહેલી જ વાર દેખા દે છે.

૬. વહેમીઃ—સ્વ. બ્યોમેશચંદ્ર જ. પાઠકજી (શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજી, સુરત; ૩. ૧૧૧).—માત્ર અર્ધા કલાકમાં વાંચી લઈએ તેવું નાનકડું રમૂજ નાટક. એનો સારાંશ અહીં આપવો એટલે વાચકની મન પહેલેથી લૂંટી લેવી; એ પાપમાં નહિ પડીએ. એટલું જ કહીશું કે મુખ્ય વસ્તુ ગુજરાતી

જીવનનો એક પરિચિત બનાવ છે અને તેમાં એક વિશેષ, નવો અંશ હિમેરી કર્તાએ વસ્તુને અસરકારક ઢંઢાથી બહલાવ્યું છે. સ્વ. ભાઈ બોમ્બેશભાઈની વાર્તાલાપની ઢંઢામાં જે મોહકતા હતી, જે એમના વ્યક્તિત્વમાં હતી અને બધાં લખાણોમાં છે, તે આ અવસાનોત્તર સુકૃતિમાં પણ પ્રકાશે છે. એમની કલમની આવી વધુ પ્રસાદી અપ્રસિદ્ધ હોય તો એ પણ જરૂર પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ.

વિશેષનો માટે

૭. ગૃહવિધાન: વીરેન્દ્રરાય ચ. મહેતા. (ઘડેરસુધારણા કચેરી, ભાવનગર).—સંખ્યાબંધ નકશા દોષકો વગેરે સહિતનો, મોટા આસારે બસો પાનાંનો અને મોટા અક્ષરે યજ્ઞેલા સફાઈબંધ છાપકામવાળો આ અંથ ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચકોને એ પ્રકારનો માત્ર પહેલો નહિ, માનાઈ અને ધ્યાનપાત્ર અંથ છે. કર્તાનું નામ હવે કાઠિયાવાડ બહારના શિષ્ટ ગુજરાતી વાચકોને પણ પરિચિત છે, કેમ કે લાઠીઅમદાવાદનાં સાહિત્ય-સંમેલનો વખતનાં એમનાં વ્યાખ્યાન-નિબંધોએ તેમનો ભારતીય કલા માટેનો જાડો પ્રેમ અને વિશાળ અભ્યાસ આપણને બતાવી આપ્યો છે. પ્રકૃત વિષયની એ જ તત્ત્વદષ્ટિ, એ જ દેશપ્રેમ અને એ જ વ્યવહારકૌશલ, મકાનો કલાયુક્ત તેમ જ સગવડબધાં કેવી રીતે બાંધવાં એ વિશેના આ અંથમાં પ્રગટ થતાં આપણે જોઈએ છીએ. ના. ભાવનગર નરેશની નવા ઉપનગર કુણ્ડનગરની યોજનાને અંગે તૈયાર થયેલા તો પણ થોડા ધટતા ફેરફાર સાથે કોઈ પણ સ્થળે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા એકેએક બીણી વિગત સહિતના આ મૂલ્યવાન અંથ માટે ભાવનગર રાજ્ય અને કર્તાને અભિનંદન આપતાં આનંદ યાચ છે. કિંમત છાપી નથી પણ પાંચ કે સાત રૂપિયા હરો એમ ધારી શકાય.

૮. નરસિંહરાવ ભાષાશાસ્ત્રી: વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, એમ. ટી. બી. કોલેજ: સુરત (૩૧. ૦).—“સખ્દ જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુની રચના” એક સિદ્ધદરત વનસ્પતિવિદ્યા બીણવટથી તપાસનાર, અને એ રીતે “ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના એકેએક પ્રદેશમાં અદ્ભુત પરિશ્રમ લઈ કરેલું” અનુગામીઓનો અન્વેષણપંથ ઉઘાડવા અખડ દીપક જેમ જગતું એતદ્વિષયક જીવનસમર્પણમય મહાકાર્ય કરી જનાર સ્વ. નરસિંહરાવની એ ચિરસ્મરણીય ભાષાસેવા આ મોટાં પણ સોળ જ પાનાની ઉપયુક્ત અને સંપ્રદાયીય પુસ્તિકામાં સૌંતસાદ તેમ જ સવિવેક મૂલ્યાંકન, સંક્ષેપે હતાં પૂરતા હોવાથી અને અભ્યાસકૃતિથી,

પામે છે. એવા મહત્વના મૂલ્યાંકનવાળા આ વિષયના સર્વપ્રથમ પ્રસ્તુત નિબંધમાં વિદ્વાન નિબંધીએ પ્રારંભપૃષ્ઠે આપણા પ્રાચીનોના ભાષાભ્યાસને યાદ કરી, નરસિંહરાવ પહેલાંની એ ભાષાતની ગુજરાતમાંની સ્થિતિનો સ્પર્શ કરી, એમના કાર્યની સમીક્ષા કરતાં, એમના નિષ્કૃષ્ટ અસુક અસુક પ્રશ્નોને અંગે શા છે, ખીજા વિચારકો કે લેખક પોતે ક્યાં એ નિષ્કૃષ્ટ સ્વીકારે કે ભુલ પડે છે, વગેરે જે વિશદતાથી સદૃષ્ટિ વિચાર્યું છે, તે એમનો આ વિષયનો નિકટનો નિત્યપરિચય અને તદ્વસ્પર્શતા બતાવે છે. ઉચ્ચતર ભાષાભ્યાસમાં રસ લેનાર વિદ્યાર્થી તેમ જ ખીજા અભ્યાસીને પુસ્તિકા ઘણી ઉપયોગી થાય તેમ હોવાથી, તેમનામાંથી કોઈ જ એ વસાવવા ચૂકે નહિ એ ઈચ્છે.

૬. નવમી અને દશમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ (મંત્રો, ગુજ. સા. પરિ., ગુજ. વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ; ૨. ૩):—વિદ્વાતા વિચારશીલતા અને શૈલીસોદ્ધવઃ ત્રણેની દૃષ્ટિએ, નવમી પરિષદના પ્રમુખ આચાર્ય આનંદરાંકરનું વ્યાખ્યાન એ આ દળદાર ગ્રંથનું અમોઘ આભરણ છે. વિભાગી અધ્યક્ષોનાં વ્યાખ્યાનોમાં પહેલી પંક્તિના માનને લાયક ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનવિભાગનું દિ. જ. નર્મદારાંકર દે. મહેતાનું, ઇતિહાસવિભાગનું રા. જ. મોરીરાંકર શ્રીકાનું, અને 'કાવ્યની રાક્ષિ' એ સાહિત્યવિભાગવાળું રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકનું એટલાં છે. દશમી પરિષદના સ્વાગત-પ્રમુખ રા. અંબાલાલ જાનીના વ્યાખ્યાનમાં પણ નડિયાદ વિશેની જે રસિક માહિતી છે તે સુવાચ્ય છે. નિબંધવિભાગ દ્વેષની પરિપટ્ટોમાં બનતું નય છે તેમ આલુસરખી સપાટીવાળો છે. કેટલાક તો સારા લેખ કહેવાવાને પાત્ર પણ નથી. આ રીકાની મર્યાદામાં ન આવે તેવા જે આઠદસ છે તેમાં મુખ્ય મેસર્સ કરાવલાલ ધ્રુવ, સુખલાલજી, રસિકલાલ છા. પરીખ, કાલેલકર, માનરાંકર મહેતા, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, દુર્ગારાંકર શાસ્ત્રી: એ આપણા કેટલાક અગ્રણી સામ્યીય લેખકોના છે, જે પરિષદની આગર થોડીઘણી પણ રાખે છે. આપણા આષા ગ્રંથોમાં રહેતી ગ્રંથ-ધડતરની (પાને પાને, નિયમ તરીકે અને સળંગપણે, વિષયનું નામ જ કેટલેક દેકાણે નથી વગેરે) ખામીઓથી ટવાઈ જઈને એ મૂંઝે મોઢે નિભાવી લેતાં શીખ્યે જ છટકો છે એમ લાગે છે. આ અધુરું છતાં, ઉપર જે સારાં અગા આ વ્યાખ્યાન-નિબંધસંગ્રહનાં ગણાવ્યાં તેને લીધે આ ગ્રંથ દરેક કોલેજના અને ઉચ્ચતર વિદ્યાસંસ્થાને પોષતા સર્વ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહમાં હોવો જ નેહએ એમ કહેવામાં સંકોચ રાખવાનું

કારણ નથી. એ ઠીક ઠીક મોડો પણ અંતે બહાર પાડ્યા બદલ અભ્યાસીઓ નડિયાદના કાયકરોના ઝણી છે.

વિદ્યાર્થીઓ બાળકો વગેરે માટે

૧૦. જોડેર: ધીરજલાલ ધ. શાહ, (ગુર્જર અંધરત્વ કાર્યાલય, અમદાવાદ; છ આના)—વસ્તુ કર્નલ ટોડ અને મ. મ. જોરીશંકર ઓઝાના મઘોમાંથી લઈને નવેસર લખેલી સાત દૂંઝી વાર્તાઓ, બાળકોને રાજપૂત યુગના કેટલાક બનાવો તથા લક્ષણોથી પરિચિત કરવામાં કામ લાગે તેઓ સંગ્રહ. વાર્તાને છેડે પ્રત્યક્ષ બોધ સારથી તેની લણી ઉમિલતાથી આંગળી ચીંધી હિસા રહ્યાની આપણા એક પ્રસિદ્ધ નવ-લિકાકારની અસાધ્ય નિર્બળતાના કર્તા કેટલીક વાર બોગ બને છે એ ખેદકારક. વાર્તાકલા પર પણ વધુ હાથ બેસવાની જરૂર છે. પ્રયત્ન કરો તો સફળતા અસાધ્ય નથી.

૧૧. નવલિકાપુષ્પે: માળા ૧ ને ૨: શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ (ધ જનરલ બુક ડીપો, મુંબઈ; આના ૧૨ ને ૧૪).—અનુક્રમે દ્વાદશ અને રોજ નવલિકાઓના આ સંગ્રહો માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તેની ઉપરનાં ધોરણોમાં સ્થિત વાચન તરીકે વાપરવા માટે, દૂંઝી પણ ઉપયોગી પ્રસ્તાવના, લેખકો વિશેની માહિતી અને જરૂરપૂરતા શબ્દાર્થ સહિત યોગ્યતામાં આબ્યા છે. સંપાદક લાંબા સમયના શિક્ષણાનુભવી છે એટલે શાલેય પુસ્તકો તરીકે તો સતિવેક જૂંધાયેલી બને સુગંધી માલાઓ આદુલાદક છે જ; ઉપરાંત, ૨૧. અંબાલાલ દેસાઈકૃત 'શાંતિદાસ' નો છલ્લોદ્ધાર અહીં થયો હોવાથી, તેમ જ 'ચક્રવાકનું બેડું' (નરસિંહભાઈ પટેલ) કે 'જીવિયન' (ચન્દ્રવદન મહેતા) જેવી સમકાલીન સારી પણ દુર્લભ પૂરતી પરિચિત નહિ એવી રચનાઓ પણ આમાં હોવાથી, બને સંગ્રહો સામાન્ય વાચકોને પણ આકર્ષક.

૧૨. પતંગિયાં: જમુ દાણી (સુંદર સાહિત્યપ્રકાશનમંદિર, મુંબઈ; આના ત્રણ.)—પહેલી આરતિ "બાળકો જૂંટવી મયાં" અને બીજી "દૂંધી ગયાં" એકલે આ ત્રીજી આપણને વધારામુદ્રણ સાથે મળે છે. સુસંપાદિત અને સુમુદ્રિત આ ૪૩ મીતોમાંનાં ધણાં બાળકોનાં માનીતાં યર્ષ પડ્યાં છે. આ હકીકત જ આ નાના રાસંગદની એવડી મોટી અને અસરકારક પ્રયાસ છે કે એથી વધુ મોઝ પણ અવલોકનકાર કરી રાકે નહિ. બાલજગતની આવી ઉમદા સેવા કરી

શકનાર સંપાદક માત્ર અભિનંદન નહિ, મીઠી હાથાને પણ પાત્ર છે એમ કહેવામાં માત્ર નવીનતા નથી—અત્યુક્તિ પણ નથી.

૧૩. ભારતના ઇતિહાસની વાતો, ભા. ૧ : ૨. અક્કડ (કરસનદાસ નારણદાસ એંડ સન્સ, સુરત; ૭ આના). ઇતિહાસનાં કેટલાંક અગ્રણી પાઠ્ય પુસ્તકો કરતાં “ જુદા દષ્ટિબિંદુથી અને નવી રચનાથી, ” પહેલા અંગ્રેજ કે પાંચમા ગુજરાતી ધોરણમાં અક્ષર શકાય તેવી રીતે, આ પુસ્તકમાં ૧૪ વાર્તાઓ મુસલમાન અને મોગલ સમયને લગતી આપવામાં આવી છે. હકીકતો પાયાદાર, પ્રસંગો ચિત્રાત્મક અને રીઝી રસ્યક હોવાથી પુસ્તક એનો હેતુ બર આણે તેવું બન્યું છે. કર્તા ઇતિહાસશિક્ષણને જે અગત્ય આપે છે તેનો ખ્યાલ તેમની વિચારપૂર્વક લખાયેલી પ્રસ્તાવના અને ‘ ઇતિહાસ રાખનારને ’ એ પ્રારંભભાગમાંથી આવે છે. ઉપયોગ ઉત્તેજન બંનેને પાત્ર રહ્યું હાય આ નાના સરખા પુસ્તકમાં થયું છે.

૧૪. સાહિત્યરત્ન, ભા. ૩: રમણલાલ ન. વકીલ (કરસનદાસ નારણદાસ, સુરત; ર. ૧-૨-૦).—આ નામની આપણી સૌથી જૂની સુમનમાલાનો આ સોથી નવો અવતાર-૧૪ મી આવૃત્તિ-આ પ્રકારનાં પ્રકાશનોમાં કેટલીક રીતે સોથી ઉત્તમ પણ છે. તે એવી રીતે કે સાહિત્યની રૂપરેખા અને લેખકો વિશે ઠીકઠીક માહિતી (એને હજી પણ વધારે સિલસિલાબંધ અને અદ્યતન બનાવી શકાય તો સારું.) ઉપરાંત, તેમની કૃતિઓનું ‘ ઘોઢુંધણું ’ ગુણદોષવિવેચન આ બે લક્ષણો આ પ્રકારના બીજા સંગ્રહોમાં કાંતો નથી હોતાં અથવા ઉપલક્ષ્યાં હોય છે, તેવું અહીં નથી બન્યું. આ અંગેને માત્ર ઉપયોગી નહિ રસપ્રદ કરવાની પણ સારી મહેનત સંપાદકે લીધી છે. નરસિંહ મીરાંથી માંડી, હમણાં સુધીના કવિ કે લેખકોમાંથી વીણણી પણ સુરુચિથી, વિવેકથી અને વૈવિધ્ય બળવાને કરી હોવાથી, સંગ્રહ હેતુસાધક અને આદરણીય બન્યો છે.

—વિ.

પરિચાલિકા : ૨

[નૂતન (‘ રીસન્ટ ’) ગ્રંથો પરની આ નોંધ માટે ૧૯૩૬ના વર્ષના સમીક્ષક ગ્રો. ડોલરરાય માંકડના બ્યાખ્યાન પર મુખ્યત્વે આધાર રાખ્યો છે, એ વર્ષમાં અમને મળેલા ગ્રંથોમાંથી જે વાંચી

કે જોઈ લીધા છે, પણ જેની પર હજી લખી શકાયું નથી, તેની પર તેમણે અમારા મતને તત્ત્વતઃ મળવું આવે તેવું વિવેચન કરેલું અમે એકથી વધુ સ્થળે જોયું; આ કારણે, એવા કેટલાક અથો પર અમારી વધતી જતી બ્યવસાયિતાને લીધે લખવાનો વિશ્લંબ થયા કરે, તેના કરતાં આ રીતે લખી વાચકોને અંધપરિચય કરાવવાનું વધારે યોગ્ય લાગ્યું છે. જ્યાં સમીક્ષકજીવંધુનાં અખંડ વાક્યો કે પદો લીધાં છે, ત્યાં ઉદ્ધર-ચિહ્નો વાપર્યાં છે; એ સિવાય કોઈ વાર એમના શબ્દો તો કોઈ વાર એમના લખાણનો સાર મૂકેલ છે. અંચનામકમ મૂળ પ્રમાણે રાખ્યો છે. એ સમીક્ષામાંનું અંચવાર વિવેચન વર્તમાન-પત્રોમાં મુદ્રિત થયું નથી; અને હમણાં બે'ક માસ પર પ્રગટેલી 'કાર્યવહી' અમારા ધણા વાચકો સુધી હજી પહોંચી હોવા સંભવ નથી. આ કારણે પણ, વિદ્વાન સમીક્ષકની સમતાયુક્ત મનોગમ વિવેચનપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપવામાં નીચેની નોંધ યોગ્યધણી ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.]

૧. નાવિક અને રૌદ્રપ (વજેશંકર ઠા. પટેલ) : બે રૂપક-પ્રધાન અધ્યાત્મવિષયક ખંડકાવ્યો. " સામાન્ય રીતે એમના ઇન્દ્રિય ધડતર પ્રવાહી કરતાં રૂઢ શૈલીનું છે. છતાં ઇન્દ્રિય ઉપર કવિનો દાઢ ઠીક બેઠો છે એમ કહી શકાય..." " કવિનું ચિન્તન રૂઢ મૂળમાંથી ઉપજે છે પણ નવીન ઢબે ચાલે છે." અતિશ્લેષાણે વિચારમાંશીર્ષમાં સિધિલતા. "...આ વર્ષના ગરીબ કાવ્યસાહિત્યમાં આ કાવ્યનું પ્રકારાન અગત્યનું ગણાય."

૨. જીવંત જ્યોત (ગોવિંદ દ. પટેલ) : બે પીરાણિક ને રાત્રપૂતી ખંડકાવ્ય. " ભાવનિરૂપણ સુમન." હૃદયસંવાદક ભાવો એ સબળ અંશ, પણ સાવાઈદ વગેરે બાહ્ય સાધનો એ નિર્બળ અંશ. " એકંદર અસર બરાબર લેકતી નથી."

૩. સ્મરણુસંહિતા (સ્વ. નરસિંહરાવ) : બીજી આવૃત્તિ. અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં " આ કાવ્ય જેમ લંગ્લમાં, વિષયમાં, ઇન્દ્રિયમાં તેમજ શુણ્ણત્વોમાં મોખરે આની જગ એટલું વિશિષ્ટ."

૪. કુમારસંભવ, સમશ્લોકી અનુવાદ (નાગરદાસ અ.

પંખા) : સ્વરણ અને આવકાર્ય; મૂળ કાવ્યને વફાદાર, “ સામાન્ય-જનો માટે ઉપયોગ્ય. ” મૂળની ચાંચા ને મધુરતા જેવા શુભ ભાષાંતરમાં આવ્યા નથી એ આની મર્યાદા.

૫. સુખમની, શીખ શુભ અર્જુનદેવકૃત: ભક્તિકાવ્યના અંતરુ ભાષાંતર. ભાષાંતર છતાં વાક્યમયનું સમૃદ્ધિકર, કેમ કે “ એનાં દરેક પદમાં ભક્તિવૈરાગ્ય ભર્યા છે, ” શીખધર્મ સમજવામાં ધણું ઉપયોગી. શીખમક્તિ અને કવિ વિદ્યેનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત અંતરુ મૂલ્યવત્તામાં વૃદ્ધિકર.

૬. રસજીવન (યરાવંત પંડ્યા) : સંવાદચિત્રાત્મક ચાર નાટકો, ગ્રેમ-લગ્ન-વિષયક; “ સિદ્ધદશા કરતાં સાધ્યદશા વધુ રમણીય છે ” એમ સમજવનારાં. “ આની ખૂબી વિચારવૈચિત્ર્યમાં છે, દૃશ્યતામાં નથી. ” અવ્યવસ્થા “ વિશિષ્ટ અખતરા તરીકે આવકારણાયક. ” સંવાદના પલટા કેતુહલપોષક; નાટકોના અંત સ્પષ્ટ નહિ કે ધ્વન્યાત્મક નહિ પણ માત્ર સૂચનાત્મક.

૭. તિમિરમાં અભા (કિશોરલાલ મરાઠવાળા) : ટોલ્સ્ટોય પરથી થએલું રસબોધપ્રદ વેશાન્તર. “ આવા સહૃદય વેશાન્તરકારો આવાં વેશાન્તરો વધુ અને વધુ આપણને આપે એકું હજીએ. ”

૮, ૯. દેશદીવાન, ઇન્કિલાબ: શુભવંતરાય આચર્ય. — “ પહેલી-માં આજથી દોઢસો વર્ષ પહેલાંના જામનગરના એક રતિમાવંત અને ભેરદાર દીવાનની કારકિર્દીનો ચિતાર છે, તે બીજામાં કચ્છમાં બારમાયાના કારમારને જન્માવનાર બનાવોનું નિરૂપણ છે ” એવો ઇતિહાસને વફાદાર છે એમ કતા કહે છે, એ વાસ્તવિક નથી. “ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ એક વાર ખેંચવી લઈએ તો સારી પેઠે કલાશુભ્ર અને રસસરપૂર દેખાતી આ નવલો ફરીફરીને વાંચવી ગમે તેવી છે. ”

૧૦. ગુજરાતનો ખુલાતો દીપક: નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી. ઐતિહાસિકતાવાળી હશે, પણ નીરસ નવલકથા. શૈલી ભારેખમ, સંવાદોમાં લંગાણ અને ઉપદેશમયતા. વાર્તાકળાનો અભાવ. કવોએ પોતાની નવલકથા લેખનના વિષય માટેની યોગ્યતા વિચારી જણાવી નથી એ ખેંદનો વિષય.

૧૧. સંજીવની: સોપાન—“ સીધા અને સરળ ભેરમરી શૈલીમાં લખાયેલ. ” ...વાર્તાસત્ત્વ સાતત્ય જળવાય છે વિષય આકર્ષક,

નવલગુંદનક્ષમ. સંવિધાનકૌશલ વગેરે આયોજનગુણોની કચારા; એને કર્તા નાતકેળવણી દ્વારા દૂર કરી, સુંદરતર નવલરચનાઓ આપી શકે.

૧૨. રશિમ: રસિકલાલ જોષી:—નવલકથા. શૈલી હજી ધડતર-રૂપમાં. વરત મળતું. કેટલેક સ્થળે ઔચિત્યભંગ. અહીં પણ, હાથ નેમ, સંવિધાન કાયું. ભાષાશુદ્ધિ પણ જોશી.

૧૩. અખિલ ત્રિવેણી (ગિરીશ મ. બટ): પ્રત્યક્ષ કથનાત્મક શૈલીની ચક્રચતાવાળી, કેટલીક સિદ્ધિવાળી તથા મર્યાદાવાળી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. ખાસ કરી, મુખ્ય વાર્તા ‘અખિલ ત્રિવેણી’માં ‘‘કલાત્મક હમ્ય રવરૂપ નથી જતાં મનને પ્રસન્નતાથી ભરી દેતી’’ એવી એ વાર્તા ‘‘આપણા સાહિત્યમાં લાંબા કાળ સુધી વંચાય તેવી બની છે.’’ વાર્તાઓમાં દાંપત્યજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોને વણત્તાં, ‘‘પ્રેમનો સતોષ’’ અને તત્ત્વનિત ‘‘સુખમય શાંત જીવન નિરૂપવામાં ન’’ આ સત્કારપાત્ર ‘‘લેખકને રસ છે.’’

૧૪. ધૂપદાની (વિનોદ બટ): દશ વાર્તાઓ, સાધારણ વસ્તુભાષાકલાવાળી, પણ વાંચની ગમે તેવી. ‘‘વસ્તુપસંદગીમાં વિવિધતા ... પ્રતિભાના ચમકારા, ... છતાં મળેમ વાર્તાવસ્તુ’’નો અભાવ; પરિણામે, ‘‘વાર્તાની રૂપ છ.પ ઊડતી નથી.’’ પણ અનિષ્ટ તત્ત્વો નથી માટે સામાન્ય વાચકને નવલિકાવાચન બણી આકર્ષવા માટે ઉપયોગી; તેથી, આવકારલાયક.

૧૫. યોગેશની વાતો: ‘‘હૃદયપ્રધાન અને બેધપ્રધાન’’ ૧૮ વાતો. ‘‘એનું સીધું સરળ કથન લોકરુચિને માફક આવે તેવું છે.’’

૧૬. પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ (રામચંદ્ર શુક્લ): યુરોપીયન નવલિકાઓનાં આવકારલાયક ભાષાંતર, ધણે સ્થળે ભાષાના પરદેશી વસ્તુવાળાં. આના કરતાં વધારે ધ્યાનથી કરવા નેહએ તે (નેમ, કેટલેક જાંચે આ) ભાષાંતરપ્રયોગો આવશ્યક, કેમ કે, તેથી ‘‘આપણા સાહિત્યસન્નકોની દષ્ટિ અને સ્ત્રેષ વિચાળ બનશે.’’

૧૭. રવિકિરણો (દિસનસિંહ ચાવડા): રવિબાણુની ૩૪ ભાષાંતરરૂપ નવલિકાઓ. ‘‘લેખના અને કવિત્વભરેલી શૈલી અને

મનવહુદયના શાશ્વત ભાવોને નિરૂપતું વસ્તુ આ નવલિખ્તઓને કલાકૃતિઓ બનાવે છે.”

૧૮. કીર્તિદા (ધન્ડુલાલ ગાંધી) : નવલિખ્તસંગ્રહ. બીજીઓને મુકાબલે ‘પાંદડી’નાં “પ્રસંગચિત્રો અને પાત્રચિત્રોમાં ... વધુમાં વધુ વિજય મળ્યો છે.” કર્તાની છત્રનદૃષ્ટિ સ્થિર નહિ, કલા પરિપક્વ નહિ, છતાં “સામાન્યથી જીંઘા પ્રકારની સિદ્ધિ” તો તેમને પરી છે.

અપૂર્ણ]

—વિ.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧. વાચનપ્રવેશ, સૌરાષ્ટ્ર વાચનમાળાઃ દિનકરરાય વિ. જાની (મેકમિલન કં. મુંબાઈ; બે આના) ૨. પ્રવેશિકા, ફ. ઈ. આર્દેસના ગુજરાતીનીઃ પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ (કરસન-દાસ નારણદાસ સન્ધ, સુરત; રા. ૧૧).—૩,૪. રતન, રમકડાંની ટુંકાનઃ ચન્દ્રવદન મહેતા (ધ. મહેતા, વિ. મુવ, ચ. મહેતા, મુંબાઈ; દરેકને રા. ૧)—૫. રઘુવંશ, સચિત્ર ભાષાંતરઃ નાગરદાસ અ. પંજા, વડવાણ સિટી (રા. ૨).—૬. ભૂગોળવિજ્ઞાન, ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારીઃ લોગીલાલ ગિ. મહેતા (ફોર્મસ ગુજ. સલા, મુંબાઈ; રા. ૧૧૧).—૭ જ્ઞેસેફ પિલ્સુત્સ્કીઃ હરિચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ; રા. ૧)—૮. તપોવન, ગોવિંદ હ. પટેલ (ગોરધનભાઈ કિ. પટેલ, પટોદરા; રા. ૧૧૧).—૯. પ્રાચીન ભારતવપથનું સિંહાવલોકનઃ વિજયેન્દ્રસુરિ (શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર; રા. ૧૧૧). ૧૦. ઠોણુ ક્યાં ? પ્રશ્નોરા નાગરજ્ઞાતિઃ (મહેરાકુમાર શ્રી. ભટ્ટ, મુંબાઈ)—૧૧. મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશઃ ગોપાલદાસ જી પટેલ (નૈન સા પ્ર. સમિતિ, અમદાવાદ; રા. ૧)—૧૨, ૧૩. સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ, ગિલ્ડુભાઈઃ વિજ્ઞાનના દ્રષ્ટાઓ, મોંઘી જાહેન (શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્ર. મંદિર, ભાવનગર; પાચ-પાંચ આના)—૧૪. છાયાઃ દુર્ગેશ હ. શુક્લ (ચાંપરડી વિ. હરેશ, કલકત્તા; રા. ૧૧૧).—૧૫. આવલી કાલઃ રામનારાયણ ના. પાઠક (અંજલિ મંદિરમાળા, અમદાવાદ; રા. ૪).—૧૬ દીપશિખાઃ અમીદાસ પ. કાણકિયા, મુંબાઈ;

તે મમા જમાનાના સ્મરણપાત્ર અને ઉપયોગપાત્ર પણ વીસરાયલા અંથો વગેરે પરનો ' દટાયલો ખળનો ' (રામમોહનરાય દેસાઈ). (૪) ગુણસુંદરીઃ અક્ષરપકાત્મક સુંદર રાસ ' પોયણી ' (અ. ક. ખજરદાર) અને સર્જનાત્મક વિવેચનનો એક ઉત્તમ નમૂનો ' કારુણ્ય-મૂર્તિ કુમુદ ' (પ્રો. અનંતસય મ. રાવળ). (૫) દાંડીઓઃ (નવલિકા અંક) રમૂજ ' જીવતાં સંપેતરાં ' (હરિપ્રસાદ બ્યાસ) અને ચિત્રકર-જીવનની વાર્તા ' દુનિયાની રીત ' (જનાર્દન ન્હા. પ્રસાદર.). (૬) નવચેતનઃ એક ઔદાર્યમૂર્તિની કીર્તિકથાત્મક ઐતિહાસિક નાટક ' કુંવરજી દેસાઈ ' (રમણલાલ વ. દેસાઈ); સાદી લખાવટથી ઉપયુક્ત માહિતી આપતો લેખ ' ચિત્રકલામાં રેખાંકન ... ' (કિરોજીરાઈ ર. મહેતા), સહૃદયતાપૂર્ણ વિવેચનલેખ ' હમારાંકર ' (નનઃસુખ-લાલ મ. ઝવેરી); ટાગોર (' અવિનાશ ') અને વેલ્ડસ્કેઝ (' પૂર્ણાંદ મ. ભટ્ટ) વિશેના પરિચયાત્મક લેખો; રસમરી નવલિકાના ' જયપુરી ખાંધણી ' (લલિતમોહન સુ. ગાંધી), ' તકા છાંપા ' (' આનંદેશ '), ' જલ્લાદ ' (હામોદર કે. ભટ્ટ) તથા લલિત સર્જનનો સુંદર નમૂનો નાટિકા ' પૃથ્વીનાં આંસુ ' (દુર્ગેશ શક્તિ). (૭) પ્રતાપઃ લાક્ષણિક રાસ ' પૂજનનો દીન ' (ન્હાનાલાલ ક. કવિ રમણીય ગીત) ' ગુજરાતજી ' (હમારાંકર જોષી); રસવત્વના એક મહત્વના સ્વરૂપ પર મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિનિરૂપ કરતો ' રસવૃત્તિની સ્વતંત્રતા ' (પ્રો. વિશ્વ-પ્રસાદ ર. ત્રિવેદી) ચિંતનલક્ષી " મહત્વના પ્રશ્નો " (' ભૂમકેતુ '); ઉપરાત ' રાવણ અને ધનુર્વેદ ' (સરદાર જ. પાઠકજી); ' જાહેર ખખર ' (જ્યોતીન્દ્ર દવે); ' હાલર વધે પછી ' (આચાર્ય દૂરકાળ); અને ' મારકલો સાંદ ' (આચાર્ય દિનકરરાય વેશ્ણવ). (૮) બે ઘડી મોજઃ (કેટલાંક ખૂણસૂરત ચિત્રોવાળો અંક); લખાણોમાં, ' ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગચ્છ ' (દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી); ' જોસલ જગનો ચોરટો ' (જ. મેઘાણી); ' ૧૯૫૪ ના રંગ ' (નિવૃત્તાર્થ મહેતા); ' રંગોલ રૂપરંગ વસ્ત્રમંદાર ' (ચન્દ્રવદન મહેતા) અને ખીલ કેટલાંક સારાં છે. (૯) મોજમજાહઃ ' કલાપીનું હૃદય ' (રાંકરપ્રસાદ જ. રાવળ); ' આપણી રંગમૂર્તિ '

૧. પ્રકાશકંડારી દિનને આમ ગરીબ જનાવી દીધો દરો વિદ્વાન કવિએ કે ઉતાવળિયા મુદ્રકે ?

(જયશંકર 'સુન્દરી'); 'બોલપટ્ટી કલા' (રામચંદ્ર દા. શુભ). (૧૦) લોકવાણી: 'અવિનાય' (વૈકુંઠ ચાહ); 'ચંદ્રે જતો' (પ્રો. બ. ક. ઠાકર); 'સૂરતમાં જટરને બાણે-૧' (પ્રો. મંગેશરાય જ. પાઠકજી), 'પગરણુ' (ચરણંદ શુભ); 'માર' નામ નદિ હોયો' (પ્રીતમલાલ મજમુદાર); 'વન્દિપ્રવેશ' (બારકર વઢોરા); '...ગુજરાતનો એક તપસ્વી' (મણિભાઈ દિવેદી); 'તારકને' (ચંદ્રિકા પાઠકજી); 'મિલન' (ચંપાલાલ દા. બચસ); 'દેવતાં ધામ' (જય.ત્રિયા શુભ); 'ગીરાં' (રમણલાલ હમરવારિયા).—આ લખાણુયાદી અઢોના પ્રતિનિધિરૂપ લખાણુની યાદી તરીકે પણ ઠીકઠીક અધૂરી છે; પરંતુ એ પરથી વાચકોને ખ્યાલ આવશે કે ગુજરાતી સામયિકોના દીવાળીઅઢો કેટલુંક એટું વિશિષ્ટ સર્જન અને ચિન્તન આપણા વાહનયમાં હમેરવામાં સાધનબૂત થાય છે, જેવાને માટે તંત્રીએ તથા લેખકોને અભિનંદન આપ્યા વિના ચાલે નહિ. એ પ્રમાણે એ આપી, એ સર્વ બંધુએ આવડી દીવાળીએ આનાથી પણ સારું કાપું કરી બતાવે અને અને બહુધા એમના નામોઆચારથી નહિ અટકતાં એ કાચું પર ગુણુદર્શી વિવેચનાત્મક લેખ લખી શકીએ એમ અંદાજરણુથી દિઢીએ હીએ.

છીજ અઢો

સીધી પટેલા તેડ, નૂતન ('રીસંટ') તણુ વિશેષાઢો: ઉમ્મિનો નવલકથા અંક, જેવું હતમાંજ છે 'પવન ને પ્રાયમિત' એટલે કે રા. ભાઈ વિશ્વનાથ મ. બટ સરખા સિદ્ધદસ્ત બ.પાંતરનારે ગુજરાતીમાં લતાદેડું દેવોનું ફૂલ 'સ્કાકેટ લેટર': શારદાનો પ્રવાસઅંક, જેમાં 'ત્રિરનારને જરણે' (લિપિત વૈદ્ય), '...દક્ષિણ આફ્રિકા' (ચેક નાનજીભાઈ કા. મહેતા) તથા પ્રવાસેતર વિષયનો પણ સુવાચ્ય 'સાહિત્યના સ્વખંદ્રધાને' (પ્રો. ચંકરલાલ મં. ય.સી) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે; અને વૈદ્યકકથતરનો બ્લડ-પ્રેશરઅંક, જેમાં એ વિષયનાં વિવિધ દર્દિનાં માર્ગદર્શક લખાણુ છે.—૫ઠી લઠલેખવાં જ્ઞેએ ચિસણુ તથા બાલસુદિનાં મળીને આ પાંચ સામયિકો: નૂતન દિવાળુ—(નવે—દીસે.) જેમાં 'કલ્પનાચિન્તન અને તેડું સ્વરૂપ' (રણુગો:જી દેસઈ) ખાસ વાંચવા જેવો છે અને જેમાંનાં ત્રિભુભાઈ-

સમારંભ વિરોધો રસિક વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત સચવાઈ રહે તેવા રૂપમાં આપણને મળે છે; ધ હનુમાલ જર્નલ (ઓક્ટો.) જેની વિરોધતા તરીકે, વિદ્યાર્થીમાત્રને માટે ચારિત્રવિકાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ના- પોરગંદરનરેશનું વ્યાખ્યાન તથા એ રાજ્યના વિદ્યાધિકારી શ. છોટાલાલ માંકડનું મહત્ત્વના શિક્ષણપ્રશ્નો અદ્યતન અને વ્યવહારુ ભાવનાદૃષ્ટિએ નિરૂપતું વ્યાખ્યાન, એ બંને તરફ વાચકોનું લક્ષ દોરતું એ અમારી મીઠી દુરજ બને છે; સાવનગરની આદ્યેસ દાઉ- સેસની નવી અને નાની રી, કેમલપ્રસાદના દીપિકા, જે નવા સહયોગીને આવકાર આપતાં આનંદ યાચ છે, જેમાં શિક્ષકોના વિચાર અને વિદ્યાર્થીઓના હૃદયોદ્ધારનો આપણને સારો પરિચય યાચ છે; નડિયાદથી નીકળતું તોરણ, જે પણ નવું માસિક હોઈ, લાંબા વખત સુધી “ બાળકુનિયાના વિધવિધ પ્રદેશોમાં વિહાર કરતું ” રહે ” એમ ઇચ્છીએ છીએ; અને એક અત્યંત આશાસ્પદ કિરોરના અકાળ મૃત્યુની પુણ્યસ્મૃતિમાં નીકળેલો વાચનનો “નરોત્તમરમારક અંક”. હવે જોઈ છે અરુણ: નાઈરોબીથી પ્રગટતા એ વાર્ષિક પત્ર માટે એના સર્વ કાર્યકર્તાઓને ધન્યવાદ થઈ ગે. કેમ કે તેઓ અને તેમનો લેખકમણુ એટલે દૂર રહે રહે પણ માતૃભાષાસેવા બૂદ્ધિ નથી અને અહીં કેટલાંક તો મનનીય લખાણો-સામાન્યતઃ એ પ્રદેશના વેપારી વાતાવરણમાં જેની સાગ્યે ખાશા હોય તેમાં લખાણો-દ્વારા એ બલવી છે. મુખ્યત્વે કાબ્યાંક બનેલી નવેંબરની લાલિત્યસર સુહિલુ પત્રિકા; ડૉ. આર.સેલ વિરો તેમ જ બીજું સંસ્કાર- પોષક વાચન ધરાવતું, સાવનગરથી નીકળતું (ડીસેંબરનું) ન્યોસિ; લલિતજના કાબ્ય તથા “જાણજીવનું મહત્ત્વ” (હનુમંત- પ્રસાદ પોદાર) વડે આકર્ષક બનેલું કરાચીનું આહુતિ (દીપોત્સવો અંક): એટલાંને અંતમાં ગણાવી આ અહુતી કૃતાવળી નોંધને પૂર્ણહુતિ પમાડીશું.

દવનિ

એ દુઃખદ અવસાન

૧૯૩૭ ના વર્ષે પોતાના ભાગે નરસિંહરાવજી (જાન્યુઆરીમાં) અને માનશંકરજી (ઓગસ્ટમાં) એ બે સંમાન્ય વાહનમયસેવકોનાં અવસાન તો નોંધાવ્યાં જ દતાં. એ જ વર્ષે ખતમ થતાં થતાં

એના છેલ્લા માસમાં એ જ પ્રદેશના આપણા જે વધુ સેવકોને પણ આપણી વચ્ચેથી હાવી લીધા છે એની સખેદ તોંધ સહ્ય છે. હીસેખરની બારમી તારીજે એક કુશળ શિક્ષક, લેખક અને વેદાંતપ્રેમી રા. શંભુપ્રસાદ શિ. ગહેતાનું ભાવનગરમાં અને હીસેખરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં આપણા સુપ્રસિદ્ધ વક્તા પેત્રકાર અને લેખક રા. ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યાનું નડિયાદમાં અવસાન થયું. આ સખનાર અને તેની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે બંને મુરખીઓની નિરંતર અને હિમાવંત સદ્ગતુભૂતિ હતી, એટલે અંગતભાવે પણ બંનેની ખોટ એને લાંબો સમય વર્તાયા કરવાની. જેવી હરિ-હચ્છા. બંનેનાં કુટુંબીજનોને અમારી તરફથી આશ્વાસન આપીએ છીએ. સદ્ગત આત્માઓ પ્રભુના અક્ષરધામમાં અખંડ શાંતિ પામે.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગયા અંક પછી મળેલી નીચેની વિશેષ મદદનો આભાર-સહ સ્વીકાર કરીએ છીએ: ૧

૧. એક સદ્ગતુભાવક	૩. ૫૦
૨. રોક નાનજ પ્રમુદાસ, પોરબંદર	,, ૩૦
૩. ,, કાસમભાઈ હસમણલ	,, ૨૫
૪. ,, પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજ, મુંબઈ	,, ૨૫
૫. ,, બાણુજીલવજીધીવાળા પોરબંદર	,, ૨૫
૬. ,, નારણદાસ કુંગરરી	,, ૧૦
૭. રા. સામજીરાવજીવીરાણી	,, ૧૦

૨. ૧૭૫

૨. ઉપરાંત, સુરતમાં તા. ૧૨-૧૨-૧૯૪૭ ને દિને 'માનસી'ના સાબાથે 'શ્રૃંગી ઓ' એ પ્રદક્ષન ભજવાયલું, તેમાંથી રૂ. ૧૫ મળ્યા છે. એ સાથે આપનાર રા. ચન્દ્રવદન મહેતા અને તેમના મિત્રોનો

૧. નામો પદેલાં રકમસંખ્યા પ્રમાણે ગણવી, પણ અકસાદિ કમે ગણ્યાં છે.

તથા જે જે 'માનસી'મિત્રોએ એ કાર્યમાં અમને સહાયતા કરેલી તે સર્વનો ઉપકાર માનવાની આ તક લઇએ છીએ.

૩. એ રકમો, તેમ જ ગયે અંકે કલમ ચોથીમાં નોંધેલી માસિક રકમઃ આ સર્વથી એ મુખ્ય લાભ થયા છે: લોનેની રકમનો અંકડો ૨. બારસોથી બિતરી સાડાનવસો પર આવ્યો છે; ગઇ દીવાળી આખર સુધીનાં (ખીજ વર્ષના ત્રીજા એકલે કે ગયા અંક સુધીનાં) પ્રેસબિલો પૂરેપૂરાં ભરી દઈ શકાયાં છે.

૪. એ લાભો ચાલુ રહી શકે—લોન ખતતાં સુધી દરે નવી લેવી પડે નહિ અને પ્રેસબિલ પણ મુકાબલે જોઈ અઢે—માટે અને લોનો ભરપાઈ થઈ શકે માટે આ અંકથી પાનાં ઘટાડવાં પડ્યાં છે. થોડું'ધણું' નિયમિત પણ એ રીતે જ થઇ શકાય તેમ હતું, કેમ કે પાનાં વધવા દઈએ તો જાપવાનું કામ લંબાતાં, આ ૧૬૩૭નો છેલ્લો અંક '૩૮ના જાન્યુઆરી કરતાં પણ મોડો થયા વિના રહત નહિ.

૫. એ ટાળવી સહેલ નહિ એવી મુશ્કેલી ખ્યાનમાં લઇ, જે લેખકર્તાઓનાં આ અંક માટે જ ખાસ આગ્રહભરી વિનંતિ કરીકરી મંગાવેલાં લખાણો પણ આ અંકમાં આપી શકાયાં નથી તે માટે તેઓ દરગુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ. વાચકો પણ ખાતરી રાખે કે આવતા અંકનો સમૃદ્ધ ધ્વનિખંડ એની આ અંકમાં વર્તાતી જોડનો પૂરેપૂરો ખંગ ત્રાળી દેશે. 'મંજુષા'નું પણ તેમ જ.

૬. એ આવતા અંક મેટિ ભાગે તૈયાર હોવાથી અને આ અંક પછી તુર્ત જપાવા માંડવાનો હોવાથી, ફેબ્રુઆરીમાં પહેલી તકે એ પ્રગટ થઇ શકશે.

૭. આમ હોવાથી, અને આ અંક સાથે સર્વ ગ્રાહકોનાં ખીજ વર્ષ આખર લગી જ પહોંચતાં હતાં એ લવાજમો પૂરાં થયાં હોવાથી, જેમણે વધારાના વી. પી. ખર્ચાંધી ખચકું હોય, તેમણે આ અંક જાન્યુઆરીના પૂર્વાર્ધમાં તેમને મળી જતાં,

અરબી હુકુ નહીં જાણનારને ઇસ્લામ સમજવા ગુજરાતીમાં
અગ્નેઃ પુસ્તક

—: ઇસ્લામની ઓળખ :—

કુરઆને શરીફનાં અરબી સુરાઓ ગુજરાતી અક્ષરોમાં આપી,
તેના ગદ્યમય ભાષાન્તર અને વિસ્તૃત રીકા સાથે, ભાષાન્તરરૂપ
કાવ્યો અને અન્ય ઇસ્લામી લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૧) પોસ્ટેજ જુદું. *

: ઠરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો :

વિવિધ માસિકો અને અન્ય પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ ગદ્ય ચૂકલાં કાવ્યો
અને લેખોનો સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું.

જાને પુસ્તકોના કર્તા—

ઠરીમ મહમદ માસ્તર, એમ. એ. એલએલ. બી.

સેરાન્સ જડજ, ભૂનાગઢ.

મગવાનું ટેકલું:—કર્તા પાસેથી અને બન્નીતા બુકશેવર પાસેથી.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન કું

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રાફ "Stoneslab"

રોડીંગ એજન્ટ:—

ધી એસોસીએટેડ સીમેન્ટ કંપની લીમીટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,

સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, આરમિનાર, વગેરે.

રોપીસ્ટ:

ખોમ્બે પોટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમીટેડ

સીરમીક ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ, સેનીટરી વેર, ક્ષાયરક્ષર્ષ

શુદ્ધ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોટરીઝ.

પહેલી તકે નવા લવાજમનો મનીઝોડર એ જ માસના ઉત્તરાધમાં કરી દેવા કૃપા કરવી. ફેશ્યુઆરીની પહેલી તારીખ સુધીમાં લવાજમ નહિ ભરાયાં હોય તેમને એ માસના પહેલા ૩ જીમ અકવાડિયામાં આવતા અંકનું રૂ. ૫-૫-૦નું વી. પી. થશે, જે સ્વીકારી લેવા વિનંતિ છે.

૮. મનીઝોડર રૂ. ૫) નો કરશે; એ આપનું ૧૯૩૮ના આખા વર્ષનું લવાજમ ગણાશે; સરનામામાં આ રાખેલ લખવાઃ વ્યવસ્થાપક 'માનસી' : આનંદ પ્રેસ, રજીસ્ટ્રેશન રોડ; ભાવનગર- અને કુપનમાં પોતાનું નામદામ તથા ગ્રાહકનંબર લખવા કૃપા કરવી. આપના શહેરમાં 'માનસી' ની શાખા હોય તો ત્યાં લવાજમ ભરી, એ સંબંધી ખબર ઉપલે સરનામે ભાવનગર અચૂક આપવી.

૯. (૧) આ અંકમાંના મ. ન. દ્વિ. વિશેના લેખ અંગેની ખુલાસાનોંધ બાકી રહે છે તે આવતામા છપાશે; (૨) નિકપ-વિભાગના પહેલા તે ત્રીજા અવલોકનમા ઓછી વધુ ગંભીર છાપ-ભૂલો રહી ગઈ છે, તે સુધારી વાંચવા વિનંતિ છે; (૩) કાબો સ્વીકારવા-છાપવાનું તુર્ત માટે 'માનસી', ૧૯૩૮ના પ્રથમાંકથી, બંધ કરશે.

ભાવનગર: તા. ૨-૧-૧૯૩૮

वर्णानुक्रमणी

અર્થપ્રધાન કાવ્ય	૧૩૬	બસો-પાંચસો શબ્દોમાં	૭૫૯
આત્મસમર્પણ	૧૩૩	જે દુઃખદ અવસાન	૭૭૨
આગશી રાત્રે	૧૭૯	જે માનસી-કાવ્યો	૧૩૪
આયુર્વેદમાં ચેતન	૭૫૬	મહિલાલચરિત્રની સામગ્રી	૬૪૧
તને શું અરપું ?	૧૩૫	મંદિરનો ઘંટનાદ	૭૮૦
દલનિ	૭૭૬	વાર્તાનુક્રમણી	૭૮૪
નવીન જ્ઞેષ્ઠ રસિક	૭૩૩	સદ્ગત નરસિંહરાવ	૧૬૯
નિકષ	૭૨૧	સહયોગીઓ	૭૭૬
નૃત્ય-અભિનય-કલા	૧૧૧	સાધકની દૃષ્ટિએ	૧૯૪
પરિચાયિકા : ૧	૭૬૪	સાપના બારા	૭૪૫
" : ૨	૭૭૧	સ્ત્રી-સમાનતાનો જોક	
પ્રાચીન ગુજ.નું માર્ગદર્શન	૭૨૧	પ્રાચીન સંગ્રામ	૧૫૫
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૭૭૫	સ્વ. કેળ્યાલાલ વડીલ	૭૦૮